

HA 1759

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

115. évfolyam

1999

1

ACUMIL

KIADÓ · BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
HONGROISE DES SCIENCES POUR
L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

115. ÉVFOLYAM 1999/1. SZ.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GÉZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

TÓDOR ILDIKÓ

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1998-tól egy évre 1000 Ft.

Külföldön terjeszti a HESS ANDRÁS KERESKEDELMI KFT. (H-1139 Budapest, Hajdú u. 42–44.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézirathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

HA 1759

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1999
115. évfolyam

Szerkesztőbizottság:

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő),
BORSA GEDEON, KULCSÁR PÉTER, MONOK ISTVÁN,
NAGY LÁSZLÓ, ROZSONDAI MARIANNE,
VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

TÓDOR ILDIKÓ

A tartalomjegyzéket és a névmutatót összeállította:

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

ARGUMENTUM KIADÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Bognár Zsuzsa</i> : Eisler Mihály József és társai – Lukács György szellemi vonzásoköre a Pester Lloydban (1907–1914) I.	46
<i>Bognár Zsuzsa</i> : Eisler Mihály József és társai – Lukács György szellemi vonzásoköre a Pester Lloydban (1907–1914) II.	186
<i>Erdő Péter</i> : Tartományi szinodális könyvek Közép-Kelet-Európában (Gniezno, Prága, Salzburg)	149
<i>Fehér Katalin</i> : Magyar nyelvű tankönyveink és a sajtó a 18–19. század fordulóján	314
<i>Kilián István</i> : Vallásos és profán teátrális rendezvények a beszercebányai jezsuita iskolában (1648–1773)	410
<i>Knapp Éva–Tüskés Gábor</i> : Barokk társulati kiadványok grafikai ábrázolásai	1
<i>Kókay György</i> : A magyarországi könyvtárak és a művelődés a 18. század második felében – Klimó György emlékezete	304
<i>Köpeczi Béla</i> : Olasz írók Magyarországról a XVIII. század elején	173
<i>Kőszegfalvi Ferenc</i> : Az Espersit-téka és utóélete	196
<i>Madas Edit</i> : Említett és idézett klasszikus auktorok a középkori magyarországi prédikációirodalomban	277
<i>Molnár Julianna–Varju Zsuzsanna</i> : Az olvasás és a könyv szerepe a dualizmus-kori polgárság magánéletében	329
<i>Rózsa Mária</i> : Az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc visszhangja a Minerva c. folyóiratban (1848–1856)	35
<i>Szelestei N. László</i> : Faludi Ferenc autográf verseskönyve Nagyszombatban	287
<i>Szuromi Szabolcs Anzelm</i> : Az első három Esztergomi Zsinat és a magyarországi egyházfegyelem a XII. században	377

KÖZLEMÉNYEK

<i>Bálint Gábor</i> : Rácz Vilmos: párbajhős és lapkiadó	244
<i>Bálint Gábor</i> : Gombos János, a kávéházi könyvkolportőr	349
<i>Bálint Gábor</i> : A Nyil regényűjság története	460
<i>Borda Lajos</i> : Pázmány Péter „Vindiciae ecclesiasticae” (1620) című vitairatának két kiadásváltozata	425
<i>Borsa Gedeon</i> : Új nyomdatörténeti adatok Erdélyből	69
<i>Csepregi Zoltán</i> : A dunántúli pietisták „jenai” műhelye	74
<i>Enyedi Sándor</i> : Aranka György és Pyber Benedek levélváltása	343
<i>Fehér Katalin</i> : Sajtóvita Pestalozzi módszeréről 1817-ben	97
<i>Fehér Katalin</i> : Leánynevelésünk és a felvilágosodás kori magyar sajtó	231
<i>Hangodi Ágnes</i> : Kalendáriumok Nagy Péter Oroszországában	438
<i>Kereszty Orsolya</i> : Az 1848-as forradalom sajtója a nőkérdésről	106
<i>Kereszty Orsolya</i> : Első gyermeklapunk történetéhez	346
<i>Körmendy Kinga</i> : Az Acephalus kódex esztergomi vonatkozásai	65
<i>Lakatos Éva</i> : A borítólapok sorsa könyvtárainkban	352
<i>Láng Benedek</i> : Két fragmentum művelődéstörténeti értékéről	211
<i>Mózes Huba</i> : A két világháború közötti erdélyi kisebbségi magyar prózakötetek új kiadásai	246
<i>Németh S. Katalin</i> : Új hungarikumok a wolfenbütteli Herzog August Könyvtárban II.	435

<i>Ojtozi Eszter</i> : Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 1700–1750 közötti külföldi könyveiben IV.	226
<i>Ojtozi Eszter</i> : Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 1700–1750 közötti külföldi könyveiben V.	446
<i>Papp Júlia</i> : Cserey Farkas „Hazafi Óhajítás”-a a Magyar Kurir 1822. évfolyamában	103
<i>Pavercsik Ilona</i> : Bártfai históriák	216
<i>Rózsa Mária</i> : „Ungarn und Deutschland”. Kertbeny Károly kiadványáról	242
<i>Sebestyén Mihály</i> : Apaffy Mihály könyvajándéka a marosvásárhelyi scholának	221
<i>Seidler, Andrea</i> : A nő mint a 18. századi szórakoztató periodikumok olvasója	91
<i>Tóth Ferenc</i> : Janzenista művek a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár gyűjteményeiben	82

FIGYELO

<i>Kókay György</i> : Emlékezések Rát Mátyásra, a magyar nyelvű újságírás megindítójára	256
<i>Monok István</i> : A szomszédos országokban folyó könyvtörténeti kutatásokról	120
<i>Rozsondai Marianne</i> : Új könyvkötéstörténeti kézikönyv	256
<i>Tusor Péter</i> : Néhány észrevétel a költő Zrínyi leveleinek legújabb kiadása kapcsán	116
<i>Wehli Tünde</i> : „A nemzet könyvtára a szolgálat műhelye” (Az Országos Széchényi Könyvtár Múzeuma)	114
(-y-y) Gesellschaft für Buchforschung in Österreich	263

BIBLIOGRÁFIA

<i>Czövek Zoltán–Perger Péter</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1998-ban	464
---	-----

SZEMLE

<i>Bolla Ilona</i> : A jogilag egységes jobbágyságról Magyarországon. Bp. 1998. (<i>Csapodi Csaba</i>)	139
<i>Brunet, Maria-Elisabeth</i> : Das Ideal der Wüstenaskese und seine Reception in Gallien bis zum Ende des 6. Jahrhunderts. Münster, 1994. (<i>Sarbak Gábor</i>)	269
<i>Czéh Sándor</i> magyaróvári nyomdász-kiadó illusztrációinak mintakönyve az 1836 és 1875 közötti évekből. Kiad. bev. Helle Mária. Bp. 1998. (<i>Pavercsik Ilona</i>)	368
<i>Csáky S. Piroska</i> : Könyv, könyvtár, olvasó. Művelődéstörténeti tanulmányok. Újvidék, 1997. (<i>Kókay György</i>)	131
<i>Dizionario dei tipografi e degli editori italiani. Il Cinquecento. Vol. I. Milano, 1997. (Borsa Gedeon)</i>	371
<i>Dumitriu-Snagov, Ion</i> : Monumenta Romaniae Vaticana. Bucharest, 1996. (<i>Zehery Miklós</i>)	142
<i>Erdélyi T. Ilona</i> : Politikai restauráció és irodalmi újjászületés. Értékek és eszmények a reformkor hajnalán. Bp. 1998. (<i>Kókay György</i>)	364
<i>Fehér Katalin</i> : A felvilágosodás pedagógiai eszméi Magyarországon. Bp. 1999. (<i>Kókay György</i>)	478
<i>Franolić, Branko</i> : Works of Croatian Latinists. Zagreb–London etc., 1998. (<i>Zehery Miklós</i>)	270

Freiheitsstufen der Literaturverbreitung. Zensurfragen, verbotene und verfolgte Bücher. Hrsg. von József Jankovics, S. Katalin Németh. Wiesbaden, 1998. (<i>Monok István</i>)	475
Gyuris György: Vekerdi László. Válogatott életmű-bibliográfia. Szeged–Tatabánya, 1999. (<i>Fried István</i>)	480
Handbuch deutscher historischer Buchbestände in Europa. Hrsg. v. Bernhard Fabian. Bd. 5. Ungarn. Hildesheim–Zürich–New York. 1998. (<i>Vizkelety András</i>)	140
A Kisfaludy Károly Könyvtár Jubileumi Évkönyve 1898–1998. Szerk. Horváth József. Győr, 1998. (<i>Kereszty Orsolya</i>)	481
Magyar Katolikus Lexikon I–IV. A–Hom. Főszerk. Diós István. Bp. 1993–1998. (<i>Kókay György</i>)	264
A magyar művelődés és a kereszténység. La civiltà ungherese e il cristianesimo. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14. Bp.–Szeged, 1998. (<i>Varga Imre</i>)	363
Magyarország, Veled az Isten! Brunszvik Teréz naplófeljegyzései 1848–1849. Sajtó alá rend., bev. Hornyák Mária. Bp. 1999. (<i>Fehér Katalin</i>)	367
Márza, Eva: Din istoria tiparului românesc: Tipografia de la Alba Iulia 1577–1702. Sibiu, 1998. (<i>Ecsedy V. Judit</i>)	272
Pirigyi István: Görög katolikus életsorsok. Debrecen, 1998. (<i>Földvári Sándor</i>)	267
Reizner János élete és munkássága. Szerk. Gyuris György és Tandi Lajos. Szeged, 1999. (<i>Veszprémy László</i>)	370
Saktorová, Helena – Komorová, Klára – Petrenková, Emília: Tlač 16. storočia v piaristických knižniciach. Martin 1997. (<i>Koltai András</i>)	485
Selecká-Márza, Eva: A középkori löcsei könyvtár. Szeged, 1997. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	482
Szathmáry Tibor: Térképkincsek Kalocsán. A Főszékesegyházi Könyvtár atlaszai, térképei, városképei. Kalocsa, 1998. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	135
Szilágyi Márton: Kármán József és Pajor Gáspár Urániája. Debrecen, 1998. (<i>Hegedűs Béla</i>)	132
Tudománytár (1834–1844). Repertórium. Összeáll. Rózsa Mária. Bp. 1999. (<i>Fried István</i>)	365
Varga András: A szeged-alsóvárosi ferences rendház könyvtára 1846. Szeged, 1998. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	266
Vasil-Marinescu, Paula – Cordea, Marta: Cartea veche străină în biblioteca județeană Satu Mare sec. XV–XVI. Catalog. Satu Mare, 1998. (<i>Kilián István</i>)	484
Vizuális költészet Magyarországon I–II. Bp. 1998. (<i>Varga Imre</i>)	137
Wehli Tünde – Boros István: Bibliák Kalocsán. Kalocsa, 1996. (<i>Sarbak Gábor</i>)	265

NÉVMUTATÓ

- Ábel Jenő 120
 Abraham, W. 151
 Abu Musa Jabir ben 211
 Ács Mihály, id. 74–75
 Ádám Ferenc 253
 Adler, Friedrich 203
 Adorján, IV. (pápa) 402
 Adorján Péter 253
 Adriányi Gábor 381, 396
 Ady Endre 50, 191, 333, 335
 Aesopus 369
 Ágoston, Szent 16, 392, 484
 Ágoston József (kisjókai) 451
 Ahmad ibn al-Husain ibn Jahar Bukhtart
 212
 Ajtony 144
 Akantisz Viktor 451
 Alajos, Szent (Gonzagai) 370
 Alanus ab Insulis 280
 Alaxay József 84
 Alba 41
 Albareda 262
 Alberigo, J. 160
 Áldásy Antal 385, 403
 Almási Balogh Pál 365–366
 Almási Balogh Sámuel 366
 Álmos Zoltán 268
 Alonso Rodriguez, B. 149
 Alvarez, Emmanuel 318
 Amadé László 287
 Ambro Ferentz 326
 Ambrus Zoltán 332–335, 462
 Anacreón 325
 Andrád Sámuel 234
 András, Szent (apostol) 142–143
 András I., (magyar király) 348
 András II., (magyar király) 270
 Andrássy István 229
 Andrian-Werburg, Victor Freiherr von 40
 Angelini-Bontempi 173
 Ángyán János 99, 452
 Anna, Szent 5–6, 24, 26, 370
 Anonymus (P. Mester) 334, 382
 Anselmus, Lucensis 378
 Antal, Szent (Páduai) 24
 Antal, Szent (Remete) 269
 Antal, lyoni érsek 83
 Antal Áron 253
 Antal János 253
 Antalíné Hujter Szilvia 482
 Antonio Augustin 169–170
 Antoninus, Florentinus 284–285
 Anzelm, Szent (Luccai) 391
 Ányos Pál 323
 Apafy-család 223
 Apafy Mihály, I., (erdélyi fejedelem) 221–
 226, 273
 Apponyi Albert 334
 Apponyi Sándor 180
 Apró Ferenc 200–201
 Aradi Nóra 28
 Aranka György 103–106, 343–346
 Arany János 115, 199, 137, 333, 335, 338,
 353
 Archenholtz, Wilhelm von 35
 Arisztotelész 279, 281–285, 487
 Arnould-család 87
 Arnould, Antoine 83–84, 87–88
 Arndt, Ernst Moritz 35
 Arnim, Manfred von 262
 Arnost, Pardubicei 156, 158–160
 Árva Józsefné 200
 Ascarelli, Fernanda 372
 Assner, Leopold 14
 Asztalos István 253
 Asztalos Sándor 253

- Athanasius 270
 Attila (hun király) 36
 Aubert, R. 65
 Aubrius, Joannes 484
 Augustus (római császár) 271
 Averroës (Ibn Rusd) 285
 Avicenna (Ibn Szína) 285
 Avram, Mircea 69, 122

 Baán István 150
 Bab, Julius 47, 57, 193–194
 Babits Mihály 57–58, 60, 64
 Bach, Alexander 40, 43
 Bach Gyula 253
 Badawi, A. 212
 Bahr, Hermann 192
 Bajkó Erzsébet 253
 Bajza József 333, 366
 Bajza Lenke, l. Beniczkyne Bajza Lenke
 Balassi Bálint 138
 Balázs Béla 48–52, 58, 186–190, 203
 Balázs Ferenc 253
 Balázs Lajos 121
 Balázs Mihály 476
 Bálint, Boris 482–483
 Balics Lajos 396
 Bálint Gábor 244–246, 349–352, 460–463
 Bálint Sándor 266, 419
 Balla Böske 253
 Ballagi Aladár 449
 Ballagi Mór 449
 Balogh Endre 253
 Balogh Pál l. Almási Balogh Pál
 Balogh Sándor 142
 Balzac, Honoré de 208, 332, 335
 Bánffy Lukács 400
 Bánffy (Kisbán) Miklós 251–253
 Bánfiné 347
 Bangha Béla 264, 394, 401
 Banner János 456
 Bányai László 201, 208
 Baptista, Adolph 138
 Baptista, Johannes 137–138
 Baradlai László 253
 Bárány György 74–75, 77–79
 Bárány János 75–76, 78–80
 Baranyi László 326
 Bárczi Ildikó 278, 284
 Bárd Oszkár 253
 Bardoly István 104
 Bárdos Jenő 253
 Barkóczy Ferenc 307
 Barkov, S. 453
 Barna, J. 5–6, 28
 Baróthi Miklós 267
 Baróti Szabó Dávid 265, 323, 343–346
 Bársony István 334
 Barta János 301
 Barta Sándor 253
 Barth, Conrad Adam 450
 Barth, Johann 69, 71–73
 Bartók Gábor 485
 Bartoniek Emma 65, 116, 164, 213, 482
 Bartos (könyvkereskedő) 200
 Bartsch, Conrad Dominik 310
 Basarab, Neagos (havasalföldi fejedelem) 144
 Basedow 99
 Báthori (Báthory) István (erdélyi fejedelem) 222, 476
 Báthory András 105
 Báthory Kristóf 222
 Báthory Zsigmond (erdélyi fejedelem) 143–144
 Batizi András 323
 Batsányi János 287, 301, 309, 312
 Batthyan, Ph. C. N. T. de 29
 Batthyány Ádám 181, 478
 Batthyány Alajos 304
 Batthyány Ignác 104, 167–168, 274, 380, 482
 Batthyány József 83, 308
 Batthyány Lajos 40, 288, 292–293, 300
 Baumer, R. 396
 Baumgarten Ferenc 49–50, 53, 61–63, 188, 193, 378
 Bausner Bertalan 226
 Bay Ferenc 481
 Bayle, Pierre 308
 Beardsley, Aubrey 193
 Beaumont, Marie 232–233, 235
 Bebel, August Ferdinand 203
 Beck Ö. Fülöp 360, 362
 Becker, Felix 440
 Becket, Antoine 452
 Becket Tamás 404
 Beer-Hofmann, Richard 55–56

- Beke Antal 482
 Bél Mátyás 105
 Béla I. (magyar király) 348
 Béla IV. (magyar király) 382, 400
 Bellius, Carolus Andreas 451
 Bella János 437
 Belting, H. 4
 Bem József 40
 Bencze József 89
 Benda Kálmán 367
 Bene Sándor 116–117
 Benedek, Szent 30
 Benedek, XIV. (pápa) 169, 307
 Benedek Elek 253, 334
 Benedek Kata 462
 Benedek Marcell 301
 Bendel Júlia 48–49
 Beniczky Irma 337, 339
 Beniczkyné Bajza Lenke 331
 Benkő Loránd 180
 Benyák Bernát 487
 Beőthy Zsolt 334
 Bercsényi Ádám 181, 183
 Berde Mária, R. 251–253
 Berényi Zsigmond 308
 Berey Géza 253
 Berger Illés 433
 Bergson, Henri 53–54
 Berkó Károly 253
 Berkovics Simon 253
 Berlász Jenő 305
 Bernát Mihály (bernátfalvi) 448
 Bernáth László 256
 Bernolák, Anton 126
 Bertényi Iván 381
 Berthelot, M. 212, 214
 Berzsényi Dániel 256, 333
 Bessenyei György 265
 Bethlen-család, bethleni 223
 Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 222,
 224, 274, 425–426, 429
 Bethlen Kata 234
 Bethlen Margit 361
 Binder, J. Ph. 14
 Binterim, A. J. 155, 159
 Bíró István 287
 Bíró Lajos 58, 191, 203
 Bíró Vencel 253, 426
 Bitskey István 307
 Bizon (Bölény) (álnév) I. Espersit János
 Blaskó Mária 253
 Blei, Franz 59
 Bloomfield, M. W. 154
 Bobrova, E. I. 439
 Bocatius, Johannes 130, 484
 Bod Péter 80, 309, 435, 448
 Bodnár György 55
 Bodnár Mária 253
 Bodzássy István 200
 Boér Margit 253
 Boethius, Anicius Torquatus Severinus 279
 Bogáti Fazakas Mihály 266
 Bogdán István 224
 Bognár Zsuzsa 46–64, 186–195
 Bohacz, Thomas 12
 Bokros-Birman Dezső 193
 Bolgár Elek 48
 Bolla Ilona 139–140
 Bonfini, Antonio 184
 Bonicelli, S. C. 150, 168–169
 Bónis György 66–67, 69, 392
 Bonkáló Sándor 268
 Borda Lajos 425–435
 Borda Lajosné 425–435
 Borkovich Márton 117
 Bornemisza Anna 223
 Borogin, A. V. 441–446
 Boros István 136, 265–266
 Borsa Gedeon 69–74, 125, 128, 371–373,
 444
 Borsathy Ferenc 229
 Bošković, Ruder 271
 Boso Cardinalis 395
 Botos János 253
 Bouix, D. 161, 163, 169
 Bozzay Margit 245
 Börne, Ludwig 333
 Bradáts Mihály 236
 Bran, Friedrich Alexander 35
 Branca, Vittore 128
 Brancovici, Sava 273
 Brandmüller, W. 170, 403
 Branyugh György 20
 Brecht, Bertold 351
 Breuer, Dieter 476
 Brewer-nyomda 218–219
 Brieux, Eugène 334
 Brjus, Jakov V. 443

- Brjusz, Szaveljeva, Ja. V. 443–445
 Bródy Sándor 191, 334–335
 Bruce I. Brjusz
 Brukenthal, Samuel 122
 Brunert, Maria-Elisabeth 269–270
 Bruni, Leonardo 130
 Brunner, Andreas 18
 Brunner, Sebastian 85
 Brunszvik Teréz 367–368
 Bruto, Giovanni Michele 475
 Bubez József 266–267
 Buber, Martin 54
 Buchmann, Georgius 448
 Bucsánszky (kiadó) 369
 Bud János 268
 Budai Ézsaiás 227, 315, 321, 326, 479
 Budai János 67
 Buday Dénes 245
 Bujdosó Alpár 139
 Bunny, Rupert 354
 Burley, Walter 283
 Bussierès, Joannes 227
 Búzás Gerő 253
 Buzinkay Géza 256
 Büky Béla 433
 Bykova, T. A. 439–440
 Byron, George Gordon 333–334
 Byssz Róbert 462
- Calderino, Caesar 455
 Calmet, Augustin 88
 Calvin I. Kálvin János
 Campe (kiadó) 40
 Campé, J. H. 233–234, 238
 Cantelar, Rodriguez, F. 149
 Čaplovič, Ján 219
 Caraffa, Antonio 173
 Carlyle 333
 Carmodi, Francis J. 212–213
 Caryophilus, Blasius 456
 Caryophilus, Paschalis 456
 Cassiodorus 269
 Castano-Kőszeghi Marianne 253
 Castellio, Sebastiano 477–478
 Castillo Lara, R. I. 149
 Cato 282–283
 Celesztin, I. (pápa) 392
 Cellarius, Christoph 319, 455
 Cervantes, Miguel de Saavedra 333
- Cézanne, Paul 57
 Chaloupecký, V. 156
 Chandos, Lord 61
 Charapancsick de Mostar, P. 6, 16, 20, 27
 Cherbuliez, Victor 331, 337
 Chiaramonti (bíboros) 86
 Chimaini Leopold 999
 Choinski, Bernardus 487
 Choissy, Maryse 245
 Christoph Melchior Stadler von Blumberg 231
 Čičaj, Viliam 123
 Cicero, Marcus Tullius 229, 279, 281, 283–285
 Cipariu, Timotei 123
 Claudel, Paul 52, 59
 Cless, Ludwig Friedrich 80
 Columbus, Johannes 451
 Comazzi, Giovanni 173
 Comenius, Amos Johannes 99, 126
 Conan Doyle, A. 334, 462
 Cooper 333
 Corbett, J. 214
 Cordea, Marta 484–485
 Coresi 272
 Cornea, Lucian 122
 Cornides Dániel 95
 Corvin János 114
 Corvus Albus (álnév) I. Simándi László
 Coulanges, Fustel de 209
 Crane, Walter 354
 Crasselius, Bartholomäus 76
 Crepy 390
 Croissy, Charles-Joachim Colbert de 84
 Cromwell, Oliver 443
 Cronin, Archibald Joseph 351
 Cross, L. 388
 Crystal, David 445
 Curtius, Rufus Quintus 228
 Cusabus, Nicolaus 165
 Cyprianus, Szent 393
 Czako Ambró 353, 359
 Czako Elemér 20
 Czegei Carla 253
 Czéh Sándor 368–370
 Czeke Marianne 367
 Czinczár Miklós 253
 Czuczor Gergely 265
 Czvittinger Dávid 131

- Csáky László 7
Csáky Mihály 476
Csáky S. Piroska 131–132
Csanádi Imre 481
Csányi Piroska 253
Csaplár Benedek 297, 316
Csapodi Csaba 69, 116–117, 139–140, 305, 392
Csapodiné Gárdonyi Klára 69
Császári Losy Pál 321
Csáthy György 321
Csatkai E. 30
Csató Pál 366
Csehov, Anton 334
Cselényi Béla 139
Csepregi Zoltán 74–81
Cserei Mihály 221–222
Cserey Farkas 103–106, 479–480
Csermely Gyula 253
Csernik Attila 139
Cserőgyi Benedek 267
Csiszár Amália 109
Csobán Endre 455–456
Csokonai Vitéz Mihály 327
Csontos János 124, 482
Csorba Géza 387
Csűry Bálint 343
- Dalham, F. 162–167
Daller, Gabriel 14
Dalmady Sándor 337
D'Alverny, Marie-Thérèse 212
Damjanich János 368
Damjánovich Emil 268
Dánér Lajos 253
Dániel I. Pseudo-Dániel
Dankanics Ádám 97
Dante Alighieri 337, 351
Darmstaedter, E. 214
Daróczi Lajos 253
Darvas Ilona 233
Daudet, Alphonse 337
Dauthendey 60
Daviano, Marco 175
Dávid, Szent (őszösvetségi) 20, 28, 30
Davin, Vincent 89
D'Avray, D. L. 277
Dayka Gábor 265
De Aquino, Carolo 185
- Decsy Sámuel 321, 323
Dedek L. C. 69
Deé Anikó 123
Deér József 396
Deforé 333
De Gerando, Agost 37
De Gérando-Teleki Judit 367
Degré Alajos 337
Dehmel 60
Delarc, O. 377
Demény Lajos 122
Demény, Lidia A. 122
Dénes, Alázatos 143
Dénes Zsófia 461
Dercsényi János 366
Dernschwam, Hans 125
Déry Tibor 461
De Simeonibus, Francisco Antonio 185
Desprez, M. H. 36, 39
Dessewffy József 100, 446
Detrich Márta 242
Deutsch Zsigmond 58
Devos, R. 4
Dézsi András 216
Dézsi Lajos 120
Diamandy Viktória 253
Dick Manó 350
Dicens, Charles 333
Diede, Hans W. von 77
Diederich, Eugen 54
Dietell, Franz Ambros 12
Dietrichstein, Franz 486
Di Francesco, Amedeo 363
Dilcher, G. 156
Dilthey, Wilhelm 62–63
Dionysius Aurelianus, Patavius 227
Diós István 264–265
Dobay István 244
Doblhoff 40
Dobrai Áron 230
Dobrai Mihály 230
Dobre pap 272–274
Dobri Mária 85, 287
Dobrossy István 366
Dóka Klára 135
Doll és Schwaizer (könyvkereskedők) 310
Domonkos, Szent 16, 281
Donà, Tommaso 476
Donáth László 253

- Doré, Gustave 337
 Dosztojevszkij, Fjodor 50, 62, 208, 333–335
 Dózsa Endre 253
 Döbrentei Gábor 100, 102
 Dömötör Tekla 419
 Dörnyei Sándor 140–142
 Dörre Tivadar 354
 Draskóczy Gábor 485
 Draskovits Ernő 198
 Drebitka Ferenc 295
 Dreger, I. P. G. de 25, 29
 Duby, Georges 390
 Dugonics András 265, 419
 Duguet, Jacques-Joseph 88
 Dumas, Alexandre, ifj. 333, 337
 Dumas, Alexandre, id. 331, 334, 337
 Du Maurier-Potter 334
 Dumesnil 83
 Dumitriu-Snagov, Ion 142–145
 Dunăreanu, Elena 122
 Dupuy, Pierre 452
 Duroselle, J.-B. 163
 Dümmerth Dezső 215
 Dünninger, H. 4
 Dürer, Albrecht 136

 Eberhard III. (salzburgi érsek) 164
 Eckhardt Sándor 304
 Ecsedy Judit, V. 74, 77–78, 80–81, 123, 127, 219, 272–274, 476–477
 Éder József Károly 326
 Éder Zoltán 343
 Edvard, David 207
 Eisler Mihály József 46–64, 186–195
 Ekkehardus (aurai apát) 395
 Elek Artúr 349
 Eleonóra császárné 29
 Eleonora Maria Rosalia, Troppau és Jägerdorf hercegnő 454
 Emery, Édouard Félix Etienne 446
 Emid, Szent 288
 Eminescu, Michai 123
 Emődi István 327
 Endlicher László 401
 Endre Béla 196, 197–198
 Endre János (álnév) I. Espersit János 196
 Endrei Walter 212, 215
 Endrődi Sándor 301

 Enyedi Sámuel 225
 Enyedi Sándor 103, 106, 343–346
 Eödrögh György 226
 Eötvös József 43–44, 115, 332–333, 460
 Eötvös Károly 460
 Eperjesi János (álnév) I. Espersit János
 Erasmus, Desiderius Rotterdamus 165, 448
 Erdélyi Ágnes 253
 Erdélyi Fekete Lajos 253
 Erdélyi T. Ilona 364–365
 Erdélyi László 305
 Erdő Péter 149–172, 377, 380, 385, 391, 393
 Erdődi Mária 253
 Erdődy Farkas 119
 Erdődy János 118
 Erdődy Miklós 118
 Erdős József 245
 Erdős Renée 460–461
 Ermelanda, Szent 18
 Ernesti, Johann August 141, 229
 Ernst, Paul 49–50, 52, 56, 59, 62–64, 193
 Eröss Gábor 326–327
 Eröss János 326–327
 Erzsébet, Szent 22
 Eschenmayer 101
 Esculapius 285
 Espersit János 196–210
 Espersit Mária I. Árva Józsefné
 Esterházy Károly 83, 141, 307–308
 Esterházy Pál 7, 18, 129, 181
 Estor, Johann Georg 450
 Etherington, Don 262
 Euclides 227, 285
 Eusebius 270
 Evagrius 270
 Ewald, P. 101, 378
 Ezekiel próféta (őszövecségi) 20
 Ezópus 325

 Faber, Basilius Soranus 455
 Fabian, Bernhard 140–142
 Fábián József 325–326
 Fabiny Tibor 80
 Fábri Anna 48
 Fábri Gergely 79–81
 Fabricius Endre (tóthlipcsei) 455
 Faludi Ferenc 287–303, 323

- Falus Elek 360
 Faragó Géza 361
 Faragó Jenő 245
 Fargwarson, H. 442
 Fári Irén 370–371
 Farkas Ágnes 217, 219
 Farkas Aladár 253
 Farkas Gábor 215
 Farkas Lajos 230, 268
 Farkas Lajos (Iosonci) 451
 Farrere, Claude 203
 Fáy András 113
 Fayné Hentaller Mária 337
 Fazekas Mihály I. Bogáti Fazekas Mihály
 Fechner, Gustav Theodor 54
 Féder 233
 Fehér Erzsébet 316, 324
 Fehér Károly 80
 Fehér Katalin 97–103, 231–241, 314–328, 367–368, 478–480
 Fejér György 101
 Fejérmé Pintér Veronika 370
 Fejérpataky László 385, 403
 Fekete Éva 48
 Fekete György 289
 Fekete Sándor 353
 Fekete Soma 366
 Félegyházi József 401
 Félix, Szent (Valois-i) 28
 Felsőszopori Szily János 82–86
 Fénelon, François de Salignac de la Mothe 92–93
 Fényes Elek 411
 Fényes Miklós 305
 Ferdinánd, I. (magyar király) 175
 Ferdinánd, II. (magyar király) 426
 Ferdinánd, III. (magyar király) 119
 Ferdinánd főherceg 478
 Ferenc, Szent (Assisi) 16, 22, 24
 Ferenc, Szent (Szalézi) 175
 Ferenc, Szent (Xaveri) 448
 Ferenc, I. (magyar király) 138, 309
 Ferenczffy Lőrinc 427, 433
 Ferenczi Zoltán 301
 Ferme, Brian 149
 Fest-nyomda 219
 Festetich I. Festetics
 Festetics György 104
 Feulliet, Octave 331
 Féval 331–332
 Feydeau, Georges 332
 Feyl, Othmar 78, 81
 Fichte, Johann Gottlieb 101
 Fikk László 121
 Finánczy Ernő 478
 Finály Henrik 478
 Finta Sándor 353
 Finta Zoltán 253
 Fischer, Johann 219, 260
 Fischer Lipót 259
 Fischer, S. 51
 Flacius Illyricus, Matthias 271
 Flaubert, Gustave 59, 208, 333
 Fleury, Claude 83, 88
 Fliche, A. 163
 Fodor J. Adrienne 211, 215
 Fodor István 74, 77
 Fodor Károly 244
 Folnesics Lajos 98–102, 240–241
 Fónagy Iván 212
 Font Márta 438, 443
 Forcellini, A. 403
 Ford, John 50–51
 Forgách-család 475
 Forgách Ferenc 475
 Forgách Miklós 309
 Földi István 253
 Földi Mihály 351
 Földvári Sándor 267–268
 Fraknoi (Frankl) Vilmos 115, 117, 135, 394, 396, 400–401, 425–426, 427
 France, Anatole 200, 208, 334
 Francke 79
 Frangepán (Frankapan)-család 271
 Frank, Karl Friedrich von 85
 Frank, Peter R. 263
 Franklin, Benjamin 480
 Frankó Miklós I. Keszei Miklós
 Franolić, Branko 270–272
 Franzen, A. 396
 Freschot, Casimiro 174, 185
 Freud, Sigmund 55
 Freylinghausen, Johann Anastasius 76–77
 Freystein, Johann Burchard 76
 Fried István 35, 365–367, 480–481
 Friedrich István 244
 Frigyes, I. (porosz király) 435–436

- Frigyes, III. (brandenburgi herceg) 435–436
 Frigyes, V. (salzburgi érsek) 162, 165
 Frigyes (szász választófejedelem) 437
 Frimmová, Eva 125–126
 Froeschle-Chopard, M.-H. 4
 Fualek, X. J. 151–152, 154, 162, 167
 Fucs Sámuel 323
 Fuhrmann, H. 382
 Fuhrmann, Manfred 270
 Fucker Frigyes Jakab 336–447
 Fuxhoffer, Damiani 103
 Fülep Katalin 114, 116
 Fülöp (fermói püspök) 167–168
 Fülöp, I. (francia király) 390

 Gaál Mózes 334
 Gábor Dénes 255
 Gábor Éva 48
 Gábor István 253
 Gábor Pál 361
 Gaboriau, Émile 331, 337
 Gábrriel Asztrik 401
 Gabriel, de juxta Hornad 229
 Gagy László 253
 Galavics Géza 4, 28
 Gáldi László 301
 Galenus, Claudius 282–283, 285
 Gálgyor Balázs I. Gidófalvi Gálgyor Balázs
 Galič, Pavao 128
 Galilei, Galileo 271
 Galla Ferenc 117, 380
 Gálos Rezső 287
 Galsworthy, John 463
 Galyasi Miklós 202
 Gams, B. P. 401
 Ganzenmüller, W. 212, 214
 Garampi, Giuseppe 83, 141, 308
 Garay János 366
 García y García, A. 149, 160–161, 168
 Gárdonyi Albert 20
 Gárdonyi Géza 334
 Gáspár Imre 243
 Gast, Peter 53
 Gáti István 325–326
 Gatman Böske 462
 Gaudemet, J. 160, 377
 Gazzaniga, Pietro Maria 308
 Geber (Dzsábir ibn Hajján) 211–215
 Geber I. Pseudo-Geber
 Gebhard, T. 32
 Géfin Gyula 82–88
 Géfin Mária I. Nagy Rezsőné
 Gelbhaar, Gregor (bécsi nyomda) 427, 433
 Gellért, Szent 144
 Gentile de Fulegnio (Gentilis de Fulginia) 65–66
 Gentilis (bíboros) 167
 Gentz, Friedrich von 35
 George, Stefan 54, 57, 60
 Georgevics Bertalan (Bartol Georgijević) 271
 Gerengel Simon 79, 129
 Gerevich Lászlóné 66
 Gergely, Nagy, Szent, VII. (pápa) 378–380, 382, 388, 396, 419
 Gergely, XI. (pápa) 144
 Gerhard, Johann 79
 Gerhardt Guidó 454
 Gerhardt, Paul 76, 79
 Gerics József 139, 381–382
 Gervasic, Agostino 308
 Gesková, Zelmína 126
 Gessner 483
 Géza, II. (magyar király) 405
 Gid, Denise 262
 Gide, André 59
 Gidófalvi Gálgyor Balázs 223–225
 Gidófalvi Péter 437
 Gilly, Carlos 477–478
 Giordani, Paolo Bernardo 308
 Giovanni dei, Bonsignori 476
 Girolamo Armenio Giuseppe Ceschi di Santa Croce 174
 Giszkalay János 253
 Giunta, Lucantonio 476
 Gladiator Moschus I. Péter, Nagy
 Glatz Ferenc 278
 Gleim, Ludwig 297
 Gleixner, Johann 310
 Glória asszony I. Borda Lajosné
 Gobineau, Joseph Arthur 203
 Goethe, Johann Wolfgang 60, 192, 333, 337, 365
 Goldbaum, Wilhelm 53
 Gombás Mihály 87

- Gombos Albin 394, 454
 Gombos János 349–352
 Gonda József 196, 209
 Gondrecourt 331
 Góralski, W. 169
 Gorkij, Makszim 334, 351
 Góth Ernő 47–48, 50, 192, 194
 Gotter, Ludwig Andreas 76
 Gottsched, Johann Christoph 94
 Gottschedin (Gottsched felesége) 94
 Gourmont, Rémy de 59
 Göncz Árpádné 367
 Görgei Arthúr 39–43, 45, 368
 Görgény Damján 230
 Görög Demeter 234, 267
 Gratianus, mester 169, 285, 377, 484
 Gratianus (18. sz.) 208
 Graff András 138
 Grandpierre Emil 253
 Graturolus, G. 211
 Graus, Igor 120
 Gravátz Ferenc 198
 Greflinger, Georg 297
 Gregorio Barnaba Chiaramonti
 Benedettino (imolai püspök) 90
 Greguss János 354
 Gres-Gayer, Jacques 87
 Gross, Julius 69
 Gróh István 268
 Grohe, J. 170
 Grösz József 136
 Grüne 41
 Gualterio, Filippo-Antonio 82
 Guasco, O. de 453
 Gugitz, G. 12, 26
 Guidetti, Bertini Stefania 281–282
 Guido bíboros 162
 Gulácsy Irén, Pálffyné 251–253
 Gulyás Pál 48, 50, 53, 451–452, 454–456
 G[umann] I[stván] 454
 Gurevič, M. M. 439
 Gutenberg, Johann 196
 Gutgesell Dávid 216–217
 Guthmüller, Bodo 476
 Guyot, B. G. 154
 Gvadányi József 334, 435
 Gündisch, Gustav 121
 Gündisch, Konrad G. 121
 Güntherová, Alžbeta 482
 Gyallay Domokos 251, 253
 Gyalui Farkas 333
 Gyáni Gábor 339
 Gyárfás Tihamér 296
 Gyarmati Ferenc 253
 Gyerkenyi Pyber Ferenc 344
 Gyimesi Szabolcs 256
 Gyöngyösi István 323
 Györffy György 382, 403–404
 György Aladár 330–331, 335–336, 449–451
 György Lajos 131
 Györi Illés István 253
 Györi Judit 190
 Györy Endre 253
 Györy János 403
 Gyula, Szent 5, 26
 Gyulai Pál 332
 Gyuris György 370–371, 480–481
 Haan Lajos 80
 Habermas, Jürgen 91
 Hadnagy Bálint 270
 Haebler, Konrad 259–262
 Hahn Ida 331
 Hahn István 438–439
 Hajnal László 253
 Hajnal Mátyás 28
 Hajnóczy József 309–310
 Halász István 326
 Halász József 458
 Haller grófné 419
 Haller Sándor 419
 Halmy Márta 447
 Hamanová, Paulina 262
 Hamel, Bruyninxc, J. J. 181
 Hamon, Jean 88
 Hamon, Léo 88
 Hamsun, Knut 208
 Hamvai Sándor 253
 Hanák János 113
 Hanák Péter 329, 339
 Hanga, Doina 121, 123
 Hangodi Ágnes 438–446
 Haraszti Emil 456
 Haraszti Gyula 200
 Haris Andrea 104
 Harrach (főminiszter) 181
 Harras, Hans Adam Hersan von 85

- Harrasi Herzan-család 85
Harrasi Herzan Ferenc 83, 85–86, 89, 91, 142, 308
Hartvik (püspök) 381–382
Hatvani István 228, 447
Hatvani Pál 227
Hatvany Lajos 47
Haulika 107, 112
Hausner Gábor 116–117
Hauswirth Magda 462
Haynald, Lajos 144
Haynau, Julius Jakob 41, 368
Hebbel, Friedrich 50, 52, 56, 59
Habuhabes Hamed 212–213
Heckenauer, Jakob Wilhelm 12
Hefe, C. J. 378
Hefel, Melchior 82
Hegedűs Béla 132–135
Heger, Henrik 128
Hegyfalusi György 74
Hegy Ilona 253
Heigel Ákos 253
Heine, Heinrich 333
Heineccius, Johannes Gottlieb 230, 458
Heister, Siegbert 181–182
Held, J. M. 28
Helle Mária 368–370
Hellebrant Árpád 426
Hellebak Károlyné 233
Heller, Frank 351
Heltai Gáspár 70
Heltzdörffer, Michael 72
Helvetius, Claude Adrien 310
Helvetius, Jean Adrien 449
Henckel, Johann 483
Henrik, II. (német császár) 30
Henrik, IV. (német császár) 381
Henrik, V. (német császár) 395–396
Hentaller Mária I. Fayné
Hepperger, Laurencius 213
Herbert, Heinrich 71
Herczegh Ferenc 203, 334–335, 351
Herczegh János 227
Heredia, José Maria de 57
Herepei János 222–223, 225, 437
Hermann Egyed 83
Hermann István 57, 193
Hermann, Johann 76
Hermenides 285
Hermész, Triszmegisztosz 211
Herpay Gábor 230
Hersche, Peter 83–86, 89
Herzan Colloredo, Mansfeld 86
Herzan Ferenc I. Harrasi Herzan Ferenc
Hetényi János 113
Héti Sándor 253
Hets J. Aurelián 421
Hevesi Lajos 47
Hevesi Sándor 330
Higgins, Dick 137
Hilarius, Szent 269
Hildebrandt, Wolfgang 445
Hildesheimer, Françoise 88
Hinschius, F. 377, 381, 384–385, 390–393
Hisytrus, Aethicus 143
Hlaváček, I. 157
Hledíková, Z. 157
Hobson, G. D. 257
Hochenegg, H. 18, 29, 32
Hochmeister Márton 326, 346
Hodinka Antal 268
Hoffhalter Rafael 274
Hoffmann Edith 482
Hoffmann Mária I. Rédeyné
Hofmann, Georg Fridrich 233
Hofmannsthal, Hugo v. 59–60
Holl Béla 66, 427, 433, 486
Hollósi Mátyás 311
Hollósy Béla 297
Holmyard, E. J. 212, 214
Holtzmann, Walter 404
Homérosz 285
Homonnai Drugeth István 216
Honorius, II. (pápa) 168
Hopp Lajos 84
Horányi Elek 80, 131, 297, 309, 447, 486
Horatius, Quintus Flaccus 279–280, 283, 345
Hornyák Mária 367–368
Horvát István 447–448
Horváth Árpád 371
Horváth Ignác 482
Horváth István 115
Horváth Iván 218
Horváth János 66, 301
Horváth József 256, 481–482
Horváth Margit 305
Horváth Mária I. Kósáné

- Horváth Mihály 43
 Horváth Sándor 89, 256
 Hottinger, Johann Jacob 457
 Howard, D. R. 154
 Höfer, J. 377
 Hube, R. 151, 167
 Huber Győző 253
 Hubert Gabriella, H. 218
 Hubert Péter 253
 Huetius, Petrus Daniel 458
 Hugo, Hermannus 449
 Hugó, Victor 332–333
 Hujter Szilvia I. Antaliné
 Hunyadi Ferenc 219–220
 Hunyadi János 144
 Hunyady Sándor 253
 Huszár Emil 253
 Huszti Péter 216
 Huygens, Ch. 444–445

 Ibsen, Henrik 50, 208, 334
 Ignác, Szent (Antóchiai) 393
 Ignotus Hugó 203
 Ignotus Pál 47
 Ihász Gábor 216
 Ijjas Antal 401
 Ikenius, Conradus 455
 Illés Endre 461
 Illés József 268
 Imets Béla 253
 Imre, Szent (herceg) 66, 288, 294–295, 297, 399
 Imrédy Béla 246
 Ince, I. (pápa) 169
 Ince, III. (pápa) 143
 Incze Sándor 245–246
 Ipolyi Arnold 120
 Ippocras 285
 István, I., Szent (magyar király) 26, 144, 288, 294–295, 297, 379, 382, 400
 István, II. (magyar király) 395
 István, III. (magyar király) 400, 404, 406
 István, IV. (magyar király) 406
 István, Nagy (moldvai fejedelem) 143–144
 Istvánffy Miklós 183
 Istvanovici, Mihai 274
 Ivanovich Tamás 119

 Iványi Béla 20
 Iványi László 229
 Ivo, Szent (Chartre-i) 378
 Izidor, Sevillai 136

 Jacobus de Losanna 154
 Jacobus de Voragine 144, 278, 281–283, 286
 Jacobus, Mediolanensis 124
 Jaffé, Ph. 378
 Jakab Elek 106
 Jakab László 253
 Jakabffy Imre 456
 Jakó Klára 123
 Jakó Zsigmond 123, 225, 482
 Jammes, Francis 463
 Jancsó Elemér 106
 Jankó János 359
 Jankovich Miklós 106, 141
 Jankovics József 363–364, 475–478
 Jánoki Tamás fia, László 67
 János, Szent (apostol) 26, 388, 418
 János, Szent (Keresztelő) 30, 280–281, 412, 443
 János, Szent (Mathai) 28
 János, XXIII. (pápa) 152
 János (salzburgi prépost) 165
 János Pál, II. (pápa) 364
 János Vilmos pfalzi gróf 181
 János Zsigmond (erdélyi fejedelem) 476
 Jánosi Mónika 67, 379–380, 390
 Jánossy Béla 253
 Janowicz Pál 157
 Jansen, Cornelius 82, 84, 307
 Jantsovits Jenő 253
 Jantyik Mátyás 359
 Janus Pannonius (Ivan Česmički) 137–138, 271
 Járdányi Paulovics István 456
 Jarry, E. 163
 Jaschik Álmos 462
 Jászay Magda 173, 180, 185
 Jászberényi Gáspár 267
 Jászi Oszkár 203
 Jávor Béla 253
 Jedin, H. 160, 308, 394, 396
 Jendrássik Ernő 452
 Jenei Sámuel 458
 Jerney János 366

- Jeromos, Szent 266, 269–270
 Jeszenszky István 181
 Jezerniczky Ferenc 7
 Joachim, Szent 26
 Johanna de Sancta Cruce 22
 Johannes Calderinus 154
 Johannes Chelmensis 151
 Jókai Anna 367
 Jókai Mór 108, 110, 242–244, 330, 332–335, 337, 359, 460
 Jones, William 54
 Jósika Miklós 333, 337
 Jouin, Nicolas 230
 József, I. (magyar király) 174, 176, 183
 József, II. (magyar király) 83, 85, 128, 142, 179, 211, 306, 309, 479–480, 483
 József Attila 49, 196–197, 200–201, 209, 349–352
 József Jolán 201, 208
 Jöcher, Christian Gottlieb 222
 Jugăreanu, Veturia 121
 Juhász Andor 460
 Juhász Gyula 58, 115, 196–197, 200, 209
 Juhász I. 225
 Juhász R. József 139
 Juhász K. 380
 Juliane, Ämilie von 76
 Jurič, Sime 128
 Jurkovich Emil 413–414
 Jurkovits Mátyás 227
 Justh Zsigmond 354
 Juvenalis, Decimus Junius 279–280
- Kabealo, T. B. 154
 Kapos Ede 334
 Kaczér Illés 253
 Kacsó Sándor 251–253
 Kádár Imre 253
 Kadlec, J. 157
 Kahána Mózes 253
 Kakassy Endre 253
 Kákonyi Péter 216
 Kalajlikoz Ali (budai basa) 216–218
 Káldi György 266
 Káldor László 360
 Kállay Ferenc 366
 Kallós Sára 253
 Kálmán (Könyves) (magyar király) 378–409
 Kálmán (halicsi király) 382
 Kaloján (Caloian), Ionita Assan 143
 Kaltenbrunner, F. 378
 Kálvin János 477, 484
 Kant, Immanuel 101
 Kantemir, Antich Dmitrievič 453
 Kanyaró Ferenc 437
 Kaprinai István 427
 Kapsner, Oliver L. 262
 Karacs Ferenc 327
 Karacs Teréz 110–113
 Karácson I. 383, 387, 389–390
 Karácsony Benő 251–254
 Karácsonyi János 382, 401
 Karádi Éva 48
 Kárász József 207
 Kardos Albert 456
 Kardos József 278
 Karinthy Frigyes 245
 Kármán András 457–458
 Kármán András, ifj. 458
 Kármán József 132–135, 353, 458
 Károly, Szent (Borromei) 175
 Károly, Nagy (frank uralkodó) 257
 Károly Róbert (magyar király) 65
 Károly, III. (magyar király) 227
 Károly József 253
 Károly Sándor 253
 Károlyi Mihály gróf 190
 Károlyi Gáspár 266
 Károlyi Sámuel 449
 Kassák Lajos 360
 Kassner, Rudolf 51, 62
 Kasszián, Szent 143
 Katalin, Szent (Sziéniai) 16
 Katona István 136
 Kaulbach 337
 Kaunitz gróf 181
 Kautzky, Karl 203
 Kazinczy Ferenc 100–102, 134–135, 192, 309, 343, 435, 447, 480
 Kazinczy Gábor 222, 366
 Kecskeméti C. János 218
 Kecskeméti Biró András 457
 Keéri-Szántó Andor 460
 Keglevich Zsigmond 119
 Kelemen (Alexandriai) 389
 Kelemen, Szent (Római) 393
 Kelemen, Szent 279

- Kelemenné Zahureczky Berta 253
Keleti Gusztáv 334
Keleti Károly 329
Keller, Gottfried 192
Keller Andor 460, 462
Kemény Ferenc 97
Kemény János 222, 226, 251–253, 449
Kemény József 72
Kemény Sámuel 73
Kemény zsigmond 332
Kempelen Béla 226–231, 457
Kempis Tamás 20
Kenéz Sándor 196
Kenyeres Zoltán 193
Kerekes Sámuel 234
Kerékgyártó Árpád 371
Kerényi Ferenc 367
Keresztury Dezső 112
Kereszty Orsolya 106–113, 346–349, 481–482
Kerr, Alfréd 46, 194
Kerstens, Io[annes Christianus] 452
Kertbeny Károly 242–244
Kertész Mihály 253
Keserű Bálint 81, 426
Keszei Miklós 66–67
Keveházi Katalin 266
Kézai Simon 334
Kibre, P. 212–214
Kieckhefer, R. 212
Kielland, Alexander 334
Kierdorf-Traut, G. 4
Kilián István 137–139, 410–424, 484–485
Kimmel Berta 253
Kipling, Joseph Rudyard 334
Kiprianov, V. ifj. 443
Kiprianov, V. A. 441–445
Kipsová, Mária 126
Kis János 366
Kis József 318
Kis Józsefné 218
Kisbán Emil 117
Kis-Éri György 225
Kisfaludy Árpád Béla 331, 336
Kisfaludy Károly 333
Kisfaludy Sándor 333
Kiss Áron 316
Kiss Endre 188, 190, 193
Kiss Ida 253
Kiss János 427
Kiss József 191, 333, 359
Kiss Károly 366
Kiss Lajos 197
Klabund 463
Klaniczay Tibor 116–117, 301
Klára, Szent 16
Klára, Szent, Montefalcói 18
Klein Jeromos 253
Kleinod, Anton 310
Kleinschmidt, B. 26
Klimó György 141, 304–313
Klimt, Gustav 47
Klöss-nyomda 217
Klöss, Jakob, ifj. 216–217, 220–221
Klöss, Jakob, id. 216–217, 219–220
Kluch 107, 112
Knapp Éva 1–34
Knausz Nándor 401
Kóbor Tamás 191, 334
Kock, Paul de 331, 337
Koczy Sámuel 437
Kókay György 92, 105, 129, 131–132, 256, 263, 264–265, 268, 304–313, 347, 364–365, 478–480
Kolb, Gregorius 452
Kollányi Ferenc 66–67, 69
Kollar, Jan 37
Kollár Ádám 65
Kollár Ádám Ferenc 105
Koller József 308
Kollonich Lipót 173, 181
Kollonitz László 136, 266
Kolossváry Ferenc 228
Kolossváry-Borcsa Mihály 246
Kolozsvári Tamás 103
Koltai András 485–487
Koltai Jenő 85–86
Koltay-Kastner Jenő 290–291, 299
Kominek L. 9, 20
Komlós Aladár 46
Komlós András 476
Komlós Attila 256
Komlovszki Tibor 221
Komorová, Klára 123, 126, 485–487
Koncz József 225–226
Kondor M. Viktória 242
Kopácsy 107, 112
Kopijevszkij, Ilja 440

- Korkmazova, E. A. 129
 Kornis Zsigmond 71
 Korvin János I. Corvin János
 Kós Károly 251–254
 Kósáné Horváth Mária 487
 Kosáry Domokos 82, 106, 305, 308
 Kossuth Lajos 37, 39–43, 368
 Koszta István 229–230
 Koszta László 381, 406
 Kosztolányi Dezső 58
 Kosztolnyik Zoltán Z. J. 167
 Koszuczki, Alexius a S. Antonio 487
 Koszuczki, Sebastianus 487
 Koszyk, Kurt 35
 Kotrelev, N. V. 129
 Kotvan, Imrich 124–125, 482
 Kovachich Márton György 103, 105
 Kovács Béla 418
 Kovács Dániel 485
 Kovács Dezső 253
 Kovács Ferenc 253
 Kovács I. Gábor 438
 Kovács Géza 78
 Kovács György 253
 Kovács János 255
 Kovács János, P. 458
 Kovács László 253
 Kovács Mihály 287
 Kovács Sándor Iván 301, 353
 Kovács Zsolt 137–139
 Kováts Katalin 482
 Kováts P. 22
 Kozma Mihály 138
 Köhalmi Béla 333
 Köhegyi Mihály 135–136, 266–267, 482–484
 Kölcsey Ferenc 333
 Köleséri Sámuel 122
 Köpeczi Béla 82, 173–185
 Körmendy Kinga 65–69, 124, 401
 Kőrösi László 253
 Kőszegfalvi Ferenc 196–210
 Kőváry Gyula 246
 Kraszner 352
 Krausen, E. 3, 32
 Krausz Tamás 438, 443
 Kriss-Rettenbeck, L. 26
 Kristó György 346–349
 Kristó Gyula 66–67, 69, 381, 394, 399
 Krúdy Gyula 244, 461
 Krúdy Jenő 453–454
 Krupecz István 80
 Krüchten József 103–104
 Kubinyi András 403–404
 Kuh, Anton 192
 Kulcsár István 344
 Kulcsár Péter 121, 482–483
 Kultár István 84
 Kumorovitz B. 401
 Kuncz Aladár 253
 Kunigunda (német császárné) 18
 Kúnó legátus 396–397, 404
 Kunszt József 136
 Kurcz Ágnes 68
 Kurcz, Anton 142
 Kurzbeck (bécsi nyomdász) 92
 Kušević, Josip 128
 Kutas László 256
 Kuti Márta 255
 Kuzmich, Ludwig 128
 Küssell, M. 10
 Kvassay Ede 337
 Kyriss, Ernst 258
 Lactantius 285
 Ladányi Erzsébet 139
 Lagerlöf, Selma 187
 Lajos, I., Nagy (magyar király) 65–68
 Lajos, IX. Szent (francia király) 22
 Lajos, XIV. (francia király) 175, 260
 Lakatos Éva 245, 352–362, 460
 Lakatos László 461
 Lamartine, Alphonse Marie Louis 333
 Lambert, Szent 30
 Lambrechts, Gerrit 440
 Lampel-Wodianer kiadó 334
 Lampérth Gyula 256
 Lancelot, Claude 88
 Lancaster, Bell 101
 Landau, P. 150, 377
 Landerer (nyomda) 10
 Landerer Ferenc 321
 Landerer, J. 14, 29
 Láng Benedek 211–216
 Lang, Helmut W. 263
 Lang, Mauritius 12, 16
 Langi Mihály 137
 Laskai Osvát 278, 283–284

- László, I., Szent (magyar király) 144, 278, 305, 379, 381, 385–386
 László, II. (magyar király) 406
 László Mihály 332
 Latour, Theodor 42
 Latzkó Andor 47
 Lavaterus, Ludovicus 457
 Lavotta János 448
 Le Bone 200
 Le Bras, G. 160, 163
 Leclercq, H. 378
 Légrády Testvérek (kiadó) 350
 Lehmann kapitány 181
 Leidelius György 437
 Leidenfrost Sándor 359
 Lengyel Dénes 242
 Lengyel Imre 97
 Leó, I., Szent (Nagy) (pápa) 18
 Leó, X. (pápa) 144
 Leó, XIII. (pápa) 143
 Lepage Lajos 199
 Lepsényi István 138
 Letourneux, Nicolas 84
 Liber Margit 305
 Ligeti Ernő 251–254
 Ligeti Lajos 66
 Linek Lajos 359
 Lipót, I., (magyar király) 29, 173–174, 180–181
 Lipót, II., (magyar király) 85
 Lippay György 119
 Lippmann 214
 Locke, John 208, 478–479
 Loescher, V.[alentin] E.[rnst] 451
 Loewenfeld, S. 378
 Longueval 181, 184
 Lope, Hans-Joachim 477
 Lorántffy Zsuzsanna 130
 Lorenzen, Lorenz 76
 Lorint (diakonus) 272–274
 Lorre, Charles 462
 Lorsy Ernő 48–50, 190–192
 Lothar Rudolf 47
 Lotz Károly 354
 Loubier, Hans (Jean) 257
 Lucanus, Marcus Annaeus 279–280, 285
 Lučić, Ivan 271
 Lucius, II. (pápa) 401
 Luczenbacher János 366
 Ludloff, Hiob 229
 Ludovicus Granatensis 138
 Ludvig János 76–77, 81
 Lugossy József 449
 Luka József 456
 Lullus, Raimundus 215
 Lukács, Szent (apostol) 161, 280
 Lukács (esztergomi érsek) 401, 406
 Lukács György 46–64, 186–195, 200
 Lukácsffy József 229
 Luppova, S. P. 439, 444
 Luther Márton 78–80, 130, 271, 370, 449
 Lyka Károly 361
 Lyndwood, William 150, 155
 Maculay, Thomas Babington 333
 Maccarone, M. 169
 Macrobius (Ambrosius Theodosius) 283–284
 Macurek, Jozef 482
 Madarassy Klotild 337
 Madas Edit 211, 215, 277–286
 Mádl Antal 190
 Mael Ferenc 253
 Maeterlinck, Maurice 50–51, 59, 186–189, 208, 334
 Magnus, könyvkötő-család 260
 Magnyickij, I. 442
 Maire, Catherine 88
 Maitland, F. W. 150
 Majer István 107, 112
 Major Henrik 244
 Majrovits Méir Jehuda 253
 Makk Ferenc 394, 396, 401
 Makkai Sándor 251–253
 Makó Pál 317
 Malatesta, Pandolfo 180
 Málnas, Constantin 123
 Mályusz Elemér 65–69
 Mamertus vienne-i püspök 18
 Manfréd (diakónus kardinális) 402–403
 Manget 211
 Mann, Thomas 190, 192, 463
 Mannheim (házaspár) 48
 Mansi, J. 378, 404
 Mapes, Gualterius 407
 Mária, Szűz 2, 4–5, 16, 20, 22, 26, 27, 30, 370, 418, 443

- Marcus Antonius 447
 Marczali Henrik 407
 Mária Magdolna 418
 Mária Terézia (magyar királynő) 82–85, 111, 142, 235, 289, 295, 298, 308, 411, 457
 Marie-Antoinette (francia királyné) 85, 89–90
 Mariotte, Edme 446
 Márki Sándor 450
 Marko Antun de Dominis 271
 Markó Károly, id. 334
 Markos Olivér 268
 Markovits Rodion 251–253
 Marlitt, Eugenie 331
 Marnius, Claudius 484
 Marosi Ernő 103
 Marót Sándor 253
 Marsili (Marsigli) Luigi 173, 185
 Martin Albert 445
 Martin, V. 163
 Martinovics Ignác (Martinović, Ignjat) 271
 Márton, Szent 269, 279
 Márton, V. (pápa) 152
 Márton István 253, 315, 319, 321, 324–325
 Mártonffy József 321–323
 Mártonffy József 480
 Marulić, Marko (Marcus Marulus Spalatensis) 271
 Márza, Eva 122–123, 272–274
 Márza, Jacob 123
 Marzio, Galeotto 334
 Marzoa, A. 160
 Mašanik, Ján 482
 Matha, G. C. J. de 29
 Matillon, Janine 128
 Mátray Gábor 115
 Matt, Roberts 262
 Mátyás, Hunyadi, I. (magyar király) 114, 135–136, 143, 176, 184, 259, 271, 305
 Maugham, W. Somerset 463
 Maupassant, Guy de 58, 208, 334
 May, G. 150
 Mayer, Anton 425, 433
 Mayer, Th. 174
 Mazal, Otto 256–257
 Mearne, Samuel 260
 Medgyasszay László 256
 Megyery Ella 361
 Melius Péter 476
 Meltzl Hugo 451–452
 Menato, Marco 371–373
 Menckenius, Jo[annes] Burch[ardus] 458
 Mennyeiné Várszegi Judit 482
 Mensikov, A. D. 443
 Mereskovszkij 208
 Meschendörfer, Hans 121–122
 Mésenguy, François-Philippe 88
 Mészáros Ignác 288
 Mészáros István 97, 101, 314–315, 318
 Mészáros Károly 268
 Mészáros Fleischer Zsigmond 253
 Méténier, Oscar 51
 Metternich-Winneburg, Clemens Wenzel 36, 44, 364
 Mezei György 481
 Mezei Márta 287, 301
 Mezey László 164, 211, 404
 Michaud 84
 Micu-Klein, Ioan Inocențiu 144
 Migne, J. P. 377
 Mihály, Szent 30
 Mihály, Vitéz (havasalföldi uralkodó) 143–144
 Mihályfi Jenő 253
 Mikes Kelemen 82, 84, 360, 362
 Mikes Lajos 334
 Miklós Andor 245–246
 Miklós fia, Péter 67
 Mikó (kalocsai érsek) 406
 Mikó Imre 121
 Mikó Izidor 128
 Mikó Pálné 321–322
 Mikolai József 326
 Miksa, I. (német császár) 184
 Miksa Emánuel (bajor választó) 181
 Mikszáth Kálmán 334–335, 357, 370, 460–461
 Milánsky, Jakab 124
 Milesz József 447
 Miletz, Eliaš 78
 Miller Jakab 182
 Miller Jakab Ferdinánd 115–116
 Milton, John 311
 Miner, Dorothy 262
 Miras, J. 160
 Miskei Ádám 76
 Misztótfalusi Kis Miklós I. Tótfalusi Kis Miklós
 Móczár Gyula 245

- Mocsáry Miklós 340–341
 Moerbeka, Guillelmus de 279
 Moesch Lukács 137–138
 Molière 332, 334
 Molnár (grammatika szerző) 319
 Molnár Albert 199
 Molnár Ferenc 58, 191
 Molnár János 315, 479
 Molnár Julianna 329–342
 Molner, Georg 483
 Molter Károly 251–253
 Moly Tamás 461
 Mónika, Szent 16
 Monok István 120–130, 266, 363–364, 426, 475–478, 483–484, 485
 Monoki István 255
 Montazet, Antoine Malvin de 83–84
 Montépin 331–332
 Montesquieu, Charles-Louis de Secondat 89, 308
 Mónus Imre 481
 Móra Ferenc 209, 371, 461
 Morai Albert 401
 Morard, N. 4
 Móricz Virág 461
 Morvay Zoltán 253
 Mosheim, Jo[hannes] Laur[entius] 485
 Mosora, Elena 121, 123
 Mossótzai Insitoris Gábor 311
 Mózes András 253
 Mózes Huba 246–255
 Möllenhoff, Christian Nicolaus 77, 78
 Mösnér Pál 200
 Muckenhaupt Erzsébet 123
 Munkácsi János 216
 Murai Károly 334
 Muratori, Lodovico Antonio 307, 457
 Murphy, F. J. 169
 Muthmar 483
 Mühlbach, Luise 331
 Müller Ferenc 311, 481
 Müller, Ignaz 86
 Müller, J. 150
 Müller János 74, 77
 Nádas Sándor 245
 Nádasdy Ferenc 289, 291, 293, 297, 300
 Nádasdy Tamás 176
 Nádassy Ernő 253
 Nágler, Doina 122
 Nagy Anikó 457
 Nagy Balázs 439
 Nagy Dániel 251–253
 Nagy Ferenc 454
 Nagy G. 394
 Nagy Gyula 253
 Nagy István 251–253
 Nagy Iván 226–227, 229–231, 448, 450
 Nagy Károly 462
 Nagy Lajos 349
 Nagy László 253
 Nagy László, S. 251
 Nagy K. Mihály 360
 Nagy Miklós 355
 Nagy Péter 253
 Nagy Rezsóné Géfin Mária 87
 Nagy Sándor (Macedon király) 65–66, 174, 176, 282–283, 348
 Napóleon, Bonaparte, I. (francia császár) 36
 Neander, Joachim 76
 Nedeczky, L. 6, 12
 Nediczky Katalin 107
 Négyesy László 287–303
 Nemes Ferenc 253
 Nemes Gyula 360
 Németh G. Béla 106
 Németh S. Katalin 435–438, 475–478
 Németh László 196, 321, 326, 360, 480
 Némethy L. 6, 14, 28
 Nendtwich Károly 359
 Névy László 330, 335
 Newman, William 214
 Newton, S. M. 4
 Nicera, Szent (Remesiai) 143
 Nicolai, Ernestus Antonius 452
 Nicolai, Philipp 79
 Nicole, P. 84, 87–88
 Niederhauser Emil 438, 443
 Niemeyer, August Hermann 99, 101
 Nietzsche, Friedrich Wilhelm 53
 Nikolay Mártonné 239
 Noltenius, Johannes Fridericus 450
 Nottenstein (budai nyomda) 10
 Novalis 54
 Nussbächer, Gernot 70–72
 Nyerges Judit 363–364
 Nyireő István 229, 448

- Nyíri János Kristóf 49, 190
 Nyíró József 251, 253–254
 Nyíró Sámuel 459

 Odilo apát 378
 Odoricus de Pordenone 65–66
 Ogle, A. 150
 Ohnet, György 204, 331
 Ohridi, Štefan 273
 Ojtozi Eszter 226–231, 446–459
 Okolicsányi Antal 227
 Okolicsányi Mihály 227
 Okolicsányi Pál 227
 Oláh István 326
 Olasz Sándor 481
 Opstraet, Jan 88
 Oravec Mónika 87
 Orbán, II. (pápa) 168, 378, 382, 392
 Orbán János 253
 Ordinánsz Konstantin 267
 Orehóczy Gáspár 118
 Origenész 282, 389
 Ormos Ede 209
 Ormos Iván 253
 Oroszhegyi Jósza 107–108, 112–113
 Osterwald, Jean Frédéric 447
 Osváth Tibor 253
 Otrokóczi Fóris Ferenc 127
 Ovidius Naso, Publius 176, 279–280, 285, 455, 476

 Ölyvesi Balázs 122
 Ötvös Béla 253
 Ötvös Péter 478

 Padányi Bíró Márton 6–8, 12, 24, 27, 29
 Paikert Alajos 453
 Paintner Mihály 296–297
 Pajor Gáspár 132–135
 Pál Szent (Nolai) 143
 Pál, Szent (Remete) 138, 270
 Pálffy Pál 486
 Pálfi, Pavol I. Pálffy Pál
 Palladius 281–282
 Palotai Boris 461
 Palugyay Zoltán 253
 Pándi Pál 106
 Pap János 253
 Pap József 253

 Pápai Páriz Ferenc 225
 Papp József 326
 Papp Júlis 103–106
 Pardies, Igantius Gaston 228
 Pascal, Blaise 88
 Paskevics, Ivan Fjodorevics 41
 Passuth László 350–351
 Paszkál, II. (pápa) 385, 395–396
 Pásztor Ede 249
 Patachich Ádám 135–136, 308
 Patacsich József 138
 Patai, R. 212
 Pataki László 85
 Pataky D. 12, 14
 Patarol, Laurentius 229
 Patzkó Ferenc 134, 321
 Paulay Lajos 462
 Pauler Gyula 379, 389, 394, 407
 Paulovics István I. Járdányi Paulovics István
 Paulus Camencensis 151
 Paulus de Tarentóra 214
 Pauschner, Sebastian 71
 Pavercsik Ilona 216–221, 368–370
 Payne, Roger 260
 Payr Sándor 74–79
 Pázmány Péter 118, 137, 305, 425–435
 Péczeli József 231, 233, 345
 Pekár Gyula 452–453
 Pekár Károly 216, 218
 Pekarskij, P. P. 439, 442–446
 Pennington, K. 156
 Pestalozzi, Johann Heinrich 97–103
 Perföldy (álnév) 366
 Perizonius, Jac[obus] 459
 Perlaki Dávid 317, 479
 Perlaki József 77
 Perna, Petrus 477–478
 Petantius, Felix 271
 Péter, Szent (apostol) 388
 Péter (alexandriai püspök) 18
 Péter, Nagy, I. (orosz cár) 423, 438–446
 Péter László 197, 200, 216
 Péterffy, C. 168, 400, 404, 407
 Pethes Dávid 326
 Petit, Pierre 452
 Petőfi Sándor 208, 242, 333, 338, 352–353, 435
 Petőfiné Szendrey Júlia 110

- Petrasovszky Emmanuel 268
 Petrenková, Emília 126, 485–487
 Petrik Géza 72, 74, 76, 78, 80, 451
 Petrovich E. 278
 Petrőczy Istvänné Révay Erzsébet 138
 Petrőczy Kata 234
 Petruch Antal 395–396, 399
 Petrus, Damianus 226
 Petrus Jenő János 268
 Petrus, Lombardus 154
 Petrus, Premisliensis 151
 Petrus de Sampsona 149
 Pfaff, Leopold 450–451
 Pfundtner, Mathias 310
 Phaeton 281
 Piccini (Picina) Isabella 14
 Piccolomini, Aeneas Sylvius 144, 271
 Pilgram, Johann Sigismund 76
 Pintér Gábor 447
 Pintér László 370
 Pintér Márta Zsuzsanna 415
 Pintér Veronika I. Fejérmé
 Piotrovskogo, B. B. 444
 Pirigyi István 267–268, 380
 Piscator, Johannes 138
 Pitagoras 285
 Pitroff Pál 20, 24
 Pius, II. (pápa) I. Piccolomini, Aeneas Syl-
 vius
 Pius, VI. (pápa) 83, 85–86
 Pius, VII. (pápa) 86
 Pius, IX. (pápa) 144
 Platón 211–214, 283, 285
 Platón I. Pseudo-Platón
 Pleydendorf, Wilhelm 136
 Plinius 281–283
 Plöchl, W. M. 387
 Plutarkhosz 325
 Poclauff János 236
 Poggi, Luigi 142
 Pohorov, A. M. 441
 Póli István 216
 Polo, Jaroslav 157–158, 161
 Polónyi Dezső 244
 Polybios 177, 231
 Pompilius, Paulus 144
 Pomponius Mela 136
 Ponomarev, A. L. 129
 Ponori Thewrewk Aurél 454
 Ponson du Terrail 331–332, 337
 Popp, Vasile 123
 Popper Leó 48–49, 51, 63
 Pór Péter 298
 Poszler György 57, 63
 Pouget, François de 84
 Prágai András 217, 220
 Pray György 136, 308, 315
 Prém József 337
 Priboevus (Pribojević), Vincent 271
 Priorato, Gualdo 173
 Priscianus 285
 Prónai Gábor 76, 80
 Prónay Dezső 76
 Prüner Arnold 361
 Pseudo-Dániel 65
 Pseudo-Geber (Ps-Geber) 211, 213–215
 Pseudo-Platon (PS-Platón) 211–215
 Ptolemaiosz, Klaudiosz 136, 282, 285
 Pulszky Ferenc 359
 Pyber Benedek 343–346

 Quesnel, Pasquier 84, 88
 Quintilianus, Marcus Fabius 283

 Ráczy Gyula 207
 Ráczy Vilmos 244–246
 Ráday Gedeon 309
 Ráday Pál 309
 Radetzky, Johann Josef Wenzel gr. 41
 Radóné Kempner Magda 253
 Radossányi L. 9, 27
 Ráday László 228
 Raff, Georg 325–326
 Rahner, K. 377
 Rákóczi-család 184
 Rákóczi Ferenc, II. (erdélyi fejedelem) 82,
 84, 178, 180–181, 183–184
 Rákóczi György, I. (erdélyi fejedelem) 222,
 272
 Rákóczi György, II. (erdélyi fejedelem) 437
 Rákóczi Katalin 140–142
 Rákóczi Zsigmond 222
 Rákosi Jenő 335
 Rákosi Viktor 334, 335, 460, 462
 Rakovszky 339
 Rambach, Johann Jacob 78–80
 Rameau, Jean Philippe 456
 Ramos, Germaine 245

- Raoul (gróf) 390
 Rát Mátyás 232, 256
 Ráth György 260
 Ráth Mór 199
 Ratkóty Miklós 79
 Rátót nembeli Olivér fia, István 67
 Rautenstrauch, Johann 94
 Rédeyné Hoffmann Mária 116
 Régeni László 68
 Reinthaler, S. F. 17, 24
 Reiswitz, Johann Albrecht Frhr. v. 40
 Reizner János 370–371
 Rejtő Jenő 462
 Repčák, Josef 123
 Reuchlin, Johann 476–477
 Révai Miklós 287, 297, 301, 315–316
 Révay-család 138
 Révay Erzsébet I. Petrőczy Istvánné
 Révay Ferenc 130
 Révész Béla 58, 248
 Révész Kornél 361
 Rhazes 215
 Rhenius 319
 Rhodes, Dennis E. 372
 Ribini János 75, 79
 Richmanné 240
 Richter, Christian Friedrich 76
 Richter M. Sarolta 235
 Ridovics Anna 24
 Rilke, Rainer Maria 50, 59–62, 187
 Ritoókné Szalay Ágnes 68
 Róbert (magyar király) 395
 Robu, Ioan 142
 Rochow 99
 Rodin, Auguste 57, 61
 Rodriguez-Ocasa, R. 160
 Rogalle Fridrik 78
 Rogals, G. F. 78
 Rogals, Wolf 78
 Róka Lászlóné 482
 Rokon Gábor 253
 Rókus, Szent 26
 Rolland, Romain 208
 Rómer Flóris 371
 Rónai Ernő 253
 Rónay György 298
 Roselli, Nicolaus 395
 Roskoványi 268
 Roskovics Ignác 268
 Rosner János 437
 Rosner Mátyás 437
 Rost, Johann Leonhard 453–454
 Rostand, Edmond 334
 Roth, Anton 3
 Roth Lipót 53
 Rothauser Miksa 47, 50
 Rousseau, Jean-Jacques 88, 91, 93–94, 99, 148, 304, 308, 310, 478–480
 Royer (pozsonyi nyomda) 10
 Rozália, Szent 18, 26
 Rózsa György 6, 12, 28
 Rózsa Mária 35–45, 242–244, 365–367, 369
 Rózsavölgyi (könyvkereskedő, kiadó cég) 245
 Rozsondai Marianne 256–262
 Ruchat, Abraham 455
 Rugonfalvi Kis István 455
 Rüdiger, Fjodor Vaszioljevics 41
 Sabisch, Alfred 153
 Sabol, Eugen 482
 Sajó Géza 125, 141
 Saktorová, Helena 123, 126, 485–487
 Sales, François de 175
 Salici da Como, Gio[vanni] Andrea 455
 Sallustius, Caius Crispus 285
 Salm herceg 181
 Salomon, Ludwig 35
 Salten, Felix 47
 Salzmann 99, 233
 Sand, George 332
 Sandal, Ennio 371–373
 Sándor, III. (pápa) 377, 382, 400–402, 406
 Sándor, VII. (pápa) 117
 Sándor István 84, 131
 Sándor, magyarországi mester 401
 Sanson 331
 Santhó István 360
 Sarbak Gábor 265–266, 269–270
 Sarkady N. M. Miklós 253
 Sárkány Béla 253
 Sárközy Péter 363–364
 Sartorius János 76–81
 Sárvári Pál 459
 Sas László 253
 Sauniere 337
 Savel'eva, E. A. 439, 443, 444

- Saverkina, I. V. 439
 Sawicki, J. T. 151–156
 Scalvinioni, Gerolamo 181–182
 Schade, Johann Gaspar 76
 Schäfer, Otto 262
 Schaffgotsch, Philipp Gotthard von 85
 Schaffhausen, Elias 12
 Schatz, Elena-Maria 121
 Schauff János 326
 Schedel, Hartmann 136
 Schedel, Herman 144
 Schedel-Toldy Ferenc l. Toldy Ferenc
 Schedius Lajos 100, 102, 132–133, 235, 240, 365
 Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph 101
 Schiller, Johann Christoph Friedrich von 333
 Schimek Magda 253
 Schlosserus, Frider[icus] Philippus 452
 Schlötzer, August Ludwig 234
 Schmeizel, Martinus 450
 Schmerling, Anton 40
 Schmersahl, Elias Friedrich 78
 Schmid (nyomdász) 77
 Schmidt János 75
 Schmidt, Wilhelm 70
 Schmidt-Künsemüller 262
 Schmitner, Franz Leopold 8, 12, 14, 28
 Schmitt-Lieb, W. 4
 Schmutzer, Andreas 12
 Schmutzer, Jakob Matthias 12
 Schmutzer, Josef 12
 Schnitzler, Arthur 186–187
 Schopenhauer, Arthur 53
 Schönvisner István 142
 Schreiber, Rudolf 85
 Schreier, Ulrich 258
 Schröder, Johann Heinrich 76
 Schulek Tibor 75–77
 Schuller, Richard 71–72
 Schulterus, Albert 230
 Schultz Elek 460
 Schump, Wolfgang 425, 429, 433
 Schunke, Ilse 259–262
 Schuster, Martin 72
 Schütz, Johann Jakob 76
 Scitovsky 107, 112
 Scott, Walter 332–333
 Sebestyén, Szent 26
 Sebestyén Mihály 221–226
 Seelmann Károly 346–347
 Seemann, E. A. 440
 Segesváry Viktor 309
 Seibertz, Engelbert 337
 Seidler, Andrea 91–97, 129
 Seidler Irma 48
 Seidler, Wolfram 92, 94, 129
 Seidner Imre 253
 Selecká, Eva l. Selecká-Márza, Eva
 Selecká-Márza, Eva 122, 123, 482–484
 Seltenreich Károly 111–113
 Seneca, Lucius Annaeus 279, 281–283, 285, 343, 345
 Senftleben, Joannes 228
 Sennovits Mátyás 236–238
 Shakespeare, William 333–334, 337
 Šicgal, A. G. 440
 Sidorov, A. A. 442
 Sieben, H. J. 150
 Siess Antal 83
 Siess-nyomda 77, 81
 Sifft, Johann Michael 74
 Sigray Ferenc 138
 Sík Sándor 299–300
 Silesius, Angelus 76
 Simándi László 138
 Simion, Ștefan 273
 Simmel 62–63
 Simon mágus 388
 Simon László 137–139
 Simon Zoltán 335
 Simonffy Gábor 227
 Simonyi András 448
 Singer Nándor 249
 Singer és Wolfner cég 361
 Sipka Sándor 197
 Sipos Domokos 253
 Sipos Gábor 123
 Sipulusz (álnév) l. Rákosi Viktor
 Sixtus, IV. (pápa) 143–144
 Sixtus, V. (pápa) 169
 Skublics Imre 229
 Smetana, Ján 126
 Snow, C. P. 480
 Soissons, Fitz-James 84
 Söldos Lila 110
 Solinus, Caius Julius 280, 283
 Soltész Zoltánné 125, 141, 217

- Solymosi László 168
 Somkuti Gabriella 116
 Sommervogel, Carlos 18, 228
 Somov, V. A. 439
 Sonnenfeld, Adolf 249
 Sonnenfels, Joseph von 92–93
 Sophie, anyakirálynő 41
 Sopko, Július 124, 482–483
 Sózomenos 169
 Sötér István 82
 Spener 79
 Spielhagen, Friedrich 331
 Spillmann 10
 Starckhenperger, Johannes 213
 Statius, Publius Papinius 279–281
 Staud Géza 290, 410–414, 416, 422, 424
 Stauder Mária 362
 Ștefanița (moldvai fejedelem) 144
 Steinacker Gusztáv 113, 234
 Steinhuber, S. I., Andreas 85
 Steinschneider, M. 212, 214
 Steinville, Johann Stephan 71
 Stehani (Stern) Elza 48–50, 54, 186–190
 Stephanie, Christian Gottlob 95–97
 Stickler, Alphons M. 149, 377–378
 Stigl, D. 12, 24
 Stima Ilona I. Tartally Józsefné
 Stizza, Angelo Gabrielle de 178
 Stoll Béla 221
 Strauss, Emil 51
 Streibig nyomda (győri) 8, 10, 20, 482
 Streibig József Antal 74–75, 81
 Strelka, Vojtech 186
 Strindberg, Johan August 208
 Stromayerné 239
 Stromp László 76
 Štúr, L'udovit 126
 Subera, I. 151, 155
 Sue, Eugène 333, 337
 Suetonius, Caius Tranquillus 283
 Sugár I. 400
 Sulpicius Severus 269
 Supka Géza 245, 360, 461
 Surányi Miklós 461
 Sweeney, James-Ross 380
 Szabó András 475
 Szabó Attiláné 482
 Szabó Dávid 366
 Szabó Dezső 457
 Szabó Géza I. Szentmártoni Szabó Géza
 Szabó Imre 253
 Szabó Imréné 482
 Szabó István 457
 Szabó Jenő 268
 Szabó Károly 217, 219, 223, 426, 437–438
 Szabó László, B. 181
 Szabó Mária 251, 253
 Szabó Miklós 225
 Szabó Richárd 337
 Szabó Róbert 361
 Szabolcsi Bence 456
 Szabolt Ferenc 7
 Szaicz Leó 265
 Szailer György 323
 Szalacsy-Rácz Imre 253
 Szalai Gáborné 482
 Szalárdi Cserei Mihály 334
 Szalay László 366
 Szallar György 326
 Számmer Mihály 325
 Szamovolszky Ödön 268
 Szántó György 251–254
 Szász Ferenc 253
 Szász Klára I. Sziesz Klára
 Szathmáry Károly 243
 Szathmáry László 212
 Szathmáry Tibor 135–136
 Szattay Kristóf 216, 218
 Szavojai Jenő 181
 Szebik Imre 256
 Szécsényi-család 181
 Szécheni I. Széchényi Ferenc
 Széchényi Ferenc 84, 104, 114–116, 141, 309–310, 318
 Széchényi István 333, 368
 Széchényi Pál 181–183
 Szécsényi Tamás 67
 Szederkényi Anna 245
 Szegedi Fábri András 267
 Szegedi Ferenc 267
 Szegedi Ferenc János 267
 Szegedi István 267
 Szegedi Veres Gáspár 216
 Székely Jenő 253
 Szeleczky Zita 246

- Szelepcshényi György 118
 Selestei N. László 74–75, 77, 79–80, 287–303, 440
 Szeller, Georg 324
 Szemere Leóna 352
 Szemere Pál 344
 Szemlér Ferenc 253
 Szenci Molnár Albert 138, 266
 Szenczei László 251–253
 Szendrei Janka 66
 Szendrey Júlia l. Petőfiné
 Szenkovits Elek 253
 Szentgróthi Mihály 75
 Szentgyörgyi József 327, 447
 Szentimrei Jenő 253
 Szent-Iványi Béla 76
 Szentiványi Róbert 124, 482
 Szentmártoni Szabó Géza 216
 Szentpétery Imre 69, 382, 386, 399
 Szentyei Mihály l. Veresegyházi Szentyei Mihály
 Szép Ernő 190
 Szepes Erika 301–302
 Széplaki Erneszt (álnév) l. Bajza József
 Szerdahelyi István 298, 301–302
 Sziesz Klára 318, 320, 326
 Szigethy Rudolf 255
 Szigyártó Sándor 253
 Szilády Áron 216, 282
 Szilágyi Ferenc 346–349
 Szilágyi Márton 132–135
 Szilágyi Sámuel 309
 Szilágyi Sándor 437
 Szilárdfy Zoltán 12, 14, 18, 20, 26, 27, 30, 369
 Szily János 142, 287, 289
 Szily János l. Felsőszoropi Szily János
 Szini Gyula 58, 350
 Szinnyei József 84, 226, 228, 230–231, 437, 447–451, 453, 456
 Szirmai 181
 Szirmai Erika 426
 Szirmai János 257
 Szisz Klára l. Sziesz Klára
 Szlavkovszki Benedek 138
 Szofija (nagyhercegnő) 423
 Szókratész 169, 281–282
 Szomaházy István 334
 Szombathy Bálint 139
 Szombathy János 317
 Szovák Kornél 401, 407
 Szörényi Béla 253
 Sztankay István Antal 226
 Sztárai Mihály 216
 Sztipszky Hiador 219
 Szuhay István 129
 Suromi Szabolcs Anzelm 377–409
 Szűr Szabó József 462
 Szvák Gyula 438, 443
 Tabéry Géza 251–253
 Tabi lászló 350
 Tábori Pál 245
 Tacitus, Publius Cornelius 449
 Taine, Hippolyte-Adolphe 333
 Takáts Ráfáel 266–267
 Tamás, Szent (Aquinoi) 154, 351
 Tamás, Szent (Becket) l. Becket Tamás
 Tamási Áron 251–254
 Tamkó Sirató Károlyné 139
 Tancsics Eszter 337
 Tancsics Mihály 337
 Tandi Lajos 370–371
 Tarnai Andor 66, 69, 282–283, 312
 Tarnóczy Zsigmond 411
 Tartally Józsefné (Stima Ilona) 268
 Tasner Antal 366
 Tatai-Baltá, Cornel 122
 Tatay István, ifj. 75
 Tatay István, id. 75
 Telegdi Csanád 66–67
 Telegdi Miklós 266
 Telek József 267
 Teleki Blanka 109–110, 112–113
 Teleki Emma 37
 Teleki Imre 485
 Teleki László 479
 Teleki Mihály 225
 Teleki Sámuel 104, 225
 Teleki Sándor 225
 Telgársky, Jozef 126–127, 482
 Temesvári Pelbárt 278, 283–286
 Teodóziusz 144
 Tersánszky Józsi Jenő 245, 349, 351–352, 461
 Tertullianus, Qu[intus] Septimus Florens 457
 Tessedik Sámuel 238, 241, 455
 Tevan Andor 350

- Thâbit ibn Qurrah 212
 Thackeray, William Makepeace 332
 Thaner, F. 378, 383, 387, 391–392
 Thern Károly 113
 Thesing, Jan 439, 443
 Thieme, Ulfich 440
 Thomas de Hibernia 157
 Thomas de Palmeraton l. Thomas de Hibernia
 Thorndike, L. 212–214
 Thököly Imre 176, 180
 Thugut (báró) 86
 Thuróczy János 67–68
 Thury Etele 227–228, 231, 457–458
 Thury Zoltán 334
 Thury Zsuzsa 253
 Thurzó György 126–127
 Tibold Attila 14–15
 Tietze, Christoph 76
 Tikos István 458
 Tillótson 233
 Timár Árpád 49
 Timkovics Pál 278–279
 Timur Lenk 36
 Tinódi Lantos Sebestyén 221
 Tokody György 230
 Toldy Ferenc 132–133, 287, 301, 365, 366
 Toldy István 337
 Tolnai Lajos 334
 Tolnai Simon 354
 Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 208, 333
 Tomcsa Sándor 253
 Tomescu, Mircea 272
 Tompa Mihály 333
 Tonk Sándor 123, 225
 Topertzer Sámuel 323
 Tornyai János 196–198
 Torkos András 78–79
 Torkos János 216
 Torkos József 76, 79
 Tótfalusi Kis Miklós 260
 Tóth Aladár 456
 Tóth András 305
 Tóth Ernő 223
 Tóth Ferenc 82–91
 Tóth János 207
 Tóth Kálmán 255
 Tóth Krisztina 119
 Tótsolymosi Apród János 67–68
 Tovazzi, G. 174
 Töltési István 75
 Török József 197
 Traba, Mikolaj 151
 Trattner, Joannes Thomas 310, 326
 Travnik, E[ugen] l. Travnik Jenő
 Travnik Jenő 141
 Truhlar, Iosephus 214
 Tuba László 481
 Turgenyev, Ivan 335
 Turóczi-Trostler József 296
 Tusor Péter 116–120
 Tüskés Gábor 1–34
 Tüzes Gábor l. Stizza, Angelo
 Twain, Mark 337
 Tzigler Fridrik 239
 Ugrin Aranka 333
 Uherková, Terézia 127
 Újvári Mária 255
 Újvári Sándor 244, 460, 462
 Ulanowski, B. 151
 Ulászló, II. (Jagelló) (magyar király) 271
 Ullmann, W. 377
 Ulrich, Szent 18
 Ungi Pál 458
 Ürményi József 99
 Váczy János 100, 102
 Vahot Imre 109–111
 Vajai Imre 326
 Vajda János 353
 Valerius Maximus 281–283, 285, 450
 Valkói Pál fia, János 67
 Vályi András 323–324
 Vámbéry Rusztem 115
 Vancová, Tatiana 126
 Vander Marok, Henricus Hadrianus 447
 Vanierius, Jacobus 454
 Vanino, M. 12
 Van Kley, Dale 88
 Vanyó László 389
 Váradi Balázs 136
 Váradi Péter 135
 Váradi Szabó János 98, 101
 Varga András 266–267, 426
 Varga Dezső 197

- Varga Imre 137–139, 363–364, 415
 Varga József 201–203
 Varga Zoltán 454–455
 Vargha Balázs 287, 301
 Varju Elemér 482
 Varju Zsuzsanna 329–342
 Várkonyi Ágnes, R. 117
 Várnai Zseni 461
 Várszegi Judit I. Mennyeiné
 Vas Gereben 335
 Vásárhelyi Judit, P. 140–142, 365–367
 Vásári Miklós 66–67
 Vasil-Marinescu, Paula 484–485
 Vasvári Pál 113, 268, 368
 Vazul, Caesareai 269
 Vázsonyi Márton 75–76, 79–81
 Vay Lajos 98
 Vay Miklós 98
 Végh József 253
 Vekerdi László 480–481
 Velenczei Katalin 126, 485–486
 Vencel, Szent 4
 Verancsics Antal (Vrančić, Antun) 271
 Veres Gáspár I. Szegedi Veres Gáspár
 Veresegyházi Szentgyel Mihály (nyomdász-
 mester) 222
 Veress Gézané 456
 Vergilius Maro, Publius 270, 279–283, 285,
 343
 Verhaeren, Emil 59–60
 Verne, Jules 334, 337
 Verő László 354
 Verseghy Ferenc 301
 Veszely Károly 482
 Vértesi Arnold 334
 Vértesy Miklós 305
 Vešeleni, František I. Wesselényi Ferenc
 Vészi (könyvkereskedő) 200
 Veszprémy László 370–371
 Veterani, Federico 173
 Vetrő Lajos Endre 196
 Vetulani, A. 151–152, 154, 162, 167
 Vezér Erzsébet 359
 Vico, G. B. 173
 Viczián János 264–265
 Vid, Szent 161
 Vieriková, Mária 127
 Vilcsek Béla 301
 Villars marsall 181
 Vincent, C. 4
 Vincze László 238
 Virág Benedek 344
 Virágh Géza, B. 354
 Vitéz János 135, 259, 271
 Vitriarius, Phil[ippus] Rein[hardus] 452
 Vittekundus (vesztfáliai herceg) 18
 Vizaknai Bereck György 437
 Vizkelety András 68, 140–142, 278
 Vogel, Eric 462
 Vogel Eszter 239
 Volckmann, Paul 435
 Volff Abrahám 78
 Voltaire, François Marie Arouet 89, 308,
 310, 478, 480
 Vovelle, G. et M. 4
 Vörös Géza 205–206
 Vörös Imre 299
 Vörösmarty Mihály 304, 333
 Wachtler, B. 6, 28
 Wachtler, J. 6, 28
 Wagner, Franciscus 447
 Wagner György 75
 Waite 212
 Waldmüller, L. 403
 Waley Singer, Dorothea 213–214
 Walter von Châtillon 280
 Wandruschka, A. 173
 Warga János 366
 Washington, George 480
 Wass Albert 253
 Wéber Simon 320, 325
 Wehli Tünde 114–116, 213, 265–266
 Weigand, Rudolf 150, 377
 Weinmann, Johann 14
 Weiss, M. 22
 Welden 41
 Wells, H. G. 334
 Wenckh, Johann Baptist 357
 Wenckheim család 457
 Wendelin, Mark Friedrich 222–225
 Wenssler, Michael 484
 Werbőczy István 144
 Werfel, Franz 463
 Wesselényi Ferenc 486
 Wesselényi Miklós 334
 Wessprémi István 233
 Wexin 390

- Wezyk, D. Joannes 155
 Whitman, Walt 59–60
 Wilde, Oscar 334
 Wildner Ödön 200
 Wilhelm, Johann 297
 Windisch Éva, V. 103, 105, 115
 Windisch, Karl Gottlieb 92, 95–96, 133–134
 Windischgrätz, Gottlieb von 39, 41–42, 368
 Winkler, Gerhard B. 162–166
 Winter, Eduard 85
 Wirth Lajos 317
 Wittola, Marx Anton 84
 Wodetzky József 453–454
 Wohl Janka 337–338, 340
 Wolff, Christian 453–454
 Wolgemat, Michael 136
 Wright, T. 407
 Wurzbach, Constant von 457
 Wysh Béla 203

 (-y-y) I. Kókay György

 Zappella, Giuseppina 371–373
 Závodszy Levente 379–380, 383, 387–
 389, 391, 398

 Zehery Miklós 142–145, 270–272
 Zelený, Rostislav 156–161, 170
 Zeller, Sebastian 14
 Zenger, August 12, 19
 Zhuravleva, E. 129
 Žibritová, Gabriela 120
 Zichy Géza 338
 Zichy Mihály 354
 Zichy Tivadar 245
 Zilahy Lajos 244–245
 Zircen Janka 112
 Zoba, Ioan din Vinț 273–274
 Zola, Émile 208, 335
 Zolnai Béla 82–84, 87
 Zomborcsevecs Vince 128
 Zombori István 401
 Zoványi Jenő 225, 437, 449
 Zrínyi Miklós 116–120, 128
 Zrínyi Péter 119, 176
 Zubkov, N. 129
 Zweig, Stefan 463
 Zwerger, Johann August 142

 Zsámboky János 125
 Zsivora György 366

KNAPP ÉVA – TÜSKÉS GÁBOR

Barokk társulati kiadványok grafikai ábrázolásai*

A 17–18. századi egyházi irodalom feltárásának egyik bevált módszere a terjedelmes forrásanyag kisebb tartalmi egységek, műfajok és kiadványtípusok szerint részekre bontott vizsgálata. Az egyházi irodalom átfogó területéhez tartozó kiadványoknak ebben az időszakban állandó részét alkotják a grafikai illusztrációk, amelyek feltárását érdemes párhuzamosan végezni a különböző szövegek és műfajok elemzésével. Ez a módszer magyar vonatkozásban nem elhanyagolható eredményeket hozott például a zárandokhelyekhez kapcsolódó kiadványtípusok és az ezekben található kisgrafikai ábrázolások esetében. Ugyanakkor e munka során világossá vált az is, hogy az ilyen jellegű kiadványok grafikai anyagát érintő átfogó következtetések megfogalmazására majd csak a kisebb tartalmi egységek, műfajok és kiadványtípusok illusztrációinak minél teljesebb áttekintése után nyílik lehetőség.

Ebben a tanulmányban a barokk kori vallásosság laikus szervezeti formáihoz, a különböző vallásos társulatokhoz kapcsolódó nyomtatott források – nagyrészt szerény kvalitású, esztétikai, stílustörténeti fogalmakkal nehezen megragadható – illusztrációs anyagát elemezzük. A forrásanyagnak ez a használati szempontok alapján történő körülhatárolása azt eredményezi, hogy több, tartalmilag egymással szorosan, összefüggő, a megjelenési formát és funkciót tekintve azonban jelentősen eltérő kiadványtípust kell számba venni. Ebből fakad, hogy az illusztrációs anyag is heterogén jellegű, s szoros kapcsolatot mutat más kiadványcsoportok, tartalmi egységek grafikai anyagával és az egyéb képzőművészeti műfajokkal. Másfelől ezek az ábrázolások – azon túl, hogy elsőrendű források a társulatok életére, működésére – keresztmetszetszerűen, mintegy kicsiben tükrözik a szélesebb rétegek használatára szánt 17–18. századi nyomtatott egyházi irodalom képi összetevőinek főbb sajátosságait. Ez a képanyag paradigma értékű az illusztrációs grafika más területeire, s egyben példatára annak, mi és hogyan jutott el a magas művészetből a legszélesebb rétegekhez. Számításba kell venni azt is, hogy az illusztrációk a társulatokkal kapcsolatos egyéb képzőművészeti megnyilvánulások között a külső hatás, a reprezentativitás szem-

* Előadásként elhangzott *A magyarországi barokk művészet és kultúra kérdéseiről* Sárospatakon a Rákóczi-várban 1988. június 9–11. között rendezett kollokviumon. A tanulmány német nyelvű változata részben eltérő képanyaggal megjelent: *Zeitschrift für Kunstgeschichte* (52.) 1989. 353–372.

pontjából nem a legfontosabbak, s az őket tartalmazó kiadványtípusokkal együtt elsősorban a társulatok saját használatára, a tagok áhítatának elmélyítésére szolgáltak. A következtetések érvényességi körét jelzi, hogy itt csupán egy kisebb tartalmi együttes és néhány összetartozó kiadványtípus grafikai vizsgálatának első eredményire támaszkodhatunk.

Történeti összefüggések

Az 1563-tól az 1780-as évekig terjedő időszakban a történeti Magyarország területén mintegy 1300 vallásos társulatot vettünk számba.¹ A nyomtatott források feltárása során összesen mintegy hatszáz társulati kiadványt azonosítottunk. Ezek a nyomtatványok a társulatok egy bizonyos anyagi színvonalat és szervezettségi fokot elért, viszonylag szűk csoportjára jellemzők: a nyomtatott kiadvánnyal rendelkező társulatok száma az összes ismert laikus vallási szervezetnek kb. a 10 százalékát teszi ki. A nyomtatványok túlnyomó többségét a helyi társulatokhoz kapcsolódó, kisebb részét az egyházmegyei és rendi szervezésű, a helyhez nem köthető és a különféle egyéb Mária társulatok kiadványai alkotják.² A hatszáz kiadványnak mintegy a 15–20 százalékában található valamilyen illusztráció, ami kb. 50 különböző társulat és társulattípus között oszlik meg. Ez az eddig ismert összes társulathoz valamivel kevesebb, mint 5 százaléka.³

Az illusztrált kiadvánnyal rendelkező társulatok nagyobb része az ország fontosabb városi településein, egyházi központjaiban, jelentős rendi és főpapi támogatással működött, kisebb része a kisebb városi vagy falusi településekhez kapcsolódott, illetve egyházmegyei vagy országos hatókörű volt. Az illusztrált kiadvánnyal rendelkező társulatok száma alapján a települések közül Buda, Pozsony és Nagyszombat emelkedik ki. Az illusztrált kiadványok számát tekintve a társulatok között első helyen áll a budai szentháromság és a pozsonyi szentháromság skapuláréja, valamint a zágrábi gyümölcscsontó boldogasszony társulat, az egyéb típusok közül pedig a kordás és a Mária társulatokhoz kapcsolódik a legtöbb ilyen kiadvány. Ezenkívül egynél több illusztrált nyomtatvány jelent meg például az egri Mária látogatása, a zágrábi haldokló Krisztus, a klukenói Szt. Anna, a pozsonyi Mária szíve és a Szt. István király társulattal, valamint a ferences harmadrenddel és a skapuláré társulatokkal összefüggésben.

A társulati kiadványok tartalmukat, megjelenési formájukat és funkciójukat tekintve négy csoportra oszthatók, s az egyes kiadványtípusok között is több

¹ TÜSKÉS G. – KNAPP É.: *A barokk kori Magyarország vallásos társulatainak katalógusa*. (Kézirat) Bp. 1987.

² TÜSKÉS G. – KNAPP É.: *Vallásos társulatok Magyarországon a 17–18. században*. = Néprajzi Látóhatár (1.) 1992. 3–4. 8–36., KNAPP É.: *Irodalomkinálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*. = Magyar Könyvszemle (109.) 1993. 3–36.

³ A vizsgálatba nem vontuk be azoknak a kiadványoknak az illusztrációit, amelyek magyar vonatkozásúak ugyan, de külföldi társulatokhoz kapcsolódnak.

átmeneti megoldás található. Az első típusba az ívrét alakú vagy kisebb, füzetszerű ún. felvételi lapok tartoznak, amelyek elsődleges funkciója a társulatba lépés jogi aktusának tanúsítása.⁴ Ezeknek mintegy a kétharmada illusztrációval együtt jelent meg. A második típust a társulati kézikönyvek alkotják, itt az illusztrált nyomtatványok aránya 30 százalék körül mozog. A harmadik csoportba a társulat által vagy a társulatnak ajánlott ajándékkönyveket és a társulatokhoz kapcsolódó egyéb áhítati műveket soroltuk, ahol az illusztrált kiadványok aránya mintegy 10 százalék. Végül a negyedik csoportot a társulati élet különböző eseményeivel összefüggő alkalmi nyomtatványok (pl. halotti katalógusok, prédikációk) alkotják, ahol csak kivételesen találkozunk illusztrációkkal. Az illusztrált kiadványoknak mintegy kétharmadát a társulati könyvek teszik ki, a fennmaradó egyharmadon a felvételi lapok némi túlsúlyától eltekintve a másik három kiadványtípus csaknem egyenlő arányban osztozik. Az illusztrált kiadványok aránya egy kiadványtípuson belül, valamint a különböző kiadványtípusok aránya az egész illusztrált anyaghoz viszonyítva egyaránt arra utal, hogy az illusztrációk eltérő szerepet játszottak a különböző kiadványtípusokban. Ezeknek az eltéréseknek a megragadására majd a különböző kiadványtípusok képanyagának ikonográfiai és funkcionális vizsgálata ad lehetőséget.

Az illusztrációk számát tekintve egy kiadványon belül egynél több ábrázolással csupán néhány nyomtatványban, s kizárólag a társulati könyvek és az ajándékkönyvek, egyéb áhítati művek csoportjában találkozunk. Ennek oka elsősorban az, hogy külső megjelenésük, terjedelmük, változatos tartalmuk és összetett szerkezetük miatt ezek adtak lehetőséget több illusztráció közlésére. Az ilyen több darabból álló illusztráció sorozatokkal, együttesekkel ellátott kiadványok megjelentetésére rendszerint csupán a jelentős egyházi, rendi támogatással működő társulatoknál, illetve főúri mecénás támogatásával megjelenő nyomtatványoknál van példa.

Az illusztrált kiadványok időbeli elterjedése azt mutatja, hogy míg a társulati könyvek és az ajándékkönyvek, egyéb áhítati művek csoportjában az illusztrációk már a 17. század második felében megjelennek, a felvételi lapokat és az alkalmi nyomtatványokat csak a 18. század 30-as, 40-es éveitől kezdve látják el ábrázolásokkal. Másfelől ez az eltérő időbeli megoszlás a két utóbbi kiadványtípus viszonylag késői megjelenésére, a társulati nyomtatványok differenciálódási folyamatára is utal. Az illusztrált kiadványok számának időbeli alakulása a társulati könyvek kiadványtípusában azt mutatja, hogy az illusztrált nyomtatványok száma a 17. század utolsó évtizedétől kezdve fokozatosan emelkedik, csúcspontját az 1730–1760 közötti három évtizedben éri el, majd csökkenni kezd, és 1780 után illusztrált társulati könyv már nem jelenik meg. Az illusztrált kiadványoknak ez az időbeli megoszlása nagy vonalakban tükrözi az áhítati grafika 18. századi történetének eltérő alakulását a különböző kiadványtípusokban, s egyben utal a műfaj szerkezetváltozására.

⁴ E. KRAUSEN: *Die Bruderschaftsbrieft der Sammlung Dr. Anton Roth.* = *Jahrbuch für Volkskunde* 1980. 137–155. itt: 137–138.

Az ábrázolással megjelentetett kiadványok nyelvi megoszlása nagyjából meg-
egyezik az egész anyag nyelvi arányaival. Eszerint a latin nyelvű kiadványok az
ajándékkönyvek, egyéb áhítati művek típusának kivételével mindenütt kisebb szám-
ban fordulnak elő, mint a különböző nemzeti nyelveken megjelent nyomtatványok.
Abszolút előfordulásukat tekintve a nemzeti nyelvű kiadványok több, mint kéthar-
madát teszik ki az összes illusztrált nyomtatványnak. Ezen belül a magyar nyelvű
illusztrált kiadványok aránya csaknem fele az összes illusztrált nyomtatványnak, a
másik fele részen a latin és a német nyelvű művek csaknem egyenlő arányban osz-
toznak. Az időbeli megoszlást figyelembe véve a nyelvi arány fokozatosan a nem-
zeti nyelven megjelentetett munkák felé tolódik el. Mindez arra utal, hogy az illusz-
trált társulati kiadványok legnagyobb része nem kötődött a latin nyelvet ismerő hasz-
nálói réteghez, hanem elsősorban az anyanyelvén olvasni tudó, szélesebb társadalmi
csoportok igényeit elégítette ki. Arra is van példa, hogy az egyik durva fametszettel
illusztrált kiadvány az olvasni nem tudó társulati tagokhoz fordul és külön utasítást
ad nekik az imádság helyett tartandó böjtölésre.⁵

Mecénások

A kollektív mecénatúra egyik sajátos típusa, a társulatok művészetpártoló tevé-
kenysége a középkori⁶ és a barokk képzőművészet területén általában ismert,⁷ de
részleteiben feltáratlan, a grafikai vonatkozások pedig csaknem teljesen tisztázatlan-
ok.⁸ Annak oka, hogy a művészettörténet önálló témaként eddig nem figyelt föl a

⁵ Karmelus hegyéről neveztetett Bóldogságos Szűz Máriának szent scapulérát viselő hívek-
hez való rövid oktatás. Buda, 1757.

⁶ S. M. NEWTON: *A Confraternity of the Holy Ghost and a Series of Paintings of the life of the
Virgin in London and Munich*. = *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* (XXXIX.)
1976. 59–68., N. MORARD: *Une charité bien ordonnée: La Confrérie du Saint-Esprit à Fribourg
à la fin du Moyen Âge (XIVe–XVe siècles)*. In: *Le mouvement confraternel au Moyen Âge.
France, Italie, Suisse. Actes de la table ronde organisée par l'Université de Lausanne avec le
concours de l'École Française de Rome et de l'Université associée 1011 du CNRS „L'institution
ecclesiale à la fin du Moyen Âge.”* Lausanne 9–11 mai 1985. Roma, 1987. 275–296., C.
VINCENT: *Assurance sur la mort: les confréries au Moyen Âge*. = *L'Histoire* N° 117 Décembre
1988. 8–17., H. BELTING: *Bild und Kult. Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst*.
München, 1991. 433–446.

⁷ G. et M. VOVELLE: *Vision de la mort et de l'au-delà en Provence d'après les autels des âmes
du purgatoire XVe–XXe siècles*. Paris, 1970. 37–42., GALAVICS G.: *A győri barokk művészet kez-
detei*. = *Ars Hungarica* 1973. 1. sz. 97–126. itt: 101, 104., H. DÜNNINGER: *Hausmadonnen und
Marianische Sodalitäten*. In: W. SCHMITT-LIEB (Hg.): *Das Marienbild im Wandel von 1300–
1800*. Würzburg, 1987. 634–640., GALAVICS G.: *Szent Vencel bora és Maulbertsch oltárképe
Tállyán*. = *Művészettörténeti Értesítő* (46.) 1997. 49–61.

⁸ G. KIERDORF-TRAUT: *Skapuliere aus dem Pustertal*. = *Volkskunst* 1980/3. 168–174., M.-H.
FROESCHLE-CHOPARD – R. DEVOS (ed.): *Les confréries, l'Eglise et la cité. Cartographie des confré-
ries du Sud-Est. Actes du colloque de Marseille E. H. E. S. S. 22–23. mai 1985*. Grenoble 1988.

társulatok megrendelő szerepére, jórészt az, hogy Magyarországon nem születtek olyan nagy értékű és látványos alkotások a társulatokkal kapcsolatban, mint pl. a szomszédos délnémet, osztrák területeken.⁹ Ettől függetlenül a téma vizsgálata nálunk is új adalékokat szolgáltathat a mecenatúra társadalmi szerkezetének átalakulásához, a szélesebb rétegek megrendelő szerepének lassú növekedéséhez.

A kérdésre, hogy kik készítették ezeket az illusztrációkat, az első kézenfekvő felelet a társulatok megrendelő szerepére utal. Ugyanakkor óvatosnak kell lennünk a válaszadásban, mert még a kizárólag társulati megrendelésre és használatra készült felvételi lapoknál sem állíthatjuk minden esetben, hogy az illusztrációt a társulat közvetlen megrendelésére, az adott kiadvány számára készítették. Számos alkalommal megfigyelhető például, hogy ugyanazt az illusztrációt több különböző kiadványban egyaránt felhasználták. Ez a felhasználás történhetett ugyanannak a társulatnak több különböző kiadványában, illetve kiadványtípusában, ami közvetve a társulat megrendelő szerepére utal. Így például a budai szentháromság társulat 1727-ben megjelent ajándékkönyvének címlapelőzéke szerepel a társulat egy 1730-ban kiadott kézikönyvének címlapelőzékeként, a pozsonyi Szt. István király társulat egy 1770-ben kiadott alkalmi nyomtatványának címlapmetszete pedig feltűnik a társulat felvételi lapjának első oldalán is.¹⁰ A kluknói Szt. Anna társulathoz kapcsolódó áhítati könyv metszetsorozata a könyv két különböző kiadását díszíti, a pozsonyi Mária szíve társulat először 1732-ben kiadott kézikönyvének címlapelőzéke pedig megjelenik ugyanannak a műnek két további, német (1734) és magyar (1741) nyelvű kiadásában is.¹¹

Más alkalommal ugyanazt az illusztrációt különböző társulatok kiadványaiban használták fel, ahol az első megjelenés utal a készítő társulatra. Így például az egri Mária látogatása társulat 1739-ben megjelent ajándékkönyvének címlapelőzéke főtűnik a veszprémi egyházmegye szentháromság társulatai számára 1756-ban kiadott kézikönyv illusztráció együttesének tagjaként. A budai szeplőtelen foganta-

⁹ Így pl. társulati termek: Augsburg, Dillingen.

¹⁰ J. BARNA: SSS. Trinitatis ... Selectissimus Cultus ... In xenium obtulit Neo-erecta Budensis Congregatio SSS. Trinitatis. Tyrnaviae, 1727., címlapelőzék. Vö. Sanctissimae Trinitatis Almae Congregationis Budensis ... Privilegia ... In xenium obtulit congregatio Budensis. Tyrnaviae, (1730), címlapelőzék. – Almae archi-confraternitatis Sancti Stephani primi regis ... in ... ecclesia Posoniensi ad S. Martinum erectae. Posonii, 1770, címlap. Vö. Regel und Ablass der löblichen Bruderschaft ... unter dem Titul des Heiligen Stephani ... zu Pressburg. Pressburg, (1770.) 1.

¹¹ Az Isten Mindenhatóságának Tárháza az az Sz. Anna a Boldogságos Szűz Mária édes Annyának tiszteleti. Bécs, 1708. és Nagyszombat, 1708. – Igaz és Köteles szív-béli Áítatosság ... Mária Szívéhez. Posen, 1732., címlapelőzék. Vö. Wahre und schuldigste Hertzens-Andacht ... Einer unter dem Titul ... dess Hertzens Mariae aufgerichten Löbl. Bruderschaft Bericht. Pressburg, 1734., címlapelőzék, Igaz és köteles szív-béli áítatosság ... ezen Szentséges Szív Titulussa ... alatt lévő Gyülekezetnek Tudósítása. Posen, 1741., címlapelőzék. – Löbliche Bruderschaft, welche unter dem maechtigen Schutz der Heiligen Annae und des Blut-Zeugen Julii zu Gross-Emöckretz ... im Jahr 1749 durch Hrn. Andream Rabcssek ... aufgerichtet. Tyrnau, 1750., címlapelőzék. Vö. Szent Anna asszony, és Szent Gyula ... M. gyülekezete ... Nagy Emöke nevű Helységben. Nagyszombat, 1750., címlapelőzék.

tás társulat 1732-ben kiadott kézikönyvét díszítő illusztráció együttes utolsó darabja szerepel a föltehetően a budai Krisztus teste társulat számára készített, 1768-ban kitöltött felvételi lap 1. oldalán, s a Mária társulatok számára kiadott egyik kézikönyv különböző kiadásainak címlapján is ugyanaz az illusztráció ismétlődik.¹² Mindezeknek az illusztrációknak a társulati megrendelése biztosra vehető.

A társulatok mecénási szerepe valószínűnek látszik azoknál az illusztrációknál is, amelyek föltehetően a társulat egykori oltárképét ábrázolják. Erre gondolunk például a bánfalvai Krisztus öt sebe társulat felvételi lapjának illusztrációjánál, valamint a budai szentháromság társulat elhunyt tagjainak jegyzékét tartalmazó alkalmi kiadványok ábrázolásainál.¹³ Sajnos az eredeti oltárképek már nem lelhetők fel, az utóbbi képről csupán szűkszavú leírást ismerünk, így az oltárképek előképként történt felhasználása csupán hipotézis. Minden valószínűség szerint ugyancsak a társulat tekinthető az illusztrációk mecénásának azokban az esetekben, amikor a kiadványt a társulati tagoknak ajánlották,¹⁴ illetve amikor a társulat titulusának képét a társulati székhely vedutájával együtt ábrázolták.¹⁵ A társulati titulusok önálló ábrázolása önmagában még nem indokolja a társulat mecénási szerepének feltételezését, mivel ezek a titulusok rendszerint különféle széles körben elterjedt ábrázolástípusokkal azonosak. A társulat és az azt gondozó szerzetesrend közös mecénási szerepére engednek következtetni azok az illusztrációk, amelyeken a társulat titulusa mellett rendi szentek és/vagy a társulati tagok is láthatók.¹⁶ A társulatok megrendelő szerepét húzzák alá azok az adatok, amelyek a metszetek előállításához szükséges rézlapok társulati birtoklásáról és e lapok javíttatásáról szólnak.¹⁷

¹² L. NEDECZKY: *Fontes Gratiarum Marianarum novi, et veteres*. Claudiopoli, 1739., címlapelőzék. Vö. PADÁNYI BIRÓ M.: *Angyali társaságnak szövetsége*. Kolozsvár, 1756. 186. – P. CHARA-PANCSEK DE MOSTAR: *Kurzer Begriff Oder Inhalt deren Regel Statuta ... einer Löbl. Ertz-Bruderschaft der Unbefleckten Empfaengnuss Mariae ... zu Ofen*. Ofen, 1732. 177. Vö. A Fő-Társaságnak levele. Buda, 1768. 1. – *Leges Sodalitatis Beatae Mariae Virginis*. Tyrnaviae, 1760., Tyrnaviae 1768., Tyrnaviae 1779., Budae é. n. címlap.

¹³ *Bruderschaft der Heiligen Fünff Wunden unsers Herrn Jesu Christi*. h. n. (1761), címloldal. – *Catalogus defunctorum quos in alma Sodalitate sub titulo SSS. Trinitatis Budae erecta ... in Domino obisse*. (Budae, 1773.) címlapelőzék. Vö. RÓZSA Gy.: *Budapest régi látképei 1493–1800*. Bp. 1963. 187–188. 77. tábla. NÉMETHY L.: *A szentháromság ábrázolása*. = Egyházművészeti lap (II.) 1881. 225–242. itt: 229.

¹⁴ Így pl. BARNA: i. m.

¹⁵ Így pl. *Catalogus defunctorum...*, *Löbliche Bruderschaft...*, *Szent Anna aszszony...*, J. WACHTLER: *Rede auf das hohe Fest der Göttlichen Dreyeinigkeit*. Pressburg, (1780) címlapelőzék. *Almae archi-confraternitatis...*, *Regel und Ablass...*

¹⁶ B. WACHTLER: *Rede auf das hohe Fest der Göttlichen Dreyeinigkeit*. Pressburg, (1779), címlapelőzék. J. WACHTLER: i. m.

¹⁷ Így pl. Kassa, Agonia Christi társulat, 1770: „Reparatum cuprum congregationis pro imprimendis Catalogio 12 fl 22 kr.” Érseki Levéltár, Eger, Archivum Vetus 13. Nr. 66., 71., Nagysziget, kordás társulat, 1787: „Cuprum pro imaginibus imprimendis.” Tabella informativa de aboliti Confraternitatibus Dioecesis Quinqueecclesiensis 1787. Püspöki Levéltár, Pécs, 1787/214.

Néhány esetben biztosra vehető, hogy a kiadvány mecénása azonos az illusztráció mecénásával. Így például a nagyszombati Mária látogatása társulat számára Csáky László szentgotthárdi apát által 1668-ban kiadott kézikönyv illusztrációján a társulat titulusképe alatt a kiadvány mecénásának címerét két angyal tartja, a metszet felirata pedig az adott kiadvány címére utal. Ugyanez a helyzet a nagyszombati haldokló Krisztus társulat számára 1703-ban kiadott kézikönyv illusztrációjával. Itt a társulat titulusképe alatti feliratból megtudjuk, hogy a kiadvány Jezerniczky Ferenc lekéri apát, esztergomi kanonok költségén jelent meg, a feliratos mező fölött a képen a megrendelő címere látható. Eszterházy Pál hercegnek szól annak az 1708-ban két kiadásban megjelent műnek az ajánlása, amelynek szerzője, Szabolt Ferenc jezsuita az ajánlás végén Eszterházy „alázatos káplánja”-nak mondja magát.¹⁸ A mű részleteiben a kluknoi Szt. Anna társulathoz kapcsolódik, s egyben a 18. századi magyarországi Szt. Anna tisztelet egyik alapvető forrása. A kiadvány s benne a 12 tagú metszetsorozat mecénása föltehetően Eszterházy volt, s az ismeretlen kvalitásos metszőt valószínűleg az általa is foglalkoztatott külföldi mesterek között kell keresnünk.

Sajátos megoldással találkozunk a veszprémi egyházmegye szentháromság társulatainak Padányi Bíró Márton veszprémi püspök által 1756-ban kiadott kézikönyvben.¹⁹ A címlapelőzőken a szentháromság szimbolikus képe alatt a kiadvány összeállítójának és megrendelőjének, Padányinak a címere látható, a könyv további 12 metszetét azonban a munkát megjelentető kolozsvári nyomda a legkülönbözőbb helyekről válogatta össze. Ebben az esetben tehát Padányi nem tekinthető a metszetek közvetlen megrendelőjének, s bőkezűségével csupán az illusztrációk másodlagos felhasználását tette lehetővé.

A nyomdák, kiadók mecénási szerepét valószínűsítik azok az illusztrációk, amelyek vagy amelyek változatai más kiadványtípusokban is előfordulnak. Így például a kolozsvári jezsuita templom kegyképeinek mirákulumos könyvek illusztrációjaként vagy búcsús képként is megtalálható különböző ábrázolásai szerepelnek az egri Mária látogatása társulat egyik ajándékkönyvében, a veszprémi egyházmegye szentháromság társulatainak kiadott kézikönyvben és a Mária társulatok számára készült kézikönyvek egyik kiadásában, a nagyszombati Szt. Miklós templom kegyképeinek ábrázolása pedig a kép őrzési helyéhez kapcsolódó nagyboldogasszony társulat kézikönyvében lelhető fel. Mindhárom kolozsvári kegyképábrázolást tartalmazó kiadvány a kolozsvári, a nagyszombati kegyképábrázolást tartalmazó kiadvány pedig a nagyszombati jezsuita nyomdában készült. Ezek az ábrázolások, grafikai előképeik vagy változataik ugyanezeknek a nyomdának számos más kiadványában is előfordulnak, itt tehát minden valószínűség szerint a nyomda volt az illusztrációk készíttetője. Ugyanerre

¹⁸ *Manuale Sodalitatis Beatæ Virginis Visitantis, in Collegio Societatis Jesu Tyrnaviæ.* Tyrnaviæ, 1668., címlapelőzők, *Kereszt Fára Fel-fészéttetett ... Jesus ... Congregatiójának ... a Jesus Társaságának Nagy-Szombati Templomában ... Regulái.* Nagyszombat, 1706., címlapelőzők, *Az Isten Mindenhatóságának...* illusztráció sorozat.

¹⁹ PADÁNYI BÍRÓ: i. m.

gondolhatunk annak a kordás társulatok számára a győri Streibig nyomdában készült kiadványnak az illusztrációjánál, amelynek előszavában a nyomdász közli, hogy a művet saját költségén adta ki.²⁰

Biztosan nem társulati megrendelésre készültek azok az illusztrációk, amelyek először nem társulati kiadványban, hanem más műben szerepelnek. Így például a budai szentháromság társulat 1751-ben kiadott kézikönyvének a szentháromságot és a lévai Nepomuki Szt. János társulat 1779-ben kiadott kézikönyvének a társulat patrónusát ábrázoló címlapelőzéke egyaránt az *Officium Rákoczanum* című imádságos könyv társulati vonatkozással nem rendelkező, 1749-es nagyszombati kiadásában található, Franz Leopold Schmitner kezétől származó tíz tagú illusztráció sorozat megfelelő lapjainak másodlagos felhasználásával, illetve újrametszésével jött létre.²¹ Itt kell megemlítenünk azt az ismeretlen kéztől származó rézmetszetet, melyet a dömölki rózsafüzér társulat tagjegyzékét tartalmazó kéziratos album első lapjaként, másodlagosan kötöttek be.²² A kép egy ismeretlen zárandokhely oltárát és Mária-szobrát ábrázolja. A metszetet úgy aktualizálták, hogy a szobor feje fölötti feliratot eltávolították a rézlapról, s a szobor mellett lebegő angyalok kezébe két kisméretű rézlap segítségével egy férfi és egy női rózsafüzért illesztettek, amelyek közvetlenül utalnak a társulat titulusára. Ez az ábrázolás egyben felhívja a figyelmet a társulatok egy másik feltáratlan grafikai műfajára, a társulati albumok kézzel festett címerképeire és más reprezentatív illusztrációira.

Mindezek az adatok arra utalnak, hogy az illusztrációkat nem minden esetben a társulat megrendelésére, az adott kiadvány számára készítették, s gyakran előfordul ugyanannak a metszetnek a többszöri felhasználása különböző összefüggésekben. Ennek oka részben a rézmetszetek készíttetésének költséges volta, részben pedig az a nyomdai gyakorlat, amely igyekezett minél jobban kihasználni a nyomdakészletben rendelkezésre álló illusztrációs anyag variációs lehetőségeit.

A különböző nyomdák eltérő szerepet játszottak a társulati kiadványok illusztrációval történő megjelentetésében. Az illusztrált kiadványok száma alapján a nyomdák között messze kiemelkedik a nagyszombati jezsuita, majd egye-

²⁰ *Imago, seu speculum Mariani sodalis ... Sodalibus B. Mariae V. Elisabeth Visitantis In strenam oblatum.* Claudiopoli, (1738.) 6/b., PADÁNYI BIRÓ: i. m. 203., *Leges congregationum Beatae Virginis Mariae.* Claudiopoli, 1730., címlapelőzék. – *Regulai ... Nagy-Szombath Városában lévő Nagy-Bóldog-Asszony Congregatiojának.* Nagyszombat, 1745., 27., *Len kötelecske Az az ... korda viselő Atyafiak Congregációjának Regulait ... magában foglaló Könyvecske.* Győr, (1749.), címlapelőzék.

²¹ *Felséges Királyi Magyar Udvar-által fel-állított Szent Háromság congregációjával, Fel-tett Czéllunkról-való Beszélgetés, Budán.* Nagyszombat, 1751., címlapelőzék. *Léva várossában ... fel-állított Nepomuki Szent János gyülekezetének regulái.* Nagyszombat, 1779., címlapelőzék. *Vö. Officium Rákoczanum.* Tyrnaviae, 1749., Nr. 1, 8.

²² *Nomina et Cognimina fratrum et sororum Congregationis S. Rosarii In Almam Congregationi SS. Rosarii inscripti, ordine alphabetico sequuntur* (1745–1781. Dömölki). Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Bp., Ab 231 fol.

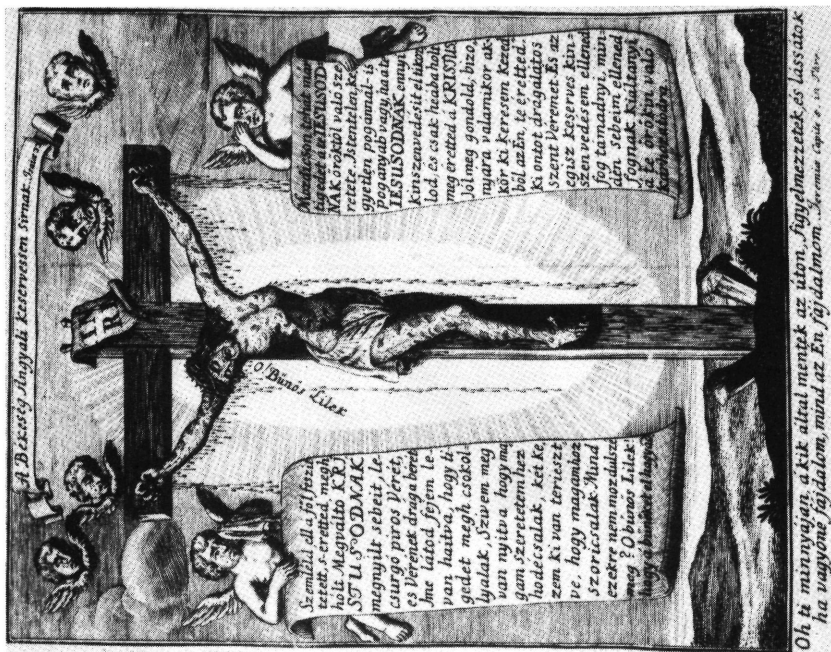
Carmélus Hegyi Bóldogságos Szűz
Gyűlkezetének képe.

Üdvösségnek jeles Czimere, és minden
velédelemben Bóldog Reménység.

1. Decor Carmeli. 1705 – rézmetszet –
92×66 mm

Kominek 1705 címlap hátoldala

Oh ti mánygyón, a kik által menték az úton. Jgyjélmezzetek és lássátok
ha vagyóné fájdalom, mind az En, fájda ltem. Jeremia Capit. 4. 10. 17. 18.

2. Krisztus a kereszten angyalok körében. 1731 –
rézmetszet – 188×143 mm

Radossányi 1731, kihajtható címlapelőzők

temi nyomda, amely a nagyszámú társulati könyv mellett alkalmoszerűen felvételi lapokat és ajándékkönyveket, egyéb áhítati műveket is megjelentetett. Csaknem egyenlő arányban oszlanak meg a különböző kiadványtípusok a nagyszombati jezsuita nyomdát jelentős lemaradással követő pozsonyi Landerer nyomdánál. Ezenkívül a budai Landerer, a kolozsvári jezsuita és a győri Streibig nyomda jelentetett meg egynél több kiadványtípust illusztrációval. A budai Nottenstein és a pozsonyi Royer nyomdát a társulati könyv kiadványtípusában képviseli három, illetve négy nyomtatvány, a többi nyomda pedig csupán elvétve adott ki egy-egy illusztrált társulati művet. Figyelemreméltó, hogy ezek a nyomdák jelentős szerepet játszottak a széles rétegeknek szánt különféle egyéb áhítati kiadványok megjelentetésében.

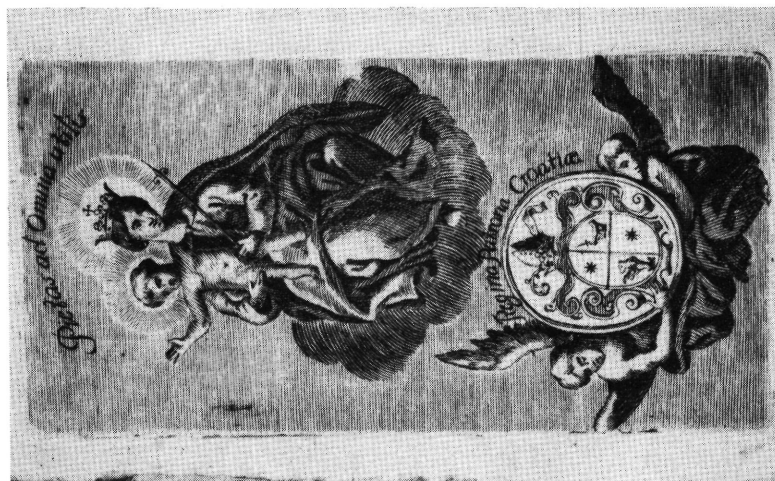
Metszők

A metszetek technikáját vizsgálva a képek túlnyomó többsége rézmetszet, számuk mintegy háromszorosa a fametszetekének. Szembetűnő, hogy míg a társulati könyveknél a rézmetszetek és a fametszetek aránya körülbelül 2:1, a felvételi lapok, az ajándékkönyvek, egyéb áhítati művek és az alkalmi nyomtatványok csoportjában fametszet csak elvétve fordul elő. A kétféle technika aránybeli különbsége a különböző kiadványtípusokban arra utal, hogy az utóbbi kiadványtípusok gyakrabban jelentek meg gondos kiállításban, mint a társulati könyvek. Ennek oka elsősorban az, hogy míg a társulati könyvek kizárólag a tagok belső használatára szolgáltak, a többi kiadványtípusnak kifelé irányuló, reprezentatív funkciója is volt. Szórványosan előfordul a különböző technikával készült illusztrációk együttes alkalmazása egy kiadványon belül, ami a nyomdában rendelkezésre álló illusztrációs anyag szűkösségére utal. Végso soron ugyanerre enged következtetni a nyomólemezek másodlagos felhasználása, az elkopott lemezek utánmetszése és teljesen újra történő megmetszése is.

A mesterek meghatározásánál az alapvető nehézséget az okozza, hogy a metszetek többsége szignálatlan. Szignált ábrázolás kizárólag a rézmetszetek között található. A szignált metszetek viszonylag kis számát az áhítati grafika más peremműfajaihoz hasonlóan itt is a metszetek többségének gyenge kvalitásával, a feladat alkalmi jellegével, valamint a rézlapok név nélkül történő újrafelhasználásával, újrametszésével magyarázhatjuk. A név szerint ismert mesterek többségétől csupán egy-egy ábrázolás szerepel az illusztrációk között. Csak ritkán fordul elő, hogy ugyanaz a metsző egy társulat két kiadványa számára két hasonló kompozíciójú, de különböző ábrázolást készít, melyeket aztán többször is felhasználtak. Eredetileg biztosan nem az adott kiadvány számára születtek azok az illusztrációk, amelyek jóval a készítő halála után megjelent kiadványokban találhatók. Így például a Veszprém egyházmegyei szentháromság társulatok számára 1756-ban kiadott könyvben a 17. században élt augsburgi M. Küssell két, a grazi Spillmann és a 18. század elején Nagyszombatban működő

3. Mária szíve a szentháromsággal, Szt. Ferenc és Szt. Klára társaságában. 1732 – rézmetszet – 111×67 mm
Igaz és köteles ... 1732, címlapelőzők

4. Pietas ad Omnia utilis. Regina Patrona Croatiae. 1737 – rézmetszet – méret nélkül
Officium Rakoczianum ... 1737, címlapelőzők

augsburgi születésű Elias Schaffhausen egy-egy metszete található.²³ Ezeken kívül ugyanitt feltűnik Thomas Bohacz egy kompozíciója, amely korábban az egri Mária látogatása társulat számára 1739-ben kiadott ajándékkönyvben jelent meg.²⁴

A külföldi metszők közül, akik a társulati kiadványok számára dolgoztak, a 17. századból egyedül a Bécsben és egy ideig Magyarországon is működő, augsburgi származású Mauritius Lang egy metszetével találkozunk, amit egy 1668-ban megjelent nagyszombati kiadvány számára készített.²⁵ A 18. századi bécsi metszők közül Franz Ambros Dietell a budai Szt. Ágoston és Mónika öve társulat 1728-ban megjelent kézikönyvének címlapelőzőkét, valamint a kőszegi jezsuita templom szeplőtelen fogantatás társulatának felvételi lapját készítette.²⁶ A monogrammal jelzett lapok közül a budai haldokló Krisztus társulat 1734-ben kitöltött emléklapjának készítőjét a „J. W. H. sc. Vien” jelzés alapján Szilárdfy Zoltán Jakob Wilhelm Heckenauer bécsi rézmetszővel azonosította.²⁷ Ugyancsak monogram jelzi Andreas és Josef Schmutzer nevét a pozsonyi trinitáriusok által gondozott szentháromság skapuláréja társulat egyik kiadványának illusztrációján.²⁸ A testvérpár rendszeresen dolgozott a bécsi trinitáriusok és társulata számára,²⁹ s nem lehetetlen, hogy ők készítették több más pozsonyi trinitárius társulati kiadvány szignálatlan illusztrációját, illetve hogy munkáik előképül szolgáltak ezekhez. Az anyagban legtöbb lappal képviselt Franz Leopold Schmitner a budai szentháromság társulat két kiadványának hasonló szerkezetű két illusztrációja mellett egy 1748-ban a ferences harmadrend számára készült kiadvány, a nagyemőkei Szt. Anna és Szt. Gyula társulat számára 1750-ben megjelentetett könyv címlapelőzőkét, valamint a zágrábi haldokló Krisztus társulat felvételi lapját metszete rézbe 1755-ben.³⁰ August Zengertől a kőszegi Nepomuki Szt. János társulat 1761-ből származó kézikönyvében található egy illusztráció,³¹ Jakob Matthias Schmutzer pedig „Ma-

²³ PADÁNYI BIRÓ: i. m. 52, 150, A, 87.

²⁴ NEDECZKY: i. m. címlapelőzők.

²⁵ *Manuale Sodalitatis...* címlapelőzők. Vö. PATAKY D.: *A magyar rézmetszés története. A XVI. századtól 1850-ig.* Bp. 1951. 169. Nr. 8.

²⁶ Rövid summája Tellyes Bucsuknak ... ennek az régi congregacionak, melly Maria de Consolatione ... nevezetik. Buda, 1728., címlapelőzők. SZILÁRDFY Z. – TÜSKÉS G. – KNAPP É.: *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről.* Bp. 1987. Kat. 146.

²⁷ SZILÁRDFY Z.: *Magyar barokk szentképek.* = Művészettörténeti Értesítő 1981. 2. sz. 114–115. itt: 119, 117. 6. kép., SZILÁRDFY Z.: *Barokk szentképek Magyarországon.* Bp. 1984. 48. kép.

²⁸ *Summarium Deren Indulgentzen und Ablass der ... Erz-Bruderschaft ... der ... Dreyfaltig-keit ... zu Pressburg.* Pressburg, 1760., egy lapos nyomtatvány.

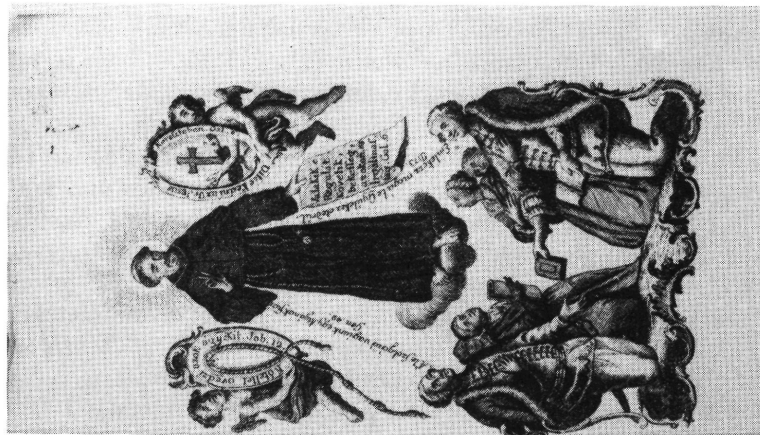
²⁹ G. GUGITZ: *Das kleine Andachtsbild in den österreichischen Gnadenstätten.* Wien, 1950. 20.

³⁰ *Catalogus defunctorum...*, RÓZSA: i. m., D. STIGL: *Tertium seraphico-aureum numisma ... Das ist: Dritter Orden der Buss ... welchen ... H. Vatter Franciscus eingesetzt ... hat.* Ofen, 1748., címlapelőzők, *Löbliche Bruderschaft...*, *Szent Anna aszszony...*, M. VANINO: *Dvije rijetke slike bratovštine Muke i Smrti Isusove (1751. i. 1755.).* = *Vrela i prinosi* 1933/3. 148–153. itt: 150–151.

³¹ *Jó hír- s névszerető léleknek ájtatossága, Az-az Nepomuki Szent Jánost tisztelő ... híveknek Gyülekezete ... Kőszög Városában ... fel-állítatott.* Nagyszombat, (1761.) címlapelőzők.

5. Szent Anna Máriával, Szentháromsággal és paradicsomi jelenettel. 1748 – rézmetszet – 145×85 mm
A Jézus Kristus atyafiságának ... 1748, címlapelőzők

6. Szent Ferenc kordás társulati tagokkal. 1750 körül – rézmetszet – 150×90 mm
Kováts 1780, címlapelőzők

gyarok Nagyasszonya” aláírással egy ismeretlen társulat felvételi lapját készítette.³²

A hazai metszők közül a pozsonyi Leopold Assner a pozsonyi szentháromság skapuláréja társulat két kiadványához készített egy-egy illusztrációt 1778-ban és 1780-ban,³³ Sebastian Zeller egy metszete a pozsonyi Szt. István király társulat két kiadványán szerepel 1770-ben.³⁴ A pozsonyi Johann Weinmann a pozsonyi Jézus szíve társulat felvételi lapját metszette rézbe,³⁵ J. Ph. Binder pedig a rózsafüzér társulatok számára 1779-ben kiadott kézikönyv címlapelőzőkét készítette.³⁶

Külön kell szólni az *Officium Rákoczianum* zágrábi kiadásában található illusztrációk többségének készítőjéről. Ez az imádságos könyv számos más kiadása mellett a 18. század folyamán összesen tizenegy alkalommal a zágrábi jezsuita kollégium gyümölcsoltó boldogasszony társulatának ajándékkönyvként is megjelent.³⁷ A könyv szignált metszetein a „Suor Isabella P. F.” jelzés vagy ennek valamilyen rövidített változata olvasható. Ezeket a metszeteket Isabella Piccini (Picina), a velencei Santa Croce kolostor apácája, a 17. század második felében dolgozó kevés női rézmetsző egyike készítette.

A G. D. monogram segítségével a bánfalvai Krisztus öt sebe társulat 1771-ben kitöltött felvételi lapjának illusztrátorát feltételelesen a nem hivatásos rézmetsző Gabriel Daller pálos szerzetessel azonosítottuk.³⁸ Monogram alapján nem tudtuk meghatározni azt a rajzolt (F. M.), aki Schmitner már említett nagyemőkei metszetéhez készített előképet.³⁹ Ugyancsak azonosításra vár a szepességi Szt. József társulat 1733-ban megjelent kiadványának egy példányába utólag beragasztott metszet augsburgi készítője: I. A. P.⁴⁰

A név szerint ismert metszők számbavétele azt mutatja, hogy a társulati kiadványok szignált illusztrációinak többségét a barokk illusztrációs grafika más területeiről jól ismert hazai és külföldi mesterek készítették. A vizsgálat több új, eddig ismeretlen ábrázolással gazdagította ezeknek a metszőknek a tevékenységét. Megállapítható az is, hogy a szignált metszetek rendszerint egyben az egész anyag legkvalitásosabb darabjai. A néha jóval korábban készült metszetek má-

³² SZILÁRDFY: *Barokk...* 7. kép.

³³ J. LANDERER: *Rede von dem unbegreiflichen Geheimniss der göttlichen Dreyeinigkeit*. Pressburg, (1778.) fejléc, J. WACHTLER: *i. m.*

³⁴ *Almae archi-confraternitatis...*, *Regel und Ablass...* Vö. SZILÁRDFY: *Magyar...* 119, 132. a 42. jegyzetben említi Tibold Attila gyűjteményéből a metszet 1750-ben megjelent változatát.

³⁵ NÉMETHY L.: *Az Úr Jézus Szívének ábrái*. = Új Magyar Sion 1881. 92–102. itt: 98.

³⁶ Rövid emlékezet a szentséges Rósáriom Társaságnak reguláirul, ájtatosságirul, butsuirul, indulgentziáirul. Vázt, 1779. címlapelőzők.

³⁷ *Officium Rákoczianum*. Zagrabiae, 1715, 1737, 1749, 1750, 1754, 1760, 1772, 1784, 1788, 1794, 1798.

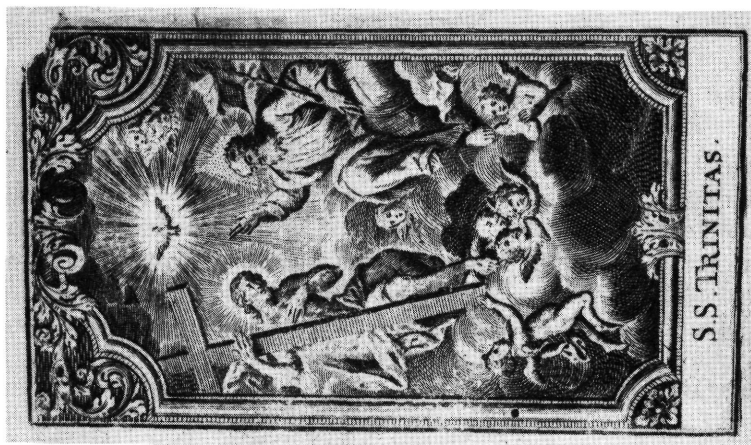
³⁸ *Bruderschaft der Heiligen...* Vö. PATAKY: *i. m.* 32, 99.

³⁹ *Löbliche Bruderschaft...*, *Szent Anna asszony...*

⁴⁰ *Confraternitas Sancti Josephi ... Parochorum Scepusiensium in Decanatu Districtus fluvii Poprad. Tyrnaviae*, 1733.

7. Regina Congregationis Sanctissimae Rosariique in Ecclesia Papensi RR. PP. O. S. Pauli primi devote Colitur. 1750 körül – rézmetszet – 115 × 70 mm
Társulati emlékép (?) Tibold Attila gyűjteménye, Pannonhalmi

8. S. S. Trinitas.
1751 – rézmetszet – 115 × 67 mm
Felséges királyi ... 1751,
címlapelőzők

sodlagos felhasználása és az újrametszett változatok keletkezése egyaránt az illusztrációk hosszú utóéletét tanúsítja. Általában megfigyelhető a készítő mesterek működési helyének és a társulatok székhelyének azonossága vagy földrajzi közelsége, ez a törvényszerűség azonban néhány nagyjelentőségű társulat és kiemelkedő mester esetében nem érvényesül.

Ikonográfia

Az ikonográfiai elemzésben célszerűnek látszik a képanyagot a főbb társulat-típusok szerint elrendezni. Ez a csoportosítás nagy vonalakban megegyezik az illusztrációk tematikus egységeivel és lehetőséget ad nem csupán az összetartozó ábrázolástípusok együttes bemutatására, hanem a képek társulattal való kapcsolatának meghatározására és a különböző kiadványtípusok ikonográfiai sajátosságainak megállapítására. A továbbiakban elsősorban a társulatokhoz ikonográfiai szempontból közvetlenül kapcsolódó metszetekről szólnunk.

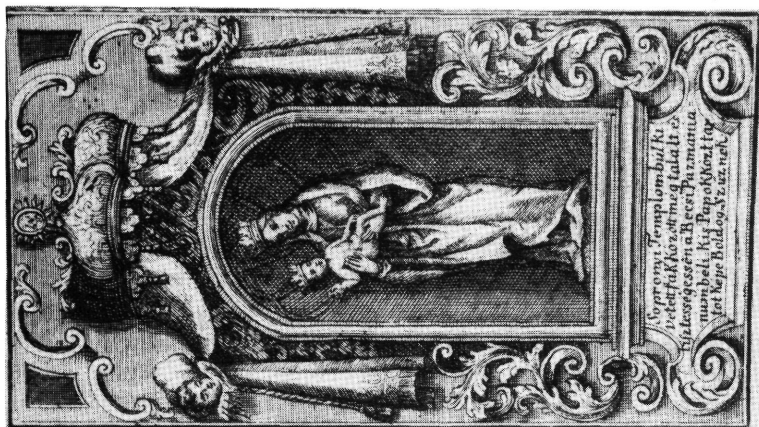
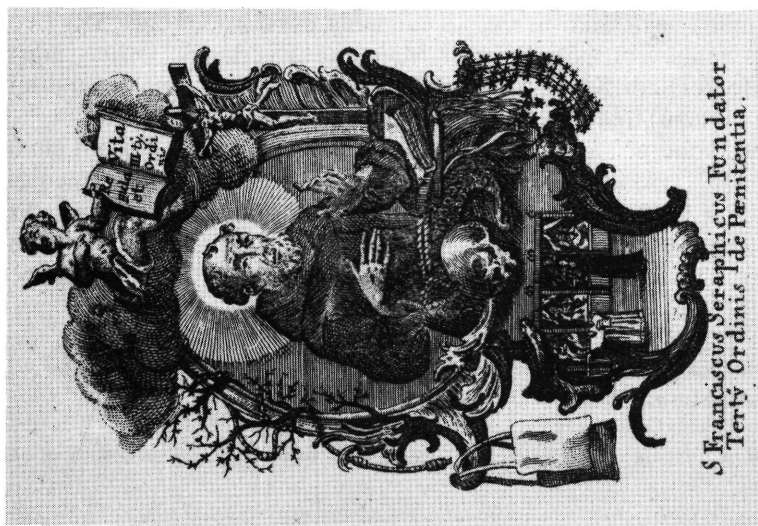
A legnagyobb számú és egyben a legváltozatosabb ábrázolások a különféle Mária társulatokhoz kapcsolódnak. A társulatok tituluszának megfelelően gyakoriak a Mária életéből vett jelenetek (Mária eljegyzése, angyali üdvözlés, Mária látogatása Erzsébetnél, Jézus bemutatása a templomban), valamint a különböző egyéb Mária ábrázolástípusok (Immaculata, álló istenanya, imádkozó Mária, Mária az alvó Jézussal, karmelhegyi boldogasszony, napba öltözött asszony, rózsafüzéres Mária, Mária szíve, Mária mint a vigasztalás anyja, Patrona Hungariae). Ezek közül csupán néhányat emelünk ki. Mauritius Lang 1668-ban megjelent címlapelőzők metszetén a Mária látogatása Erzsébetnél jelenet alatt, amely egyben jelzi a társulat tituluszát, a kiadvány mecénásának két angyal által tartott címere látható, a metszett felirat a mű címére utal.⁴¹ Az egyik Immaculata-ábrázoláson Mária alakját különböző Mária-szimbólumok fogják közre.⁴²

A rózsafüzér társulatok számára 1779-ben kiadott kézikönyv illusztrációján a legitimációs képek egyik típusa, a rózsafüzér átadásának jelenete: Mária és a gyermek Jézus kezéből Szt. Domonkos és Sziéniai Szt. Katalin egyik kezével egy-egy rózsafüzért vesz át, másik kezével pedig a tisztítótűzben szenvedő lelkeknek egy-egy további rózsafüzért nyújt. A pozsonyi Mária szíve társulat először 1732-ben megjelent kézikönyvének illusztrációján Mária lángoló szívét a szentháromság koronázza meg, a szív alatt angyalok félkörben egy-egy lángoló szívét tartanak. Legalul Szt. Ferenc és Szt. Klára térdel, egyik kezében szívvel, a másikban kereszttel, illetve oltáriszentséggel. A budai ágostonrendi templom Szt. Ágoston és Mónika öve társulatának kiadványában a Mária mint a vigasztalás anyja témájú képen a típusnak megfelelően Mária ölében a gyermek Jézus Mónika övét tartja.⁴³ Ugyanez a motívum megjelenik például a tiroli Seefeld

⁴¹ *Manuale Sodalitatis...*

⁴² CHARAPANCSICK DE MOSTAR: *i. m.*

⁴³ *Rövid summája...*

hasonló nevű társulata egyik kiadványának illusztrációján.⁴⁴ Külön csoportot alkotnak a Mária-kegyképábrázolások, illetve azok, amelyek adott helyen lévő Mária-képet vagy szobrot mutatnak be. Így például több kiadványban előfordul a kolozsvári és a nagyszombati kegykép, valamint egy alkalommal a kőszegi jezsuita templom kegyszobrának az ábrázolása.⁴⁵ A szenci rózsafüzér társulat kézikönyvének címlapelőzékén az a ma is meglévő gótikus Mária-szobor látható, amit a metszet felirata szerint az egyik soproni templomból „kivetett fák között” találtak meg és azt követően a bécsi Pázmáneumban helyeztek el.⁴⁶

Az egyes illusztrációk mellett a Mária-társulatokhoz fűződik a legtöbb olyan kiadvány, amelyben több darabból álló metszetsorozat vagy illusztráció együttes található. Ezeknek az ábrázolásoknak csupán egy része kapcsolódik közvetlenül az adott társulathoz, másik része a kiadványokon belüli konkrét szövegrészekkel függ össze, esetleg egyéb vallási témájú ábrázolás. Az első ilyen sorozat a kassai szeplőtelen fogantatás társulat 1736-ban megjelent ajándékkönyvét díszíti.⁴⁷ A kiadvány tulajdonképpen kalendárium formában megszerkesztett áhítati mű, amely minden hónap egy napjához egy szentábrázolást, ennek hátoldalán rövid életrajzot és könyörgést tartalmaz. Február hónapnál nem szent, hanem a gyertyaszentelő boldogasszony ünnepéhez kapcsolódó jelenet (Jézus bemutatás a templomban) található. A lapok azonos szerkezeti megoldást mutatnak: a szent nevét és Mária monogramját tartalmazó írásszalag alatt kör alakú vagy hatszögletű mezőben a szent mellképe, alatta életéből vett miniatűr jelenet. A mezők ornamentális vagy geometrikus keretezését néhány esetben az illető szent attribútumaiból kialakított keret helyettesíti. A képeken szereplő szentek (Vittekundus vesztfáliai herceg, Kunigunda császárnő, Nagy Szt. Leó pápa, Mamertus vienne-i püspök, Péter és Marcellinus vértanúk, Ulrich augsburgi püspök, Montefalcói Klára, Rozália, Ermelanda szűz, Péter alexandriai püspök, Bibiana vértanú) többsége Magyarországon kevésbé volt ismert.

A kiadványtípus korai példája a jezsuita Andreas Brunner *Fasti Mariani* című munkája, amely a 17. század első harmadától kezdve számos kiadásban megjelent.⁴⁸ Esterházy Pál 1698-ban magyarra fordította és képek nélkül kiadta.⁴⁹ Az 1630-ban a müncheni Mária-kongregációnak kiadott összeállítás az év minden napjára egy vagy több szent képét és legendáját tartalmazza.⁵⁰ A mű előképe

⁴⁴ H. HOCHENEGG: *Bruderschaften und ähnliche religiöse Vereinigungen in Deutschtirol bis zum Beginn des zwanzigsten Jahrhunderts*. Innsbruck, 1984. 103.

⁴⁵ SZILÁRDFY Z. – TÜSKÉS G. – KNAPP É.: *i. m.* Bp. 1987. Kat. 146.

⁴⁶ *A Szentséges Rosariumnak Congregációja ... Szempcz Várossának Templomában*. Sopron, 1759. címlapelőzék.

⁴⁷ *Sacrae Mariani Fervoris Scintillae ... a Sodalitate Cassoviensi sub titulo sine L. O. G. Virginis congregata ... strenam oblatae*. Cassovia, (1736.)

⁴⁸ C. SOMMERVOGEL: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*. Bruxelles – Paris, 1890. I, 2. 262–263.

⁴⁹ *Regina Sanctorum Omnium Minden Szentek Királynéja*. Nagyszombat, 1698.

⁵⁰ A. BRUNNER: *Fasti Mariani*. Monachii, 1630.

11. Őrangyal gyermekkel. 1760 – rézmetszet – 128×79 mm
Regeln einer ... 1760, címlapelőzők

12. Effigies S. Joan Nepomuceni M. prout colitur Pragae ad ejus Sepulchrum. 1761 – rézmetszet – jl. A. Zenger sc. 111×70 mm
Jó hír- s névszerető ... (1761), címlapelőzők

lett a jezsuita Mária-kongregációknak kiadott ajándékkönyvek egyik kedvelt típusának. A sorozatok lapjait, amelyek gyakran több száz darabból állnak, egyenként is terjesztették vagy válogatást adtak ki belőlük.⁵¹ Ilyen sorozatok a 18. század első felétől a magyarországi Mária-kongregációknak is megjelentek a nagyszombati jezsuita nyomdában. A sorozatok szerkezete és a képek felépítése, amelyekhez közvetlenül vagy közvetve külföldi, elsősorban augsburgi ábrázolásokat is előképként használtak, nagy hasonlóságot mutat némely külföldi összeállítással, a szentek egy részét azonban az idők folyamán kicserélték.⁵²

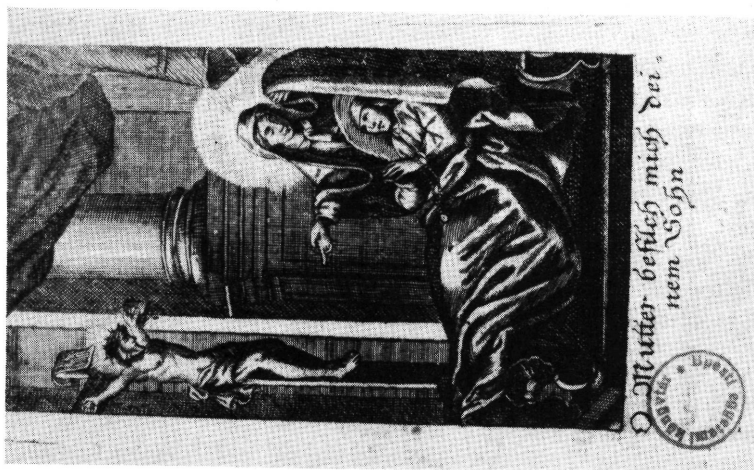
Többtagú illusztráció sorozat díszíti az *Officium Rákoczianum* zágrábi kiadásait, amelyek a zágrábi gyümölcsoltó boldogasszony társulathoz kapcsolódnak. Az 1788-as kiadásban egy, az 1750-esben négy, az 1737-es, 1749-es, 1754-es, 1760-as és 1784-es kiadásokban öt, míg az 1772-es, 1794-es és 1798-as kiadásokban hat darab illusztráció található. A különböző kiadások megfelelő lapjain többnyire ugyanazok a jelenetek láthatók. A címlapelőzéken Mária mint Patrona Croatiae jelentik meg, alatta Branyugh György zágrábi püspök címere. A címlapon Mária mellképe, majd a szentháromság officiumához a szentháromság, Mária officiumához az Immaculata, a halottak officiumához Lázár feltámasztása, illetve Ezeiel próféta látomása a csontokkal teli mezőről, a hét bűnbánati zsoltárhoz pedig a zsoltárszerző, illetve a bűnbánó Dávid király ábrázolása kapcsolódik. Az 1750-es kiadás illusztrációi kisebb szerkezeti és tartalmi eltérést mutatnak az 1737-es sorozat tagjaitól. A további kiadások metszeteinek többsége az előző kiadások illusztrációinak gyenge minőségű, helyenként torzítva utánmetszett változata, néhány alkalommal pedig a korábbi kiadások ábrázolásai ismétlődnek.

Az egységesen megkomponált sorozatok mellett a Mária társulatok kiadványaiban néhány alkalmasszerűen összeállított együttes is előfordul. Ilyen található például a skapuláre társulatok számára 1705-ben Nagyszombatban megjelentetett kiadványban.⁵³ A címlapot egy illusztráció értékű fametszet díszíti Jézus és Mária szembenéző képével. A címlap hátoldalán a karmelhegyi bol-

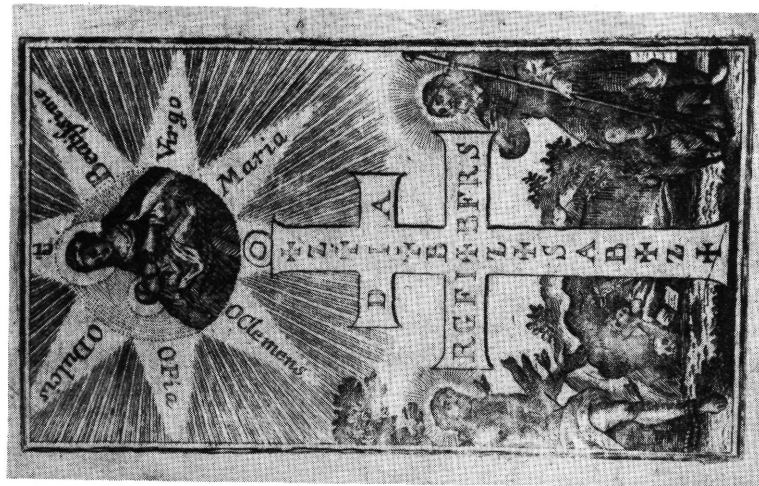
⁵¹ *Patroni Menstrui per decursum integri Anni a Sodalibus Marianis Colendi Tyrnavia a Patribus S. J. assignati*. Tyrnaviae, 1755–1763. A győri Streibig nyomda 1781-es leltárában olvasható: „39 St bruderschaft kalender bilder 39 kr; 14 buch Fran. Congregation Zettl 13 f 40 kr”. PITROFF P.: *A győri sajtó története (1728–1850)*. Győr, 1915. 123.

⁵² IVÁNYI B. – GÁRDONYI A. – CZAKÓ E.: *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története 1577–1927*. Bp. 1927. 183., BORSA G.: *A bibliográfiai egység fogalma a régi nyomtatványoknál*. = Magyar Könyvszemle 1985. 3–4. sz. 262–275., vö. SZILÁRDFY: *Magyar...* 133. 86. j., SZILÁRDFY: *Barokk...* 30. kép., *Magyarország bibliográfiája 1712–1860. VIII. Függelék*. Bp. 1991. 225–245.

⁵³ KOMINEK L.: *Boldogságos Szűz Máriának ... Az az: A Sz. Scapulareval Fel ékesítettett Gyülekezet Regulainak ... sommája*. Nagyszombat, 1705. címlap, a címlap hátoldala, 4. lap, utolsó számozatlan lap. CHARAPANCSICK DE MOSTAR: *i. m.* címlap hátoldala, 50, 74, 154, 177, 1. Th. de KEMPIS: *Viator Christianus ... dominorum sodalitati sub titulo B. Mariae Virginis purificatae, in Collegio Generali Cleri Regni Hungariae Tyrnaviae erectae*. Tyrnaviae, 1745. címlapelőzék, Tom. 2, 7. 1. előtt.

13. Mária közbenjár Krisztusnál a
haldokló lelkéért. 1765 – rézmetszet
– 114×65 mm
Regule, Odpustky ... 1765, címlap
háttoldalán

14. Szoptató boldogasszony Zakariás-
kereszttel és pestisszentekkel. 1772 –
rézmetszet – 125×78 mm
Bruderschafts-büchlein ... 1772, cím-
lapelőzők

dogasszony rézmetszetű képe a társulat titulására utal. A 4. oldalon egy Immaculata ábrázolás, a kiadvány végén pedig egy díszes keretbe foglalt, felirattal övezett, egész oldalas Mária-monogram helyezkedik el. Ugyanez az alkalomszerűség jellemzi a budai szeplőtelen fogantatás társulat számára 1732-ben kiadott kézikönyv öt fametszetből álló együttesét. Az első metszet a címlap hátoldalán az Immaculátát, a második a szeplőtelenül fogantatott Mária officiuma előtt a napba öltözött asszonyt, a harmadik egy Mária-ének előtt harang alakú köpenyben, kezében jogarral Máriát a gyermek Jézussal, a negyedik a keresztre feszített Krisztust, az utolsó pedig az oltáriszentség officiuma előtt égő gyertyát tartó angyalok között az oltáriszentséget ábrázolja. A metszetek különböző méretben és formátumban készültek, ami ugyancsak alkalmi összeválogatásukra utal. Mindkét együttes darabjainak többsége csupán közvetve, az adott szövegrészen, illetve a Mária-tematikán keresztül kapcsolódik a társulatok titulálásához.

Az illusztrációk második nagy csoportját a különféle szentekről elnevezett társulatok kiadványainak ábrázolásai alkotják. A Szt. Ferenc nevét viselő kordás társulatok számukat tekintve első helyen állnak az összes társulat-típus között. Így érthető, hogy a szentek közül leggyakrabban Assisi Szt. Ferenc ábrázolása fordul elő, rendszerint a kordás társulatok és a ferences harmadrend számára készített kiadványokban. Ennek megfelelően ezeknek az illusztrációknak egyik részén a korda, másik részén a harmadrendre utaló motívum vagy motívumegyüttes áll a középpontban. Egy 1736-ban megjelent metszeten Szt. Ferenc két kezével a kordát magasra emeli, melynek két végét a kétoldalt férfiak és nők társaságában térdelő Szt. Lajos király és Szt. Erzsébet, Szt. Ferenc világi rendjének két előkelő tagja fogja.⁵⁴ A szent feje fölött két angyal egy-egy Szt. Ferenc stigmáit és lángoló szívet ábrázoló pajzsot tart. Két másik képen, amelyek Joanna de Sancta Cruce egy látomására mennek vissza, Ferenc a kordát a tisztítótüzből szenvedő lelkeknek nyújtja, ezek közül az egyiket a Szt. Ferenc látomása motívum egészíti ki.⁵⁵

A kordás társulatok számára 1780-ban kiadott társulati könyv egy négy darabból álló metszetsorozatot tartalmaz.⁵⁶ A lapok közül háromnak az alsó felét indás, kacsos keretezés fogja körül, s ugyancsak három lapon alul és felül egy-egy bibliai idézet. A címlapelőzéken Szt. Ferenc kezében a regulára utaló feliratot mutat, mellette kétoldalt egy-egy angyal a kordát és a ferences rend címérét tartja. Alattuk társulati tagok térdelnek, kezükben a regulára utaló könyvvel.

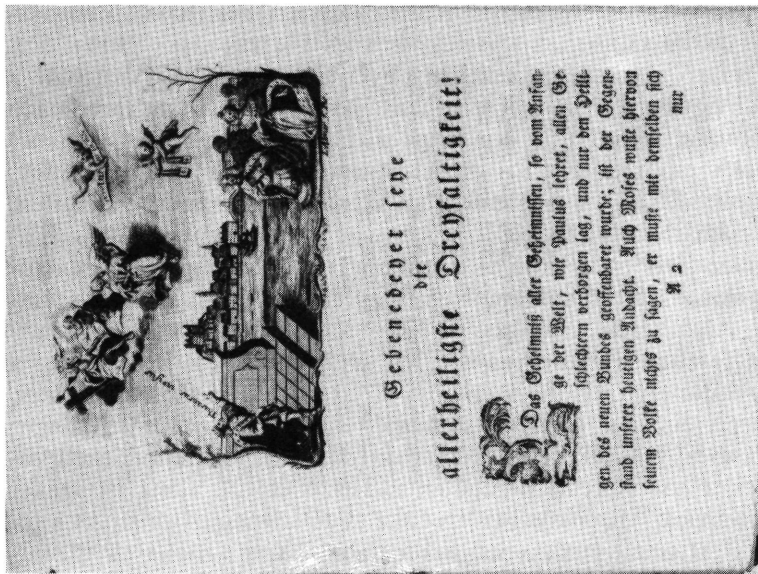
⁵⁴ *Len kötelecske Az az ... korda viselő Atyafiak Congregacziójának Regulait ... magában foglaló Könyvecske.* Posen, 1736. címlapelőzék.

⁵⁵ *Kurzer Begriff der Verrichtung aller Brüder und Schwestern.* h. n. (1731.) egylapos nyomt., *Ajtatos rend-tartások.* Győr é. n. (1752.) egylapos nyomt., *Strick Gürtel Bruderschaft Zettel.* h. n. 1721, egylapos nyomt., M. WEISS: *Die Gürtelbruderschaft des hl. Franziskus.* = *Kirchenzeitung* (Eisenstadt), 9. Sept. 1979. 8.

⁵⁶ KOVÁTS P.: *Szeretetnek kötelei ... az az ... Szent Ferentz kordáját viselő alázatos társaságának Rend-tartási.* Posony – Kassa, 1780. címlapelőzék, 130. l., a 164–165. és 202–203. l. között.

15. Ravváltás a szentháromság skapuláréja társulat tagjaival. 1778 – rézmetszet – jl. Assner f. Ty. – 73×108 mm
Landerer (1788), fejléc

16. A szentháromság skapuláréjának átadása Pozsony vedutájával. 1780 – rézmetszet – jl. L. Assner f. Pos. – 77×110 mm
Wachler (1780), fejléc

A bűnbánatról szóló részhez kapcsolódó második metszeten feszület előtt bűnbánó alak térdel, fejét a felhőtől övezett istenszemből sugárnyaláb éri. A harmadik metszet a Mária szeplőtelen fogantatásáról szóló officiumot vezeti be, témája az álló istenanya, kezében könyvvel és az áldó Jézussal (havi boldogasszony típus). A sorozat utolsó tagja ismét ferences vonatkozású: Pádúi Szt. Antalt ábrázolja a szokásos módon, kezében a gyermek Jézussal és liliummal, a háttérben templomegyüttes. A kép a szenthez fűződő imádságokat tartalmazó rész előtt található. Az ikonográfia és a stílus a kiadvány megjelenési idejénél néhány évtizeddel korábbi időre, a 18. század közepére utal, így nem lehetetlen, hogy a metszetek eredetileg ugyanennek a munkának egy ma még ismeretlen, korábbi kiadása számára készültek.

A harmadrendhez fűződő ábrázolások közül egy 1748-ban megjelent címlapelőzőken Ferenc asztal előtt térdel, amelyen feszület és két, 1-es és 2-es számmal jelölt érem.⁵⁷ A harmadik, 3-as számmal jelölt érmet Ferenc a kezében tartja, amelyre a megfeszített Krisztus szájától fénysugár irányul. A kompozíció a Ferenc által alapított három rendre, ezen belül elsősorban a harmadrendre utal, s egyben a kiadvány címének (*Tertium seraphico-aureum numisma* ...) allegorikus megjelenítése. Egy másik képen Ferencet ovális keretben elrendezett vezeklő eszközei és a harmadrend szimbólumai veszik körül, alatta betegeket ábrázoló Erzsébet-apáca.⁵⁸ Ezenkívül előfordul a stigmatizáció,⁵⁹ valamint a feszület előtt hódoló, stigmáit mutató Szt. Ferenc ábrázolása a szokásos attributumokkal (könyv, koponya, korbács, rózsafüzér).⁶⁰

A szentekről elnevezett társulatok között csaknem egyenlő számban fordulnak elő a Nepomuki Szt. János és a Szt. Anna társulatok. Nepomuki Szt. János rendszerint a szokásos módon, kezében feszülettel, körülötte a vértanúságára, illetve patronátusára utaló motívumokkal (pálmaág, csillagok, a vízbedobás jelenete, szájára mutató angyal) együtt ábrázolják.⁶¹

Szt. Anna ikonográfiájából kiemelkedik az a sorozat, amely az egyes részleteiben a kluknói Szt. Anna társulathoz kapcsolódó áhítati mű két 1708-as kiadásában jelent meg.⁶² A sorozat az általunk használt, hiányos példányokban a bécsi kiadásban 11, a nagyszombatiban 10 darabból áll, a teljes ciklus eredeti-

⁵⁷ SIGL: i. m.

⁵⁸ S. F. REINTHALER: *Unterrichtungen Der Heylsamen Buss Des Dritten Ordens*. Pressburg, 1752. címlapelőzők.

⁵⁹ *Regulai ... Rev-Komárom Varosában levő Seráphicus Sz. Ferencz Congregatiojának*. Nagyszombat, 1693. címlap utáni lap, *Len-kötelecske...*, vö. PITROFF: i. m. 106. 6. kép.

⁶⁰ *Dicsőséges Szent Ferencz atyánk harmadik rendén-lévő atyafiaknak regulaja*. Csik(somlyó), 1753. címlapelőzők.

⁶¹ *Compendiosa informatio de Alma-Archi-Confraternitate Sancte Joannis Nepomuceni ... in Arce Sigmundháza*. Posonii, (1780 k.) címlapelőzők, *Léva várossában...*, *Jó hír- s névszerető...*, PADÁNYI BIRÓ: i. m. 223.

⁶² *Az Isten Mindenhatóságának...* Vö. RIDOVICS Anna: *Az Isten Mindenhatóságának Tárháza. Szent Anna barokk kori tisztelete és ábrázolásainak ikonográfiája egy korabeli imádságoskönyv tükrében*. I. = *Ars Hungarica* (25.) 1997. 247–254.

17. A szentháromság skapuláréjának átadása Bécs vedutájával.
1780 – rézmetszet – 178 × 138 mm
Dreger 1780, címlapelőzők

leg 12 tagú lehetett. A sorozat nagyobbik része a mű második, kilenc keddi áhítat Szt. Annához című részét illusztrálja. Az első lapon Szt. Anna csodatévő jobb keze látható, amit a hozzá tartozó szövegrész szerint az áhítat végzőjének kilencszer meg kellett csókolni.⁶³ Ennek az ábrázolástípusnak apotropéikus jelentést is tulajdonítottak.⁶⁴ A következő kilenc kép az áhítatformának megfelelően a szent életének egyes mozzanatait jeleníti meg, szorosan az elbeszélő szöveghez kapcsolódva (Anna és Joachim, Anna és Joachim alamizsnát ad, Az atyaisten megígéri Mária szeplőtelen fogantatását, Mária születése, Mária neveltetése, Mária felajánlása, Mária eljegyzése, Anna Máriával és a gyermek Jézussal, Anna halála). A tizenegyedik képen Anna mint a betegek és szükségben szenvedők patrónusa jelenik meg. A sorozat utolsó tagja az az ábrázolás, amelynek eddig csupán szentkép funkcióba került példánya ismert. Ez a könyvben eredetileg a Szt. Anna csodatételeiről szóló harmadik rész első fejezete, a szepesi Szt. Anna kápolna leírása előtt állt. A kép föltehetően a kluknoi Szt. Anna kápolnát és forrást, fölötté a felhőn térdelő Szt. Annát ábrázolja Immaculatával.⁶⁵

Szt. Anna képe szórványosan e sorozaton kívül is megjelenik. Így az egyik lapon Anna kezében a liliomot tartó Máriát fogja, fölöttük a szentháromság a gyermek Jézussal, a háttérben a paradicsomkert különféle állatokkal és a tudás fájával.⁶⁶ Egy másik képen Anna Nagymőke vedutája fölött a szentháromság előtt felhőn Szt. Gyula katakombaszent társaságában térdel.⁶⁷ A kompozíció magyarázatát az adja, hogy a katakombaszent Anna mellett a nagymőkei társulat társpatrónusa volt, ereklyéjét a helyi plébániatemplomban őrizték.⁶⁸ A vedután két házsor között két templom, a háttérben várrom látható.

Az említett szenteken kívül találkozunk még Szt. István király, valamint a pestisszentek ábrázolásával. A pozsonyi Szt. István király társulat két kiadványának illusztrációján a koronafelajánlás motívuma, Mária alatt Pozsony sematikus vedutájával.⁶⁹ Rókus, Sebestyén és Rozália jelenik meg a három szentről elnevezett pozsonyi társulat kézikönyvének címlapelőzékén. Középen a Zakariás-kereszt, fölötté csillagba foglalt szoptató boldogasszony.⁷⁰ A számos válto-

⁶³ Az Isten Mindenhatóságának... 65.

⁶⁴ B. KLEINSCHMIDT: *Die heilige Anna. Ihre Verehrung in Geschichte, Kunst und Volkstum.* Düsseldorf, 1930. 398., GUGITZ: i. m. 125., L. KRISS-RETTEBECK: *Bilder und Zeichen religiösen Volksglaubens.* München, 1963. 142. 81. j.

⁶⁵ SZILÁRDFY–TÜSKÉS–KNAPP: i. m. Kat. 135a.

⁶⁶ *A Jézus Kristus Atyafiságának, úgymint ... Szent Anna asszonynak Congregatioja, melly Nagy-Szombatban ... felállított.* Nagyszombat, 1748. címlapelőzék.

⁶⁷ *Löbliche Bruderschaft...*, Szent Anna asszony...

⁶⁸ Vö. KNAPP É.–TÜSKÉS G.: „Öltöztetve vagyon vörös bársonyba ...” *Feldíszített katakombaszent ereklyék Magyarországon.* In: *Devóció és dekoráció. 18. és 19. századi kolostormunkák Magyarországon.* Eger, 1987. 25–44. 12. kép.

⁶⁹ *Almae archi-confraternitatis...*, *Regel und Ablass...*

⁷⁰ *Bruderschafts-Büchlein ... der ... Bruderschaft in der St. Nikolaikirche ... zu Pressburg unter dem Titel der drey heil. Pestpatroni Rochi, Sebastiani und Rosaliae.* Pressburg, 1772. címlapelőzék.

zatban elterjedt ábrázolástípusnak pestisűző, apotropeikus jelentést is tulajdonítottak.⁷¹

Az ábrázolások harmadik csoportjába a Krisztushoz kapcsolódó különböző társulatok nyomtatványainak illusztrációi tartoznak. Kedvelt témának számít a keresztrefeszített Krisztus bemutatása, alkalomszerűen Krisztus utolsó szavaira utaló felirattal, a fájdalmas Mária, illetve Mária és János apostol alakjával kiegészítve.⁷² Ez a motívum alkalomszerűen más társulatok kiadványaiban is előfordul, többnyire metszetsorozat vagy illusztráció együttes részeként.⁷³ A széplaki Jézus koronája társulat kézikönyvének kihajtható illusztrációján a vérrel verítékező megfeszítettet négy síró angyalfej és két síró angyal veszi körül, ez utóbbiak kezében egy-egy kibontott írástekerccsen elmélkedésre indító felirat. Egy másik metszeten a feszület előtt köpenyes férfialak térdel kezében rózsafüzérrel, a háttérben Jeruzsálemet idéző épületek sematikus képe.

Külön csoportot alkotnak a haldokló Krisztus társulatok kiadványainak egy részét díszítő ábrázolások. E jezsuita vezetésű társulatok működésének közép-pontjában a jó halál gondolata, a tisztítótűzben szenvedő lelkek megszabadítása, valamint a haldokló Krisztus és fájdalmas anyjának tisztelete állt. Ennek megfelelően az ábrázolások a jó halál, az intercessio és a purgatórium motívumokat rendszerint együtt jelenítik meg: a haldoklót feszület tövében Mária vezetésével a jó halál patrónusai veszik körül, alul angyalok sietnek a tisztítótűzben szenvedő lelkek segítségére. Ez a kompozíció jelenik meg például a budai társulat egy és a zágrábi társulat két különböző felvételi lapján. Ennek a kompozíciónak leegyszerűsített változatát figyelhetjük meg a purgatórium motívum elhagyásával a zsolnai társulat kiadványának illusztrációján: itt a haldokló ágya mellett álló Mária köpenyét óvón a haldokló feje fölé emeli, másik kezével a feszületre mutat.⁷⁴

A Krisztushoz kapcsolódó társulatok kiadványain alkalomszerűen további motívumok is előfordulnak. Így a bánfalvai Krisztus öt sebe társulat felvételi lapján az öt sebből vérző feltámadt Krisztus áll, az ábrázolást a társulatot gondozó pálos rend címere egészíti ki.⁷⁵ A pozsonyi klarisszák vezetésével működő Jézus szíve társulat felvételi lapját a trónon elhelyezett Jézus szíve motívum

⁷¹ Vö. SZILÁRDFY Z.: *Kegyképtípusok a pestisjárványok történetében.* = Orvostörténeti Közlemények (Suppl. 11–12.) 1979. 207–236. itt: 218–225.

⁷² CHARAPANCSICK DE MOSTAR: i. m. 154., *Myrhából szedett Lépes Méz ... Melyben a Nagy Szombati ... Szent Kereszt Congregatiojának Regulái ... foglaltatnak.* Nagyszombat, 1762. címlapelőzők. *Kereszt Fára...*, *Lelki útiköltség ... melyet Az halálra vált Jesus neve-alatt kezdetett Rosnyai Congregatio egyben szedett.* Lötse, 1693. címlap hátoldala. *Hora Zlatta Seraffinska ... Swatého Otce Franciska.* Tyrnaviae, 1674. címlap hátoldala.

⁷³ PADÁNYI BIRÓ: i. m. 158., RADOSSÁNYI L.: *Urunk Jézus Kristus koronája ... a széplaki ... gyülekezetnek kedviért.* Viennae, (1731.) címlapelőzők, *Lelki Virágos kert ... a Kereszt-fán meg-hólt Úr Jesus Titulussa alatt virágzó Gyöngyössi congregatio.* Nagyszombat, 1712. címlap hátoldala.

⁷⁴ SZILÁRDFY: *Barokk...* 48. kép, VANINO: i. m., *Regule ... Glawné Bratrstwo pod Tytulem: na Krjzi Omiragjcyho Gejzsse Krysta ... w Zylíne.* W Trnawé, 1765. címlap hátoldala.

⁷⁵ *Bruderschaft der Heiligen...*

díszítette. Itt kell megemlítenünk azt a másik Jézus szíve ábrázolást, amelyet a szepeességi Szt. József társulat kézikönyvének egyik példányába utólag ragasztottak be. Ezen a kedvelt ikonográfiai típusnak megfelelően a szentlélek képe alatt szív közepén a gyermek Jézus áll, a sebeitől patakzó vér medencében gyűlik össze, melynek két oldalán egy-egy angyal gyermek képében lelkeket mos. Ugyanez a motívum a metszet alatti latin felirat fordításával együtt megjelenik például Hajnal Mátyás Jézus szíve imádságos könyvének megfelelő ábrázolásán.⁷⁶

Külön csoportot alkotnak a szentháromság társulatok kiadványainak illusztrációi. A jezsuita gondozású budai társulathoz kapcsolódó ábrázolások egyik változata a legelterjedtebb típust mutatja: az atyaisten áldó mozdulattal angyalfejes felhőn trónol, kezében földgömb, mellette Krisztus a kereszttel, fölöttük a szentlélek galamb képében.⁷⁷ Egy másik változaton az atyaisten földgömb helyett kezében jogart tart.⁷⁸ Ugyanez a megoldás jelenik meg Schmitner két változatban, 1759-ben és 1773-ban kiadott metszetein Buda és Pest látképével.⁷⁹ A két lap között csupán a Pestet Budával összekötő hajóhíd, valamint a vártól délre fekvő településrész ábrázolásában van különbség: a későbbi lapon a hajóhíd szilárd szerkezetű, a vár alatti részen pedig a házak mellett két templom sematikus képe látható.

A trinitárius rend által vezetett pozsonyi szentháromság skapuláréja társulat két kiadványának illusztrációján a szentháromság egy-egy allegorikus kompozícióba illeszkedik. Az 1779-ben megjelent egyik lapon a szentháromság alatt baloldalt a két trinitárius rendalapító, Mathai Szt. János és Valois-i Szt. Félix térdel szokásos attribútumaival.⁸⁰ Velük szemben térdelő uralkodópár mögött előkelő ruhába öltözött világi férfiak és nők (a társulat tagjai) láthatók, akik felé egy lebegő angyal a szentháromság skapuláréját viszi. Ugyanennek a kompozíciónak egy változata szerepel a bécsi szentháromság skapuláréja társulat egy hasonló kiadványán, az attribútumok és a skapulárét vivő angyal némileg eltérő elrendezésével.⁸¹ A két lapot minden valószínűség szerint ugyanaz az ismeretlen rézmetsző készítette. Az 1780-ban megjelent másik képen a szentháromság alatt baloldalt mellvédés lépcső tetején Dávid király áll, szája előtt és egy lebegő angyal által tartott írásszalagon a hitben megnyilatkozó láthatatlan kincsre két bibliai idézet utal.⁸² A kép jobb oldali része lényegében azonos az előző lap megfelelő jelenetével, a háttérben Pozsony vedutája. A skapulárés angyal és a

⁷⁶ NÉMETHY: i. m. 98., *Confraternitas...* VÖ. HAJNAL M.: *A Jézus Szívet-szerető szívek aitasóságára ... könyvetske*. Bécs, 1629. 48., GALAVICS G.: *Későreneszánsz és kora-barokk*. In: *Művészettörténet – tudománytörténet*. (Szerk. ARADI Nóra) Bp. 1973. 41–90. itt: 51–52., 4–5. kép.

⁷⁷ BARNA: i. m., *Sanctissimae Trinitatis...*

⁷⁸ *Felséges Királyi...*

⁷⁹ *Catalogus defunctorum...*, RÓZSA: i. m.

⁸⁰ B. WACHTLER: i. m.

⁸¹ J. M. HELD: *Rede von dem dreyeinigen Gott*. Wien, 1773. címlapelőzők.

⁸² J. WACHTLER: i. m.

szenháromság között az egyház allegóriája: lefátyolozott szemű hármasság, egyik kezében kereszt, a másikban kehely fölött az oltáriszentség. Ugyanez a kompozíció lényegesen kidolgozottabban, két változatban, nagyobb méretben megtalálható a bécsi szenháromság skapuláréja társulat két hasonló kiadványában.⁸³ Itt a háttérben Bécs vedutája, a bibliai idézetek után a szövegek lelőhelye is olvasható, az uralkodópár mögött több alak térdel, s a mellvéd tetejét két kőváza díszíti. Ez utóbbi kompozíció föltehetően közvetlen előképül szolgált a pozsonyi kiadvány illusztrációjához, s lehetővé teszi az uralkodópár azonosítását a trinitáriusok bécsi letelepedését támogató I. Lipót császárral és Eleonóra császárnéval.

A pozsonyi társulat két kiadványán további, a társulat célkitűzésére közvetlenül utaló motívumokkal is találkozunk. Az 1778-ban megjelent képen baloldalt két trinitárius szerzetes két törökkel tárgyal, az asztalon heverő pénz a jelenet tartalmára, a rabváltásra utal.⁸⁴ A bal oldalon börtönükből szabadulni vágyó rabok, a háttérben a már kiszabadult foglyok (vagy a társulati tagok) a szenháromság skapuláréját viselik. Ugyancsak a háttérben a jelenet távoli színhelyére utaló hajóárbc, az égben a szenháromság trónol. A rabváltás motívuma részben más szerkezeti és motívikus elgondolással megjelenik a bécsi szenháromság skapuláréja társulat több kiadványának illusztrációján is.⁸⁵ A másik, két változatban fennmaradt képen a szenháromság skapuláréját viselő angyal egy fekete és egy fehér bőrű rabot láncánál fogva vezet.⁸⁶ Ugyanez a motívum a két trinitárius rendalapító és a szenháromság társaságában feltűnik például a tiroliai Aurach szenháromság skapuláréja társulatának egyik kiadványán és a bécsi társulat több metszetén.⁸⁷

Itt kell megemlítenünk a veszprémi egyházmegye szenháromság társulatai számára kiadott kézikönyv 13 darabból álló illusztráció együttesét.⁸⁸ Az egész oldalt betöltő metszetek arányos elosztásban rendszerint a mű egy-egy fejezetéhez kapcsolódnak. A nyomdadíszekből álló keretezés mellett az eredetileg különböző célra készült metszetek egységbe foglalására törekvő szerzői, kiadói koncepcióra utal az is, hogy minden metszet fölött és alatt egy-egy külön szedett bibliai idézet olvasható. Ez a megoldás nemcsak a különböző képek, valamint a kép és a szöveg közti kapcsolatot teremti meg, illetve fűzi szorosabbra, hanem allegorikus értelmet is ad az ábrázolásoknak. Az együttes tagjai közül csupán három kapcsolódik a szenháromsághoz, a többi különböző bibliai té-

⁸³ PH. C. N. T. DE BATTHYAN: *Unbekannter Weg des Adlers*. Wien, 1746. Frontispiz, J. P. G. DE DREGER: *Rede auf den dreyeinigen Gott*. Wien, 1780. címlapelőzék.

⁸⁴ LANDERER: i. m.

⁸⁵ Így pl. *Verzeichnuss Deren Erlösten Gefangenen Christen*. Wien, 1734. címlapelőzék, G. C. J. DE MATHA: *Geheimnuss-volles Gnaden- und Liebes-Zeichen*. Wien, 1744. címlapelőzék.

⁸⁶ *Summarium Deren Indulgenzen und Ablass der ... Erzbruderschaft ... in der Kirche ... Trinitariern ... zu Pressburg*. Pressburg, 1766. egy lapos nyomt., *Summarium...*

⁸⁷ HOCHENEGG: i. m. 123., DE MATHA: i. m.

⁸⁸ PADÁNYI BIRÓ: *Angyali...*

mákat (Dávid király, az ó- és újszövetségi áldozat, Mária eljegyzése, Krisztus és az okos szüzek, a farizeus és a vámos) és más vallásos motívumokat jelenít meg (áldoztatás, Krisztus a kereszten, Patrona Hungariae, a kolozsvári kegykép, Nepomuki Szt. János). A szentháromságot ábrázoló lapok közül az elsőn a kiadvány szerzőjének címere fölött szentháromság szimbólum: angyalfejekből övezett lángkoszorú közepén háromszögben három lángnyelv látható. A második metszeten ismeretlen hely vedutája fölött az atya, fiú és szentlélek képe. A harmadik illusztráción a Krisztus oldalsebéből kiömlő vér a megváltás jeleként a földgömbre folyik. A földgömb mellett kétoldalt Keresztelő Szt. János és egy azonosítatlan koronás női szent (esetleg Mária) felhőn térdel, egyik kezükkel mindketten az alattuk lévő három szent, Lambert, Henrik császár és Benedek alakjára mutatnak.

A négy nagy társulat csoport mellett szórványosan más társulatok kiadványaiban is találunk illusztrációkat. Így az oltáriszentség (Krisztus teste) társulatok kiadványaiban különféle eucharisztikus szimbólumok fordulnak elő: kehely fölötti ostya, illetve monstrancia, kétoldalt gyertyát tartó angyalokkal.⁸⁹ A soproni őrangyal társulat 1760-ban megjelent kiadványának címlapelőzőkén egy kisgyermeket őrangyal vezet, a földön tekergő kígyó a veszélyekre utal.⁹⁰ A lenti keresztény oktatás társulat felvételi lapján felhőkoszorúban a mérleget tartó Szt. Mihály angyal térdel, ruháján kereszt, alatta a társulat tagjai hódolnak.⁹¹ Utolsóként említjük a váci domonkos templom Loreto-kápolnájához kapcsolódva a haldoklók megsegítésére alakult ismeretlen nevű társulat emlékéjét, amely szemléletesen mutatja a társulat célkitűzését.⁹² Középen a társulatnak otthont adó kápolna kegyszobrát az irgalmas szeretetre utaló feliratokkal körülfont babérkoszorú övezi. Alatta kétoldalt a haldoklók újszülött képében ábrázolt távozó lelkét egy-egy angyal veszi magához. A háttérben további három jelenet: kápolna harangját húzzák, társulati tagok imádkoznak és egy rászoruló beteg segítségére sietnek.

Az ikonográfiáról összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a metszetek a konvencionális kifejezőeszközök, az általánosan használt motívum-kelléktár egy részét új funkcióban alkalmazták, s a széles körben elterjedt ikonográfiai megoldások mellett néhány speciális ábrázolástípust, új tartalmi és formai elemeket is létrehoztak, illetve közvetítettek. A képek egyik része a társulatok titulását jeleníti meg. A metszetek másik csoportja csupán közvetve kapcsolódik a konkrét társulathoz, amennyiben az elnevezést adó személy valamelyik más ábrázolástípusát képviseli. Végül van néhány olyan metszetsorozat és illusztráció együttes, amely a kiadvány konkrét szövegrészeivel függ össze, s nem minden

⁸⁹ Minden Társaságok Annyának Az az az Egri püspökségben felállított Oltári Szentség főtársaságnak könyvetkéje. Eger, 1769. címlap, A Fő-Társaságnak... 1.

⁹⁰ Regeln einer ... Liebs-Versammlung unter dem Titel des heiligen Schutz-Engels welche ... in ... Oedenburg aufgerichtet worden. Pressburg, 1760. címlapelőzők.

⁹¹ CSATKAI E.: A kis ájtatossági kép. = Kis-grafika 1942. 16. sz. 15–16.

⁹² SZILÁRDFY: Magyar... 119, 117, 7. kép., SZILÁRDFY: Barokk... 17. kép.

résében kapcsolódik közvetlenül az adott társulathoz vagy annak titulusához. Ilyen lapok rendszerint a kézikönyvekben és az ajándékkönyvek, egyéb áhítati művek csoportjában találhatók, míg a felvételi lapok és az alkalmi kiadványok általában a társulat titulusát vagy a névadó személy valamely ábrázolástípusát tartalmazzák. A felvételi lapok és az alkalmi kiadványok illusztrációi néhány esetben a társulat konkrét célkitűzését, feladatát is megjelenítik. Kiegészítő motívumként előfordul a társulati tagok, valamint a társulatnak otthont adó település bemutatása, némely motívum pedig (pl. címer) a társulatot gondozó szerzetesrendre, esetleg az ábrázolás készítettőjére utal. Ezek a motívumok egyben jelzik a közvetlen kapcsolatot a társulattal. A képek egy része csupán egyetlen motívumra épül, másik része több különböző motívum kombinációjával jött létre. Viszonylag nagy számban fordulnak elő a különböző szimbolikus, allegorikus kompozíciók, motívumok és motívumkombinációk, az elbeszélő tartalmak képi megjelenítése elsősorban a sorozatoknál fordul elő. A képanyag változatos összetételére utal, hogy ugyanahhoz a társulat-típushoz is gyakran különböző ábrázolástípusok kapcsolódnak. Néhány esetben jól megfigyelhető neves képzőművészeti alkotások előképként történt felhasználása a metszetekhez.

A társulatokhoz közvetlenül kapcsolódó ábrázolások nagy vonalakban tükrözik a szervezetek társadalmi, vallási funkcióit. Megmutatják a folyamatot, amelynek során az ábrázolások jórészt a hagyományos kifejezőeszközök, képi programok felhasználásával és a megváltoztatott képkompozíció segítségével új kulturális impulzusokat közvetítenek. Ezek közül legfontosabb a didaktikus szándék, a különféle kultuszformák, áhítatgyakorlatok, vallási ismeretek és cselekvésformák, a „tanulságos” tartalmak feldolgozása, közvetítése és népszerűsítése. A társulatok alapvető célkitűzései közé tartozott a szegények, betegek, haldoklók gondozása, a halottak eltakarítása és túlvilági sorsának megkönnyítése, valamint a zárándoklatok megszervezése. Mindez az ábrázolások különböző motívumaiban jól megragadható. A speciális feladatok közül megjelenik a képeken a török fogságba esett foglyok kiszabadításának gondolata, ami a 17. század végén és a 18. század első felében volt aktuális. Ezenkívül számos változatban hangsúlyozzák a kompozíciók a Máriának és a különböző szenteknek tulajdonított közvetítő szerepet, valamint a társulatok, a társulati szabályok és az általuk terjesztett különféle kegyelemkövetítő eszközök (rózsafüzér, skapuláré, korda) hatékonyságát. Figyelemreméltó, hogy a társulatok egy részének protestánsellenes vonása az ikonográfiában csak közvetve, a szervezetek által terjesztett kultuszformák és a társulati titulusok (pl. rózsafüzér, oltáriszentség, szentháromság) ábrázolásán keresztül jelenik meg.

Az ikonográfia időbeli alakulása azt mutatja, hogy a legváltozatosabb ábrázolástípusokkal az illusztrációk számának megfelelően az 1730–1760 közötti időben találkozunk. Ugyanekkor születik a legtöbb szimbolikus, allegorikus kompozíció, s ekkorra alakulnak ki a társulatokhoz közvetlenül kapcsolódó, célkitűzéseikre utaló ábrázolástípusok. Ettől kezdve az ikonográfia fokozatosan elszegényedik. Ezzel párhuzamosan megfigyelhető a jellegzetes későbarokk megoldások továbbélése, s még az 1770-es években is számos allegorikus ábrázolás

jelenik meg. Ez összhangban van a megállapítással, amely szerint a társulatok egészen a 18. század végén bekövetkezett feloszlásukig számottévő őrzői a későbarokk kulturális, művészeti hagyományoknak.

Ha a nemzetközi összehasonlítás kedvéért egy pillantást vetünk a szomszédos bajor-osztrák területek társulatainak képanyagára,⁹³ a külföldi anyagban első pillantásra szembetűnik a tematika többbretűsége, egyes motívumok (pl. veduták) gyakoribb előfordulása és az illusztrált kiadványok magasabb aránya. Ezek az ábrázolások a kiadványtípusok és az egész szervezeti forma megkésett kialakulása miatt nálunk valamivel később jelennek meg, mint például osztrák területen, s hiányzik a művészeket rendszeresen foglalkoztató, gazdag társulatok sokasága, amely tetszés szerinti számú, magas színvonalon illusztrált nyomtatvány kiadására adott lehetőséget. Az ikonográfiai, motívikus összefüggések és a készítő mesterek azonossága mellett néhány esetben külföldi társulati kiadvány illusztrációjának közvetlen előképként történt felhasználását is megfigyelhettük.

Használat

Az ábrázolások használati körülményeinek, a különböző kiadványtípusokban betöltött funkcióinak meghatározására elsősorban a megjelenési környezet, a képek és a hozzájuk kapcsolódó szövegek belső összefüggéseinek, a különböző illusztrálási szempontoknak a vizsgálata ad lehetőséget. A képeket a kiadványokban rendszerint címlapelőzékként, ritkábban címlapképként a címlapon, a címlap után vagy a címlap hátoldalán, valamint belső illusztrációként, illetve illusztráció sorozat vagy együttes tagjaként helyezték el. Külön csoportot alkotnak azok az ábrázolások, amelyek a felvételi lapok, néha az alkalmi nyomtatványok egész első oldalát betöltik, illetve amelyeket egy ívrét alakú lap közepén szedett szöveg vesz körül. A belső illusztrációk lehetnek egész oldalasak, más-kor viszont – esetleg fejléc vagy záródísz funkcióban – csupán az oldal egy részét töltik ki, míg az oldal fennmaradó részén többnyire a képpel kapcsolatos, ritkábban attól független szedett szöveg olvasható. A belső illusztrációkat rendszerint a kiadványok különböző szerkezeti egységei között helyezték el. A bevezető részek (cím, előszó, ajánlás) mellett az ábrázolások a kiadványok különféle áhítati műfajaihoz és szövegtípusaihoz kapcsolódnak. Így például imádságok, énekek, officiumok, elmélkedések, prédikációk, szentéletrajzok, könyörgések és a gyakorlati tudnivalók (társulat története, szabályai, búcsúi stb.) szövegösszefüggésében egyaránt előfordulhatnak.

A címlapelőzések és a címlap körül elhelyezett illusztrációk, valamint a felvételi lapok és alkalmi nyomtatványok ábrázolásainak legfontosabb szerepe a figyelem felkeltése, a társulat jellegének és célkitűzésének hatásos megjeleníté-

⁹³ KRAUSEN: *i. m.*, HOCHENEGER: *i. m.* Vö. T. GEBHARD: *Die volkstümliche religiöse Graphik des 17. Jahrhunderts, ihre Quellen und ihr Einfluss auf die süddeutsche Volkskunst.* = *Zeitschrift für Volkskunde* (64.) 1968. 52–66.

se, illetve az ezekre történő emlékeztetés. A társulati könyvek, valamint az ajándékkönyvek, egyéb áhítati művek illusztráció sorozatai és tudatosan megkomponált együttesei a kiadványok valamely tartalmi vagy szerkezeti egységéhez kapcsolódnak, s elsődleges céljuk ezeknek a szövegrészeknek a megvilágítása, a kiadványok tartalmának képi megjelenítése, az áhítat elmélyítése. Ehhez járul az ajándékkönyvek esetében az ábrázolások reprezentatív funkciója. Az egyes belső illusztrációkra és az alkalomszerűen összeállított együttesek tagjaira elsősorban a különböző szerkezeti egységek elkülönítésének, a figyelem ébrentartásának és a díszítésnek a feladata hárul, ezenkívül néhány ábrázolástípusnak apotropéikus jelentése volt. Mindezek a feladatkörök nem minden esetben választhatók el élesen egymástól, s előfordul, hogy ugyanaz az ábrázolás egyszerre több funkciót is betölt.

Az illusztrációk szerepére utalnak a metszetek feliratai. Ilyen felirat a képek mintegy kétharmadán található. Többségük rövidebb-hosszabb címfelirat a kép alsó vagy felső szegélyén, kisebb részük a képbe komponált írásszalag vagy más feliratos mező, s néhány esetben a kétféle megoldás kombinációja is előfordul. A feliratok túlnyomó többsége latin nyelvű, ami részben a képek különböző nyelvű kiadványokban lehetséges párhuzamos felhasználásával, részben az illusztrációk egy részének eredetileg latin nyelvű kiadványok számára történt elkészítésével magyarázható. A feliratokon csaknem egyenlő arányban fordul elő az ábrázolás témájának tárgyszerű megnevezése, illetve értelmezése bibliai idézet, áhítati szöveg (imádság, vers, könyörgés) vagy szimbolikus utalás segítségével. Néhány esetben a kétféle tartalom együtt is megtalálható. A felvételi lapok ábrázolásainak feliratai rendszerint utalnak a konkrét társulatra, a társulat működési helyére és létrejöttének idejére, ezenkívül a társulatba lépés tényét rögzítő formulát is tartalmaznak.

A belső illusztrációk egy részéhez a metszett feliratokon kívül szedett szövegek kapcsolódnak, amelyek rendszerint a kép alatt és fölött találhatók. Ezek elsődleges feladata az ábrázolások további értelmezése, allegorikus vagy szimbolikus jelentéssel történő bővítése és a kiadvány egyéb szövegeivel való kapcsolat megteremtése. Ezek a szövegek a hosszabb értelmező feliratokkal együtt önálló meditációs objektumokká avatják az ábrázolásokat. Azokon a felvételi lapokon, ahol az ábrázolás metszett felirata hiányzik vagy nem tartalmazza a társulatba lépést rögzítő formulát, az erre vonatkozó szedett szöveget rendszerint ugyancsak a kép közelében helyezték el.

Közvetve a képek használóira, társadalmi hatókörére utal az illusztrált kiadvánnyal rendelkező társulatok társadalmi összetétele, a kiadványok külső megjelenése és az ábrázolások ikonográfiája közti összefüggés. A kiadványok egy részénél már első pillantásra szembetűnik, hogy mely rétegek használatára szánták őket, más esetekben ilyen különbségtétel nem lehetséges. Megfigyelhető, hogy az előkelő társulatok kiadványainak illusztrációi általában magasabb technikai színvonalon, összetettebb ikonográfiával készültek, szemben a szélesebb rétegeket felölelő szervezetek nyomtatványaiban található metszetek szerény technikai színvonalával, leegyszerűsített ikonográfiájával. Másfelől az el-

sősorban a szélesebb rétegek felé forduló társulatoknál is találkozunk olyan ábrázolásokkal, amelyek megértése nem kevés ismeretet igényelt, s az előkelő társulatok kiadványai is megjelenhettek viszonylag populáris fogalmazású és kidolgozású illusztrációkkal. Ehhez járul, hogy gyakran előfordul ugyanannak a témának vagy ábrázolástípusnak az eltérő szintű kidolgozása a különböző társulatok kiadványaiban. Mindez a szervezetek előkelő patrónusainak és tagjainak ábrázolásával együtt nemcsak a társulatok integráló szerepét húzza alá a társadalmi rétegek között, hanem utal az ábrázolások fontos közvetítő szerepére a különböző rétegek és csoportok vizuális kultúrájában.

ÉVA KNAPP–GÁBOR TÜSKÉS

Graphische Darstellungen in den Publikationen barockzeitlicher Bruderschaften in Ungarn

Die Illustrationen in den Druckwerken der laikalen Organisationsformen barocker Frömmigkeit sind nicht nur ergiebige Quellen für das Leben und die Tätigkeit der Bruderschaften, sie spiegeln auch einen Querschnitt der wichtigeren Darstellungen der geistlichen Literatur im 17./18. Jahrhundert wider. Das Bildmaterial ist paradigmatisch für weitere Gebiete der barockzeitlichen Illustrationsgraphik und zugleich eine Beispielsammlung dafür, was und wie aus der „hohen“ Kunst für die breiten sozialen Schichten vermittelt wurde.

Etwa 15–20% der ca. 600 Publikationen, die von 1563 bis in die 1780er Jahren in Ungarn insgesamt publiziert worden sind und die sich auf etwa 1300 verschiedene Bruderschaften und Bruderschaftstypen verteilen, zeigen eine Illustration. Der größere Teil dieser Bruderschaften war in den wichtigeren Städten und kirchlichen Zentren des Landes mit bedeutender Unterstützung der Orden und des hohen Klerus tätig. Neben der Auftragsrolle der Bruderschaften finden sich auch Spuren für die Rolle der Druckereien und Herausgeber als Mäzen. Zu den Stechern der Illustrationen gehörten u. a. Mauritius Lang, Franz Ambros Dietell, Jakob Wilhelm Heckenauer, Andreas und Joseph Schmutzer, August Zenger, Franz Leopold Schmitner, Jakob Matthias Schmutzer und Isabella Piccini. Als Vorlage wurden Werke u. a. von Pietro Aquila und J. E. Fischer von Erlach verwendet.

Die Bruderschaften haben nicht nur zur Herausbildung spezieller Publikationstypen, sondern auch zur Entwicklung einer eigenen Ikonographie wesentlich beigetragen. Die Stecher haben konventionelle Ausdrucksmittel und einen allgemein gebräuchlichen Motivbestand für die neue Aufgabe verwendet und neben weit verbreiteten Motiven auch einige speziellere Darstellungsmittel, neue inhaltliche und formale Elemente benutzt. Diejenige Illustrationen, die sich direkt auf die Bruderschaften beziehen, spiegeln die sozialen und religiösen Aufgaben der Organisationen wider. Als Ergänzungsmotive sind Bruderschaftsmitglieder bzw. -patrone dargestellt, sowie der Ort, in dem die Bruderschaft beheimatet ist. Einige Motive weisen auf den Orden, der die Bruderschaft betreut, oder auf den Auftraggeber der Darstellung hin. Im ungarischen Material finden sich im Vergleich zum Bildmaterial entsprechender Publikationen aus den angrenzenden bayrisch-österreichischen Gebieten zahlreiche strukturelle und ikonographische Entsprechungen.

Eine deutschsprachige Fassung des Beitrages erschien mit zum Teil unterschiedlichem Bildmaterial in der *Zeitschrift für Kunstgeschichte* (52.) 1989. S. 353–372. sowie in: TÜSKÉS, Gábor–KNAPP, Éva: *Volksfrömmigkeit in Ungarn. Beiträge zur vergleichenden Literatur- und Kulturgeschichte*. Dettelbach, J. H. Röhl, 1996. S. 515–557.

RÓZSA MÁRIA

Az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc visszhangja a *Minerva* című folyóiratban (1848–1856)

A *Minerva* Magyarországon kevésbé ismert, Németországban viszont mértékadónak tartott, objektivitása miatt a kortársak által nagyra értékelt, hosszú életű folyóirat volt. A Wilhelm von Archenholtz által 1792-ben Hamburgban alapított folyóirat, amely több szerkesztő irányítása alatt egészen 1858-ig állt fenn, a korszak mérvadó lapjai közé tartozott, objektivitása miatt liberális körökben igen kedvelt volt. Munkatársai voltak többek között Friedrich von Gentz osztrák államférfi és publicista, valamint Ernst Moritz Arndt német költő és publicista¹ Friedrich Alexander Bran (1787–1831) már 1809 és 1812 között még Archenholtz neve alatt szerkesztette a lapot, de aztán konfliktusba keveredett a francia hatóságokkal és Ausztriába menekült. 1815 után sikerült a folyóiratot akkor már Lipcsében újraindítania, majd 1816-tól Jénában adta ki, ahol könyvkereskedést nyitott. Korábbi színvonalát a *Minerva* ugyan már nem érte el, egyrészt a tehetséges munkatársak hiánya, másrészt a kevés honorárium miatt, amit munkatársainak fizetni tudott. De továbbra is szót emelt a lelkiismereti és sajtószabadság, valamint a személyes szabadság védelme érdekében, alkotmányügyi problémákat vitatott és ezért a liberális köröknek továbbra is kedvelt orgánuma maradt.² A havonta negyedréte méretben megjelenő *Minerva* cikkei mindig hosszabb terjedelmű, esszészerű írások voltak.

Már az 1848-as évben megjelent egy a Monarchia helyzetével foglalkozó, hosszabb lélegzetű elemző írás H. S. monogramú szerzőtől.³ Az írás azzal a megállapítással kezdődik, hogy nem az eszmék forradalmáról, nem az alkotmány bukásáról, nem dinasztia-váltásról, hanem tulajdonképpen magának az államnak a politikai fennmaradásáról van szó. A kortárs osztrák publicisták álláspontjának ismeretében⁴ mondhatjuk, hogy ebben a feltehetőleg német szerzőtől származó

¹ KOSZYK, Kurt: *Deutsche Presse im 19. Jahrhundert*. Berlin, 1966. 275. (Geschichte der deutschen Presse. Teil II.)

² SALOMON, Ludwig: *Geschichte des Deutschen Zeitungswesens von den ersten Anfängen bis zur Wiederaufrichtung des Deutschen Reiches*. Band III. Oldenburg und Leipzig, 1906. 211.

³ *Minerva* 1848, Bd. 227, Heft 3 (Juli) 151–172.

⁴ Vö. RÓZSA Mária: *Az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc eseményeinek értékelése néhány bécsi napilapban*. In: *Töprengések Kundera „Szépséges szép üveggolyó”-járól*. (Kapcsolatok, hasonlóságok, jelenségek az irodalom Monarchiájában). Szerk. FRIED István. Szeged, JATE, 1997. 47–65.

írásban egy sokkal szélesebb politikai távlatokat felmutató kitekintés érvényesül. Az osztrák állam már a kívülálló kortárs szemével is egy mesterségesen összetákolts, heterogén és erősen divergáló nemzeti érdekek talaján meghatározott ideig fennmaradni képes szövetség volt, amelynek – ma már tudjuk – volt sok előnye is. A szerző felteszi a kérdést, hogy van-e egyáltalán osztrák haza, létezik-e olyan fogalom, hogy osztrák nemzet. Maga a német nyelvű lakosság csak Bécestől Linzig található, ez tulajdonképpen az osztrák nép lakhelye. A csehek és a magyarok is politikai függetlenséget akarnak – folytatja az elemzést. Az osztrák Monarchia létrejötte 1815-ben a diplomácia önkényének eredménye volt. A bécsi kongresszus legnagyobb hibája az volt, hogy hátra nézett, nem előre, és hogy ha már a romok eltakarítására vállalkozott, pont azokat az építőköveteket nem akarta felhasználni az újjáépítéshez, amelyek sértetlenek maradtak – véli. Isten mentsen attól, hogy a Szent Német-Római Birodalmat akarnánk visszaállítani, csak az egység eszméjét, amely a korábbi századok mégoly hiányos alkotmányaiban bennfoglaltatott, kellett volna 1815-ben Európa átalakításakor megmenteni. Metternicht a világtörténelem az emberiséget ért legnagyobb csapások között fogja számon tartani. Egy Attila, Timur vagy Napóleon egész városokat pusztított el, embereket gyilkolt meg, de aztán az országok ismét életre keltek, újjáépítették a városokat és falvakat, a termékenység pótolta az emberveszteséget. De Metternich 30 év alatt sokkal rosszabb dolgokat művelt, a népeket szándékos ernyedtségben, elbutulásban tartotta, megakadályozta a szellemi képzést, a felvilágosodást, és az államirányítást mozdulatlanságra, szinte megkövülésre készítette. A végzet azonban még életében elérte, látnia kellett a következményeket. A szellemi elnyomás rendszere szörnyen megbosszulja most magát. Az anarchiában nincs egyetlen ember sem, akinek kiemelkedő ereje és szervező tehetsége lenne. A cikkíró álláspontja, hogy Németország nem nézheti tétlenül, ami Ausztria széthúzó elemei között folyik, mert akkor a német elem kerül veszélybe. A Metternich-rendszer másik fő hibáját abban látja, hogy a nemzeteket egymás ellen uszította és a németeket nyomta el legjobban. Most a magyarok, olaszok, csehek, horvátok felkelnek. A forradalmat igazságosnak tartja, de azt elképzelhetetlennek véli, hogy a csehek önállósodjanak. Nem tartja őket önálló népnek mint az olaszokat, hanem a szlávság egyik ágának. A feltehetőleg német szerző a pánszlávizmus eszméjének terjedésében látja a legnagyobb veszélyt. Végezetül leszögezi, hogy a gyorsan változó események közepette Ausztria sorsának alakulásában Németország is érintett. Az osztrák lapok publicistái – még az olyan a magyarokkal rokonszenvező orgánumok esetében is mint a bécsi *Wanderer* volt – a Monarchia esetleges felbomlásában látták a forradalmak veszélyét, míg német szemmel a Metternich-éra higgadt vizsgálata tárta fel azokat az okokat, amelyek forradalmakhoz vezettek, és az írás szerzője a pánszlávizmus előretörésében látta a németiséget fenyegető legnagyobb politikai veszélyt, amely azonban – mint tudjuk – eltűlzottnak minősült.

Közvetlenül a Magyarországon történetekkel foglalkozik „A magyarok és a horvátok háborúja”⁵ című 1848 végén megjelent írás. A szerzőről, Desprez-ről annyit

⁵ Minerva 1848, Bd. 228, Heft 4. (October) 116–136.

jegyeznék meg, hogy mindkét országot saját tapasztalatai alapján ismeri. Ami most Európában történik – idézik – az publicisták, költők, kitűnő szónokok egész generációja fáradhatatlan munkájának, írásainak, szavainak és cselekedeteinek szükségszerű következménye. Minden arra törekszik, hogy feloldódjon, és egy új világnak kell születnie. Egyesek azt jósolják, hogy új szörny, a pánszlávizmus születik, mások, hogy ez új nemzetek létrejöttének magva. A csehek és lengyelek vére németek keze által omlott, a horvátoké a magyarokétól, de lehet, hogy a csehek s szlovákok egyesülnek a horvátokkal és megbosszulják a prágai vereséget (vagyis az 1848. június 17-én levert prágai felkelést), és ki tudja, mi lesz a magyarországi és törökországi románokkal – teszi fel a kérdést. Mindezek a népek természetes ellenségei Oroszországnak. Ezek után tér rá a Magyarországra vonatkozó megállapításokra. „Mindezen nemzetek háborúskodásai közül a legélénkebb és legfenyegetőbb a magyarok harca a csehekkel-szlovákokkal, és az erdélyi románokkal de főleg a horvátokkal.” Agost De Gerando (1820–1849) francia író és kultúrpolitikus, aki Teleki Emmával kötött házassága után Magyarországon telepedett le, halála után, 1849-ben megjelent *L'esprit publique en Hongrie depuis la révolution française* (magyarul: *Politikai közszellem Magyarhonban a francia forradalom óta*. A szabadságeszmék története 1790-től 1847-ig. Pest, 1848.) című könyvére hivatkozik, amelyben szerinte De Gerando egyértelműen a magyarok pártján áll. A bajok eredetét vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a horvátokat Oroszország hergeli a magyarok ellen és a magyarok eltűzött nemzeti büszkesége sérti az összes többi népet. Anélkül, hogy De Gerando álláspontját részletesebben ismertetné, kijelenti, hogy véleménye eltér az övétől, s hogy szerinte mindenért az oroszok felelősek, ők heccelik a szláv nemzeteket. Példának hozza fel Jan Kollar szlovák költőt, aki „orosz pánszlávista”, és aki szerint a szlávoknak egyesülve kell birodalmat alkotniuk. A horvátok is a szakítás hívei, de ugyanakkor az osztrák politika passzív eszközei. Az ő egymás elleni kijátszásukban természetesen Ausztriának van szerepe. A szlávok is követelték maguknak mindazokat a politikai szabadságokat, amelyeket a magyarok. És éppen ezt a jogukat tartják a magyarok bűnös gondolatnak. Példának hozza fel, hogy eddig a nemzetek közötti kapcsolatok nyelve Magyarországon a latin volt, s most a magyarok visszatérnek őseik nyelvéhez, amit a felsőbb osztályok már elfeledek, és ezt akarják mint hivatalos nyelvet a többiekre ráerőltetni. Ezeknek a nemzeteknek hasonló a helyzetük mint a magyaroknak az osztrákokkal szemben. A szerző megjegyzi, hogy jó lenne kölcsönös toleranciát vinni ebbe az ügybe. A horvátok inkább a császár oldalára állnak, mert semmiképp sem akarnak Magyarországhoz tartozni. A magyarok háborúra készülnek, mint ahogy Kossuth toborzóbeszédében mondta „Meghajlok a nemzet nagysága előtt”. Természetes – jegyzi meg a szerző – van bátorság és odaadás abban, ahogy ez a nemzet készül egy olyan háborúra, amely nem veszélytelen, ebben van méltóság, lovagias becsületesség. A készülő háborút mindenképpen kockázatosnak és véresnek látja, és véleménye szerint ez a háború semmiképpen sem teremtené meg az egységet és a békét. Kifejti továbbá, hogy a magyaroknak le kellene mondaniuk arról, hogy nyelvüket ráerőltetik a többi népre, és inkább föderalizmusban kellene megegyezniük velük. Akkor a magyarok

Európa ebben a részében túlnyomó befolyással bírhatnának. Ekkor helyreállna a népek függetlensége, és szolidaritást éreznének a magyarokkal, ami Németország számára is fontos lenne Oroszországgal szemben.

Az orosz pánszlávizmust olyan veszélyként értékeli, amelynek következtében barbárok hada árasztaná el Európát. Szerinte a szláv kérdés a legátfogóbb kérdés most Európában, és ez a kérdés dől el most Magyarországon. A magyarok szerepe csak ilyen szempontból érdekes a németek számára, és ezért szólítja fel a magyar államférfiakat – apellálva bölcsességükre –, hogy kössenek békét a horvátokkal, mert ezen több nemzet sorsa múlik.

1849-ben is folytatódottak a Magyarországgal kapcsolatos elemzések, ilyen például „A lengyelek és a magyarok” című írás E. J. tollából.⁶ Egy évvel korábbi írására hivatkozik, amelyben kifejtette már nézeteit. Az írás szerzője nem vádolható a magyarok iránti elfogultsággal. A lengyeleket boldogtalan népnek nevezi, együttérzéséről biztosítva őket, de véleménye szerint a lengyelek szenvedése és tettei között hatalmas különbség van. A magyarokról ezt írja: „A magyarnak éppoly kevés fogalma van az igazi szabadságról mint a lengyelnek. A magyar, aki a föld született urának tekinti magát, szabadságot és igazságot akar magának, alárendeltséget mindenki másnak, az egyszerű nép, a városok lakosai buták, fanatikusak és vérszomjasak, erről tanúskodik a pozsonyi zsidómészárlás, a szabaddá lett nép első hőstette is. Hasonló események voltak Lengyelországban 1831-ben és 1846-ban. Ezek a szabadságról vallott lengyel és magyar fogalmak, és irántuk táplálnak érthetetlen módon szimpátiát Európa művelt népei. Egy biztos, jelenleg az igazi szabadság geniusa harcol a Habsburgok zászlaja alatt és győzni fog, Magyarország pusztáin Európa sorsa fog eldőlni. Ha Ausztria győz, akkor a nyugalmat helyreállítják, a demokrácia Németországban természetadta keretei közé fog visszatérni és törvényes úton fogja céljait követni. Míg a magyarok győzelme felhívás lenne általános felkelésre Németországban, amit aztán sem ostromállapot, sem fegyveres erőszak nem tudna elfojtani; a magyarok győzelmi kiáltása így hangzana: köztársaság!, és ennek visszhangja hallatszana aztán hamarosan Németország minden részéből” Véleménye szerint Németországban a köztársaság szabadsága anarchiához vezetne, majd ez a Vormärz viszonyainak visszaállításához. Az E. J. képviselte mérsékelt demokrata német álláspont, szélesebb összefüggésben vizsgálta a magyar forradalom és szabadságharc eseményeit, de korántsem magyarbarát szempontból; a magyar szabadságharc kimenetelének hatását Németország vonatkozásában szemlélte, és az alkotmányos monarchiát tartotta Németország számára az egyedül üdvözítő lehetőségnek.

A *Minerva* közölt szinte a harctérről származó friss, életszagú beszámolót is „Az osztrák sereg helyzete Magyarországon” (Egy osztrák tiszt leveleiből) címen.⁷ Az írás igazi „élménybeszámoló”, kortársi leírása a háborús cselekményeknek; a fiatal tiszt Komáromnál megsebesült, egy huszár majdnem levágta a

⁶ *Minerva* 1849, Bd. 230, Heft 2 (Máj) 475–486.

⁷ *Minerva* 1849, Bd. 231, Heft 3 (Auguszt) 430–437.

jobb kezét, és most Pozsonyban lábadozik, és kihasználva azt az időt, mikor sebe nem fáj nagyon, beszámolóját írja. Az események közvetlen háttére, hogy a Komáromnál állomásozó hadsereg főparancsnokává július 5-én kinevezett Görgey, a második komáromi csatát (július 11.) elvesztve július 13-án elhagyta a várost. Érdekes lenne annak kiderítése, ki lehet az a professzor, akinek házában a sebesült tisztet elszállásolták, és aki az elmúlt évi Goethe-ünnepségről mesélt. A tiszt álláspontja, hogy az egész osztrák hadsereg itt Magyarországon beteg, szörnyű baja van, a hazátlanság. Ehhez járul még, hogy hideg van és kevés az élelem, valamint az asszonyi kéz hiánya. A horvátok korábban ugyanis magukkal hozták asszonyaikat, lányaikat, akik főztek a katonákra és ellátták őket. Sajnálatosak tartja, hogy nincs egyetlen kiemelkedő katonai vezetője sem az osztrák seregnek, aki biztos fogódzót jelentene ebben az idegen országban számukra, mert egyik hadvezér váltja fel a másikat. Nagy a kísértés az ellenséghez való átállásra annak, aki nem hisz szilárdan a Habsburg házban és a Monarchia eszméjében. Végezetül annyit árul el magáról, hogy ő nem született osztrák, hanem porosz, aki csak szülei kérésének engedve lépett be az osztrák seregbe a gyors előmenetel reményében. A professzorral a Goethe-ünnepségről beszélgetve is csak a német hazát emlegeti, és Németországba vágyódik.

„A magyar háború vége” című írás M. H. Desprez tollából⁸ 1849 végén jelent meg, melyben a szerző leszögezi, hogy a katasztrófa, ami előre látható volt, bekövetkezett. Véleménye szerint bár minden magyar természetéből adódik, hogy hatalmas illúziókat táplál hazája hatalmával és erejével kapcsolatban, sokak azonban hazafiúi félelemmel tekintettek erre a felkelésre, hiszen az utolsó osztrák forradalom és a császár második menekülése idején a magyar sereg csak Kossuth fantáziájában létezett. Hiába hitegette Kossuth a bécsi felkelőket, hogy hatalmas sereggel siet a segítségükre, Bécsben mondták, hogy a magyar sereg nem fog jönni. Ezek után az osztrák-orosz csapatok átlépték a határt, és a magyarok visszavonultak. Elemzését a katonai cselekmények további taglalásával folytatja, Windischgrätz már a magyar arisztokráciával tárgyalt a szerződéskötésről, hogy riválisa, Jellačić terveit szétrombolja, de ekkor leváltották. A szlávok úgy érezték, becsapták őket, sok cseh, lengyel, szerb, bulgár elhagyta Ausztriát. Eközben a magyarok Windischgrätz minden hibáját hasznukra fordították. Nehéz megérteni, hogy a győztes helyzetéből, hogy kerültek néhány nap alatt a fiatal Görgey vezetésével a vesztes helyzetébe. Sajnálja Görgeyt, mert ő egy olyan ügyet szolgált, amelyet mi Európa számára károsnak tartunk – írja – és a magyarok hálátlanok ez iránt a tábornok iránt, aki pedig dicsőséget hozott seregüknek. Görgey nem esett össze a felelősség súlya alatt, amelyet Kossuth ráruházott, másfelől még ő maga is kételkedett a magyarokban, akiket Kossuth fantáziapolitizálása a szakadék szélére vezetett. Görgey egy halálosan fáradt, kimerült, élelemben és munícióban szűkölködő sereget vett át. A „szépszavú” (azaz Kossuth, R. M. megj.) visszariadt a fájdalmas szükségszerűségtől, hogy beismerje botorságát, és menekülésével vett elégtételt azért a ször-

⁸ Minerva 1849, Bd. 232, Heft 4 (October) 94–124.

nyű háborúért, amit kirobbantott. A magyarok egy ideig még bátran ellenálltak. De most már a sereg demoralizálódott, Bemet is megverték. A továbbiakban a szerző azt vizsgálja, hogy a magyarok miért az oroszok előtt tették le a fegyvert. Mivel Magyarországnak voltak lengyel szövetségesei, valószínűleg az ő óhajaikat is figyelembe vették. Görgey garanciákat akar. A kérdés: Mit akarnak most az osztrákok? Mit akarnak az oroszok? Felveti, hogy a többi nemzetiséget is ugyanolyan jogok illetik meg, mint a magyarokat, és hogy ez a magyarok érdeke is. Csak attól a naptól lesz biztonsága és jövője a magyaroknak, amikor vége lesz a nemzetek közti ellenségeskedésnek. Túlzott központosítás és a túlzott decentralizáció alatt is egyformán viszály lesz. „Előttünk fekszik egy tudósítás a leírhatatlan anarchiáról, amelyet a háború utolsó idejében még Görgey megadása előtt jegyzett le a magyarok ügyének egyik legbuzgóbb barátja, valaki, aki azzal dicsekedhetik, hogy tanácsaival mindig legjobban szolgált ennek az ügynek. A fájdalom azonban az a gondolat, hogy ezt túl kell élni, hallatszik a meggyőződés és a kötelesség emberének hangja, aki azt hitte, igazán liberális harcban vesz részt, és valóban halálba menekült, hogy elkerülje családottságának belső kínjait.”

Az „Ausztia 1849 őszén”⁹ című cikk második része érinti csak a magyarországi eseményeket. A szerző először az utazási nehézségeket taglalja, majd a Kossuth bankókkal és az ország gazdasági helyzetével foglalkozik. Az írás témája tulajdonképpen Ausztia helyzete, különös tekintettel Bécsre. Ezzel kapcsolatban részletesen elemzi a bécsi sajtó szerepét a forradalomban, bár a cenzúrát eltörölték, de az olvasóközönségnek tilos külföldön nyomtatott könyveket olvasnia. Hivatkozik egy Andrian nevű Milanóban élt osztrák hivatalnok „Ausztia és jövője” (Andrian-Werburg, Victor Freiherr von: *Oesterreich und dessen Zukunft*. Hamburg, 1843.) című munkájára, amelyben Schmerling, Bach, Doblhoff mellett magyar részről Kossuth Lajos is közreműködött. A szerzőről tudnivaló, hogy e művének első kötete 1841-ben anonym jelent meg Hamburgban, s hogy ez az osztrák Vormärz első jelentősebb publicisztikai termése, Andrian volt az első, aki Ausztia helyzetét szociális szempontból vizsgálta, az angol konstitucionalizmus mintájára kívánta volna az országot átalakítani. Az osztrák kormányt azért is érzékenyen érintette ez az igen alapos elemzés, mert nyilvánvaló volt, hogy csakis magasabb beosztásban dolgozó államhivatalnok lehet ilyen ismeretek birtokában. A Campe kiadóhoz még titkos rendőrt is küldtek a szerző kilétének kiderítésére, majd – mivel a kormány az első kiadást felvásároltatta, szükségessé vált 1843-ban második és harmadik kiadás megjelentetése is. 1847-ben aztán megjelent második része is, amely már nyíltan csatára hívó szó volt.¹⁰

A cikk negyedik része¹¹ a rendkívüli állapottal foglalkozik, amely egész Ausztriában fennáll; leszögezi, hogy csak a sereg mentette meg Ausztriát,

⁹ Minerva 1850, Bd. 233, Heft 1 (Januar) 40–171.

¹⁰ REISWITZ, Johann Albrecht Frhr. v.: *Adrian-Werburg*. In: *Neue Deutsche Biographie*. Berlin, Duncker/Humboldt, 1953. Bd. I. 287–288.

¹¹ Minerva 1850, Bd. 234, Heft 2 (Juni) 471–511.

Radetzky Olaszországban, az orosz segítség pedig Magyarországon. Haynau kinevezésével kapcsolatban az az álláspontja, hogy ha „egy Haynaut bízna meg Magyarország újjászervezésével, akkor temetői nyugalom lesz várható, mint Alba idején Németalföldön.” Batthyány kivégzését több minisztere ellenére is véghezvitte, és amikor meghallotta a hírt, hogy az akasztást főbelövésre változtatták, dühkitörése volt. Haynau magyarországi kivégzéseit barbárnak tartja. Az Aradon kivégzett tábornokoknak nem a forradalomért kellett halállal lakolniuk, hanem azért, mert Oroszország és nem Ausztria előtt tették le a fegyvert. Görgeyt nem lehetett kivégezni, mert Paskevics tábornok az ő biztonsága érdekében felemelte a szavát. Haynau céltalan és értelmetlen rémtettei még a legkonzervatívabb családokban is visszatetszést keltenek és sértik őket. A szerző azt jósolja, hogy Szent István koronája még egyszer egy orosz nagyherceg fején lesz, és hogy az Ausztria iránti gyűlölet lesz az Oroszország iránti szeretet forrása. Az állítás első felének annyi valóságalapja van, hogy 1849. augusztus 7-én a minisztertanács gróf Fjodor Vasziljevics Rüdiger lovassági tábornokon keresztül felajánlotta a magyar koronát a cári család valamelyik tagjának. A továbbiakban Haynau életét ismerteti, Radetzkyvel ellentétben, aki nyílt, lojális katona, emberi érzésekkel, míg Haynau fanatikus, durva katona, akinek első „hőstette” a bresciai vérengzés volt. Ezért is helyezték őt – két tehetetlen elődje, Windischgrätz és Welden után – Magyarországra. Haynau azonban nincs Bécsben. Sophie anyakirálynő kedvence pedig Grünne. Arra számítottak kezdetül, hogy szláv segítséget kérjenek, de az ellenállás erejében, Kossuth szenvedélyességében és a harc könnyűségét tekintve elszámították magukat. Magyarország egyes részei romokban hevernek, teljesen elhagyatott falvakat lehet találni, mindenütt csak öregeket és gyerekeket lehet látni, fiatalokat egyáltalán nem, akik helyreállítanak mindent.

A *Minerva* 1849 októberétől havonta két füzetben jelenik meg – tudatják a szerkesztőségi közleményben – ezáltal az eseményeket közvetlenebbül követhetik. Leszögezik továbbá, hogy a folyóirat nem fog pártatlan álláspontot képviselni, mert ez bizonytalanságot és határozatlanságot tükröz. De viszonya azokhoz a pártokhoz, amelyek az utóbbi politikai korszakot mozgatták, szabad lesz, mert ezek a pártok jelenleg önkritikával és újjáalakulással foglalkoznak.

1852-ben, a megjelenés évében közöltek ismertetést Görgey Artúr visszaemlékezéseiről (*Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849*, Leipzig, Brockhaus, 1852.).¹² Az írás azt a címet viseli „Görgey memoárjaiból és memoárjairól”, tehát a szerző nemcsak kommentálja, hanem részleteket is közöl belőle, a terjedelmes elemzés a *Minerva* hagyományainak megfelelően mindenképpen több, mint könyvismertetés. A szerző leszögezi, hogy Magyarország újkori történetére vonatkozó minden írás rendkívüli érdekességgel bír a németek számára, mivel az a németek ún. márciusi forradalmával, majd később annak fiaskójával szoros összefüggésben áll. Ezt a legrövidebben úgy fejezi ki,

¹² *Minerva* 1852, Bd. 242, Heft 2 (Mái) Beiblatt zur *Minerva* 352–380. – *Minerva* 1852, Bd. 243, Heft 3 (Juli) 54–81. – *Minerva* 1852, Bd. 243, Heft 4 (August) 210–223.

hogy ha az államszövetség nem jön létre a magyar háború végéig, akkor Németország az 1847 előtti viszonyokhoz tér vissza. Hiszen senki sem vitatja, hogy a német államszövetség szövetségi állammá való átalakítása éppen Ausztria ellenállásán bukkant meg. Attól nem kellett soha félni, hogy Ausztria beleolvad Németországba, még akkor sem, ha a magyarok megnyerték volna háborújukat. De akkor sem, ha a háborúnak más vége lett volna, ha a „felkelést” nem Oroszország, hanem Poroszország segítségével győzték volna le. Ezek után azzal a *Minervában* már többször elemzett kérdéssel foglalkozik, hogy Görgey miért éppen az oroszok előtt tette le a fegyvert Világosnál. Mivel Ausztria nem maga győzte le Magyarországot, és ezzel, legalábbis látszatra, nem sikerült átalakítania a királyság régi alkotmányát, ez mindenképpen Oroszország érdekében áll és győzelmüket arra használhatják fel, hogy ezeket a régi alkotmányos jogokat ne söpröjék teljesen félre, így hatalmukat még jobban kiteljesíthetik, a Fekete tenger kulcsát fennhatóságuk alatt tarthatják és a Duna menti országok további sorsának alakulásában is döntő szavuk lehet. Bár mindez egyelőre túlzásnak hat, hiszen az elképzelhetetlen, hogy a még éppen elég hatalommal bíró Ausztria Oroszország vazallusa lenne. A magyar háború kimenetele nemcsak Németországra gyakorolt hatást, hanem az egész európai államrendszerre, és hatása még a jövőben is érezhető lesz. Ezek a megállapítások jellemzőek egyébként a *Minerva* átfogó szemléletére, amelynek módszere minden kérdésben az egyes országok érdekein (legyen szó akár Németországról, akár Ausztriáról) jóval túlmutató, európai léptékű politikai összefüggések vizsgálata volt. A magyar forradalomnak a német márciusi forradalommal való kapcsolatáról szólva rámutat arra, hogy Kossuth március 3-i pesti beszédét március 13-án Bécsben német fordításban felolvasták a képviselőház előtt összegyűlt embereknek, és ez volt a gyűlékony anyagra dobott gyújtó szikra. Kossuth beszéde, amelyben nemcsak Magyarország, hanem a Monarchia más népei számára is alkotmányt követelt, nemcsak Pest-Budán tett hatalmas hatást, hanem Ausztria más részeiben is. Ezt abban látja, hogy a francia forradalom után mindenfelé jelentkező határozatlan kívánságoknak és követeléseknek biztos támpontot jelentett. Bécsben a beszéd felolvasása után tört ki a forradalom. Sőt néhány nappal a bécsi események után következett be a berlini katasztrófa. Nem igényel további bizonyítást, hogy teljes anarchiához, polgárháborúhoz és a franciák beavatkozásához vezetett volna Németországban, ha nem állt volna az emberek előtt világítótoronyként a frankfurti alkotmányozó nemzetgyűlés gondolata. De később is összekapcsolódott a magyar felkelés sorsa a német mozgalmakkal – folytatja. Közismert, hogy az osztrák kormánynak a frankfurti parlamenttel szembeni ellenállása miatt a bécsi liberálisok a magyarokban szövetségeseiket látták, és ez a párt fanatizálta a tömegeket egészen Latour meglincseléséig 1848. október 6-án. Ennek volt következménye az is, hogy az udvar Olmützbe menekült – írja –, és ezért fogta körül Windischgrätz százezer emberrel Bécset, amely azután október 29-én megadta magát. Ugyan a magyarokat várták segítségül – erről Görgey is beszámol emlékirataiban – de a magyarok későn érkeztek. A schwechati csatában Görgey őrnagyként nagyon kitüntette magát, majd

több rendfokozat átugrásával a magyar sereg főparancsnoka lett. A magyarokról azt írja, hogy számszerűleg kicsi és gyenge nép, egy évezred óta ellenséges népek között, ázsiai őshazájuktól elvágva élnek és nemzeti hovatartozásukat teljes mértékig megőrizték. Lovaikkal szinte teljesen összenőttek és a dicsőséget és uralkodást harciasan mindennél többre becsülik, még az életükénél is. Sajnálatos, hogy ezzel a magyar nemzeti büszkeséggel nincs germán jogérzék összekötve, mert a magyarok a többi népet (horvátok, szerbek) elnyomják. Horváth Mihályra hivatkozik, amikor azt mondja, csak a nemességnek voltak jogai eddig, az ő 1789-es felkelésük is csak a szabadság eszméjét hirdette, de ez is nemesi felkelés volt. Továbbá, hogy a protestánsok sem egyenrangúak. Mindez csak bevezetésként szolgált, a szerző véleményét más újságokból (*Gegenwart, Allgemeine Zeitung, Deutsches Museum*) és könyvekből vett idézetekkel támasztja alá, és csak az írás második részében jut el a Görgey-könyvhöz. A legfontosabbnak Görgey és Kossuth személyiségének összevetését tartja. Görgey sok levelet írt Bachhoz, hogy enyhítést kérjen a letartóztatottak számára, és a császárhoz is folyamodott kegyelemért. Ővé a főbűn, és ő amnesztiát kapott, míg a többieknek életét vagy vagyonát vették el. Ezek után ismerteti Görgey katonai pályafutását és a szabadságharcban való részvételét az emlékiratok alapján. Görgey már a proklamációkor sem hitt – saját bevallása szerint – egy önálló Magyarország létrejöttében. A szerző ezután felteszi azt a kérdést, hogy miért tette le Görgey a fegyvert Világosnál, a valódi helyzet belátása, igazi hazafiság, elvakultság vagy hazaárulás volt-e. Megállapítja, hogy Kossuth pártja minden bűnt Görgey nyakába akar varrni, és árulónak tartja. Görgey Kossuthtal augusztus 10-én Aradon találkozott utoljára, s miután a provizórikus kormány lemondott, s megtudta, hogy Kossuth külföldre távozott, Görgey vette át a civil hatalmat is. Ő úgy ítélte meg, hogy abba kell hagyni a harcot, mert az már így is túl sok veszteséget okozott. A szerző a cikk befejező részében idéz sokat Görgey naplójából, amelynek tanúsága szerint Görgey Kossuth elszakadási nyilatkozatát már kezdettől fogva helytelenítette.

Az évtized egyik legfontosabb, német nyelvű lapokban is sokat ismertetett munkájáról, Eötvös József *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az aladalomra* (Bécs és Pest, 1851–1854), amelynek első kötete saját német fordításában jelent meg 1851-ben „Der Einfluß der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat” címen, a *Minerva* is közölt könyvismertetést.¹³ Bevezetésképpen azt írják, új jelenség, hogy a gyakorlati lépések után jön a teoretikus kifejtés, megokolás. Eötvös munkája tele van mély gondolatokkal, és a politikai koreszmék elemzését kísérli meg. Eötvös azt a feladatot tűzi maga elé, hogy kora népeinek nemzetiséggel, szabadsággal, egyenlőséggel kapcsolatos követeléseit vizsgálja. Ausztriával kapcsolatban a recenziens egyetért vele, de más, általánosabb érvényű megállapításait vitatja. Eötvös azt állítja, tévedésen alapul a modern nemzeteknek az a követelése, hogy minden nemzetnek saját államot kell alkotnia. Ez a recenziens véleménye szerint Ausztriára és Ma-

¹³ Minerva 1854, Bd. 251, Heft 3 (September) Beiblatt zur Minerva 381–389.

gyarországra igaz. Azonban Németországban az egyesülési törekvéseket nézve egész más a helyzet. Ha egy nemzetileg szerveződő állam követelése megalapozott, akkor ennek az első feltétele az, hogy a nemzet saját, meghatározott területtel bírjon. A magyaroknak azonban nincsen zárt területe, országa, szétszórva él szlávok, románok, németek mellett. Ezeket ki kellene üzni, vagy szolgáló helóttákká alakítani, ha olyan országot akarunk, ahol magyarok magyar törvények szerint uralkodnak. Hogyan létezhetne pár millió magyar hatalmas germán, román és szláv népek között önálló népként? És mindez Európának egy olyan pontján, amely előreláthatólag népek harcának színtere lesz? Teljesen más a helyzet Németországgal kapcsolatban. Németországban évszázadok óta német nemzet él. Nemcsak a szokások és a nyelv egyesíti őket, Németországot mindig is a politikai összetartozás egyesítette. Még akkor is, ha az eredetileg erős császárságtól kezdve, annak hanyatlása után a széttagoaltság különböző fokain át a német szövetség megalakításáig ez a politikai egység sok formát és fázist ért meg. A mostani széttagoaltságból a nemzet számára bizonyos előnyök is származtak, amelyeket talán a jövő nemzedéke jobban fog értékelni, mint a jelen. A napóleoni háborúk óta hatalmas az előrelépés a jólét és a képzés terén az egész népességben. A jólétet illetően csak Anglia előzi meg Németországot – írja. Éppen a széttagoaltságból származik az az előny, hogy a szükségleteket kielégítő eszközöket ott helyben elő lehet teremteni és az erőket az adott célra összpontosítani. Hamburgot és Brémát említi példaként, amelyek virágzó városok, szinte kis államok. A sokat szidott rendőri és hivatalnokállam nemcsak törvényeket alkotott, hanem biztonságot adott, intelligens hivatalnokokat és független bírókat, a parasztságot egyenjogúsította, a népképzést magas fokra emelte. A hivatalnokrétegnek köszönhetjük azt, hogy rend van a gazdaságban, az állami tökében, valamint a leromlott hadsereg helyreállítását. Még a bürokrácia is a népből jött, nem a nemességből, és ők sem csak demagógok voltak, hanem az arisztokrácia túlkapásait szorították korlátok közé. A törvényállam megalkotásával hathatósan védték a polgári szabadságot. De a széttagoaltság előnyei ellenére be kell látnunk, hogy át kell alakulnia és ebből egy nagy nemzetállamnak kell létrejönnie, ami kifelé is hatalmas erőt képvisel. Ezért nem tartjuk forradalmi, hanem megfontolt és konzervatív nézetnek, ha a fennálló rend megőrzésének tiszteletben tartása mellett attól óvunk, hogy a német egységállam gondolatát egy magyar zugköztársaságéval ugyanabban a Papi-i lábasban kocsonyává főzzék össze. Tehát Eötvös művét csak apropónak használva fel, az írás szerzője az 1848-as meg nem valósult német egység kérdéséről fejtette ki nézeteit.

Ausztria 1848/49 utáni helyzetével foglalkozik az „Osztrák vezérszavak” című írás.¹⁴ A nagy feladatot, amely az új Ausztria előtt állt, a nemzetiségek problémáinak megoldásában látja. Az a Metternich-i politika, amely abból állt, hogy az egyik nemzetiséget a másik ellen sakkban tartsa, odáig vezetett, hogy minden nemzet szembefordult a bécsi kormánnyal. Más utat kellett keresni, és

¹⁴ Minerva 1856, Bd. 257, Heft 2 (Február) 283–289. – Minerva 1856, Bd. 257, Heft 2 (März) 303–355.

ez az út a nemzetiségek egyenjogúsítása volt. Míg a magyar kisebbség nyelviileg elnyomta a többi nemzetet, most ennek helyére a germanizáció, az elnémetesítés lépett. A másik fő hibát az oktatási rendszerben látja. A katolikus egyház befolyását az oktatásban túlzottnak találja, szerinte a felvilágosodást a protestáns tanárok hirdetik, de katolikus egyetemeken Ausztriában nem taníthat más vallású tanár. A konkordátum hatása a gazdasági életre nézve is káros – véli – mert az egyházi birtokokon elmaradottan folyik a gazdálkodás, és az egyház kezében nagy birtokok vannak. Túlzásba vitték a központosítást is, ez is a fejlődés gátja. Ausztria nemzetközi megítélése, főleg az angol sajtóban rendkívül rossz, sokkal rosszabb, mint Poroszországé.

Az az előzetes feltételezésünk, hogy egy liberális német lap Magyarország forradalmát és szabadságharcát némileg barátságosabban értékelte, nem igazolódott be. Az 1848-as év során a *Minerva* cikkírói bár a magyar forradalmat jogosnak és igazságosnak, a Metternich-éra logikus következményének tekintik, de a Monarchia esetleges felbomlását az egyre erőteljesebb pánszlávizmus miatt tartják Németország szempontjából veszélyesnek. Már ekkor rámutatnak az elhibázott magyar nemzetiségi politikára, kiemelve még, hogy Magyarországot nem ismerték el önálló nemzetállamnak. 1850 után az a kérdés, hogy Görgey miért Oroszország előtt tette le a fegyvert, a *Minerva* több szerzőjét is foglalkoztatta. A folyóirat európai összefüggésben vizsgálta a Habsburg Monarchiában és ezen belül a Magyarországon zajló elszakadási törekvéseket, és a Monarchia fennmaradása mellett szállt síkra a németiség fennmaradása és a pánszlávizmus eszméje jegyében szerveződő szláv népekkel szembeni egységes fellépés érdekében.

RÓZSA MÁRIA

Die Aufnahme der 1849/49er ungarischen Revolution und des ungarischen Freiheitskampfes in der Zeitschrift *Minerva* 1848–1856

Die 1792 von Wilhelm von Archenholtz in Hamburg begründete Zeitschrift *Minerva* erschien ab 1816 unter Leitung von Friedrich Alexander Bran in Jena. *Minerva* gehörte zu den maßgebenden Zeitschriften der Epoche und war infolge ihrer Objektivität in liberalen Kreisen recht populär. Die Publizisten der *Minerva* hielten die ungarische Revolution für die logische Folge der Metternich-Ära, sie betrachteten aber die Möglichkeit der Auflösung der Monarchie aus deutscher Sicht wegen des immer stärker werdenden Panslavismus für eine große Gefahr. Die Autoren von *Minerva* verwiesen auf die Fehler der ungarischen Nationalitätenpolitik. Mehrere Verfasser des Blattes beschäftigte die Frage, warum Ungarn vor Rußland kapitulierte. Die für *Minerva* arbeitenden Journalisten untersuchten die ungarische Problematik in ihren essayartigen Artikeln, die über die Kenntniss der niveauvollsten publizistischen Literatur zeugten, immer in europäischem Kontext und erhoben ihr Wort für die Erhaltung der Einheit der Monarchie im Interesse eines zukünftigen einheitlichen deutschen Reiches.

BOGNÁR ZSUZSA

**Eisler Mihály József és társai – Lukács György
szellemi vonzásköre a Pester Lloydban (1907–1914)**

I.

A magyar irodalomtörténet-írásban ambivalens vélemény alakult ki a századelőről. Az irodalomtörténészek a szépirodalomban gyökeres megújulást, valódi forradalmat látnak, amelyet azonban nem követ szerintük az elméleti reflexálás igénye, az irodalomkritika szemléletváltása.

Komlós Aladár kritikátörténeti monográfiájában úgy fogalmaz, hogy „rendszeres és következetes kritikai tevékenység évtizedeken át csak az Akadémia és a Kisfaludy Társaság által patronált *Budapesti Szemlé*ben folyik (1870–1944). A mértékadó kritikai fórum tehát a konzervatív akadémikus felfogás szellemében működik, a napilapok pedig Komlós szerint csupán véletlenszerűen s „változó felfogásban” közölnek irodalomkritikákat; közülük a *Budapesti Hírlap* „agresszív és lármás konzervativizmussal” „kontrázott” a *Budapesti Szemlé*nek.¹ Komlós szerint „megértő” csupán a *Nyugat* liberális-impresszionista kritikája volt, ám a *Nyugat* kritikatermését az indulása utáni első évtizedben általában szegényesnek tartják. Tény, hogy Komlós említi a *Pester Lloyd*ot is a napi kritika műfajában számottevő napilapok között, de érdemben nem mond róla semmit.

Az alábbiakban következő tanulmány az „Irodalomkritikai gondolkodás a Pester Lloydban 1900–1914” című nagyobb munka egyik fejezete. E munka igyekszik bebizonyítani, hogy az említett orgánumon kívül is létezett színvonalas és rendszeres kritikai tevékenység a századelőn. Cáfolni igyekszik továbbá azt az általános nézetet is, hogy a korszak kritikai tevékenysége az impresszionista kritika kategóriájával lefedhető lenne.

Az irodalomtörténet-írásban azért lett szinte kizárólagossá az impresszionista kritika műfaja, mert az irodalmi megújulás a Nyugat-mozgalomban összpontosul, a *Nyugat*ban pedig az eredetiség és az egyéniség kultuszával elméleti síkon az impresszionizmus irodalomkoncepciója dominál.

A *Pester Lloyd*ban bemutatott pályaszakaszok ugyanakkor nem támasztják alá ezt a kritikátörténeti általánosítást. Itt a kritikusí szubjektivitást előtérbe helyező, benyomásra épülő impresszionista kritika elenyészően kevés; az Alfred Kerr-i szépirodalmi igénnyel fellépő változatával pedig nem is találkoznak.

¹ KOMLÓS Aladár: *Gyulaitól a marxista kritikáig*. Bp. 1966. Akadémiai K., 101., és 102–103.

A dolgozatban bemutatott kritikus normarendszerek a századfordulón létező irányzatok széles skáláját vonultatják fel a konzervatív morálesztétikai felfogástól a korai avantgarde művészetkonceptiójáig.

Időben elsőként Rothauser Miksa lép fel konzervatív morálesztétikai programjával, aki erkölcsi optimizmusa talajáról az irodalmat nagymértékben morális példatárnak tekinti. Fő esztétikai elve a mértéktartás a nép-nemzeti esztétika hagyományának szellemében. Mivel ez a szemlélet tizenhárom éven keresztül jelen van a *Pester Lloyd* irodalomkritikai gondolkodásában, befolyását jelentősnek tartjuk.

A középső magyar vonulatot kritikus tevékenysége súlyánál fogva Góth Ernő neve fémjelezi. Az impresszionizmus hangulatiságával és szkepticizmusával rokonszenvező ízlésvilág az övé, amelyet azonban szecessziós mozzanatok egészítenek ki: a világnézet követelménye, a művészet megismerő képességének és társadalmi feladatvállalásának hangsúlyozása. E kettőssége, valamint kiemelkedő Ady-esszéjében kifejtett elgondolása a nemzeti irodalom, a nemzeti költő eszményének újraforgalmazásáról, továbbá modernség-konceptiója a nyugati szellemiség hazai térnyeréséről a *Nyugat* vonzaskörébe sorolják, ezért a dolgozat együtt tárgyalta vele a *Nyugat* reprezentáns íróit, Ignotust és Hatvany Lajost.

A magyarországi kritikusok sorát az itt bemutatandó, Eisler Mihály József nevével fémjelzett harmadik kritikuscsoport zárja. Tagjai Lukács György személyes és elvbarátai közül kerülnek ki; feltűnően homogén érdeklődési körrel és esztétikai irányultsággal rendelkeznek. Hatósugaruk kisebb, mint a Góth-féle nyugatos köré, mert kevesebb írás jelenik meg tőlük a lapban, de a témák ismétlődése, a hangsúlyok visszatérése folytán 1910 után, amikor együttesen lépnek fel, mélyebb benyomást tesznek az olvasóra.

A német kultúrát közvetítő külföldi levelezők közül a bécsiek mutatnak egységesebb képet. A bécsi kritikusok, mind Hevesi Lajos, mind Felix Salten a szecesszió követői. Hevesi szecessziós esztétikája az angol preraffaeliták művészetfelfogásával mutat rokonságot, amennyiben etikai alapról indul ki, de a hagyományosan bécsi változat, a dekorativitás és a „Gesamtkunstwerk” iránti rokonszenv is elevenen él benne, amelyben a szecessziós festészet, főleg Gustav Klimt művészetének hatása is nyilván nagy szerepet játszik.

Felix Salten vitalista indíttatású irodalomszemléletében a szecesszió irracionalista áramlata érvényesül, s ez a korszellem megítélésében megdőbbszerűen világos felismerésekig juttatja el.

A berlini kollégáknál a szociológiai érdeklődés általános fellendülésével összhangban erőteljes irodalom- és színházzsociológiai irányultság figyelhető meg. Ezen belül a lehetséges kérdésfeltevések széles spektrumával találkozunk: Lothar Rudolf például a színházi gyakorlat, technika hatásosságát méri közönségreakciók alapján, Latzkó Andor és Julius Bab elméleti általánossággal fejtegetik a művészet társadalmi hivatásáról, a kritikának az elidegenedett művészet és a társadalom közti közvetítésben vállalt feladatáról vallott nézeteiket, melyek szocialisztikus eszmékkel érintkeznek.

Eisler Mihály József és társai: elméletalkotás az irodalomkritikában

1. Általános jellemzés

Góth Ernőnek az impresszionizmus felől induló, a *Nyugat* táborával szellemi rokonságot vállaló irodalmi kritikájával egyidőben, vele szinte párhuzamosan érvényesült és hatott egyre erőteljesebben Eisler Mihály József és társainak irodalomszemlélete. Összesen hat kritikus-esszéista sorolható ebbe a társaságba, akik közül Eisler talán a legkevésbé ismert az utókor számára. Hogy mégis éppen őt emeljük ki elsőként, annak az az oka, hogy a *Pester Lloyd*-ban hatuk közül ő a meghatározó kritikai személyiség publikációi arányát és folyamatos-ságát tekintve.

A többiek között vannak híressé vált, sőt a legnagyobbakhoz sorolt írók, mint Lukács György és Balázs Béla, de jól ismeri a magyar irodalomtörténet Baumgarten Ferenc nevét is. Köztudott, hogy Lukács Györgyöt mind hozzá, mint Balázs Bélához szoros baráti és munkakapcsolat fűzte. Stephani Elzának és Lorsy Ernőnek viszont, akik a *Pester Lloyd* tanúsága szerint szintén jelentős publicistái voltak a korszaknak, nem oly közismertek e körhöz fűződő kapcsolatai. Nevük leginkább csak bibliográfiai utalásokban bukkan fel, igaz, többnyire a Lukács-életművet dokumentáló kötetekben. Így a Lukács-levelezésből ki-deríthető, hogy Lukács György már 1908 körül baráti viszonyban volt Stephani Elzával, és ismert „egy Lorsy nevű művelt filológust” 1910-ben.^{1/a-2} Kettejüket Balázs Béla is személyes ismerősként említi naplójában, Stephaniról mint barátról és munkatársról is megemlékezik.³⁻⁴ Gulyás Pál irodalmi lexikonja szerint Stephani Elza Lorsy Ernő első felesége volt; a Thália Társaság működését dokumentáló kötet jegyzeteiben az szerepel, hogy Stephani első férje Bolgár Elek szociológus volt, a második pedig Lorsy Ernő.⁵⁻⁶

Eisler és Lukács személyes ismeretségére következtethetünk a Lukács-életrajz tényei és a baráti levelezés nyomán. Bendl Júlia például zárójelben megjegyzi a Lukács fiatalkoráról szóló kismonográfiájában: „(Lukácsal egyidőben

^{1/a} Vö. Seidler Irma levelet Lukács Györgyhez: „Elzának is írtam már. Leónak is, Karlinak is. Igazán kedddel Micinek meg Elzának.” 1908. okt. 10 körül. In: *Lukács György levelezése (1902–1917)*. Vál., szerk: FEKETE Éva és KARÁDI Éva. Bp. Magvető K., 1981. 91. (A továbbiakban: *L. Gy. levelezése...*)

² Lukács György Popper Leónak 1910. okt. 9. In: *L. Gy. levelezése...* 253–258.

³ „Csak az fáj, hogy Elza még mindig nem írta meg a cikket a *Lloyd*-ban. „Barátainknak” is csak ennyire vagyok fontos?” 1916. május 21-i naplóbejegyzés. In: BALÁZS Béla: *Napló 1914–1922*. Szerk. FÁBRI Anna. Bp., Magvető K., 1982. 171. (A továbbiakban: BALÁZS B.: *Napló...*)

⁴ „Lorsy eljött hozzám éjszaka, mint egyszer Mannheimék és elolvastam neki a verseimet.” 1916. május 6-i naplóbejegyzés. In: BALÁZS B.: *Napló...* 165.

⁵ GULYÁS Pál: *Magyar írók élete és munkái. XVII.* Argumentum K. – MTA Könyvtára, 1992. 1150.

⁶ *A Thália Társaság (1904–1908). Levelek és dokumentumok*. Vál., jegyzetek: GÁBOR Éva. Bp., Magyar Színházi Intézet – MTA-Lukács Archivum és Könyvtár, 1988. 233.

volt bölcsészhallgató még Lorsy Ernő és Eisler Mihály József dr. is, aki később József Attila egyik analitikusa és támogatója volt.)”⁷

Ugyancsak Bendl Júlia hívja fel a figyelmet a baráti és munkakapcsolatoknak arra a sokoldalú összefonódására, amely e kör jellegzetessége volt:

„Zu den Übersetzungen muss bemerkt werden, dass es unter den jungen Literaten in Budapest durchaus üblich war, Freunde als Übersetzer von Aufsätzen zu benutzen. Leo Popper übersetzte für Lukács den George- und den Novalis-Essay, den Journalisten M. J. Eisler hat Lukács gelegentlich auch als Übersetzer gebraucht, und ab und zu übersetzte auch Béla Balázs für Lukács.”⁸

Lorsy Ernő is részt vett *A lélek és a formák* című híres Lukács-esszé-gyűjtemény fordításában, Stephani pedig feltehetően a drámakönyv egyes részeit fordította németre.⁹⁻¹⁰

A Stephani-Lukács relációra nézve vallomásértékű a kritikusző hivatkozása Lukácsra mint nyilvánvaló nemzetközi tekintéllyel bíró gondolkodóra a Balázs Béla-misztériumokról írt bírálatában: „ein so tiefer, unbestechlicher, in Deutschland längst als einer der führenden Geister der jüngeren Generation anerkannter Kritiker wie Georg Lukács...” – hangoztatja kiindulási alapként cikke első mondatában.¹¹

1910-ből több adalékunk is van arra, hogy Balázs Béla, Lukács György és Eisler Mihály József élénk szellemi kapcsolatban voltak egymással. Balázs egy májusi levele tanúsága szerint arra számított, hogy Baumgarten vagy Eisler írja a kritikát *A lélek és a formákról* a *Pester Lloyd*-ba.¹² Eisler ekkoriban megjelent *Elfenbeinturm* című verseskötetének „Erkenntnis” című darabját Lukácsnak ajánlja. Augusztusban Paul Ernst és Lukács között levélváltás zajlik, amelynek apropóját az adja, hogy Lukács elküldi a drámaírónak azt a kritikát, amely Eisler tollából jelent meg a *Pester Lloyd*-ban *Brunhild* című tragédiájáról, s amelyről később részletesen szó lesz.¹³ Végül 1912-ben Eisler csakugyan ír kritikát *A lélek és a formákról*, de immár a kibővített német kiadás kapcsán.

⁷ BENDL Júlia: *Lukács György élete a századfordulótól 1918-ig*. Bp., Scientia Humana, 1995. 75.

⁸ BENDL Júlia: *Az ifjú Lukács a kritika tükrében*. Vál., szerk.: BENDL Júlia és TÍMÁR Árpád. Bp., MTA Filozófiai Intézet – Lukács Archivum, 1988. 232. (Archivumi Füzetek IX.)

⁹ NYÍRI János Kristóf: *Lukács: Die Seele und die Formen c. esszékötetének fordítástörténetéhez*. = Magyar Filozófiai Szemle 1974. 2–3.

¹⁰ BENDL J.: *i. m.* (1995) 147.

¹¹ STEPHANI, Elsa: *Zwei ungarische Mysterien*. „A Szentoszűz vére” („Das Blut der heiligen Jungfrau”) und „A kékszakállú herceg vára” („Die Burg des Ritters Blaubart”) von Béla Balázs. Erstaufführung am 20. April 1913. = PL 1913. A 91.

¹² „Mi lesz a Lloyd-beli kritikával? Eisler már rég megírta volna! Mért nem ír Baumgarten? Persze tárca kellene, és azt Eislernek nem adnak, hacsak másfelől nem tudsz közbenjáró utat.” Balázs Béla Lukács Györgynek. 1910. május 12. In: *L. Gy. levelezése...* 204.

¹³ Paul Ernst Lukács Györgyhez. Weimer, 1910. aug. 31. L. még a levélhez fűződő 1. sz. jegyzet: „Az írást Lukács elküldte Ernst-nek azzal a megjegyzéssel, hogy egészen jó szándékú és nem rossz írás.” In: *L. Gy. levelezése...* 243.

E kritikusok többsége egymástól függetlenül publikált a *Pester Lloyd*-ban, az itt megjelent cikkeik alapján mégis valódi szellemi közösséget tudunk körükben feltételezni. Az 1910-es évektől kezdve egyre erőteljesebben hívták fel magukra a figyelmet sajátos ízlésvilágukkal és kérdésfeltevéseikkel. Hosszú időn át mindössze a két leghangsúlyosabb íróegyeniség jelentette meg írásait a lapban: Eisler, Gulyás Pál szerint, már 1906-tól hozza egyenletes teljesítményt nyújtó, széles műveltségi bázison alapuló kritikáit; Lukács György 1907-től van jelen a tárgyalt időszakban, összesen tíz írással.

1908-ban jelenteti meg az első nagyobb lélegzetű cikket, a Ford-tanulmányt, majd az 1910-től kezdődő időszakban Balázs Béla-kritikáival és egy évre rá „A gall veszélyről” írt esszéjével tűnik fel. Baumgartentől két fontos írás jelenik meg: a Rilke-tanulmány 1908-ban és bírálata *A lélek és a formákról* 1910-ben; Balázs Bélától csak egy, Maeterlinck 50. születésnapjára 1912-ben. Az 1913-as év Stephani és Lorsy Ernő éve, és ekkor jelennek meg a legjelentősebb Balázs Béláról szóló írások Lukács, illetve Stephani tollából.

Felmutatható körükben egy sor nyilvánvalóan közös szellemi élmény, *A lélek és a formák* mindegyikőjükénél, Maeterlinck (Balázs Bélánál, Stephaninál), Paul Ernst (Eislernél, Lukácsnál), Rilke (Baumgartennél, Eislernél), Balázs Béla (Stephaninál, Eislernél, Lukácsnál, Lorsynál); közös orientációs pontok: Ady lírája, Dosztojevszkij regényei, Ibsen. És természetesen Hebbel. Hiányzik teljesen a reflektálás a konzervatív irányokra és a divatos második-harmadik vonalra, mint Rothausernél és Góth Ernőnél, de hiányzik a Góthra jellemző élénk érdeklődés Eisler korainak tekinthető 1908–1909-es kritikáinak kivételével a kibontakozó Nyugat-mozgalom iránt is. Ismétlődnek a témák, motívumok, kérdésfelvetések. A legjellemzőbbek: művészet és élet viszonya, a tragikum, a forma mibenléte, a lélek, a halál, bűn és bűnhődés a művészetben.

Konkrét társadalmi kérdésfeltevés, mint Góthnál, nem merül fel. Nincs szó a jelenkori magyar irodalomnak a jelenkori irodalmi közéletben felvállalt feladatáról, nemzeti irodalom és modern nyugati szellemiség viszonyáról, mint ugyancsak Góthnál, Ignotusnál, Hatvanynál, általában a *Nyugat* körében. Szélesebb és mélyebb a világirodalmi kitekintés, mint a magyar modernnek iránti érdeklődés az irodalomról, életről vallott nézeteik megfogalmazásánál, Balázs Béla kivételével világirodalmi jelenségek és példák ihletik őket. Az európai szellemiség náluk evidencia, a mértékadó szempont a minőség, ami a formában fejeződik ki. A forma iránti kitüntetett figyelmen alapul kritikai normarendszerük. Nyilván ezzel függ össze, hogy írásaikból kikopnak teljesen az impresszionista kritika ismérvei, sőt egyértelmű náluk az impresszionizmussal mint irányzattal való szakítás is.

2. Lukács György

Mivel az *Ifjúkori művek* 1977-es megjelenése óta újra bekerültek a magyar irodalmi köztudatba Lukács fiatalkori írásai, itt csupán rövid áttekintést szándékozunk adni a *Pester Lloyd*-ban ebben az időszakban megjelent cikkekről,

hogy érzékeltessük, Lukács korai esztétikájának mely momentumai alakították közvetlenül a *Pester Lloyd* kritikai arculatát.¹⁴

Első cikke egy rövid recenzió Kassner *Motive* című esszékötetéről. Itt Lukács már több észrevételével megelőlegezi *A lélek és a formák* „Levél a »kísérlet«-ről” című programadó írását, amelyben arra törekszik, hogy önálló műfajjá avassa a kritikát. Szembeállítja egyfelől a hagyományos – pozitivista – tudományos módszerrel, de nem azonosítja teljesen a művészi-költői eljárás-móddal sem a fogalmi élmények előnyben részesítése okán. Hasonló gondolatok Kassnerről szólva is felbukkannak: Lukács szerint a szerző nem a logikus bizonyítás módszerével él, hanem az esszék „mélyebben vannak megalapozva”. „Érzéki és muzikális” egységük valóban a művészethez közelítené őket, ha Lukács számára az igazi élményt nem a tényleges tárgyat körüljáró, fogalmi tisztázás céljából tett kerülőutak jelentenék.¹⁵ Az esszék jellegzetességeként tehát itt is azt a problémalátást hangsúlyozza, amely alapján majd a kritika és más költői formák különbözőségét igyekszik megragadni.

1908-as írásaiban drámaelméletének fontos elemei bukkannak fel. A John Ford-portré a drámaíró modern vonásainak kiemelésével tragikumelméletébe vezet be: morális kategóriák teremtette szembeállítások helyett Lukácsnál a végzet uralja a drámát, amely irracionálisan, amorálisan, és a drámai szerkezet szempontjából mindent eldöntő erővel – szükségszerűen – hat.¹⁶ A John Ford-kritika megállapításai műfajelméleti vonatkozásban térnek vissza Emil Strauss *Hochzeit* című darabjáról írt kritikájában. Lukács itt nem a végzet milyenségét taglalja, mint előzőleg, hanem drámaszervező funkcióját hangsúlyozza, vagyis műfaji meghatározóként tételezve a forma szempontját választja kritikai alapnormának.¹⁷

Ugyanebben az évben jelenik meg egy rövid ismertetése egy kortárs francia színháztörténetről, mely a kötetben magyarra fordítva „A jelenkori színház fejlődése” címet viseli. Itt hangsúlyozza a modern világirodalomban az oroszok és a skandinávok jelentőségét; a francia nemzeti színművészetben külön kiemeli Maeterlinck és Metenier műveit.¹⁸

A formagondolat megrázó erővel tör fel a Popper Leó-nekrológban 1911-ben, mintha a legjobb barát elvesztését túl lehetne élni azzal a meggyőződéssel, hogy „die Form ist die letzte und stärkste Wirklichkeit des Seins”.¹⁹ Lukács Popper formagondolatát interpretálva hangoztatja, hogy a forma képes önállósulni, az alkotói szándék és a mű fölé kerekedni, legyőzve azt, ami nem más, mint „die grauenvolle Inadäquatheit des Lebens”. De már Balázs Bélához is a forma felől közelít *A vándor énekel* verseiről írott kritikájában 1910-ben,

¹⁴ LUKÁCS György: *Ifjúkori művek (1902–1918)*. Bp., Magvető K., 1977. (A továbbiakban: L. Gy.: *Ifjúkori...*)

¹⁵ LUKÁCS, G. v.: *Motive*. Essay von Rudolf Kassner. Berlin S. Fischer. 1906. = PL 1907. M 297.

¹⁶ LUKÁCS, Georg: *John Ford*. Ein moderner Dichter aus Shakespeare Zeiten. = PL 1908. M 5.

¹⁷ LUKÁCS, Georg v.: „*Hochzeit*” von Emil Strauss. Berlin, S. Fischer 1908. = PL 1908. M 60.

¹⁸ A hírek rovatban = PL 1908. M 60.

¹⁹ LUKÁCS, Georg: *Leo Popper (1886–1911) – Ein Nachruf*. = PL 1911. A 289.

amennyiben az írás egyik alaptétele: „Bei einem wirklichen Künstler ist der Kreis seiner Inhalte durch seine Formprobleme bestimmt.”²⁰ A formaprobléma megragadására azért tűnik Balázs Béla lírája alkalmasnak, mert nála adott Lukács szerint misztikus megélés és tragikus világérzés kettőssége. A létezés adekvát kifejezése a misztikum lenne a maga formátlanságában – ezt ellensúlyozza a tragikusság, mert „[...] die reine Tragödie ist aber reine Form; alles in ihr wird zur greifbaren Gestalt”.

Misztikum és tragikum viszonyán kívül meg kell említeni az írásból Lukács gondolatait a kortárs líra állapotáról. A kétségbevonhatatlan nagyság nála is Ady, minden költő az „Ady utáni” lírában találja meg a helyét. Míg az ő legjelentősebb teljesítménye „seine wundervolle Primitivität”, a többiekénél nincs szó másról, mint „um eine Verfeinerung der Sinne und der Nerven”. Balázs Bélánál ezzel szemben megjelenik élet és halál válaszfaltján a lélek bensőségesse válása: „das vertriebene Urerlebnis aller Menschen: die Tragödie”. Vagyis Lukács körülhatárolja azt a témakört, amely a művészetben létjogosultsággal rendelkezik: bárhonnan indulunk el, benne maradunk az élet-halál-tragédia-szükségyszerűség láncolatából képzett körben.

1913-ban a Balázs Béla-misztériumokról írt kritikájában tovább mélyíti tragikumfelfogását. Balázs Bélával összehasonlításban megemlíti Paul Ernst és Paul Claudel formakereső törekvéseit, *A Szent Szűz véré*t Ernst *Brundhildjával* veti össze. Hebbelhez nyúl vissza, amikor a tragikumot nem a tragikus vétségből eredezteti, hanem a pusztá létezésből. Az esztétikai elmélet itt elnyeri végül etikai megalapozását:

„Der tragische Held ist der als Mensch vollendete Mensch, der, welcher das Leben ohne Abbiegung und Kompromiß haben will, für den Fülle, Tiefe und Echtheit, nicht aber Breite, Buntheit und Dauer das Leben ausmachen, für den seine Persönlichkeit eine Aufgabe ist, ein Weg, den er zu Ende gehen hat.”²¹

Végül a „Die romanische Gefahr” című esszéjével zárjuk a sort, amelyet a francia és a német kultúra szembeállítására alapoz.²² Külön kiemelendő a kultúra meghatározása Lukács szerint: előfeltételül a nagy múltat és a folyamatos-
ságot tételezi. Ebben az értelemben szerinte a francia nemzet rendelkezik Európában valódi kultúrával, amelynek tényleges értékei a múltba süllyedtek; a mai csillogó felszín, állítólagos felületesség e mélységet takarja. A német ezzel szemben állandó újrakezdésre kényszerülve újra és újra meg kell hogy küzdjön értékeiért, nála a mélység életszükséglet. A magyar kultúrát ebben a relációban természetesen a némettel érzi rokonnak.

²⁰ LUKÁCS, Georg: *Die Gedichte von Balázs Béla*. Balázs Béla: A vándor énekel. A „Nyugat” kiadása. = PL 1910. M 300.

²¹ LUKÁCS, Georg: *Der Dramatiker des neuen Ungarns*. Balázs Béla: Misztériumok. A „Nyugat” kiadása 1912. = PL 1913. M 53.

²² LUKÁCS, Georg: *Die romanische Gefahr*. = PL 1911. M 305.

3. Eisler Mihály József és Baumgarten Ferenc

A 80-asok híressé vált generációjából Lukács mellett a *Pester Lloyd*-ban Eisler Mihály József (1882–?) a legjelentősebb irodalomkritikus. Gulyás Pál lexikonja kivételével csak az orvostörténet tartja nyilván.²³ Amellett, hogy a legkülönbözőbb újságokba írt művészeti cikkeket – a *Pesti Naplótól* a *Művészetig* –, pszichiáterként dolgozott. Írt az *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse* című szaklapba, 1938-ban *Lélekelemzési tanulmányok* címmel jelentette meg írásait. Gulyás tanúsága szerint ő az egyetlen, aki a társaságból később nem emigrált. A már említett versesköteten kívül még egy irodalmi műve jelent meg *Unerlöste Welt. Gedanken und Sprüche* címmel 1935-ben Budapesten. Érdeklődési köre széles: foglalkozik filozófiával, szépirodalommal, esztétikai kérdésekkel, képzőművészettel.

1908-ban két recenzióban méltatja Nietzsche-t. Az *Ecce homoban* a szélsőségesen felfokozott individualitás problémáját látja kifejeződni, amely szerinte a romantikából eredve teljes jelentőségét a személyiség tiszteletétől áthatott modern korban nyerte el.²⁴

A Nietzsche-Peter Gast-levelezés kiadása alkalmából általánosságban igyekszik megragadni a Nietzsche-kultusz okait. Az a véleménye, hogy Nietzsche feldolgozása megkerülhetetlen feladatként nehezedik a korra: „Das Gewissen der Gegenwart wird mit dem Problem, oder wie es neuerdings formuliert wurde, mit der ‘Tendenz’ Nietzsche nicht fertig.”²⁵ Ezzel az állásponttal mintegy megelőlegezi a 10-es évek differenciált Nietzsche-értékeléseit a *Pester Lloyd*-ban, melyek Roth Lipót recenzióiban Nietzsche filozófiatörténeti helyét igyekeznek kijelölni a Schopenhauerral fémjelzett életfilozófiai gondolkodásban, miközben minduntalan felbukkan a marxi életművel való összehasonlítás lehetősége is.²⁶ És jócskán felülemelkedik a közvetlen Nietzsche halála utáni időszak egyoldalú, statikusan kimerevített Nietzsche-portréin, amelyek Wilhelm Goldbaumtól származnak. Az utóbbi írásokat mély ellenszenv hatja át; a szerző kettős érveléssel igyekszik Nietzsche-től a filozófiai nagyságot elvitatni. Elsőként azt bizonygatja, hogy életművéből hiányzik az eredetiség és az igazi rendszer ahhoz, hogy alkotójuk valódi filozófus lehessen, sokkal inkább művésznek, mindenekelőtt nyelv művésznek tartandó; amennyiben műve mégis filozófiai relevanciára tart igényt, úgy nem más, mint a bismarcki szellem folytatásaként „philosophischer Kodex des Brutalitätsrechtes”.²⁷

Eisler 1911-ben mutatja be az olvasóknak Bergson *Idő és szabadság* című értekezését a mű német kiadásának megjelenése alkalmából. Hozzáértő lévén

²³ GULYÁS P.: i. m. VII. 196–197.

²⁴ EISLER, Josef Michael: Nietzsche's „Ecce homo”. = PL 1908. M 254.

²⁵ EISLER, Josef Michael: Friedrich Nietzsches Briefe an Peter Gast. Erschienen im Inselverlag zu Leipzig, 1908. = PL 1908. M 274.

²⁶ ROTH, Leopold: Philosophische Streifzüge. = PL 1911. A 65. – ROTH, Leopold: Eine neue Nietzsche-Biographie. = PL 1912. M 302.

²⁷ GOLDBAM, Wilhelm: Friedrich Nietzsche. = PL 1900. M 207.

Fechner pszichofizikájában és William Jones pragmatizmusában jelöli meg Bergson forrásait. Az időfogalom újraértelmezésével „gab Bergson eine Definition des Lebens von einer Intensität, die ohne Beispiel ist, und mit dieser dem Dasein innewohnenden Zeit – la durée, die Dauer – führt er den metaphysischen Beweis der Freiheit.”²⁸ Eisler külön megemlíti Bergson árnyalt különbségtevését, amellyel a szabadságot a hétköznapi magától értetődőség szférájából kiemelve az élet kivételes, ritka pillanatai számára tartja fenn.

Rendkívül jellemző a Lukács-kör beállítottságára, a konkrét jelenségben a rajta túlmutatót, távlatosat, általánosat megragadó kérdésfeltevésére az a mód, ahogy Eisler „Vom Leben im Geiste” című írásában Martin Buber tevékenységét közelíti meg. Elemzésében végső soron a misztika lényegének meghatározására koncentrál: „Mystik ist eine Grundform der Lebensäußerung, in welcher sich der menschliche Geist ebenso autochton darstellen kann, wie in Religion, Dichtung oder Philosophie.”²⁹ Ez a meghatározás nem a vallásihoz köti, hanem rajta kívül levőként tételezi a fogalmat. Egyébként Lukács is a kettő elkülönülését emeli ki „Zsidó miszticizmus” című 1911-es recenziójában.³⁰ Majd Eisler tovább menve saját illetékességi köréhez, a filozófiához és a művészethez képest is interpretálja a misztikát. Figyelmet érdemel az előbbi állítások igazolására az a gesztus is, ahogy a misztika gondolatát, a misztikus magatartását nagyrészt leválasztja konkrét, zsidó vallási gyökereiről, és tágas európai, illetve távol-keleti dimenzióba helyezve vizsgálja.

Általában megfigyelhetjük, hogy míg például Stephani 1913-as kritikáiban nyilvánvaló *A lélek és a formák* inspiráló hatása, Eislernél nem egyértelmű Lukács befolyása vagy eszmei irányítása. Ha összevetjük Eisler 1907 és 1914 között megjelent írásait az *Ifjúkori művek*ben összegyűjtött kritikákkal és tanulmányokkal, kiderül, hogy Lukács kritikai normáinak, esztétikai nézeteinek egy sor fontos eleme felbukkan Eisler nagyjából hasonló időszakból származó vagy korábban keletkezett írásaiban.

1907 elején jelenik meg a „Königin Phantasie im Exil” című esszéisztikus írása. Feltételezhetjük, hogy hatással volt rá Dilthey *Das Erlebnis und die Dichtung* című 1905-ben megjelent híres műve, hiszen alap gondolata, hogy a modern művészetben a képzelőerő helyét egyre inkább az élmény foglalja el, amely végül egyre inkább belsővé, lelki élménnyé válik. „Unmerklich ist eine Verschiebung von der phantastischen Wirklichkeit zur psychologischen Wahrheit eingetreten” – állítja Eisler.³¹ A lelki realitás előnyben részesítésének gondolata összecseng Lukács 1908-ban megjelent Novalis esszéjével és a szintén 1908-as George-esszéével is.³²

²⁸ EISLER, Josef Michael: *Bergson Henri: Zeit und Freiheit*. Eine Abhandlung über die unmittelbaren Bewußtseinsstatsachen. Verlegt bei Eugen Diederichs in Jena, 1911. = PL 1911. M 185.

²⁹ EISLER, Josef Michael: „Vom Leben im Geiste.” (Das Werk Martin Bubers). = PL 1913. M 306.

³⁰ LUKÁCS György: *Zsidó miszticizmus*. In: L. Gy.: *Ifjúkori...* 556–557.

³¹ EISLER, Josef Michael: *Königin Phantasie im Exil*. Aus der Erlebnissen des Ästhetikers. = PL 1907. M 8.

³² LUKÁCS György: *Jegyzetek a romantikus életfilozófiáról*. In: L. Gy.: *Ifjúkori...* 139.

Eisler 1909-es hosszabb lélegzetű „Naturwissenschaft und Kultur” című írásában más kiindulópontokról ugyan, de számos gondolatával párhuzamosan halad Lukáccsal, elsősorban a Richard Beer-Hofmann ürügyén kifejtett esztétikai nézeteivel.

Úgy is érezhetjük, Eisler személyes orvosi praxisában szerzett tapasztalataiból indul ki, amikor a természettudományos fejlődés „grandiózus” eredményeit elégtelennek ítéli az ember lelki gondjainak, a létezés metafizikai kérdéseinek (Geheimnisse des Daseins) megoldása szempontjából. Nyilván pszichiáterként ítél, amikor az érzelmek és az intellektus kettősségében választásra kényszerült ember helyzetét mérlegelve azt mondja, az ösztönélet erői hatalmasabbak, mint az ésszerű cselekvés mozgatói. A művészet – és itt Freud-hatást fedezhetünk fel – irányíthatatlan ösztönök egyfajta szublimációja szerinte:

„Im Künstlerischen offenbart sich das Instinktive einer Epoche restlos und harmonisch [...] Durch die Eigenheit der Form, die gleichzeitig die untrennbare Kehrseite des Ideellen einer Kunstschöpfung ist, erfährt das speziell Zeitgemässe in Verknüpfung mit höchster Ichkultur eine Widerspiegelung.”³³

Itt még forma és tartalom elválaszthatatlan egységről beszél, de néhány sorral lejjebb a hangsúly egyértelműen a formai oldalra, a konstrukcióra tevődik át.

A forma ekkortájt, a Beer-Hofmann-esszében válik Lukács központi gondolatává, kritikusi alapnormájává. A különbség Eisler és Lukács között ekkor azon a ponton tapintható ki, hogy míg Lukácsnál a formaprobléma alapvetően drámapoétikai, műfajelméleti jellegű, Eislernél a művészettörténet aktuális problémájaként merül fel.

Az irodalomtörténet a „magyar modernség antiimpresszionista kritikáját” Lukács 1910-es „Az utak elváltak” című cikkéhez köti.³⁴ Ezt előlegezi meg valójában Eislernek ez az írása, amennyiben a művészetnek a természettudomány fejlődési tendenciához való visszacsatolásával a jövő művészeti irányát a konstrukció égisze alatt (Geist der Konstruktion) képzei el. Arra, hogy az új áramlat nem köthető egyetlen konkrét stílusirányzathoz sem, a felsorolt művészeti ágakból következtethetünk, Eisler ugyanis első terepél a szecesszió révén megújult iparművészetet nevezi meg, majd az avantgarde irányába induló festészetet, végül a neoklasszicista kortárs drámát.

A festészetről szólva az impresszionizmuson való túllépésről mint lezárt tényről beszél:

„Allem Anscheine nach war der nun abgeklungene ‘Impressionismus’ eine große Vorbereitung zu wahrhaft schönen Dingen, die wir nun im Geiste der Epoche erwarten. Schon spricht man vom Zeitalter des Stils, das nur eines besagt: der Maler reduziert die Erlebnisse des Gesichtes und abstrahiert aus der Fülle der Form- und Farbenwelt ein Gebilde, in welchem die Rhythmik der Räumerscheinung mit gedoppelter Kraft

³³ EISLER, Josef Michael: *Naturwissenschaft und Kultur*. = PL 1909. M 223.

³⁴ BODNÁR György: *A „mese” lélekvandorlása*. Bp., Szépirodalmi K., 1988. L. „Az utak elváltak” c. fejezetet.

zum Siege gelangt. Eine überaus fein abgewogene Darstellung schätzbarer Seelenvorgänge ist in diesen neuen Bildern, doch ganz mit den Gesetzen des Raumes und der Fläche verwoben."³⁵

„Az utak elváltak” című íráshoz képest itt nem polémikus a hangnem: Eisler nem a lecsengett irány kritikáját adja, nem a szembeállítás a célja, hanem az újban rejlő nagyszerű lehetőség felmutatása. A kulcsszó, mint már említettük, a konstrukció, amely közvetlenül vagy absztrakció révén lényegiségében juttatja kifejezésre az anyagot. A művészeti ágak közül az iparművészetben a legeredményesebben: „Das moderne Kunstgewerbe hat die unaussprechliche Schönheit des Konstruktiven am deutlichsten ausgesprochen.”³⁶ A drámai műfajból viszont a neoklasszicista Paul Ernst műveiben látja legerőteljesebben képviselve ezt a formaeszményt, nála érvényesül szerinte „die gewaltige Rhythmik des neueren Dramas mit dem Sieg des Konstruktiven.”³⁷

Paul Ernst kapcsán újra feltétlenül ki kell térnünk a Lukács-analógiára. Lukácsnál is 1909-ben lesz Ernst drámaíró-eszmény, hivatkozási alap, de a „Naturwissenschaft und Kultur” című írással időbeli párhuzamba hozható Beer-Hofmann esszében még nem annyira drámai művei, mint inkább elméleti tevékenysége, főleg az 1906-os keletkezésű *Der Weg zur Form* című munkája okán.

1910-ben mindketten hoznak egy-egy nagylélegzetű írást Ernst *Brunhild* című drámája ürügyén. Míg Lukács ebben a tanulmányban, amely kibővítve *A lélek és a formák* német kiadásának zárófejezete, „a tragédia metafizikájára” összpontosít, vagyis drámaelméletet ad; Eisler a drámaíró fejlődését vázolja fel, és a neoklasszicizmus irányzatának igazolására törekszik.

Mindketten rendkívül magasra értékelik a *Brunhild*-ot. Lukács szerint „az első teljesülés, mely a drámaíró Ernstnek adatott”.³⁸ Eisler azt állítja, „in formeller Hinsicht das in sich Vollendetste, was seit Hebbel in deutscher Sprache geschaffen wurde.”³⁹ Lukács a drámai sors megformálását keresi a darabban: látszat és lényeg, jelenség és idea különbségének magasabb szintű feloldását a szükségszerűség kényszerítő erejével. Eisler a forma kérdését irodalomtörténeti vetületében vizsgálja. Érveléséből nyilvánvaló, hogy ő is a forma elkötelezettjeként szegődött Paul Ernst lelkes hívének. A neoklasszicizmus szerinte „die letzte Konsequenz jeder künstlerischen Entwicklung”:

„Der Weg, den Paul Ernst abzuschreiten wußte, heißt der Weg zur künstlerischen Form, das heißt zur notwendigen Selbstherrlichkeit des Kunstwerkes und eben deshalb zur Auflösung der schaffenden Subjektivität, welche den geheimnisvollen ewigen Gesetzen der Form als der höchsten Einheit die Bahn räumt.”⁴⁰

³⁵ EISLER, Josef Michael: *Naturwissenschaft und Kultur*. = PL 1909. M 223.

³⁶ Uo.

³⁷ Uo.

³⁸ LUKÁCS György: *A tragédia metafizikája*. In: L. Gy.: *Ifjúkori...* 505.

³⁹ EISLER, Josef Michael: *Paul Ernst*. = PL 1910. M 198.

⁴⁰ Uo.

Itt logikusan következik az impresszionizmussal való szakítás, sőt a forma ellen ható irányzatok fölötti kritika is:

„Die unkünstlerischen Motive des Naturalismus und Impressionismus, mögen sie Tendenz, Psychologie oder Stimmung heißen, haben das Eigenleben jedes Kunstwerkes mißachtet, welches aus der Beseeltheit der Stoff- und Formvereinigung entsteht und das so entstandene Produkt aus der zeitlichen Vergänglichkeit ins Urzeitliche und Stets-gültige gerettet.”⁴¹

Az idézet utolsó szavaiban ugyanaz az abszolút forma iránti igény kap hangot, amely vezérgondolatként fogalmazódik meg Lukácsnál is.

Hermann István a Lukács életéről szóló könyvében foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy vajon mi lehet az oka annak a feltűnő szellemi vonzalomnak, amely a fiatal Lukácsot és barátait a nem kiemelkedően jelentős Paul Ernsthez fűzi.⁴² Hermann a jelenséget Ernst etikai beállítottságával magyarázza. Poszler György is azt hangsúlyozza Lukács fiatalkori életművében általánosságban, hogy „esztétikája a történetfilozófiában és etikában születik...”⁴³ Eislernek a Paul Ernsthez való erős kötődésében ekkor még nem tudunk etikai mozzanatok kimutatni, de sejthető, hogy ragaszkodása nem csupán Ernst formai tökéletességének szól, hiszen „Zur Gewissensfrage der Moderne” című 1911-es eszszéjében egy egyetemesnek tekintett monumentális művészet jelenkori létrehozóinak sorában említi Cézanne, Rodin és Stefan George mellett.⁴⁴

Nem lehet véletlen, hogy költőként ő maga is a neoklasszicista irányzatnak hódol, hogy *Elfenbeinturm* című kötetét csupa szigorúan megszerkesztett szonettből állítja össze. „Ezek nem parnasszista szonettek, nem Heredia-féle szonettek. Sem szín, sem plasztika nincs bennük. Nem szobor, nem kép: fehér fény az egész. Az elvontságok, a magas elvontságok költészete. Végletekig elvont gondolatok és végletekig elvont nyelv teszik magassá és nehézzé” – jellemzi Babits a *Nyugatban*.⁴⁵ Eislernél, úgy tűnik, a csiszolt, tökéletes forma iránti vágy mélyről induló lelki igényből fakad, mint Lukácsnál az etikai igényesség. Megjegyzendő még, hogy Julius Bab 1907-ben „Kritik der Sprachkunst” című írásában határozottan szembeszáll Paul Ernst etikai alapozású esztétikájával. Nemcsak a nyelvművészeti megközelítést hiányolja belőle, hanem azt is állítja, hogy a művészeti formák keletkezése sokkal mélyebb rétegekből eredeztethető, mint amilyenből a tudatos világmagyarázat felismerései származnak.⁴⁶

A bevezetőben szó volt arról, hogy a kritikusoknak ez a köre sokkal intenzívebb érdeklődést tanúsít a kortárs külföldi, mint a magyar irodalom iránt. Ez

⁴¹ EISLER, Josef Michael: *Paul Ernst*. = PL 1910. M 198.

⁴² HERMANN István: *Lukács György élete*. Bp., Corvina K., 1985. 39.

⁴³ POSZLER György: *Filozófia és műfajelmélet*. Bp., Gondolat K., 1988. 191.

⁴⁴ EISLER, Josef Michael: *Zur Gewissensfrage der Moderne*. = PL 1911. M 209.

⁴⁵ BABITS Mihály: *Elefántcsonttorony*. = Nyugat 1911. I. 85.

⁴⁶ BAB, Julius: *Kritik der Sprachkunst*. In: *Über den Tag hinaus*. Kritische Betrachtungen. Darmstadt, Heidelberg, Verlag Lambert Scheider, 1960.

igaz Eislerre is, egyébként az ő kritikáiban találkozunk a legszélesebb választékkal. Balázs Béla, Kosztolányi és Babits kivételével – a kortárs magyar írókat és költőket „tömbösítve” értékeli: „Jungungarische Novellistik”, „Neue ungarische Lyrik”, „A holnap új versei” címmel. Egy-egy író-töltőt egy pár találó megjegyzéssel röviden jellemez, hosszabb fejtegetésbe csak az általa képviselt irodalmi jelenség bemutatásakor bocsátkozik.

Korainak tekinthető „Jungungarische Novellistik” című írásában 1908-ban reménytelen tehetségként üdvözli Molnár Ferencet, Bíró Lajost, Szini Gyulát, Révész Bélát. Itt még értéknek tűnik számára a „Goldton der Subjektivität”, de leginkább az európai szellemiséggel létrejött találkozás örvendeztet meg a fiatal magyar novellisták jelentkezésében:

„Nur mit der Bekanntschaft des europäischen Niveaus darf sich heute ein Künstler hervorwagen und die Kritik muß denselben Gesichtspunkt wahren” – hangsúlyozza kritikusként is.⁴⁷

„A holnap versei” című kritikájában tömören, plasztikus vonásokkal vázolja fel 1909-ben az egyes költők portréit. Ő is azt vallja, hogy Ady a kortárs költők koronázatlan királya. Biztos kézzel ragadja meg költészetének fő motívumait: az istenkérését, a pusztító szerelmi vágyat és az ősi magyar ösztönök felderengését. Balázs Bélánál látja, hogy leválik Ady röghözkötöttségéről (Bodenständigkeit), ám hiányolja benne a formai fegyelmet.⁴⁸ Juhász Gyulában a modern értelmiségi érzékenységet fedezi fel, Babitsnál a kifogástalan formát. Kosztolányit Maupassant-fordításai kapcsán egy másik kritikában úgy jellemzi, mint megnevezhetetlen rezdülések póztáját, akiben több a megsejtés, mint a tudatosság.⁴⁹

Balázs Béla *Halálesztétikájában* méltányolja a zárt formára való törekvés gesztusát, de éppen azt kevesli benne, amit a mű maga megcéloz, a formai szigorúságot.⁵⁰

Ír a nyilván rokonnak érzett Babits Mihály *Herceg, hátha megjön a tél is* című 1911-ben megjelent verseskötetéről is. Nemcsak a klasszikus antik formák felelevenítéséért, a különféle kulturális hatások szerencsés egybeötvözéséért, tehát nyugati szellemiségeért tiszteli; elsősorban kivételes nyelvművészt fedez fel benne: „[...] die feinsten Schwingungen seiner Gefühle sind eng dem Geist seiner Muttersprache verschwistert, er empfindet geheimnisvoll verwandt nur den Lauten des Heimatsidioms gemäß...”⁵¹

⁴⁷ EISLER, Josef Michael: *Jungungarische Novellistik*. = PL 1908. M 286.

⁴⁸ EISLER, Josef Michael: *A holnap új versei*. Második könyv, Deutsch Zsigmond és Társa kiadása. Bp., 1909. = PL 1909. M 234.

⁴⁹ EISLER, Josef Michael: *Kosztolányi Dezső: Maupassant összes versei*, Jókai könyvnyomdai műintézet Budapest. = PL 1909. M 20.

⁵⁰ EISLER, Josef Michael: *Halálesztétika. Írta Balázs Béla*. Deutsch Zsigmond és Társa könyvkereskedése. = PL 1908. M 208.

⁵¹ EISLER, Josef Michael: *Babits Mihály: Herceg, hátha megjön a tél is*. Versek. A „Nyugat” kiadása 1911. = PL 1911. M 209.

A világirodalomból kétfelé, a franciák és a németek iránt mutat élénk érdeklődést. Nála is megjelenik a századforduló francia irodalmának ellaposodásáról szóló közkeletű vélekedés. Úgy látja, hogy a francia irodalom a napilapok publicisztikáiban és politikai pártharcokban feccsérli el erejét; kiveszett belőle a valódi művész. Flaubert, „der letzte Doktrinär der Form” volt szerinte az utolsó nagy költő.⁵² A modernnek közül inkább csak a belgáktól, Maeterlincktől és Verhaerentől vár művészi teljesítményt, őket leszámítva André Gide felel meg elvárásai szerint a művész kritériumainak: „... der einzige [...], der bewußt nach künstlerischen Motiven gestaltet und in Dichterform das Symbol der Daseinsgeheimnisse sucht.”⁵³ Eisler szerint a formaproblémák iránti fogékonyság teszi a költőt képessé arra, hogy új kifejezési módokat találjon, amellyel karöltve jár új „léleklehetőségek” feltárása: „Das Suchen neuer Formen und somit neuer Seelenmöglichkeiten kündet sich schon in seinen Romanen an” – jelenti ki Gide-ről.⁵⁴

Ez a „Formunruhe” Gide-nél Eisler szerint a német romantika késői öröksége, míg Rémy de Gourmont-nál a tipikus francia művészi alkotóerő, „die kulturelle Wohlerzogenheit und Temperiertheit” nyilvánul meg. Láttuk, a franciának mint elsősorban tradícióápoló, lényegében konzervatív kultúrájú nemzetnek a szüntelen megújulásra kényszerült némettel való szembeállításán alapult Lukács egy évvel későbbi nagy esszéje, amely „Über die romanische Gefahr” címmel a *Pester Lloyd*-ban jelent meg. Ahogy Lukács a németiséget az állandó újrakezdés népének tartja, úgy Eislernél Gide a „Formunruhe” által „ein Beginner im echten Sinne des Wortes und seine Werke sind verheißungsvolle Anfänge...”⁵⁵

Germán hatást vél felfedezni Eisler az ígéretes tehetségnek látszó Paul Claudel drámaiban is 1911-ben. Ő szintén az újrakezdés embere. Új vonásként bukkan fel vele kapcsolatban a magányosság motívuma, amely döntő élménye a többi, vele szellemi rokonságban álló kritikusnak is, de legintenzívebben Lukács és Eisler írásaiban jelentkeznek.

Eisler forrásként itt is a német romantikát, valamint Hebbelt nevezi meg. A magány a drámai hős sorsa; ennél az ismert irodalomtörténeti ténynél lényegesebb az a megállapítása, hogy a különállás, az idegenség hozzátartozik szervesen a létezés tragikusságának megéléséhez. Egyfelől a nagy dráma valójában „Dramatik des einsamen Menschen”, ezt megalapozandó a magány alkotáslélektani kritérium; a mű létrejöttének feltétele egyfajta „intensiv erlebte Einsamkeit”, amelyet minden magasra értékelt művész, Hofmannsthal, Claudel, Whitman, Rilke protréjában hangsúlyoz.⁵⁶

⁵² EISLER, Josef Michael: *Zwei französische Dichter*. = PL 1909. M 291.

⁵³ EISLER, Josef Michael: *André Gide: Die enge Pforte*. Erich Reiß Verlag, Berlin Westend, 1909. = PL 1909. M 163.

⁵⁴ EISLER, Josef Michael: *Zwei französische Dichter*. = PL 1909. M 291.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ EISLER, Josef Michael: *Paul Claudel: Der Tausch*. Deutsch von Franz Blei. Erschienen im Hyperion Verlag Hans v. Weber, München, 1910. = PL 1911. M 43.

Líraeszményét, amelyben visszacsengenek Babitsnak az *Elfenbeinturm* kötetéről tett megállapításai, Emil Verhaerenről írt tanulmányában fejt ki. A naturalizmust meghaladó, de még az átmenetiség jegyeit magán viselő költészetnek nevezi a híres belga költő művét. A nyersanyag átszellemítését nem tartja nála elég általánosnak, „nur Sublimation des Zeitgeistes” szerinte.⁵⁷ Az eszményi ellenpéldát Walt Whitman magas fokú absztrakciós szintet elérő életművében mutatja fel. Nem felejt el megjegyezni, hogy Whitman germán származású lévén Goethe intellektuális vonalát követi, míg a gall Verhaeren egy olyan misztikus líra irányzatához tartozik, „welche alle festen und objektiven Formen rhythmisch auflöst”.⁵⁸ Eisler, amennyiben Verhaerennél „eine starke, intelligible Suggestion” megnyilvánulását hiányolja, ahogyan Babits nyomán következtethetünk rá, valójában saját költői programját vázolja fel, amelynek ideális megvalósulását kortársai között Stefan Georgéban találja meg.⁵⁹

A kortárs német irodalom elitjébe George mellett 1910-ben Hofmannsthal, Dehmelt, Rilket és Dauthendeyt sorolja. Itt Hofmannsthal és Rilket elemző írásait mutatjuk be, mert e két költővel foglalkozott a legintenzívebben a *Pester Lloyd*-ban. Mindkettőről írt különböző időpontban, különböző műfajaik kapcsán is.

Első Hofmannsthal-írása a költő összegyűjtött verseinek 1907-es kiadása alkalmából született. Még erősen érezhető stílusán az impresszionista-szimbolista megérintettség, ahogyan kritikusként nem egzakt kategóriákat alkalmaz, hanem átadja magát e „wundersame Lyrik” hangulatiságának.⁶⁰ A versek tükörsima felszíne alatt ijesztő mélységeket sejt, a halál melankóliáját érzi. Úgy látja, Hofmannsthal számára a jelen nem nyújt szilárd fogódzót, ezért lényegíti át az életet a költő hasonlattá, kutat nyughatatlanul múlt és jövő között.

Fontos megjegyzéseket közöl Eisler viszont a formáról. A gondolatok súlyosságát a nyelv vakító képszerűsége múlja felül – ismeri fel. A gondolat Hofmannsthalnál érzéssé változik, ez pedig ritmussá alakul – a virtuozitás veszélyétől a költőt szigorú önfegyelme menti meg – állítja. Klasszicizáló stílus-eszménye is elárulja magát, amikor Hofmannsthal versei közül a legmaradandóbbaknak a „Ballade des äußeren Lebens” és a „Reiselied” címűeket tartja.

Két évvel később a költő arcképe mögötti személyiség megmutatására törekszik: „Nur jene Unruhe sollte zur Rede kommen, die in Hofmannsthal den Dichter verfeinert und gewissenhaft macht.”⁶¹ Ez a gesztusa újra a Lukács-esszék légkörét idézi, ha Eislernél a személyes érintettség jobban rejtve is marad. Hofmannsthal költői sajátosságai közül rendkívüli szenzibilitását emeli ki, amellyel képes élet és halál, keletkezés és elmúlás ellentétét harmonikusan feloldani, különböző korok és kultúrák között könnyedén szellemi kapcsolatot

⁵⁷ EISLER, Josef Michael: *Eimilie Verhaeren*. = PL 1911. M 26.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ EISLER, Josef Michael: *Hugo v. Hofmannsthal: Die gesammelten Gedichte*. Erschienen in Inselverlag, Leipzig, 1907. = PL 1908. M 96.

⁶¹ EISLER, Josef Michael: *Hugo v. Hofmannsthal*. = PL 1910. M 24.

teremteni. A prózai írások közül külön figyelmet fordít a Chandos-levéltre, de nem a nyelvi, hanem a megismerési probléma tükröződését találja benne: „Dieses Halbbekannte, das eine Aufrichtigkeit nicht umgehen darf, war es, das Lord Chandos mutlos stimmte”.⁶²

Rilke szerinte „eine Sondererescheinung der modernen deutschen Lyrik, [...] dem kein Satz gewagt, kein Rhythmus beengend ist.”⁶³ Életművének három szakaszát elemzi. Elsőként a *Neue Gedichte* kötetét, amelyben a francia parnasszistákra emlékeztető újfajta stílust vél felfedezni, de kitapintja a versekben Rodin márványszobrainak ívét is. Felismeri, hogy a *Neue Gedichte* nemcsak hangulatoakat érzékeltet, hanem újszerű látásmódjával a létezésre vonatkozó felismeréseket közvetít. „Aus Situationen, mit denen er beginnt, vertieft er sich in das Verinnerlichte und das Mystische der Lebensmöglichkeiten und der Dinge rings um uns.”⁶⁴

Az esztéta Baumgarten Ferencet a *Neue Gedichte* egy szigorúan antiimpresszionista, a parnasszisták formalizmusával rokon líraesztétika megfogalmazására ösztönzi a *Pester Lloyd*ban már 1908-ban. Fejtegetésében a mű tárgyát mint nyersanyagot lényegileg alacsonyabbrendűnek tekinti a formával szemben. A tartalommal szorosan összeforrott műnemektől, a drámától és az epikát képviselő regénytől formai szubsztancialitása révén választja el a lírát:

„Das lyrische Gedicht bringt diese beim Roman und Drama vermißte klare Scheidung zwischen Kunst und Wirklichkeit. Die Elemente der Wirklichkeit entnommen, werden zu einem neuen Ganzen zusammengefügt, das durch seine Zusammengehörigkeit und Geschlossenheit Wert und Bedeutung hat, unabhängig von jeder Wirklichkeit.”⁶⁵

Baumgarten szerint igaz, hogy a valóság mint kiindulópont a lírából sem ikatható ki, de a versben a hangsúly áttevődik az öntörvényű létmóddal és önálló jelentőséggel bíró formára, mely mint „zwingendes Ganzes” áll szemben a valóság diszharmonikus momentumaival.⁶⁶ A *Neue Gedichte* szerinte ezt a tökéletességet nem éri el. Rilke lírája nem a hagyományos „Geschlechtsäußerung”, hanem „bildhafte Anschaulichkeit” és „reine Form”.⁶⁷ A költőhöz a néma tárgyak (stumme Gegenstände) beszélnek, amelyek önmagukban hordják létük értelmét: „[...] vieldeutig durch das Zufällige und Zweckbewußte, durch das Schicksalbestimmte und Schicksalwirkende [ihrer] Begrenztheit”.⁶⁸ Végül kétféle verstípust különböztet meg Rilkenél, a több értelmű szimbolikusat és az úgynevezett tipikusát, amely képzeink alapformáját ragadja meg lényegisé-

⁶² EISLER, Josef Michael: *Hugo v. Hofmannsthal*. = PL 1910. M. 24.

⁶³ EISLER, Josef Michael: *Rainer Maria Rilke: Der Neuen Gedichte anderer Teil*. Erschienen im Inselverlag, Leipzig, 1908. = PL 1909. M 68.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ BAUMGARTEN, Franz: *Rilke*. = PL 1908. M 44.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Uo.

gükben. Az elsőhöz a „Das Karussell” című versről ad bővebb értelmezést, a második csoportba a „Der König”, „Die Courtisane” és az „Orpheus, Eurydike, Hermes” című verseket sorolja.

Mindkét Rilke-felfogás az individuálisat meghaladó, általános törvényszerűségeket kereső objektív lírikust mutatja meg. Eislerben ez a kép a meghatározó, amikor 1909-ben megismerkedik Rilke korai verseivel. Érezhető, hogy ezekben a misztikus vallomások verseiben a világképi teljesség kifejeződését tartja a későbbi kötet ismeretében jelentősnek: „Dieser dichterisch bewältigte Pantheismus ist seine eigentliche Stärke” – foglalja össze véleményét.⁶⁹

A Malte-regényt is vallomásirodalomnak tekinti. Értékesnek nevezi mint ideartozót, de nem adja fel a műfaji formátlanságot illető elvi fenntartásait. Belátja, hogy a napló jellegénél fogva nem szorítható formai korlátok közé, ezért ambivalensen viszonyul hozzá: „So seelenverwandt der Stoff dem Dichter ist, läßt er dennoch die bindende Kraft vermissen und zerfließt in Einzelheiten, die dann aber von kostbarer Güte sind.”⁷⁰ A regény fő értékét abban látja, hogy a hős lelki problémái a korszellemben gyökereznek, hűen tükrözik vissza a kort, ám ez a megfogalmazás azt is sejteti, hogy neoklasszicista abszolút formaeszményéhez képest csupán relatív értéket képvisel számára a mű. Rendkívül érdekes, hogy az elmagányosodás alaptémája mellett a bűn-megváltás problematikájának felvállalását emeli ki a regényben, ezért a nagy bűnösség-regényekkel veti össze, melyeket Dosztojevszkijtől indít; újra egy tipikus Lukács-problémát felidézve. Lukácsnál is ekkortájt, 1911-ben lesz a téma fontossá „A lelki szegénységről” című írásban.

Forma és élet, etika és művészet viszonyát taglalja a személyes érintettség megindultságával *A lélek és a formák* német kiadása alkalmából 1912-ben. Erdemes ezt az írását is rögtön összevetni Baumgartennek az 1910-es magyar kiadást kísérő írásával, mert éles fényt vet a két író művészetfelfogására és Lukács esztétikájához való viszonyára.

Baumgarten Ferenc Ferdinánd (1881–1927) esztéta Lukács szűkebb baráti köréhez tartozott. Élete nagy részét Németországban töltötte, híressé az általa alapított díj tette Magyarországon.

Az esszékötetről megjelent recenziója középpontjában, akár Eislernél, az esszéista fogalmának meghatározása áll. Baumgarten mindenekelőtt a feuilletonistát és az irodalomtörténészt különbözteti meg az esszéistától. Szerinte a feuilletonistánál az olvasás a közönség orientálását szolgálja, a tudósnál a tudomány fejlődését, az esszéista számára maga az élet: a könyveken keresztül életértékekhez (Lebenswerte) jut közel.⁷¹ Baumgarten a szerzőt esszéi kapcsán a magyarok közül Péterffyvel, a külföldiek közül pedig az ihlető forrásoknak tartott Kassnerrel, Ernsttel, Simmellel és Diltheyjel hasonlítja össze.

⁶⁹ EISLER, Josef Michael: *Rainer Maria Rilke: Die frühen Gedichte*. Inselverlag, 1909. = PL 1909. M 163.

⁷⁰ EISLER, Josef Michael: *Rainer Maria Rilke: Die Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge*. = PL 1911. M 49.

⁷¹ BAUMGARTEN, Franz: *Essays von Georg Lukács*. = PL 1910. M 121.

Mindketten megnevezik az átvételeket is: Diltheytől az élmény kategóriáját és a történeti perspektívát, Ernsttől a forma iránti kitüntetett figyelmet, és Simmeltől a kultúrtörténeti és szociológiai érdeklődést.

Baumgarten az esszéistát éppenhogy a művésszel rokonítja, az esszé műfajában a műalkotás immanens törvényeit látja megvalósulni:

„Es wirkt durch die Erkenntnis des Wesens und durch die Schönheit der reinen Konstruktion. Es ist aus höchster Freiheit und höchster Notwendigkeit geboren, von allen abgeschlossen und in sich selbst beschlossen, eine Tatsache, ein Ding mit seinen Notwendigkeiten und Gesetzen”

– mondja összefoglalóan a könyvről, mely teljesen igazolni látszik a művészet mibenlétéről vallott nézeteit.⁷²

Eisler elsőként elvlasztja Lukács módszerét a tudós intellektualizmustól és a korszerűség igényétől, és ő is az életről szóló víziót nevezi a kritika lényegének, ám Baumgartennel szemben az esszéíró módszerét a művészi alkotóéval ellentétesnek írja le: a művész mintegy az élettől jut el a formáig, míg az esszéista a fordított utat járja be. Megállapítja, hogy a művészeti kritikában csak a forma lehet a mérlegelés kiindulópontja és egyúttal az egyedüli értékmérő, mivel egységességet és állandóságot képvisel a tartalom szubjektív, véletlenszerű jellegéhez képest. Azonban Eisler interpretációjában a forma végső soron módszertani segédeszköz Lukácsnál, nem pedig végcél. Amiről szó van,

„Das Sittliche, welche als imaginärer Kern in jeder Form ruht, geht [von der Subjektivität des Essays aus] und es hängt von der Intensität der Darstellung ab, zu welcher Prägnanz dieses Sittliche werden kann.”⁷³

A lényeghez Eisler jut el. Azt is észreveszi Lukácsnál, amit Poszler György hangsúlyoz, hogy Lukács alapvetően lírai alkat: lírizálja a teóriát is. „A magányból és reflexióból líra is lehetne, de nála teória lesz. Nem a magány költészete, hanem kísérlet a magány költészetének elméleti megragadására...”⁷⁴

Lukács a Baumgarten-recenzióról úgy gondolja, hogy „nem valami jó és mély”. De megérzi azt is, hogy „van valami nagyon megható a hangjában.”^{75–76} Mint Eisler írásában is, mert ő is személyes ügynek fogja fel *A lélek és a formákat*. Itt lesz nála először lényeges etikai beállítottság és művészi alkotás ösztartozásának gondolata. Igaz, ő egy bővebb, Paul Ernst-esszével gazdagabb

⁷² BAUMGARTEN, F.: *Essays von Georg Lukács*. = PL 1910. M 121.

⁷³ EISLER, Josef Michael: *Georg Lukács: Die Seele und die Formen*. Zehn Essays. Verlag von Egon Fleischl u. Komp. Berlin 1911. = PL 1912. M 54.

⁷⁴ POSZLER Gy.: *Filozófia és műfajelmélet*. Bp. Gondolat K. 1988. 179.

⁷⁵ L. Gy. levelezése... 222–223.

⁷⁶ Uo. 227. Ironikus megjegyzéseivel hasonlóan ítéli meg a recenziót Popper Leó: „Baumgarten megjegyzéseiben legjobban stimmel 1. a könyved címe 2. a Rilke-vers, ami félreismerhetetlenül a fejlődéshygiene mottója lenne...”

kiadást ismertet, mint Baumgarten. Ha korábban Eislernek Paul Ernsthez való kötődését inkább formai okokkal tudtuk megmagyarázni, itt, Lukács hatására a drámaíró az etikus művész megtestesítője lesz számára.

Mindkét kritikuskál feltűnő az a megindultság, amely itt áthatol a szokásos parnasszista-neoklasszicista objektivitáson. Arról árulkodik, hogy ízlésirányok és esztétikai elvek közössége náluk személyes kapcsolódások, sőt érzelmi kötődések alapja lehet. Akitől azonban idegen ez a módszer, akit irritál a műveltségi kör és a stílus „szubtilissága”, az értetlenül, a beavatatlanok enyhe sértődöttségével fogadja a kötetet, mint Babits Mihály a *Nyugatban*.⁷⁷

Rövidítések

PL = Pester Lloyd – M = Morgenblatt – A = Abendblatt

(Folytatása a következő számban)

⁷⁷ BABITS Mihály: *A lélek és a formák*. = *Nyugat* 1910. II. 1565.

KÖZLEMÉNYEK

Az Acephalus kódex esztergomi vonatkozásai (OSzK Cod. Lat. 405). A 14. századi kódex az ún. gyűjteményes kötetek műfajába tartozik. Kilenc különböző művet tartalmaz, néhány oldal kivételével (f. 106v, 107r–111v) egy kéz írása. Ez megengedi azt a feltevést, hogy a kötetet valaki a saját használatára másolta illetve állította össze.¹ A kódex az elején is csonka, innen kapta az „Acephalus” nevet. Mai őrzési helyére, az Országos Széchényi Könyvtárba az ún. Velencei egyezmény keretében került a bécsi Hofbibliothekből.² Ide a Budáról 1686-ban Bécsbe szállított kötetekkel együtt vihették, amire a Hofbibliothek-beli alacsony jelzetszám (Rec. 528) utal. Kollár Ádám, a bécsi udvari könyvtár őre jegyezte fel a kötetről 1762-ben, hogy korábban az esztergomi káptalan könyvtáré volt.³ A 18. századi bécsi újrakötéskor a possessorbejegyzést tartalmazó előzéklapot nem tartották meg, így ma már nem tudjuk megállapítani, hogy a 14. vagy a 15. században került-e a kötet az esztergomi egyház tulajdonába.

A kódex különleges értéke, hogy töredékesen tartalmazza a Budai Krónika családjába tartozó legkorábbi, 14. századi szövegvariáns. 1342-ig, Károly Róbert haláláig és Nagy Lajos király megkoronázásáig olvasható itt a krónika szövege.⁴ A krónikalejegyző írásával a következő műveket találjuk a kötetben: a krónika után 13 üresen hagyott lap következik, majd egy Nagy Sándorról szóló gesta, ezt a német császárkoronázás rendjének leírása és Odoricus de Pordenone olasz ferences kelet-ázsiai útleírása követi. Matematikai jegyzetek másolata után Pseudo Dániel somnariuma, majd egy asztrológiai jegyzetet követően egy szinonimagyűjtemény maradt fenn az eredeti kódexből. A matematikai, asztrológiai fejezetek, az álomfejtés és a szinonimagyűjtemény olyan összeállítót feltételez, aki már egy megszerzett ars-műveltség birtokában ilyen irányú érdeklődéssel rendelkezett.

Az ázsiai útleírás és a matematikai jegyzetek közé, a f. 107r oldalra – a kódexíró sorait közrefogva – kurzív írással Frater Gentile olasz ágostonos 1300-ban Párizsban kelt jóváhagyását⁵ másolta a második kéz. A harmadik kéz egy alkalmi olvasóé, ez orvosi megjegyzést rögzített a f. 106v-ra.⁶ A második kéz a f. 107r-on a kódexmásoló szövegébe interlineárisan részben szövegjavítást, részben szinonimákat jegyzett be, ami tudatos olvasói használatra vall.

¹ A kötet részletes leírását I. BARTONIEK, Emma: *Codices latini medii aevi*. Budapestini, 1940. Cod. lat. 405.

² Uo. Cod. lat. 403 leírásánál.

³ *Bibl. Hung.* I. Nr. 917.

⁴ MÁLYUSZ 1967. 73–74.

⁵ Gentile de Fulegnio (Gentilis de Fulginia) művének címe: *Profetia de mundo in centum annis*. Kézirata a firenzei Nemzeti Könyvtárban van. *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*. T. 20. Dir. Par AUBERT, R. Paris 1984. 505.

⁶ De urina.

A krónika szövegmásolója korabeli műveket rögzített. Odoricus de Pordenone 1331-ben mondta tollba Udinéban úti élményeit. Megfontolandónak éreztük Ligeti Lajos véleményét, miszerint e mű lemásolására az őshaza iránti érdeklődés és adatszerzés is ösztönözhetette a kompilátort.⁷ Emellett a kódex ferences és olasz vonatkozásait is figyelembe kell venni, hiszen az olasz ferences Odoricus művét egy szintén olasz, Fr. Gentile próféciája követi.⁸

A szakirodalom – érthető módon – elsősorban a krónika szövegével foglalkozott.⁹ Egyedül ebben a szövegben olvasható Telegdi Csanád esztergomi érsek (1330–1349) esztergomi tevékenységének leírása.¹⁰ Nemcsak a székesegyházzal, a vár alatti város fejlesztésével, az új egyházak létesítésével kapcsolatos adatokat jegyezte le a krónikáiró, hanem megemlítette a ferences rendházzal kapcsolatos jótéteményeket, többek között könyvek juttatását is. A krónikáiró ebben az esetben helyi ismeretekkel is rendelkezhetett, de az adatokat kaphatta is.

Horváth János szerint a magyar gestákat udvari káplánok, jegyzők, előkelő főpapok, többnyire külföldi egyetemeken tanult emberek írták, akik birtokában voltak annak az írásbeli készségnek, amivel a Trója regény vagy a Nagy Sándor gesta stílusában különböző források alapján össze tudtak állítani egy összefüggő történeti leírást.¹¹ Mályusz Elemér szerint nem a királyi kancellária volt a krónikairás egyetlen színtere. A tágabb értelemben vett királyi udvar tekinthető a magyar történeti tudat alakítójának és megőrzőjének. Kristó Gyula személyükben nem túlzottan érdekes másolókat és másolások sorozatát tételezi fel a régebbi szakirodalom felvetéseire alapozva.¹² Kristó az Acephalus kódex Telegdi Csanáddal kapcsolatos bővítései miatt valószínűnek tartja a szerző esztergomi voltát, aki szerinte Telegdi Csanád érsek közeli munkatársa lehetett, és nem sokkal a főpap halála után (1349) írhatta a kiegészítő szövegrészt. Ezt a kódex paleográfiai képével is igazolhatónak látja. Ő a krónika szerzőjét azonosnak tartja az Acephalus kódexbeli másolóval.¹³ Kristó Gyula megállapításaival egyetértve mi magunk a krónika szerkesztőjét a Nagy Lajos korabeli királyi udvar esztergomi, elsősorban a Telegdiékhez kapcsolódó személyeinek környezetében keressük. Az 1340–1350-es évek, a krónikaszerkesztés lehetséges időszaka alatt a királyi kápolna meghatározó személyisége volt Vásári Miklós, esztergomi nagyprépost (1339–1347), Csanád érsek unokaöccse, 1350–1358 között utóda az esztergomi érseki székben. Őt követte a nagyprépostságban (1347–1349), majd később az esztergomi érseki székben is (1358–1366) a királyi kápolnában és a kancelláriában is működő Keszei Miklós.¹⁴

⁷ LIGETI Lajos: *Pordenonei Odoricus budapesti kézírata*. = Magyar Nyelv (32.) 1926. 162, 164.

⁸ A kötet szerkesztő valószínűsíthető itáliai tanulmányai, ferences kapcsolatai révén is tudomást szerezhetett a friss ferences művekről. A ferences rendi kapcsolattartásra l. TARNAI 185–186. 213. jegyzet.

⁹ SRH I, 228.; KRISTÓ 1967. 463–466.; MÁLYUSZ 1967. 73–74.

¹⁰ Kiadás: SRH I, 492–493. A vár alatti város fejlesztése, új egyházak létesítése összekapcsolható a közelmúltban ismertté vált 14. századi Szent Imre kultusz esztergomi tárgyi és irodalmi emlékeivel. KÖRMENDY Kinga–HOLL Béla–SZENDREI Janka: *Szent Imre esztergomi tisztelete a 14. században*. = MKSz (113.) 1997. 125–147.

¹¹ HORVÁTH János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Bp. 1944. 33.

¹² KRISTÓ 1967. 466.; MÁLYUSZ 1973. 8.

¹³ KRISTÓ 1967. 463–465.

¹⁴ Vásári Miklósról l. KOLLÁNYI 44.; BÓNIS 34. Könyvkultúrájára az általa rendelt kódexek utalnak: GEREVICH Lászlóné: *Vásári Miklós két kódexe*. = Művészettörténeti Értesítő (6.) 1957. 133–137. Keszei Miklósról l. KOLLÁNYI 45., 53. Frankó Miklós néven! BÓNIS 40.

A királyi kápolnából több királyi káplánról van tudomásunk, akik esztergomi káptalani javadalommal itáliai egyetemen tanultak.¹⁵ Közülük is kikerülhetett a krónika szerkesztője a fent körülhatárolt időszakban és környezetben. Ezzel összhangban van az a bővítés, amit az Acephalus krónika szerkesztője Lajos király koronázási szertartásáról fűzött a budai minorita krónika szövegéhez. Ugyanis az egyházi méltóságok felsorolásakor első helyen és egyedül csak Telegdi Csanád esztergomi érseket nevezte meg.¹⁶ Egy másik, szintén a 14. századi krónikához fűzött bővítmény a koronázáson résztvevők közül egyedül a világi méltóságú Szécsényi Tamás erdélyi vajdát említette meg név szerint. Ennek a kiegészítésnek a szövegét a 15. századi Thuróczi kódex (OSzK Cod. lat. 407) másolatából ismerjük.¹⁷ Arra a kérdésre, hogy az Acephalus kódex krónikaszcövegének szerkesztője és másolója azonos személy volt-e, szerintünk egyértelmű válasz nem adható, mert csak ez az egyetlen kézírata ismert a 14. századi krónikakompozíció e változatának.¹⁸ Ezért nem tudjuk eldönteni, hogy az Acephalus kódex f. 78v-on olvasható német-római császárkoronázási leírás a krónikaszerkesztőhöz kapcsolható-e, vagy a kódex szövegösszeállítója kívánt párhuzamot vagy mintaképet adni Lajos király koronázásának szűkszavú leírásához.¹⁹ Abból a tényből kiindulva, hogy az Acephalus kódexben a krónika szövege után üresen hagyott a másoló 13 levelet (ff. 35r–47v) arra következtetünk, hogy ezekre az oldalakra az 1342 utáni évek eseményeit kívánta a kötet szerkesztő saját maga vagy más szerző megfogalmazásában rögzíteni.²⁰

Az Acephalus kódex összeállítójának személyiségét érzékeltetni kívánva – hangsúlyozottan analógiaként – a küllői főesperes pályájára, műveltségére hivatkozunk. Az 1349-ben literatus, 1351-ben magister címmel rendelkező Tótsolymosi Apród János egyetemi tanulmányira Mályusz Elemér abból következtet, hogy a kancelláriából kiválva csak egy bizonyos idő eltelté után (1356–1364) lett egykori kancelláriai főnöke, Keszei Miklós, akkor már esztergomi érsek, vikári-

¹⁵ BÓNIS 34–35. Név szerint: 1336–1352. László, Jánoki Tamás fia, szentgyögymezei prépost. Egyházzogban járatos. Az ő prépostsága idején rendezte Telegdi Csanád a szentgyögymezei prépostság javadalmozását. KOLLÁNYI 43.; BÓNIS 34–35. – 1344. febr. 17. Péter, Miklós fia schloaris in iure canonico Vásári Miklós kérésére esztergomi javadalmat kap. MES III. 533. Nr. 697. Vö. Péter nórádi főesperes (1350–1372). KOLLÁNYI 51. – 1345. János, Valkói Pál fia. KOLLÁNYI 49.; BÓNIS 34. – 1357. István, Rátót nembeli Olivér fia esztergomi örkanonoki javadalommal tanult kánonjogot. BÓNIS 35.; KOLLÁNYI 60.

¹⁶ SRH I, 503.

¹⁷ KRISTÓ 1967. 466.; *Kódexek* Nr. 36.; *Bibl. Hung.* I. Nr. 919. „Az a néhány kisebb jelentőségű zárómegjegyzés pedig, amely a Sambucus-, Acephalus- és Thuróczi-kódexekben az 1333-as bejegyzés után van (ti. a Budai Minorita Krónika szövegéhez K. K.), különböző, javarészt még XIV. századi másolók munkájának tekinthető.” KRISTÓ 1967. 476. A Thuróczi kódexben maradt fenn a Kálmán kori zsinati határozatokhoz kapcsolódva a Lörinc-féle esztergomi zsinat határozatainak csonka (a befejező 69–72. fejezet hiányzik) másolata. Ez a szöveggyűjtés egyedül Budai János, az esztergomi Collegium Christi alapítójának, a 18. század óta eltűnt, 1406-ban készült kódexében volt olvasható. A két kódex között ezért Jánosi Mónika közvetett másolási kapcsolatot mutatott ki. JÁNOSI Mónika: *Törvényhozás Magyarországon a XI. században*. Kandidátusi értekezés. MTAK D/13. 151. 55.

¹⁸ A másoló nyelvi jellegzetességeire két példa: f. 12v-on következetesen a „pleps” formát használja két alkalommal, következetlen viszont a Hungaria szó másolásában: f. 12r. „Ungaria”, f. 12v. „Hungaria”.

¹⁹ A 15. század második felében az olvasót más problémák foglalkoztatták. A f. 78v-on a német-római császárkoronázás leírásában a 11. sorban szerepel a „clara iustitia et munda” (tisztá és fénylő igazság), mint szimbolizált fogalom. Erre jegyezte meg a margón az olvasó: „Mentitur qui te scripsit”, azaz csal, aki téged így említett.

²⁰ A 14. századi krónika folytatásának Thuróczy a küllői főesperes (akkor valójában esztergomi kanonok) Tótsolymosi Apród János Nagy Lajos életrajzát tekintette. MÁLYUSZ 1967. 69.

usává. Éppen 1364-től nevezi őt Nagy Lajos speciális káplánjának.²¹ Tótsolymosi Apród János 1359-től az esztergomi káptalan tagja volt.²² Gyakorlatilag ez biztosíthatta a kikövetkeztetett egyetemi tanulmányok költségeit. Vikáriusi működése 1364–1388 között igazolható. Ezalatt az idő alatt készült el a Nagy Lajos életrajz. Nem szánta ugyan ezt a krónika folytatásának, de Nagy Lajos Andrással összerakott megjegyzése a király életrajzának elején csak a krónika Károly kori részével összefüggésben értelmezhető.²³ Az Acephalus krónika szövege is lehetett ez.²⁴ Az Acephalus kódexben – ha Esztergomban volt már – együtt olvashatta a krónikát és annak a Nagy Sándornak a gestáját, akit ő állított példaképül királya elé.²⁵ A Nagy Sándor gesta nemcsak szövegével, hanem előadásmódjával is példaértéket képviselt a korabeli olvasó számára. Vizkelety András mutatott rá, hogy a középkori stílus egy példaképhez való igazodás követelményét is magában foglalta.²⁶

Tartalma alapján az Acephalus kódex – ismét Vizkelety András megállapításaira hivatkozva – annak a keresztény-klerikus kultúrának a terméke, ami mellett Magyarországon nem fejlődött ki a keresztény-laikus kultúra. Ez utóbbi éppen a krónikák és gesták anyanyelvű irodalmát jelentette volna.²⁷ Mályusz Elemér szerint a királyi kancellária jegyzői, akik koruk közelmúlt eseményeit leírták, közömbösek voltak az irodalmi jellegű alkotások művelésével szemben.²⁸ Magyarországon a 15. század második felétől a középkori lovagregény és példázatirodalom jelentette – a királyi udvar humanista műveltségén kívüli – a világi műveltséget, még mindig latin nyelven.²⁹

A szakirodalmi és kodikológiai megfigyelések alapján az Acephalus kódex krónikaszövege elhelyezhető az 1340–1350-es évek esztergomi érsekeinek esztergomi vagy budai udvari környezetében. Az Acephalus kódex szerkesztését, másolását ugyanerre az időpontra datálhatjuk, ugyanebben a környezetben, árnyalatnyi ferences érdeklődéssel, amit érvényesnek érzünk a krónika szövegére is. Ha a kódex már a 14. században az esztergomi egyház könyvtárában volt, akkor egykorú képviselője volt a könyvtár állományában az udvari keresztény-klerikus műveltségnek. Ha csak a 15. században került Esztergomba, akkor a székesegyházi könyvtár használóinak, olvasóinak a világi, laikus kultúra iránti érdeklődését tanúsítja.³⁰

KÖRMENDY KINGA

²¹ MÁLYUSZ 1967. 67, 69.; BÓNIS 38.

²² KOLLÁNYI 61. Esztergomi javadalmasként (1359–1383) végrendelkezve könyveit az esztergomi egyházra hagyta. A „bonos libros et alia” néven összefoglalt kötetek az 1397-es vitizációkor még Régeni Lászlónál és feleségénél voltak. További adatunk nincs a sorsukról. KOLLÁNYI Ferenc: *Visitatio Capituli E. M. Strigoniensis anno 1397.* = Történelmi Tár 1901. 254.

²³ MÁLYUSZ 1967. 69.

²⁴ A krónikákat a királyi kancelláriában őrizték, részben azért, mert ott keletkeztek, részben azért, mert ott volt rájuk szükség. L. MÁLYUSZ Elemér: *Thuróczy János krónikája és a Corvina.* = Filológiai Közöny 1966. 300. Az Acephalus szövegével rokon 14. századi krónika szövegét a 15. századi Sambucus kódexből ismerjük. OSZK Cod. lat. 406. *Kódexek* Nr. 37. korábbi irodalommal. Vö. a váradi káptalan statútumában (1370) szereplő hivatkozást egy *Chronica Hungarorum*-ra. *Bibl. Hung.* III. Nr. 465. Az Acephalus krónika is lehetett Esztergomban.

²⁵ SRH I, 214. Vö. MÁLYUSZ 1967. 72.

²⁶ VIZKELETY András: *Megjegyzések a latinítás és az anyanyelv szerepéhez a középkori historiográfiában.* = Vigilia (55.) 1990. 682.

²⁷ Uő.: *Megjegyzések Kurcz Ágnes: Lovagi Kultúra Magyarországon a 13–14. században c. könyvéhez.* = ItK (94.) 1990. 522.

²⁸ MÁLYUSZ 1973. 8.

²⁹ MÁLYUSZ 1967. 199. RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: *Eleink szórakoztató olvasmányiról.* = ItK (84.) 1980. 650–655. L. még VIZKELETY: *i. h.* 683–684. 22. jegyzetben.

³⁰ L. 19. jegyzet.

Rövidítésjegyzék

- BÓNIS BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp. 1971.
 Bibl. Hung. CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica*. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. Bp. I, 1988, II. 1993, III. 1994.
 KOLLÁNYI KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1000–1900*. Esztergom 1900.
 Kódexek Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az OSzK-ban. Bp. 1986.
 KRISTÓ 1967 KRISTÓ Gyula: *Anjou kori krónikáink*. = Századok (101.) 1967. 457–514.
 MÁLYUSZ 1967 MÁLYUSZ Elemér: *A Thuróczy krónika és forrásai*. Bp. 1967.
 MÁLYUSZ 1973 MÁLYUSZ Elemér: *Kancellária és krónikaírás a középkori Magyarországon*. Bp. 1973. (Irodalomtörténeti füzetek 79.)
 MES III. *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis III*. Ed. L. C.DEDEK. Strigonii, 1924.
 SRH I. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque Arpadianae gestarum*. Ed. E. SZENTPÉTERY. Budapestini, 1937.
 TARNAI TARNAI Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp. 1984.

Új nyomdatörténeti adatok Erdélyből. A retrospektív magyar nemzeti bibliográfia legrégibb korszakának (1473–1800) feldolgozásával foglalkozó munkacsoport az Országos Széchényi Könyvtárban a legutóbbi években kimagasló figyelmet szentel a korábban évtizedeken át kutat-hatatlan erdélyi gyűjteményeknek.¹ Ennek során különösen eredményesnek mutatkozik a volt száz városokban (Nagyszeben, Brassó, Segesvár stb.) őrzött régi nyomtatványok számbavétele. Ezek a helyeken ugyanis eddig viszonylag kevés magyar bibliográfus fordult meg. Akik pedig ott jártak, azok sem érdeklődtek valamennyi 1801 előtti hazai nyomtatvány iránt, amint ez a jelenlegi munka során történik. Így most nyílik mód először, olyan csoportok másolatban történő beszerzésére is a magyar nemzeti könyvtár számára, mint amilyen pl. Julius Gross által² leírt több száz brassói kisnyomtatvány, többnyire egyleveles plakát formájában, amelyek szinte mindegyike csupán egyetlen példányban maradt fenn, és pedig a helyi evangélikus egyház levéltárában.

Az ezer és ezer, korábról már ismert hazai nyomtatvány újabb és újabb példányának regisztrálása mellett száz és száz teljességgel ismeretlen kiadványt sikerült már eddig is számba venni, jóllehet a fentiekben körvonalazott erdélyi vállalkozás elvégzése még annak első felében jár. Így fordulhatott elő, hogy az 1801 előtti nyomdahelyeink és nyomdászaink már régen kialakult és az utóbbi évtizedek munkája során csak kevés kiegészítést igényelt jegyzékéhez is akadnak újabb, a korábbiakat kiegészítő adatok.

A közelmúltban egyetlen hónapon belül előbb a segesvári volt evangélikus gimnázium,³ majd a nagyszebeni Brukenthal múzeum könyvtárában⁴ sikerült rátalálni egy-egy példányban arra a tizenhatodréti alakú, német nyelvű naptárra, amelyet az 1718. esztendőre a szebeni városi nyomda felszerelésével állítottak elő, és ahol a címlap alján nyomdahelyként „Heltau” olvasható.⁵ (1. ábra)

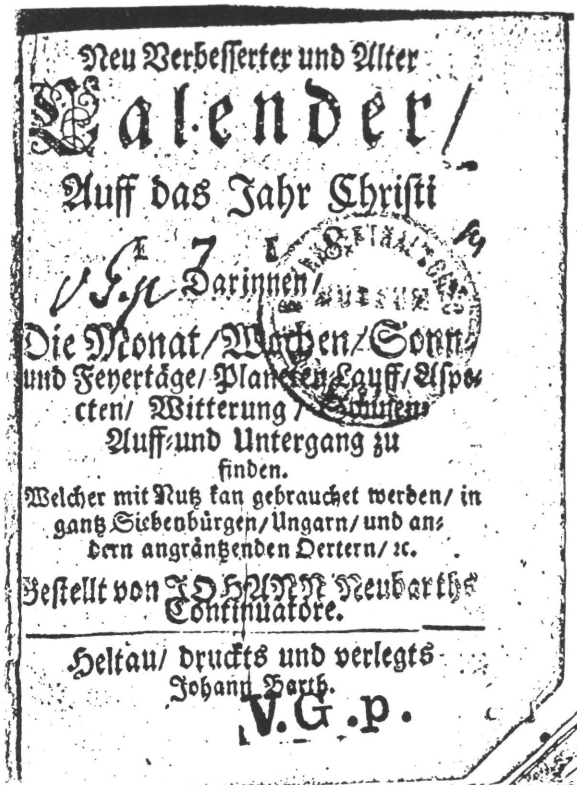
¹ Magyar Könyvszemle 1998. 44.

² GROSS, Julius: *Kronstädter Drucke 1535–1886*. Kronstadt 1886.

³ Jelzete 21 449.

⁴ Jelzete P. I. 68.

⁵ Heltau, druckts und verlegts Johann Barth. – AVRAM, Mircea: *Calendarele sibiene în limba germană (sex. XVII–XX)*. Sibiu, 1979. Ő ezt a nyomdahelyet megkérdőjelezte.

1. ábra

A helymegjelölés a Nagyszebentől alig több mint tíz kilométerre fekvő, gazdag történelmi múlttal rendelkező kis helysége, Nagydisznódra vonatkozik.⁶

A hazai századok történeti szakajtója már jó egy évszázada foglalkozott, éppen a Brukenthal-féle példány alapján, ezzel a nyomdahellyel.⁷ A *Korrespondenzblatt* c. erdélyi folyóiratban C. K. megjelöléssel⁸ jelent meg az a néhány soros kérdés, hogy milyen történelmi körülménynek tudható be az 1718. évre szóló szebeni naptár címlapján olvasható „Heltai” nyomdahely.⁹

A válasz erre a feltett kérdésre már a folyóirat következő számában napvilágot látott W. B. jr.¹⁰ tollából.¹¹ Ez felhívta a figyelmet Wilhelm Schmidt írására,¹² amelyben részletes leírása olvasható az ezzel kapcsolatos 1717. évi szebeni eseményeknek. Eszerint ez év júniusában Szeben városában a nagydisznódi kapu előtt fekvő erődben, ahol szegény emberek kunyhókban tengették életü-

⁶ Általában úgy gondolják, hogy Heltai Gáspár ebből a községből származott.

⁷ Itt kell őszinte köszönetet mondani Gernot Nussbächernek, a brassói állami levéltár helyettes igazgatójának, aki erre a figyelmemet felhívta, és az erre a témára vonatkozó saját jegyzeteit készséggel rendelkezésre bocsátotta.

⁸ Carl Kisch?

⁹ *Korrespondenzblatt für siebenbürgische Landeskunde* 1890. 108.

¹⁰ Wilhelm Bruckner?

¹¹ 9. jegyzet 119–120.

¹² *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde* N. F. XIII. 1866. 286–289.

ket, pestis ütötte fel a fejét. Ezért a városparancsnok, Johann Stephan Steinville gróf elrendelte ezeknek a bódéknak felégetését. Lakóit a Szebentől közvetlenül északra fekvő Szentersébet¹³ előtt levő, cölöpsorral körülvett kertbe telepítették át.

Szeptember 11-én több pestisgyanús haláleset történt fel. Ez arra készítette az ott lakó Kornis Zsigmond grófot, aki ekkor az erdélyi gubernium élén állt, hogy vezető tisztviselőivel együtt elhagyja a várost. Szeptember 17-én maga a tanács is úgy ítélte meg a helyzetet, hogy engedélyezi a lakosságnak Szeben elhagyását. A császári csapatok is hasonlóan cselekedtek: mindössze két század, mintegy 300 emberrel maradt a bástyákon vissza. Október 20-án a város vezetői és maga a tanács is áttelepült Nagydisznódra. A visszamaradottakkal a kapcsolattartást október 30-án csak bizonyos napokra korlátozták, amikor is a rokonok és ismerősök csak felügyelet mellett és kellő távolságból beszélhettek egymással. Nem ismeretes, hogy a házaikban maradt emberek közül hányat ragadott el a pestis.

1718. február 18-án külön embereket rendelt meg a tanács a pestises betegek házainak fertőtlenítésére, és a még beteg négy személy Bungardra történő szállítására. Tíz nappal később azután feloldották ez eddigi szigorú zárlatot. Azonban a betegség még nem múlt el teljesen, mert Szeben nyugati részében újabb megbetegedések történtek. A tanács ezért április 10-én elrendelte a koldusok és cigányok teljes mozgástilalmát, míg a többiek is csak az örség alapos testi vizsgálata után léphették át az ellenőrzőpontokat. Ugyanebben a hónapban – feltehetően a járvány elcsendesedését követően – több rendelkezést is hoztak a pestises betegek holmijainak kivétel nélküli elégetésére.¹⁴

A fentiek alapján nem kétséges, hogy a város nyomdáját annak akkori vezetője, Johann Barth a tanács áttelepülésével párhuzamosan az 1717. év utolsó és a következő esztendő első hónapjaiban ugyancsak Nagydisznódra helyezte át. Ez a helység így bevonult a 18. századi erdélyi nyomdahelyek közé.

Richard Schuller 1711. évre szóló és Nagydisznódon készített német nyelvű naptárról írt, amelyet Johann Barth nyomdász állított elő.¹⁵ Ez mintha arra utalna, hogy a szebeni városi nyomda a fentiekben ismertetett 1717/1718. évi kényszerű átköltöztetésére már ezt megelőzően, az 1710/1711. esztendőben is sor került volna. Megerősíteni látszik ezt az 1710. augusztus 9-től 1711 januárjáig tartó pestis, amelynek egyedül ebben a városban mintegy félezer halálos áldozata volt. A környékkel együtt ez a szám megközelítette a kétezret.¹⁶ Nyomdatörténeti szempontból érdemes megemlíteni, hogy feltételezhetően ennek az 1710-ben kitört járválynak alkalmával másolták le¹⁷ az első erdélyi tipográfának, a szebeninek 1530-ban készült kiadványa szövegét.¹⁸ Mára ennek a Sebastian Pauschner által írt pestiskönyvnek emléke csak ilyen alakban maradt fenn.¹⁹

Valóban kézenfekvőnek tűnik a fentiek alapján annak feltételezése, hogy a szebeni nyomda az 1717-ben kitört pestist megelőzően, már 1710-ben is átköltözött átmenetileg a ragály elől Nagydisznódra. Az a körülmény azonban, hogy e naptár nyomdászának neve Schuller közlésében „Johann Barth”, valószínűtlenné teszi ilyen kiadvány létét. Ennek a nevezetes nyomdászdinasztiaának az évszám alapján számításba vehető első két ismert tagja is ezt a nagyon gyakran használt

¹³ Hammersdorf.

¹⁴ HERBERT, Heinrich: *Die Gesundheitspflege in Hermannstadt zur Zeit Karls VI.* In: *Programm des evangelischen Gymnasiums A. B. ... zu Hermannstadt 1892/1893.* 14–21.

¹⁵ SCHULLER, Richard: *Der evangelisch-sächsische Pfarrer in seiner kulturgeschichtlichen Bedeutung.* Schäßburg, 1930. 61.

¹⁶ 14. jegyzet 11–13.

¹⁷ NUSSBÄCHER, Gernot: *Aus Urkunden und Chroniken.* Bukarest, 1981. 149.

¹⁸ RMNy 10.

¹⁹ Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 1963/27. 257–271.

keresztnevet viselte. Az idősebb tevékenysége az 1696 és 1706, a fiatalabbé pedig az 1714 és 1746 közötti évekből tudott.²⁰ Ebből kiviláglik, hogy kettőjük munkássága időben nem függött össze. A szebeni városi nyomdát az 1707–1716 időkorben Michael Heltzdörffer vezette.²¹

Sajnos ebből az 1711. esztendőre szóló szebeni naptárból ma egyetlen példány sem ismeretes. Így teljes bizonyossággal nem dönthető el, hogy mi is a pontos helyzet. Elméletileg ugyan elképzelhető, hogy ezt a kalendáriumot valamelyik Barth állította elő Nagydisznódon, amíg Heltzdörffer Szebenben maradt. Ennél jóval nagyobb azonban annak valószínűsége, hogy Schuller elírta az évszámot, amikor 1718 helyett 1711-et közölt. Az sem zárható azonban ki, hogy a tévedés az ő forrásától, Martin Schustertől, a nagyszebeni Brukenthal Múzeum igazgatójától származik. Ő, mint városa történetének kiváló ismerője nyilván tudott az 1710/1711. évi járványról. Ugyanakkor az általa akkor vezetett gyűjteményben őrzik ma is az 1718-ra szóló nagydisznódi naptár egyik példányát. Nem lehetetlen, hogy e két pestisjárvány évszámai cserélődtek fel nála, amikor tájékoztatta Schullert.

A nagyszebeni gyűjteményben az előbbivel azonos jelzet²² alatt őrzik, az 1718. évre készülttel azonos kivitelű másik szebeni német naptárat, amelyik az 1739. évre szól. (2. ábra) Ez címlapjának alján az „In Heltau, druckts Johann Barth” szöveget viseli.²³ Aligha kétséges, hogy ezek szerint az 1738. év második felében a városi nyomda tehát átmenetileg ismét áttelepült Nagydisznódra. Az ok is nyilvánvalóan azonos volt: a pestis veszélye. Valóban, 1738 júniusa és 1739 áprilisa között ismét ez a ragály pusztított Szebenben és annak környékén: 29 éven belül immár negyedszer. Egyedül július 20. és 29. között több mint ezer személy hagyta el ezért a várost: a lakosságuk mintegy negyede. Ez alkalommal – figyelmen kívül hagyva a környező tanyák lakóit és a cigányokat – nem kevesebb, mint 948 áldozata volt a pestisnek.²⁴

Bár a szakirodalomban nem volt található adat arra, hogy a város vezetősége – az 1717/1718. évi járványhoz hasonlóan – ez alkalommal is kitelepült Nagydisznódra, az egész a korábbi eseményekhez félelmetesen hasonló módon zajlott. Ráadásul a beszámolóik szerint²⁵ ezt a községet – úgy tűnik – a ragály ez alkalommal is elkerülte. A szebeni városi nyomda átmeneti nagydisznódi működése 1738/1739-ben tehát pontos megismétlődése volt a két évtizeddel korábbiaknak.

Ezt látszik megerősíteni az a két adat, amelyet Gernot Nussbächer²⁶ volt szíves rendelkezésre bocsátani. Ezek szerint 1739-ben Nagydisznódon nyomtatták ki fölió alakban két levélre azt a latin nyelvű rendelkezést, amelyet 1713-ban hoztak és alkalmaztak Bécsben a pestis ellen.²⁷ Ezt az erdélyi fejedelemségben életre hívott egészségügyi császári bizottság németből latinra fordíttatta.²⁸ A kiadvány impresszumadata így szólt: „Heltae – Typis Johann. Barth. Cibun. Anno MDCC XXXIX.” Ebből a kiadványból Kemény Józsefnek birtokában volt egy példány.²⁹ Sőt ennek a pestisre vonatkozó rendelkezésnek német nyelvű eredeti szövegét is elkészítette a szebeni

²⁰ PETRIK VIII. 546.

²¹ PETRIK VIII. 550.

²² 4. jegyzet.

²³ Mircea Avram (5. jegyzet) a 48. sz. alatt ezt a példányt írta le. A nyomdahelyet itt is megkérdőjelezte.

²⁴ 14. jegyzet 29–33.

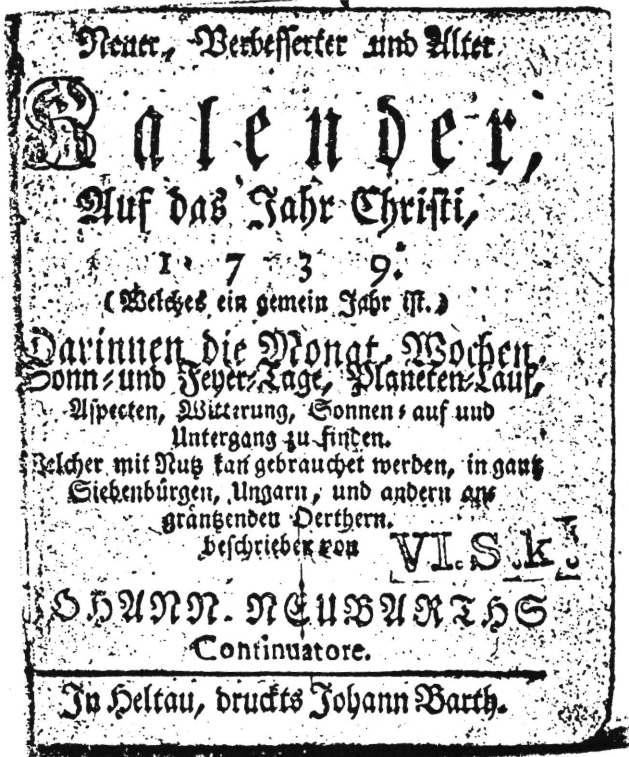
²⁵ 24. jegyzet.

²⁶ 7. jegyzet.

²⁷ *Lustratio ordo infectarum aedium, habitationum et nosocomiorum, Anno M.DCC. XIII Vienneae, et ibidem in provincia observatus et practicus.*

²⁸ *Per caesaream in Principatu Transilvaniae erectam sanitatis commissionem ex Germanico idiomate in Latinum translatus.*

²⁹ KEMÉNY, Josephus: *Transsilvania possessionaria*. Terra Saxonum. Nagy Disznód. – A kolozsvári Akadémiai Könyvtár kéziratára.

2. ábra

nyomdász.³⁰ A megjelentetés helyére és idejére vonatkozólag a címlap utolsó sorai adnak felvilágosítást: „Im Druck gegeben Heltau, nachgedruckt bey Johann Barth Buchdruckern in Herrmann-Stadt 1739.”³¹

Ezek szerint a latin nyelvű fordítást a Barth által bérelt szebeni városi műhely még második, ideiglenes, nagydisznódi tartózkodása folyamán állította elő 1739-ben, a német eredetit pedig ugyanott adták nyomdába, de annak kinyomtatására már csak a Szebenbe történt visszatérést követően került sor. Az 1739. évre szóló naptárat – az időben történő terjesztés érdekében – nyilván már az előző esztendő utolsó hónapjaiban állították elő Nagydisznódon. A pestis elleni rendelkezés latin fordítását pedig ugyanott 1739-ben. Az eredeti német szövegnek elkészítése ugyanebben az esztendőben viszont már Szebenben történt. Mindebből az a következtetés vonható le, hogy Nagydisznódon a Barth-féle műhely – az 1718/1719. évihez hasonlóan – az 1738. év második felétől a következő esztendő első feléig tartózkodott ebben a helységben.

³⁰ „Ordnung derer inficirten Häußer und Wohnungen auch Lazareten, wie solche anno 1713 in Wienn und auf dem Land vorgekehret worden. Von einer kayserlichen in Siebenbürgen aufgestellten Sanitaets Commission zu dem Gebrauch dieses Landes wegen Ermanglung genugsamer Exemplarien nachmahlen.”

³¹ KEMÉNY Sámuel: *Chartophilacium Transilvanicum*. Tom. XXVIII. – A kolozsvári Akadémiai Könyvtár kéziratára.

Az erdélyi szászok két legfőbb városa mindig is Szeben és Brassó volt. Mindkettő már a 16. század második negyedétől, ha nem is folyamatosan, de nyomdahely volt. Így mint ilyen, a legrégebbiek közé tartozik a Kárpát-medencében. További jelentős települései voltak az erdélyi németeknek Medgyes, Beszterce és Segesvár. Közülük az első kettőben a 18. század második felében működött könyvsajtó, míg Segesvárott csak az 1867. évi kiegyezést követő időben. Besztercen 1760-tól folyamatosan, míg Medgyesén 1765-től 1810-ig, majd 1871-től ismeretes nyomdai tevékenység. A retrospektív magyar nemzeti bibliográfia keretében folyó adatgyűjtés a 18. századból eddig igencsak szerény számban tudott regisztrálni kiadványokat ebből a két városból: Beszterceből 13, Medgyesről pedig összesen 16 bibliográfiai egységet.³² Bár e két helyen a 18. században aligha folyt kiemelkedő mennyiségű tipográfiai tevékenység, mégis a több évtizeden át működő műhelyek számszerű termése a fenti számoknál nyilvánvalóan lényegesen nagyobb volt.

Az erdélyi gyűjteményekben folytatott bibliográfiai adatgyűjtés során azután a fentiekhez viszonyítva valóban jelentős mennyiségű, korábról nem ismert kiadvány került már eddig is napfényre. Az ezeken olvasható nyomdásznevek alapján korábról nem ismert is előkerült. A nagy-szebeni Brukenthal múzeum könyvtárában őrzött medgyesi, német nyelvű naptársorozaton lehetett legjobban a tulajdonosi változást felismerni. Az 1765–1784 között mindig Johann Sifft neve olvasható, majd az 1789-re szóló kalendáriumon a „mit Siftischen Schriften” megjelölés található. Ez arra utal, hogy az 1788. esztendő második felében a korábbi tipográfus már halott volt, és a tulajdoni viszonyok ezt követően még rendezetlenek lehettek.³³ Az 1790. évtől azután a medgyesi kiadványokon Johann Michael Sifft neve olvasható, aki nyilván az elhunyt nyomdász fia lehetett, és eddig nem szerepelt a hazai nyomdászok jegyzékén.

BORSA GEDEON

A dunántúli pietisták „jenai” műhelye. Nyomdatitkok és szerzőségi kérdések. A legújabb tipográfiai kutatások szerint 1733–34-ben több evangélikus kiadvány is megjelent titokban a győri Streibig nyomdában: id. Ács Mihály *Aranyláncza és Zengedező mennyei kara* két-két kiadásban, az *Utítárs* és a *Halott temetésekorra való énekek*,¹ Hegyfalusi György *Centifoliája*² és Bárány György *Panoplia catholica*-ja.³ Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy kortárs adatokkal is rendelkezünk maga a közreműködő, Fábri Gergely naplójából.⁴ Ebből kiderül, hogy 1733-ban Fodor István (alsóbüki nemes) finanszírozta a kiadást, míg 1734-ben Müller János győri könyvárus rendelte meg saját költségére a munkát. A szöveg gondozását és a korrektúrát mindkét esetben Fábri végezte. A *Panoplia catholica* c. „dictomos könyv” háttere annyiban más, hogy szerzője azt saját költségén adatta ki: Bárány állítólag három évi fizetését fordította erre a

³² PETRIK VI. 13–14, 225. – VIII. 254–255, 369–370.

³³ Pl. több gyermek és az özvegy között még nem történt meg a vagyonmegosztás, az egyetlen fiúörökös még kiskorú volt stb.

¹ PETRIK I. 14–15, 634, VII. 92; SZELESTEI N. László: *Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon. I–II.* = MKSz 1983. 292–304, 1991. 343–351. I. 294, 302; II. 344–347; V. ECSE-DY Judit: *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek. 1539–1800.* Bp. 1996. 34–35. és 37–39. sz.

² H. n. 1729. PETRIK II. 91. Vö. SZELESTEI 1983–1991. II. 343–344, 350.

³ H. n. 1733. PETRIK III. 33; PAYR Sándor: *Magyar Pietisták a XVIII. században.* In: *Magyar protestáns egyháztörténeti monográfiák I.* Bp. 1898. 97–174, 156. Vö. SZELESTEI 1983–1991. II. 346–348.

⁴ PAYR Sándor: *Fábry Gergely naplója.* = Theológiai Szaklap (2.) 1903/4. 124–132, 129–130; SZELESTEI 1983–1991. II. 350–351.

célra.⁵ A győri püspöki nyomdász, Streibig József Antal nem keveset kockáztatott a protestáns ima- és énekeskönyvek kiadásával, árai ennek megfelelően magasak lehettek. Talán ezzel magyarázható, hogy megrendelői más nyomdákkal is kísérleteztek.

Szelestei N. László bizonytalannak tartja, hogy Bárány Györgynek szerepe lett volna az Ács Mihály-féle könyvek többszöri megjelentetésében.⁶ A Fábri-napló valóban nem szól erről, de két adatunk is van arra, hogy a *Zengedező mennyei kar* bővítésében Bárány is részt vett. Bárány 1728-ban azt írta Vázsonyi Mártonnak, hogy szisztematikus mutatót készít az új énekeskönyvhöz,⁷ temetésén, 1757-ben pedig fia, Bárány János állította, hogy „Graduálban [*Új zengedező mennyei kar*]... van munkája neki”.⁸ Ezt a problémát könnyen megoldhatjuk, ha végignézzük az énekeskönyv bővülési folyamatát,⁹ s ezt egybevetjük a tipográfiai vizsgálatok eredményeivel.¹⁰

ZMK Lötsén 1696?	RMK I. 1589a ¹¹	104 ének
ZMK Lötsén 1703	RMK I: 1673.	111 ének
ZMK „Lötsén 1696”	[Komárom, 1718k]	111 ének
ZMK Lötsén 1706	Sztripszky 426.	114 ének
ZMK „Lötsén 1696”	[Komárom, 1718k]	130 ének
ZMK „Lötsén 1726”	[Győr, 1733/34]	133 ének
ZMK „Augustában 1735”	[Kőszeg-Sopron]	222 ének
ÚZMK „Frankofurtumban 1743”	[Sopron]	619 ének
ÚZMK „Frankofurtumban 1750”	[Sopron]	633 ének

Az első bővítések (1706-ig) valószínűleg a két Ács Mihálynak tulajdoníthatók. Komáromban rövid időn belül két kiadás jelent meg: az első az 1703-as ZMK anyagát tartalmazta, de az 1696-os címlappal, ez talán a nyomdásznak, Töltési Istvánnak az üzleti fogása volt. A második komáromi énekeskönyv már jelentősen bővült, többek között id. Tatay István (†1735) „Szívemet hozzád emelem, dicséretedre serkentem” kezdetű énekével. Emögött a bővítés mögött a győri tanárokat: Vázsonyi Márton, Wagner Györgyöt, ifj. Tatay Istvánt sejthetjük (mindhármán verseltek). A Győrött megjelentéről pontosan tudjuk, hogy gondozója Fábri Gergely volt, lényegében az előbbi gyűjteményt másolta (az ebben újonnan feltűnő, néhány németből fordított ének a 17. század közepéről való).

⁵ Bárány György levele Szentgróthi Mihálynak: PAYR Sándor: *Egyháztörténeti emlékek*. Forrásgyűjtemény a Dunántúli Ág. Hitv. Evang. Egyházkerület történetéhez. I. Sopron, 1910. 355. Bárány János Ribini Jánosnak 1751. november 1.: „Pater meus [...] propriis sumptibus 1733. libellum dictorum typis exprimi curavit et maxima parte gratuito in omnes partes distribuit, ut ex impensis 150 fl. vix [ei] redierint.” Soproni Evangélikus Levéltár (SEL) 1393:92v Vö. SCHMIDT János: *Szenicei Bárány György, a nagy pietista sárszentlőrinci lelkész és tolna-baranya-somogyi evangélikus egyházmegye megszervezőjének és első esperesének élete és munkássága. 1682–1757*. Paks, 1940. 44.

⁶ SZELESTEI N. László: *Pietizmus és magyar nyelv a 18. század első felében*. = Protestáns Szemle (56.) 1994. 207–215, 212.

⁷ Dörögicse, 1728. július 12-én. SEL 1383:56.

⁸ PAYR 1910. 365. 60. strófa.

⁹ A beható himnológiai értékelés helyett hadd utaljak Schulek Tibor anyaggyűjtésére (ma a Győri Evangélikus Levéltárban: GyEL) és összefoglaló tanulmányára (SCHULEK Tibor: *Kurzer Abriss der Geschichte des ungarischen Kirchengesangbuches*. = Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie (13.) 1968. 130–140. 135–136.).

¹⁰ SZELESTEI 1983–1991. I. 302; ECSÉDY 28–29., 35., 40., 62–63., 78–80. sz.

¹¹ Egyetlen példányának címlapjáról az évszám leszakadt. Az OSzK RMNy csoportja 1692 és 1696 közé datálta. A későbbi hamis impresszumok miatt mindenképpen feltételezhetünk egy 1696-os kiadást, más adatok 1692-ről szólnak.

Az 1735-ös ZMK ezzel szemben címlapja szerint „több mint száz” korálnyi gyarapodást mutat, ezek nagy része ugyancsak Paul Gerhardt-tól (1607–1676), Johann Heermanntól (1585–1647), ill. kortársaiktól származik. Közéjük vegyülnek már viszont Johann Jakob Schütz (1640–1690), Christoph Tietze (1641–1703), Joachim Neander (1650–1680), Lorenz Lorenzen (1660–1722) és Ämilie Juliane von Schwarzburg-Rudolstadt (1637–1706) pietista háterű énekei is. Valószínűleg erről az új énekeskönyvről írt Bárány Vázsonyinak, így leginkább kettőjük tartható ebben az esetben szerkesztőnek. Csupán egy fordítást sikerült eddig személyhez kötni: a „Te világ, szép ékesség” kezdetű szöveg valószínűleg Vázsonyié.¹² Ugyancsak ettől az évtől kezdve egészül ki a ZMK „Jeremiás siralmai”-val, „A mi urunk Krisztus kinszenvedésének históriájá”-val és a „Jeruzsálem veszedelmének históriájá”-val.¹³

Az 1743-as ÚZMK közismerten Torkos József nevéhez fűződik,¹⁴ ám nemcsak Bárány János verse, hanem maga a munka terjedelme is elárulja, hogy több munkatársa volt: 240 új fordítás került bele ebbe a gyűjteménybe.

„Diese Sammlung ist eine theologische und auch dichterische Spitzenleistung. Es muß eine begeisterte, geistbeselte Arbeitsgemeinschaft gewesen sein, von der aber noch kaum etwas ausfindig gemacht worden ist, die sich zu diesem Dienst zusammenfand. Der Hallische Pietismus hat damals sehr segensreich fermentierend auf luth. Kreise in Ungarn eingewirkt.”¹⁵

– írja Schulek Tibor. A pietizmus nyoma mindenképpen felfedezhető a kötetben Joachim Neander, Ludwig Andreas Gotter (1661–1735), Christian Friedrich Richter (1676–1711), Johann Caspar Schade (1666–1698), Bartholomäus Crassellius (1667–1724), Johann Heinrich Schröder (1667–1699), Johann Burchard Freystein (1671–1718) szövegei révén. Bekerült a gyűjteménybe Angelus Silesius (1624–1677) „„Mir nach«, spricht Christus, unser Held” kezdetű versének fordítása is, s a „Jézus, e világ bűnéért, ki meghalni eljövél” kezdetű ismeretlen szerzőjű korál, mindkettő Johann Anastasius Freylinghausen hallei énekeskönyvéből. Miskei Ádám nevéhez tudunk ugyan kötni néhány verset,¹⁶ de az anyag legnagyobb részénél feltételezésekre vagyunk utalva. Torkos József mellett a dunántúli író papok bármelyike részt vehetett a munkában.¹⁷

Az evangélikus énekeskönyveket ugyan sokan feldolgozták már himnológiai szempontból, mégsem tudjuk, milyen közvetítéssel jutottak a német énekek a fordítókhoz. Valószínű, hogy az akkori széles énekeskönyv-választékból csak néhányra támaszkodtak. Igen izgalmas volna egyszer megvizsgálni, hogy mekkora átfedés mutatható ki az említett bővületek és a hazai német (elsősorban Johann Sigismund Pilgram *Neu-vermehrtes Oedenburgisches Gesang-Buch*-ja, 1726),¹⁸ valamint néhány

¹² PAYR, 1898. 152; SZENT-IVÁNYI Béla: *A pietizmus Magyarországon*. = Századok 1935. 325. (Önállóan: Bp. 1936.)

¹³ Ezek a Ludvig János által 1745-ben kiadott soproni német énekeskönyvben ugyancsak megjelentek, ám a birodalomban használt énekeskönyveket már a 17. század végén kiegészítették velük.

¹⁴ Torkos József levele Prónai Gábornak 1743. október 1-jén. L. PRÓNAY Dezső – STROMP László: *Magyar Evangélikus Egyháztörténeti Emlékek I. (MEEE)* Bp. 1905. 394–396.

¹⁵ SCHULEK 1968. 136.

¹⁶ PAYR 1898. 152.

¹⁷ Az óriási terjedelmet az is magyarázza, hogy az ÚZMK bőven merített a meglévő magyar énekeskönyvekből, így az M. Sartorius János-féle *Magyar lelki órából* (1730) is, melyet a ZMK kiadások addig nem vettek figyelembe. Vö. SCHULEK 1968. 136.

¹⁸ A Petrik-bibliográfia (VII.354.) az 1737-es kiadásnál korábbit nem ismer. Figyelemreméltó, hogy Ludvig ezt a gyűjteményt több függelékkal bővítve adta ki 1745-ben: *Evangélikus Országos Könyvtár* 18.784.

olyan énekeskönyv között, mely biztosan megvolt a dunántúli pietisták könyvtárában: Freylinghausen hallei¹⁹ és Möllenhoff bécsi²⁰ gyűjteményére gondolok.

Érdekes, hogy az *Új zengedező mennyei kar* megjelenése után is kiadták még a különböző terjedelmű korábbi változatokat is.²¹ A 133 énekes „Lötsén” megjelöléssel került forgalomba,²² míg a 222 énekes „Augustában” látta meg a napvilágot, a kőszegi Ludvig János kiadásában.²³ Hasonló változatosságot figyelhetünk meg az *Aranylanc* c. imakönyv kiadásainál is. Az eredeti terjedelmű mindig „Lötsén” jelenik meg (azaz Komáromban, Győrött vagy Sopronban),²⁴ a bővebb változat pedig 1734-től kezdve „Jénában” [Sopron].²⁵ A tartalmi különbségek elemzése meghaladná ennek a tanulmánynak a kereteit, ezért megelégszem annak regisztrálásával, hogy két párhuzamos könyvkiadói tevékenység figyelhető meg a dunántúli evangélikusok körében: egy hagyományörző, mely egyszerűen a meglévő gyülekezeti igényeket igyekezett kielégíteni (pl. Fodor István),²⁶ vagy üzleti hasznot remélt (pl. Müller János) – valamint egy újat is teremtő, mely tudatosan merített a hallei pietista kegyességéből.

Az 1734-es *Aranylanc*cal és az 1735-ös *Zengedezővel*²⁷ induló kiadói körbe tartoznak Bárány György, Sartoris János szerzők, Ludvig János kompaktor, valamint Christian Nicolaus Möllenhoff (1698–1748) bécsi dán követi lelkész (1728–1736) és Hans W. von Diede báró brit-hannoveri követ mint anyagi támogatók. Ez a kör először a soproni Schmiddel nyomattatott, majd Ludvig feltételezett kőszegi műhelyével, végül visszatért a soproni Siess-nyomdához.

Ludvig János vállalkozására Szelestei N. László és V. Ecsedy Judit kutatásai derítettek fényt. Az evangélikus Ludvig valószínűleg Bécsből jött 1735-ben Kőszegre (Sartoris gyülekezetébe!), ahol könyvkiadással és könyvkereskedéssel foglalkozott.²⁸ Elképzelhető, hogy már Bécsből ismerte Möllenhoff dán követi lelkész predikátort, így annál könnyebb volt a kapcsolatteremtés. Azt az öt hamis impresszumú nyomtatványt 1735–1736-ból, amelyet nem sikerült magyarországi nyomdához kötni, talán a sok további kérdést is fölvető „kőszegi nyomda” nélkül is el lehet egyszer helyezni. Nemcsak Ludvig valószínű bécsi származása, hanem Möllenhoff ismert szerepvállalása éppen ezekben az években szintén arra biztat, hogy bécsi vagy alsó-ausztriai műhelyekben nyomozunk tovább. A dán követi lelkész predikátor nekrológiájában ugyanis a következő adatokat olvashatjuk:

¹⁹ *Geist-reiches Gesang-buch Den Kern Alter und Neuer Lieder...in sich haltend.* Halle, 1704. *Neues Geist-reiches Gesang-Buch, auserlesene, so Alte als Neue, geistliche und liebliche Lieder.* Halle, 1714.

²⁰ *Kern geistlicher, lieblicher Lieder.* Nürnberg, 1732. 1733.²

²¹ ZMK „Augustában 1747” [Sopron] 222 ének

ZMK „Lötsén 1748” [Sopron] 133 ének

ÚZMK „Frankofurtumban 1750” [Sopron] 633 ének

ÚZMK „Frankofurtumban 1758” [Sopron] 633 ének

ZMK „Augustában 1760” [Sopron] 222 ének

²² ECSÉDY 70. sz.

²³ ECSÉDY 66., 93. sz.

²⁴ ECSÉDY 27., 34., 37., 69. sz. (ez utóbbi 1748-ban!).

²⁵ ECSÉDY 36., 65., 92. sz. (ez utóbbi Ludvig kiadásában!). A címlap szerint: „mostan penig egynehány szép imádságokkal és hasznos Elöl járó beszéddel együtt ujonnan ki nyomtattak”. Az előszó („Miként kell az keresztyén embernek az imádságos könyvekkel haszonra élni”) Payr Sándor szerint Báránytól származik. Szerzője a kötött szövegű imák mellett a szabad imádkozásra is biztat, ez a gondolat valóban kimutatható Bárány György írásaiban.

²⁶ PAYR Sándor: *Rejtett nyomdahellyel megjelent magyar könyvek a 18. században.* = MKsz 1939. 190. (Perlaki Józsefet is ideérti.)

²⁷ Schulek Tibor tud 1734-es kiadásról is. Mivel az *Aranylanc* és a *Zengedező* többnyire egyszerre (sokszor egybekötve) jelent meg, a fent ismertetett 222-es bővületet is feltételelesen 1734-re datálhatjuk.

²⁸ SZELESTEI N. László: *Sartorius János.* In: *Vas Megye Múltjából.* Levéltári Évkönyv. 3. Szombathely, 1986. 107–123, 109; ECSÉDY 1996. 39–42.

„Er war ein Werkzeug, die liebeiche Absichten des damaligen Königlichen Grosbritt. und Churhanoverischen Gesandten an dem Kaiserlichen Hofe, Freiherrn Diede zum Fürstenstein, auszuführen. Dieser Herr hatte weislich geurtheilet, es würde ein wichtiger Liebesdienst gegen die so sehr eingeschränckte Glaubensbrüder in Ungarn seyn, wenn mann ihnen erbauliche Bücher in ihrer Sprache zubrächte. Er versprach, die ansehnliche Kosten dazu theils selbst zu geben, theils von seinen Brüdern und Verwandten zu verschaffen. Deswegen fieng unser Möllenhof mit verschiedenen Ungarischen Predigern einen Briefwechsel an. Und so verliessen durch seine Betreibung folgende Bücher die Presse:

a) Marpergers Sammlung der Lämmer in ihres guten Hirten Arme. Leipzig 1735,²⁹ in ungarischer und böhmischer Sprache.

b) Luthers Catechismus, mit einer Erklärung. Nürnberg 1735,³⁰ in ungarischer Sprache.

c) A. Wolf und G. F. Rogals brüderliche Erweckung an einige angehende Lehrer. Jena 1736,³¹ in ungarischer Sprache.

d) Das neue Testament, Wittenberg 1736³² in gedachter Uebersetzung.

e) Der erste Theil der württembergischen Summarien, in sklavonischer Sprache. Auch schafte man andere, vorhin schon ungarisch gedruckte Büche an, und schikte sie ins Land. Ueber 2000 Gulden, die auf vorhin gedachte mildthätige Art zusammenkamen, giengen durch Möllenhofs Hände, und wurden zu dem erwehnten christlichen Entzweck angewandt.”³³

A felsoroltakon kívül ugyanezen a kiadói háttéren jelent meg Sartoristól az *Uton-járók kézben viselő imádságos könyvetskék* (Ecsedy 43. sz.), az *Engesztelő áldozat* második, bővített kiadása,³⁴ a Bárány-féle *Augustana confessio*³⁵ és a *Gyermekeknek kézi könyvetskék*.³⁶ Az utóbbi kettő már Möllenhoff Bécsből való távozása után került sajtó alá. A kiadványok kiállítását tekintve volt is szük-

²⁹ A bárányoknak az ő Jó Pásztoroknak karjaira való Egybengyűjtések. A' vagy bátorságos és egyenes Vezérlés, miképen kellések az Ifju Keresztyén embereknek az Ur Vatsorájához való első járulásokban magokat a Jézus Krisztusnak – mint az ő kisdied nyájának 'zengéjét szíveknek igaz megtérésében bémutatni – és ő neki ajánlani és szentelni... Magyar nyelvre fordítottatott. H. n. 1736. PETRIK V. 47; PAYR 1898. 130. A fordító Eliaš Miletz pozsonyi magyar-szlovák lelkész (1730–1757); vö. FEYL, Othmar: *Die führende Stellung der Ungarländer in der ausländischen Bildungsgeschichte der Universität Jena*. In: *Beiträge zur Geschichte der slawischen Verbindungen und internationalen Kontakte der Universität Jena*. Jena, 1960. 1–91, 32–33. Szlovákul: H. n. 1736. Knihopis 5217.

³⁰ LUTHER Márton *Kis katekismussa*. „Nürnberg” [Köszeg?], 1735. PETRIK V.305; ECSEDEY 42. sz.

³¹ *Atyafiságos serkentések*. „Jena” [Sopron], 1736. PETRIK III.805, ECSEDEY 50. sz. Bárány György fordítása Sartoris János Möllenhoffnak szóló ajánlásával. Vö. PAYR 1898. 122, 139. „A' Lelki tanítóknak számokra Rogalle Fridriknek és Volff Abrahámnak Atyafiságos Serkentéseket T. Bárány György Uram az én elől járó beszédemmel botsátott ki 1736. eszt.” – írja Sartoris 1741-ben az Arndt-előszóban (12. §).

³² Torkos András fordítása: PETRIK V. 63; ECSEDEY 46–47. sz. A győri gyűlekezet számadásai szerint Torkos kamatmentes kölcsönt kapott erre a célra 1735-ben Möllenhofftól (GyEL). – L. KOVÁCS Géza: *Egy győri nyomda rejtett kiadványai*. = *Lelkipásztor* (74.) 1999. 7–8. sz.

³³ SCHMERSAHL, Elias Friedrich: *Zuverlässige Nachrichten von jüngstverstorbenen Gelehrten*. II. Zelle, 1751. 236–238.

³⁴ „Lipce”, 1736. PETRIK III. 656; ECSEDEY 48–49. sz. A hét részből a negyedik és ötödik, valamint az előszó Sartoristól származik.

³⁵ „Jena”, 1740. PETRIK I. 437; ECSEDEY 52. sz. Az 1692-es regensburgi kiadást követi.

³⁶ „Jena”, 1740. PETRIK III. 178; ECSEDEY 54. sz. RAMBACH, Johann Jacob: *Erbauliches Handbüchlein für Kinder* c. műve (H.n. 1735.) alapján (I. PAYR 1898. 156).

ség 2000 aranyra: a kiadó nem takarékoskodott a metszetekkel. A vállalkozás sikeres lehetett, mert Bárány György már 1736-ban egyes művek újranyomását tartotta szükségesnek.³⁷

Payr Sándor még azonosította a magyar evangélikus könyvek kiadását a pietizmussal. Nyilvánvaló azonban, hogy sem az énekköltészetet, sem az építő írást nem sajátíthatjuk ki a pietisták számára: gondoljunk csak a reformátorokra vagy a 17. századi Philipp Nicolaira (1556–1608), Paul Gerhardtra,³⁸ Johann Gerhardra (1582–1637),³⁹ a káték pedig végképp nem tekinthetők újdonságnak. Mindezek a könyvek egyházi igényt elégítettek ki a teológiai irányzatoktól függetlenül.⁴⁰ A győri konvent kezdeményezésére kiadott káték, ima- és énekeskönyvek (így a Halléban megjelent Győri katechismus és „Gerengelius” is) elsősorban nem a pietizmus terjesztésére, hanem a betűínség enyhítésére szolgáltak, az ÚZMK több mint ezer oldalán pedig békésen megfér egymás mellett több teológiai szín. Szerkesztőikben, a „wittenbergi” Torkos Andrásban, Józsefben és Fábri Gergelyben legfeljebb azt a lelkesedést vezethetjük le a hallei lelkiségből, mellyel orvosolni próbálták a magyar nyelvű egyházi irodalom nyomasztó hiányát.

Payr továbbá igen nagy jelentőséget tulajdonít a kátéknak és az Ágostai Hitvallásnak: szerinte ezek megjelentetése bizonyítja, hogy a dunántúli pietisták ragaszkodtak a szimbolikus iratokhoz, a pietizmusra jellemző felekezeti tolerancia náluk nem vezetett közömbösséghez.⁴¹ A katechézis, a konfirmációi oktatás ugyanakkor szerinte éppen a pietizmus hozadéka volt Magyarországon.⁴² Payr megállapítását fogadjuk óvatosan: a hitvallási iratokhoz való ragaszkodás a magyarországi felekezeti viszonyokból is fakadt, s ezek kiadása nem biztos, hogy szubjektív törekvésből, hanem inkább objektív szükségszerűségből történt. A hitoktatás sem feltétlenül jelenti mindenütt a gyülekezeti munka bővülését, sokszor csak a megszűnt istentiszteleti életet próbálja helyettesíteni.

A hagyomány és az újítás összekapcsolását a Bárány-Ludvig-Sartoris műhelyben jól példázza – az Ács-művek már említett bővítésén kívül – az 1735-ben megjelent káté is, mely tartalmazza Luther *Kis katechézisé* (a hallei *Győri Katechismus* szerint) és Gerengel *Summáját* (a hallei kiadás szerint), de már kiegészül a konfirmációi kérdésekkel és egy alapos katechetikai bevezetővel, melynek alapja Johann Jacob Rambach *Der wohl informirte Catechet* c. írása.⁴³ A káté szerzőségét Payr Báránynak tulajdonítja,⁴⁴ ám Sartoris János munkájának kell tartanunk. A nemescsói kéziratos Agenda (1760k) is Sartoris műveként említi:

„minden Egyházi Tanító meg szerezné magának b. Rambach Doctornak könyvetskéjét: Der Wohl Unterrichtete Catechet, a’ melynek summáját fel találod b. Sza-

³⁷ Bárány György levele Vázsonyi Mártonnak 1736. november 30-án. SEL 1383:65.

³⁸ TRE 12, 453–457.

³⁹ TRE 12, 448–453.

⁴⁰ SZELESTEI 1994. 212–213.

⁴¹ PAYR 1898. 123.

⁴² PAYR 1898. 128–134; Uő: *A pietizmus paedagogikája*. Spener, Francke és a magyar pietista nevelők. = Teológiai Szaklap 1907–1908. 187–193. (Önállóan: Pozsony, 1908.)

⁴³ Első kiadás: Jena, 1722., tizedik: 1762.! Tartalmát ismerteti: PAYR 1908. 182–187.

⁴⁴ PAYR 1898. 154. Azon az alapon, hogy Bárány 1750-es kátéja az 1735-ös kiadást követi. Ám az 1750-es káté Ratkóczy Miklóstól való előszavában azt olvassuk (11–12): „Látván ezen nagy fogyatkozásunkat e dologban, kezdtek ezellen segítségre jöni, némely ISTEN ditsősége mellet hiven fáradozó lelki Atyák, [!], a Diktomos könnyvel [Bárány], és a Norimbergában nyomtatott öreg Katekismussal [valaki más!].” Bárány János az 1735-ös és 1747-es kátét egyaránt Sartorisénak nevezi: levelei Ribinihez (1751. november 1. és 1752. május 30.) SEL 1393:87–94. A régi irodalomtörténeti hagyomány megosztott volt a kérdésben.

bó János Uram Catechismusának Elől járó beszédjében, mely nyomtatott Norinbergában 1735dik Esztendőben.”⁴⁵

Ha nem is döntő érv, de említésre méltó, hogy Rambach és Sartoris Jenában személyesen ismerhették egymást.

A régi irodalom (Bod. Horányi, Klein, Haan) állításával ellentétben szintén Sartoris volt az, aki ezen a területen tovább tevékenykedett: Rambachot fordított (*Gyermekeknek kézi könyvetskéjek*),⁴⁶ kátét bővített.⁴⁷ Bárány János így méltatta Sartorist temetési beszédében:

„Valóban nem vehetünk jó könyvet sem Templomban, sem Othon kezünkbe sőt még gyermekeinknek sem adhatunk, hogy e' férfiúról ne tartoznánk Istenhez való hálaadással meg-emlékeznünk.”⁴⁸

Csak mellékesen jegyzem meg, hogy éppen 1734-ben adott ki (hely nélkül) Ludwig Friedrich Cless nemescsói német lelkész, Sartoris kollégája egy német nyelvű kátét, mely a lutheri *Kis káté* kérdéseire és feleleteire túl odaillő énekverseket is tartalmaz.⁴⁹ Valószínűleg ez a mű is kapcsolatba hozható az 1734-ben induló, fent ismertetett vállalkozással.

A kétféle kiadói magatartás fenti megkülönböztetése (változatlan utánnyomás – termékeny átdolgozás) igen hasznosan alkalmazható Fábri Gergely munkásságának számbavételekor. Győri rektorként 1733–1734-ben Fábri lényeges bővítés nélkül készített a prés alá egyházi könyveket, szerzőnek még az új *Utítárs* és a *Centifolia* esetében sem tarthatjuk, inkább szerkesztőnek.⁵⁰ Ezzel szemben 1751-ben mint szuperintendens jóval nagyobb terjedelemben bocsátja közre a – még 1750-ben is változatlanul utánnyomott – győri kátét, melynek előszavában egyrészt a tanév kiterjesztésére biztat, másrészt a mindennapi katechizációra int.⁵¹ Gondolatai Sartoris előszóira vezethetők vissza. A kátét Fábri 1751 őszén még csak tervezte kiadni,⁵² és a vadosfai zavargások után épp hogy módja lehetett erre. Az „1751-es jenai” kátét egészítik ki az oktatási célra összeállított ima- és énekeskönyvek, az *Aranylántz veleje* (H.n.1752) és a *Régi és új zengedező mennyei kar Veleje* „Jena, 1751”),⁵³ melynek megjelenése ugyancsak 1752-re tehető. Az utóbbiak Fábri akadályoztatása miatt valószínűleg már Sartoris munkái (mind a szerkesztés, mind az előszók), ahogy a káté sajtó alá rendezése is talán neki tulajdonítható.

Érdemes még egyszer végigfutni viszont a „jenai” impressziummal ellátott kiadványokon:

1726 *Súlyos papi teher* (Vázsonyi)

1734 *Aranylanc* kibővítve (Bárány (?) előszavával)

⁴⁵ L.: 216. Idézi: FEHÉR Károly: *A nemescsói gyülekezet kéziratos Agendája*. In: FABINY T. (ed.): *Tanítványok*. Bp. 1996. 32–39, 37.

⁴⁶ Sartoris maga tanúskodik szerzőségéről az 1741-es Arndt-előszóban (12. §): „...amaz Gyermekeknek kézi Könyvetskéjeket is ne emlitem, melyet a' napokban ki adtam, és melyben a' gyermekeknek számokra 100. Keresztyéni és más 100. erköltsi regulák egyéb szép a' keresztyénséghez tartozó dolgokkal együtt találtnak.”

⁴⁷ LUTHER Márton *Kis katekismussa*. „Nürnberg” [Sopron], 1747. PETRIK II.625; ECSÉDY 68. sz. Bibliái történetek is találhatók benne (50–72). Vö. KRUPÉCZ István: *Adalékok a Luther-Káté magyarhoni irodalmának történetéhez*. = Protestáns Szemle (7.) 1895. 346–354, 347–348. Sartoris szerzőségéről Bárány János fenti adata mellett: SZELESTEI 1986. 115–116.

⁴⁸ BÁRÁNY János: *Az Isten házában égő és világosító világosság*. H. n. 1756. 20.

⁴⁹ KRUPÉCZ 1895. 352. Cless Württembergből jött Nemescsóra!

⁵⁰ SZELESTEI 1983–1991. II. 343–344, 350–351.

⁵¹ KRUPÉCZ 1895. 349–350.

⁵² Fábri Gergely levele Prónay Gábornak 1751. szeptember 19-én. MEEE 465–468.

⁵³ PETRIK I. 14–15; PAYR 1898. 159–160; ECSÉDY 81. sz.

- 1735 *Uton járók kézben viselő...* (Sartoris)
 1736 *Atyafiságos serkentések* (Bárány, Sartoris)
 1740 *Ágostai Hitvallás* (Bárány)
 1740 *Gyermekeknek kézi könyvetskéjek* (Sartoris)
 1741 *Igaz keresztyénység* (Vázsonyi, Bárány, Sartoris)
 1747 *Aranylánc* (mint 1734)
 1751 *Győri katekizmus kibővítve* (Fábri előszavával)
 1751 [1752?] *Régi és új ZMK veleje* (Sartoris?)
 1751 [1752] *Boldog halál szekere* (Sartoris előszavával)

„A bibliográfiánkban regisztrált hamis nyomdahelyű evangélikus könyvek címlapján Legtöbbször Frankfurt, és körülbelül egyenlő mértékben Augsburg, Jéna, Lipcse vagy Wittenberg neve olvasható. A hamis hazai nyomdahelyek közül csak az evangélikus Lőcsét és a református Debrecent választották – érthető okokból. A tényleges nyomdahelyek megjelölése azt bizonyítja, hogy nem volt rendszer e külföldi városnevek kiválasztásában, mindössze annyi, hogy a protestáns munkák címlapjára következetesen németországi helynevek kerültek. A győri Streibig-nyomda felváltva használta az augsburgi, frankfurti, nürnbergi, zürichi vagy wittenbergi megjelenési helyet. A soproni Siess-nyomda legtöbbször a Frankfurt helynevet használta, de nyomtatott Augsburg, Lipcse, Nürnberg és Regensburg mellett Debrecen és Lőcse hamis impresszummal is.”⁵⁴

– írja V. Ecsedy Judit. Valami rendszer mégiscsak fölfedezhető, csak nem a nyomdák felől nézve. A városnevek elsősorban a művekhez köthetők. Láttuk, hogy a ZMK bővítetlen kiadásai az eredeti „Lőcse” helynevet hordták. A kibővítettek viszont 1735-től évtizedekig „augsburgiak” voltak, bárki is nyomtatta őket, mert a helynév a kiadóhoz, Ludvig Jánoshoz kötődött (talán az Ágostai Hitvallásra utalva választotta?). Frankfurt ezzel szemben 1743-tól az ÚZMK és a *Zsoltárok* privilégiuma, a könyveket a legtöbb esetben ugyancsak Ludvig terjesztette. A „Lipcse” és „Nürnberg” impresszum használata viszont már csak részben tulajdonítható neki. Ugyan a „Jéna” is összefüggésbe hozható Ludvig János vállalkozásával, de még inkább a fent említett, újításokra kész szűk szerzői körrel.

Új műfajt jelentett a lelkészeket építő irodalom (Kortholt, Rogallen-Wolf) és a rambachi katechétika. A legjelentősebb „jenai” kiadvánnyal, Arndt *Igaz keresztyénységével* másutt már részletesebben is foglalkoztattam.⁵⁵ Bárány, Sartoris és Vázsonyi könyvei talán nem véletlenül hordták a – semleges „Nürnberg” és „Lipcse” mellett – „jenai” impresszumot. (A *Súlyos papi teher* c. mű mint külföldi nyomtatvány esetében még a cenzor megtévesztésére sem volt szükség, nyugodtan állhatott volna a valós Lipcse (?) a címlapon.) Ezen kör számára „Jéna” védjegy volt: annak a teológiai irányzatnak a megtestesítője, melynek szellemében segíteni igyekeztek a megroppant gyülekezeteken. A jelszóként használt hamis impresszum vezette aztán félre majd máig a bibliográfusokat, vagy Othmar Feylt, aki hiába kereste a jenai egyetemi könyvtárban a fenti nyomtatványok kötelesepéldányait.⁵⁶

CSEPREGI ZOLTÁN

⁵⁴ Ecsedy 1996. 53.

⁵⁵ Csepregi Zoltán: *Az Igaz keresztyénység hamis impresszuma*. Adalékok a dunántúli Arndt-recepció kérdéséhez. In: *Művelődési törekvések a korai újkorban*. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szeged, 1997. 51–63. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) Továbbá: *Das Wahre Christentum und die kaiserlichen Generale. Diasporahilfe im 18. Jahrhundert*. = *Lutherische Kirche in der Welt* (44.) 1997. 175–184.

⁵⁶ Feyl 1960. 33: „Leider sind diese Jenaer ungarischen Drucke in der UB Jena nicht vorhanden, da die Jenaer Waisenhausdruckerei ihrer Verpflichtung zur Pflichtexemplarlieferung an die UB Jena sehr schlecht nachkam.”

Janzenista művek a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár gyűjteményeiben. Zolnai Béla – a Cornelius Jansenius nevéről elnevezett európai szellemi irányzat legkiválóbb hazai kutatója – szerint a janzenizmus három különböző csatornán keresztül hatott a magyar szellemi életre.¹ Az első csatorna Németalföldről Németországon keresztül vezetett egészen Bécsig, amely az európai eszméket fókuszként és szűrőként közvetítette Magyarország felé. Másodszor, meg kell említeni a korabeli Itália – s különösen Lombardia és Róma – közvetítő szerepét, amely Közép-Európával ebben az időszakban igen szoros kapcsolatokat tartott fenn. Létezett a magyar janzenizmusnak egy harmadik forrása is, amely Franciaországból indult és a törökországi Rodostóban alkotó Rákóczi fejedelem és hűséges titkára, Mikes Kelemen munkásságán keresztül érkezett Magyarországra.² A XVIII. század végi szombathelyi szellemi élet, amelyet valószínűleg nem véletlenül nevezett Zolnai Béla a „magyar szellemi élet önálló provinciájának” a janzenizmus mindhárom szellemi forrásából merített.³ Kedvező földrajzi helyzete alapján a bécsi és az itáliai hatás könnyen magyarázható. A harmadik irányzat közvetve érkezett Rodostóból Szombathelyre Mikes Kelemen kéziratain keresztül, amelyeket *Törökországi levelek* címen 1794-ben adtak ki a szombathelyi püspökség nyomdájában.⁴

A szombathelyi püspökséget 1777-ben alapították. Létrejötté azon egyházi reformintézkedések egyike volt, melyeket Magyarország királynéja, Mária-Terézia hozott és négy új egyházmegyével (a beszercebányai, a rozsnói, a székesfehérvári és a szombathelyi) gazdagította a magyar katolikus egyház szervezetét. E lépés egyrészt a tridenti zsinat intézkedéseinek végrehajtását, másrészt a politikai hatalom egyházi ügyekbe való fokozódó hatását tükrözte. Eszerint ez az intézkedés a reformkatolicizmus és a felvilágosult államhatalom egyfajta kompromisszumának is tekinthető.⁵ Egyházi és politikai szerepükön kívül, az új püspökségek megtermékenyítőleg hatottak a helyi szellemi életre is, amelynek legfontosabb központjaivá az újonnan alapított szemináriumok váltak. E szemináriumok egyre növekvő könyvtárai, valamint a püspökök magánkönyvtárai segítségével felmérhető a különféle korabeli európai szellemi irányzatok – köztük a janzenizmus – jelenléte, illetve hatása a helyi értelmiség körében. A szombathelyi egyházmegyei könyvtár különösen gazdag janzenista gyűjteménye igazán figyelemreméltó.

A könyvtár születése csaknem egybeesik a püspökség alapításával, mivel amikor Felsőszopori Szily János, az első püspök elfoglalta székhelyét 1777-ben rögtön nekilátott a szeminárium építetésének. Kora egyik legnevesebb építészére, Melchior Hefelére bízta e feladat végrehajtását. Saját rezidenciáját – a jelenlegi püspöki palotát – csak a következő évben kezdte el építtetni.⁶ Szily egyházmegyei főpásztori tevékenységét rendkívül lelkiismeretesen látta el. Megkülönböztetett figyelmet szentelt a gyónás és a penitencia az addiginál szigorúbb gyakorlatának: tíz súlyosabb bűn feloldozását saját magának tartotta fenn.⁷ Főpásztori működése ezen a téren rokonítható a janzenisták gyakori szentáldozást (*fréquente communion*) bíráló és szigorító elveivel, amelyek

¹ ZOLNAI Béla: *A janzenizmus európai útja*. Bp. 1933. 3.

² Lásd ehhez: ZOLNAI Béla: *A janzenista Rákóczi*. Széphalom, 1927.; KÖPECZI Béla: *Politique et jansénisme*. Lettres de François II Rákóczi, prince de Transylvanie au cardinal Filippo-Antonio Gualterio. = Acta Historica Vol. V. No. 1–2, Bp. 1958. 155–173.; KÖPECZI Béla: *A bujdosó Rákóczi*. Bp. 191.

³ ZOLNAI Béla, *A janzenizmus kutatása Középeurópában I.* Kolozsvár, 1944. 92.

⁴ SÓTÉR István: *Francia szellem a régi Magyarországon*. Bp. Officina, 1940. 33.

⁵ KOSÁRY Domokos: *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*. In: *Magyarok Európában III.* Bp. 1990. 138.

⁶ GÉFIN Gyula: *A szombathelyi egyházmegye története I.* Szombathely, 1929. 37–38.

⁷ Uo. 37.

Antoine Arnauld híres munkája révén váltak közismertté e korban.⁸ Ettől függetlenül Szily János neve mégis inkább janzenista-ellenessége miatt vált híressé a XVIII. század alkonyán.

Itt szeretnék egy kis kitérőt tenni, hogy a kései osztrák janzenizmus néhány jellegzetességét kiragadva próbálja meg a kor szereplőinek viselkedését megmagyarázni. Ausztriában a janzenizmus irányzata Mária Terézia és II. József uralkodásának idején erősödött meg s vált az osztrák reformkatolicizmusnak és különösen annak radikálisabb formájának, a jozefinizmusnak mintegy teológiai alapjává. Már az 1750-es évektől kezdve több ún. „reformpüspököt” is nyilvánosan filojanzenistának neveztek. A janzenizmus az ő esetükben egyfajta alternatívaként jelentkezett szemben a barokk katolicizmussal, a jezsuita renddel, a vallási tolerancia hiányával, a klérus nem megfelelő képzettségével stb. szemben. A püspökök a janzenizmus eszméit nem Németalföldön vagy Franciaországban, hanem Itáliában és elsősorban Rómában, tanulmányaik során ismerték meg.⁹ Mellesleg, Felsőszopori Szily János és utódja, Harrasi Herzan Ferenc is a római Collegium Hungaricum-Germanicum diákja volt. Az említettekől következik, hogy a janzenizmus kései osztrák változata szorosan összefonódott a jozefinizmussal és így annak magyarországi fogadtatása is gyakorlatilag ennek megfelelően alakult.

Mária Terézia halálával, II. József trónralépésével és radikális egyházi reformjaival felerősödött a magyar katolikus egyház ellenzéki szerepe. Szily püspök a jozefinizmus-ellenes mozgalomban igen jelentős szerepet játszott. 1781-ben az „Unigenitus” bullát érvénytelenítő császári rendelet kihirdetése után Szily megbotránkozásának ad hangot több levelében, amelyeket Batthyány József hercegprímásnak, Esterházy Károly egri püspöknek és Joseph Garampi bécsi pápai nunciusnak írt.¹⁰ Garampi válaszában elítélte a császár janzenista tanácsadóinak befolyását.¹¹ VI. Pius pápa híres 1782-es bécsi látogatása idején Szily is a császárvárosba sietett. A pápa nyíltan kimutatta az általa jól ismert szombathelyi püspök iránti rokonszenvét, ugyanakkor a császár kiutasította Bécsből a politikájával szembeszegülő főpásztort.¹²

Mindazonáltal, Szily János janzenista-ellenes fellépése nem akadályozhatta meg a janzenizmus eszméinek beszivárgását egyházmegyéje alsópapságának körébe. Ezt bizonyítja például az 1781-es canonica visitatio példája is: az egyházmegyéjét látogató főpásztor francia janzenista (Fleury és Dumesnil) műveit találta a császárfalui és középpulyai plébániákon!¹³ Később Szily ellenérzése valamelyest enyhülhetett, hiszen az 1790-es években janzenista jellegű kiadványok is születtek Szombathelyen. 1790-ben jelent meg a szeminárium épületében működő Siess Antal nyomdájában Antoine Malvin de Montazet lyoni érsek *Instruction pastorale sur les sources de l'incrédulité et les fondements de la religion* (Paris, 1776) című munkájának magyar fordítása, amelynek a fordító a következő címet adta: „Pásztori oktatás mellyben a hitetlenségnek okai, és az isteni tiszteletnek fundamentomi adatnak elől Frantzia nyelven irta Malvini Gróf Montazet Antal Lugdunumi érsek Frantzia országi Primás Most pedig a Magyar Nemzetnek Lelki Hasznára Anya

⁸ ARNAULD, Antoine: *De la fréquente communion* című munkájának két kiadása is megvan a szombathelyi egyházmegyei könyvtárban: egy 1644-es párizsi és egy 1739-res lyoni kiadásban. Az előbbiről, amely a Herzan-könyvtár gyűjteményében található, még a későbbiekben szeretnék szót ejteni. A későbbi kiadás (jelzete: H/IV. 2495) valószínűleg már Szily püspökségének idején megvolt szeminárium könyvtárában.

⁹ HERSCHE, Peter: *Les jansénistes en Autriche et en Allemagne face à la Révolution. In: Jansenisme et Révolution. Actes du colloque de Versailles tenu au Palais des congrès les 13 et 14 octobre 1989, réunis par Catherine MAIRE.* Paris, 1990. 253–254. (Bibliothèque Mazarine)

¹⁰ Lásd ehhez Géfin Gyula erre vonatkozó kutatásait. GÉFIN Gy.: *i. m.* I. 48–51.

¹¹ GÉFIN Gy.: *i. m.* I. 50.

¹² HERMANN Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig.* München, 1973. 374.

¹³ ZOLNAI Béla: *A janzenizmus kutatása Középeurópában.* I. Kolozsvár, 1944. 92.

nyelvünkön ki botosátott"...¹⁴ Antoine Malvin de Montzet 1712-ben született az Agen-i egyházmegyében.¹⁵ Teológiai tanulmányait Párizsban végezte, ahol a Fitz-James Soissons-i püspök veszi pártfogásába. 1748-ban a burgundiai Autun püspökévé nevezték ki, majd a lyoni érsek halála után 1758-ban Montzet örökölte a francia egyház e fontos székét. Érseki működése során elősegítette a gallikán, sőt janzenista szellemű papság térnyerését. Harmincéves főpásztorsága idején antimolinista breviáriumok, augusztinista káték kiadását segítette elő. Egyes vélemények szerint ekkoriban szabadon virágzott Lyonban a janzenizmus és richerizmus. Halálakor – 1788. május 3-án hunyt el Lyonban – hatvan janzenista plébános működött a lyoni egyházmegye területén.¹⁶ Montzet ebben a művében a felvilágosodás eszméit illetve éles kritikával, ami részben megmagyarázza a tényt, hogy Szily engedélyét adta annak megjelentetéséhez. A magyar fordító (Alaxay József¹⁷) előszavában hivatkozik a munka két német fordítására is. E kettő közül egyiket Mária Terézia megbízásából a hírhedt bécsi janzenista, Marx Anton Wittola készítette!¹⁸

1794-ben szintén a püspökség nyomdájában jelent meg Kultsár István tanár gondozásában Mikes Kelemen *Törökországi levelek* című híres munkája.¹⁹ II. Rákóczi Ferenc hűséges titkára és bujdosótársa franciaországi és rodostói tartózkodása idején alaposan megismerhette a janzenizmus eszméit. A fejedelem, aki maga is több janzenista jellegű művet hagyott az utókorra, rodostói könyvtárában jelentős mennyiségű janzenista munkát tartott: összesen 90, az egész gyűjtemény egyharmada tartozott ide.²⁰ Megtalálható volt itt a leghíresebb janzenista írók – mint A. Arnauld, P. Nicole vagy P. Quesnel – művei.²¹ Mikes bizonyíthatóan felhasználta e munkák jelentős részét, sőt még fordításokat is készített. Rodostói száműzetése alatt Mikes lefordította Charles-Joachim Colbert de Croissy és François de Pouget művét, a híres *Cathéchisme de Montpellier*,²² valamint Nicolas Letourneux *Vie de Jésus*²³ című könyvét, amelyek több mint kétszáz évig maradtak kéziratban! Itt szeretném megjegyezni, hogy a *Cathéchisme de Montpellier* német fordítása ugyanabban az időszakban jelent meg Bécsben, amikor azt Mikes Rodostóban fordította.²⁴ A kedélyes franciás szépíró Mikes Kelemen, akit Zolnai Béla egyik tanulmányában²⁵ „nevető filozófusnak” nevezett csak némi túlzással tekinthető a magyar janzenizmus képviselőjének. Fiktív leveleinek fatalizmusa rokonítja leginkább Cornelius Jansenius követőinek tragikus világszemléletéhez.

¹⁴ A mű általam használt példánya az Országos Széchényi Könyvtárban található és eredetileg gróf Széchényi Ferenc tulajdona volt [OSzK 277.453 (Ex. Bibl. Com. F. Széchényi)] Vö. *Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci Com. Széchényi Tomus I. Pars II.*, Sopronii, 1799. 80. A munkára hivatkozik Sándor István is korai könyvészeti munkájában: SÁNDOR István: *Magyar könyvesház avagy a' magyar könyveknek kinyomtatások ideje szerént való rövid említésök*. Győr, 1803. 181.

¹⁵ Montzet életének főbb állomásait elsősorban a Michaud-féle életrajzi lexikon alapján határozta meg (MICHAUD: *Biographie universelle ancienne et moderne* (45 vol.). Paris, 1854.)

¹⁶ ZOLNAI Béla: *A janzenizmus...* 93–94.

¹⁷ Alaxay életéhez: SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái I.* Bp. 1891. 102.; GÉFIN Gy.: *i. m.* Tome III. 13–14.

¹⁸ HERSCHE, Peter: *Der Spätjansenismus...* 414.

¹⁹ MIKES Kelemen: *Törökországi levelek*. Szombathely, 1794.

²⁰ ZOLNAI Béla: *II. Rákóczi Ferenc könyvtára*. Bp. 1926.

²¹ ZOLNAI Béla: *Magyar janzenisták*. = Minerva 1924. 79–94.

²² MIKES Kelemen: *Cathechismus formájára való közönséges oktatások* (2 vol.). In: *Mikes Kelemen összes művei V.* Bp. 1986.

²³ E kéziratot HOPP Lajos adta ki: MIKES Kelemen: *Mulatságos napok és más fordítások*. In: *Mikes Kelemen összes művei III.* Bp. 1970.

²⁴ HERSCHE, Peter: *Der Spätjansenismus in Österreich*. Wien, 1977. 49.

²⁵ ZOLNAI B.: *Magyar...* 26–30.

A szombathelyi egyházmegyei könyvtár leginkább figyelemreméltó janzenista gyűjteménye azonban II. József és II. Lipót halála után keletkezett. A második szombathelyi püspök, Harrasi Herzan (eredetileg Hrzan illetve Hersan) Ferenc bíboros páratlan magánkönyvtáráról van szó, amelyet a főpásztor halála után a püspökség örökölt. Az ún. „Herzan-könyvtár”, amelyet jelenleg a püspöki palotában őriznek 1927-ben választották külön a könyvtár rendes állományától és külön katalógus szerint tartanak nyilván!²⁶ A gyűjtemény értékelése és elemzése szempontjából érdemes röviden áttekinteni a gyűjtő személyes életpályáját és szellemi fejlődését.

A Herzan család egyike azon csehországi eredetű nemes familiáknak, amelyek a Habsburg-ház leghűségesebb támaszainak számítottak az újkorban. A család társadalmi felemelkedése a XVII. században volt a legfigyelemreméltóbb: 1623-ban a német-római birodalmi nemesség soraiba emelkedtek, 1666-ban pedig Hans Adam Hersan von Harras császári kamarás, helytartó és fővadászmester elnyerte a birodalmi grófi címet is.²⁷ Herzan Ferenc, a későbbi szombathelyi püspök 1735. április 5-én született Prágában.²⁸ Prágai tanulmányait követően 1753-ban felvételt nyert a római Collegium Germanicum-Hungaricumba, ahol kiemelkedő eredményeket ért el. A fiatal Herzan itt ismerkedett meg például Szily Jánossal is, akivel a későbbiek során is szoros, baráti kapcsolatot tartott fenn. Papi hivatását a breslaui egyházmegyében Philipp Gotthard von Schaffgotsch püspök közvetlen környezetében kezdte. Schaffgotsch egyébként egyike volt azoknak az ún. „reformpüspököknek”, akik az osztrák janzenizmus kezdeti szakaszát (Frühjanzenismus) meghatározták.²⁹ 1769-ben Rómába került, ahol a legfőbb római törvényszéknek, a Rotának birodalmi ügyhallgatója (Auditor Rotae) lett. Kiemelkedő jogászai tevékenységének köszönhetően Mária Terézia 1775-ben kinevezi udvari ügyvivővé, s e minőségében részt vett a szombathelyi egyházmegye felállításának munkálataiban. 1779. július 12-én VI. Pius pápa bíboros-áldozárrá avatta Herzan Ferenc grófot.³⁰ Munkája oly mértékben nyerte el a császárné megaláztatását, hogy Mária Terézia egyik utolsó kegyeként 1780-ban elnyerte a császári-királyi udvar teljhatalmú miniszteri megbízását és a becses „Protector Germaniae” címet.³¹ Eduard Winter szerint, Mária Terézia megbízólevelében már tettenérhetőek a jozefinizmus eszméi.³² II. József reformjai és VI. Pius

²⁶ A könyvtár történetéhez lásd: PATAKI László: *A Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár története*. In: *A 200 éves szombathelyi egyházmegye emlékkönyve (1777–1977)*. Szombathely, 1977. 431–462.; DOBRI Mária: *A szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár története 1791–1991*. = Vasi Szemle 1991. 4. sz. 519–534.; KOLTAI Jenő: *A Herzan-könyvtár*. = Vasi Szemle 1993. 1. sz. 110–111.

²⁷ A Harrasi Herzan-család történetéről: WURZBACH, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich 9. B.* Wien, 1863. 364–365.; FRANK, Karl Friedrich von: *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblände bis 1806 sowie kaiserlich österreichische bis 1823 II. B.* Sclöß Senftenegg, 1967–1974. 195.

²⁸ Herzan püspök részletes életrajza még nem látott napvilágot. Életrajzi adatait a következő munkák alapján állítottam össze: BRUNNER, Sebastian: *Joseph II. Charakteristik seines Leben, seiner Regierung und seiner Kirchenreform*. Freiburg im Breisgau, 1874. 188–190.; STEINHUBER S. I., Andreas: *Geschichte des Collegium Germanicum Hungaricum in Rom II. B.* Freiburg, 1895. 308–310.; WINTER, Eduard: *Kaiser Josef II. und der Kardinalprotektor der deutschen Reichskirche, F. Herzan Reichsgraf von Harras*. In: Rudolf SCHREIBER (sous la dir.): *Prager Festgabe für Theodor Mayer*. Salzburg, 1953. 148–155., GÉFIN Gy.: i. m. 159–238.

²⁹ HERSCHE, P.: i. m. 59.

³⁰ Marie-Antoinette francia királyné gratuláló levelét lásd a tanulmány végén. (Függelék I.)

³¹ GÉFIN Gy.: i. m. 165–167.

³² WINTER, Eduard: *Der Josefismus, Die Geschichte des österreichischen Reformkatholizismus 1740–1848*. (Rütten & Loenig), 1962. 98–99. A császárné megbízólevele (1779. december 31.) a bécsi levéltárban található (Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Vienne), Staatenabteilungen, Rom Varia, Kt. 63. (alt 66) „Nachlaß Hrzan” Personalien 6/2).

ellenkezése igen kényes helyzetbe hozták Herzant. Egyszerre kellett az uralkodóját teljes mértékben képviselő diplomata és a pápa iránt lojális katolikus főpap hivatását ellátnia. Két hatalom között gyakran kellett a nem túl hálás közvetítő szerepét játszania, különösen 1782-ben Bécsben, majd 1783–84 telén Rómában.³³ Herzan diplomáciai sikerét jellemzi, hogy a II. Józsefet követő két uralkodó is igényt tartott római nagyköveti szolgálataira. Az örök várost csak a francia forradalmi fegyverek fenyegetésére hagyta el 1796-ban, amikor vagyonának és jövedelmeinek jó részét maga után hagyva Grazba menekült.³⁴ Géfin Gyula monográfiája szerint 1797-ben Szombathelyre menekült tovább, ahol egykori iskolatársa, felsőszopori Szily János püspök vendégszeretétét élvezte.³⁵

A bécsi janzenisták szemében a pápai udvarban tartózkodó Herzan olyan személy volt akire bizton számíthattak. Szoros kapcsolatait a bécsi janzenisták prominens képviselőivel, különösen Ignaz Müllerral nyomon lehet követni levelezésük alapján, amelyet Peter Hersche kutatásai hoztak napvilágra.³⁶ Janzenizmus iránti szimpátiája nem korlátozódott csupán bibliofil gyűjtő szenvedélyére, hanem bizonyíthatóan szilárd belső meggyőződésén alapult, amely lehetővé tette a jozefinizmussal való részleges azonosulását. Természetesen mindez hozzájárult élete alkonyán diplomáciai karrierjének hanyatlásához és közvetve szombathelyi püspökké való kinevezéséhez, amelyet politikai száműzetésnek is fel lehet fogni.³⁷ Utolsó diplomáciai megbízatása az 1799–1800-as velencei konklávé volt, ahol egy Ausztriához lojális pápa megválasztását kellett elősegítenie.³⁸ Így az 1800. március 14-én megválasztott új pápa,³⁹ a VII. Pius néven ismert Chiaramonti bíboros Velencében szentelte szombathelyi püspökké harrasi Herzan Ferencet.

³³ GÉFIN Gy.: *i. m.* 168–170.

³⁴ Az ekkor elszenvedett tetemes kárát így panaszolta el Thugut báróhoz írott francia nyelvű levelében (1797. augusztus 20.):

„Votre Excellence voudra bien se rappeler, que les Français ayant envahi la Lombardie j'ai recouru à Elle avec cette entiere confiance, que son amitié et bonté m'inspirent pour implorer son efficace interposition près de Sa Majesté l'Empereur affin qu'il daigne prendre en consideration la perte, que je faisais de la plus grande partie de mes revenus.”

Haus-, Hof und Staatsarchiv (Vienne), Staatenabteilungen, Rom Varia, Kt. 63. (alt 66) „Nachlaß Hrzan” Vermögensangelegenheiten fol. 99.

³⁵ GÉFIN Gy.: *i. m.* 171.

³⁶ HERSCHE, P.: *i. m.* 340.

³⁷ Herzan kegyvesztettségének egyik jele volt fizetésének csökkenése is. KOLTAI Jenő: *A Herzan-könyvtár... i. h.* 110.

Ezt támasztja alá Herzan Colloredo-Mansfeld herceghez írott feljegyzése, amelyet a szombathelyi püspökség felajánlása után írt. (Függelék II.)

³⁸ Részlet a Colloredo herceghez VI. Pius halála után írott leveléből:

„Votre Eminence

La mort du Saint Père paroît se confirmer; cet evenement dans d'autres tems n'auroit eû qu'une mediocre importance, mais les circonstances actuelles il peut avoir des suites très interessantes. Il s'agit don de réfléchir a tems par ce qu'il pourroit y avoir a faire et prendre des mesures.

Sa Majesté m'ordonne d'écrire a Votre Eminence de lui marquer qu'Elle désire que Votre Eminence s'entretient et confère a ce sujet avec son Ministre des affaires etrangeres S E le Baron de Thugut qu'Elle pense at réfléchit avec ce Ministre sur les mesures qui pourraient être nécessaires ou utiles dans la conjecture présente. Sa Majesté très persuadé que personne que Votre Eminence ne peut donner des meilleures informations et données. persuadé de même de son zel s'attend qu'Elle se prêtera a sa sùprême volonté.”

Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Vienne), Staatenabteilungen, Rom Varia, Kft. 64. (alt 67) „Nachlaß Hrzan” Conclave 1799–1800, fol. 81.

³⁹ A Coloredo-Mansfeld hercegnek írott, a pápa megválasztását hírladótól olasz nyelvű levelét lásd a függelékben (Függelék III.)

A szombathelyi püspöki széket meglehetősen megromlott egészségi állapotban foglalta el. Életének utolsó négy esztendején át viselte a püspöki címet és jelentős mértékben hozzájárult a szemináriumi szigor megerősítéséhez és az idegen nyelvek oktatásának fejlesztéséhez. A janzeniz-mushoz fűződő viszonya azonban némiképpen megváltozott. Ellentétben korábbi janzenistabarát múltjával, szombathelyi püspökként megtiltotta egyházmegyéje papjainak a janzenista művek olvasását. 1803. július 4-i körmendi egyházmegyei vizitációja során Pasquier Quesnel kommentár-jait találta Gombás Mihály plébános könyvtárában. A főpásztor a könyvet elkobozta, a plébános pedig szigorúan megfedte.⁴⁰ Herzan ellentmondásos viselkedésének oka elsősorban a körülmé-nyek megváltozásában keresendő: egyrészt a politikai helyzet megváltozása, másrészt pedig a bíboros súlyos betegsége, amelynek következtében hosszú szenvedések után 1804. június 2-án hunyt el Bécsben.⁴¹

Herzan gazdag magánkönyvtára Szombathelyen maradt. E páratlan gyűjtemény híven tükrözi a kifinomult ízlésű, széles látókörű XVIII. századi könyvgyűjtő szellemi fegyvertárát. A mintegy ötezer kötetet számláló magánkönyvtár egy része különlegesen díszes, a tulajdonos aranyozott cí-merével (supralibros) ellátott bőrkötésbe van bekötve. Valamennyi művet elláttak a bíboros címe-res pecsétjével (ex-libris), amely a különgyűjtemény egyes darabjainak azonosítását a leghitele-sbben igazolja. A legtöbb munka latin, olasz illetve francia nyelvű, de találunk itt cseh ritkasá-gokat is... A francia könyvek sorában kiemelkedően sok janzenista vagy a janzenizmussal kap-scsolatos művel találkozhatunk. Első részletes ismertetésüket Nagy Rezsőné Géfin Máriának kö-szönhetjük, aki a harmincas években e témából írta szakdolgozatát a pécsi egyetemen.⁴² Kritikai megjegyzésekkel is bőven ellátott könyvjegyzéke alapján kiderül, hogy a francia könyvek kb. egyötöde janzenista vagy a janzenizmushoz kötődő írók tollából ered. Ugyan jóval kisebb mér-tékben, de a janzenista-ellenes irodalom is megtalálható Herzan könyvtárában.⁴³

Közelebbről megvizsgálva a janzenista műveket megállapíthatjuk, hogy igen jelentős számban találhatók meg közöttük a mozgalom korai képviselőinek, vagyis a XVII. század íróinak munkái. A legfigyelemreméltóbb Antoine Arnauld *De la fréquente communion* című híres munkájának 1644-es kiadása.⁴⁴ E munka még két későbbi kiadása is fellelhető Szombathelyen: az egyik a Herzan-könyvtár, a másik pedig az egyházmegyei könyvtár gyűjteményeiben. Ez bizonyítani látszik azt a már említett gondolatot, hogy a janzenizmus a gyónást és az eucharisztia szentségét szigorúan értelmező eszméi népszerűek voltak mind a két első szombathelyi püspök működése idején. De a francia janzenizmus történetében oly híres Arnauld-család tagjainak más művei is megtalálhatók Herzan könyvtárában.⁴⁵ Hasonlóan gazdag Pierre Nicole könyveinek listája Herzan Ferenc könyvészeti hagyatékában. Megtalálható itt például a *Préjugez légitimes contre les Calvinistes* első kiadása (Paris, 1671).⁴⁶ Nicole több más művét egyébként igen gazdagon díszített

⁴⁰ ZOLNAI Béla: *A janzenizmus kutatása Középeurópában I.* Kolozsvár, 1944. 92., GÉFIN Gy.: *i. m.* 204.

⁴¹ GÉFIN Gy.: *i. m.* 216–217.

⁴² NAGY REZSŐNÉ GÉFIN Mária: *A szombathelyi Herzan-könyvtár francia könyvei és kéziratai.* Győr, 1934. A könyvtár egyéb francia nyelvű munkáinak jegyzéke: ORAVECZ Mónika: *Les livres de langue française de la Bibliothèque Diocésaine de Szombathely.* (Szakdolgozat.) Szombathely, 1994.

⁴³ A kérdés összefoglalása: ZOLNAI B.: *A janzenizmus...* (1944.) 93.

⁴⁴ E könyv első kiadása – a végleges kézirat megszületése után kb. két évvel – 1643 augusztu-sában látott napvilágot. Sorbonne-i fogadtatásához lásd: GRES-GAYER, Jacques: *Le Jansénisme en Sorbonne 1643–1656.* Paris, 1996. 32–37.

⁴⁵ ARNAULD, Antoine: *La tradition de l'Eglise sur le sujet de la pénitence et de la communion.* Paris, 1645. ARNAULD, Antoine – NICOLE, Pierre: *La logique, ou l'art de penser.* Paris, 1714.

⁴⁶ GÉFIN M.: *i. m.* 24.

sorozatkötésbe köttette gyűjtötte össze a második szombathelyi püspök.⁴⁷ Szintén a janzenizmus e korszakához kapcsolódik az Újtestamentum 1702-es brüsszeli kiadása, amelynek jegyzeteit, kommentárjait az a Pasquier Quesnel írta, akinek Herzan 1803-ban egy munkáját betitlatott egyházmegyéjében!⁴⁸

Megtalálható továbbá a Port-Royal híres grammatikájának (*Grammaire générale et raisonnée*, Paris 1660) első kiadása is. E munkát Claude Lancelot készítette, de valószínűleg Antoine Arnauld és Pierre Nicole közreműködésével.⁴⁹ Egy másik figyelemreméltó kollektív munka az *Explication du cantique des cantiques* (Paris, 1708), amelyet Jean Hamonnak, a Port-Royal orvosának tulajdonítanak és amelyet Pierre Nicole lektorált.⁵⁰ Herzan könyvtárából nem hiányozhattak olyan terjedelmesebb munkák sem, mint Claude Fleury híres 37 kötetből álló egyháztörténete.⁵¹ (Paris, 1750), vagy Augustin Calmet huszonkilenc kötetes szentírás-magyarázata.⁵² S természetesen megtalálható a többi, e korban igen népszerű janzenista szerző – mint François-Philippe Mésenguy,⁵³ Blaise Pascal,⁵⁴ Jan Opstraet⁵⁵ vagy Jacques-Joseph Duguet⁵⁶ – művei is a római diplomata könyvtárában.

A janzenista könyvek áttekintése után természetesen nem meglepő, hogy a francia felvilágosodás eszméit hordozó munkák is szép számmal megtalálhatóak a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtárban.⁵⁷ A híres nagy Enciklopédia első párizsi kiadása (1751–1772)⁵⁸ ugyanúgy megta-

⁴⁷ A következő művek tartoznak e sorozatba (Herzan-könyvtár XXVII/250–254.): *Instructions théologiques et morales sur les sacrements*. (2 vol.). Paris, 1767.; *Instructions théologiques et morales sur le symbole* (2 vol.). Paris, 1781.; *Instructions théologiques et morales sur le premier commandement du décalogue, où il est traité de la Foi, de l'Espérance et de la Charité* (2 vol.). Paris, 1769. *Instructions théologiques et morales sur l'oraison dominicale, la salutation angélique, la sainte messe, et les autres prières de l'église*. Paris, 1773. *Traité de la prière* (2 vol.). Paris, 1768.

⁴⁸ GÉFIN M.: i. m. 27–28.

⁴⁹ GÉFIN M.: i. m. 24.

⁵⁰ GÉFIN M.: i. m. 28.

⁵¹ FLEURY, Claude: *Histoire ecclésiastique* (37 vol.). Paris, 1750.

⁵² CALMET, Augustin: *Commentaire littéral et critique sur tous les livres, de l'Ancien et du Nouveau Testament* (26+3 vol.). Paris, 1713–1730.

⁵³ *Abrégé de l'Histoire de l'Ancien Testament* (10 vol.). Paris, 1753–1763.; *Exposition de la doctrine chrétienne...* Cologne, 1754.; *Abrégé de l'Histoire et de la Morale de l'Ancien Testament...* Paris, 1758.

⁵⁴ *Les provinciales...* Amsterdam, 1753. E munka olasz kiadása is megvan a Herzan-könyvtárban (Velence, 1761.) GÉFIN M.: i. m. 47.

⁵⁵ *Idée de la conversion du pécheur...*, H. n., 1733.

⁵⁶ *Traitez sur la prière publique et sur les dispositions pour offrir les saints mystères et y participer avec fruit*. Amsterdam, 1707.; *Règles pour l'intelligence des saintes ecritures*. Paris, 1716.; *Traité des scrupules*. Paris, 1718.; *Lettres sur divers sujets de morale et de piété...* Paris, 1727.; *Explication du mystère de la passion de N. S. J.-C., suivant la Concorde. Jésus-Christ crucifié*. Paris, 1728. stb... Figyelemreméltó, hogy e szerző anonim műveit is nevesítve jegyezte föl Herzan saját kéziratoss könyvjegyzékébe!

⁵⁷ A felvilágosodás és a janzenizmus kapcsolatáról: HAMON, Léo: *Du jansénisme à laïcité. Le jansénisme et les origines de la déchristianisation*. Paris, 1987.; HILDESHEIMER, Françoise: *Le Jansénisme en France aux XVIIe et XVIIIe siècles*. Paris, 1991.; VAN KLEY, Dale: *Du parti janséniste au parti patriote: l'ultime sécularisation d'une tradition religieuse à l'époque du chancelier Maupeou 1770–1775*. In: *Jansénisme et Révolution*. Actes du colloque de Versailles tenu au Palais des congrès les 13 et 14 octobre 1989, réunis par Catherine MAIRE. Paris 1990. 115–130. (Bibliothèque Mazarine)

⁵⁸ GÉFIN M.: i. m. 45–46.

lálható itt, mint a nagy felvilágosult szerzők (Montesquieu, Voltaire, Rousseau) gyűjteményes munkái.

A kései janzenizmus egyes szerzők véleménye szerint kapcsolatba hozható a szabaddkőműves mozgalommal is.⁵⁹ Ami Herzan püspököt illeti, erre semmi bizonyítékot nem lehet kimutatni. Ugyanakkor el kell ismerni, hogy Herzan igen érdeklődött a század híres szabaddkőműves botránya, a nyakláncper iránt. Az esetről tekintélyes dokumentációt (kéziratok és nyomtatványok) gyűjtött össze, kémei és ügynökei jelentései alapján. Az erről szóló kéziratok levelek három köteget tettek ki. Sajnos ezek századunk folyamán nyomtalanul eltűntek. Így csak találgatásokra hagyatkozhatunk Herzan esetleges szerepére vonatkozóan. Talán Marie-Antoinette, francia királynővel váltott titkos levelezésének egyik bizonyítéka került napvilágra egy nemrég megtörtént eset nyomán. 1994-ben egy bécsi árverésen egy régi fotelba rejtve, megtalálták a francia királynő egy Herzannak írt levelét, amelyet a megtisztelő „mon cher cousin” megszólítással kezdett.⁶⁰ A levél 1787. január 31-i keltezésű és feltehetőleg egy egyszerű újjévköszöntő formalitásról van szó, de nincs kizárva az sem, hogy rendszeres bútorokban elrejtett levelezés zajlott az említett két személy között a nyakláncper ideje alatt. Egyébként Marie-Antoinette gyermekkorában kifejezetten janzenista szellemű nevelést kapott.⁶¹ Az ügy eseményeit taglaló kéziratok levelek illetve aprónyomtatványok, periratok a Herzan-könyvtár három kötetében őrzik a századvég botrányának emlékét. E köteteket eddig ismeretlen művész a per leghíresebb szereplőinek portréival illusztrálta.⁶² Egy másik, a szakemberek által már ismertett kéziratgyűjtemény szintén alátámasztja azt a tételt, hogy a második szombathelyi püspök vonzódott az ezoterikus gondolkodás iránt. Egy német és francia nyelvű kéziratok alkimista receptgyűjteményről van szó, amelyben már kimutatható az empirikus orvoslás néhány eleme is.⁶³

E rövid történeti áttekintés után megállapítható, hogy a janzenizmus a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár történetének első évtizedeiben igen jelentős szerepet játszott. Ugyanakkor számolni kell a magyarországi janzenizmus néhány sajátosságával is. Noha a janzenista munkák nagy számban szerepelnek a könyvtár anyagában, illetve bizonyíthatóan eljutottak az alsópapság körébe, a mozgalom magyarországi bázisa elég szűk lehetett. Ugyanis a magyar klérus szemében a janzenizmus a század utolsó ötödében szinte elválaszthatatlanul összemosódott a jozefinizmussal, a magyar egyház függetlenségét fenyegető felvilágosult abszolutista törekvésekkel. Az első szombathelyi püspök éppen e mozgalom egyik vezéralakjává vált. Herzan püspök esete azonban sokban különbözött elődjétől. Pályafutásának kezdetén a reformkatolicizmus eszméinek hatása alatt a felvilágosult monarchia szolgálatába szegődött, amely hosszú római diplomáciai karriert biztosított számára. Gazdag könyvtára híven tükrözi a széles látókörű főpap szellemi fejlődésének különféle szakaszait és érdeklődési köreit, amelyben a janzenizmus megkülönböztetett helyet kapott. Mindenesetre ennek látszólag ellentmond a szombathelyi tartózkodása idején tanúsított janzenizmus-ellenes magatartása, amely egyben példa arra, hogy e mozgalom eszméi milyen sajátosan közép-európai aktuálpolitikai jelleget öltöttek e régióban.

⁵⁹ Lásd: DAVIN, Vincent: *Les jansénistes politiques et la franc-maçonnerie*. Paris, é. n.

⁶⁰ HORVÁTH Sándor: *Egy szenzációs felfedezés szálai Szombathelyre vezetnek*. = Vas Nép XXXIX/276., le 24 novembre 1994. l.

⁶¹ HERSCHE, P.: *Les jansénistes en Autriche...* 254–255.

⁶² BH XI/1496–1498 Procès du cardinal Rohan (3 vol.)

⁶³ BENCZE József: *Az empirikus doktorkodásról és annak...* In: *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicæ Hungarica*. Bp. 1957. 251–256.; BENCZE József: *Két eddig ismeretlen magyar alkimista kézirat*. = Orvosi Hetilap 1964. 1712–1714.

Függelék

I.

„Mon Cousin.

J'ai appris par votre lettre du 12 juin dernier que le Pape vous avoit élevé a la dignité de Cardinal, vous ne devez pas douter de la satisfaction que m'a causé votre empressement à m'en faire part, ainsi que les assurances des sentimens que vous me temoignez dans cette occasion, je vous en sais gré et je desire bien sincèrement que vous me mettiez à même de vous donner des marques de ma bienveillance et de l'estime que j'ai pour vous. Sur ce je prie Dieu qu'il vous ait, Mon Cousin, en sa sainte et digne garde. Ecrit à Versailles le 23 aoust 1779.

Marie-Antoinette"

Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Vienne), Staatenabteilungen, Rom Varia, Kft. 63. (alt 66) „Nachlaß Hrzan" Personalien fol. 63.

II.

„Note

Votre Excellence m'a apri le 5. courant que Sa Majesté l'Empereur daignait me conférer l'Evêché de Sabarie et qu'Elle donnait en consequence ses ordres à la chancellerie du Roiaume de Hongrie.

Le Chancelier de Hongrie m'a fait part à ma prière d'une resolution impériale royale ayant pour objet la reconstruction de l'Eglise de Sabarie.

Des éclaircissements demandés j'ai vu qu'on voulait me charger sur les revenus de l'evêché d'une somme annuelle des 10,000 florins.

Dont il suit que Sa Majesté pour remplir les promesses de Son Auguste Aïeule contenues dans sa decision en date 20. september 1779. devrait ensuite remplacer par une pareille somme prise sur son trésor et la reunir à ce qui me manquerait encore pour completer ma dotation Cardinaliste fondée par cet acte susdit de feu S. M. Marie-Thérèse.

Je représente a Votre Excellence

1° que d'un évêché valant 20 ou 22,000 florins en distraire 10,000 florins c'est le reduire presque à la moitié c'est notablement en dimineur l'importance.

2° que c'est accroitre les charges du trésor imperial pour la plus valeur a me donnée sur ce même trésor.

Ne serait il pas plus convenable pour Sa Majesté de m'accorder cet evêche tel qu'il est sans aucune distraction, comme c'etoit son intention, lorsqu'il daigna me donner le choix parmi quatre évêchés, et de me donner seulement sur son trésor ce qu'il faudra pour acquiter la promesse de Son Auguste Aïeule et celle qu'il a eu la clemence de me renouveler à cet egard."

Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Vienne), Staatenabteilungen, Rom Varia, Kt. 63. (alt 66) „Nachlaß Hrzan", Vermögensangelegenheiten fol. 2-3.

III.

„Altezza!

Ho la soddisfazione di annunziare a V^{ra} Altezza l'Elezione sequita questa mane a voti unanimi del Sommo Pontifice nella Persona del Sig^{te}. Card^{le}. Gregorio Barnaba Chiaramonti Benedettino, Vescovo d'Imola, che ha preso il nome di Pio Settimo, di cui esemplarissima, pietà, dottrina, umiltà, e prudenza lo fanno credere da Dio scelto per governare la Chiesa in questi difficilissimi tempi.

Il primo momento che sarà possibile tratterò l'affare della Coadjutoria di Bamberga da V. A. per Ordine di Sua Maestà commessomi, e farò ancora presente a Sua Santità la Cesarea Raccomandazione per il Principe de Croÿ.

Pieno d'insuperabile ossequio Le bacio assettuosamente le mani.

Di Vra Altezza

Venezia 14. Marzo 1800.

Attno Ser^{te}.

Francesco Card^{le}. d'Herzan

S. A. Sig^{te}. Principe di Colloredo

(Vienna)"

Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, Autographen 19/47-1

TÓTH FERENC

„... wir können eher ohne sie bestehen, als sie ohne uns“¹
(Jean-Jacques Rousseau a nőkről)

A nő mint a 18. századi periodikumok olvasója. (A folyóirat-hirdetések, az előszavak és az ajánlások forrásértékéről). A korai felvilágosodás idején, tehát a 18. század elején, az újság, a hetilap, a magazin és a „journal” már igazán a mindennapok kísérője volt. Franciaországban, Angliában és Németországban jelentősen megnőtt az olyan „Wochenschrift”-ek (hetilapok) száma, amelyek már nem kizárólag egy szűk tudós publikumhoz akartak szólni, hanem a felvilágosodott értelem jegyében szélesebb olvasóközönséghez is fordultak.

A Habsburg-monarchia országaiban azonban egészen más volt a helyzet. Ismerjük a legfontosabb tényeket, tudjuk, hogy először itt is újságok jelentek meg és mellékleteikből csak lassanként fejlődtek ki az önálló „journalok”.² Az önálló hetilapok eme nagyon lassú kialakulási folyamata természetesen nem jelenti azt, hogy korábban nem voltak ilyen jellegű olvasmányok: külföldön kiadott periodikák pótolták a hazai hiányt. Valójában nagyon keveset tudunk a Monarchia határain belül megjelent lapok tényleges olvasóiról, még kevesebbet azonban a külföldi kiadványok hazai olvasóiról.

A történeti olvasó kutatás eredményei azt mutatják, hogy más olvasóközönsége volt az újságoknak mint a hetilapoknak. Jürgen Habermas német társadalomtörténész *Strukturwandel der Öffentlichkeit*³ vizsgálata nyomán azt a tételt állítja fel, hogy a 18. században Európa legnagyobb részén az önálló sajtó igen szoros összefüggésben alakult ki a megfelelő publikum kifejlődésével. Ez a publikum genezisében szembe állott a hatalmi apparátussal és a feudális társadalom igényeinél magasabb fokú informáltságra törekedett. E törekvésében sokat segítettek neki az újságok, amelyek a kül- és belpolitikai viszonyokról való jelentéseket, rendelkezéseket, kereskedelmi híreket tartalmazták, mind olyan információkat tehát, amelyekre az olvasónak, mint alattvalónak,

¹ ROUSSEAU, Jean-Jacques: *Emile oder Über die Erziehung*. Leipzig, Reclam S.732.

² Ebben a tanulmányban a következő értelemben használok a terminusokat: újság („Zeitung”): hetente egyszer vagy később kétszer is megjelenő, főleg politikai és gazdasági híreket közlő periodikum; folyóirat, journal vagy hetilap („Wochenschrift”): váltakozó megjelenésű, tartalma szerint speciálisabb témakörrel foglalkozó periodikum. A „lap” („Blatt”) terminust mindkét értelemben használok.

³ HABERMAS, Jürgen: *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. Neuwied und Berlin, Luchterhad 1976., főleg a II. fejezet: „Soziale Strukturen der Öffentlichkeit.”

szüksége volt sőt, amelyek megszerzése alattvalóként egyenesen kötelessége is volt. A hetilapoknak is volt célkitűzésük: többek között arra tanították az olvasót, hogyan érheti el hasznos alttalvalóként a felvilágosult társadalom célját, az általános boldogságot. Hogyan kell viselkednie ehhez, azaz tehát erényesen, erkölcsileg feddhetetlenül, és művelten.

Ha most megpróbáljuk az újságok és a folyóiratok olvasóközönségét közelebről, differenciáltan is vizsgálni, természetesen senkit sem zárhatunk ki egyik táborból sem. Nem tudjuk pontosan, melyik réteg melyik periodikumot olvasta, csupán a társadalom szellemi igényéből tudunk arra következtetni, az egyes társadalmi csoportok tudásvágyát éppen melyik újság vagy folyóirat elégítette ki leginkább. Ezt a sejtésünket aztán rávetítjük a rendelkezésünkre álló nyomtatott és kéziratos forrásanyagra. A tényleges olvasói szokásra vonatkozó forrásanyag azonban rendkívül szűk és általában nem elégséges arra, hogy érvényes következtetéseket állítsunk fel. Gyanítható azonban, hogy a tudós, tudományos folyóiratok olvasói inkább az újságolvasók közül kerültek ki, azaz tehát az állami tisztviselők, tanárok, orvosok, jogászok közül. A talán igénytelenebb, de az olvasásban már gyakorlottabb közönséghez szóló tisztán szórakoztató folyóiratok olvasói látszólag mind nemek, mind osztályok szerint különböztek a fenti publikumtól. Itt is szükség lenne viszont további differenciálásra. A szórakoztató folyóirat olyan gyűjtőfogalom, amely magába foglalja Joseph von Sonnenfels kiadványaitól Karl Gottlieb Windisch írásain át a pamfletszerű, pl. cselédlányokról szóló amusemen-periodikumot is, majdnem mindent, ami ebben a kategóriában a 18. században elhagyta a sajtót.⁴

Számos ilyen folyóirat ismerete azt mutatja, hogy a nők olvasóköre éppen a tartalom „igénytelenségével” együtt nőtt. Az ilyen folyóiratokat leginkább a Frauenzimmernek szánták, míg az igényesebb lapok, mind olvasónőkhöz, mind olvasókhoz akartak szólni – itt gyakorta megkülönböztették a fiatal férfi-olvasót.⁵ Tudományos folyóiratok ritkán fordultak női olvasókhoz. E tétel igazolására olyan többé-kevésbé megbízható források szolgálnak, mint a folyóirathirdetések, az előszavak és az előfizetési listák.

Mi az előfeltétele annak, hogy a nők olvasókká váljanak;

A felvilágosodás programjában a női nevelés kezdettől fogva fontos helyen szerepelt.⁶ A társadalmi átalakulás a 18. században a férjből és apából olyan pénzkeresőt csinált, aki a nap nagy részét házon kívül, gyakorta mint hivatalnok töltötte el. A nőnek viszont azt a szerepet szánta, hogy a háztartást vezesse és a gyerekeket nevelje, sőt, az otthonmaradó nőnek minden a háztartással összefüggő dologban vezető pozíciót adott. Egy 1781-ben, Kurzbeck bécsi nyomdájában megjelent kötetben, *Ueber die Mädchenerziehung, ein Gespräch*⁷ olvasható egy dialógus két nő és egy férfi között. Itt elsősorban François Fénelon *L'education des filles*⁸ című, 1687-ben megjelent művéről van szó. A vita szereplői mindig eltérő véleményeket fogalmaznak meg a nő feladatáról és életcéljáról:

„...die vorzüglichste Bestimmung des schönen Geschlechtes sey die Ehe. (es) hat seine eigenthümlichen Geschäfte: und von diesem Gesichtspunkte erscheint die Nothwendigkeit die Mädchen durch eine zusagende Art der Erziehung zu selber

⁴ Lásd pl.: SEIDLER, Andrea und Wolfram: *Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809. Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Preßburg und Pest-Buda.* Wien, Böhlau, 1988; KÓKAY, György (Szerk.): *A magyar sajtó története, 1705–1848. I. Bp. Akadémiai K. 1979.*

⁵ A tapasztalt, idősebb, igényesebb szövegeket is feldolgozó férfi olvasótól megkülönböztették tehát a kevésbé érett férfi olvasót és így egy nevezőre hozták a korban nem differenciált női olvasókkal.

⁶ Soha nem felejtették el azonban a női individuumnak a korban legfontosabbnak vélt, a háztartáshoz kötődő szerepét.

⁷ *Ueber die Mädchenerziehung ein Gespräch.* Wien, Kurzbeck, 1781.

⁸ FÉNELON, François de Salignac de la Mothe: *Éducation des filles.* 1687.

vorzubereiten, welche man eigentlich weibliche Erziehung nennen dürfte. Die vortheilhafte Bildung des Körpers, Reinlichkeit, und Geschmack im Anzuge, Sanftmuth, und Gefälligkeit im Betragen, wodurch sie liebenswürdige Gemahlinnen werden; Geschicklichkeit in der Frauenarbeit, Ordentlichkeit, und angemessener Fleiß, Kenntniß des Hauswesens und einigermaßen auch der Küche, sogar des Marktes, und alle jene Eigenschaften, die sie zu guten Hausmüttern machen, sind die Gegenstände, womit sie sich beschäftigt."⁹

Ezek Fénelon elképzelései, egy 1781-es szereplő szájába adva. Joseph von Sonnenfels e feladatkört még kibővíti a *Weibliches Orakel*¹⁰ című hetilapjában, ami mindenesetre valamivel korábban jelent meg és erősen Rousseau hatását mutatja:

„Das Glück des Frauenstandes ist gleich dem Glücke der Fürsten; glücklich seyn, dadurch, daß man glücklich machet – den Gemahl durch Tugend, Sanftmuth, Gefälligkeit und Mitempfindung – die Kinder durch Unterricht und Beispiel – die Untergebenen, die Hausgenossen, durch Gelindigkeit und Menschenfreundschaft...”¹¹

Sonnenfels fölértékeli a nőiség státuszát, miközben a nőnek óriási jelentőséget tulajdonít, nevezetesen a házi boldogság és béke felelősségét, egy olyan felelősséget, amely más dimenzióban az állami felsőbbbség feladata lehetne. Az abszolutisztikus kormányzat uralkodója az állam első szolgájának, valamint az alattvalók lehetőleg nagy számának juttatott általános jó legfőbb felelősének érzi magát. A nő ezt az uralkodói szerepet játssza – kicsiben. Akkor boldog, ha a számára a természettől rendelt feladatokat gyengéden („mit Sanftmut”) és okosan elláthatja, biztonságot teremthet az otthonában. Sonnenfels beszél az oktatásról is: gyermekei szellemi fejlődéséért első házitanítóként szintén az anyá a felelős.

A nőnek és anyának ezek a feladatai természetesen elvileg a műveltség bizonyos fokát követelték meg. E tekintetben azonban óvatosságnak kell lennünk. A női nem nevelésének koncepciója Fénelon és Rousseau munkáira épült. E szerzők a felvilágosodás művelődési eszméinek nemek szerinti megosztását tökéletesen képviselték. Fénelon, aki egy fél évszázaddal élt és alkotott Rousseau előtt, megírta az általános oktatási szabályok kódexét, mégpedig külön a fiúkéét és külön a lányokéét. A lányok iskolázását pártolta ugyan, de csak célirányosan, azaz a későbbi háziasszony praktikus életére vonatkozóan. Hatása messze túllépett Franciaországon, már 1698-ban lefordították németre.¹² Rousseau, aki a 18. század közepén írta meg *Emile*-jét, a nőket ugyancsak jól őrzött pozícióban, a család és a férj támaszaként akarta látni.¹³ A természet törvényei, szerinte, a nőnek egyértelmű helyet jelölnek ki a társadalomban.¹⁴

⁹ *Ueber die Frauenerziehung*, 16.

¹⁰ [SONNENFELS, Joseph von]: *Das weibliche Orakel*. 15 darab. Wien, 1767. Idézet a második kiadásból. Wien, 1769.

¹¹ SONNENFELS: i. m.

¹² *Von Auferziehung der Töchter*. Leipzig, 1698; *Gedanken von Erziehung der Töchter*. Hannover, 1729.

¹³ ROUSSEAU, Jean-Jacques: *Emile oder Über die Erziehung*. Leipzig, Reclam, 1993. Német fordítások: *Aemil oder von der Erziehung*. Berlin, 1762. Előtte már megjelent németül *Abhandlung von dem Ursprunge der Ungleichheit unter den Menschen und worauf sie sich gründe*. Berlin, 1756. *Gedanken von dem gesellschaftlichen Leben der Menschen oder Staatsrecht*. Marburg, 1763. anonym.

¹⁴ Lásd: SEIDLER, Andrea: *Das Idealbild der Frau in Wiener Wochenschriften der 60-er und 70-er Jahre des 18. Jahrhunderts*. In: *Österreich und das achtzehnte Jahrhundert. Jahrbuch der Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jhdts*. Bd. 13. 1998. (Sajtó alatt.)

„Als Frau gilt die Frau mehr denn als Mann. überall da, wo sie ihre Rechte geltend macht, ist sie im Vorteil; überall da, wo sie die unsrigen usurpieren will, bleibt sie uns unterlegen... Sie müssen viel lernen, aber nur das, was zu wissen ihnen gemäß ist.” (Rousseau: *Emile*)¹⁵

Rousseau számára is fontos volt a nők nevelése. Ez a nevelés azonban nála arra korlátozódott, hogy a szerephelyzetet, valamint a természetes adottságait erősítse. E mű közvetlenül a francia kiadás után, 1762-ben már németül is megjelent és nagy hatással volt a Mária Terézia-korabeli bécsi sajtóra.¹⁶ Így az ún. *Moralische Wochenschriften* utódai már Rousseau és Fénelon természetfilozófiájának hatása alá kerültek. Tartalmi egyezések mellett számos, tőlük származó mottó is utal ilyen recepcióra.¹⁷

A felvilágosodás által propagált női nevelés ugyanakkor nagyon tág fogalom. A magasabb képzés is beletartozhatna, amiképpen ezt Johann Christoph Gottsched felesége, a híres Gottschedin követelte,¹⁸ de ugyanakkor jelentheti csupán a többé-kevésbé kiművelt háziasszonyok nevelését. A protestáns északnémet társadalom korai felvilágosodáskori modellje a nők képzését, sőt, magasabb iskolai képzését nagyon kívánatosnak tartja, míg Rousseau, és vele a Habsburg Monarchia hetilapírói ötven évvel később a művelt, jó és megbízható háziasszonyt jelölték meg célként. A 18. század hatvanas, hetvenes éveire, illetve a nyolcvanas évtized kezdetére szeretném a hangsúlyt helyezni, anélkül azonban, hogy általánosítani akarnék. Későbbi lapok, de pl. a Bécsben 1761-ben letelepült német Neugebauer hetilapjai¹⁹ is kritizálják azt a korlátozást, amely Közép-Európa késő-felvilágosodáskori társadalmában a nőket érintette.

¹⁵ ROUSSEAU: *i. m.* 731f.

¹⁶ Lásd főleg Joseph von Sonnenfels és Johann Rautenstrauch műveit, különösen *Die Meinungen der Babet*. Wien, Bader, 1774–1775., összesen 50 darab.

¹⁷ Pl. „Unsere Meinungen brühen auf unseren Empfindungen” ill. „Die besiegten Begierden sind die Quellen des wahren Glücks” a *Meinungen der Babet*-című folyóiratban. Wien, Bader 1774–1775.

¹⁸ Lásd pl. *Die vernünftigen Tadlerinnen*, 1725, febr. 7, 6. darab, 43: „Ich bin itzt nich im Begriffe, die abgedroschene Streitigkeit zu erneuren, welche über der abgeschmackten Frage entstanden: Ob das Weibliche Geschlechte auch zum Studieren geschickt sey? Wir sind Menschen sowohl als die Manns-Personen, und dieses wird niemand im Ernste läugnen, er wäre denn ein Narr. Wir haben eben die Kräfte des Gemüthes, so die Manns-Personen besitzen, ja eben die Fähigkeiten in der Gelehrsamkeit etwas zu thun. Wer das Gegentheil vertheidigen wollte, müste niemahls von den so vielen Personen unseren Geschlechtes etwas gelesen haben die so tief in die Geheimnisse der Gelehrsamkeit eingedrungen, als nur immer von Manns-Personen geschehen können. Die Schrifften der Schurmannin, der Scudery und Dacier, vieler andern zu schweigen, sind in den Händen aller Gelehrten.”

¹⁹ Lásd pl. *Aspiens Schule für kokette Damen*. Wien und Leipzig, 1786. 2. Auflage, 1 Band., S.55fr... Die Männer bemächtigten sich der Regierung, schlossen und aus allen Geschäften aus, zwangen uns zu gesetzen, die zu ihrem Vortheile eingerichtet sind, und wozu wir unsere Einwilligung nicht gegeben haben, zu gehorchen. Sie spotten unserer Schwäche, die ihr Werk ist, fordern dafür Liebe, ohne die sie, wie sie sagen, nicht glücklich sein können, und bestrafen uns gleichwohl dattür, enn wir sie glücklich machen. Sie haben recht. Wir verienen es bestraft zu werden, wenn wir so blöde sind, die Feine unserer Ruhe, die Tiranen unseres Lebens, die Räuber unserer angeborenen Rechte zu lieben. Wir sollten das schwichere Geschlecht sein, sie das stärkere? Die lächerlichen Geschöpfel ill. [Neugebauer]: *Der Verbesserer. Eine Wochenschrift*. Wien, Ghelen 1766. Erről a folyóiratról lásd: SEIDLER/SEIDLER, 178, és Neugebauer Bécsi tartózkodásáról SEIDLER, Wolfram: *Buchmarkt und Zeitschriften in Wien 1760–1785*. 90.

A nők képzésének eme rövid kitérője után térjünk most vissza az előszavak és a hirdetések értékeléséhez.

A 18. század hatvanas és hetvenes éveiben megjelent számos szórakoztató folyóirat előszavában találkozunk azzal a kitéttel, hogy elsősorban nőkhez akarnak szólni. Nőkhez, inasokhoz, de olyan férfiakhoz is, akik hivatali tevékenységük mellett valamiféle kikapcsolódásra vágyanak. A bécsi Christian Gottlob Stephanie pl. 1768-ban kiadott egy periodikumot,²⁰ amelynek előszavában így ír:

„[Ich möchte] Leserinnen und Leser – von den ersteren .. besonders viele [ansprechen].. Verschiedene Personen von beyden Geschlechtern, deren Hauptvergnügen das Lesen sinnreicher Schriften ausmacht. (...) Die reizendere Hälfte des menschlichen Geschlechts, ist bey der Ausgabe dieser Monatsschrift unser vornehmstes Augenmerk. Damit schließen wir (...) die andere Hälfte desselben, auf keine Weise aus: und auch Jünglinge – wenn wir Männern sagten, dürfte es vielleicht stolz klingen – werden vielerley für sich darinnen antreffen”.²¹

Karl Gottlieb Windisch pozsonyi szerkesztő is hivatkozik női olvasóközönségre, amikor 1766. november 12-én bejelenti a *Freund der Tugend*,²² a *Preßburger Zeitung* morális hetilap-mellékletének megjelenését, miközben egy nővel mondatja a következőket:

„Eine Schöne aber, die neben mir, und einem Par anderer Freunde, bisher noch kein Wort geredet hatte, fing itzt an, ihre Gedanken deswegen zu eröffnen. Wie, sagte sie, wäre es, wenn man dem Verleger der Preßburger Zeitung den Vorschlag machte, anstatt der bisher eingerückten Artikel ein moralisches Blatt zu drucken, und mit den Zeitungen zugleich herauszugeben? Sie meine Herren könnten alsdann das Ihrige beytragen, und an unserem Vergnügen, und Unterrichte arbeiten helfen...”.²³

Windischnek ez a hivatalos bejelentése a nőt a férfinem partnereként mutatja be, aki tanulni akar, viszont erősen függ attól, milyen anyagot készít számára a férfi. Levelezésében nem találjuk ezt a gáláns tiszteletet, amit Windisch a nőnek még a „szép” (Die Schöne) terminussal is kifejez. 1782-ben pl. azt írja egyik leghűségesebb bizalmasának, Daniel Cornidesnek, hogy az *Ungrisches Magazin*²⁴ számára szüksége lenne anekdotákra:

„Das erste Stück des 2ten B[andes] unseres Magazins wird folgende Materien enthalten (...) Anekdoten. Die lesen unsere Damen, Fräulen, Weiber, Mägdchen, Stutzer, politische Kannengiesser, und der Saugthiere sehr gern! Und da ein Viertl der Auflage durch dieselben verzerrt wird: so muß ich immer etliche hinten anflicken; denn die meisten untersuchen die Stücke von hinten – Solche Anekdoten, wenn Ihnen theuerster Freund, welche gelegentlich eintreffen, bitte ich für unser Magazin zu sammeln.”²⁵

²⁰ [STEPHANIE, Christian Gottlob]: *Neue Sammlung zum Vergnügen und Unterricht*. Wien, Gräffer 1768–1769, 12 darab.

²¹ STEPHANIE: *Sammlung*..., Vorwort.

²² WINDISCH, Karl Gottlieb: *Der Freund der Tugend, eine Wochenschrift*. Preßburg, Landerer 1767–1769. 3 kötet.

²³ Wienerisches Diarium 1766 november 12: „Ankündigung einer Wochenschrift”

²⁴ WINDISCH, Karl Gottlieb: *Ungrisches Magazin oder Beyträge zur ungarischen Geschichte, Geographie, Naturwissenschaft und der darin eingeschlossenen Litteratur*. Preßburg, Löwe 1781–1787.

²⁵ K. G. Windisch és Daniel Cornides levelezése. Pozsony, 1781 november 4, MTA Könyvtárának Kézirattára.

A nők az olvasói tábor alsóbbrendű peremcsoportjával való azonosítását azonban nemcsak Windischnél olvashatjuk – nála mindenesetre csak bizalmas levelezésében – hanem kevésbé igényes amusement-periodikák valószínűleg humorosnak szánt hirdeteiben. Kettőt említenék itt. Először 1781-ből „Das gelehrte Fragamt”,²⁶ amelynek 1781. dec. 26-i hirdetése megjelent a *Wienerisches Diarium*-ban. A kiadó (és egy személyben vélhetően a lap szerzője) elmélkedik a kiadvány tartalmáról és azt tervezi, hogy egyes közlemények mellet olyan kérdéseknek is helyet ad, amelyek alkalmasak a publikum megindítására (movere). És eközben beszél az olvasónőről is:

„(...) Soll ich dem noch Münsterchen mir vorligender Fragen beyrücken? – Vielleicht, daß das Frauenzimmer und andere, welche zu fragen hätten, und sich auf die fragende Weltweisheit des Sokrates noch nicht wohl verstehen, sich damit behelfen möchten! – Man schreibt also z.B. auf den Fragzettel: Müssen wir denn immer denken? oder: (...) Warum spricht das Frauenzimmer lieber von anderer Leute Thun und Lassen, als die Männer?...²⁷

Második példaként álljon itt a „Lotto-Prophet” 1782-ből.²⁸ 1782. május 22-én jelent meg a hirdetés a *Wienerisches Diarium*-ban. A lehetséges közönségről a következőket tudjuk meg:

„Soviel weiss ich im voraus, daß ihn Gelehrte und Ungelehrte, Reiche und Arme, Herren mit- und ohne zwey Sackuhren, Damen mit- und ohne Schleppe, ja sogar auch Fratschler-Weiber kaufen werden. Denn wen reizet nicht die Lotto-Sucht?...²⁹

Az olvasóközönség iránti nyájasság elvész, a kiadó nem kizárólag művelt publikumhoz szól, hanem megpróbál (valószínűleg anyagi okok miatt is) szélesebb olvasórétegeket találni, egészen a „társadalmilag tökéletesen haszontalan” Fratschler-Weiberig, akik egésznap elfoglaltsága pletykák terjesztésében merül ki.

A rendelkezésünkre álló források átfogó analízise még hátra van. A kíváncsú áttekintés és elemzés csak úgy valósulhat meg, ha egy nagyobb, határokon átnyúló kutatási programot képzelünk el.

A nőknek az olvasókörbe való bevonása azonban nem mindig gazdasági okokból történt. A felvilágosult publicisztika egyik legfontosabb premisszája az általános műveltség elve. Az olvasmányok ne pusztá öncélt szolgáljanak, ne csak szórakoztassanak, hanem tegyenek eleget pedagógiai célkitűzésnek is: erősítsék például a férfiak értelmét és fejlesszék a nők ízlését („Geschmack”). A már említett Stephanie azt írja a *Sammlung*-jában, hogy a lap olvasása azzal a közvetlen haszonnal jár, hogy mindkét nembeli olvasó számára megkönnyíti az egymással való érintkezést. A „barátságos összejövetelek” esetére megkapják többek között ti. azokat a témákat, amelyeket a legszívesebben megbeszélnének egymással.

„Dies verschafft ihnen den ergiebigsten Stoff zur Unterredung, die nicht minder vergnügend als lehrreich sei.”³⁰

Az elvonult magánolvasást lehetőleg meg kellene haladni egy lépéssel. Az olvasmányok ajánlását egy nevelési program részeként kell értelmeznünk. Ez a koncepció szintén az általános jót

²⁶ Példányai elvesztek, ill. lappanganak. Lásd SEIDLER/SEIDLER, 234.

²⁷ *Wienerisches Diarium* 1731. december 26.

²⁸ Ez a folyóirat is elveszett. Lásd: SEIDLER/SEIDLER: 242.

²⁹ *Wienerisches Diarium* 1782. május 22.

³⁰ STEPHANIE: *Sammlung*... 2.

szolgálja, és a nő számára mintát ad a konverzációs képességekről, egy olyan művészetről, amely a dominánsan a férfi által irányított kommunikációban érvényre juthat. A nők a nyilvánosságban való kultivált részvételét elsősorban a férfiak kívánták, és ebből női erényt, sőt, női kötelességet formáltak:

„...die Männer hätten ein Recht zu wünschen, daß ihre Gattinnen nicht bloß ihre Weiber, sondern auch ihre Gesellschafterinnen, und Gehilfinnen seyn möchten.”³¹

A butácska „Frauenzimmer”, az általában szép külső és a belső igénytelenség, a felvilágosodástól meg nem érintett műveletlen ember metaforájává válik, aki ellentéte a külsőleg nem feltűnő, de belső értékei szerint gazdag, okos, olvasott nőnek. Ez utóbbi figura (akár nő, akár férfi) tekinthető az évszázad vívmányának. Némi következetességgel sikerülni fog, hogy a nők is éles elmével bírnak. De itt is legyünk óvatosak. A túlzásba vitt képzettség káros és visszataszító a férfiak szemében. Stephanie gyűjteményében olvasható egy értekezés, az „Einfluß des Geschmacks auf die innere Schönheit des Frauenzimmers...”. Itt a szerző a következőket mondja:

„Ich will (...) nicht sagen, daß ein Frauenzimmer gelehrt seyn müsse. Ein gelehrtes Frauenzimmer (...) ist das entgegen stehende Aeusserste von einem Frauenzimmer nach Mode (...) Ja, ich behaupte, daß die gelehrten Schönen, die gar nichts von der Haushaltungskunst und von allen den Beschäftigungen verstehen, die ihr Geschlecht unterscheiden eine viel schlechtere Figur machen, als die, welche sich auf weiter nichts, als auf die Nadel und den Künnchenzettel verstehen. Ueberhaupt geht s den gelehrten Frauenzimmern bey der Gelehrsamkeit gemeiniglich, wie allen Gelehrten; sie haben nur einen halben Geschmack, und kennen die Welt nicht. Alles, was sie hervorbringe, wird Affectation, oder ein geborgter Witz, seyn, weil sie den Umgang vernachlässigt haben (...)”.³²

Ennyit tehát a „Frauenzimmeről”, aki önmagát képzi, következképpen tehát „félre képezi”, éppen azért, mert tudását nem férfi társaságban és nem a férfiak kontrollja alatt szerzi meg. Ezt a problémát jól ismerve a periodikumokban gyakorta szerepelnek olyan mintadialógusok, amelyek a női vitakészség fejlesztését szolgálják.

Szeretnék végül nyomatékosan emlékeztetni a 18. század morális hetilapjainak fiktív leveleire, hiszen ez a korrespondáló kérdés-felelet játék feltétlenül a női olvasóközönség társasági érettségét segíti elő.

ANDREA SEIDLER (WIEN)

Sajtóvita Pestalozzi módszeréről 1817-ben. Pestalozzi magyarországi kapcsolatait és munkásságának a magyar nevelésügyre gyakorolt hatását részletesen feltárta már neveléstörténeti szakirodalmunk.¹ Jelentőségéhez képest azonban keveset foglalkozott a korabeli magyar sajtóban megjelent első Pestalozzi-értékelésekkel, pedig ezek elemzése sok értékes adattal járulhat hozzá a

³¹ Fußnote wo??

³² STEPHANIE: *Sammlung*... 150.

¹ KEMÉNY Ferenc: *Pestalozzi Magyarországon*. = Magyar Paedagógia 1927. 92–99.; LENGYEL Imre: *Újabb adatok Pestalozzi magyarországi hatásának értékeléséhez*. = A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei. 29. Bp. 1961. 150–159.; DANKANICS Ádám: *Egy múlt század eleji magánkönyvtár és Pestalozzi hatása*. = A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei. 46. Bp. 1964. 229–233.; MÉSZÁROS István: *Pestalozzi és a magyarországi nevelésügy*. = Helikon 1984. 259–270.

svájci nevelő elméleti és gyakorlati tevékenységének a hazai kortársak körében megfogalmazódott véleményének értékeléséhez.

A magyar sajtó hasábjain 1816-ban jelent meg az első híradás Pestalozziról. Várad Szabó János, aki 1810-ben közel egy évet töltött Pestalozzi intézetében, Yverdonban és hazatérve az ő elvei alapján nevelte a Vay fiúkat (Miklóst és Lajost), a *Hazai s Külföldi Tudósítások* című pesti lapban a következőképpen nyilatkozott a svájci nevelőről:

„... Három esztendő után, melyeket Németországban töltöttem, Helvétziába utaztam Pestalozzihoz, és ott közel esztendőt fordítottam egyedül arra, hogy az ő nevelésének módját ő tőle s tanítóitól tulajdon iskolájában tanuljam meg. Szemmel látott tanúja voltam a gyermekekkel való bánásnak: az ő tanítatások módjának és előmeneteknek, a gyermekek foglalatosságaiknak mulatáságaiknak, játékaiknak s magok viseleteknek; Pestalozzi iskolája elrendeltetésének, egy szóval mind annak, ami a Pestalozzi nevelése módjának fundamentomait, tulajdonságait, annak természeti valóságát teszi és illeti.”²

A cikkben bejelentette, hogy Pestalozzi módszertankönyveinek³ lefordítására készül. Azt hangsúlyozta, hogy azért szeretné megismertetni ezeket a műveket honfitársaival, mert a könyvek szellemében oktatott – nevelt gyermekek „mind a tudományokban, mind a jó erkölcsben mind pedig a testi gyakorlásokból származni szokott ügyességben” feltűnő előrehaladást mutatnak.” Várad Szabó Pestalozzi nevelési módszerét tartotta „a legjobbnak, az emberi természettel leginkább megegyezőnek, a legtökéletesebbnek.”

A rövid, de igen határozottan Pestalozzi elveit helyeslő cikk hatalmas sajtóvítát váltott ki, mely egyeseket nyilvános, másokat magánjellegű állásfoglalásra késztetett.

Folnesics Lajos, aki ezekben az években Budán leánynevelő intézetet tartott fenn, a *Tudományos Gyűjtemény* 1817. évi első számában „Észrevételek a Pestalozzizmus ellen”⁴ címmel hosszú tanulmányt tett közzé. Írása elején azt szögezi le, szent kötelessége figyelmeztetni honfitársait Pestalozzi nevelési eszméinek veszedelmes voltára:

„... a mi időnkben pedig a Pestalozzizmus igen magasztaltatik, és édes Hazánkat is Szabó János Úr vele megesmértetni szándékozik: legszentebb kötelességemnek tartom, ezen érdekes és tudós Nevelőt és Hazám Familiáit azon fogyatkozásokra és veszedelmekre figyelmetessékké tenni, a melyeket én, és más tapasztalt Nevelők látunk Pestalozzi Methodusában.”⁵

Cikkében négy fontos kérdésre próbál választ adni:

„1. Lehet-e a Pestalozzizmust Újításnak és új Találmánynak tartani? 2. Lehet és tanácsos-e ezen Methodust az egész Nevelésben és Tanításban avagy minden tanítási tárgynál Főtónussá tenni; 3. Megfelel-e ígéretének, p.o. a szembetűnő szép előme-

² VÁRADI SZABÓ JÁNOS: *Jelentés a két Magyar Hazához.* = *Hazai s Külföldi Tudósítások* 1816. 45. sz. Toldalék.

³ *Anweisungen zum Buchstabieren und Lesenlehren von Pestalozzi.* Bern, 1801.; *ABC der Anschauung, oder An schauungslehreder, Massverhältnisse.* Bern, 1803. Nem tudjuk, hozzáfogott-e Várad Szabó János e könyvek lefordításához, vagy kedvét szegte az 1817-es sajtóvita. Nyomatásban nem jelentek meg.

⁴ FOLNESICS LAJOS: *Észrevételek a Pestalozzizmus ellen.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1817. I. 83–100.

⁵ FOLNESICS LAJOS: *Észrevételek a Pestalozzizmus ellen.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1817. I. 83.

netelekre és ügyességre nézve, kivált a jó Erköltsökben? 4. Nem lehet-e nálánál jobbat s jótévőbbben javasolni?”⁶

A szerző Niemeyer 1810-ben Halleban megjelent munkájára⁷ hivatkozik, melyben a német pedagógus sorra veszi a Pestalozzi-féle nevelés előnyeit és hátrányait. Niemeyer véleménye az, hogy a legnagyobb érdeme a módszernek a tervszerűség és a rendszerességre és szemléletességre törekvés. Elismeri azt, hogy a növendékek az olvasásban és a nyelvi tárgyakban valóban gyorsabban haladnak másokhoz képest. Ám hangsúlyozza azt is, hogy

„mind ezen hasznok nem újságok, nem új találmányok, hanem csak visszaemlékezések, mert már Pestalozzi előtt is, p.o. Comenius, Rousseau, Basedow, Rochow, a Revisions-Werk írói, Rosewitz és más Pädagógusok azt javasolták, s sürgették, hogy a gyermekeknek lelkét testi s érzéki dolgok által kell először kifejtetgetni és azután a természet fölötti és abstract dolgok megértésére általmenni;... hogy a gyermek ne tanuljon sokfélét, hanem kevésben sokat; hogy amit tud azt rendesen, összefüggve s bizonyosan tudja.”⁸

Tehát Folnesics szerint Pestalozzi módszere nem új, és ami a legnagyobb baj, mivel „szemléltre” épül, „nem lehet a Religióra és a Morálra alkalmaztatni”, pedig szerinte ezek szolgálnak a nevelés alapjául. Niemeyerrel együtt Folnesics is vallja: „Pestalozzi Methodusa Materialismusra vezet a Religióban és a Morálban.” A tanulmány további részeiben a szerző részletesen kifejti, mennyire káros és erkölcsromboló az, ha a gyermek kizárólag azt fogadja el igaznak, amit a maga szemével lát, amit „megszemlélt, megszámlált és megmért.” Kifejti, hogy Pestalozzi nevelési rendszere alapvetően hibás, mert nála háttérbe szorul „a tiszta keresztény hit”. Kifogásolja a szemléltetés és a méricskélő öntevékenység túlzásait Pestalozzi módszerében, mert ezek alapján a növendék mindenről maga kíván meggyőződni, és nem fogadja el a tekintély, főleg a vallási tekintély eddig bevett gyakorlatát. Elítélőleg állapítja meg:

„Már közel 15. esztendeje, hogy terjeszkedik a Pestalozziizmus. Ha tehát annyi ereje van a szívnek s erköltsős életnek formálására, honnét van, hogy a láthatatlan világra, az örökkévalóságra való tekintet, t.i. a keresztyén Religió éppen ezen időszakban vettetett meg, kivált Németországban és helyette Salzmann és más naturalizáló Pädagógusok és Nempädagógusok a keresztyén név alatt, a Naturalismust s Rationalismust, melly mindent csak szemmel látható s tapasztalható okokból akar megmagyarázni, majd nyilván, majd pedig titkon terjesztik?”⁹

Folnesics szerint Pestalozzi és követői a tiszta erkölcs és az igazi hit ellenségei. Tanítványaik semmivel sem tudnak többet mint a hagyományos módszerek szerint nevelkedő társaik, sőt nélkülük, hitük és erkölceik súlyosan károsodnak.

⁶ FOLNESICS Lajos: *Észrevételek a Pestalozzizmus ellen.* = Tudományos Gyűjtemény 1817. I. 84.

⁷ NIEMEYER, August Hermann: *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts für Eltern und Schulmänner.* Halle, 1796. A mű, mely számos kiadást ért meg, nagy hatást gyakorolt a 19. század első felének német pedagógiájára, és Magyarországon is ismert volt. Ürményi József már 1812-ben ajánlotta tanulmányozását. Később átdolgozott formájának magyar fordítása is megjelent: *Nevelés és Tanítási Tudomány.* A szülők a házi és iskolai tanítók számára az austriai iskolák állapotját is szem előtt tartván, a 6. kiadás szerint kidolgozta CHIMAINI Leopold, és a magyar növendékek szükségéhez alkalmaztatta ÁNGYÁN János. I–II. Pest, 1822–23.

⁸ FOLNESICS Lajos: *Észrevételek a Pestalozzizmus ellen.* = Tudományos Gyűjtemény 1817. I. 85.

⁹ FOLNESICS Lajos: *Észrevételek a Pestalozzizmus ellen.* = Tudományos Gyűjtemény 1817. I. 88.

A cikk vitára készítette a nevelésügy iránt érdeklődő magyar szakembereket. A *Tudományos Gyűjtemény* következő számában Schedius Lajos egyetemi tanár, a pesti evangélikus népiskolák felügyelője válaszolt a Pestalozzi ellen felhozott vádakra.¹⁰ Abból indul ki, hogy aki erkölcstelenséggel és vallástalansággal vádolja a svájci nevelőt, az

„Pestalozzi metódusát sem egészen, sem pedig igaz értelme és lelke szerint nem esméri. Úgy látszik, mint ha F. Úr sem Pestalozzi maga munkáit, sem a róla kiadott tisztebeli Relatiókat, sem a már több helyeken ezen Systema szerint virágzó Intézeteknek le-írásait nem olvasta volna.”¹¹

Schedius Pestalozzi műveiből vett szó szerinti idézetekkel bizonyítja, hogy Pestalozzi elméleti és gyakorlati munkássága vallásos alapokon nyugszik. Tételtől tételre cáfolja Folnesics állításait, és végül leszögezi, Pestalozzi nemcsak elméleti műveiben, hanem a gyakorlatban is bizonyította, hogy módszere racionálisan gondolkodó, de egyben erkölcsös és vallásos emberek nevelését eredményezi.

A vita részben a lapok hasábjain folyt, de a kortársak levelezésében is erőteljes nyomokat hagyott. Kazinczy és köre levelezése jól megvilágítja a vitához való különböző hozzáállásokat.

Döbrentei Gábor 1817 márciusában a következőket írta Kolozsvárról Kazinczynak:

„A Pesti Tudományos Gyűjteménynek II. kötetét tegnap olvastam- el... Hogy Schedius Pestalozzit védelmezte a Folnesics ész nélkül való megtámadása ellen, annak nagyon örvendtem, s annyira, hogy ha Schediussal legyek, mingyárt tiszteletére mentem volna.”¹²

Kissé mérsékeltabb véleményt fogalmazott meg a kérdéssel kapcsolatban Dessewffy József, költő, politikus Kazinczy közeli barátja aki a következőket írta április elején Kassáról:

„Most forgatom a Gyűjteményt... Folnesics Úr Pestalótzy ellen buzogván sok helyesek közt a melylyeket felkarol, nagyon meszsze mégyen buzgóságában.”¹³

A Pestalozzi nevelési módszerének értékelésével foglalkozó sajtóvita túlnőtt hazánk határain. 1817 áprilisában jelent meg A bécsi *Chronik der Österreichischen Literatur* című lap 1817. 29. száma¹⁴ szemlélte a *Tudományos Gyűjtemény* addig megjelent számait, és többek között foglalkozott a Pestalozzi vitával is. A bírálat alapvetően elítéli Folnesics nézeteit, és védelmezi Pestalozzi elméletét és nevelési gyakorlatát.

Folnesics a *Tudományos Gyűjtemény*ben ismertette a bécsi lap bírálatát¹⁵ és nem értett egyet annak megfogalmazásával, amely szerint ő „Pestalozzi Methodusát az ő lelke szerint egészen meg nem értette”. Itt is hangot adott korábbi véleményének, hogy a svájci pedagógus módszere erkölcsromboló és károsan hat a gyermekek vallási érzületére. A folyóirat következő számában

¹⁰ SCHEDIUS Lajos: *A pestalozzizmus ellen való észrevételekről.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1817. II. 115–121.

¹¹ SCHEDIUS Lajos: *A pestalozzizmus ellen való észrevételekről.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1817. II. 116.

¹² Döbrentei Gábor – Kazinczynak. Kolozsvár, Martz 16 dikán 1817. In: *Kazinczy Ferenc levelezése. XV.* Közzéteszi VÁCZY János. Bp. 1905. 119.

¹³ Gr. Dessewffy József – Kazinczynak. Kassáról, Ápril. 5 dikén 1817. In: *Kazinczy Ferenc levelezése. XV.* Közzéteszi VÁCZY János. Bp. 1905. 146.

¹⁴ *Chronik der österreichischen Literatur vom 9-ten April 1817.* Nro. 29.

¹⁵ FOLNESICS Lajos: *A Tudományos Gyűjtemény Recenziója a Külföldön.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1817. IV. 142–148.

pedig nagy összefoglaló tanulmányban¹⁶ fejtette ki nézeteit a kérdés filozófiai háttéréről is, elemzve Kant, Fichte, Schelling és Pestalozzi „materializmusát” mely egyenesen a vallástalansághoz, az erkölcsök romlásához vezet.

Közben a *Hesperus* című brünni tudományos közlöny 1817. évi 22. számában megjelent egy cikk egy névtelenségbe burkolódzó magyar szerző (Kazinczy?) tollából, aki éles szavakkal ítélte el a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztőségét, mert egyáltalán helyet adott a Pestalozzi ellenes véleményeknek. Erre a cikkre reagált a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője Fejér György.¹⁷ Igaza tudatában határozottan megfogalmazta, hogy a folyóirat célkitűzéseinek megfelelően helyet ad mindenféle véleménynek, azoknak is, amelyek nem értenek egyet Pestalozzi nevelési elveivel, és azoknak is, akik azt célravezetőnek tartják. Nehezményezi, hogy „Ha a Hazai Írónak Pestalozzi mellett különös okai és béléltásai voltak, miért nem terjeszté azokat tudósan elő?” – az egyetlen magyar tudományos folyóirat hatásbain, ahogyan azt a tudományos élet iratlan szabályai megkívánják. A német nyelvű külföldi lapban közzétett írás nem tartalmaz tudományos érveket – szögezi le Fejér, majd összefoglalja a hazai sajtóvita legfontosabb tételeit, kiegészítve a németországai lapokban megjelent Pestalozzival foglalkozó írások főbb gondolataival:

„Ama tárgyról, mellyről a legjelesebb Német nevelők Niemayer, Ewald, Eschenmayer sat. feleltek, ne lett volna-e szabad F. L. praktikus nevelőnket is szólni engednünk? Hogy a Pestalozzi nevelés módja a szám és betűvetés, Mathezis, természet- és nyelv esmérétére, a tudományok közlésére, az értelem s ész kiformaltatására igen alkalmas legyen, tagadhatatlan; hogy az Istentelenségre, religiótlanságra, hitetlenségre vezessen egyenesen, mind eddig nincs meg mutatva... A Freyburgi Nevelők és Tanítók a már jó időtől fogva fenn álló Pestalozzi nevelés-módját el nem fogadták; a nem régen kezdődött Bell Lancaster módját ellenben kapva kapták a bécsi Újság (Nro. 174) tanúsága szerint... a Bécsi Udvari tanításra ügyellő Comissió egy iskolában a Pestalozzi módjával próbát tétetett, s alkalmatlannak találván azt félbe hagyatta. Azon tanúk pedig, kik Pesten a mind az Evangelikus Pestalozzi szerint való, mind a közönséges nem Pestalozzi szerint való iskolákban a nyilvánosság próbatételkor jelen voltak, azt vallják, hogy ebben mint amabban... szint olylly készsége tesznek szert a nevendékek.”¹⁸

A szerkesztő azzal zárja le a vitát a szerkesztőség nevében, hogy „... eleget szóllottak már a Pestalozzizmus eránt Tudósaink és Paedagogusaink, ideje, hogy a Bell-Lancaster tanításról értekezzenek ezentúl.”

A *Tudományos Gyűjtemény*ben az 1817. év elején kezdődött vita tehát májusban lezárult, de hazánk pedagógia iránt érdeklődő szakembereit még sokáig foglalkoztatta a kérdés.

Kazinczy 1817. november 13-án Várad Szabó Jánosnak írott levelében kitért arra, miért nem tud Pestalozzi nevelési rendszere gyökeret verni Magyarországon és megfogalmazta véleményét a sajtóvitáról is:

¹⁶ FOLNESICS Lajos: *Kant, Fichte, Schelling és Pestalozzi*. = *Tudományos Gyűjtemény* 1817. 44–90.

¹⁷ *Kinyilatkoztatás a Tudományos Gyűjtemény ügyében* = *Tudományos Gyűjtemény* 1917. V. 140–142. E helyen kell kiigazítanunk egy tévedést. A szakirodalomból jól ismert, hogy 1817. október végéig Fejér György szerkesztette a folyóiratot, tehát az V. kötet megjelenése idején, májusban is. Kazinczy soha nem volt a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője, mint ahogyan azt MÉSZÁROS István írja *Pestalozzi és a magyarországi nevelésügy című tanulmányában*. = *Helikon* 1984. 2–4. sz. 262.

¹⁸ *Kinyilatkoztatás a Tudományos Gyűjtemény ügyében* = *Tudományos Gyűjtemény* 1917. V. 141–142.

„A Méltós. Generálisné paransolt velem, hogy Pestalozzinak szerezzek Előre-fizetőket, s nem tudom már mennyi ideje, hogy megírtam, hogy egyet sem kaptam, s e tájon én vagyok az egyetlen egy Subscribens. Azolta is haszontalan volt iparkodásom mind itt, mind Erdélyben. Oroszországban a dolog megyen; nálunk nem megyen. Mit mutat ez? De ott azért megyen mert ott akarja az igazgatás; nálunk Folnesicsek szólnak ellene, s a Tudom. Gyűjtemény a szidalmat a munka első füzetébe vette fel, s oly nem bátor védelmezőt talált Pestalozzi, a millyet nem igen várt. Én nem óhajtom hogy vas-tag Recenzióink legyenek... De valóban a Recenzióknak az igen rosszak ellen kíméletlennek, a jók de megtévedők ellen bátraknak kell lenni, mert eddig is mindég az volt a bajunk, hogy az írók nem rettegtek az ostort, gond nélkül irtak.”¹⁹

A fenti szavak jól megvilágítják Kazinczy álláspontját az ügyben. A széphalmi vezért mélységesen felhőborította a tény: az újonnan alakult pesti folyóirat első számában helyet adott egy Pestalozzit negatívan értékelő cikknek és nézete szerint Schedius sem bizonyult a legfelkészültebb és legbátrabb védelmezőnek. Bírálatokra szükség van, vallja Kazinczy, de a rossz cikkeknek vagy nem kellene helyet adni a lapokban, vagy kíméletlenül meg kellene bírálni őket, nem olyan finoman, mint ahogy Schedius tette.

Feltételezhetjük, hogy a nagy port felvert vita készítette Döbrentei Gábort arra, hogy az általa szerkesztett *Erdélyi Muzéum* című folyóirat 1817. decemberében napvilágot látott VIII. kötetében közlétegyen egy Pestalozzi életéről és tevékenységéről szóló nagyobb tanulmányt, amely az *Annalen der Literatur und Kunst des Inn und Auslandes* című lap 1810. augusztusi számában megjelent írás magyar fordítása.²⁰ A cikk részletesen elemzi Pestalozzi életútját, kitér munkásságának legfontosabb állomásaira, és arra a tényre, hogy mint a legtöbb értékes és haladó törekvést, úgy a svájci pedagógus eszméit sem értékelték eléggé sem hazájában sem másutt.

Pestalozzi érdemeit elsősorban abban látja a szerző, hogy az elemi nevelés elméletét és gyakorlatát a természet elveiből kiindulva dolgozta ki. A cikk bemutatja a két főmű a *Lénárd és Gertrud* és a *Hogyan tanítja Gertrud gyermekeit* című műveket is.

Döbrentei szerkesztői megjegyzésében úgy nyilatkozik, hogy Pestalozzi módszerét nálunk is be lehetne vezetni. Fájlalja, hogy hazánkban a nevelésügy elméleti irodalma igen szegényes, kevesen tartják fontosnak, hogy ezen a téren tegyenek valamit. Pedig

„Kik egy Országnak fennálló boldogságát, az emberi erkölcsi nemesség kifejtését érzéssel előmozdítani óhajtják, azok a nevelés- és tanításbéli jobbításokat szent kötelességnek méltán tartják. Szégyen megvallanunk, nekünk annak céljára hasznosabban vezetők írásaink nincsenek, s tudósink álmas vesztglése miatt még melly későre lépnek.”²¹

A reformkor időszakában végre gyorsabb fejlődésnek indult pedagógiaelméleti irodalmunk. Pestalozzi tevékenységének értékelése is megváltozott. Többé már nem vitatkoztak a szerzők a módszer nemlétező erkölcsromboló és vallásellenes vonatkozásairól. Az yverdoni intézet meg-

¹⁹ Kazinczy – Szabó Jánosnak. Széphalom, Novemb. 13 d. 1817. In: *Kazinczy Ferenc levelezése. XV. Közzéteszi VÁCZY János. Bp. 1905. 353.*

²⁰ *Pestalozzi Henrik, a híres Nevelési-Író.* = Erdélyi Muzéum 1817. VIII. 114–125. Itt is meg kell említenünk a szakirodalomban élő félreértést. Mivel a cikk egyes szám első személyben íródott, és a cikk alatt Döbrentei neve áll, aki csak egy szerkesztői megjegyzést fűzött az íráshoz, a cikket emlegető szerzők azt Döbrenteinek tulajdonították. Pedig feltűnő adatok vallanak arról, hogy fordításról van szó. A cikkben szerepel egy mondat, amely a következőképpen kezdődik: „Midőn 1789-ben Helvétziában voltam, s Pestalozzi felől kérdezősködtem...” Döbrentei 1789-ben mindössze négy éves volt, tehát valószínűtlen, hogy róla lenne szó.

²¹ *Pestalozzi Henrik, a híres Nevelési-Író.* = Erdélyi Muzéum 1817. VIII. 125.

szűnése és Pestalozzi 1827-ben bekövetkezett halála után főleg mint a korszerű szemléltetés elméleti és gyakorlati szakemberét tartották számon a svájci pedagógust. Tanári kézikönyvek jelentek meg magyar nyelven, népszerűsítve az eljárást. Az adatok és dokumentumok azt jelzik, hogy a magyar iskolákban számos helyen a gyakorlatban is alkalmazták Pestalozzi módszerét.*

FEHÉR KATALIN

Cserey Farkas „Hazafi Óhajítás”-a a Magyar Kurir 1822. évfolyamában. A bécsi *Magyar Kurir* 1822. évfolyamában Cserey Farkas aláírásával egy „Hazafi Óhajítás” jelent meg.¹ Az írás nemcsak azért érdemel figyelmet, mert fényt vet Cserey,² s ezen keresztül a korszak szellemi törekvéseire, hanem azért is, mert adalékokkal szolgál a hazai műemlékvédelmi gondolkodás és szemlélet kialakulásához.

„Az igaz érdemű Kovachich Úr után említetik a’ Tudom. Gyűjt. 1821. eszt. II. Kötetének 124 lapján, hogy Garán-Szent-Benedeki Templomban, 1427. esztendőben *per Magistrum Thomam pictorem de Kolosvár* festett Oltárkép áll.³ Ugyan ott említetik Fuchs-Hoffer Úr után, hogy a’ Magyar dicsőségre nézve azon gyászos Mohácsi ütközet, az akkori korban festetve, ugyan a’ Garán-Szent-Benedeki Templomban találtatik.⁴ A’ művészi jelesebb tárgyaknak, a’ történet dolgok, az idők’ korai, és így a’ Nemzeti létel’ kifejlődésének legfőbb pontú minéműségére minő nyomos befolyásaik legyenek, a’ Tudományi műveltségben előbbre-haladtak előtt, elég ismeretes; buzgó hazafi indulat vezérli e’ rendeimet író tollamat, és kedves Nemzetem előtt kinyilatkoztatom azon óhajításomat, melly szerint találkozók annak tisztelt kebléből olly széplelkű és jóérzésű, ki ezen két rendbeli festéseit a’ régi Honnyi kornak, remek-ecset által lemásoltatván, helyeztesse a’ Magyar Nemzeti Kincs’ nagybecsű Tárházába, a’ Pesti Nemzeti Muzeumba. Magyarhoz magyar dicsőség’ arányából szöllok, és azon évben, mikor a’

* A tanulmány az OTKA támogatásával készült. (T025753.)

¹ Magyar Kurir 1822. I. 30–31.

² Cserey zaklatott életéről újabban ENYEDI Sándor közölt ismertetést: *Cserey Farkas levelei Aranka Györgyhez 1796-ból.* (Magyar Könyvszemle 1998/3. 293–300), megemlítve, hogy „fennmaradt kéziratai közül is van olyan (pl. „Hazafiúi óhajításai egy magyarnak”), amely megérdemelné, hogy megjelenjen.” 294.

³ Krüchten József a Kolozsvári Tamás által festett garamszentbenedeki oltár latin nyelvű feliratát, amely a mű megrendelőjét, alkotóját és keletkezésének körülményeit ismerteti, s amelyet teljes terjedelmében közöl, a régi magyar festésről olvasható „igen régi, vagy legrégebb” nyomnak vélte. (Tudományos Gyűjtemény 1821.II.124.) A feliratot Krüchten Kovachich Márton György „Repertorium Manuscriptorum et Monumentorum Diplomaticorum in Expeditione Diplomatico-Literaria conscriptum. Anno 1810, 1811, 1812” című kéziratából másolta ki, (OSzK Kézirattár Fol. Lat. 139.) „melyben a történettudós a levéltári gyűjtő útja során elébe került adatokat ismertette. Kovachich forráskutatói munkásságáról és az expedícióról: V. WINDISCH Éva: *Kovachich Márton György, a forráskutató.* Bp. 1968. Kandidátusi értekezés. MTAK Kézirattár. A felirat – melyet tehát már a 19. század elején ismertek és publikáltak – jelentőségéről és a kutatástörténetről: *Magyarországi művészet 1300–1470 körül. I.* Szerk.: MAROSI Ernő Bp. 1987. 619.

⁴ FUXHOFFER, Damiani: *Monasteriologia Regni Hungariae.* Veszpremii, 1803. I. 139–140. Fuxhoffer leírását Krüchten idézi: „És nem volna-e másolásra méltó az is, amit Fuxhoffer Damián a’ Garan Szent Benedeki Templomról magáról ír: „Pugna Mohacsiana, illa Hungariae, sed vel maxime Religioni infausta pugna, coaevo penicillo ad vivum depicta in eiate Ecclesiae cernitur.” ‘s a’ t. Lásd: *Monasteriologia.* L.I. Veszpremii, 1803. Fol. Pag. 139.” = Tudományos Gyűjtemény 1821.II.124.

nagy Festetich' és Szécheni' dicsőült Lelkeik még hév párában lebegnek körülünk: és nem hathatósan élesztő ösztönök e azon széplelkű áldozatok, melyeket Erdély' Udvari Cancellárja Gróf Teleky Sámuel ő Exc. ja és néhai Tudós Püspöke Gróf Batthyáni Ignác nyújtának a' Hazának? Krüchten Jó'sef Úr után tehát óhajtom, hogy ezen régi Magyar kornak emlékezetes művei úgy becsültesse meg, mint az ollyasokat Nemzetiségekre figyelmetes más Nemzetek megbecsülni szokták.

Ezen óhajtasomnál el nem hallgathatom abbéli régi szíves vágyásomat is említeni, hogy az illető Fő-Kormánytól mind két testvér Magyar Haza' Püspöki Megyéikben tétetne olly arányos Rendelés, melynek következtül a' Megyékbeli Mélt. Püspökök szabják pontos kötelességül Tiszt. Plebánussaiknak, hogy azok közül kiki a' helybeli Templomok eránt minden emlékezetes dolgokat kikeresvén, jegyezze-fel szorgalmasan, mint p.o.

a.) A' Templom' építésének idejét, ki építette, és fundálta azt? és ki volt az építőmestere?

b.) Micsoda nevezetes Oltárképek találtnak abban? ki által és mikor festettek? ugyan ezt értve az Egyházi készületekről és Szent Edényekről is.

c.) Azon Templomban minő nevezetes Emberek kereszteltettek, eskettettek, és temetettek? 's mikor?

d.) Harangjain, bejárásánál, boltozatjain, vagy akárhol is a' Templomban, vagy kerületében micsoda emlékirások találtnak? és több ilyenek Tudományos ízlésű figyelemmel feljegyeztetvén, a' Mélt. Püspökök által Magyar Országon a' Fels. Kir. Helytartó Tanácsnak, Erdélyben, a' Fels. Kir. Fő Korm. Tanácsnak küldessenek-bé: hol is arra kinevezendő Biztosság által az emlékezetre méltók rendbe szedetvén, egy példányba helyeztessenek a' Pesti Nemzeti Muzeumba, másba, minden Káptalan leveles-tárába a' szerint, mint az emlékezetes feljegyzések, melyik Káptalanhoz tartozó Megyékben találtattak? Ebből, az elenyészett időkről a' jelenvaló és jövőendő korra nevezetes befolyású Híztoriai kincs fog csalhatatlanul egybekerülni. Bécs, Januáriusban 1822.

Cserey, Fő – Strázsa – Mester"

A 19. század második fele előtt Magyarországon sem állami, sem intézményes műemlékvédelemről nem beszélhetünk⁵ ugyan, a műemlékvédelmi gondolkodás kialakulásában szerepet játszó néhány szemléleti változás jelentkezése azonban már a felvilágosodás és a korareformkor időszakában megfigyelhető. A sajtóirodalomban kibontakozó topográfiai-honismereti mozgalom, amelynek keretében nemcsak a tudósok ismertetéseit, hanem amatőr régiségbúvároknak és lelkes lakóipatriótáknak a lakóhelyük nevezetességeiről írt beszámolóit is közölték, viszonylag széles körű érdeklődést ébresztett a hazai művészeti, építészeti, régészeti emlékek iránt.

Módosulni kezd az emlékek megítélését befolyásoló értékhierarchia is. Míg korábban inkább a szakrális, illetve az anyagi érték volt a meghatározó, a 18. század utolsó évtizedeitől egyre fontosabbá válik a tárgyi emlékek történeti és tudományos forrásértéke. A megerősödő nemzeti öntudat számára új, hazafias tartalmat kapott a nemzeti múlt tárgyi (és építészeti) emlékeinek megbecsülése, a művelődési mozgalom hatására pedig felértékelődött az emlékek tudományos értéke.⁶

⁵ Az állami műemlékvédelem kezdetét a bécsi Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale magyarországi működésének elindulása (1853), az intézményesét pedig a Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottságának megalakulása (1872) jelentette. A *magyar műemlékvédelem korszakai*. Tanulmányok. Szerk.: BARDOLY István, HARIS Andrea, Bp. 1996.

⁶ Ezeknek az általános európai tendenciáknak a felismerését jelezheti Cserey azon óhajtása, hogy a „rég Magyar kornak emlékezetes művei úgy becsültesse meg, mint az ollyasokat Nemzetiségekre figyelmetes más Nemzetek megbecsülni szokták.” Cserey korábban is érdeklődött a hazai művészeti emlékek iránt. Az Aranka György-féle Erdélyi nyelvművelő és kéziratkiadó társasághoz érkezett Cserey Farkas „tudósítása a' múlt 1797-dik Esztendőben, Sz. Somljon talált Kintsről, azoknak le-írásával.” = Bécsi Magyar Kurir, 1798.I. toldaléka 11–16. Bécsi Magyar Merkurius 1798.I.232–237.

Cserey is javaslatát ismertetéskor a „buzgó hazafi indulat”, illetve az a „Tudományi műveltségben” jártasak számára nyilvánvaló meggyőződés vezérli, hogy a művészeti emlékek meghatározták a „Nemzeti létel” kifejlődésének” folyamatát. Azzal, hogy a garamszentbenedeki oltárt – még ha csak másolatban is – a múzeumban helyeztetné el (kiszakítva ezzel eredeti környezetéből, s megfosztva kultikus funkciójától), a szakrális érték helyett a hangsúlyt az emlék történeti és tudományos értékére helyezi.⁷ De – mint az egyházi művészeti emlékek adatainak rendszerezésére vonatkozó másik javaslata mutatja – Cserey a történeti és tudományos érték jelentőségét az eredeti szakrális funkciójukat megőrző emlékekénél is felismeri. Az egyházi kincsek és épületek „Tudományos ízlésű figyelemmel” történő összeírásából – véli – „az elenyészett időkről a’ jelenvaló és jövőendő korra nevezetes befolyású Híztoriai kincs fog csalhatatlanul egybekerülni.” A tudományos érdek jelentőségének felismerésére utal az is, hogy a felmérések eredményeit nemcsak a káptalani levéltárakba, hanem a Nemzeti Múzeumba is továbbíttatná.

Elsődlegesen ez a két szempont – a hazafias-történeti és a tudományos-művelődési – játszott szerepet azokban a változásokban is, melyek a művészeti emlékekkel való foglalkozás társadalmi megítélésében bekövetkeztek. Az emlékek gyűjtésére, megismertetésére, megóvására, illetve az intézményi és nemzeti gyűjteményekbe juttatására irányuló törekvések a korban – elsősorban a sajtón keresztül – általános társadalmi megbecsülést kaptak. Ezzel biztatja Cserey is – a „hathatósan élesztő ösztönök”, vagyis a korábbi példamutató cselekedetek említése mellett – azt a „szép-lelkű és jóérzésű” hazafit, aki vállalná a Nemzeti Múzeumba kerülő másolatok elkészíttetésének költségeit. A nyilvános, gyakran nevesített dicséret, elismerés, melyekben társadalmi rangtól és vagyoni helyzettől függetlenül bárki részesülhetett, aki hazafias lelkesedésből, vagy a tudomány iránti tiszteletből tett valamit a hazai múlt tárgyi emlékeinek megmentéséért vagy megismertetéséért, éppúgy hozzájárultak a műemlékvédelmi szemlélet és gondolkodás kialakulásához és elmélyüléséhez, mint azok a leírások és hírek, melyek egyes emlékek tudatlanságból, hanyagságból vagy nyereszkesedésből bekövetkezett pusztulását fájlalták.

Csereynek az egyházi művészet emlékeinek összeírására vonatkozó javaslata azok közé a kezdeményezések közé sorolható, melyek a felvilágosodás és a korareformkor időszakában a hazai művészeti emlékek adatainak magán, társasági vagy intézményi keretek között történő, többé-kevésbé szervezett összegyűjtésére, rendszerezésére irányultak.⁸ Kovachich Márton György 1787-ben egy „tudós társaság” nevében arra kéri az olvasókat, hogy egy „tudós gyűjtemény” megjelentetése céljából küldjék el hozzá – többek között a hazai művészeti emlékekre is vonatkozó – írásait.⁹ Aranka György Erdélyi Magyar Nyelv-művelő és Kéziratkiadó Társaságának tagjai – mint az 1793-ban meginduló tevékenységükről tudósító sajtóhírek,¹⁰ illetve a Társaság megjelentetett kiadványa¹¹ tanúsítják, több beszámolóban ismertették a hazai – elsősorban erdélyi – művészeti emlékeket, régészeti

⁷ Kovachich Márton 1810-es levéltári gyűjtő útján „Bártfán az egyházban őrzött régiségeket a múzeumnak szeretné megkapni.” V. WINDISCH: *i. m.* 244. A váci püspök a Nemzeti Múzeumnak ajándékozta a korábban a püspökségen őrzött márványreliefet, Báthory András Madonnáját. Tudományos Gyűjtemény 1818.IV.13.

⁸ Bél Mátyás topográfiai munkáját egy honismereti társaság (Societas Literaria) kereteiben akarta folytatni Kollár Adám Ferenc. 1762-es tervezete szerint – mely végül nem valósult meg – a tagok kutatásai eredményeiről rendszeresen értesítenék egymást, s a megfelelő színvonalú munkákat ki is nyomtatnák. *A magyar sajtó története. I. 1705–1848.* Szerk.: KÓKAY György. Bp. 1979. 63–64.

⁹ Bécsi Magyar Muzsa 1787. 453–454.

¹⁰ Bécsi Magyar Merkurius 1794.II.986, 1798.I.232–237, I.361–362, 771–776, Bécsi Magyar Kurir 1798.I. toldaléka 11–16, I.758–760, 771–776.

¹¹ (ARANKA György): *A' Magyar Nyelv-művelő Társaság' Munkáinak Első Darabja.* Szebenben, 1796.

leleteket.¹² Jankovich Miklós, a híres műgyűjtő 1818-ban olyan kiadvány megjelentetését tervezi, amely hazai művészeti emlékek rajzait és leírásait tartalmazná. Kéri az olvasókat, hogy az ország minden területéről küldjék be a régi várak, romok, templomok, tornyok, sírboltok leírását. A kassai templom pontos felmérő rajzáért 250, a zágrábiért 160 Ft-ot ígér.¹³

Ezek a részben független társasági keretekben mozgó kezdeményezések – mint látjuk – többnyire és elsősorban a lelkes régiségbúvárok hazafias és tudományos indíttatású közreműködésére számítottak. Bár a Nyelvművelő Társaság megalapításakor Aranka – a feudális hagyományoknak megfelelően – az uralkodó, illetve az országgyűlés védelme alá kívánja helyezni működésüket,¹⁴ ezt a cselekedetet még inkább az erkölcsi és anyagi támogatás megszerzésének igénye motiválta.

Modernebb szemléletről, hatékonyabb, operatívabb módszerek iránti igényről tanúskodik Cserey javaslata. Azzal, hogy az egyházi emlékanyagnak az „illető Fő-Kormány” által elrendelt, azonos szempontok szerint elvégzendő, az egész országra kiterjedő általános felmérése eredményeit rendszerezés céljából Magyarországon a Helytartótanácsához, Erdélyben a Királyi Főkormentanácsához küldetné be, rendszeres és módszeres hivatali adatkezelésre tesz javaslatot. A szakszerűség iránti igény jelentkezik abban a kitételben is, hogy az adatok feldolgozását külön e célra létrehozott bizottság végezné el.

Míg az egyházi művészetre vonatkozó adatok kezelése korábban – pl. a canonica visitatiok esetében – csak az illetékes egyházi hivatalok feladata volt, Cserey az adatkezelést már tágabb és laicizált körben, államigazgatási, illetve közművelődési és tudományos feladatokat ellátó intézmények hivatali keretein belül képzeli el. Modern szemléletről tanúskodik az is, hogy nemcsak a tárgyi emlékek felmérését, hanem az építéstörténetre, illetve az egykori építészekre és képzőművészekre vonatkozó adatok összegyűjtését és rendszerezését is javasolja.

PAPP JÚLIA

Az 1848-as forradalom sajtója a nőkérdésről. Míg 1847-ben 65 időszakos lap jelent meg Magyarországon, addig az 1848/49-es forradalom és szabadságharc másfél évre terjedő időszaka alatt körülbelül kétszázra tehető a megjelent hírlapok és folyóiratok száma.¹ Többségük magyar nyelvű, de német, szlovák, horvát, szerb, román és francia nyelven is jelentek meg lapok.

E hatalmas sajtóanyag pedagógiai szempontú áttekintése még nem történt meg, pedig bizonyos, hogy számos értékes új adattal szolgálhatnak ezek a nehezen fellelhető, szétszórt közlemények neveléstörténetünk számára, a forradalom alatt történt tanügyi eseményeknek az eddigieknél pontosabb, árnyaltabb feltárására. A továbbiakban – a teljességre törekedve – körvonalazzuk az egykori sajtó reagálását néhány, a forradalom időszakában felmerült neveléssel kapcsolatos kérdésre. Érdemes először összefoglalni a cikkeken előforduló közös vonásokat, amelyek pontosan jelzik a legfontosabb problémákat.

¹² JAKAB Elek: *Aranka György és az Erdélyi Nyelvművelő és Kéziratkiadó Társaság*. = Figyelő 1884/I. 161–175, 256–277, 341–368; JANCsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*. Bukarest, 1955; *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. Szerkesztette PÁNDI Pál. Bp. 1965. 85–87; *Aranka György erdélyi társaságai*. Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: ENYEDI Sándor. Bp. 1988.

¹³ Tudományos Gyűjtemény 1818.XII.122.

¹⁴ (ARANKA György): *Egy erdélyi magyar nyelv művelő Társaság fel-állításáról való rajzolat az haza felséges rendeihez*. Kolozsvárott, 1791. 35–36.

¹ *A magyar sajtó története II/1*. Szerk.: KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla. Bp. Akadémiai K. 1985. 52–53.

Bár már a 18–19. század fordulóján elkezdődött hazánkban a nők művelődési jogaiért folytatott küzdelem – előbb röpiratokban, majd a megszülető magyar nyelvű sajtó hasábjain – a valódi problémák és követelések csak a reformkor időszakában körvonalazódtak pontosan. Ekkor erőteljesen összekapcsolódott például a magyar tannyelvért folytatott harc a magyar nyelven folyó nemzeti nevelés kérdésével. E kíváncsi ugyanúgy megjelent a forradalom időszakában napvilágot látott cikkekben, mint az, hogy nem szabad külföldi nevelőnőket megbízni a magyar gyermekek nevelésével, mert nem tudnak nemzeti szellemű oktatást nyújtani, nem is ismerik kellőképpen hazánkat, és a tradíciókkal sincsenek tisztában. A legtöbb cikk írója hangsúlyozza: tudományos képzést is kell a nőknek nyújtani, de közben semmiképpen sem szabad elfeledkezni a nő kötelességének legfontosabb tényezőjéről, hivatásának hármastól. A nő legyen anya, nő és háziasszony, vagyis feleség. Ez a hármasság 1848/49-ben elsősorban a forradalom hatására egészül ki a nő negyedik hivatásával, ami a honleányi kötelesség. Fontos még, hogy minden szerző elveti a külföldi majmolásának akkoriban oly divatos gyakorlatát.

Majer István katolikus lelkész, aki 1842–1845-ig az esztergomi tanítóképző tanára volt, és 1845-ben Nediczky Katalin leánynevelő intézetében folyó munkát korszerű szellemben alakította át, a *Honderűben* megjelent cikkében² felhívja a figyelmet arra, hogy a nevelés rendkívül elhanyagolt, és a nemzet büne az, hogy erre a fontos dologra nem áldozott eleget, holott a nevelés lényege az, hogy a haza boldogulását segítse. A nevelés célja, hogy a nőket az emberiség nevelésére képezzék. Az 1848-iki országgyűlés kinyilvánította, hogy a köznevelésből nem lehet többé kizárni a nőket. A szerző szerint a nevelés területén eddig a legtöbbet az egyház tette, hiszen ami a nevelés körül történt, az egyedül az egyháznak köszönhető, s itt Scitvosky pécsi, Haulika zágrábi, Kluch nyitrai és Kopácsy balassagyarmati intézetére gondol. A nevelést az egyházra kell bízni. Fő érvként említi meg azt is, hogy vallás nélkül társadalom nem állhat fenn, és a növendékek erkölcsi nevelése nem valósítható meg. A nők képzése kapcsán szól a szerző a tanárokról is. A legfontosabbnak azt tartja, hogy nőt csak nő vagy családos ember képezhet. Két tanítóra, egy nőre és egy férfira lenne szükség a leánynevelő intézetekben. A férfi jobban ért az értelmi képzéshez, de rejtve van előtte a természet. A női tanító nagyobb hatással van az érzelmi képzésre, képes megőrizni gyengéd érzelmeket, és ismeri a természetet. Ha tehát az a két személy, egy férfi és egy nő foglalkozik a leányokkal, akkor lesz megfelelőbb a nők oktatása.

Fontos és előremutató gondolat az, hogy Majer a nevelést országos felügyelet alá akarja helyezni, az erkölcsi igazgatást az egyházra, az anyagi felügyeletét pedig a hatóságokra kívánja bízni.

Oroszhegyi Jósa, a nemzeti nyelvű és szellemű nevelés egyik úttörője. A sajtóban megjelent cikkeiben, tanulmányaiban már a reformkorban is sokat foglalkozott a nőkérdéssel és neveléssel. A *Társalkodóban* megjelent cikkének³ bevezetőjében kijelenti, hogy egy ezidáig mellőzött tárgyról kíván szólni, s ez a nevelés. A családokban a férfiak napestig dolgoznak, és megkínálják, hogy legyen otthon egy nő, a feleségük, aki foglalkozik a ház ügyeivel, örködik a családi vagyon felett, és bármikor s bárhol a férfi támasza lehet. A férfiak már a hajadonoktól megkínálják az okosságot és az ügyességet, és Oroszhegyi azt vallja, hogy a férfinem számára egyáltalán nem kellemes, ha egy nő természetes korlátain kívül mozog. A nevelés helyzetének javítására vonatkozó nézeteit a szerző három pontban fogalmazza meg. Tudatosítja, hogy a nevelés idegen kezekben van, olyan emberek kezében, akik nem akarják, vagy egyszerűen nem tudják nő és nemzet viszonyát felfogni. Vidéken szakképzetlen tanítók tanítják a lányokat, olyanok, akiknek számára az oktatás egyszerű kenyérkereset. A fővárosban pedig a korszellemnek hódolva kitűzik

² MAJER István: *A nyilvános nevelés rendszerének korszerű vizsgálata*. = *Honderű* 1848. Télhó 29. 56–58, 73–76, 89–91.

³ OROSZHEGYI Jósa: *Szótat a nevelés ügyében*. = *Társalkodó* 1848. márc. 10. 73–75.

ugyan a nemzetiség címerét, a mindennapi élethez szükséges tudományok tanítását hirdetik, ám mindezen jelszavak csupán külsőségek. A nőnevelés terén azért nem dolgoznak elegenden, mert a munkát nem jutalmazták kellőképpen. A főrangú családok külföldi nevelőnőket alkalmaznak, olyanokat, akiknek elegendő csak a francia nyelvet ismerniük. A középrend külföldiek által fenntartott intézetekben képeztetik lányait. A problémák megoldása az lenne, ha Magyarországon képzett nevelőket alkalmaznának az iskolák. Oroszhegyi Jósa itt említést tesz 7 olyan intézményről, ahol ilyen képzés folyik. A szerző abban látja a nőnevelés elmaradottságának legfőbb okát, hogy a tanárok nincsenek kellőképpen megfizetve, és erkölcsi megbecsülésük sem megfelelő. A tanulmányban a szerző leszögezi: a nőnevelés kérdése nem kisebb probléma, mint a fiúké. Azt javasolja, állítsanak fel nemzeti nevelőnőképző intézeteket, amelybe:

„I. a., testileg és szellemileg ép egyedek vétessenek fel képeztetés végett b., gondoskodva legyen az itten tanult és szigorú vizsgák után eléggé művelt és erényeseknek talált egyedek jövődjéről

c., az intézet a hölgyképzésre szükséges mindennemű eszközzel el legyen látva, minnélfogva: hozzá egy minta – leánynevelőintézet kapcsoltsák, mely női munkákra, házi gazdasszonykodásra oktató termékekkel, tudatos, művészeti gyűjteményekkel, testgyakorlati, hasznos időtöltési helyekkel bírjon, a közéletben leggyakrabban előforduló tárgyak: úgy mint az állatok, növények s egyéb szerek hasznos és káros mivoltukban tartására s ismertetésére is gond legyen. Ezen intézet a nyilvánosság és az igazgatóság szigorú ellenőrködése alatt működjék.

II. A nevelők s nevelőnők állása a törvények által határozottassék, s biztosítassék, a visszaélések a törvény alá essenek; s egyáltalán a nevelési ügy fölvirágoztatására, ápolására válogatott szakemberek, alkalmaztassanak, – az ahhoz nem értők s ezáltal az ügyre károsan hatók beavatkozhatása nélkül.

III. A szellemnek szabad tér nyitassék. Biztosítassék a nevelési irodalom, s ennek terjesztésére hatóságok és előjáróságok köteleztessenek; mert jó könyvek társágában többet épül a szellem, mint a bölcsesség szószéke előtt.

IV. Végre minden népesebb városban közköltészen állíttassanak elő intézetek.”⁴

Jókai Mór „Nőszabadság” című cikke⁵ bevezetőjében március 15-ét, mint a szabadság napját említi, s ez áll buzdító felhívása középpontjában is. A szabadságon a lélek és gondolat szabadságát érti, s ennél fogva az általános jó és az igazság érvényesülését. Jókai pusztulást jósol azoknak, akik elnyomják a gyengébbeket. A szabadság napjából kiindulva érkezik el a cikk valódi témájához, a női nem szabadságához. Felhívja a figyelmet arra, hogy az asszonyi nép volt az, aki a küzdők mellé a kokárdát kitűzte, és a szabadság első jelszavait kirakta az ablakokba, lobogókra hirdetve a szent nevet, amelyért a nép felesküdt. A győzelem bizonyosságának a női kézben tartott zászlót, s a férfikézben tartott fegyvert tartja. A nők kötelességének tartja a szerző azt, hogy a nő a gyakorlatban is kamatoztassa tudását. Felhívja a nőket, hogy tűzzék ki a szabadság és a honvédelem zászlaját. A nő által feltűzött kokárdának Jókai különös jelentőséget tulajdonít, hiszen az ilyen kokárda megvédi a nőknek oly kedves férfiút a csatában. Ezután egy párhuzammal szemlélteti Jókai a nők tevékenységét. Azt mondja, hogy a nő szava úgy lelkesíti a férfit csodás dolgok megtételére, mint a szent lélek segítette a kereszténység első hirdetőit. A befejezésében a szerző óvja a nőket attól, hogy olyan férfit szeressenek, akik nem védik a hazát, akiknek önnön érdeke fontosabb, mint a hazáé, de áldást és emlékeztést kér azoknak, akik életüket adják hazájukért.

⁴ OROSZHEGYI Jósa: i. m. 75.

⁵ JÓKAI Mór: *Nőszabadság*. = Életképek 1848. máj. 23. 385.

Teleki Blanka „Hadi zászló magyar hölgyek kezében” című, a *Nemzetőr*-ben megjelent cikkében⁶ a „Magyar hon hős és nagylelkű fiaihoz” szól. A fenyegetett haza nemcsak a fiúktól, hanem a lányoktól is áldozatot kíván. A nőknek zászlókat kell a kezükbe venni, hogy azzal buzdítsák a férfiakat. Nekik maguknak kell felkötni a hősi kardot, ők azok, akik a férfiakat a csatamezőkre küldik. A nők szíve vérzik a csatamezőn elesettek miatt, de ha ez a haza és a nemzet életét menti meg, akkor ez a halál dicsőséges, mert jobb szabadon meghalni, mint rabszolgaként élni. A női nem fizikai gyengesége miatt azonban a nőknek nem fegyverrel, hanem más eszközökkel kell harcolniuk. Akiknek módjukban áll, anyagilag támogassák a hazát, amely összeget a magyar hadsereg fenntartására kell fordítani. A magyar nők kijelentik – vallja Teleki Blanka –, hogy ha a magyar hadsereg esetleg mégsem tudná megvédeni a hazát, és az ellenségnek sikerülne betörnie az országba, akkor ők egyenként védik házaikat, mert minden ház egy vár lesz, amiben a magyar asszonyok az egri nőkhöz hasonlóan fognak harcolni, s utolsó lehetetükig küzdeni. A cikk végén az aláírás helyén a következő megnevezés látható: „Több magyar hölgy”.

Teleki Blanka cikkére válasz is született a *Nemzetőr* hasábjain „Derék Honleányok!” címmel,⁷ amelyben a szerző áldást kér minden olyan magyar nőre, aki Teleki Blankához hasonlóan cselekszik. Kijelenti, hogy eme nyilatkozat a nőket a magyar nemzetség első soraiba helyezi, zászlóik a kegyelet és tisztelet tárgyai. A magyar nők ezzel a cselekedettel csakúgy, mint a férfiak hű öreai a magyar hazának, nemzetnek és a magyar szabadságnak.

Az erdélyi származású Csiszár Amália a *Pesti Divatlap*-ban megjelent cikke⁸ bevezetőjében üdvözlí a magyar hont, ami majd nemsokára egyedül Erdéllyel. A buzgó honleány bízik abban, hogy Erdély fel fog virágozni. Úgy látja, hogy ez a felvirágzás a magyarok számára is ismeretes, hiszen ők is tapasztalták már, hogy a zord tél után tavasz jön, amely mindig valami újat hoz, bár ezt az újat gyakran megint hideg tél váltja fel, mely örökre tönkretetheti a tavaszt. A szerző megbocsátást kérve két szót rak a magyar nép eme kívánataihoz: „szabadság, egyenlőség, testvériség”, s ez a két szó a vigyázat és az éberség. Őva int attól, hogy a boldogságban túlságosan is bízunk, hiszen a pillanatnyi jó lehet csalóka is. S itt elérkeztünk cikkének legfontosabb részéhez. Tudatában van, és le is írja a szerző, hogy néhány ember azt gondolja, hogy a férfiak számára nincs unalmasabb tárgy, mint a nő a politika és a nyilvánosság terén. Ez ellen szól az a tény, hogy a nők kebelében is keletkeznek néha a közérdek iránti buzgó érzelmek, mit a nő képtelen némán leküzdeni, hiszen a március 15-iki, 16-iki történések annyira hatással voltak rá, hogy képtelen hallgatni.

Vahot Imre a cikk végére szerkesztői megjegyzést fűz, amelyben kijelenti, hogy ennek a lelkes honleánynak a leggyengébb szózata is erősebb, mint a legtöbb honfié, és tettekre buzdító tekintete pedig mindenható.

Az április 20-án Vahot Imre által megfogalmazott cikkben⁹ pontokba foglalva látható a női nem rendeltetése, feladata. A női hivatás szempontjából fontos, hogy a nő ne csak a gazdasszonyi és a háztartási munkában legyen jártas, hanem ismerje a világ törvényeit s politikai viszonyait. A politizálást kerülje, de a közügyekhez hozzá tudjon szólni, leginkább azonban a művészettel és az irodalommal foglalkozzon. A közügyekben vegyen részt, pártoljon minden olyan ügyet, amely az emberiség és a haza előmozdítását célozza. Hű és nemes lelkű fiatalokat neveljen. Vahot Imre felveti, hogy a fővárosban és ezen kívül minden nagyobb városban legalább egy-egy nevelőintézet épüljön. A vagyonosabb hölgyek ne csak saját, hanem a szegényebb gyermekek nevelésében is segídkezzenek. A magyar legyen a hivatalos nyelv, és aki magyarul tud, más nyelven ne szólaljon meg. Az anyák mindaddig ne tanítsák idegen nyelvekre gyermekeiket, míg azok a nemzeti nyelven tökéletesen nem beszélnek. A magyar hölgy pártolja a nem-

⁶ TELEKI Blanka: *Hadi zászló a magyar hölgyek kezében*. = *Nemzetőr* 1848. márc. 27. 665.

⁷ Névtelen szerző: *Derék honleányok!* = *Nemzetőr* 1848. márc. 27. 665.

⁸ CSISZÁR Amália: *Női szózat Erdélyből*. = *Pesti Divatlap* 1848. ápr. 15. 472.

⁹ VAHOT Imre: *Radikál magyar hölgyek kívánatai*. = *Pesti Divatlap* 1848. ápr. 29. 521–522.

zeti irodalmat és a művészetet. Azok a hölgyek, akik tehetséget érznek magukban, vegyenek kezükbe tollat, s írjanak a szabad haza és a nőnem dicsőségére, de közben női kötelességeikről se feledkezzenek meg. Minden nő képeztesse magát festészet, ének és zene területén. Támogassa a hazai ipart és csak magyar cselédeket tartson. A külföldi szokásoktól tartózkodjon, a külföldöt ne utánozza. Legyen takarékos, öltözzete legyen csinos, egyszerű és magyar. Az általa szervezett összejövetelek magyar szelleműek legyenek. S a cikk végén említi Vahot Imre az egyik legfontosabb pontot, amelyben az országszerte felállítandó nőegyleteket szorgalmazza.

Teleki Blanka egy későbbi, az *Életképek*ben megjelent cikkében¹⁰ a szabadság, egyenlőség, testvériség hármasságából kiindulva szól a nők emancipációjáról. Megemlíti, hogy a nőket leánygyermekként kezelik a törvény előtt. Ennek egyedüli okának a nevelést tartja a szerző. Az anyák feladata az, hogy úgy neveljék gyermekeiket, hogy az megfeleljen a forradalom igényeinek. A forradalom pedig embereket követel, cél tehát az emberré nevelés. Ha a nő képes elfogadni helyzetének fontosságát, és eleget tenni anyai, házastársi, női és honleányi kötelességeinek, hatalmas erő van a kezében a jövő nemzedék irányításában. Nem az a nő lényege, hangsúlyozza Teleki, hogy minél előbb férjhez menjen. Felhívja a figyelmet arra, hogy mindenkinek kötelessége magát a szabadságra képessé tenni, úgy, hogy annak értelmét felfoghassa, hiszen a szellemi szabadság idővel a társasági viszonyokban is változást eredményez. A cél minden esetben az, hogy a nő legyen érdemes arra, hogy a forradalom fiainak társa legyen, s itt Petőfinét helyezi a középpontba, aki maga nyújtotta át harcba induló férjének a kardot. Az előbbieken már szóltam arról, hogy Teleki Blanka mit tart a nevelés céljának. Ez az emberré nevelés. A szerző ezen kívül a módszert is meghatározza, azt, hogy hogyan neveljünk emberré. Az első pontban említi azt, hogy az anya saját maga nevelje a gyermekét, s ne külföldi nevelőnőkre bízsa. Ezután tegye lehetővé, hogy nemzeti szellemű tanítók tudományt és hazaszeretetet oltsanak a szívükbe. A lányok nevelésében mellőzzék a zongorát, mert az felesleges időpazarlás, de helyette énekeljenek, mert a dal a tolmácsa az érzelmeknek ott, a szavak már nem elegendőek erre. A szerző hangsúlyozza a tudományok fontosságát, elsősorban a történelem és az erkölcs tanát, és felhívja a figyelmet arra, hogy több időt kene rájuk szánni. Fontosnak tartja az egészségstan oktatását.

Teleki Blanka „Előbb reform, aztán nőemancipáció” című cikkét az *Életképek* szerkesztői megjegyzéssel közölte, amelyben Jókai Mór kifejti, hogy a nőnevelést az államra kell bízni, és reméli, hogy ezeket a vitákat a nőklubok részletesen meg fogják tárgyalni.

Jókai megjegyzésére egy bíráló hangú névtelen levél¹¹ érkezett, amelyben a levélíró kijelenti, hogy nem rábízni kell valakire a nőnevelést, hanem az embereknek maguknak kell érte tenni valamit. A nőknek egyesülniük kell akarataik biztosabb érvényesítése érdekében. Azt mondja a levélíró, hogy a márciusi ifjak kimondták a szabadságot, de nem tartják meg, mert félnek attól, hogy életük többé már nem lesz olyan kényelmes, mint azelőtt volt. Más népeket fel akarnak szabadtítani a magyar ifjak, de a magyar nőket nem. Az igazság napját hirdeti a szerző, mely majd elhozza a nő számára a szabadságot, ha képes lesz letörni láncait. A levél végén a szerző biztosít arról, hogy a nők szabadságuk érdekében mindent meg fognak tenni. A névtelen levél szerzője valószínűleg nő volt, erre a T./1. személyű igealakokból, és a hangnemből lehet következtetni.

Karacs Teréz, aki 1848-ban már két éve igazgatja a miskolci leánynevelő intézetet, levelet intézett a *Pesti Divatlap* szerkesztőjéhez,¹² amelyben kiemeli, hogy ismeri a szerkesztő nézeteit a nőnevelés ügyét illetően, ezért tartja fontosnak, hogy a napokban növendékei által írt dolgozatokból néhányat ismertessen. A szerkesztő később egy dolgozatot, Söldös Liláét meg is jelenteti,

¹⁰ TELEKI Blanka: *Előbb reform, aztán nőemancipáció.* = *Életképek* 1848. máj. 7. 593–594.

¹¹ Névtelen szerző levele = *Életképek* 1848. máj. 14. 639.

¹² KARACS Teréz: *Levél a Pesti Divatlap főszerkesztőjéhez.* = *Pesti Divatlap* 1848. jún. 25. 773–774.

külön kiemelve, hogy akiben már fiatal korában is ilyen lelkes, honleányi érzések vannak, az mennyi szépet és jót tehet majd felnőttként az országáért. Karacs Teréz cikkében tájékoztatásul közli, hogy a miskolci intézetben töltött két év óta 120 növendék fordult meg a keze alatt, 1848-ban például 81. Karacs Teréz külön kiemeli azt is, hogy meggyőződése szerint növendékei közül kevés van olyan, aki másképp érez, mint az elküldött levelek szerzői. Karacs szerint a nőt csak hazája ismeretére kell megtanítani, s akkor tudni fogja kötelességeit, és ez a nőnevelés célja.

Seltenreich Károly, a pesti nőnevelő intézet igazgatója, a *Pesti Divatlap*ban megjelent cikkében¹³ a nőnevelés elhanyagolt állapotáról ír. Maga az állam sem fordított a nőnevelésre megfelelő figyelmet, mert meg volt győződve arról, hogy csak a férfinek képzése szükséges. A törvények nem szólnak a nőnevelésről. Seltenreich fontosnak tartja, hogy a nőnevelés is a társadalmi művelődés részévé váljon, s ennek fejlődését elő kell segíteni. Ez a fajta reformtörekvés már régen szükséges volt, mert – Seltenreich erre külön felhívja a figyelmet – ha az emberi nem állapotát akarjuk javítani, akkor a nőneveléssel kell kezdeni, hiszen a nő az, aki a művelődésre befolyással bír. És ami a legfontosabb, nemcsak természetét, de ösztöneit és nézeteit is örökli majd születendő gyermeke, tehát ezért olyan lényeges az, hogy az anyákat is megfelelően képezzék, hiszen a gyermek is olyan lesz, mint az anyja. Fontosnak tartja, hogy a lányokat hármas hivatásuknak megfelelően oktassák, de ha ezeken a határokon túl: ép a nevelés, annak káros következményei lehetnek. A szerző által megrajzolt nőideál legfőbb vonása, hogy mindig támasza férjének. Felelősként és gazdasszonyként legyen bölcs, okos, házias, takarékos, rendszerető és a cselédségre is jó hatással legyen. Olyan anyja legyen, aki az államnak egészséges, erős, művelt és jellemes polgárokat nevel egy szebb és boldogabb jövő érdekében.

Vahot Imre ehhez a részhez szerkesztői megjegyzést fűz, amelyben felhívja a figyelmet arra, hogy a nő hármas hivatását ki kell egészíteni még egy kötelességgel, tehát ne csak anyja, gazdasszony és nő legyen, hanem honleány is.

A szerző részletesen, három szempont szerint csoportosítva szól a korabeli nőnevelés hibáiról. A lányok korán elpuhulnak, elhíznak, és tunyák lesznek ahelyett, hogy természetes életmódot folytatnának. A lányok testük kifejlődését akadályozó kényelmetlen ruhákat hordanak, ezért már kiskorukban eltunynak, sőt esetenként nyomorékká válnak. A női nemnek hivatásával összefüggő testi-lelki képzést kell kapnia. Tudományokat is kell a lányoknak tanulniuk, de a szerző szerint csak a legegyszerűbb ismereteket képesek felfogni. A korabeli tankönyvek a katekizáló módszert követték, Mária Terézia óta nem történt változás ebben. A tanítók a leírt szövegeken kívül többet és mást nem tanítottak. Cél az kell, hogy legyen, hangsúlyozza a szerző, hogy a tudományokat szabadon és korlátok nélkül terjesszék, mert csak akkor van igazi igazság tartalmuk. A szerző szerint az oktatásnak eredményre kéne serkentenie a nőket, de a lányokat már kiskorukban fogadott vagy erkölcsstelen felügyelők kezei alá adják vagy társaságokban mutogatják őket. Mindezen dolgok nem segítik a női jellem fejlődését. Seltenreich szerint a megoldás az lenne, ha minden anyja tanulna neveléstudományt, mert minden anyja egyszersmind nevelő is. Összefoglalásul a szerző még egyszer kiemeli, hogy a mostani állapotában a jellemfejlesztő és nemzeti irányú nevelés rossz, elhanyagolt állapotban van, és nincs remény arra, hogy az áldozattal kivívott szabadság eszményei majd a nők által átadhatnak az utóknak. Ez csakis akkor lehetséges, ha a nők képzéséről maga az állam célszerűen és általánosan fog gondoskodni, és ez az a szent cél, amiért majd az új kormánynak munkálkodnia kell.

Az 1848-iki tanügyi kongresszus¹⁴ a nőnevelés kérdéseivel is foglalkozott, és a következő kívánalmakat fogalmazta meg. Állítsanak fel nőképzőket, és csak ezekben a képzőkben szerzett

¹³ SELTENREICH Károly: *Reform és nőnevelés*. = Pesti Divatlap 1848. máj. 27. 649–654.

¹⁴ Az 1848-iki tanügyi kongresszus a nőnevelésről: *Nőnevelésünk hiányai s a honi nőnevelés körüli teendők ezekben összpontosítanak*. = Nevelési Emléklapok 1848. 15–16, 19–21.

oklevél jogosíthasson fel valakit arra, hogy nyilvános óvodákban, nőiskolákban vagy magánnevelőként dolgozzon. Míg ezeket a nőképző intézeteket felállítják, a leendő nevelőnők álljanak ki egy neveléstani vizsgálatot, ahol készségükről bizonyítványt nyerhetnek. A magán felsőbb leánynevelőkre és tanodákra egy közös nevelési rendszer legyen érvényes, mely az országos köznevelés alapelvei szerint az idegen nyelvek kizárása nélkül működik. A magán alsóbb leánynevelő intézetekre is országos tanrendszer kiszabását írja elő, valamint azt, hogy ezek az intézmények is közigazgatás alá vonassanak. A nyilvános leánytanodákat is szabályozni kell. A leánytanodák felszerelése és kormányzata állami felügyelet alá tartozzon. A leánytanodákat a fiútanodáktól szigorúan el kell különíteni. A tanulmányok célja, hogy segítségükkel a nők magukat és környezetüket boldogítani tudják, és megfeleljenek honleányi hivatásuknak. A következő tantárgyakat oktatnák: varrás, fonás, egyéb kézi munka, vallás, erkölcsstan, nőihivatás, olvasás, írás, levelek s egyéb szükséges iratok fogalmazása, számolás, egészségtan, házigazdasszonyságtan, természettan, világ és magyar történelem és ének. A tankötelezettség 6-tól 12 éves korig tart, s ezek után minden leányt utóképzésre köteleztetnek. Egyforma legyen a fizetésük mind a leánynevelő-intézetekben, mind a férfinevelő-intézetekben tanító nevelőknek. Ezeken kívül cél még egy a nőneveléssel összekapcsolódó cselédképző rendszer kiépítése. Szóba kerül még a tanítónőképzőkre vonatkozó intézkedés is, melyben javasolják, hogy ezek a felállítandó tanítónőképzők 3 évfolyammal működjenek hasonlóan a férfiképzőkhöz, és növendékeik elemi iskolát végzett, 16 éves lányokból kerüljenek ki. Tantárgyaik közé tartozzanak mindazok a tantárgyak, melyeket az elemi iskolákban oktatnak ezeken kívül: testi és szellemi neveléstan, módszertan, rajz, egészségtan, műtan, varrás, fonás, hímzés, főzés, sütés, mosás, tejkezelés, baromfinevelészet, konyhakertészet.

Érdemes ezek után áttekinteni, hogy a cikkekben felvetett elméleti követelések hogyan valósultak meg a gyakorlatban.

Oroszhegyi Jósá cikkében¹⁵ hét olyan intézetről tesz említést, amely az 1848/49-es években működött. Majer István cikkében említi Scitovsky pécsi, Haulika zágrábi, Kluch nyitrai és Kopácsy balassagyarmati nőnevelő intézetét. Tehát ez összesen négy, és ehhez járul még hozzá az a négy intézmény, amit a szakirodalom is szélesebb körben ismer, Zirzen Janka jászberényi, Karacs Teréz miskolci, Teleki Blanka pesti és Selteneich Károly Pesten Béla utca 249. alatt található nőnevelő intézete.

Zirzen Janka intézete 1840-ben nyitotta meg kapuit, de anyagi okok miatt hamarosan bezárt, majd 1846-tól 1849-ig ismét működött.

A miskolci nőnevelő intézet 1846. szeptember 8-án kezdi meg működését. Az első tanévben 69 diákja volt, mind 12 és 16 év közötti polgárlány. Három osztályos rendszere 1859-ig működött, némely szakokon azonban négy osztály is volt. Az első években minden tárgyat Karacs Teréz tanított, a német, ének és a rajz kivételével. Amit tanított, mindig szemléltette is. Gyakran a növendékek adták össze a pénzt, hogy az intézet működni tudjon. Karacs nem engedte a magolást, értelmező tanulást követelt meg. 1848-ban Pest kiürítésekor Karacs Teréz, Teleki Blankával ellentétben nem zárta be intézetét, hanem továbbműködte.

Selteneich Károly nőnevelő intézetének programja¹⁶ a *Nevelési Emléklapokban* olvasható. Az intézet általános képzési tárgyai voltak: magyar és német nyelvoktatás, olvasás, szép és helyesírás, írásbeli fogalmazások, szavalások, vallás- és erkölcsstan, nőihivatás – és háztartás, természettan és története, közönséges földleírás – különösen Magyarországról –, a világ és magyarok története, az emberi test ismerete, egészségtan, elméleti gyakorlatok, fej s számjegyekkel való számolás,

¹⁵ OROSZHEGYI JÓSA: i. m. 74.

¹⁶ Selteneich Károly *felsőbb helyen is jóváhagyott nőnevelő intézetének programja. Pesten Béla utca 249.* = Nevelési Emléklapok 1848. 157–158.

női kézimunkák és francia nyelven való társalgás. Különös képzési tárgyként említik az idegen nyelveket, rajzolást, a zenét és a táncot. Az oktatási nyelv a magyar és a német. Seltenreich a cikkben pontos elszámolást ad az intézet anyagi vonatkozásairól, az élelemről, az intézet berendezéséről és azokról a személyes dolgokról, amikkel minden tanulónak rendelkeznie kell. Az intézményben a diákokat koruk, tehetségük és előmenetelük szempontjából három főosztályra osztják.

Teleki Blanka intézete 1846-ban, a Majthényi házban nyitotta meg kapuit. A pesti intézetben tanított Vasvári Pál, Hanák János és Thern Károly. Az első évben az intézetnek egyetlen, 1847-ben azonban már 14 növendéke volt. 1848-ban már annyian jelentkeztek, hogy sok növendéket vissza kellett utasítania a grófnőnek. Teleki Blanka növendékei nem feledkeztek meg a nők műveléséről sem. 1848-ban Pest kiűrtésekor az intézet bezárta kapuit, Teleki intézetének tanárai pedig a honvédségbe jelentkeztek.

Befejezőként fontosnak tartom megemlíteni azt, hogy a nők egyenlő politikai, művelődési és hivatásbeli jogaira való törekvés, majd később az egyenlőség megteremtődése természetes úton is bekövetkezett volna, hiszen az ország életében folyamatosan végbemenő politikai, gazdasági és szociális változások az értékek és normák folyamatos ártérkelődését hozzák magukkal. Azonban a reformkorban volt néhány olyan személyiség, aki képes volt arra, hogy felmérje az ország helyzetét, és belássa, hogy csak úgy lehet egy ország oktatási és kulturális helyzetét fejleszteni, ha a nők neveléséből indulunk ki, mert egyszer majd a fiatal lányok is anyák lesznek, és akkor majd nekik kell tudniuk, hogy hogyan neveljék gyermekeiket. Ezek a személyek, Karacs Teréz, Seltenreich Károly, Teleki Blanka, Oroszhegyi Jósza, Fáy András, Hetényi János, Steinacker Gusztáv a nőnevelési törekvéseiket tudatosan dolgozták ki. A nők helyzetének javítását a sajtóban kifejtett elméleteikkel, később ezeknek a gyakorlatban való megvalósulásával tudatosan segítették elő, hogy majd az 1848/49-es évre a szabadságharc három fő eszményével – szabadság, egyenlőség, testvériség – összefonódva a nőnevelés helyzete a haladás és fejlődés útjára léphessen.

KERESZTY ORSOLYA

FIGYELŐ

„A nemzet könyvtára a szolgálat műhelye” (Az Országos Széchényi Könyvtár Múzeuma).

Szép, frappáns és egyben igaz a millecenáriumi évében megnyílt kiállítás című kiválasztott mondat. Tudják és érzik ezt azok, akiknek egyetemi éveitől utolsó szakmai munkával töltött napjukig az otthonuk, munkahelyük mellett, helyett vagy után legfontosabb, elkerülhetetlen „dolgozószobája” a Széchényi Könyvtár. Akár a nagy-, akár a szakolvasóinak valamelyike.

A hazánknál szerencsésebb sorsú országokban így Ausztriában, Franciaországban vagy a velük szinte egyenrangú nagy múltú és tekintélyű városokban, mint Firenze, Milánó stb. a középkori uralkodói illetve főúri magángyűjtemények alapozták meg a nemzeti vagy kommunális, a városi polgárságot szolgáló könyvtárat. Kisebb városainkban, így Lőcsén, Nagyszebenben működtek olyan közkönyvtári feladatokat is vállaló plébániai bibliotékák, amelyek a városi polgárság igényeit is kielégítették. Magyarországon a korábbi magyar uralkodók könyveit is magába foglaló Bibliotheca Corvina töltötte volna be a nemzeti könyvtár funkcióját – már Mátyás király halála után országos határozat jelzi a gyűjtemény ilyen szerepének felismerését, amely a könyvek egyben tartását célozza és még Mátyás fia, Corvin János könyvhasználatát is felügyelet alá vonja –, története azonban másként alakult. A történelmi események következtében a királyi könyvtár szétszóródott.

A magyar nemzet könyvtárának 1802-ben történt alapítása az annak múzeumát is létrehozó Széchényi Ferencnek köszönhető. Mert bibliothékája lényegében egy korabeli főúri műgyűjtemény természetes ám igényes „segédlete”-ként jött létre. 1846-ban költözött a két gyűjtemény a Nemzeti Múzeum épületébe. 1949-ben a Múzeum és a Könyvtár különvált, s az utóbbi intézmény 139 év után vált meg többször korszerűsített, ám kinőtt otthonától. A Könyvtár ugyanis időközben a folyamatos gyarapítás mellett különböző gyűjteményekkel gazdagodott, különgyűjteményei (Régi Magyarországi Nyomtatványok tára, Kézirattár, Térképtár, Színháztörténeti tár, Plakát- és kisnyomtatványtár stb.) alakultak ki.

A nemzeti könyvtárak magától értetődő feladatuknak tartják, hogy gyűjteményeik rejtett értékeit időszaki kiállításon mutassák be az érdeklődőknek. Az is megszokott, hogy egy könyvtár új épületébe beépítik a réginek valamely impozáns termét, szobáját, vagy áthelyezik egy-egy garnitúráját. A Széchényi Könyvtár is élt és él ezekkel a lehetőségekkel, – általában több időszaki kiállítással várja az érdeklődőket. Az Apponyi termet eleve betervezték az új épületbe, a Széchényi-terem bútorait és a Hóman-garnitúrát ma is használják. Emellett egy példa nélkülinek mondható állandó kiállítással is fogadja a látogatókat, amely a munkatársak és az olvasók hétköznapi környezetét tárgyak segítségével kíséri végig az alapítástól az 1985-ös új, várbeli palotaszárnyba való költözködésig. A tárlat eszméje dr. Fülep Katalin tudományos munkatárs érdeme, aki jóval a régi épületből való kiköltözés előtt kezdte lajstromozni és menteni a használatban levő berendezési tárgyak, dokumentumok mellett a régiket, s ügyelt arra, hogy azok ne minősüljenek „felesleges” tehernek. Ezek a megmentés, a gondos restaurálás és feldolgozás után kerültek fel a

millecentenárium évében az épület legfelső emeletén megnyitott múzeumba. (Az anyaggyűjtés folyamatáról, a feldolgozás és restaurálás problémáiról, a kiállításrendezés szempontjairól értékes publikációjában számol be: *Az Országos Széchényi Könyvtár „házi múzeumának” története.* = OSZK Híradó (39.) 1996. 7–8. sz. 15–28.)

A múzeum előtti kör alakú térben a Könyvtár régi zománcozott címerei, különböző eligazító táblái vezetnek be a látogatót az intézménybe. A galériához vezető kapu mellett a kiállítás címét is tartalmazó plakát a kiállítás létrehozóit is gondosan felsorolja.

A kiállítás anyagának gerince a galérián kapott helyet. A gerincen végighaladó folyosó két oldalát kabinet sor szegélyezi. Ezekbe kerültek a tárgyak, a korlátot is képező válaszfal fedőlapjára pedig a dokumentumok. A paravánra kerültek a fényképek, amelyek bútorok, berendezési tárgyak, munkaeszközök egykori helyét mutatják be. A tömör, kétnyelvű (magyar mellett német) magyarázó szövegek is a paravánon olvashatók. A tárgyak, dokumentumok mellé helyezett cédulák csak a legfontosabb adatokat tartalmazzák (sajnos a távolabb levők nem mindig olvashatók).

A jobboldali kabinet sor elején az első igazgatói szoba, a Széchényi-terem emlékére fényképek idézik. Az időközbeni változásokat különböző korú tárgyak szemléltetik, az 1950-es években még használt tollszárral bezárolva. A szép együttest a fotelba ültetett emlékkönyv kissé megzavarja. A tárló dokumentumai izelítőt adnak a könyvtár működéséről és közelebb visznek olyan, ma is nagy szakmai tekintélyként számon tartott egyéniségek, mint Fraknói Vilmos, Mátray Gábor vagy Horváth István munkájához. Igen imponáló például Horváth Ignác 1891. április-június közötti munkajelentése.

A régi olvasóterem berendezésének egyes darabjait a könyvtár idősebb olvasói még használhatták is. Fényképek és dokumentumok igazolják, hogy a 19. századi olvasói között a tudományos és az irodalmi élet valamennyi nagyságának – Aranytól Vámbéryig – eredményeihez a könyvtár háttérként szolgált.

A könyvtáros dolgozószobáját – ha nem is volt mind olyan, mint a nagylengyeli Apponyi kastélyból ajándékképpen kapott könyvtárszoba, vagy a Todoreszcu-terem – néhány érdekes munkaeszköz, és praktikus berendezési tárgy villantja fel. Ilyen az 1898-ban vásárolt első írógép vagy a létraszék, amit kár volt elfelejteni. A szerzeményezést és feldolgozást dokumentáló számlák és ex libris pecsétlenyomatok közül némelyik szépségével tűnik ki. Példaként egy magyar könyvkereskedő 1873-ban kiállított számláját idézhetjük.

A kabinet sor végén, a folyosó zárófalát – mintegy a kiállítás tengelyét – alkotva, egy tabló vezet el Széchényi magánkönyvtárától a nemzet könyvtárába. A gyönyörű idézetek kiválóan alkalmasak Széchényi Ferencnek és Eötvös Józsefnek a nemzeti könyvtár fontosságára, funkciójára és a nemzetnek a vele szembeni kötelezettségére vonatkozó, ma is nagyon időszerű eszméjének felelevenítésére. A Miller Jakab Ferdinándtól Juhász Gyuláig terjedő igazgatói arcképcsarnokot végignézeve elégedetten ismer fel a látogató olyan kitűnő kutatókat, akik a könyvtári munkában is nagy érdemeket szereztek, s jelenlétük mintegy igazolja, hogy a Nemzeti Könyvtár vezetői posztjának betöltése általában jól megfontoltan történt.

A bal kabinet sor felé fordulva a látogató a Kézirattár és a Hírlaptár történetének dokumentumait tanulmányozza. Ennek a két költségveteménynek az anyaga nem túl gazdag. Ugyanakkor felveti a kérdést, hogy a többi költségveteményből miért nem kaptunk izelítőt?

Ez után a könyvtár – mint az 1930-as évektől – nagy mértékben korszerűsített munkahely jelenik meg. Ebben a kabinetben még a mai olvasók jó része is otthonosan mozog. A fém kardex szekrény, a rolós iratszék, a lámpa stb. legalább olyan ismert, mint Windisch Éva történész, a könyvtár egyik volt osztályvezetője a tárlóban lévő fotón.

A könyvraktáraknak szentelt kabinet a fapoltól a régi épület utolsó fém állványáig vezet el, s emellett bemutatja az egykori szakrendszert is. A pultra fektetett „Tudósok a Széchényi Könyvtár szolgálatában I. rész 1802–1918”. c. album tudósok szakmai életrajzait és arcképeit tartalmazza.

A felső korszakhatár emberi szempontból indokolt, hiszen valakit esetleg sérelem érhet, de az I. rész azt sejteti, hogy a folytatás is várható. Igen meglepő, hogy míg Miller Jakab Ferdinándról akadt arckép, Bartoniek Emmáról és Rédeyné Hoffmann Máriáról egyenlőre nincs. Talán e recenzió hozzásegíti a gyűjteményt hiánya pótlásához.

A kötszet és a restaurálás házon belüli megoldását a könyvtár viszonylag későn, 1859-től vállalta. Mivel ezen a két területen, főleg az elsőn technikai újítással alig lehet számolni, az 1920-as években felállított műhely prései és fűzőgépei a költözködéskor kerültek a gyűjteménybe. Az eleinte inkább hiányok pótlására szolgáló fényképezés gyakorlata és az önálló fotólaboratórium igénye is viszonylag későn (1920-ban) fogalmazódott meg a könyvtár vezetésében. Mivel ezen a téren az amortizáció és a fejlődés igen gyors, az egykori felszerelésről inkább dokumentumok mintsem tárgyak tanúskodnak.

Az utolsó kis kabinet a Nemzeti Múzeum épületében töltött utolsó 35 évet mutatja be, igen szűkszavúan. A látogató mégis szívesen időzik előtte, hiszen bizonyos kényelmetlenségei ellenére ez volt számára a Széchényi Könyvtár. A költözködés közben készült felvételek az akkori kíváncsiságot elevenítik fel: milyen lesz az új épület? Kényelmesebb, praktikusabb, jobb munkahelyet biztosít a dolgozóinak és olvasóinak? Lassan ez a kérdés is megérdemel egy tárlót.

A galériát elhagyva érzékeli a látogató, hogy a kiállítás alatti szinten, a lépcsőtől jobbra és balra elhelyezett tárlók is e kiállítás részei. A Széchényi Ferenc gyűjteményére vonatkozó adatok és az 1808-ban kapott második otthon dokumentumai lényegében a kiállítás bevezetői. Az elektromos címpréselő gépek és a fém kocsi nyilván súlya miatt nem kerülhetett a galérián az őt megillető helyre.

Az anyag gyűjtése, feldolgozása mint említettük, Fülep Katalin áldozatos munkája, a forgatókönyv elkészítése alapvetően Somkuti Gabriella érdeme. A kiállítás igényes rendezése közös munka eredménye volt. A rendezés egyébként embert próbáló munka lehetett. Ugyanis a hosszú galériában az anyag jellegéhez, fontosságához illő és mégis arányos kabinetekbe rendezése, a kör alakú előtér és a könyvtártudományi olvasóterem előtti tér hangulati és gondolati összekapcsolása nem könnyű. Remélhetőleg lesz még lehetőség a „házi múzeum” további gyarapítására, alapterületének bővítésére, esetleg az épületen belül praktikusabb elhelyezésére. A kiállítást többször is meglátogatva egy dologgal lehetek igazán elégedetlen: a látogatottsággal. A nyitvatartási idő bővítése és némi írott vagy szóbeli propaganda segíthetne ezen. Ezt a tárlatot legalább a Könyvtár minden használójának illene megtekintenie. Az újonnan beiratkozó egyetemi hallgatókat pedig valahogyan ösztönözni kellene arra, hogy mielőtt olvasóként belépnek a könyvtárba, ismerkedjenek meg annak történetével, munkájával is.

WEHLI TÜNDE

Néhány észrevétel a költő Zrínyi leveleinek legújabb kiadása kapcsán. Az elmúlt harminc év Zrínyi-levelei filológia terén végzett legnagyobb szabású vállalkozása a Bene Sándor és Hausner Gábor válogatásában, gondozásában és jegyzeteivel megjelent *Zrínyi Miklós válogatott levelei* c. kötet (Bp. 1997. 332 l. Régi Magyar Könyvtár. Források 6.).

A két szerkesztő – az utószó tanúsága szerint – a szövegek válogatásánál kettős szempontot tartott szem előtt. Az egyik a közép- és felsőfokú oktatásban való hasznosítás lehetősége érdekében „Európa Zrínyijének” írói, politikai és politikai gondolkodói szerepének minél sokoldalúbb bemutatása. Ez magyarázza az idegen nyelvű iratok kizárólag magyar fordításban való közlését is. A másik cél a további kutatások segítése volt. Ennek érdekében – néhány tudatosan mellőzött báni oklevél kivételével – valamennyi, a Csapodi-Klaniczay-féle legutolsó kiadás (*Zrínyi Miklós*

összes művei II. Levelek. Bp. 1958.) óta „ismertté vált”, azaz a szakirodalomban valamiképpen feltűnő irat beválogatásra került (226–227.). A főszovegben található 170 levél közül valójában 79 tartozik ez utóbbiak közé. Nagyobb részük itt-ott elszórva már megjelent nyomtatásban, vagy épp arra vár (8. 13. 98. 118. sz.), néhányuk egy történeti publikáció hivatkozásai nyomán vált hozzáférhetővé (133. 134. 135. 136. 142. sz.). Eképpen a két levelezéskötet – vagyis az 1958. évi és a jelen kiadás – együttes használatával bárki könnyen tisztába jöhetne levéltári kutatásai során a keze ügyébe akadó Zrínyi-levél ismertségével, avagy ismeretlenségével.

Elmondhatjuk, hogy a kiadók az említett időszak (1958–1997) szakirodalmának teljes körű ismeretében második vállalkásuknak is lelkiismeretesen eleget tettek.

Ha ezután azt gondolnánk, hogy most már minden nyomdafestékkal kapcsolatba került Zrínyi-levél regisztrálására és legalább magyar nyelven való publikálására sor került, úgy csalódnunk kellene. A szerkesztők talán szintén abba a közismert hibába estek, hogy túlságosan is bíztak a megelőző munkálatok alaposságában, és vizsgálataikat nem terjesztették ki korábbi időkre. Csapodi–Klaniczay kiadása tudniillik kettő, a magyar egyháztörténetírás által idézett, s korántsem érdektelen Zrínyi-misslist is figyelmen kívül hagyott.

A költőnek 1652. február 18-án a szentilonai piactartási jogok körüli viszályok tárgyában Borkovich Márton pálos generálishoz írt levelét Kisbán Emil használta *A magyar pálosrend története. I. 1225–1721* (Bp. 1938.) c. munkájában (228–229.). Bár Kisbán pontos lelőhelyet nem adott, ez kisebb fejtevéssel könnyen kideríthető: EKK Acta Paulinorum (Ms. Ab 154), tom. 1, 314–315. (Vö. *Zrínyi a pálosok történetében*. In: *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv*, Bp. 1998. 333–345.)

Róma levéltárainak Fraknoi Vilmos mellett legérdemesebb hazai kutatója, Galla Ferenc 1946-ban jelentette meg missziótörténeti tanulmányát, *A magyar katolikus restauráció misszionáriusa* címmel (klny. az Egyházi Körirat 1946 február–októberi számából). Tanulmánya 17. oldalán említi Zrínyinek az Apostoli Szék missziós területeket felügyelő „minisztériuma”, a Congregatio de Propaganda Fide bíborosaihoz káplánja érdekében intézett, 1642. július 6-áról keltezett írását. Galla nem maradt adós a pontos, mindmáig érvényes jelzettel sem: APF SOCG vol. 85, fol. 317^r. (62.). Zrínyinek ez a levele valóban különösen értékes. Nemcsak azért, mert a modrusi püspökség feletti kegyúri törekvéseihez kapcsolódik, s mert hitéről is tanúbizonyságot tesz benne:

„Testem Deum, testem totam Hungariam habeo, quod non ore solum, sed vita et sanguine tanquam antemurale Christianitatis fidem Romano-catholicam defendam, nec antiquius quidquam in votis habeam, quam gloriosorum antecessorum meorum vestigiis insistendo, ipsam vitam pro eadem fide catholica, qua charius nihil habeo, cum morte commutare.” azaz „Tanúm az Isten, tanúm egész Magyarország, hogy nem csak szájjammal, hanem életemmel és véremmel mint a kereszténység előbástyája védelmezem a római katolikus hitet, s semmi más nincs régebbtől fogva vágyaimban, mint hogy dicsőséges őseim nyomába szegődve magát az életet a halállal cseréljem fel ezért a katolikus hitért, amelynél semmi sem kedvesebb számomra.”

Értekes azért is, mivel a Szentszékkal való kapcsolattartásáról mindeddig csupán egy közvetlen dokumentumot tartott számon – Fraknóinak köszönhetően – a Zrínyi kutatás. (Ezt a VII. Sándorhoz intézett 1664. május 21-i köszönőlevelet a válogatásban 161. sz. alatt meg is találhatjuk. – Vö. *A zengg-modrusi és zágrábi püspöki székek betöltése a 17. század derekán*, s.a.)

A levelekhez készített alapos jegyzeteket végigolvasva figyelmesek lehetünk arra, hogy Bene Sándor és Hausner Gábor az összeállítás során nem elégedtek meg csupán a mások munkája révén napvilágra került Zrínyi-levelek közzétételével. Helyesen ismerték fel, hogy még korlátozott célú és lehetőségű kiadványuk sem nélkülözheti az önálló levéltári ill. kéziratári kutatást. Ennek tanúbizonysága a 17., 19. és 159. sz. alatt található három irat, amelyeket a zágrábi Nacionalna i

Sveučilišna Knjižnica anyagából hoznak. Az azonban csak kifogásolható, hogy e téren minimális eredményekkel is megelégedni látszanak. Hiszen, ha kimondott célkitűzésükön túl mégiscsak fontosnak tartották könyvük gazdagítását ismeretlen források bevonásával, néhány egyéb nyilvánvaló lehetőséget kihasználva ezt még inkább s mondhatni könnyen megtehették volna. Erdemben növelték volna ezáltal az olvasók tájékozottságát, s nem különben könyvük tudományos értékét.

Legyen szabad csak pár olyan lelőhelyet bemutatnom, amelyeknél rövid kutatástörténeti áttekintés után előzetesen is valószínűsíteni lehetett, hogy újabb Zrínyi-leveleket rejtenek.

A kötet névmutatójában az Erdődy grófokra mintegy 22 utalás található (324.). Ez első látásra is elégséges bizonyítéka egy szorosabb kapcsolatnak, amely a vonatkozó és régóta ismert szövegeket olvasva még egyértelműbbé válik. E szálon elindulva és eljutva – akár levélbeni megkeresés útján – a Bécsben őrzött Erdődy levéltárig, a biztos siker tudatában forgat(tat)hatjuk át a mindössze pár doboznyi levelezést. Számos magyar egyházi (Pázmány, Szelepcényi, Erdődy János egri püspök stb.) és világi főméltóság írásai között gyors egymásutánban öt ismeretlen Zrínyi-missilis akad így kezünkbe. Három horvát nyelvű levél Erdődy Miklóshoz (Csáktornya, 1661. december 26., 1663. augusztus 12. és 15.), valamint két latin: Orehóczy Gáspár vicebánnhoz és a horvát-szlavón biztosokhoz (deputati) a Kanizsa alatti táborból, 1664. május 27.). Ez utóbbi irat, amelynek csak két másolata található itt, a felmentő török sereg elleni győzelem reményében a báni közfelkelés elrendeléséről tudósít:

„Cum autem magna vis, et salus patriae in capiendō hoc fortalitio consistat, ne obsidio illius diu desiderata, et eo usque deducta ita facile turbetur, spectabilibus, magnificis, ac generosis dominationibus vestris hisce significare volui, ut statim dominis regnicolis generalem insurrectionem publicare, eisque sub gravi poena iniungere velint, ut ad nos quantocius in succursum properent, neque ullam dilationis moram in hoc ponant, nam ab hoc quasi ultimo puncto tota res nostrae libertatis, et salutis quasi totius Christianitatis dependet. Aderit nobis auxiliator Deus in contendo isto hoste, nam et multitudo illius non est tanta, quin sufficientes vires resistendi illi habituri simus, adveniente isto milite.” vagyis „Minthogy pedig ez erősség elfoglalása nagy jelentőségű és a haza üdvé áll rajta, nehogy régóta kívánt ostromlása oda jusson, hogy könnyen megzavarhassák, kegyelmeteknek ezen soraimmal akarom jelezni, hogy az ország lakosainak tüstént általános felkelést hirdessenek, és súlyos büntetés terhe alatt hagyják meg nekik, hogy mielőbb segítségünkre siesse- nek, és ebben semmiféle késlekedést se tegyenek, ugyanis ettől mintegy utolsó pillanattól függ szabadságunk valamint az egész kereszténység üdvének ügye. Velünk lesz Isten segítsége ez ellenség legyűrésében, mivel ennek sokasága nem akkora, hogy ne bírnánk elégséges erővel ellenállni neki, ha megérkeznek a kért katonák.”

(Orehóczy vicebán az insurrekcióval kapcsolatosan kapott végrehajtási utasítást. A horvát szövegek az enyémnél hozzáértőbb szemrevételezést kívánnak. – Jelzetük: ÖStA HHStA Familienarchiv Erdődy, lad. 101, fasc. 11, sine no., sine fol. [Karton 106].)

Beletekintve a jogbiztosító iratanyagba, a monyorókeréki uradalomnál Zrínyinek egy vélhetően 1644. június–július folyamán kelt, s bécsei ágensei útján (medio agentium suorum) az uralkodó elé terjesztett kérvényével találkozhatunk. A Vas megyei tömördi birtokot kéri adományul, mint írja, azért

„mivel összes javaim a török végek mentén fekszenek, és eme uradalom nélkül igen kényelmetlen számomra, hogy míg Legszenőbb Felsőgtek udvarában időzöm, oly messzi lévő muraközi birtokaimról szállítsam az élelmet fel Bécsbe.” („Quia vero ego cum omnia bona mea in confiniis Turcis obviis habeam, et absque hoc mihi valde incommodum sit, tam procul dum aulam maiestatis vestrae sacratissimae frequento victualia ex bonis insularis huc Viennam devehere.” – (Jelzete: ÖStA HHStA Familienarchiv Erdődy, lad. 52, fasc. 4, no. 3. [Karton 481].))

Kevésbé látványos, de mégsem felesleges a bécsi udvari levéltár török vonatkozású sorozatának (Turcica) átnézése. Noha itt a törökkel folytatott diplomáciai tárgyalásokról, valamint a hódoltsági és határvidéki élet mindennapjaival kapcsolatosan jelentős hazai provenienciájú anyag található, mindössze két Zrínyitől származó iratra lettem figyelmes más irányú (ehelyütt a Szent-szék oszmánok elleni közreműködését vizsgáló) gyűjtésem folyamán. Légrádról [1647.] május 21-én Zrínyi Miklós és Péter az előző napi kanizsai portyáról és Erdődy Farkas haláláról tesznek jelentést III. Ferdinának. (ÖStA HHStA St.abt., Türkei, I [Alter Bestand], Kart. 119, Konv. 1646 [!], fol. 86^v–87^v.) Egy dátum nélküli (vsz. 1652. augusztus–szeptember), olasz nyelvű másolat pedig a bán számomra ismeretlen címettjének tett beszámolóját tartalmazza a török támadásokról, törekvéseiről Csáktornya megerősítésére, valamint kérését a stájer rendek által esküvőjére megígért ezer forint hadiségély átutalására. Zrínyi sajátosan foglalja itt össze a törökhöz való „békebeli” viszonyát:

„Excellenciád ezért a kegyért és kedvezésért mindig biztosra veheti tőlem, hogy a törökök nem panaszkodhatnak a mi álhatatlanságunkra, senki sem bántotta őket, de ha egyszer-egyszer felocsúdnánk, s nem ismertetnénk meg velük gyengeségünket, most békében lehetnénk, de aki jól viseli az első pofont, másodjára is türelmes lesz...” („V^ostra Ecc^{ellenza} per tal grazia, e favore e favore, [!] haverà sempre me per certo che li Turchi non si possono lamentar di nostra insolenza, nissuno li hà toccato, ma si noi alle volte ci risentissimo, et non facessimo conoscer la nostra debolezza, adesso starestimo in pace ma chi e buon à tolerar un sciaffo, sarà anco paziente di secondo...” – (Jelzete: ÖStA HHStA St.abt., Türkei, I [Alter Bestand], Kart. 125, Konv. Aug.–Dez. und s.d., fol. 161^v–162^v.)

Az archivum saecularéban 196-os szám alatt (acta radicalia) elhelyezett levelezésen kívüli egyéb állagokat figyelmen kívül hagyva a Zrínyi-kutatás szintén mindmáig adós maradt a primási levéltár teljes körű feltárásával is. Ennek tanúbizonysága Zrínyi Csáktornyáról 1654. április 10-én és november 4-én Lippay Györgyhöz intézett két autográf missilise. Az első irat a költőnek az esztergomi érsek-helytartóhoz a nádorválasztás előtti közeledési kísérletéről árulkodik, s érdemleges adalékul szolgál a primással való vitatott kapcsolatainak történetéhez. Zrínyi „főember szolgáját”, Ivanovich Tamást küldte Pozsonyba:

„Meg érti Nagod ű kegyelmetűl, hogy az en minden kiuansagom egiüt fog iarni Nagod parancholatiaual, és soha sem Nagodtul sem attiafiatul el nem tauozik, szolgalamat. Sok bizonios okaim uannak arra remensemegre, hogy Nagod az maga kegyelmet soha tülem meg nem uonia, holot soha engem senki mas keppen nem latot, hanem az Nagod böchületi mellett szolua. Es ez az mastani igiretem, kit lölköm üduössegeuel kötök, hogy hűu szolgálja leszek Nagodnak, nagyob zalog lehet Nagodnal...”

– írja személyes találkozóra vonatkozó javaslatának kíséretében. – (Jelzete: PL AEV Act. Rel., fasc. 149 [no. 1781–1809], fol. 42 [ad num. um 1785].)* Novemberben Keglevich Zsigmondot ajánlja a primás figyelmébe, „miuelhogy ű kegyelme ebben az országban ennekem leg iob barátim közül ualo”. (PL AEV Act. Rel., fasc. 149 [no. 1781–1809], no. 1788/1, fol. 70.)*

Tartalmuk ismeretében talán még jobban sajnálhatjuk, hogy e levelek a Balassi Kiadó szép kiállítású kiadványában sem nyerték el az őket megillető helyet.

TUSOR PÉTER

* E két iratot Tóth Krisztina primási levéltáros időközben reponálta. Új lelőhelyük: Archivum Saeculare, Acta Radicalia, no. 196, 61. cs., fol. 135 és 149. Az Országos Levéltár mikrofilmtárában továbbra is a fenti jelzetek után használhatók.

Rövidítések

APF SOCG	– Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli (o de Propaganda Fide), Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali
EKK	– Egyetemi Könyvtár, Kézirattár
ÖStA HHStA St. abt.	– Österreichisches Staatsarchiv, Haus- Hof- und Staatsarchiv, Staatenabteilungen
PL AEV Act. Rel.	– Prímási Levéltár, Archivum Ecclesiasticum Vetus, Acta Religionaria

A szomszédos országokban folyó könyvtörténeti kutatásokról. Néhány figyelemreméltó katalógus (1978–1998). Átlapozva a *Kniha* '93–'94-es, 1996-ban megjelent kötetét, elgondolkoztam Gabriela Žibritová asszony közleményén, amelyben az elmúlt évtized magyarországi könyvtörténeti kutatásait foglalja össze.

Átnézve a *Magyar Könyvszemle* utolsó húsz évének számait, rájöttem, annak ellenére, hogy a magyarországi szerzők egyenként elég jól ismerik és hasznosítják a szlovákiai, romániai, horvátországi vagy ausztriai kutatások eredményeit, a könyves szakma legrégebbi folyóiratában a szomszédos országokban megjelent könyvekről, alapvető fontosságú nyomtatott katalógusokról csak elvétve jelent meg ismertetés. Ezt a hiányosságot nem szabad azzal sem indokolni hogy lám, még a legfrissebb szlovák, román stb. szakirodalomban sem hivatkoznak alapvető magyarországi dokumentumkötetekre, és új felfedezésként megjelentetnek forrásokat, nem hivatkoznak újabb monográfiáinkra. Csak példaként említem Igor Graus közleményét a besztercebányai ispotály 1533-as könyvkatalógusáról, amely most a *Kniha* '95–'96-os kötetében (Martin, 1997. 135–143.) jelent meg többedszerre, ráadásul úgy, hogy a jegyzék variánsairól még mindig nem tud a szerző (vö. IPOLYI Arnold, *Századok* 1874. 632.; ÁBEL Jenő (MTAK MS 335/5) és DÉZSI Lajos (JATE EK MS 550) is lemásolta; Adattár 13. 3–6.).

A több mint 20 éves *Kniha*, a Matica slovenská könyvtártudományi és könyvtörténeti évkönyve (*Zborník o problémoch a dejinách knižnej kultúry*) két utolsó kötete, és több más szomszédos országban megjelent kiadvány jól mutatja a szlovákiai, romániai, horvátországi kutatások megélénkülését, azt is, hogy a kutatók törekszenek a könyvtári és a levéltári forrásokat is megismerni, és forrásközzeli interpretációt adni. Azt hiszem elvárható lenne, hogy a mai Szlovákia, Románia, Horvátország stb. területén valaha volt bárminemű nyomda, könyv, könyvtár ne csak mint a szlovák, román, horvát stb. nemzeti kultúra monumentuma tűnjék fel, de mindenképpen fontos számunkra, ha a dokumentumokat feltárják és eredeti nyelven kiadják. Hasonlóképpen fontos lenne az is, ha konferenciánkra kölcsönösen meghívnanák egymást, igaz ebben az irányban is történtek lépések. A 700 éves Pozsony ünnepségsorozatának könyvtörténeti kötete (*Kniha* '93–'94. Martin, 1996.) és a 740 éves Besztercebánya ünnepségek alkalmával 1995-ben rendezett konferencia aktái (*Kniha* '95–'96. Martin, 1997.) még nem ezt a helyzetet mutatják. Úgy tudom, hogy az 1998. őszi lőcsei konferenciának már volt magyarországi vendége és az együttműködés számos szép példáját tudnánk említeni. Nem szabadna arra várni, hogy egy „európai” (tehát nyugat-európai) ország jószolgálati tevékenységként közvetítsen közöttünk.

Anélkül tehát, hogy az elmúlt húsz év romániai, szlovákiai, jugoszláviai (horvátországi és szerbiai) és ausztriai, a magyar művelődés történetét érintő könyvtörténeti kutatásait akarnám összefoglalni, a teljesség igénye nélkül röviden megemlítenék néhány fontos régi-nyomtatvány-, illetve kézirat katalógust.

Az ősnymtatványok katalógusainak sorát a gyulafehérvári Batthyánaeum (*Catalogus incunabulorum Bibliothecae Batthyanyanae*. Conscriptus Petro KULCSÁR. Szeged, 1965.), a nagyszebeni Brukenenthal Múzeum (Veturia JUGĂREANU: *Catalogul colecției de incunabule*. Sibiu, 1969., Muzeul Brukenenthal.; a szerző erről a gyűjteményről korábban önálló kötetet adott ki: Veturia JUGĂREANU: *Crimpeie de cultură din secolul al XV-lea oglindite în colecția de incunabule a Bibliotecii Brukenenthal din Sibiu*. Sibiu, 1956, Muzeul Brukenenthal /Studii și comunicări 7./), és a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai könyvtár (FIKK László–BALÁZS Lajos: *Catalogus incunabulorum Bibliothecae Teleki-Bolyai*. – *Catalogul incunabulelor din Biblioteca Teleki-Bolyai*. Tîrgu Mureș, 1971.) után a kolozsvári Egyetemi Könyvtár követte:

MOSORA, Elena – HANGA, Doina: *Catalogul incunabulelor. Biblioteca Centrală Universitară Cluj-Napoca*. Cluj-Napoca, 1979. Edituria Dacia.

A 84 művet leíró (és további 5, mikrofilmen lévő említő) katalógus, amely néhány érdekes metszet reprodukcióját is közli, igaz nem a legfejlettebb nyomdatechnikai eljárással, számunkra inkább – amint a legtöbb megjelent katalógus –, a kéziratos bejegyzések közlése miatt értékes. Sajnos a bejegyzésekhez nem készült mutató, így például Mikó Imre ősnymtatványait a tételes átolvasás után vehetjük számba, és azt sem tudjuk, vajon valamennyi, a kötetekben szereplő bejegyzést közzétették-e az összeállítók. A könyvtár ősnymtatvány gyűjteményének történetét az előszöből nem ismerhetjük meg, minthogy az inkább az európai nyomdászatra, semmint a könyvtár történetére vonatkozó megjegyzéseket közöl. A bukaresti Nemzeti Könyvtár incunabulum gyűjteményét 1956-ban kezdték összeszedni, leginkább az állam által konfiskált könyvtárakból. A könyvtár története román és angol nyelvű előszöből is megismerhető.

SCHATZ, Elena-Maria: *Catalogul colecției de incunabule*. București, 1995, Biblioteca Națională a României.

E katalógushoz már a korábbi posszessorok mutatója is csatlakozik, és a bejegyzések olvasata is pontosabbnak tűnik, kevesebb benne az olyan hiba, ami fejből is javítható. A gyűjteményben 141 kötet eredetiben, 19 pedig mikrofilmen olvasható. A tulajdonosi bejegyzések igazolják azt az egyébként közsímet tényt, hogy leginkább az Erdélyből elhordott könyvanyag képezi a reprezentatív bukaresti könyvtárak anyagának nagy részét. Az aradi, csíksomlyói és eperjesi (!) ferencesek könyvei mellett előfordul a Batthyánaeumból oda került két kötet is, de számos más erdélyi bejegyzés is olvasható a kötetek leírásában.

Az erdélyi szász könyvtörténeti kutatásnak inkább nagy múltja, semmint jelene van. Átfogó jellegű munkák természetesen jelennek meg (lásd például: Hans MESCHENDORFER: *Das Verlagswesen der siebenbürgen Sachsen. Ein Überblick*. München, 1979, Verlag des Südostdeutschen Kulturwerks. /Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks. Reihe B.: Wissenschaftliche Arbeiten. Bd. 36./, de a forráskutatáson nyugvó könyvtörténeti monográfiákat nem találjuk. A Vereins für siebenbürgische Landeskunde folyóiratai és könyvsorozatai a múlt századtól kezdve a mai németországi és ausztriai kiadványokig (historiográfiái áttekintésként lásd: *Wege Landeskundlicher Forschung. 25 Jahre Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde 1962–1987*. Red. von Konrad G. GÜNDISCH. Köln-Wien, 1988. Böhlau. /Siebenbürgisches Archiv. Bd. 21./) számos fontos könyvtörténeti tanulmányt közöltek Gustav Gündischnek, aki a legutóbbi évtizedekben talán a legtöbb figyelmet szentelte a könyv-, és olvasmánytörténeti kutatásoknak, már nem volt ideje kiterjeszteni tevékenységét a levéltári dokumentumok összegyűjtésére. Tanulmányai összegyűjtve is megjelentek a „Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens” sorozat 14. köteteként (*Aus Geschichte und Kultur der siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte von Gustav GÜNDISCH*. Köln-Wien, 1987, Böhlau). Ha azonban azokat a könyveket akarjuk kézbe venni, amelyeket e tanulmányok említene, Romániában kell kutatnunk. Ezért is fontosak a kiállítások (vö. például: *Transylvanica. Ausstellung seltener Bücher des XV. bis XIX. Jahrhunderts*. 27. Septem-

ber bis 31. Oktober 1991. Katalog von Hans MESCHENDORFER. München, 1991. /Ausstellungskataloge der Bayerische Staatsbibliothek. 57./, és az ott maradt gyűjtemények katalógusai. A nagyszebeni könyvtárak közül a legjelentősebb a Brukenthal Múzeum régi gyűjteménye.

NÄGLER, Doina: *Catalogul transilvanicelor*. Biblioteca Muzeului Brukenthal. Vol. I. (Sec. XVI–XVII. Vol. II. (Sec. XVIII.) Sibiu, 1974, 1982.

A XVI–XVII. századból a megjelenés időrendjében 612, a XVIII. századból ugyanilyen rendben 1140 kiadványt sorol fel a szerző a könyvtár transylvanica gyűjteményéből, vagyis az erdélyi kiadványokat, illetve erdélyi szerzők másutt megjelent műveit. Az első kötethez elkészült a possesszor mutató is, a másodikhoz már nem, de az egyes kötetek leírásánál röviden feltünteteti a katalógus a provenienciát is. Samuel Brukenthal könyvtárának történetét a magyar nyelvű szakirodalomból is jól ismerheti az érdeklődő, ám a most folyó szebeni olvasmánytörténeti kutatás levéltári dokumentumait érdekes lesz szembesíteni ezzel a katalógussal. Az első kötet mutatói már jelzik azt, hogy csak ritkán kerültek a városi polgárok könyvei a XVIII. századi gyűjtő könyvtárába, kevés a helyi korábbi tulajdonos. Annak ellenére így van ez, hogy a középkori domonkos rendház, majd az evangélikus gimnázium, illetve a városi könyvtár jelentős része is inkorporálódott a gyűjteménybe. Ezzel szemben érdekességként előfordul Köleséri Sámuel neve három kötetben, vagy a nagyenyedi kollégiumi könyvtár egyik első donátoráé, Ölyvesi Balázsé is (igaz, az enyedi kollégium könyvtárát már a XVII. században többször menekítették az erődített Szebenbe). A Brukenthal Múzeum nem transylvanica anyagának katalógusa nyilvánvaló, hogy olvasmánytörténeti szempontból legalább ilyen fontos lenne, de erre, látva a mostani állapotokat, még várnunk kell.

Nagyszeben másik, jelentősebb régi könyv állománnyal rendelkező gyűjteménye a román nemzeti kulturális mozgalom, az Astra könyvtára.

AVRAM, Mircea: *Calendarele Sibiene în limba germană (sec. XVI/XX)*. Sibiu, 1979, Editura Bibliotecii Astra.

A szerző az erdélyi, főként a nagyszebeni nyomdászat történetének kutatója, elsősorban a XVI–XIX. századi kiadványok elemzésével foglalkozik (Vö. Elena DUNĂREANU–Mircea AVRAM: *Presa sibiană în limba germană (1778–1970)*. Sibiu, 1971, Biblioteca Astra) Most a könyvtár állományát alapul véve, de a nagyszebeni könyvtermés egészére figyelve regisztrálja ez a katalógus az eddig ismert szebeni kalendáriumokat, amely a szlovákiai és a magyarországi hasonló kiadványokkal együtt használva jó segédeszköze lehet az alsóbb néprétegek olvasási szokásait kutatóknak. Az Astra könyvtárának állománykatalógusai közül a vizsgált időszakban a XVIII. századi európai nyomtatványoké jelent meg:

CORNEA, Lucian: *Cartea străină veche în Bibliotheca „Astra” sec. XVIII. Catalog*. Sibiu, 1982, Editura Bibliotecii Astra.

A rövid, igazából a 446 leírt könyvhöz nem nagyon kötődő mondandót tartalmazó, az európai felvilágosodás főbb szellemi áramlatait és nagyobb alakjait felelmegető előszót az időrendes katalógus követi. Az elég sok hibával közzét, de teljes (rövidítések nélküli) címléírásokat 6 index egészíti ki, így a kötet jól és könnyen használható. A tulajdonosok között nem meglepő a sok magyar és szász név.

A romániai kutatás természetesen nagy hangsúlyt helyez a román nyelvű kiadványok történetére, illetőleg a könyvnek a román társadalomban betöltött helyére. A Demény-házaspár tanulmányai összegyűjtve is megjelentek (DEMÉNY Lajos–Lidia A. DEMÉNY: *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea*. București, 1986, Editura Kriterion), de ezt követően is több önálló kötet is foglalkozik a XVI–XVIII. századi román kiadványokkal. Példaként a balázsfalvi kiadványok fámetszeteit bemutató Cornel TATAI–BALTĂ könyvét (*Gravorii în Lemn de la Blaj. 1750–1850*. Blaj, 1995, Editura Eventus), és a szlovák Eva Selecká-Márza, a gyulafehérvári román nyomdászatról szóló monográfiáját említhetjük (Eva MÁRZA: *Din istoria tiparului românesc*.

Tipografia de la Alba Iulia 1577–1702. Sibiu, 1998. Editura Imago). A román bibliográfia számon tartott képviselőjének Timotei Cipariunak munkája (1855) előtt készült Vasile Popp nyomdászattörténete, amelyet a Márza-házaspár adott ki 1995-ben (Vasile POPP: *Disertație despre tipografia românească în Transilvania și învecinatele țări de la începutul lor până la vremile noastre*. Sibiu, 1838. Ed. Eva MÁRZA, Jacob MÁRZA. Cluj Napoca, 1995. Editura Dacia). Erről kivételesen a *Magyar Könyvszemlében* is megjelent egy alapos recenzió V. ECSÉDY Judit tollából (MKsz 1996. 139–142.). A *Bibliografia românească veche (1508–1830) Vol. I–IV. 1903–1944*. kiegészítéseként, illetve a régi román, illetve a románokra vonatkozó kiadványok, a könyvek használatának vizsgálatát is elősegítő leírási móddal két kötet is megjelent.

MOSORA, Elena–HANGA, Doina: *Catalogul cărții vechi românești din colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare „Lucian Blaga” Cluj-Napoca*. Cluj-Napoca, 1991, Editura Bibliotecii.

A kolozsvári Egyetemi Könyvtár ősnymtatványait is bemutató szerzőpáros most 754 román kiadványt katalogizált, és a katalógust a kötetek tartalmának a bemutatásával együtt adták közre. A budai, a brassói, a szebeni és a balázsfalvi nyomdák számos terméke mellett a bécsi, a iasi-i és a rimnici nyomdászok termékei teszik ki a gyűjtemény nagyobb részt. A régebbi tulajdonosok mutatójából látható, hogy az Erdélyi Múzeum Egyesület könyvtára is nagy figyelmet szentelt a román nyomtatványok gyűjtésének.

A nagyváradi Megyei George Șincai Könyvtár 129 könyvének részletes bemutatását találjuk a következő katalógusban:

MÁLINAS, Constantin: *Catalog de carte românească veche. 1643–1830*. Biblioteca Județeană „Gheorghe Șincai” Oradea. Oradea, 1993, Editura Michail Eminensu. /Bibliotheca bibliologica. Seria de restituiri „Festina lente”. Carti oprite de cenzura comunista. 1./

Nem csupán a román nyelvű kötetek szerepelnek a leírtak között, hanem a jelzett időhatáron belül kiadott román ortográfiák, nyelvtanok, vagy a románok eredetéről írott könyvek is. Az egyes kötetek címleírása az eddigiekben említett kötetekétől, és általában a nálunk is követett szokásoktól sajátosan eltér, de használható. A kéziratos bejegyzéseket ezzel szemben példás részletességgel adta ki a szerző, aki az előszóban is kitér ezek olvasmánytörténeti hasznosíthatóságára.

Amint az eddig bemutatott kötetekből is kitűnik, az erdélyi magyar művelődéstörténet csak adalékokat nyerhet az ilyen kiadványokból, a magyar könyvtárak történetét a romániai és a magyarországi magyar kutatóknak kell megírniuk. A ma meglévő egykori könyvanyag szakszerű katalógusait el kell készíteni, és ezt a munkát csak helyben, a többnyire román állami könyvtárakban lehet elvégezni. A magyar személyzettel, vagy azzal is dolgozó könyvtárak hasonló katalógusa még nem készült el, bár számos komoly eredményeket felmutató könyv jelent meg az utóbbi időben. Jakó Zsigmond és tanítványai, Sipos Gábor, Tonk Sándor, Jakó Klára mellett több könyvtáros – Deé Anikó, Muckenhaupt Erzsébet – dolgozik e feladaton. Öröndetesnek mondható, hogy fiatal kutatók, a tanítványok tanítványai is érdeklődnek kulturális múltunknak ezen szép fejezete iránt.

A pozsonyi egyetem klasszikus filológusai, akik munkásságuk jelentős részét az újlatin irodalom kutatásának szentelték, a szakképzett történészek és könyvtárosok, akik életük jelentős részét Szlovákia hallatlanul gazdag könyvtáraiban őrzött kéziratok és régi könyvek kutatásával töltötték, gazdag hagyatékat hagytak hátra. Könyveket és tanítványokat, akik folytatják munkájukat. A retrospektív szlovák nemzeti bibliográfia munkálatai mellett sor került a középkori kéziratok, az ősnymtatványok számbavételére, és szervezett program szerint folyik a XVI. századi nyomtatványok feltárása is. A könyv-, könyvtár- és olvasmánytörténet kiváló művelői, Josef Repčák, vagy Josef Telgársky mellett a fiatalabbak, Eva Selecká, Viliam Čičaj, Helena Saktorová, vagy Klára Komorová, de mások is megtanulhatták a források tisztelétét (sajnos a következő generációból már nehéz lenne neveket említeni). A szervezett kutatások eljutottak az olvasmánytörténet levéltá-

ri forrásainak feltérásáig, és ezen a ponton is kibővültek azok a kapcsolatok, amelyek a két nemzeti könyvtár (magyar és szlovák) munkatársai között eddig is fennálltak. A helyzet persze nem minden szempontból ilyen rózsás, mint ahogy a legutóbbi mondatokból következne, hiszen ha így lenne, erre a közleményre sem lenne szükség.

A középkori kéziratok legnagyobb szakértője Július Sopko sajnos már nem él. Elvégezte ugyanakkor azt a munkát, amelyet Magyarországon is nagy energiákkal végeznek a Fragmenta Codicum munkacsoport volt, és jelenlegi munkatársai. Katalógusai közül az elsőt, a szlovákiai könyvtárakban lévő kódexek leírását Körmendy Kinga már ismertette (MKsz 1982. 175–177.), de a második és harmadik kötet bemutatása elmaradt:

SOPKO, Július: *Codices medii aevi qui in bibliothecis Slovaciae asservantur ac olim asservantur. – Stredoveké kódexy slovenskej proveniencie. I. Codices Latini medii aevi bibliothecarum Slovaciae. – Stredoveké latinské kódexy v slovenských knižniciach.* Martin, 1981. Matica Slovenská.

SOPKO, Július: *Codices medii aevi qui in bibliothecis Slovaciae asservantur ac olim asservantur. – Stredoveké kódexy slovenskej proveniencie. II. Codices Latini medii aevi qui olim in bibliothecis Slovaciae asservantur et nunc in Hungaria et Romania asservantur. – Stredoveké latinské kódexy slovenskej proveniencie v Maďarsku a v Rumunsku.* Martin, 1982. Matica Slovenská.

SOPKO, Július: *Codices medii aevi qui in bibliothecis Slovaciae asservantur ac olim asservantur. – Stredoveké kódexy slovenskej proveniencie. III. Codices ac fragmenta codicum bibliothecarum Slovaciae. – Kódexy a neúplne zachované rukopisy v slovenských knižniciach.* Martin, 1986. Matica Slovenská.

Az egyes kódexek leírása a nemzetközi elvárásoknak megfelelő, és a katalógusokhoz a szokásos konkordanciák mellett a következő mutatók csatlakoznak: initia operum, index specimium, továbbá a személy- és helynevek mutatója a tárgymutatóval együtt. A datált kéziratok kronologikus mutatója sem hiányzik a katalógusokból. A személyneveknél a név előfordulásának minőségét is feltüntette a szerző, tehát a possesszorok, és a bejegyzésekben előforduló nevek is ebben az indexben kereshetők. A tárgymutató a scriptorokat is felsorolja. A magyar címléírásai és névhasználati szokásokhoz szokott szakembert zavarja az egyes nevek és címek szlovákra fordítása (mondjuk Jakub Milánsky *Kázne* című munkájáról nem nagyon jut eszünkbe Jacobus Mediolanensis „Sermones”-e), és abban is biztos vagyok, hogy a neveket ugyancsak fordító nemzetek (például a francia) szakértői sem igazodhatnának el ez alapján. Július Sopko azonban a kódexek részletes leírásával, és a leírásban az eredeti névalak feltüntetésével, továbbá az indexekkel megadja a lehetőséget a tájékozódásra. Számos kódex esetében kiegészíti azokat az ismereteket, amelyeket az eddigi katalógusokból tudhattunk. Mondjuk a Batthyánaeum Szentiványi Róbert által összeállított kézirat katalógusa – amelynek szakszerűségét senki nem vonhatja kétségbe – több ponton kiegészül Sopko leírásában. Például olyan megfigyelést tesz, hogy a Szentiványi 285. (SOPKO III. 399.) írásképe azonos a budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 73. jelzetű kódexével (CSONTOSI János, MKsz 1879. 69–73.; SOPKO III. 265.), de más példát is említhetnénk.

Amilyen teljesítményt Július Sopko a középkori kéziratok feltérása terén maga mögött hagyott, ahhoz az ősnymtatványok, illetve a régi nyomtatványok kutatásában Imrich Kotvan munkássága hasonlítható. Több könyvtár állományának bemutatása után megjelent a mai Szlovákia könyvtáraiban található valamennyi inkunábulum leírása.

KOTVAN, Imrich: *Incunabula quae in bibliothecis Slovaciae asservantur. – Inkunábulý na Slovensku.* Martin, 1979, Matica slovenká.

A szerzők nevei szerint (eredeti latin neve szerinti) alfabetikus rendben felsorolt 1236 nyomtatvány leírásában a kötet összeállítója nem feledkezett el a kéziratásos bejegyzések közléséről sem, a possesszorok pedig – az olvasmánytörténet kutatója számára külön örömet okozva – a

névmutatótól elkülönülten szerepelnek a kötetben. Ilyen részletes leírással, ma már jóval nagyobb anyagot bemutatva újra ki kellene adni a SAJÓ–SOLTÉSZ-t is. BORSA Gedeon ezt a katalógust már részletesen bemutatta (MKsz 1983. 11–116.), és ugyancsak ismertette azt a kötetet, amely az 1984-ben elhunyt Kotvan és leánya, Eva Frimmová neve alatt jelent meg 1988-ban a Matica Slovenská ősnymtatványairól (MKsz 1990. 86–87.), amely gyűjtemény gyarapodása is nyomon követhető az összesített katalógus megjelenése óta:

KOTVAN, Imrich–FRIMMOVÁ, Eva: *Incunabula quae Martini in bibliotheca nationali slovacae societatis Matica slovenské dictae asservantur. – Inkunábuly slovenskej národnej knižnice Matice slovenskej v Martine*. Martin, 1988, Matica Slovenská.

Apja munkáját Frimmová más irányban is folytatta, így a mai Szlovákia területén valaha volt könyvtárakból Magyarországra és Romániába került ősnymtatványok katalógusát is kiadta:

KOTVAN, Imrich–FRIMMOVÁ, Eva: *Incunabula de bibliothecis Slovaciae quae in institutionibus regionum externarum asservantur. – Inkunábuly zo slovenských knižníc v zahraničných inštitúciách*. Martin, 1996, Matica Slovenská.

A katalógus szerkezetében követi Imrich Kotvan 1979-ben megjelent kötetét, és az anyaggyűjtés is feltehetően az apja munkája volt. Nem hagyhatjuk szó nélkül az immár német nyelven is a kötetbe került előszó szellemét, amely megítélésünk szerint rossz hagyományokat folytat. A posszesszorok jelentős része XVI–XVII. századi könyvgyűjtő, illetve intézmény (világi egyházak, szerzetesi közösségek). Az a gátlástalanság, ahogy ezt a világban szlovák kultúráként interpretálja Eva Frimmová már a szakmai hozzáértést is kérdéssé teszi. Mert lehet vitatkozni azon, hogy az életét csaknem egészében a Magyar Királyságon kívül eltöltött Johannes Sambucus vajon Ján Sambucus slovenský humanista, vagy Zsámboky János magyar humanista, de minek. Feltehetően Sambucus maga nevetne ezen a vitán legnagyobbat (a nyugat-európai kollégáink mellett). Azon azonban még vitatkozni sem lehet, hogy Hans Dernschwam, egy morvaországi német – aki valószínűleg sem magyarul, sem szlovákul sem tudott –, szlovák humanista-e, vagy sem. Azt gondolom, hogy komoly szakember, aki a Kárpát-medence XVI–XVII. századi múltját (könyvkultúráját) akarja megismerni, és másoknak bemutatni, annak legalább annyi történelmi tény kell ismerni és tudomásul vennie, mint amennyit a XX. század kutatójának. E szempontból a Matica Slovenská könyvtárának XVI. századi könyveit bemutató kötetek előszavai példaként szolgálhatnak Frimmová asszonynak.

A szlovák kutatás nagy figyelmet szentel a slavica dokumentumok kutatásának, illetve azok önálló nyilvántartásának és kiadásának. E slavica kutatás és újabban alkotott latin szóval slovacica kutatást is magában foglal, ezért különösen érdemes az e kutatások mentén feltárt dokumentumokra figyelniünk (hiszen azok egyben hungaricumok is):

KOTVAN, Imrich: *Slavica saeculi XVI Bibliothecae Universitatis Bratislavisensis. – Slaviká XVI. storočia Univerzitnej knižnica v Bratislave*. Bratislava, 1982.

Kotvan szakértelmének megfelelően magas színvonalú, az ősnymtatványoknál alkalmazott leírási szokásokat követő katalógus. A rövid címleírást egy részletes, sormetszetet adó, betűhív címfelvétel követi. A kötet állapotát és a kéziratos bejegyzéseket részletesen ismertető megjegyzés után a nemzetközileg ismert katalógusok azonosító jelzetei találhatók meg a kötetben. A szláv vonatkozásokat a legteljesebben kell értelmeznünk. Tehát ha mondjuk egy Heliodorus-kiadás, amely Bázelen jelent meg, de lengyel származású a jegyzetek írója, akkor már szerepel a kötetben. A 151 nyomtatványban megőrzött tulajdonosi bejegyzések mutatójának tanulmányozása jó adalékokat szolgáltat a Kárpát-medence olvasmánytörténeti adatbázisához.

FRIMMOVÁ, Eva: *Slaviká v histockých fondoch Univerzitnej knižnice*. Bulletin Univerzitnej Knižnice v Bratislave. Ročník 4. 1993.

Az 1993 szeptemberében Pozsonyban tartott XI. Nemzetközi Szlavisztikai Kongresszus tiszteletére készült kiadványban 39 szláv kéziratot, 10 iszlám (arab és török) szöveget, 6 ősnymtat-

ványt, 26 XVI. századi nyomtatványt, 22 Comeniusszal kapcsolatos XVII–XVIII. századi kiadványt, 23 egyéb XVIII. századi szlavikumot sorol fel. Ezt követi Anton Bernolák és L'udovít Štúr könyveinek felsorolása (23, illetve 24 darab), majd a pozsonyi reformkori szlovák könyvtárból ma is az Egyetemi Könyvtárban (Pozsony) fellelhető könyvek (76), folyóiratok (18) és kéziratok (4) előszámálása. A kéziratok közül az egyik ezen könyvtár 1846. évi katalógusa. Sajnos az egyes tételek leírásában csak a rövid címfelvételek közli Frimmová, reméljük a teljes, a tulajdonosi bejegyzésekig elmenő bemutatása e könyveknek is megtörténik majd a közeli jövőben.

A Szlovák Nemzeti Bibliográfia retrospektív sorozataként nagyon értékes kötet jelent meg akkor, amikor a szlovák nyelvű, illetve a mai Szlovákia területén kiadott kalendáriumok katalógusát közreadták:

Bibliografia slovenkých a inorecových kalendárov 1701–1965. Zostavili Mária KIPSOVÁ, Tatiana VANCOVÁ, Zelmína GESKOVÁ. Matica Slovenská, Martin, 1984. /Slovenská národná retrospektívna bibliografia. Séri B. Periodika./

A kötetet számos mutató zárja, olyan, amelyek segítségével könnyen azonosítható egy-egy szlovák naptár. A kalendáriumok megjelenésének éves mutatója alapján ugyanis jól követhető, hogy az adott évre melyik szervezet adott ki naptárt, illetve az, amely – az egyébként nehezen azonosítható nyomtatványok közül – éppen a kezünkben van, és szeretnénk tudni, ismert-e, vagy sem. A kiadók mutatója segítségével egy-egy időszak szlovák népművelésével foglalkozó szervezetek munkájához nyelhetünk adalékokat. A kötet kiválóan alkalmas összehasonlító – magyar, román, szlovák, német stb. – elemzések elvégzéséhez is, és a Kárpát-medence könyves művelődésének egy érdekes, máig nem igazán kutatott fejezetéhez szolgáltat jó forrásanyagot.

A magyar szakirodalomba is gyakran idézett katalógus, a nagykubinyi Csaplovics könyvtár XVI. századi nyomtatványainak a leírása:

SMETANA, Ján–TELGÁRSKY, Jozef: *Catalogus librorum impressorum saeculi XVI. qui in biliotheca Čaplovičiana in Dolný Kubín asservantur.* – *Katalóg tlači 16. storočia v Čaplovičovej knižnici v Dolnom Kubíne.* Martin, 1981, Matica Slovenská.

A gyűjtemény történetét röviden bemutató szlovák nyelvű bevezetést a könyvek szerzői betűrendes katalógusa követi. A teljes címleírás mellett közlik a szerzők a tulajdonosi bejegyzéseket, illetve a provenienciára utaló egyéb információkat is. Egy-egy ritka nyomtatvány ugyan fellelhető a gyűjteményben, számunkra azonban azok a példányok érdekesebbek, amelyek ismert kora újkori könyvgyűjtők bejegyzéseit őrzik (például Thurzó Györgyét).

Egy-egy könyvtár antikva katalógusának a kiadására már sor került, de a teljes Szlovákia területén őrzött XVI. századi nyomtatvány anyag egységes számba vétele csak most, az elmúlt két évtizedben kezdődött el. Az első két kötet már kézbe is vehető:

Catalogus generalis operum impressorum saeculi XVI, quae in Slovacia asservantur. – *Generálny katalóg tlači 16. storočia zachovaných na území Slovenska. I.* SAKTOROVÁ, Helena–KOMOROVÁ, Klára–PETRENKOVÁ, Emília–AGNET, Ján: *Opera impressa saeculi XVI, quae in Bibliotheca nationali Slovaca societatis Matica Slovenská Martini asservantur.* – *Tlače 16. storočia vo fondoch Slovenskej národnej knižnice Matice slovenskej.* Martin, 1993, Matica Slovenská.

Catalogus generalis operum impressorum saeculi XVI, quae in Slovacia asservantur. – *Generálny katalóg tlači 16. storočia zachovaných na území Slovenska. II.* SAKTOROVÁ, Helena–KOMOROVÁ, Klára–PETRENKOVÁ, Emília: *Opera impressa saeculi XVI, quae in bibliothecis Ordinis Scholarum Piarum asservantur.* – *Tlače 16. storočia v piaristických knižniciach.* Martin, 1997, Matica Slovenská.

Az első kötetben a túrócszentmártoni Nemzeti Könyvtár XVI. századi könyveiről informálódhatunk (2009 kiadvány) VELENCZEI Katalin ismertetésében (MKsz 1994. 235–237.) már kitért a könyv szakmai bemutatására, itt a hangsúlyt inkább arra a tényre helyezzük, hogy a kötetek kéz-

írással bejegyzéseinek kiadásával megelőzték a szlovák kollégák a magyar Nemzeti Könyvtár munkatársait. Igaz, a gyűjtemény koránt sem olyan nagy, mint az Országos Széchényi Könyvtáré, és ők viszont nem közölnek contentát. Az olvasmánytörténet kutatójaként a szlovák kötetnek jobban örülök, s csak remélni lehet, hogy az OSzK antikváinak posszessor bejegyzéseiről is információkat kapunk.

A második kötetben elsősorban a piaristák lévai, nyitrai, podolini, privigyei és pozsonyszentgyörgyi könyvtárából, de más helyekről is származó 1861 antikva leírását találjuk. Szinte mindegyik említett rendháznak ismerjük katalógusát az 1750 előtti időszakból, így az egyes tételek azonosítása – főként tudva, hogy a XVII–XVIII. századi kiadványok is megvannak – autopszia alapján is lehetséges lesz. A megelőző tulajdonosok bejegyzései között több ismert könyvgyűjtő szerepel (például Thurzó György, vagy Otrókócsi Főris Ferenc).

Az egész országra kiterjedő szervezett katalogizáló munka mellett az egyes kisebb gyűjtemények is igyekeznek felmutatni értékes állományukat. Ezek közül említjük a következő kiadványt:

VIERIKOVÁ, Mária: *Tlače 16. storočia v zbierkach ústrednej knižnice Slovenskej akadémie vied*. Bratislava, 1996.

A Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében 67 XVI. századi nyomtatványt őriznek, 10 olvasható ezen kívül faksimile kiadásban, 51 pedig mikrofilmen. A szakmai ismertetése e kötetnek már megjelent (V. ECSÉDY Judit, MKSz 1997. 489–492.), így a részletesebb ismertetéstől eltekinthetünk.

Azok a könyvtárak, ahol nagyon kevés ősnymtatvány, vagy XVI. századi kiadvány található, az 1918 előtt beszerzett állomány bemutatására koncentrálnak. Ilyen a beszercebányai is:

Tlače do roku 1900 vo fonde SVK Banská Bystrica. Zostavila Terézia UHERKOVÁ. Banská Bystrica, 1995. Státna Vedecká Knižnica.

Szerzői alfabetikus rendben a beszercebányai Városi Könyvtár 1900 előtti állományának leírását vehetjük kézbe e munkával. Az ismertetés írója talán megengedhet magának annyi szubjektivitást, hogy elmondja, nagy várankozással nyitotta ki a kötetet, s rögtön a tulajdonosi bejegyzések mutatójánál. A XVI–XVIII. századi olvasmányműveltség kutatójaként azonban csalódnia kellett, mert a bejegyzések szerint a régi Beszercebánya könyvtáraiból alig került a mai könyvtárba egy-egy darab. Örülhetünk természetesen annak is, hogy a XIX. századi kisebb gyűjtemények számos darabja hollétéről szerezhetünk tudomást e katalógusból. A teljesnek mondható címléírás tehát kitér a provenienciára is, jelzi a kötetekben szereplő pecséteteket is. Precíz, szép könyvtáros munka.

A következő két kiadvány katalógusnak ugyan nem nevezhető, de kedves emlékkönyvek, amelyeket a trencsényi és a pozsonyi nyomdászat történetének jeles évfordulóira állított össze a közelmúltban elhunyt Jozef Telgársky. A rövid szlovák és német nyelvű bevezetést a városok nyomdászati termékeinek címlapfotói követik. Trencsényből 95, Pozsonyból az egyes nagyobb nyomdák szerint csoportosítva 250.

TELGÁRSKY, Jozef: *350 rokov typografie v Trenčine*. Trenčín, 1987.

TELGÁRSKY, Jozsef: *Typographia Bratislavensis 1477–1918*. Posonium, Prešporok, Pressburg, Pozsony, Bratislava. Univerzitná knižnica Bratislava, 1992.

Horvátország az elmúlt két évtizedben viharos történelmi korszakát élte át, nem csodálható, ha nem tudott nagy energiákat szabaddá tenni a régi könyvek és a kéziratok katalogizálására. A magyar művelődéstörténet szempontjából Horvátország nem egységes terület. A déli része inkább kötődik az itáliai hagyományhoz, s nem szerves része a Kárpát-medencének. Ez tükröződik a magyar retrospektív bibliográfia (RMNy) összeállítóinak felfogásában, de a horvát szakemberek véleményében is. Az olasz és francia specialistákkal közös konferenciáik látókörébe az északi részről Zágrábon kívül alig esik valami (már ami a XVI–XVII. századok illeti). E szempontból csak a tájékoztatás kedvéért említek három fontos, megismerendő tanulmánykötetet: *Les croates*

et la civilisation du livre. Actes du 1er Symposium international d'études sur l'aire culturelle croate. Publ. par Henrik HEGER, Janine MATILLON. Paris, 1986, Presse de l'Université de Paris-Sorbonne. /Croatia Parisiensia. 1./ *L'Umanesimo in Istria*, a cura di Vittore BRANCA. Firenze, 1983, Olschki. /Civiltà veneziana. Studi 38./; *Il libro nel bacino adriatico (secc. XV–XVIII.)*, a cura di Sante GRACIOTTI. Firenze, 1992, Olschki. /Civiltà veneziana. Studi 44./

Borsa Gedeon már ismertette a zadari Tudományos Könyvtár XVI. századi nyomtatványainak kiadott katalógusát (MKsz 1988. 93–94.), kiemelve, hogy magyar szempontból nem éppen gazdag gyűjteményről van szó (Pavao GALIĆ: *Catalogus librorum saeculo sedecimo typis impressorum, qui in Scientiarum Bibliotheca Jadrensi asservantur. – Katalog knjiga tiskanih u XVI stoljeću, koje se čuvaju u zadarskoj Naučnoj biblioteci.* Zadar, 1987). Nem így a zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár, amelynek gazdagságára elég csak annyi utalás, hogy Zrínyi Miklós könyvtárának ma ismert darabjait is itt őrzik. 1991-ben kiadták a kéziratgyűjtemény katalógusának első darabját:

Catalogus manuscriptorum in Bibliotheca Nationali et Universitaria Zagrabiae exstantium. – Katalog rukopisa Nacionalne i sveučilišne biblioteke u Zagrebu. Obradio Šime JURIC. Knjiga 1. Zagreb, 1991.

658 kéziratot kötet nagy szakértelemmel készült, részletező leírása található meg ebben a kiadványban. Az egyes tételek leírása valóban részletező, például ha egy korabeli könyvjegyzékről van szó (pl. Josip Kušević, XIX. sz. első fele), akkor a jegyzék rendjét is közli, illetve azt, hogy az egyes szakcsoportokhoz hány tétel tartozik. Ugyanígy ha egy krónika kerül leírásra, az egyes fejezetek címeiig részletezően feltárt a kézirat. Számunkra fontos, és a kötet nemzetközi használatát is megkönnyítő tény az, hogy a magyar, latin, olasz, vagy német kéziratok címeit nem fordítja horvátra, illetve horvát nyelven csak magyarázatot fűz a kéziratához. Mondhatnánk ezt ugyan természetesnek is, de régiókban – valljuk meg – van az ellenkezőre is példa.

A szerbiai területek élete sem kedvez a humán jellegű kutatásoknak, illetve a tudományos könyvkiadásnak. A szabadkai Városi Könyvtár mindkét nagyobb régi könyvgyűjteményéből, tehát Milkó Izidor író, és Zomborčević Vince orvos hagyatékából is rendeztek kiállítást 1981-ben és 1986-ban, de az ezen alkalmakkor megjelent néhány oldalnyi jegyzék nem tekinthető katalógusnak. A szerb kéziratok katalogizálása ugyanakkor, ha nehézségekkel is, de szépen halad. Ezeknek magyar művelődéstörténeti vonatkozása azonban nagyon kevés.

A magyarországi humán tudományok szakemberei azt hiszem sokrétű és aktív kapcsolatban állnak Ausztria különböző kutató helyeivel, különösen a burgenlandi tartományi kulturális kormányzathoz tartozókkal. Rendszeresen részt vesznek a szalónaki megbeszéléseken (Schlaininger Gespräche) és a mengersdorfi találkozókön. Ezek a könyvkultúra is volt már kiemelt téma (18. *Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modini Celje 1986. Vpliv in učinki tiskarstva in tiskov v panonskem prostoru de jožefiniskih reform.* – *Utjecaj i učinci tiskarstva i tiskanih djela u panonskom prostoru de jožefiniskih reformi.* – *Buchdruck und Druckschriften im panonischen Raum bis zu den josephinischen Reformen – Einfluss und Auswirkungen.* – *A könyvnyomtatás és a nyomtatványok hatása és eredményei a pannon térségben II. József reformjai előtt.* Maribor, 1988.) A tartományi helytörténeti kutatásoknak számos kiváló könyvsorozat az eredménye, s ezek létrehozásában is az együttműködés segített. Sokat profitált Ludwig Kuzmich is a magyar retrospektív nemzeti bibliográfia anyagából akkor, amikor a burgenlandi horvát nyomtatványokat vette számba:

KUZMICH, Ludwig: *Kulturhistorische Aspekte der burgenlandkroatischen Druckwerke bis 1921 mit einer primären Bibliographie.* Eisenstadt, 1992. /Burgenländische Forschungen. Hrsg. vom Burgenländischen Landesarchiv. Sonderband X./

A kötetben a téma monografikus feldolgozása mellett megtalálható egy szakirodalmi bibliográfia és az egyes nyomtatványok részletező leírása. A horvát nyelvű könyvek tartalmáról mindig ad a szerző néhány mondatos német nyelvű összefoglalást is.

Egészen más kutatásokhoz kötődik az az annotált bibliográfia, amely a bécsi, a pozsonyi és a pest-budai folyóiratokról készült. (Ismertette: KÓKAY György, MKSz 1989. 313–314.) Az irodalomtörténeti szakemberek használták, de igazából nem került a szakmai köztudatba:

SEIDLER, Andrea–SEIDLER, Wolfram: *Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809. Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Preßburg und Pest-Buda*. Wien–Köln–Graz, 1988. Böhlau. /Schriftenreihe der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts. Bd. 1./

A katalógus egészen új perspektívát nyit a XVIII. század második felében kialakuló olvasói réteg kutatásához. Ha valaki történelmet, vagy irodalomtörténetet tanult tudta, hogy a felvilágosodás századának milyen általános tendenciái vannak az irodalmi- és kulturális élet intézményeinek változásában. Azt hiszem kevesen szembesültek azzal a ténnyel, hogy 1760 és 1800 között több mint 400 folyóirat jelent meg a Monarchia három városában. Az egyes lapok alapításának és megjelenésének alapinformációi mellett szemléletes grafikonok, statisztikai táblázatok segítik az eligazodást ebben az anyagban.

Ha már nem is tartozik a szomszédos országok közé Oroszország, mégis fontos figyelni arra a megindult katalogizálási munkára, amely nyilván legalizálni próbálja a második világháború alatti, és az azt követő rablásokat, de úgy tűnik egyelőre meg kell elégednünk azzal, hogy tudunk az egykori magyarországi könyvtárak anyagának hollétéről. Elvileg az sem kizárt, hogy kutathatóvá is válik ez az anyag. Az a frissen indult könyvsorozat, amely az állami könyvtárak XVI. századi könyvvállományát teszi majd katalógus szinten nyilvánossá nagy szakértelemmel és pontossággal készül.

Catalogus librorum sedecimi saeculi qui in totius Rossiae Reipublicae litterarum externarum bibliotheca asservantur. – *Vszerosszijszkaja goszudarsztvennaja biblioteka inosztrannoj literaturü (VGBIL)*. Curavit N. V. KOTRELEV. *Pars prima. Libri verba Germanica continentes.* – *Katalog nemeckojazücsnüh izdanij XVI veka v fondah VGBIL*. Composuerunt E. A. KORKMAZOVA, A. L. PONOMAREV. Mosquae, 1992. Rudomino.

A Németország, Lengyelország, Csehország és az egykori Magyarország területéről származó XVI. századi német nyelvű kötetek közül 84 darab Esterházy Pál egykori kismartoni könyvtárából származik (az ottani ferences rendházból vitték át a kastélyba), két kötetben szerepel Simon Gerengel soproni lelkész, egyben pedig Szuhay István váci püspök kézjegye. Ezen személyiségek könyvtárának rekonstruálásakor jól szolgál majd ez a katalógus.

Évekig reménykedtünk, hogy a sárospataki Református Kollégium Budapestre menekített, és onnan Oroszországba hurcolt könyveit egykor visszakapja a nagy múltú gyűjtemény. Sajnos nincsen olyan politikai súlya az országunknak, hogy nyomást tudna gyakorolni az orosz államra, s így még sokáig várhatjuk vissza a köteteket, amelyeknek jegyzéke megjelent:

Displaced Books from Sárospatak Calvinist College Library (Hungary) in the collections of Nizhny Novgorod Regional Research Library. Catalogue. – *Trofejñue knigi iz biblioteki Sarospatakszkogo reformatszkogo kolledzsa (Vengrija) v fondah Nizsegorodskoj goszudarsztvennoj oblasznoj universzalnoj naucsnoj biblioteku*. Katalog. Compiled by E. ZHURAVLEVA, N. ZUBKOV, E. KORKMAZOVA. Moscow, 1997. Rudomino.

Az előzőnél sokkal igénytelenebb szakmai munkát takar a kiadott jegyzék, ezért sem neveztem katalógusnak. Az 1300 nyomtatványt és 8 kéziratos kötetet szerzői betűrendben sorolják fel a kötet összeállítói. Talán nem meglepő, hogy az orosz kollégák a címleírásban is átírták a helyneveket a mai aktuális állami elnevezésre, tehát ami Cassan lett kiadva, az Košice lett, ami Colosvaratt, az Cluj, hiszen tudomásul kell venni mindenkinek, hogy amit egyszer valaki megszerzett, az az övé. Az pedig hogy szakmailag sületlenség a dolog, az nem számít, hiszen nem szakmai céllal készült a kiadvány(?). Ezért nem is csodálkozhatunk, ha az egyes kötetekben lévő

kézírásos bejegyzéseket sem tartották a címleírás részének. Számukra ezek a nevek úgysem mondhatnak semmit, pedig ez nagy veszteség az olvasmánytörténet kutatói számára. Elbeszélésből tudom, hogy az egyik Biblia Lorántffy Zsuzsanna személyes tulajdona volt, de azt, hogy a könyvek közül melyek tartoztak a Rákóczi család bibliotékájába, az legfeljebb egy Nyizsnyij Novgorodi kutatóúton derülhetne ki. A feltüntetett kéziratok feldolgozásához is szakértő kellene. A címek így is sokat sejtetőek, Leonardo Bruni, Martin Luther (levele Révay Ferenchez), Johannes Bocatius kéziratai mellett érdekes XVII. századi politikai iratok, illetve néhány iskola-dráma szövege található az elvitt könyvek között.

Nem gondolom, hogy az említett kötetek ismertetését elvégeztem, fontos lenne, ha az egyes részterületek hazai, vagy határokon túli magyar szakemberei nagyobb figyelemmel lennének a magyar kollégáik munkája iránt, és így ezeknek a könyveknek a szakmai értékelése is megszülethetne.

Befejezésként meg kell említenem még azt a sajnálatos tényt is, hogy igazából a Magyarországon kiadott nyomtatott régi könyv- és kézirat katalógusokat sem ismerjük. A könyvtárak viszonylagos jó együttműködésének köszönhetően a helyi kiadványok eljutnak ugyan egymáshoz, de a szakma legrangosabb folyóiratahoz a szerzők, és a kiadók már nem juttatják el kiadványaikat, így azokról a szakmai bírálat is elmard.

MONOK ISTVÁN

SZEMLE

Csáky S. Piroska: Könyv, könyvtár, olvasó. Művelődéstörténeti tanulmányok. Újvidék, 1997. Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság. Magyar Tanszék. 335. l.

A szerző a vajdasági magyar könyvkultúra ismert kutatója és terjesztője, akinek nevéhez számos tanulmány és cikk, valamint több alapvető feltáró és értékmérő mű kapcsolódik. E művelődéstörténeti tanulmányokat tartalmazó kötete – gazdag tartalma ellenére – csak szerény vázlatát mutatja be annak a jelentős és remélhetőleg még sokáig folytatódó és tovább gazdagodó életműnek, amelynek legfőbb tárgya a jugoszláviai magyar könyv volt. A könyvtörténeti kutatásoknak az az ága, amelyet Csáky S. Piroska leginkább művelt: a könyv társadalmi funkciójának, a „befogadó”-nak a vizsgálata önmagában is érdekes és időszerű vállalkozás már csak azért is, mert az irodalomtörténet az olvasóközönségre korábban alig fordított figyelmet. Munkásságának jelentőségét még tovább növeli az a körülmény, hogy vizsgálódásai tárgyául a Vajdaság magyar könyvkultúráját választotta, egy olyan közösséget, amelyről sokáig vagy túlságosan kevés vagy csak torz ismereteink voltak. Elég, ha a közelmúltban változatlan formában ismét megjelentetett Révai Lexikon 20. kötetében a délvidéki irodalomról olvasható lekezelő megállapításra vagy pedig a Szeli István által idézett azon véleményre utalunk, amely szerint „a Vajdaság talaja a szellemi művelődés számára a priori terméketlen.”

Csáky S. Piroska egy helyen György Lajost, az erdélyi magyar irodalom neves kutatóját és

bibliográfusát jelölte meg példaképének, akinek tevékenysége szintén arra irányult, hogy szellemi életünk jelenségeit azok feltárásával nyilvánosságra hozza és megmentse a feledéstől. Hivatkozhatott volna akár sokkal korábbi példákra is: Czvittinger Dávidtól Sándor Istvánon keresztül Horányi Elekig, nemzeti bibliográfáink és irodalomtörténet-írásunk megteremtőire, akik szintén tudták, hogy a magyar szellem eredményeinek számbavételével és nyilvánosságra hozásával nem csak egy szaktudománynak, hanem a tudatos manipuláció által rossz hírbe hozott nemzetnek is szolgálatot tesznek. A szerzőnek a rosszindulat mellett szintén szembe kellett szállnia a hazai sznobizmus és közöny úgy látszik időfelettinek bizonyuló szövetségével is, amikor szűkebb hazája, a Vajdaság magyar szellemi életét leginkább tükröző könyvkultúrát vette vizsgálat alá.

Mindezt olyan idősakra időzítette, amikor a történelem kisebbségi sorsra juttatta az ott élő magyarságot. *A vajdasági magyar könyvek 1918–1941* (Újvidék, 1984.) c. bibliográfia összeállításával tette meg a szerző az első lépést magyar szellem két háború közötti hiteles képének a megrajzolásához, amikor is számba vette az időszak teljes vajdasági magyar könyvtermését. E munkája, valamint *A jugoszláviai magyar könyv 1945–1970*. (Újvidék, 1973.) c. összeállítása azért is nagy jelentőségű, mert sajnos mindkét korszakban csak nagyon hiányosan érkezhettek Magyarországra – még a nagykönyvtárainkba is – az ott megjelent magyar könyvek.

A tanulmánykötet többi könyvtörténeti tanulmánya is a Vajdaság művelődéstörténetét

gazdagítja. Olvashatunk többek között a két világháború közti időszak könyv- és lapkiadásának helyzetéről, az alsólendvai és a becsei nyomdák történetéről, a *Magyar Szó* 1945 utáni kiadói tevékenységéről, a vajdasági naptárkiadás egy évtizedéről és egy korábban alig kutatott témáról: az 1945–1995 közötti vajdasági magyar nyelvű egyházi kiadványokról.

Külön fejezetben találhatók a könyvtárakkal kapcsolatos írások, amelyekben a könyvtárosképzés, a bibliográfia-készítés, a hungarika-kutatás és az olvasószolgálat kérdéseiről olvashatunk. A 4. fejezet az olvasással kapcsolatos írásokat, az utolsó pedig kapcsolattörténeti cikkeket tartalmaz. Ezek között található pl. a „Vuk és az Egyetemi Nyomda” c. cikk, amely először a *Magyar Könyvszemlé*ben jelent meg. E zárófejezetben kapott helyet az a bibliográfiai összeállítás is, amely a jugoszláv népek 1957–1987 közti magyar nyelvű irodalmát tartalmazza. A kötetnek a magyar-délszláv szellemi kapcsolatok történetével foglalkozó írásai harmonikusan kapcsolódnak a vajdasági magyar kultúrát bemutató tanulmányokhoz és cikkekhez, és ez akár jelképesnek is tekinthető.

KÓKAY GYÖRGY

Szilágyi Márton: Kármán József és Pajor Gáspár Urániája. Debrecen, 1998. Kossuth Egyetemi Kiadó, 4911. (Csokonai Könyvtár 16.)

A recensens – a 18. század irodalmának fiatal kutatójaként – nehezen tudja (tudná) elfogultságát leplezni a könyvvel kapcsolatban. Szilágyi Márton monográfiát írt, a nagy irodalomtörténetek korábban szinte kizárólagos műfaját jelentősen átértelmezve, poétikáját újrafogalmazva. A szerzőt idézve: „Ez a könyv kísérlet, több szempontból is. Tárnya a XVIII. század végének egyik legfontosabb folyóirata, a Kármán József és Pajor Gáspár szerkesztette Uránia. Önmagában egy ilyen típusú vizsgálat is kísérlet lenne, hiszen monografikus igényű, sajtótörténeti vizsgálatok nem születtek az utóbbi időben egyik XVIII. századi, hazai fo-

lyóiratról sem. Csakhogy ambícióm az volt, hogy ennél tágabb területet fogjak át.” (7.)

A könyvben alkalmazott módszer sok szempontból tanulságos, ezért nem lesz érdektelen – talán a szakma szempontjából sem –, ha recensens nem pusztán a kötetben felmutatott eredményeket ismerteti, hanem teszi ezt a kötetkompozíció elemzésén keresztül. Már csak azért is választható ez a megközelítési mód, mert a könyv egyes fejezetei önálló publikációként korábban jórészt már olvashatók voltak. Az újdonság nem – csak – az eredmények újbóli kimondásában, hanem a kimondás megformáltságában, kompozícióba rendezésében található fel.

A szerző már az idézett mondatokban szakít bizonyos hagyománnyal: a tárgy valóban az *Uránia*, de nem „csak” a folyóiratnak a története. Erre utal már az eső hallásra „furcsának” tűnő cím is. Eleve leszámol annak lehetőségével, hogy a könyvben egy folyóirat saját korabeli – és tegyük hozzá: a hagyomány által kialakított – kontextusából kiszakított történetét fogjuk olvasni. A folyóirat két személy „tulajdonává” válik. Az, hogy Pajor neve a mellérendelő szerkezetben egyenrangúságot fejez ki, nem kellene, hogy meglepő legyen. Eddig is tudtuk, hogy két fő(?) szerkesztője volt a lapnak. De nem mindegy az, hogy a két személy a címben is egyenrangúnak „neveztetik.” Ez már valóban ütközhet – korábbi – elvárásainkkal. (A recensens ezen a ponton, a könyv elolvasása után nem érti, hogy Schedius neve miért nem szerepel a címben.)

Az első fejezetben a szerző kritikátörténeti szempontokat alkalmazva próbálja meghatározni, körülírni azt a hagyományt – és annak születését –, amelyből eddig Kármán- és a csak vele kapcsolatban említett Uránia-recepciónk eredeztethető. Meggyőzően bizonyítja, hogy Kármán-képünk mögött a Toldy Ferenc névéhez köthető történetietlen átértelmezés és „újrafelfedezés” (valójában annak félreértése) áll. Toldy az első, aki számára nem az *Uránia* a fontos, hanem egy kiindulópontként jellemezhető fiktív – hiszen bizonyos okok miatt „létrehozott” – személy, akit ő Kármán Józsefnek

nevez el. Az *Uránia* csak annyiban fontos, hogy benne található a Kármánnak tulajdonított életmű jelentős része. Egy tekintélytől eredeztethető kanonizációs folyamat esetlegességére figyelmeztet a következő kijelentés: „Ha a folyóirat háromkötetnyi anyagából bizonyos szövegek Pajor nevéhez kötve kerültek volna bele Toldy előadásába [1843. Kisfaludy Társaság, HB], akkor az interpretációs sémák akár egy másik szerzői név köré rendeződve is elkezdhettek volna működni.” (119.) Hogy ez nem történik meg, kimondva-kimondatlanul Toldy akarata, hiszen ő nem az *Urániát*, hanem Kármánt akarta újra-felfedezni. (1843-at megelőzően akadt, aki Pajornak tulajdonította a *Fanni’ Hagyományait!*) Kármán szerepének túlsúlyozása, helyesebben a Toldyra visszavezethető kultusz máig ható működése akadályozta eddig az *Uránia* monografikus feldolgozását, mint ahogy az *Urániában* található nem Kármánnak tulajdonított cikkek alulértékelését is. „Az, hogy az *Uránia* szövegeinek a kiadása Toldytól kezdve mindig a feltételezett és megkonstruálendő Kármán-életmű köré szerveződött, óhatatlanul elszakított bizonyos összefüggéseket a cikkek között is; hadd utaljak arra, hogy néhány [...] írás azért nem jelent meg soha 1794–95 óta, mert az irodalomtörténeti tradíció nem Kármán-műnek minősítette.” (122.) A kialakuló kultusz tulajdonsága, hogy kijelentései megkérdőjelezhetetlenségük folytán axiomatikussá váltak. Ritkán merült fel a megkövült tradíción belül a rákérdezés lehetősége.

Szilágyi Márton érdeme, hogy nem a leszámolás szándéka vezeti könyve írásakor. Az elfogadás vagy elutasítás ugyanúgy növeli bármely tradíció jelentőségét. A szerzőnek nem ez a célja. Kritikatörténeti fejezete egyértelműen bizonyítja, hogy a Toldy eredeti koncepcióját félreértő, de ugyanúgy alapjában történetietlen Kármán- és *Uránia* interpretáció zsákutca. Ehhez a felismeréshez természetesen csak a tradíció igen alapos elemzése során juthat el.

Rendkívül szimpatikus és példa értékű, hogy nem foglalkozik a korábbi interpretációk igazságértékével. Nem szándéka – pedig a

könyv műfajában benne rejlik: erre utaltam a poétikai ártértelekessel – egy újabb „nagy történet” megírása. Nem nevezi kizárólagosnak saját kutatási eredményeit sem, inkább figyelemztet következtetései esetlegességére, a további kutatás és elemzés lehetőségére.

Pedig a második fejezet szakmai szempontból kiváló mikrofilológiai szövegvizsgálatai sok irodalomtörténésznek adhatnának alapot egy új értelmezési kánon kizárólagosságának hirdetéséhez. Anélkül, hogy a többi fejezetet egy kicsit is alábecsülném, számomra az itt dokumentált módszer a leginkább példaértékű. Ez a fejezet meggyőző bizonyíték az irodalomelmélet kontra irodalomtörténet vita értelmetlenségére. A könyv (és mindenekelőtt a második fejezet) tökéletes bizonyíték arra, hogy mennyire nem nélkülözheti az elméleti indíttatású újra- illetve átértelmezés, a hagyomány lebontása illetve újraépítése a kritikatörténeti, a recepcióesztétikai, a történeti-poétikai és a sajátos manapság sokat kárhoztatott – aminek azért alapja is van – mikrofilológiai módszer (stb.) alkalmazását. Az irodalommal való foglalkozásnak tétje van, irodalomelméleti ismeretek nélkül nincs irodalomtörténet; a mikrofilológia mint módszer alkalmazása nélkül viszont nem képzelhető el az irodalomtörténet által megjelölt szöveg felé fordulás. (Talán belátható, hogy a filológia kifejezéshez tartozó jelentésmezőt az elmélet hátrányára bővíttem.)

A szerző az *Uránia* szövegeinek nem csupán az eredetét vizsgálja, hanem azok egymáshoz való viszonyát is. Sőt a legtöbb szöveg esetében a lehetséges (kevés adat maradt fenn, azért csupán lehetséges) recepcióra is kitér, „mellesleg” lebontva ezzel a korábbi hagyomány(ok) megcáfolhatatlannak hitt alapjait. Meggyőzően bizonyítja, hogy a cikkek nagy része fordítás, jó esetben átdolgozás. Kármánék szerkesztői eljárását jellemzi, hogy egy forrásból több cikket is fordítanak. Az egyik legtöbbször felmerülő forrás az évtizedekkel korábbi bécsi folyóirat, az *Anzeigen*. Innen a legtöbbször átvett szerző Karl Gottlieb von Windisch, aki egyébként Schedius veje volt. (Schedius az *Uránia* egyetlen névvel megjelölt szerzője).

Windischnek egy kultúranropológiai vizsgálata is okot adó cikkén kívül (A' nagy 'Sídogyűlésről') inkább a praktikus témájú írásait hasznosítják. Talán ez is összefügghet azzal, hogy az eredeti kifejtett szándék szerint női olvasókat céloznak meg a lappal. Bár a lap megszűnése éppen ennek a rétegnek a hiányára bizonyíték (tehát oka inkább gazdasági, és nem a „fokozódó elnyomásban” keresendő; számomra ezt elfogadhatóan bizonyítja a szerző).

Sorolhatnánk tovább a szövegeredetek és -leszármazások meggyőző filológiai cáfolatait és bizonyítékait. Egy dologra azonban mindenképp ki kell térni, ez a folyóirat korabeli recepciójának kérdése. Köztudott, hogy az *Uránia*-nak az európai felvilágosodás filozófiai és eszmei irányait tükröző írásai csak a 19. század elején kerültek befogadásra. Erre magyarázatot adott az az általában metaforákat alkalmazó eljárás, amely „állócsillagként”, értsd: magányosként, korát megelőzőként mutatja be a lapot, aminek egy fiktív Kármán-kép az oka. A szerző ellenben meggyőzően bizonyítja, hogy „az *Uránia* bizonyos szövegei beépülhettek a Patzkó-féle kalendáriumba, s így egykorúan a legnagyobb tömeghatású kiadványtípus olvasmányává is váltak.” (292.) Ebből vonja le a következtetést: „...bizonyos szövegek igenis populárisnak tekinthetők, sőt annak is bizonyulnak, feltételezhető tömeghatásuk igen jelentős lehetett”. (293.) Az *Uránia*-nak ezzel a praktikus populáris oldalával (ami a programból kiolvashatóan a szerkesztők feltett szándéka szerint jellemzi a lapot), Szilágyi Márton foglalkozik érdemben először.

Kármán és Pajor biográfiáját írja meg a szerző a harmadik fejezetben. Pajoré eddig egyáltalán nem volt megírva, az utolsó Kármán-biográfia is több mint ötven éves. Nem nevezhető ma már szokványos irodalomtörténeti műfajnak a biográfia, ezért idézem a magyarázatot: „A biográfia újragondolásának feladata tehát inkább a komoly forráskritika próbája: el kell választani a tényeket helyettesítő legendákat a valószínűsíthető vagy éppen bizonyos adatoktól.” A meglepő – vagy talán nem is az –, hogy Kármánról valóban igen ke-

veset tudunk, szemben a sokáig háttérbe szorult Pajorral. Az *Uránia* létrejötte szempontjából bizonyítottan meghatározó jelentőséget kap mindkét szerkesztő szabadkőművessége. Az már inkább feltűnő, hogy ennek nem igen találjuk visszhangját magában a folyóiratban, szemben Kazinczy *Orpheuszával*. Mindenesetre leszámol azzal az illúzióval a szerző, hogy a szerkesztők életének alapos(abb) ismerete az *Uránia* interpretációjához bármiféle segítséget nyújtana. Ennek hangsúlyozása a Kármán nevéhez kötött *Fanni' Hagyományai*val kapcsolatban különös jelentőséggel bír.

A *Fanni' Hagyományai* – elnézést a kifejezésért – című szöveggel kapcsolatos filológiai, történeti-poétikai problémákra a szerző már az első fejezetben, a Kármán-kultusszal és Toldy interpretációs, rekonstrukciós eljárásaival kapcsolatban kitér. Az utolsó fejezetben ennek és a másik nagy jelentőségű szövegnek: *A' nemzet' tsinosodásának* elemzése található.

A szerző új irányt jelöl ki a *Fanni' Hagyományai* összehasonlító poétikai elemzése során: magyar nyelvű kontextusban is keresi a lehetséges párhuzamokat, s Kazinczy *Bácsmegyéjének* elemzésével igyekszik bizonyítani egy olyan elvárási stratégia korabeli meglétét, amely a *Fanni' Hagyományai* befogadása során is működésbe kellett hogy lépjen. Éppenséggel az, hogy a levélregény műfaja – az egyes szám első személyű narráció – nem lehetett ismeretlen a korabeli befogadó számára, pontosabban az, hogy a befogadó mindezek ellenére nem vonta kétségbe az ilyen művek fiktív voltát, új megvilágításba helyezheti Kármán újításait is. Ennek lényegét újra csak az *Uránia* felől közelítve érthetjük meg. A folyóirat egy hirdetményben megjelent rovatbeosztásában a szerkesztők egy biográfiai rovatot is megneveznek – talán épp a praktikusság jegyében. Ebbe a rovatba lett szánva a kisregény: *Fanni* története. Az egyes szám első személyű narráció nem megfelelő elbeszélő mód a műfaj számára, ez indokolhatja a regény többszintű narrációs eljárást; de ebből következik a (természetesen legendákkal kiegészített, fiktív!) Kármán-biográfiát alapul vevő interpretációs stratégiák alapvető sikertelensége is.

A szerző „közelítése” – mindkét elemzés műfaj-meghatározása: közelítés – *A' nemzet' tsinosodásához* is rendkívül sok továbbgondolásra érdemes konkrét adatot és következtetést tartalmaz. A korábban rekonstruált Kármán-életmű reprezentatív reflexiójaként megnevezett elméleti írás eredetiség koncepciója – pontosabban ennek egyfajta értelmezése – élesen szembeállítható az *Uránia* szerkesztői eljárásával. (Ezen a ponton természetesen értelmét veszti pl. a Kazinczy-Kármán szembenállás túlhangsúlyozása is: ez szintén egy későbbi konstrukció eredménye.) Mindenekelőtt érdemes leszögezni, hogy az eredetiség nem kulcsfogalom az értekezésben, annak oka, hogy az 1800-as évek első évtizedeitől kezdve azzá válhatott, a szöveg megformáltságában keresendő: „egy erősen és hatásosan metaforizált, szép retorikai kidolgozottságú szövegről van szó, amely éppen ezért kínálkozhatott föl a későbbi, erőteljes átértelmezések számára.” (424.)

A debreceni Csokonai Könyvtár sorozat eddig is meglehetősen hangsúlyt fektetett a 18. század végéhez köthető kutatások publikálására. Az általam röviden és talán felületesen méltatott könyv igen jelentősen hozzájárul a korszakról kialakítandó képünk formálásához (köszönhetően „elvarratlan szálainak”), de mindekelőtt a magyar irodalom egy emblematisz figurájának, és most már kijelenthetjük: a 18. század vége egyik legfontosabb folyóiratának újraértelmezéséhez.

HEGEDŰS BÉLA

Szathmáry Tibor: Térkép-kincsek Kalocsán. A Főszékesegyházi Könyvtár atlaszai, térképei, városképei. Kalocsa, 1998. 149 l. + ill. (Miscellanea 3.)

Amíg az egyházi levéltárainkban található kéziratok térképeket nagy gonddal összegyűjtöttek és ki is adták (Dóka Klára: *Magyarországi egyházi levéltárak térképei. I–XVI.* Bp. 1989–1992.), addig a könyvárakban lévőket ez ideig kevés figyelemben részesítették. Szath-

máry Tibor könyve az első, amely egy egyházi könyvtár ilyen típusú könyveit számba veszi. A „Cartographica Hungarica” sorozat anyaggyűjtése során jutott el a Kalocsai Főszékesegyház könyvtárába, ahol meglepetve tapasztalta milyen gazdag anyag található a geográfia és topográfia tárgyköréből. A 160 000 kötetes állományból hozzávetőleg 26 000 érinti a földrajz és rokontudományainak tárgykörét. A katalógusszerűen összeállított kis könyvben minden leírt művet illusztráltak az eredeti könyvekből vett térképekkel. Ezzel vizuálisan is közérthetővé tették a kötetet, amely egyúttal egy kiállítás vezetőjeként is szolgál. Jellemző a kalocsai könyvtár anyagának gazdagságára, hogy valamennyi egyházi könyvtárunk közül csak a Debreceni Református Kollégium állománya tartalmaz mennyiségben és minőségben hozzá hasonló nagyságrendű, földrajzi vonatkozású könyvet.

Az első fejezet – bár igen röviden, de minden lényeges tudnivalót tartalmazva – a könyvtár történetét mutatja be. Vélhetően már az Árpád-kor végén rendelkeztek kódexekkel, hiszen már 1251-ből vannak adataink a székesegyházi iskola létezéséről. Fraknói Vilmos az érsekség kalocsai és bácsi székesegyházának kincseit (beleértve a könyv- és levéltárat) Esztergom és Zágráb székesegyházainak javaihoz hasonlította. A tragikus sorsú Váradi Péter, a XV. század egyik legműveltebb főpapja volt és neves bibliofil. Vitéz János és Mátyás király pártfogoltjaként bizonyára jeles könyvtára volt, amely azonban a kalocsai érsekség csaknem minden javaival elpusztult.

A mostani könyvtár kezdetét 1784-től számítjuk, amikor Patachich Ádám, a nagy mecénás, magánkönyvtárát végrendeletileg az egyházmegyére hagyományozta. Őt 1759-ben iktatták be a nagyváradi püspöki székbe, s mint ilyen számtalan reformot vezetett be: nyilvános iskolákat létesített és enciklopédikus könyvtárat állított fel. Megbízottai Bécsben, Rómában, Grazban folyamatosan figyelték a könyvpiacot és tájékoztatták a püspököt a kínálatról, aki nagy szakértelemmel válogatta ki a megvásárolandó műveket. Az 1760-ban készült betűren-

des katalógusban a „Geographi et topographi” című tárgykört is felvették, amelybe 31 művet tartottak besorolandónak. Amikor 1776-ban kalocsai érsekké nevezték ki, nem kisebb tekintélyt, mint Pray Györgyöt kérte fel könyvtára katalógusának elkészítésére. Halála előtt két évvel Patachich érsek egyesítette magánkönyvtárát a székeskáptalan könyvtárával és így az, az érsek halálakor (1784) 19 000 kötetet számlált.

Az új érsek Kollonitz László lett, aki ugyancsak nagy szerelmese volt a könyveknek. Az ő topográfiai, útikönyv és atlaszállománya gazdagabb volt elődjénél. Ezidőtájt a híres történészprofesszor Katona István volt a könyvtár prefektusa. A későbbi érsek (Kunszt József) gyarapította a gyűjteményt, amely 1945-ben majdnem szétszóródott, de Grósz József erélyes fellépése folytán elkerülte az államosítást.

Nincs itt terünk és nem is lehet célunk minden egyes tétel bemutatása. Elégedjünk meg az ősnymotatványok regisztrálásával.

A T-O térképeknek (nevezik keréktérképnek is) számtalan változata ismert a könyvnyomtatás előtti időből a XI. század végétől kezdődően. Ezek az addig ismert három kontinens egy körben foglal helyet, s azokat egy T betű tagolja. Valós földrajzi tartalmuk igen csekély, de tanúi egy olyan régi világszemléletnek, amelynek értelmében a föld gyűrű, vagy korong alakú, és a világóceánon úszik. Középpontjukba legtöbbször Jeruzsálemet is belerajzolták. Tulajdonképpen az antik római és a korai keresztény elképzeléseket jelenítve meg. A kalocsai könyvtárban Isidorus Hispalensis: *Ethimologiarum...* 1472-ben Augsburgban nyomott művét őrzik, amelyben illusztrációként egy ilyen T-O típusú térkép szerepel. Sevillai Isidorus püspök a VII. században élt. Klasszikus forrásokra alapozva állította össze enciklopédiászerű munkáját. A possessor megjegyzések szerint ez az értékes ősnymotatvány már 1526 előtt Kalocsán volt, pontosabban Váradi Balázs nagyprépost tulajdonából származik, aki 1510-ben halt meg. 1762-ben a gyönösi zárda könyvtárában találták meg, ahová a

török elől mentették a könyvet. Egy későbbi csere folytán került vissza Kalocsára.

A reneszánsz kor fedezte fel újra az ókori műveket. Pomponius Mela az egyik leghíresebb római geográfus volt. Az ő művét adták ki 1482-ben Velencében *Cosmographia sive de situ orbis* címen. Belőle Magyarországon négy példányt őriznek.

Ptolemaios híres ókori földrajzi művének számtalan kiadását ismerjük a középkorból és a kora-újkorból. A 26 trapézvetületű rézmetszet mintegy 7000 helység koordinátáit tartalmazza. A Mátyás király halálának évében (1490) Rómában nyomott *Geográfiából* hármat őriznek Magyarországon. A Kalocsán fellelhető – a fentin kívül – kiadások időrendje: 1564 (Ruscelli II.), 1584 (Mercator II.), 1598 (Magini III.), 1605 (Mercator III.), 1695 (Mercator V.).

1493 nyarán került első ízben kiadásra Nürnbergben az akkori világot ábrázoló mű, a *Krónikák könyve*. Kiadási helyéről gyakran *Nürnbergi Krónikának* is nevezik. Több száz fametszetet, rengeteg városképet és két térképet tartalmaz. Az illusztrátorok Michael Wolgemat (Dürer mestere) és Wilhelm Pleydendorff voltak. A művet a nürnbergi polihistor-orvos Hartmann Schedel adta ki, ezért többnyire a ő neve alatt emlegetik. Az 1493-as nyári, latin kiadást még ez év decemberében a német változat követte ékes nürnbergi tájszólásban. A latin nyelvű krónikából Magyarországon 23-at, míg a német változatból 22-öt őriznek. Ez utóbbiból Kalocsán három (ezen belül két régi színezésű) példányt tartanak nyilván.

Talán ennyi is elég a Főszekesegyházi Könyvtár hallatlan gazdagságának érzékeltetésére. A kisgrafikával foglalkozók figyelmét még az egyes példányokon szereplő Kollonitz László nagyváradi ex librisre és super ex librisre hívnánk fel.

Őszintén reméljük, hogy az érsekségnek lesz annyi anyagi ereje, hogy a Boros István szerkesztette *Miscellanea* sorozatot, művelődéstörténetünk nagy hasznára, folytassa.

KÓHEGYI MIHÁLY

Vizuális költészet Magyarországon I-II.

(Visual Poetry in Hungary I-II.) Bp. 1998. Felsőmagyarország Kiadó – Magyar Műhely Kiadó. I. KILIÁN István: *A régi magyar képvers.* (Old Hungarian Pattern Poetry.) 331 l. II. *Válogatás a 20. századi vizuális költészetből.* (Selection from 20th Century Visual Poetry.) Szerk. KOVÁCS Zsolt, L. SIMON László. 243 l.

A közelmúltban „nem mindennapi eseményként” szokatlan különös versantológia látott napvilágot. A kétkötetes kiadvány a magyarországi furcsa, rejtélyes vizuális költészet igen változatos képet nyújtó világából, roppant gazdag műfajaiból tartalmaz válogatást. Az első kötet 113 képverset, a második 105 személyi vizuális alkotásait. A bevezető fejezetek, a jegyzetek, a tartalmi mutató angol fordításban is olvashatók.

A kiadvány a vizuális költészet tipológiájának olyan bőséges hányadát mutatja be, hogy lehetetlen a benne képviselt műfajokat ismertetni. Csak megközelítőleg próbálkoznunk ezért a képvers meghatározásával, érzékeltetésével. A képversben a szerző mondanivalóját, a vers sorait, a szavakat, betűket úgy állítja össze, hogy az geometrikus ábrát (négyszög, kör, háromszög), képet vagy alakot (ember, virág, torony, zászló, bárd, szárny stb.) formáljon, vagy a kiemelt betűk a sorok elején, végén, a szövegben belül valamilyen nevet, értelmes gondolatot vagy szót, (esetleg ábrát) formáljanak, hogy az így egymás alá, mellé vagy egymástól távolhelyezett szavak, jelek, betűk képszerűségükkel is esztétikai hatást keltsenek, egyszerre irodalmi és képzőművészeti jellegű élményt váltssanak ki a szemlélőből, olvasóból. Ezek az alkotások sokszor költői műként értelmezhetők. De a betűknek mint építő elemeknek vizuális szerepe is van, esetleg a kép betűket nem is tartalmaz. Ez a mesterkedő, rejtélyes vizuális költészet főleg a XX. században olykor rejtélyes változatot ölt. A vers formai megjelenítése fontosabbá válik a vers mondanivalójánál, képzőművészeti képformája a szövegénél, amely néha teljesen hiányzik a figurális formából, s a látvány a rejtés titokzatosságával (olykor ered-

ménytelen!) gondolkodásra kényszeríti a szemlélő-olvasót.

A XX. századi törekvések megértését mindenképpen megkönnyíti a hagyományos képvers ismerete. Ezért szerencsésnek nevezhető, hogy a modern vizuális költészet bemutatása együtt történt a régi magyarországi képversekével.

Ez utóbbi felfedezése, ismertetése, publikálása Kilián István professzor érdeme. 1980-ban az *Új Írásban* ő írt elsőként tájékoztatást a magyarországi régi vizuális költészetéről, néhány mintát is közölve belőle. Létezéséről a szakirodalom Kiliánnak ebből a dolgozatából vett tudomást. (Higgins, Dick: *Pattern Poetry. Guide to an Unknown Literature.* New York, 1987.)

Hogy ezt követőleg milyen intenzíven foglalkozott a témával, mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy a jelen kiadványban idézett szakirodalomnak több mint a fele az ő tolla alól került ki. Kutatásainak eredményét jól illusztrálja a most napvilágot látott tanulmány- és antológia-kötet.

A képversek bemutatását tömör megfogalmazású bevezető rész előzi meg. Kilián itt előbb röviden áttekinti az európai vizuális költészetet. Ezután részletesebben ismerteti a képversírás történetét a régi Magyarországon. Ebben a részben is közöl már verseket, amelyek az antológiát érdekesen kiegészítik. Itt olvashatjuk pl. a legrégebbi magyar nyelvűt, Langi Mihály protestáns lelkésznek Pázmány Pétert gúnyoló akrosztichonos szerzeményét (PAZMAN PETER GAZ NEV LATOD), több típuspéldát a poétikai kézikönyvekből (Moesch Lukács: *Vita Poetica*; Johannes Baptista, Arany János betűkubusát stb.

Mielőtt azonban a Janus Pannoniustól a XIX. század közepéig (1858) terjedőleg történeti áttekintést adna a magyarországi vizuális költészet keletkezéséről, szerzőiről, a keletkezés körülményeiről, elméleti alapvetésként a XVII. század poétikai műveinek a képversekre vonatkozó tanításait, eszméit ismerteti, példaversekkel világítva meg azok nagyszámú típusait. Részben itt megismerkedünk az antológia

darabjainak megértéséhez szükséges műfajokkal, a terminus technicusokkal, a formai és tartalmi megjelenítés mesterkedő fogásaival. (A szerző egyik érdeme, hogy a Függelékben egy külön fejezetben („A kötetben használt verstani fogalmak szótára”) összefoglalta ennek sokaktól a költészet legmagasabb fokának tartott tudós költészetnek megértéséhez nélkülözhetetlen szógyűjteményét. Éppen ezt hiányoljuk a második kötetben.)

Graff András, Piscator, Ludovicus, Moesch Lukács, Baptista Adolph, Johannes verselméleti tanításainak műfaji, formai elemzése után tér rá a szerző a magyarországi vizuális költészet bemutatására. A kezdetek után (Janus Pannonius, Balassi Bálint, Szenci Molnár Albert) a képversek kultusza a XVII–XVIII. század fordulójától, főképpen a XVIII. században virágzik. Leggazdagabb gyűjteménye Lepsényi István *Poesis Ludense* (1700–1706), amelyben a képversek sok fajtáját megtaláljuk. A képversek általában alkalmi jellegűek, szerzőik gyakran a különböző iskolák tanulói, tanárai. A necpáli iskola növendékei (tanárai?) a Révay-család köszöntésére (Petróczi Istvánné Révay Erzsébet) szereznek virágformájú verseket (szlovákul!). A magát Corvus Albusnak nevező pálos rendi Simándi László különböző alakú költeményeivel többször Remete Szent Pálról emlékezik; 1712-ben *Nova Musa* címmel kiadott könyvecskéje a kor poétikájának gazdag példatára disztichonokban írt akrosztichonokkal, szóku-busokkal, aenigmákkal, logogryphusokkal, paraleptonokkal stb.

Nagy hagyománya volt a képvers írásának a piaristák körében, akik közül 1716-ban Szlavkovszki Benedek a mesterkedő költészet számos válfajának ismeretéről tanuskodó versfüzetet adott ki.

A manierizmus és a barokk sajátos irodalmi és képzőművészeti műfaját képviseli a Sigray Ferencet búcsúztató *Panegyris lugubris* címmel 1727-ben Pozsonyban kiadott verses, rajzos gyászjelentés.

Igen szép verseket írt-rajzolt a XVIII. század egyik legtermékenyebb költője, az unitárius Kozma Mihály (1723–1798), akitől fennma-

radt egy kézíratos poétikai jegyzetfüzet, és nagyrészt alkalmi költeményeket tartalmazó versgyűjtemény. Kőrcikk és kör játékából formált, gyakran magyar nyelvű versei szép virágalakot képeznek.

A Kiliántól válogatott versek között több képzőművészeti értéket hordozó reprezentatív jellegű monumentális alkotást is találunk (8., 10., 111. sz.).

A császár, a császári ház tagjai, mágns magyarok, egyházi méltóságok tiszteletére szerzett vizuális költeményeket a XIX. században is alkottak. E század mesterkedő verselőinek sorából kiemelkedik Patacsich József. 1829–1836 között sok alkalmi verse jelent meg előkelő címzetten, sőt magának I. Ferenc királynak a tiszteletére. Köszöntő verseit nyomdai és képzőművészeti díszítmények háttérfestmény alkalmazásával tette esztétikusabbakká (29., 30., 106. sz.).

Miután a bevezetőben Kilián a történeti fejlődés folyamatában megmagyarázta a versek tartalmát, értelmezte szerzőjük szándékát, mondanivalóját, elemezte az alkotások műfaji, formai sajátosságait, megvilágította azok keletkezési körülményeit, az egyes darabok kiadásában nem időrendi sorrendben közölte a régi magyarországi vizuális költészet anyagát, hanem műfaji csoportosításban illetőleg a szövegek egyező formai megszerkesztésében. Így olvashatunk különféle alakzatban komponált verseket a mágikus betűnégyszetektől az ember alakú kubusig, figurális mezosztichonokat (keresztek, rózsák, tulipánok), geometrikus ábrákat (kör, kerék, spirál), labirintus-, rejtvény-, síremlék-verseket, kabalisztikus számértékű sorokat stb.

A szövegeket eredeti nyelvükön, részben ki-sebbitett hasonmás kiadásban, részben lineáris átirásban olvashatjuk. Több figurális vers kiolvasása, megértése nehéz feladat. Kilián István azonban az eredetivel szemközti oldalon megadja a szövegek olvasatát kellő magyarázattal kísérve az olvasati, értelmezési problémákat; közli a képversben elrejtett szöveget, a keletkezés dátumát, a szerző nevét, a szöveg kézírásos vagy nyomtatott voltát, lelőhelyét, sok esetben a vonatkozó irodalmat.

A szövegek publikációját Függelék követi. Az „Életrajzi adatok” c. fejezetben a közölt versek szerzőinek, rajzolóinak, címzettjeinek, nyomdászainak életrajzi adatait találjuk utalással a kötetben szereplő szerzemények sorszáma-ra, a róluk szóló irodalomra. (Ez utóbbi helyenként hiányos; igaz, hogy az UMIL-re való hivatkozás révén a bővebb szakirodalom megtalálható.)

Az életrajzi adatokat a már említett és igen hasznos, a vizuális költészettel kapcsolatos vers-tani fogalmak szótára követi.

A Függelék utolsó fejezete a felhasznált iro-dalom jegyzékét tartalmazza.

A magyarországi vizuális költészet második kötete a *Ma* folyóirat (1916–1925) avantgárd törekvéseitől kezdve az 1990-es évekig törek-szik a műfaj valamennyi formájának a bemutatás-ára. Ez a rész is a közölt anyag ismertetéséről, bemutatásának elveiről szóló bevezető résszel kezdődik. Az antológiából azonban hiányzik az első kötetben oly hasznosnak bizonyult szerkesztői olvasat. Pedig az eredeti szövegek helyenként annyira komplikáltak, az alakzatok-ból kihámozhatatlanok, néha még a szövegver-sek is olyan piciny betűtípussal szedettek, más-kor elmosódottak, hogy olvasatuk, értelmezésük lehetetlen. A szerkesztőktől mint a téma speci-alistáitól elvárható lett volna legalább az ilye-nek szövegének közlése, egyik-másik szemel-vénynek értelmező magyarázata (pl. Tamkó Sirató Károlynak az 50–51., Bujdosó Alpáré-nak a 90–91., Cselényi Béláénak a 95., Csernik Attilának a 96–97., Juhász R. Józsefnek a 117., Szombathy Bálintnak a 186. lapokon). Kíván-csiak lennénk pl. véleményükre a 85., 86., 108–109., 180., 188., 193., 194. lapok szöveg, betű nélküli alakzatairól.

Ebben a részben is megtaláljuk a szerzők életrajzi adatait és igen hasznosnak tartjuk őket. Hiányzik azonban a terminus technicu-sok jegyzéke. Pedig az ilyen szavak, mint pl. versgenerator, irodalmi videózás, konceptuális akció, dimenzionista manifesztum, koncep-tuális objekt, intermediális grafika stb. pontos jelentésének ismerete nélkül a szerkesztők magvas mondanivalója nem mindig érthető

világosan. Az „Ajánlott irodalom” teljes ismerete bizonyára átsegítené az embert ezen a nehézségen.

VARGA IMRE

Bolla Ilona: A jogilag egységes jobbágy-ságról Magyarországon. Bp. 1998. Nap Ki-adó. 247 l.

A magyar történészek, főleg a középkorku-tatók, a medieviszták számára örvendetes ese-mény, hogy új, második kiadásban jelent meg az alkotóképessége teljességében lévő kiváló magyar történész munkája. A műhöz Gericcs József írt tömör bevezető sorokat és az egészet Ladányi Erzsébet rendezte sajtó alá, hozzá-csatolva Bolla Ilona két másik, kisebb, koráb-ban már megjelent tanulmányát hasonló tárgy-körből. Maga a kitűnő monográfia sokkal töb-bet tartalmaz, mint amit a szerény cím kifejez. Tulajdonképpen az egész magyar társadalom-fejlődés bemutatása az államalapítástól a XIV. század végéig. A szerző nagyon precíz és elmélyült elemzéssel világítja meg azokat az ok-leveleinkben és törvényeinkben szinte zűrzava-ros, mozaikszerű sokféleségben előforduló jogi szakkifejezéseket, amelyek a társadalom egyes, nagyon is szétágazó csoportjait jelölték, értel-mükben korok szerint változva is, és mutatja be magukat az általuk jelölt társadalmi képződ-ményeket. Kutatásai kiterjedtek a teljes szóba jöhető forrásanyagra és szakirodalomra, min-dig figyelembe véve az illető korok külföldi társadalmi jelenségeit és jogi terminológiáját, de úgy, hogy elkerüli a külföldi analógiák föl-használásakor olyan gyakran előforduló csap-dákat.

Ha fölteszük a kérdést, hogy a mű a ma-gyar jogtörténetbe, vagy a társadalomtörténet-be tartozik-e, azt kell mondanunk, hogy mind-kettőbe, ahol a szerző egyforma jártassággal mozog. Ez nem is lehet másként, mert a jog-történet és a társadalomtörténet egymástól el nem választható diszciplínák, hiszen minden társadalmi szerkezet mélyén ott van a jog. Sőt

tovább menve, a művelődéstörténet sem nélkülözheti ezeket, hiszen minden műveltség létesítője és hordozója a társadalom, a maga jogi alapjaival.

Természetesen nincs itt terünk arra, hogy akár csak vázlatosan is szóljunk a mű tárgyalásának menetéről, arról a bonyolult, a társadalom legkülönbözőbb rétegeit érintő fejlődésről, amelynek egyik központi problémája a „liber” és „libertas” fogalmak különböző megjelenése, arról a fejlődésről, ami az olyan nagyon sokrétű kora-középkori magyar társadalomból átvezet az egységesülő „nobilis – ignobilis” kettségbe. Feladatunk nem lehet más, mint a fgyelemfölkeltés.

CSAPODI CSABA

Handbuch deutscher historischer Buchbestände in Europa. Herausgegeben von Bernhard FABIAN. Band 5, Ungarn. Bearbeitet von Judit P. VÁSÁRHELYI unter Mitarbeit von Katalin RÁKÓCZI und Sándor DÖRNYEI. Hildesheim – Zürich – New York 1998, Olms-Weidmann, 290, 3 l.

Der Ertrag menschlicher Kultur setzt sich aus vielen Bestandteilen zusammen. Diese Bestandteile können nach der Typologie der jeweiligen Überlieferungsträger erfaßt und beschrieben werden. Handelt es sich um die Träger sprachlicher Kultur, bietet sich als adäquates Ordnungsprinzip in erster Linie die Sprache an. Diesem Prinzip schließt sich dann als zweites der regionale Gesichtspunkt an: Bestimmung der Regionen, wo man sich dieser Sprache zur gegebenen Zeit bedient hatte.

Diesem sprachlich-territorialen Konnex nach entstand das Konzept jener „einmaligen kulturwissenschaftlichen Dokumentation” (Zürcher Zeitung, 12. 9. 96), die sich „Handbuch der historischen Buchbestände” nennt. Das von der Volkswagen-Stiftung geförderte Handbuch erscheint seit 1992 und wird auf 40 Bände geplant, welche sich auf drei Abteilungen verteilen. Die 23 Bände der ersten Abteilung, die

kurz vor dem Abschluß steht, beschreibt die Bestände in Deutschland, die zweite Abteilung erfaßt in 4 Bänden die österreichischen Sammlungen. Als erster Band der dritten Abteilung, die den Bibliotheken der nicht-deutschsprachigen Länder Europas gewidmet ist, erschien der Ungarn-Band, der am 26. Oktober 1998 im Rahmen eines workshop im Collegium Budapest präsentiert wurde. Diese Gesamtkonzeption der Reihe ist jedoch der Titelei des Bandes nicht zu entnehmen, nur das Vorwort gibt darüber Auskunft.

Der Band, wie alle späteren Bände dieser Reihe, berücksichtigt die Bestände im gegebenen Land, in diesem Fall in Ungarn, die als Druckort solche Städte aufweisen, die im deutschsprachigen Raum Europas liegen (z. B. Berlin, München oder Zürich). Die Sprache der Veröffentlichung spielt dabei keine Rolle. Für ein zweites, allgemeines Auswahlprinzip gilt dann die deutsche Sprache des Druckes, sollte er bei einem Verlag im Helsinki oder in Zagreb erschienen zu haben. Unter „historischen Beständen” versteht die Redaktion diejenigen gedruckten Informationsträger (auch Graphik und Atlanten), die vor oder im Jahre 1900 erschienen sind.

Jedem Band, der den Beständen eines Landes oder eines Länderteiles (z. B. eines Bundeslandes in Deutschland) gewidmet ist, wurde eine Zusammenfassung über die Buchkultur und Bibliotheksgeschichte dieser territorialen Einheit vorangestellt. Ein so bündiger und informativer Aufriß ungarischer Bibliotheksgeschichte, wie ihn Judit P. Vásárhelyi im vorliegenden Band geschrieben hat, erschien in einer Fremdsprache noch kaum. Der besondere Wert dieses Beitrags ist, daß er auch das gesamte kulturgeschichtliche Umfeld des ungarischen Buchwesens skizziert.

Im Band werden Bestände von 33 ungarischer Bibliotheken, 14 davon in Budapest, beschrieben. Aufgenommen wurden die Bibliotheken, von denen die Herausgeber angenommen haben, daß sie besonders viele und wertvolle Dokumente besitzen, die den oben skizzierten Germanica-Kategorien entsprechen. Die

hier gebotene Erschließung der Bestände ist kein Teilkatalog, kein Titelverzeichnis. Es werden eher Hintergrundinformationen über die Entstehung der Sammlung, über erworbene Nachlässe, über Präferenzen der Erwerbspolitik sowie über Verluste besonders während des Zweiten Weltkriegs und in den ersten Nachkriegsjahren gegeben, d. h. Indizien genannt, die die quantitativen und/oder qualitativen Merkmale der in der Sammlung liegenden Germanica-Dokumente signalisieren können. Einige hervorragende Stücke, Inkunabeln, Rara, inhaltlich wichtige Drucke werden jedoch oft genannt; dies war auch Absicht der Reihenredaktion. Die Verfasser dieser Beiträge waren daher Mitarbeiter der jeweiligen Bibliotheken bzw. der Sondersammlungen wissenschaftlicher Großbibliotheken, welche Sondersammlungen auch einzeln behandelt wurden. Dank den Fachkenntnissen der Mitarbeiter ist der Informationswert dieser Beiträge zumeist sehr hoch.

Einige u. E. wichtige Mitteilungen fehlen jedoch bei manchen Bibliotheken. In der Bestandsbeschreibung der Széchényi-Nationalbibliothek wird die Erwerbung der besonders reichhaltigen Privatsammlung des gelehrten Bibliophilen Miklós Jankovich natürlich erwähnt. Dadurch gewann die Nationalbibliothek nach der auf Hungarica ausgerichtete Sammlung der Grafen Ferenc Széchényi einen zweiten, in Hinsicht der internationalen Wissenschaftsgeschichte sehr bedeutenden Grundstock. Aus deutscher Sicht wäre besonders erwähnenswert gewesen, daß Jankovich durch seine Agenten bedeutende Teile der in Nürnberg versteigerten Ebner-Eschenbach'schen Sammlung und der Regensburger Bibliotheca Reischiana erworben hat. Deshalb konnten etwa Unikate aus Nürnberger Druckereien in Budapest verifiziert werden. Sammelbände der Jankovich-Sammlung, die manchmal mehrere Dutzende von Kleindrucken enthalten, waren noch in der jüngsten Vergangenheit einzeln nicht erschlossen. Ein Fingerzeig für Norica-Forscher.

In der Zusammenfassung der Bestandsgeschichte der Bibliothek der Erzdiözese Eger/

Erlau wird die in internationaler Hinsicht bedeutende Sammeltätigkeit des Bischofs Károly Esterházy hervorgehoben. Mit der Hilfe von Giuseppe Garampi, Nuntius des Heiligen Stuhls in Wien, der übrigens auch bei dem Aufbau der Bibliothek von György Klimó in Pécs/Fünfkirchen behilflich war, erwarb Esterházy bedeutende Bestandteile der Fürst-Auersperg'schen Sammlung in Österreich und der Privatbibliothek des Leipziger Philologen und Theologen Johann August Ernesti (1707–1781), der eine ganze Reihe kritischer Editionen von griechischen und lateinischen, kirchlichen und weltlichen Autoren besorgt hat. Diese Hinweise wären wohl nicht überflüssig gewesen.

Da eine so verdienstvolle und reichhaltige Enzyklopädie ungarischer Bibliotheksbestände vielleicht nie wieder in einer westlichen Sprache erscheinen wird, hätte man vielleicht die Auswahl der Sammlungen weitherziger treffen können, umso mehr, da historische Büchersammlungen in Ungarn der deutschen Forschung bereits früher, zwar unter anderen Aspekten, präsentiert wurden. E. Travnik hat in seinen Aufsätzen „Zur Entstehung der kirchlichen Bibliotheken Ungarns im 18. Jahrhundert“ (Deutsch-Ungarische Heimatblätter, 1934) manche wichtige Sammlungen behandelt, auf die auch moderne, spezielle Bestandserschließungen die internationale Forschung aufmerksam gemacht haben (G. Sajó – E. Soltész: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservuntur*. Bp. 1970, oder A. Vizkelety: *Beschreibendes Verzeichnis altdeutscher Handschriften in ungarischen Bibliotheken*. 2 Bde. Bp. – Wiesbaden 1969, 1973), die jedoch in den vorliegenden Band nicht aufgenommen wurden. Als Ergänzung möchte ich hier besonders zwei Diözesanbibliotheken erwähnen, die in Győr/Raab und die in Szombathely/Steinamanger. Bereits ihre geographische Lage, unweit von der österreichischen Grenze, deutet an, daß hier bedeutende Germanica-Bestände liegen könnten. Die Geschichte dieser Bibliotheken überzeugt uns davon. 1821 überließ der Raaber Domherr, ehemaliger Je-

suitenpater Sándor Balogh seine etwa 6000 Band starke Sammlung der Diözese, die er durch seine Beauftragten in Preßburg und in Wien erwerben ließ. Viele Stücke kaufte er etwa aus dem Nachlaß des 1648 verstorbenen Vizekanzlers der Wiener Universität, Johann August Zwerger, aber auch andere österreichische Vorbesitzer, unter ihnen fünf Wiener Domherren, können in den Bänden der Balogh-Sammlung namhaft gemacht werden. Gewiß eine reichhaltige Beute an Germanica.

Der erste Bischof von Szombathely, János Szily schenkte 1791 seine Bibliothek, die er unter der Mitwirkung von István Schönvisner, Kustos der Pester Universitätsbibliothek und von Anton Kurcz, seinem Wiener Vertrauensmann, zusammengestellt hatte, der bischöflichen Katedrale. Den Grundstock seiner Sammlung bildeten die Bestände der von Josef II. aufgelösten Augustiner-Probstei in Pöllau. Die Bibliothek des zweiten Bischofs von Szombathely, des gebürtigen Prager Grafen Franz Herzan, wird noch heute als eine Sondersammlung in der Diözesanbibliothek aufbewahrt. Nur die letzten vier Jahre seines Lebens verbrachte Herzan in Szombathely, sonst war er in Österreich und in Italien als diplomatischer Beauftragter der Kaiserin Maria Theresia und ihrer Nachfolger tätig. Seine Bücher erwarb er zumeist im Ausland.

Außer der fundierten Bestandanalysen liegt der besondere Wert des Bandes in seiner praktischen Ausrichtung. Das ganze „Handbuch historischer Buchbestände“ versteht sich als ein neuartiges Instrument für die wissenschaftliche Arbeit. Es werden sowohl die ersten nötigen Angaben zur Kontaktaufnahme mit der jeweiligen Bibliothek (Postanschrift und elektronische Verbindungen) als auch die gedruckten und die in der Institution vorliegenden Kataloge und sonstige Hilfsmittel der bearbeiteten Bestandteile genannt. Die abschließende Bibliographie verzeichnet die Titel, die zu einer weiteren Orientierung in der Geschichte und Zusammensetzung der Sammlungen verhelfen. Das Buch wird bestimmt seine Mission erfüllen.

VIZKELETY ANDRÁS

Dumitriu-Snagov, Ion: Monumenta Romaniae Vaticana. Bucharest, 1996. Public Information Department. 64 l.

Az 1883. április 27-én alapított bukaresti katolikus érsekség fennállásának 113. évére emlékezve, a Vatikáni Könyvtár Sixtus-termében 1996. január 18. – május 2. között egy figyelemre méltó kiállítás volt látható, „Román emlékek a Vatikánban” címmel. A 152 kiállított dokumentum a vatikáni könyvtár és levéltár anyagából való. A kiállítás előkészítését és összeállítását Dr. Ion Dumitriu-Snagov professzor, a Nemzetközi Vallástudományi Akadémia tagja irányította, ő a szerzője a kiállításról 1996. őszén megjelent angol nyelvű monográfiának is. Ehhez Luigi Poggi bíboros és Ioan Robu bukaresti katolikus érsek írt előszót.

Szavaikból, a tanulmánynak pedig mind szelleméből, mind betűiből egyértelmű a kiállítás létrehozóinak az a szilárd meggyőződése, hogy az anyag nagy művészettörténeti értéke széleskörű nemzetközi érdeklődést tesz indokoltá. Mint Robu érsek írja, a kiállítás méltó megemlékezés a keresztény román élet kétezer évéről, utalva arra, hogy a keresztény hit itteni elterjedése a hagyomány szerint Szent András apostol nevéhez kötődik.

Dumitriu-Snagov professzor „Bevezetés”-e a kiállított tárgyak – régi könyvek, kéziratok, oklevelek, térképek – fényében a Szentszék és a Rómához eredete, hagyománya, nyelve és kultúrája alapján elszakíthatatlanul kötődő keresztény román nép kapcsolataira összpontosít. Ennél a pontnál azonnal említést kíván, hogy a sok százados együttélés elkerülhetetlenül szükségessé teszi a magyar kapcsolatok figyelembe vételét. Ennek a követelménynek a szerző eleget tesz, az pedig természetesnek veendő, hogy ez számos eltérést jelent a magyar történetírás álláspontjától.

A „Bevezetés” történeti jellegű; elején két bekezdés foglalkozik a 15. század előtti korról, a többi a török hatalom megjelenésétől a Trianonig terjedő időszakból emel ki lényegesnek tekintett elemeket. Ide kívánczik, hogy a román kereszténység kezdetét az Alduna táján

a mai Dobrudzsában működött és a görög Patraszban vértanúságot szenvedett Szt. András apostol személyével jelöli meg.

A 15. század második felében, IV. Sixtus pápasága, Nagy István moldvai fejedelemsége (1457–1504) és Hunyadi Mátyás királysága (1458–1490) alatt, élénk kapcsolat állott fenn a török hódítás elleni védekezés jegyében. A mohácsi vereség (1526) említése mellett szól a szerző a 16. századi román reneszánszról, nyugat-európai kulturális kapcsolatairól, Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem és Vitéz Mihály havasalföldi uralkodó törökellenes törekvéseiről, 17. századi irodalmi–történeti értékű román kéziratokról. A Rómával egyesült görög egyházrész létrejöttét a 17. század végén említi a szerző, vallási, történeti-politikai, etnikai elemek részletezése nélkül. Dicsőítően szól az osztrák közoktatási rendszernek az erdélyi románságra gyakorolt hatásáról, Balázsfalva nemzetközi oktatási központtá válásáról.

A katolikus egyházkormányzás 19. századi mérföldkövei az 1853-i „*Ecclesiam Christi ex omni lingua*” elnevezésű pápai bulla, amely felállította a balázsfalvi székhelyű Fogaras-Gyulafehérvár-i egyháztartományt, valamennyi görög katolikus hívő számára, az Erdélyen kívül élőkre is, és a területet, kivéve azt az esztergomi érsek joghatósága alól, a római De Propaganda Fide kongregáció igazgatása alá helyezte. A területen élő magyar anyanyelvű görög katolikusok gondozására az I. világháború előtt felállított hajdúdorogi püspökségről nincs említés.

A román királyság 1881-i kikiáltását és a berlini szerződés 1878-i aláírását követően XIII. Leó pápa 1883-ban a havasalföldi vikáriátus érsekségi szintre emelte Bukarest székhellyel. A moldvai vikáriátus pedig Iași (Jászvásár) székhellyel 1884-ben lett püspökség, a bukaresti érsekség alá rendelve. Ezt szintén a római De Propaganda Fide kongregáció igazgatta. Itt említhető meg, hogy ez a kongregáció több évszázados kapcsolatban volt a moldvai magyar anyanyelvű római katolikus hívekkel, akik – többnyire eredménytelenül – kértek magyar nyelvű lelki gondozást. A „Bevezetés” erről a vatikáni kapcsolatról nem tesz említést.

Végeztül szól a „Bevezetés” a kiállított térképekről, kiemelten egy 1562-ben készült, a vatikáni Raffaello-termekben látható nagyméretű freskóról, amely – egyéb közép-kelet európai területek mellett – mutatja Havasalföldet, Moldvát és Erdélyt (akkor a magyar politikai dominanciájú erdélyi fejedelemséget). A mai román állam területét visszavetítve, a szerző arra következtet, hogy ezt Nyugat-Európában – különválasztva a török birodalomtól és Magyarországtól – akkor is román földnek tekintették. Ugyanez vonatkozik egy, a Vatikánban őrzött, 1585-ben készült világképre.

A tanulmány terjedelmének kétharmada magának a kiállításnak a tárgyaival foglalkozik, bőséges történelmi-művészeti kommentárokkal. A következő megjegyzéseket igyekszünk minél rövidebbre fogni, megengedve, hogy kivételt tegyünk a magyar vonatkozásokkal, ha azt a szöveg indokoltá teszi.

Ellentétben számos közép-kelet európai néppel, amelyeknél a kereszténység felvétele pontosítható (ideértve a magyarokat is), a románoknál ez nem lehetséges, mert náluk tömeges megtérési folyamatról volt szó, aminek a kiindulópontja Szent András apostol már említett, a néphagyományban élő hittérítő tevékenysége az I. század közepén, főleg a mai Dobrudzsza területén. Ennek a tevékenységnek kiemelkedő alakja Nolai Szent Paulino (Pál?) kiállított költeményeiben említett Remesiai Szent Niceta püspök (365–414), a liturgiában máig használt „*Te Deum laudamus*” háláadó himnusz (a szerző szerint hagyományos román mű) költője. Működése alatt a térség gót betöréstől szenvedett.

Értékes kéziratokat mutatott be a kiállítás a 4–6. századból; a bennük említettek közül Szent Kasszián, Alázatos Dénes és a polihisztor Aethicus Hisytrus Dobrudzsához kötődik.

A vatikáni levéltár gazdag anyaga szól Róma 13–14. századi balkáni kapcsolatairól. A tanulmány említi a tirnovói (Közép-Bulgária) bulgár-román cárság 12. századvégi uralkodóját, Ionița Assan Caloian-t (Kalojánt), akihez III. Ince pápa 1199-ben követet, majd 1204-ben koronát küldött. Ezt a kapcsolatot a

bizánci latin császárság (1204–1261) megszakította. Minimális említést tesz a szöveg a román nép egyházi hierarchiájának ebben a korszakban való alakulásáról, ami elsődlegesen az orthodox kapcsolatot jelenti. Igaz másfelől, hogy ezek deklaráltak nem tartoznak a kiállítás anyagához; megemlítjük a keresztény románság folyamatos orthodox túlsúlya alapján lehet indokolt.

Az 1255-ben készült *Legenda sanctorum* vagy *Aurea* – szerzője a genovai Jacobus de Voragine – tartalmazza a Szent Gellért legendát és Szent László kunok elleni hadjáratát. A tanulmány szól Szent István kelet-alföldi, Ajtony (Achtum román vajda) elleni hódításairól, a Makó melletti csanádi (mint nyugat-romániai) monostor Szent Gellért általi alapításáról. Hangsúlyval szól a tanulmány XI. Gergely pápa 1377-i öt leveléről; ezek az avassági (Észak-Partium, Szatmár) orthodox román hívők lelki gondozásával, misszionáriusok kiküldésével, az egri, nagyváradi és erdélyi püspökség joghatóságának a szabályozásával foglalkoznak. Jelentős történeti értékű okmány az 1439-i firenzei zsinat a nyugati és keleti keresztény egyház által célul kitűzött – meg nem valósult – egységéről szóló diplomájának 17. századi másolata.

Részletesen foglalkozik a tanulmány a Nürnbergi Krónika, azaz Herman Schedel „Világkrónika” című, nemzetközi híré 1493-as munkájával. Egyik szerzője, Enea Silvio Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa (1458–1464) ír a román nép dáciai folyamatosságáról, Erdély korabeli hármass (szász, székely, román) etnikumáról, Hunyadi János (Iancu of Hunedoara) hadvezéri sikereiről. IV. Sixtus pápa 1476-i enciklikájában elismeréssel adózott Nagy István (Stefan cel Mare) moldvai fejedelemnek a törökökön aratott győzelme alkalmából, s őt a keresztény hit hű bajnokának nevezte.

Neagoe Basarab havasalföldi (1512–1521) és Ștefanita moldvai (1517–1527) fejedelem kitüntette magát a török elleni védelmi harcokban. Törökvéseit X. Leó pápa elismerte és támogatta. Az előbbinek fiához, Teodóziuszhoz címzett *Intelme* c., itt kiállított mű-

ve az 1970-ben és 1971-ben rendezett nemzetközi tudományos kongresszusok elismerését vívta ki.

Paulus Pompilius nyelvtudós († 1493), a római Akadémia tagja, a román nyelvet a klaszikus latinhoz legközelebb állónak mutatta be. Említi a szerző, hogy Konstantinápoly eleste (1453) után növekedtek a különbségek a keleti és a nyugati kereszténység között, s ez hátrányosan érintette az orthodox románokat. Szól Werbőczy István kizorító *Tripartitum*áról, a románok nemzeti és vallási jogegyenlősége (erdélyi magyar) megtagadásáról.

A vatikáni könyvtár gazdag anyagából a kiállítás rendezői – érthetően – a mai Románia területéhez kapcsolódó okmányokat válogatták ki; az ismertetés hangsúlyozza is Havasalföld, Moldva és Erdély folyamatos etnikai-szellemi egységét, a románok nyugati integrációs törekvéseit, a török hatalom elleni fellépésük alkalmait, így pl. az 1594-i Keresztény Ligát Vitéz Mihály vajda vezetésével és Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem részvételével. (A vállalkozás sikerét a Habsburg-politika akadályozta meg.) Külön részt szentelt a kiállítás Ioan Inocențiu Micu-Klein fogarasi görög katolikus püspök, a 18. századi Erdély legkiemelkedőbb román személyisége emlékének, az 1791-i *Supplex Libellus Valachorum*, a század legfontosabb erdélyi román politikai munkája fő szellemi atyjának.

Az ismertetés záró szakasza részletesebben foglalkozik a „Bevezetés”-ben tárgyalt 19. századközépi (görög katolikus) egyházkormányzati szabályozásokkal, kiemelve IX. Pius 1853-i Bulláját, amely messzemenően kielégítette a román igényeket. Haynald Lajos erdélyi római katolikus püspök határozottan ellenezte az új rendezést; így a tanulmány élesen bírálja őt, megengedve eközben nem helytálló megjegyzéseket, mint pl. hogy Erdély magyar lakossága túlnyomó részt nem volt se katolikus, se református, azt az aggodalmat sugallva, hogy a románok felmondhatták volna az uniót Rómával, csatlakozva az 1859-ben Havasalföld és Moldva egyesülésével létrejött új nemzetállamhoz.

Végezetül említést tesz a tanulmány a kiállított 25 térkép legfontosabbjairól és kiemeli a Raffaello-loggiáknak a Földgolyót, illetve Európát, Ázsiát és Afrikát ábrázoló freskóit, Havasalföld, Moldva és Erdély külön feltüntetésével, ezzel is visszavetítve a mai román államiséget.

A kiállítás fogadtatásáról nincs adatunk. Mindenképpen megállapítható, hogy anyaga híven tükrözi összeállítóinak alap gondolatát, a

Rómához szorosan kötődő kétezer éves folyamatos román jelenlétet a mai Románia területén. Az ismertető tanulmány szövege – bőséges történeti kommentárjaival – szilárdan ugyanerre az alapra épül. A magyar kulturális külkapcsolatokkal foglalkozók számára nem lehet érdektelen a fentiek ismerete.

ZEHERY MIKLÓS

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 13,1 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

<i>Knapp Éva – Tüskés Gábor</i> : Barokk társulati kiadványok grafikai ábrázolásai	1
<i>Rózsa Mária</i> : Az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc visszhangja a Minerva c. folyóiratban (1848–1856)	35
<i>Bognár Zsuzsa</i> : Eisler Mihály József és társai – Lukács György szellemi vonzásköre a Pester Lloydban (1907–1914) I.	46

KÖZLEMÉNYEK

<i>Körmendy Kinga</i> : Az Acephalus kódex esztergomi vonatkozásai	65
<i>Borsa Gedeon</i> : Új nyomdatörténeti adatok Erdélyből	69
<i>Csepregi Zoltán</i> : A dunántúli pietisták „jenai” műhelye	74
<i>Tóth Ferenc</i> : Janzenista művek a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár gyűjteményeiben	82
<i>Seidler, Andrea</i> : A nő mint a 18. századi szórakoztató periodikumok olvasója	91
<i>Fehér Katalin</i> : Sajtóvita Pestalozzi módszeréről 1817-ben	97
<i>Papp Júlia</i> : Cserey Farkas „Hazafi Óhajtás”-a a Magyar Kurir 1822. évfolyamában	103
<i>Kereszty Orsolya</i> : Az 1848-as forradalom sajtója a nőkérdésről	106

FIGYELŐ

<i>Wehli Tünde</i> : „A nemzet könyvtára a szolgálat műhelye” (Az Országos Széchényi Könyvtár Múzeuma)	114
<i>Tusor Péter</i> : Néhány észrevétel a költő Zrínyi leveleinek legújabb kiadása kapcsán	116
<i>Monok István</i> : A szomszédos országokban folyó könyvtörténeti kutatásokról	120

SZEMLE

Csáky S. Pirokska: Könyv, könyvtár, olvasó. Művelődéstörténeti tanulmányok. Újvidék, 1997. (<i>Kókay György</i>)	131
Szilágyi Márton: Kármán József és Pajor Gáspár Urániája. Debrecen, 1998. (<i>Hegedűs Béla</i>)	132
Szathmáry Tibor: Térképkincsek Kalocsán. A Főszékesegyházi Könyvtár atlaszai, térképei, városképei. Kalocsa, 1998. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	135
Vizuális költészet Magyarországon I–II. Bp., 1998. (<i>Varga Imre</i>)	137
Bolla Ilona: A jogilag egységes jobbágyságról Magyarországon. Bp. 1998. (<i>Csapodi Csaba</i>).....	139
Handbuch deutscher historischer Buchbestände in Europa. Hrsg. v. Bernhard Fabian. Bd. 5, Ungarn. Hildesheim–Zürich–New York, 1998. (<i>Vizkelety András</i>).....	140
Dumitriu-Snagov, Ion: Monumenta Romaniae Vaticana. Bucharest, 1996. (<i>Zehery Miklós</i>).....	142

SOMMAIRE

<i>Knapp, Éva – Tüskés, Gábor</i> : Les figurations graphiques des publications de société baroques	1
<i>Rózsa, Mária</i> : L'écho de la révolution et de la guerre d'indépendance hongroises dans la revue <i>Minerva</i> (1848–1856)	35
<i>Bognár, Zsuzsa</i> : Mihály József Eisler et ses compagnons. La sphère d'attraction spirituelle de György Lukács dans la revue <i>Pester Lloyd</i> (1907–1914) I.	46

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Körmendy, Kinga</i> : Les rapports d'Esztergom du codex <i>Acephalus</i>	65
<i>Borsa, Gedeon</i> : Des données nouvelles de Transylvanie se rapportant à l'histoire de l'imprimerie	69
<i>Csepregi, Zoltán</i> : L'atelier de „Iena” des piétistes de Transdanubie	74
<i>Tóth, Ferenc</i> : Des ouvrages jansénistes dans les collections de la bibliothèque du diocèse de Szombathely	82
<i>Seidler, Andrea</i> : La femme comme lectrice des périodiques amusants du XVIII ^e siècle	91
<i>Fehér, Katalin</i> : Une enquête de presse sur la méthode de Pestalozzi en 1817	97
<i>Papp, Júlia</i> : Le „Voeu patriotique” de Farkas Cserey dans l'année 1822 de la revue <i>Magyar Kurir</i> (Courrier Hongrois)	103
<i>Kereszty, Orsolya</i> : La presse de la révolution de 1848 sur la question féministe	106

CHRONIQUE

<i>Wehli, Tünde</i> : „La bibliothèque de la nation est l'atelier du service”. (Le musée de la Bibliothèque Nationale Széchényi)	114
<i>Tusor, Péter</i> : Quelques remarques à l'occasion de l'édition la plus récente des lettres de Zrínyi, le poète	116
<i>Monok, István</i> : Sur les recherches dans le domaine de l'histoire du livre dans les pays voisins	120

REVUE

<i>Csáky, S. Piroska</i> : Livre, bibliothèque, lecteur. Études du domaine de l'histoire de la civilisation. Újvidék, 1997. (<i>Kókay, György</i>)	131
<i>Szilágyi, Márton</i> : La revue <i>Urania</i> de József Kármán et de Gáspár Pajor. Debrecen, 1998. (<i>Hegedűs, Béla</i>)	132
<i>Szathmáry, Tibor</i> : Des trésors de cartes géographiques à Kalocsa. Les atlas, les cartes géographiques et les physionomies urbaines de la Bibliothèque de la Basilique. Kalocsa, 1998. (<i>Kőhegyi, Mihály</i>)	135
La poésie visuelle en Hongrie I–II. Bp, 1998. (<i>Varga, Imre</i>)	137
<i>Bolla, Ilona</i> : Sur le servage homogène en droit en Hongrie. Bp. 1998. (<i>Csapodi, Csaba</i>)	139
<i>Handbuch deutscher historischer Buchbestände in Europa</i> . Hrsg. v. Bernhard Fabian. Bd. 5, Ungarn. Hildesheim–Zürich–New York, 1998. (<i>Vizkelety, András</i>)	140
<i>Dumitriu-Snagov, Ion</i> : Monumenta Romaniae Vaticana. Bucharest, 1996. (<i>Zehery, Miklós</i>)	142

HA 1759

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

115. évfolyam

1999

2

ARGUMENTUM KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
HONGROISE DES SCIENCES POUR
L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

115. ÉVFOLYAM 1999/2. SZ.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

TÓDOR ILDIKÓ

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbőlítő postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1998-tól egy évre 1000 Ft.

Külföldön terjeszti a HESS ANDRÁS KERESKEDELMI KFT. (H-1139 Budapest, Hajdú u. 42–44.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

ERDŐ PÉTER

Tartományi szinodális könyvek Közép-Kelet-Európában (Gniezno, Prága, Salzburg)

1. A tartományi zsinati könyv fogalma

Az újabb spanyol kutatás részletesen elemezte a „Liber synodalis” fogalmának történetét és különféle jelentéseit a szakirodalomban¹. Eszerint a szó szoros értelmében vett szinodális könyv azoknak a legfontosabb vallási témáknak a foglalatát vagy traktátus-szerű összefoglalását jelentette, amelyeknek ismerete a lelkipásztorok szolgálata és a hívek oktatása során szükséges volt². Ilyen zsinati könyvek többnyire egyházmegyei zsinatok alkalmával kerültek kihirdetésre és gyakran későbbi zsinatokon – olykor kissé módosítva – megismételték vagy más egyházmegyekben is átvették őket. Ezek a zsinati könyvek, amelyeket egyházmegyei szinodális könyveknek (*Libri synodales*) is nevezhetünk, évszázadokon keresztül széles körben elterjedtek voltak a nyugati kereszténység egész területén. Egyes szinodális könyvek irodalmi hatása olykor egészen távoli vidékekre is eljutott. Petrus de Sampsona „Liber synodalis”-át 1252-ben hirdette ki a Nîmes-i püspök a saját egyházmegyéje számára, de hatása Spanyolországtól³ Magyarorszáig⁴ számos más zsinati könyvön megfigyelhető.

Egy másik, az európai egyházi és kulturális kapcsolatok szempontjából nem kevésbé fontos irodalmi műfaj a tartományi zsinati könyvek műfaja. Az ilyen könyvek gyakran egy vagy több tartományi zsinat rendelkezéseit tartalmazzák. A kortársak nem ritkán „Provinciale” néven említették őket. Az egész egyház-tartományban több példányban lemásolták őket és ugyancsak évszázadokon keresztül azonos formában vagy különböző módosított változatokban voltak használatban. Brian Ferme a 9. Nemzetközi Középkori Egyházi Kongresszu-

¹ B. ALONSO RODRÍGUEZ–F. CANTELAR RODRÍGUEZ–A. GARCÍA Y GARCÍA: *Liber synodalis. Para la historia de un concepto*. In: *Studia in honorem eminentissimi Cardinalis Alphonsi M. Stickler*. Ed. R. I. Card. Castillo LARA. Roma, 1992. 1–11. (*Studia et textus historiae iuris canonici* 7.)

² Vö. uo. 2.

³ Vö. pl. a salamancai „Liber synodalis” 1410-ből; lásd B. ALONSO RODRÍGUEZ–F. CANTELAR RODRÍGUEZ–A. GARCÍA Y GARCÍA: *El Liber synodalis salmantino de 1410*. = *Revista española de derecho canónico* (41.) 1985. 347–364.

⁴ Vö. P. ERDŐ: *Libri sinodali tardo-medievali in Ungheria. Il libro sinodale di Esztergom*. = *Revista española de derecho canónico* (50.) 1993. 607–622.

son a William Lyndwood⁵ által a Canterbury Egyháztartomány számára összeállított „Provinciale” (1430) sajátosságait elterjedését és hatását vizsgálta⁶. Jelen tanulmányunkban a Közép-Kelet-Európában leginkább elterjedt tartományi könyveket kíséreljük meg bemutatni és leírni e műfaj megjelenési formáit, az ilyen könyvek használatát és szerepét az egyetemes és a részleges egyházjog együttműködésének folyamatában.

2. Az egyes tartományi könyvek

A középkori Közép-Kelet-Európában viszonylag kevés egyháztartomány volt. Lengyelországban a Galíciai Egyháztartomány (Halicz, 1375) megalapításáig, melynek érseki székhelye 1412-től Lemberg lett, Gniezno volt az egyetlen egyháztartomány. A magyar királyságban 1000-tól kezdve Esztergom volt a primási és metropolitai székhely, a Kalocsai Egyháztartomány pedig – a Bácsai keleti Metropólia sokat vitatott előtörténetét követően⁷ – 1135-től létezett. Csehországban 1344-től kezdve létezett saját egyháztartomány élén a prágai érsekkel. A régió egyes részein a salzburgi érsek rendelkezett joghatósággal vagy legalábbis kulturális befolyással, aki 798 óta viselte a metropolitai címet. Esztergomból és Kalocsáról nem ismerünk a műfaj vonásainak megfelelő, tipikus és elterjedt tartományi szinodális könyvet. A Magyarországon ismert kéziratok többnyire csak egyházmegyei zsinati könyveket tartalmaznak⁸ viszont más szomszédos egyháztartományokból, így a Salzburgi⁹, a Prágai¹⁰ és a Gnieznói¹¹ Egy-

⁵ Ezzel az Angliában részben a reformációt is túlélő tartományi könyvvel kapcsolatban egyes modern szerzők hangsúlyozzák, hogy a könyv a régi angol tartományi jog gondos összefoglalása volt. Vö. pl. A. OGLE: *The Canon Law in Mediaeval England. An Examination of William Lyndwood's „Provinciale”, in Reply to the Late Professor F. W. Maitland*. New York, 1971. 18–34. (Az 1912-es kiadás utánnyomása.)

⁶ *The Tendency to Roman Law in English Fifteenth Century Law: Lyndwood's Provinciale re-examined*. In: *Proceedings of the 9th International Congress of Medieval Canon law, Munich 13–18 July 1992*. (Ed. P. LANDAU–J. MÜLLER.) Città del Vaticano, 1997. 661–674. A tartományi zsinat eszméjéről és intézményéről lásd S. C. BONICELLI: *I concili particolari da Graziano al Concilio di Trento. Studio sulla evoluzione del diritto della Chiesa latina*. (Brescia, 1971.); H. J. SIEBEN: *Die Partikularsynode. Studien zur Geschichte der Konzilsidee*. Frankfurt a. M., 1990. (Frankfurter Theologische Studien 37.) további tartományi státutumokról lásd újabban G. MAY: *Exekutoren der Provinzialstatuten im Erzbistum Mainz während des hohen und späten Mittelalters*. In: *De Iure Canonico Medii Aevi. Festschrift für Rudolf Weigand*. Romae, 1996. 333–342. (Studia Gratiana 27.) (Bibliográfiával.)

⁷ Vö. pl. I. BAÁN: *Turkia metropolitája*. = Századok (129.) 1995. 1167–1170.

⁸ ERDŐ P.: *A részleges egyházjog forrásszövegei a Magyarországon őrzött középkori kódexekben*. = Magyar Könyvszemle 1992. 304–308.

⁹ Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 40; Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 55; Cod. Lat. 90; Cod. Lat. 170 – vö. ERDŐ: *A részleges egyházjog...* 306–307.

¹⁰ Eger, Főegyházmegyei Könyvtár, Aa. I*33; vö. ERDŐ: *A részleges egyházjog...* 307.

¹¹ Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 108; Eger, Főegyházmegyei Könyvtár, P.IV.43. Vö. ERDŐ: *A részleges egyházjog...* 307.

háztartományból, de még a Mainzi Egyháztartományból¹² is találunk hazánkban kéziratos tartományi könyveket. Mivel a Lembergi Egyháztartomány a gnieznói tartományi könyvet vette át¹³, az alábbiakban három nagy tartományi zsinati könyvet vizsgálunk: a gnieznóit, a prágait és a salzburgit.

a) A Gnieznói Egyháztartomány zsinati könyve

A Gnieznói Egyháztartományban a XIII. század elejétől 1420-ig mintegy 25 tartományi zsinatot rendeztek¹⁴, melyek több fontos szövegelemleke is ismeretes¹⁵. A legfontosabb lengyel tartományi zsinattól eredő szinodális könyv mégis az a szisztematikus törvényhozói mű volt, amely Mikolaj Traba gnieznói érsek Wielunban és Kaliszban megrendezett tartományi zsinatán 1420-ban került elfogadásra¹⁶. Ennek a tartományi könyvnek különleges tekintélye volt, mivel:

- 1) Korábbi tartományi zsinatok és pápai legátusok rendeleteinek szisztematikus összefoglalása és megújítása volt¹⁷. Az egyháztartomány részleges joga ilyen új megfogalmazását az 1420-as statútumok bevezetője azzal indokolta, hogy a korábbi tartományi szabályok sok különböző könyvben és füzetben voltak

¹² Győr, Püspöki Papnevelő Intézet Könyvtára, Mss.I.6.

¹³ A Lembergi Egyháztartomány két Lembergben tartott tartományi zsinaton átvette a gnieznói tartományi statútumokat vö. pl. Poznan, Publiczna Biblioteka Miejska im. Raczyńskich, Ms 141 (= II HC 11), fol. 63r: SAWICKI (ed.): *Concilia Poloniae* 4. 41 („Provincialium statutorum in Gneznensi provincia, quae statuta etiam sibi Leopoliensis provincia in sinodis duabus in Leopoli celebratis assumpsit et ad ea se servanda submisit, presertim in ultima provinciali sinodo Leopoli in crastino Assumpcionis Beate Marie (16.VIII.1440) per reverendissimum Johannem de Odrowansz erchiepiscopum, assidentibus patribus reverendis et dominis Johanne Chelmensi, Petro Premisliensi, Paulo Camencensi episcopis cum clero eorum celebrata. In anno Domini M^oCCCC^oXL^{mo}, que statuta per duos pontifices summos puta Johannem vigesimum tercium et Martinum quintum sunt confirmata”).

¹⁴ E zsinatok történetéhez lásd W. ABRAHAM: *Studia krytyczne do dziejów sredniowiecznych synodów prowincjonalnych Kosciola Polskiego*. Kraków, 1917. (Studia i materialy do historii ustawodawstwa synodalnego w Polsce 5.); I. SUBERA: *Synody prowincjonalne arcybiskupów gnieznienskich. Wybór tekstów ze zbioru Jana Wezyka z r. 1761*. Warszawa, 1981. 36–70.

¹⁵ R. HUBE: *Antiquissimae Constitutiones Synodales Provinciae Gnesnensis, maxima parte nunc primum e codicibus ms. typis mandatae*. Petropoli, 1856.

¹⁶ Szövegkiadás a kéziratok leírásával: X. J. FIJALEK–A. VETULANI (ed.): *Statuty synodalne wielunsko-kalisie Mikolaja Traby z r. 1420, z materialów przysposobionych przez B. Ulanowskiego*. Kraków, 1915–1920–1951. (Polska Akademia Umijetnosci, Studia i materialy do historii ustawodawstwa synodalnego w Polsce 4.)

¹⁷ Az 1420-as statútumok előszava kifejezetten hangsúlyozza: „.... dictis statutis diligenter visis, recensitis et examinatis de consilio et assensu dictorum Reverendorum patrum coepiscoporum nostrorum aliorumque prelatorum et cleri, rescatis superfluis, sub certis et consuetis titulis duximus redigenda, quaedam eciam per nonnullas ordinationes pro loci et temporis qualitate statuetendo” (FIJALEK–VETULANI 2).

elszórva és ezért kétségesse vált, hogy ezek az előírások valóban tartományi statútumok-e vagy ennek megfelelő jogi tekintélyük van-e¹⁸.

- 2) A gyűjteményt a tartományi egyházjog kizárólagos kollekciójának tekintették, és ezért szigorúan megtiltották az olyan könyvek és füzetek használatát, amelyek a tartományi statútumok más, korábbi formáját tartalmazták¹⁹.
- 3) A tartományi zsinati szövegeinek új feldolgozása és így ennek az új tartományi könyvnek a megszerkesztése XXIII. János és V. Márton pápa felhatalmazása alapján történt. A pápai felhatalmazást azért tartották szükségesnek, mert a tartományi jog egyes szabályait pápai legátusok hirdették ki vagy pápai jóváhagyással látták el. A pápai felhatalmazás alapján ez az új tartományi könyv olyan tekintéllyel rendelkezhetett, mint a pápai legátus által adott törvények²⁰. Ez a körülmény magyarázza, hogy miért lehetett ez a tartományi könyv évszázadokon át a lengyel részleges egyházjog szilárd alkotórésze.

Mint általánosan ismert, ebből a szinodális könyvből számos kéziratot példány maradt fenn. Fijalek és Vetulani szövegkiadása 35 példányt vesz figyelembe (többnyire kéziratok kódexek, de szerepel köztük néhány értékes ősnymtatvány is). A különböző kéziratok tartalma azonban eltérő. Formája szerint egy késő középkori tartományi könyv – mint ez a Wielun-i és Kalisz-i szinodális könyv is – fennmaradhatott kéziratok kódexben, nyomtatott kötetben vagy akár kézirat és nyomtatott részekből álló colligatumban is. A kéziratok a nagy szinodális könyvön kívül gyakran tartalmazzák egy vagy több egyházmegyei zsinat határozatait is. Ezeknek az egyházmegyei zsinatoknak némelyike éppen azért került megrendezésre, hogy a tartományi statútumokat az adott egyházmegyében bevezesse. Így történt ez az 1423-as Boroszlói (Wrocław, Breslau) Egyházmegyei Zsinaton, ahol a gnieznói érsek által már kihirdetett tartományi statútumokat a főespereseknek és espereseknek felolvasták²¹. Ezt az egyházmegyei közzétételt a tartományi zsinaton már

¹⁸ „Considerantes itaque diversa statuta provincialia per venerabiles patres sanctae memoriae predecessores nostros archiepiscopos Gneznenses et aliquos Sedis Apostolice legatos edita in multis et diversis voluminibus seu libellis dispersa, ita ut propter eorum dispendiosam multiplici-tatem, an statuta essent provincialia aut statutorum huiusmodi vim haberent, verisimiliter poterat dubitari” (FIJALEK–VETULANI 1).

¹⁹ „... volentes, ut universi, qui nobis sive diocesana sive metropolitana auctoritate subesse censentur, hoc tantum libello pro statutis provincialibus in futurum utantur. Inhibemus districcius, ne quis in antea statutis huiusmodi presumat in iudicio vel extra uti cartulis, libris seu quaternis, qui fide carere decrevimus in hac parte, hoc sacro concilio provinciali approbante” (FIJALEK–VETULANI 2–3).

²⁰ V. Márton felhatalmazásában ez áll: „ea, que tu... ageres, statueres et eciam ordinares in ea parte, illam firmitatem idemque robur obtinerent in omnibus et per omnia, ac si per legatum pre-fate sedis a latere, si quis in illis partibus deputatus existeret, in ipsa provincia sollempniter edita et publicata fuissent” (FIJALEK–VETULANI 6).

²¹ A zsinati akták kifejezetten szólnak erről a kihirdetésről, lásd pl. Berkeley, Robbins Collection, MS 3 fol. 1r-v; kiadva (ennek a kéziratnak a figyelmen kívül hagyásával) in J. T. SAWICKI (ed.): *Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne. X, Synody diecezji wroclawskiej i ich statuty na podstawie materialów przysposobionych przy udziale Alfreda Sabischa*. Wrocław–Warszawa–

megtörtént hivatalos kihirdetéstől (promulgatio) világosan megkülönböztették²². Az espereseknek a tartományi szinodális könyvet kerületük plébánosainak költségére egy éven belül le kellett másoltatniuk, a másolatot a püspök pecsétjével meg kellett erősíttetniük. A főespereseknek gondoskodniuk kellett arról, hogy a tartományi statútumok könyvének egy-egy példányát a székes-egyházban, valamint a társas egyházakban nyilvános helyen tárolják, az espereseknek pedig az imént említett másolatok egy-egy példányát maguknál kellett őrizniük, hogy arról a plébánosok további másolatokat készíttethessenek²³. A tartományi könyv beszerzése szükségességének különös hangsúlyozása – az egyházmegyei statútumok, egy bizonyos „liber sacramentalis” és más, a hit tanítására vonatkozó könyvek („libri doctrinales”) mellett – a későbbi egyházmegyei zsinatok határozataiban fontos szerepet kap²⁴.

A tartományi szinodális könyvnek azok a példányai, amelyek egyszersmind egyházmegyei zsinatok határozatait is tartalmazzák, világosan mutatják, hogy az egyházmegyei statútumokat a tartományi statútumok kiegészítéseként fogták fel²⁵. Így szükségesnek tartották és előírták, hogy az egyházmegyei határozatok

Kraków 1963. 404–405. (Concilia Poloniae. Études critiques et sources. 10.) (Les synodes du diocèse de Wroclaw et leurs statuts. Volume basé sur des matériaux préparés avec concours de l'Abbé Alfred Sabisch, docteur en théologie.)

²² Az 1423-as Boroszlói Egyházmegyei Zsinat pl. elismeri, hogy az 1420-as tartományi statútumokat a tartományi zsinat hozta („Statuta et mandata per nos in eadem sinodo sancita et publicata”), az érsek hirdette ki („libellum statutorum provincialium... per... archiepiscopum Gneznensis ecclesie et primatem sancte memorie editum”), és az egyházmegyei zsinatokon közzétették őket („intimavimus, insinuavimus et publicavimus”): SAWICKI (ed.), *Concilia Poloniae* 10. 405. Vö. alább 40. jegyzet.

²³ „... ipsi vero archipresbiteri et eorum quilibet sub communibus sue sedis ecclesiarum parochialium rectorum expensis infra annum a die celebrationis presentis synodi diocesani computando ipsi scribi et sigillo memorati episcopi domini Conradi sigillari cum effectu procurarent necnon ipsi archidiaconi libellum huiusmodi statutorum provincialium in ecclesiis cathedrali et collegiatis in aliquo loco publico reponerent, sed ipsi archipresbiteri libellum huiusmodi apud se reservarent et ad copiandum ipsarum sedium ecclesiarum parochialium rectoribus... exhiberent.” (Acta synodi dioecesanæ Wratislaviæ anno 1423 celebratæ, Prologus: SAWICKI (ed.): *Concilia Poloniae* 10. 405).

²⁴ Pl.: „Preterea statuimus et ordinamus, ut quilibet beneficiarum seu presbiterorum diocesis nostre ea ipsa provincie Gneznensis et presencia nostra sinodalia statuta necnon librum sacramentalem et alios doctrinales sibi conquerant, habeant, et in illis pro sua et suorum subditorum eruditione sepius legant” (Acta synodi dioecesanæ Premisliensis anno 1529 celebratæ, Liber primus, I, De constitutionibus, cap. 2: SAWICKI (ed.): *Concilia Poloniae* 8. 155).

²⁵ Vö. pl. Statuta dioecesanæ pro dioecesi Luceoriensi a. 1519: SAWICKI (ed.), *Concilia Poloniae* 3. 87 („nos ultra statuta [provinci]alia quasdam constitutiones brevissimas per [nost]ros prædecessores promulgatas acceptavimus, quas nos in synodo nostræ dioecesis celebrata publicavimus, nonnulla necessaria addentes et quæ non erant tam necessaria, auferentes. Omnibus igitur supradictis in virtute sanctæ obedientiæ et sub excommunicationis poena mandamus, præfatas constitutiones habeant et iuxta illa vivere et regere curent”).

címzettjei lehetőleg ezekkel a határozatokkal együtt rendelkezzenek a tartományi zsinati határozatokkal is.

A kéziratokban és a legrégibb nyomtatott kiadásokban azonban nemigen találhatók együtt a Gnieznói Egyháztartomány több egyházmegyéjéből való zsinati határozatok. Egyetlen szuffragáneos egyházmegye zsinati statútumai gyakran vannak egy kötetben a tartományi statútumokkal, de nem találhatók együtt más egyházmegye egyházmegyei szintű jogszabályaival. Ez főként az egyetemes egyházzjognak arra az előírására vezethető vissza, mely a tartományi statútumok ismertetését írta elő a különböző egyházmegyei zsinatokon²⁶. Különösen a korai nyomtatott kiadások igen erős tartományi hagyományt képviselnek. Ezekben a nyomtatott kötetekben függelék gyanánt kézíratos bejegyzések is találhatóak az adott egyházmegye későbbi statútumainak szövegével²⁷.

A kéziratok jelentős része a tartományi könyvön kívül különböző gyóntatói summákat, teológiai műveket és gyakorlati pasztorális írásokat is tartalmaz. Ezek között előfordulnak pl. olyan művek mint Ioannes Calderinus, *Tractatus de interdictu*²⁸, a *Summa Astesana* (I. könyv)²⁹, Petrus Lombardus írásai³⁰, Jacobus de Losanna *Moralitates* című munkája³¹, Aquinói Szent Tamás egyes teológiai művei³², különböző jogi szótárak³³, kisebb traktátusok³⁴, továbbá szentbeszéd³⁵, liturgikus szövegek³⁶, konkordátumok³⁷, káptalani statútumok³⁸, a bíraskodással összefüggő kisebb szövegek³⁹ is.

²⁶ Lásd alább 74. jegyzet E szabályok végrehajtásáról más tartományokban lásd pl. lent 59. és 72. jegyzet.

²⁷ Pl.: Warszawa, Bibl. Uniw. nr. inw. 459 (*Statuta Prouincie Gnesnensis antiqua revisa diligenter et emendata. Statuta nova... /Cracoviae, 1527/*); vö. J. SAWICKI: *Analecta z rekopisów bibliotek warszawskich*. = *Prawo Kanoniczne* (3.) 1960. nr 1–2. 328–337.

²⁸ Kraków, Biblioteka Jagiellonska, Ms 343, fol. 1r–26v; vö. FIJALEK–VETULANI LXVII.

²⁹ Kraków, Biblioteka Jagiellonska, Ms 1435, fol. 135r–228; vö. FIJALEK–VETULANI LXIV.

³⁰ Uo. fol. 2v–134v.

³¹ Włocławek, Biblioteka Kapitulna, Ms sine numero (+); leírása: FIJALEK–VETULANI XLIII–XLIV (fol. 53: inc. „Fecit Deus duo luminaria magna”; vö. M. W. BLOOMFIELD–B. G. GUYOT–D. R. HOWARD–T. B. KABEALO: *Incipits of Latin Works on the Virtues and Vices, 1100–1500 A.D. Including a Section of Incipits of Works on the Pater Noster*. Cambridge, Massachusetts, 1979. 189, nr. 2101. (The Mediaeval Academy of America Publication No. 88.)

³² Vö. uo.; FIJALEK–VETULANI XLIV.

³³ Kraków, Biblioteka Czartoryskich, Ms 1444, p. 1–248: *Repertorium iuris*; p. 256–309: *Vocabularium iuris canonici*; vö. FIJALEK–VETULANI XLV–XLVI; Kraków, Biblioteka Jagiellonska, Ms 343, fol. 64r–365v: *Vocabularium iuris*; vö. FIJALEK–VETULANI LXVIII.

³⁴ Pl. *Divorcium Judeorum*: Poznań, Publiczna Biblioteka Miejska im. Raczyńskich, Ms 141 (= II HC 11), fol. 17v; vö. SAWICKI (ed.): *Concilia Poloniae* 4. 34; uo. fol. 73r–74v: *Modus legendi abbreviationes*, vö. FIJALEK–VETULANI LX; fol. 69r–73r: *Introductio in Decretum Gratiani*, uo.

³⁵ Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, IV Q.223 fol. 133r–216r, vö. FIJALEK–VETULANI LXXV–LXXVI.

³⁶ Uo. fol. 364r–373r; vö. FIJALEK–VETULANI LXXVI.

A nyomtatott kiadásokban az 1420-as tartományi könyv az újabb tartományi statútumokkal együtt mindig újra szerepel. A későbbi egyházmegyei zsinatok gyakran számos rendelkezést átvesznek az 1420-as tartományi zsinattól, vagy kifejezetten elfogadják ezeket a tartományi statútumokat a maguk egészében⁴⁰.

A Trentói Zsinat után különböző lengyel tartományi zsinatok⁴¹ programot dolgoztak ki a lengyel részleges egyházjog gyűjtésére és új feldolgozására⁴². Amikor 1628-ban az új verziót elfogadták, megszerezték ehhez az Apostoli Szentszék hozzájárulását is. Így került sor az új tartományi könyv⁴³ kiadására. Az új verzió sokat megőriz a régi anyagból és híven követi az 1420-as tartományi zsinati könyv szerkezetét. Ennek a szerkezetnek különleges jelentősége volt. A tartományi könyv ugyanis – mint a nagy dekretális gyűjtemények – öt könyvből állt, melyek különböző címekre (titulusokra) oszlottak.

Ezt a struktúrát ugyan már alkalmazta a rendkívül jelentős 1310-es mainzi tartományi zsinati könyv, ám egyébként a régió tartományi könyveiben nemigen került alkalmazásra⁴⁴. Angliában viszont egy évtizeddel a gnieznói könyv kiadása után William Lyndwood „Provinciale”-jában (1430) szintén megjelelik. Ez a szerkezet lehetett az egyik oka annak, hogy a gnieznói tartományi

³⁷ Berkeley, Robbins Collection MS 3, fol. 43r–45v; vö. P. ERDŐ: *Die Glossen in der Handschrift MS 3 der Robbins Collection in Berkeley*. = Archiv für katholisches Kirchenrecht (164.) 1995. 390–414.

³⁸ Pl. Gniezno, Archiwum Katedralne, Ms sine numero (+), colligatum, 2. item: Statuta ecclesie Gneznensis (1494); vö. FIJALEK–VETULANI XXXIV–XXXV; Poznan, Biblioteka Kapitulna, Ms sine numero, fol. 45r–53v: Statuta Capituli Poznaniensis; vö. FIJALEK–VETULANI XXXIX.

³⁹ Pl. Gniezno, Archiwum Katedralne, Ms sine numero (+), colligatum: Taxatio; vö. FIJALEK–VETULANI XXXI–XXXIII.

⁴⁰ Vö. pl. Acta synodi dioeceseanae Premisliensis anno 1529 celebratae, Liber primus, I, De constitutionibus, cap. 1: SAWICKI (ed.): *Concilia Poloniae* 8. 155 („Imprimis nos Johannes Dei gratia episcopus Premisliensis statuta provincie Gneznensis ac consuetudines bonas et rationabiles in illis contentas et editas ac auctoritate apostolica confirmatas presenti sacrosancta sinodo acceptamus et approbamus, illaque et illas pro reformatione morum clericorum diocesis nostre assumimus, et in omnibus ac per omnia ab universis nostre diocesis prelatibus et canonicis ac clericis et beneficiatis, curatis et non curatis, tenen/das/ et observan/das/ precipimus et sub excommunicationis pena mandamus”). Vö. fent, 21. jegyzet.

⁴¹ Piotrkow 1607, 1621, 1628.

⁴² SUBERA: *Synody prowincjonalne*... 131–134.

⁴³ *Constitutiones synodorum Metropolitanae Ecc. Gnesnen. provincialium. Autoritate Synodi Provincialis Gembicianae per Deputatos recognitae; iussu vero et opera Ill.mi ac Rnd.mi Domini D. Ioannis Wezyk, Dei et Apostolicae Sedis Gratia, Archiepiscopi Gnesnen. L.N.R.P.P. editae. Cracoviae, 1630.*

⁴⁴ Az öt könyvre való felosztást már az 1310-es mainzi tartományi zsinati könyv is alkalmazta; erről a zsinati könyvről lásd pl. A. J. BINTERIM: *Pragmatische Geschichte der deutschen National-, Provinzial- und Diözesankonzilien*. 7 vols. Mainz, 1835–1848. 6. 219–284. Bár ez a zsinat erős befolyást gyakorolt a prágai Provinciáléra és más tartományi zsinati szövegekre (pl. Salzburgban), az öt könyvre osztott szerkezetet többnyire nem vették át.

könyvhöz gyakran glosszákat is írtak. Ezeknek a glosszáknak nem ritkán jelentős tudományos értékük van, sőt olykor egymással irodalmi kapcsolatban is állnak (egyes glosszák különböző kéziratokban is előfordulnak). Mégis túlzásnak tűnik glossza-kompozíciók szilárd hagyományáról vagy éppenséggel glossza-apparátusokról beszélni ebben a vonatkozásban⁴⁵. Noha általánosan feltételezik, hogy a részleges egyházjog nem képezte a tudományos szintű egyetemi oktatás tárgyát⁴⁶, ez a fajta glosszázás néha mégis összefügghetett a káptalani iskolákban vagy más felsőbb iskolákban folyó oktatással. E tartományi könyv egyik régi, széljegyzetekkel ellátott nyomtatott példánya például az 1519-ben alapított Poznani Akadémia egyházjog tanárának kézi példánya volt⁴⁷.

b) A prágai tartományi könyv

A prágai tartományi könyv jellege történelmi okok folytán egészen más volt. E könyv alapvető részét a tartomány 1349-es első statútumai alkották⁴⁸, melyeket az önálló cseh egyháztartomány 1344-ben történt megalapítása után az első érsek, Pardubicei Arnost adott ki⁴⁹. A Prágai Egyházmegye alapításától (972) fogva főegyházmegyévé váló emeléséig a Mainzi Egyháztartományhoz tartozott. Így magától értetődő, hogy a Mainzi Egyháztartomány részleges joga Prágában is hatályban volt. Mivel a XIV. század további folyamán már nem került sor mainzi tartományi zsinatra, az 1310-es mainzi tartományi statútumok voltak a Prágai Tartomány első zsinati könyvének legfontosabb forrásai. Ez utóbbi tartományi könyv azonban nem veszi át mainzi elődjétől az öt könyvre való felosztást. Ahol pedig tartalmilag megismétli a mainzi statútumokat, szövegüket általában rövidített formában közli⁵⁰. A prágai zsinati könyv néhány helyen ennél gondosabban, gyakran szó szerint követi a Corpus Iuris Canonicihez tartozó egyetemes egyházjogi gyűjtemények bizonyos részeinek szövegét⁵¹. Ebben a tekintetben mainzi elődjénél pontosabbnak bizonyul. A prágai nagy szinodális

⁴⁵ Vö. ERDŐ: *Die Glossen...*

⁴⁶ Azt a hagyományos tételt, amely szerint a középkori jogtudomány szinte kizárólag az egyetemes joggyűjteményeket magyarázta, nem pedig a részleges jog forrásszövegeit, az utóbbi időben már sokkal árnyaltabban és óvatosabban szokás fogalmazni; vö. pl. K. PENNINGTON: *Learned Law, Droit Savant, Gelehrtes Recht: The Tyranny of a Concept.* = *Rivista Internazionale di Diritto Comune* (5.) 1994. 206–209; G. DILCHER: *Kaiserrecht. Universalität und Partikularität in den Rechtsordnungen des Mittelalters.* = *Rivista Internazionale di Diritto Comune* (5.) 1994. 211–245 stb.

⁴⁷ SAWICKI: *Analecta...* 363.

⁴⁸ Kiadta R. ZELENÝ: *Councils and Synods of Prague and Their Statutes.* = *Apollinaris* (45.) 1972. 497–532, 698–717.

⁴⁹ Vö. pl. V. CHALOUPECKÝ: *Arnošt z Pardubic první arcibiskup pražský (1346-1364).* Praha, 1946. 97–99. („Stopami věku” Monografie z cs. dejin kulturních 1946, C. 14–15; ed. 2.)

⁵⁰ Vö. ZELENÝ: *Councils and Synods of Prague and Their Statutes...* 474–475.

⁵¹ Vö. ZELENÝ: *Councils and Synods of Prague and Their Statutes...* 475–476. A „Corpus Iuris canonici”-ből átvett helyek jegyzékét lásd uo. 476, 10. jegyzet.

könyv különböző változataiban az 1349-es tartományi statútumokon (és esetleg későbbi tartományi határozatokon) kívül gyakran szerepel egy meghatározott gyóntatói summa: Thomas de Hibernia (Hibernicus, Thomas of Palmerston) Summulája, mégpedig mind számos kéziratos kódexben⁵², mind ősnymtatványokban és más régi nyomtatványokban⁵³. Feltűnő azonban, hogy az 1349-es statútumok, melyek a szinodális könyv alapvető részét alkotják, többnyire a Summula előtt állnak, a többi zsinati szövegek viszont csak a Summula után következnek. Ez az 1349-es tartományi könyv különleges tekintélye jelének fogható fel. Már a viszonylag korai zsinatok előírták, hogy minden plébánosnak rendelkeznie kell a tartományi statútumok egy példányával, az egyházmegyei zsinatok statútumaival és Thomas de Hibernia *Summa de tribus punctis* című művével⁵⁴. Ez az előírás magyarázza, hogy miért találhatók olyan gyakran együtt a kézíratokban ezek a szövegek. Hogy hogyan tartották meg a papok ezt a szabályt, kitűnik például Janowicz Pál prágai archidiakónus 1379–1382-es vizitációs jegyzőkönyveiből. A vizitátor megállapítja, hogy a plébánosok gyakran a statútumokból nem rendelkeznek szöveggel, vagy csupán egy kivonatuk van belőlük, vagy esetleg csak a tartományi statútum van meg nekik, de a többi dokumentumok hiányoznak, s a tartományi statútum is igen gyakran csak papíron, nem pedig pergamenen található meg náluk, nincs bekötve vagy rossz állapotban van⁵⁵. Az ilyen tudósítások alapján Jaroslav Polc az ismert kézíratokat előállításuk körülményei szerint osztályozta. Különbséget tett hivatalos célra másolt és magánhasználatra leírt példányok között. A hivatalosak között találhatók egyesek, melyeket magának az érseki kancelláriának a belső használatára írtak. Ezek más, nem zsinati részleges egyházi statútumokat is tartalmazhatnak. Másokat mintapéldánynak készítettek további másolásra. Ezek is a kancelláriában íródtak és ott voltak használatban. Ismét másokat ugyanilyen célból a kancelláriában írtak, de utána kiosztották őket további másolásra. Különleges szerepet töltött be az a példány, amelyet referencia példányként láncsal rögzítettek a prágai székesegyház kórusán (és a tartomány többi székes- és társas egyházá-

⁵² Vö. J. V. POLC: *Councils and Synods of Prague and Their Statutes. 1362–1395.* = Apollinaris (52.) 1979. 222–228; J. KADLEC: *Synods of Prague and Their Statutes, 1396–1414.* = Apollinaris (64.) 1991. 237–240.

⁵³ Vö. ZELÉNY: *Councils and Synods of Prague and Their Statutes...* 477–478.

⁵⁴ Lásd pl. Statuta synodalia, Praga a. 1362–1363, cap. 2: „Item mandat quod illi, qui nondum habent statuta provincialia, ut illa vobis una cum tractatibus seu summulis annexis presbiteris et omnibus clericis ad sciendum summe necessariis procuretis. Nam qui per visitatores ipsius domini archiepiscopi, quos proxime per dyocesi/m/ decrevit mittere, ipsa repertus fuerit non habere, per eo sine dubio graviter punietur” (POLC: *Councils and Synods of Prague and Their Statutes...* 495); vö. POLC: Uo. 204; I. HLAVÁČEK–Z. HLEDÍKOVÁ: *Protocollum visitationis archidiaconatus Pragensis annis 1379–1382 per Paulum Janowicz, archidiaconum Pragensem factae.* Praha, 1973. 283.)

⁵⁵ Vö. POLC: *Councils and Synods of Prague and Their Statutes...* 204–205; HLAVÁČEK–HLEDÍKOVÁ passim.

ban). Egyes zsinati határozatokat beírtak a kancellária regiszterébe is. Az úgy nevezett magánpéldányokat a hivatalosan készített mintapéldányokról másolták egyes papok vagy intézmények használatára. Főként ezek az utóbbiak gyakran csak kivonatok, rövidítmények voltak a különböző statútumokból, melyeket többé-kevésbé önkényesen állítottak össze⁵⁶.

A mondottakból érthető, hogy a későbbi verziók későbbi tartományi, illetve egyházmegyei zsinatok határozatait, gyóntatói summákat, népszerűsítő egyházi és teológiai irodalmat tartalmaznak. A könyv szerkezete tehát nem lehetett egészen olyan egységes mint a lengyel tartományi könyvé, hiszen a tartomány saját egyházi hagyománya nem az első alapvető szinodális mű előtt, hanem csak annak összeállítása után fejlődött ki. A prágai tartományi könyv elterjedése és befolyása különösen széleskörű volt. Mintegy 80 kéziratot ismerünk ezekkel a zsinati szövegekkel⁵⁷.

Mint mondtuk, itt is elő volt írva a tartományi statútumok lemásolása⁵⁸. Ez az előírás azonban Prágában különösen is világos és nyomatékos volt, hiszen már a Prágai Egyháztartomány megalapítását megelőzően 1343-ban Pardubicei Arnost által tartott egyházmegyei zsinat előírta – akkor még a mainzi – tartományi statútumok megtartását, ismeretét és nyilvános közlését az új egyházmegyei statútumokkal együtt⁵⁹. Annál aktuálisabb lett azután ez a követelmény az

⁵⁶ POLC: *Councils and Synods of Prague and Their Statutes...* 205–206.

⁵⁷ 78 kéziratot példányt és egy régi nyomtatványt említ Rostislav ZELÉNY (*Councils and Synods of Prague and Their Statutes...* 481; a kéziratok listája: uo. 484–488). Mivel a kéziratok többnyire a hajdani Csehszlovákia és Ausztria könyvtáraiban találhatók, bizonyos mértékig érdekes lehet, hogy Magyarországon is őriznek egy további, a jegyzékben nem szereplő kéziratot példányt (Eger, Főegyházmegyei Könyvtár, Aa. I*. 33, fol. 11–23).

⁵⁸ Vö. ZELÉNY: *Councils and Synods of Prague and Their Statutes...* 474.

⁵⁹ „Quamvis autem in provincialibus constitutionibus teneatur expresse, quod ipsarum constitutionum libellus singulis annis in nostra synodo, si commode fieri potest, integraliter legi debeat et etiam publicari, alioquin alibi, ubi hoc commodius videtur expedire...precipimus et mandamus quatenus libellum ipsum constitutionum provincialium etiam synodaliū mox scribi faciant, ipsum quem si non habebunt infra 6 menses a publicatione presentium, scriptum specialiter et completum, quo habito eum coram se et aliis suarum ecclesiarum clericis in capellis vel alibi ubi commodius fieri poterit, incipiendo die sequenti post dominicam Invocabit venturam nunc proxime, de verbo ad verbum legi et publicari ac demum continuatim usque ad dominicam Passionis immediate sequentem finire et complere...nichilominus libellus ipse constitutionum in Pragensi ecclesia publice in choro, cathena ferrea sic annectatur proinde, quod nec perdi nec deportari valeat, sed omnibus in eo legere volentibus publicus pateat vel manifestus existat” (Statuta synodalia, Praga a. 1343, cap. 6: ZELÉNY: *Councils and Synods of Prague and Their Statutes...* 492). Megjegyzendő, hogy már az 1310-es mainzi tartományi statútumok előírták: „daß gegenwärtige Provinzialstatutenbuch innerhalb dreier Monate, von gegenwärtigen Publikation an gerechnet, abgeschrieben und in den Cathedralkirchen unter unserm Siegel, in allen anderen Collegiatkirchen unter dem Siegel der Ordinarien, ohne alle Entschuldigung aufbewahrt werde und im Chore liege, so daß es jeder öffnen, lesen und sehen kann....so legen wir unseren ehrwürdigen Brüdern und Mitbischöfen auf...daß sie dieselben gleich abschreiben lassen und sorgen, daß sie jährlich in den

új egyháztartomány saját szinodális könyvének kihirdetése után. Arnost érsek 1349-ben mint metropolita a saját nevében adta ki a tartományi statútumokat (bár utalt a szuffragáneusok egyetértésére, consensusára is)⁶⁰. E tekintetben másként járt el, mint némely más érsek (például a salzburgi metropolita – lásd alább), akik a tartományi zsinatok rendelkezéseit a tartomány összes püspökeinek nevében adták ki és rendelték el megtartásukat. Az előszóban a prágai érsek megmagyarázza szándékát és szinte definíciószerű leírást ad az új tartományi könyvről. Hangsúlyozza, hogy ez a mű a Mainzi Egyháztartomány egyes kánonjainak és tartományi jogszabályainak összefoglalása tekintettel arra, hogy ezek a normák korábban az új Prágai Egyháztartományban is érvényesek voltak, továbbá hogy tartalmaz korábbi egyházmegyei jogszabályokat is, amelyek a szuffragáneus püspökök és a többi prelátusok hozzájárulásával a tartomány számára ebben az egyetlen rövid és világos könyvben kerültek összefoglalásra⁶¹.

Ez a könyv tehát a szövegébe fel nem vett korábbi tartományi jogot hatályon kívül helyezte⁶². Néhány korábbi tartományi jogszokást viszont az új egyháztartomány számára jóváhagyott⁶³. A püspökök kötelesek voltak az új tartományi könyvet egyházmegyei zsinatokon közzétenni és lemásoltatni⁶⁴. Ebben a rendelkezésben érződik annak az elméletnek a nyoma, amely szerint a metropolitáknak közvetlen hatalma

Diözesansynoden, ...wenn es füig geschehen kann, sonst anderswo vorgelesen werden; dann auch, daß sie ihren Untergebenen einschärfen, daß ein Jeder sich dieselben anschaffe und den Inhalt auswendig lerne; vorzüglich sollen sie die Archidiäkonen und deren Untergebene, nämlich die Dekane, Camerarien und Hauptpfarrer dazu anhalten" (cap. 4: BINTERIM 6. 221–222).

⁶⁰ „...ex iniuncti nostri officii debito...providere volentes...unananimi consilio et consensu suffraganeorum" (Statuta provincialia, Praga a. 1349, Proemium: ZELENÝ: *Councils and Synods of Prague and Their Statutes*... 500).

⁶¹ „Summam aliquorum canonum, institutionum provincialium ecclesie Maguntine, que olim in nostra provincia tenebantur ac etiam statutorum sinodaliū per nos et nostros predecessores editorum, quas pro morum correctione et decisione causarum et casuum frequentius occurrentium magis utiles et transgressoribus periculosiores iudicavimus et unanimi consilio et consensu suffraganeorum, capitulorum, conventuum omniumque prelatorum, personatus, dignitates vel officia ecclesiastica regentium ceterorumque subditorum nostrorum quocumque nomine censeantur, plano et breviori stilo, ut facilius possent memorie commendari, in unum libellum duximus redigendum" (Statuta provincialia, Praga a. 1349, Proemium: ZELENÝ: *Councils and Synods of Prague and Their Statutes*... 500–501).

⁶² „...quem et nullum alium pro constitutionibus provincialibus reputari volumus et haberi, omnes alias constitutiones provinciales ecclesie Maguntine quoad nostram totam provinciam et omnia statuta sinodalia a predecessores nostris vel a nobis usque ad presens edita quoad nostram diocesim presentibus non insertas et inserta irritantes ymo irritas et irrita nuntiantes et omni carere decrevimus roboris firmitate" (Statuta provincialia, Praga a. 1349, Proemium: ZELENÝ: *Councils and Synods of Prague and Their Statutes*... 501).

⁶³ „...eas in provincia nostra inviolabiliter conservandas et tenendas de cetero hoc sacro approbante concilio diffinimus" (Statuta provincialia, Praga a. 1349, Cap. 4: ZELENÝ: *Councils and Synods of Prague and Their Statutes*... 503).

⁶⁴ Lásd alább 72. jegyzet.

inkább csak a szuffragáneos püspökök (in suffraganeos), de nem azok alattvalói (in subditos suffraganeorum) felett van⁶⁵. Minden székes- és társasegyházban rendelkeznie kellett a káptalannak a tartományi könyv két egyforma példányával: az egyiket az érsek pecsétjével a sekrestyében, a másikat láncra verve a templom valamely nyilvánosan hozzáférhető helyén kellett elhelyezni. Az esperesek és plébánosok kötelesek voltak másolatot beszerezni maguknak a tartományi szinodális könyvről⁶⁶.

A későbbi tartományi és egyházmegyei zsinatok Csehországban gyakran sok rendelkezést átvesznek az 1349-es prágai tartományi zsinattól, vagy a maguk egészében kifejezetten elfogadják a tartományi statútumokat. A későbbi átvétel és feldolgozás világos példái egyrészt a még Pardubicei Arnost idejében tartott további prágai zsinatok⁶⁷, másrészt azok a különböző rövidített összefoglalások, amelyeket az 1349-es tartományi zsinati könyv alapján készítettek⁶⁸. Pardubicei Arnost utódainak zsinatairól meg kell jegyeznünk, hogy a tartományi zsinatokat Arnost érseknek az 1353-as őszi zsinaton kiadott és hosszú egyetemes egyházjogi hagyományra visszavezethető előírása ellenére⁶⁹ nem rendezték meg minden évben sőt azok igen ritkák

⁶⁵ Vö. X 5.31.8; J. GAUDEMET: *Le gouvernement de l'Église à l'époque classique. IIe partie. Le gouvernement local*. Paris, 1979. 26–27. (Histoire du Droit et des Institutions de l'Église en Occident, dir. G. LE BRAS–J. GAUDEMET VIII/2.); P. ERDŐ: *Caput II. De Metropolitibus*. In: *Comentario exegetico al Código de Derecho Canónico*. Ed. A. MARZOA–J. MIRAS–R. RODRÍGUEZ-OCAÑA. Pamplona, 1996. 2. 903–909.

⁶⁶ „Kathedralium vero et collegiatarum ecclesiarum capitula habeant earundem constitutionum duo paria: unum sub sigillo nostro quod in sacristia servant, aliud quod in ecclesia sua in loco patenti affixum katenula a die publicationis earundem infra trium mensium spacium reponi faciant. Archidiaconi autem, decani rurales et parochialium ecclesiarum rectores singuli unum libellum ipsarum constitutionum pro se compareant, nam lapsis tribus mensibus memoratis nemo per ignorantiam earundem poterit se tueri” (Statuta provincialia, Praga a. 1349, Proemium: ZELENÝ: *Councils and Synods of Prague and Their Statutes...* 501).

⁶⁷ ZELENÝ: *Councils and Synods of Prague and Their Statutes...* 476 („All statutes of subsequent synods issued by Ernest of Pardubice are put into relation with those of 1349 by either repeating them in a shorter form, or by amending their wording”); vö. UŐ.: *Statuta breviter Arnošta z Pardubic z r. 1353*. = Studie o rukopisech 1968. 69–76.

⁶⁸ Így az 1349-es tartományi statútumok rövid verziója (Ex statutis provincialibus), mely az alábbi kéziratban található: Praha, Knihovna metropolitní kapituli, D LVII, fol. 166v–168r (XV. század; vö. ZELENÝ: *Councils and Synods of Prague and Their Statutes...* 482); valamint egy másik kivonat (ún. Clementinae): Olomouc, Kapitulní knihovna, C.O.530 (vö. ZELENÝ: Uo. 480).

⁶⁹ ZELENÝ: *Councils and Synods of Prague and Their Statutes...* 519; vö. Conc. 1 Nicaenum c. 5: J. ALBERIGO et alii (ed.): *Conciliorum oecumenicorum decreta*, consulente H. JEDIN (3. kiad.; Bologna, 1973) (COD) 6 (= D.18 c.3); Conc. Chalced. c. 19: COD 96 (= D.18 c.6; vö. C.11 q.1 c.46; C.16 q.3 c.1); Conc. 2 Nicaenum c. 6: COD 134–144 (= D.18 c.7) – e kánon hatástörténetéről és azokról az egyházjogi gyűjteményekről, melyek e szöveg anyagukba iktatásával az évi egyseri és nem kétszeri tartományi zsinat mellett foglaltak állást lásd J. GAUDEMET: *Le deuxième concile de Nicée (787) dans les Collections canoniques occidentales*. = *Annuaire Historiae Conciliorum* (21.) 1989. 285; Conc. 4 Lateranense c. 6 : A. GARCÍA Y GARCÍA (ed.): *Constitutiones Concilii quarti Lateranensis una cum Commentariis glossatorum*. Città del Vaticano, 1981. 53. 1–13. sor. (Monumenta Iuris Canonici, Ser. A, Vol. 2.) (= X 5.1.25.)

és kevésbé jelentősek voltak (lásd az 1381. április 29-i zsinatot)⁷⁰. Ugyanakkor az egyházmegyei zsinatokra évente kétszer (június 16-án, Szent Vidnek, a prágai székesegyház védőszentjének ünnepén és október 18-án, Szent Lukács ünnepén) szabályszerűen sor került⁷¹. Ezekben az egyházmegyei zsinatokon gyakran nem adtak ki új statútumokat, hanem csak ismét a résztvevők lelkére kötötték – magának a „Provinciálé”-nak a rendelkezése szerint – a korábbi egyházmegyei és tartományi jogszabályok megtartását⁷². Említésre méltó, hogy a résztvevők, különösen a főesperesek és az esperesek kötelesek voltak területük papságát helyi rendezvényeken és levélben tájékoztatni a zsinat határozatairól. Ez a kötelezettség akkor is fennállt, ha nem adtak ki új statútumokat, hanem csupán a régieket újíttatták meg⁷³. Mindezekből az igen részletes előírásokból világosan kitűnik, hogy a tartományi zsinatok rendelkezéseinek kihirdetésére és megtartásuk ellenőrzésére szolgáló egyetemes egyházi jogi szabályok, különösen a IV. Lateráni Zsinat előírásai⁷⁴, fontos kiegészítést és különös hangsúlyt nyertek a Prágai Egyháztartományban. Az egyetemes és a saját tartományi egyházi fegyelem elterjesztésének és érvényesítésének egyik legfőbb eszköze éppen a tartományi zsinati könyv volt.

c) A salzburgi tartományi könyv

Salzburgnak ismét más volt a fejlődési útja. A középkorban aligha találunk egyetlen zsinatot ebben a tartományban, amely a többinél olyan egyértelműen fontosabb lett volna, mint az 1349-es prágai és az 1420-as Wielun-Kalisz-i (gni-

⁷⁰ Nincs elegendő alap annak feltételezésére, hogy az októberben rendszeresen megtartott zsinatoknak tartományi jellege lett volna. Lásd POLC: *Councils and Synods of Prague and Their Statutes...* 207–209.

⁷¹ Vö. POLC: *Councils and Synods of Prague and Their Statutes...* 201.

⁷² „Ut autem constitutiones ipse ad singulorum perveniant notitiam clariorem, venerabilibus fratribus et coepiscopis nostris in virtute sancte obedientie districte precipiendo mandamus quatenus ipsas mox sibi scribi faciant et procurent, ac singulis annis cum suas synodos celebrant vel celebrabunt, clero suo earundem studium observantiamque studiosius recommendent” (Statuta provincialia, Praga a. 1349, Proemium: ZELÉNY: *Councils and Synods of Prague and Their Statutes...* 501). Vö. POLC: *Councils and Synods of Prague and Their Statutes...* 202. A püspökök már a vizigót Hispaniában kötelesek voltak arra, hogy a tartományi zsinatok határozatait egyházmegyei gyűléseken ismertessék. Ez a rendelkezés a Decretum Gratiani útján általánosan ismertté vált (D.18 c.17), a IV. Lateráni Zsinat pedig mindezt még világosabb formában előírta – lásd alább 74. jegyzet; vö. D. BOUX: *Du concile provincial ou traité des questions de théologie et de droit canon qui concernent les conciles provinciaux*. Paris, 1850. 549–550.

⁷³ Vö. POLC: *Councils and Synods of Prague and Their Statutes...* 202, 6. jegyzet.

⁷⁴ Conc. 4 Lateranense c. 6 : GARCÍA Y GARCÍA (ed.): *Constitutiones Concilii quarti Lateranensis...* 53. 7–14 („Vt autem id valeat efficacius adimpleri, per singulas dioceses statuunt personas idoneas, providas uidelicet et honestas, que per totum annum simpliciter et de plano, absque ulla iurisdictione sollicitè inuestigent que correctione et reformatione sunt digna, et ea fideliter proferant ad metropolitānum et suffraganeos in concilio subsequenti...Et quod statuerint faciant observari, publicaturi ea in episcopalibus synodis annuatim per singulas dioceses celebrandis”) (= X 5.1.25.)

eznői) tartományi zsinat. Bár a salzburgi érsekek már a XI–XII. században szokásként követték a szabályt, hogy a freisingi, régensburgi, passauai és gurki püspököt zsinatra hívják össze, ezekről a zsinatokról inkább csak közvetett említéseket vagy egyes rendelkezéseket ismerünk; konstitúciók teljes sorozatai nem maradtak fenn tőlük⁷⁵. A XIII. századból viszont már olyan fontos dokumentumok ismereteseek, amelyek közel állnak a klasszikus tartományi könyv műfajához. Az 1267-ben Bécsben Guido bíboros által tartott legátusi zsinat jelentős konstitúciókat adott ki a Salzburgi Egyháztartomány számára (de a Prágai Egyházmegye számára is)⁷⁶. Bár ezek hét év leforgása alatt mint jogszabályok már kimentek a szokásból (in dissuetudinem transierunt) mégis 1274-ben a tartományi zsinaton Friedrich érsek újra kihirdette és új tartományi statútumokkal⁷⁷ egészítette ki őket⁷⁸. Guido bíboros bécsi zsinatának konstitúciói az egész közép-kelet-európai térségben jelentős hatással rendelkeztek és az 1420-as lengyel tartományi könyvben is megjelennek⁷⁹. Az 1274-ben kiadott új salzburgi statútumok a jövőre nézve további tartományi zsinatokat irányoztak elő⁸⁰. Ez világosan jelezte az érsek szándékát, hogy ezeke zsinatokat szabályos időközönként rendezze meg. Az 1281. évre az érsek tényleg össze is hívott egy tartományi zsinatot. A tartomány püspökei testületnek, kollégiumnak fogták fel magukat ebben a korban és ebben a minőségükben tartották magukat illetékesnek a

⁷⁵ A Salzburgi Egyháztartomány régi tartományi zsinatainak történetét összefoglalta: G. B. WINKLER: *Die Salzburger Provinzialsynoden*. = Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte (5.) 1986. 25–26.

⁷⁶ Szövegkiadás: F. DALHAM (ed.): *Concilia Salisburgensia provincialia et dioecesana iam inde ab hierarchiae huius origine, quoad codices suppetebant, ad nostram usque aetatem celebrata. Adjectis quoque temporum posteriorum recessibus, ac conventis inter Archiepiscopos, et vicinos principes rerum ecclesiasticarum causa initis*. Augustae apud Vindelicos, 1788. 105–112.

⁷⁷ Kiadása: DALHAM 117–125.

⁷⁸ „...praecipimus: ut Episcopi, Abbates, Archidiaconi, et alii Ecclesiarum Praelati, statuta sacri generalis Concilii celebrati proxime in Lugduno, in Ecclesiis et subditis suis, clericis et laicis, secundum quod eadem statuta istis et illis conveniunt, et quantum eos tangunt, sic solícite et frequenter studeant publicare; ut ipsorum pronuntiantium et subditorum memoriae et observantiae imprimantur. Sed et constitutiones venerandae memoriae quondam Domini Guidonis, Sancti Laurentii in Lucina Presbyteri Cardinalis, in Provincia Salzbürgensi Apostolicae Sedis Legati; quae licet Ecclesiarum utilitatem contineant, et salutem suadeant animarum, in dissuetudinem transierunt, cum praedicti generalis Concilii ordinationibus et statutis, nec non his, quae pro utilitate locorum et temporum in hoc provinciali Concilio apponentur a nobis, ad notitiam subditorum taliter deducantur, ne quemquam totius provinciae probabilis error ac ignorantia valeant excusare” (Concilium provinciale Salisburgense a. 1274, Praefatio: DALHAM 117–118).

⁷⁹ Lásd pl. Statuta Provinciae Gneznensis a. 1420, lib. V cap. 3: FIJALEK–VETULANI 91–93 és Concilium Apostolicae Sedis Legati Card. Guidonis a. 1267 Viennae celebratum, cap. 15–18: DALHAM 110–111.

⁸⁰ Concilium provinciale Salisburgense a. 1274, cap. 1, 4, 7: DALHAM 118–119 („in proximo provinciali Concilio”).

tartományi törvényhozássra⁸¹. Ennek a zsinatnak a konstitúcióit tehát nem egyedül az érsek nevében hirdették ki, hanem az összes jelenlévő püspökök nevében⁸². Ez a jelenség Angliában és Franciaországban is előfordul bizonyos formában, noha ott párhuzamosan az az irányzat is érvényesül, hogy a tartományi statútumokat egyedül a metropolita nevében adják ki⁸³. Ez utóbbi felfogásra már említettünk példákat Prágából és Lengyelországból is. Megismételjük azonban, hogy ez utóbbi tartományi statútumokban sem mulasztja el az érsek, hogy utaljon a szuffragáneus püspökök hozzájárulására⁸⁴.

Az 1287-ben János tusculumi püspök által tartott würzburgi legátusi zsinat a Salzburgi Egyháztartomány számára évszázadokon keresztül a tartományi szintű részleges jog forrása maradt (lásd alább).

Egy tartományi zsinati könyv megjelenésének jele az 1386-os tartományi zsinat záró rendelkezése, mely egyrészt arról tudósít, hogy az egyháztartomány korábbi előírásai a jog és a régebbi tartományi statútumok rendelkezése ellenére a szuffragáneus egyházmegyékben nem kerültek kellő nyilvánosságra és nem terjedtek el, másrészt elrendeli, hogy minden prelátus, főesperes, plébános és templomigazgató rendelkezék a Szentszék legátusainak és maguknak az érseknek a konstitúcióival, ha pedig még nem volna meg neki, saját költségére másoltasson ezekből a szövegekből az érseki kancellárián⁸⁵. Hogy ez a tartományi zsinat mennyire akarta tudatosan követni a prágai példát a tartományi statútumok másolása és terjesztése terén, azt eddig nem sikerült megállapítanunk. Mindenesetre ebből az előírásból világosan kitűnik, hogy a Salzburgi Egyház-

⁸¹ Vö. többek közt WINKLER: *Die Salzburger Provinzialsynoden...* 26–27 („Die Synoden fungierten von ihren Anfängen im 8. Jahrhundert an bereits als gesetzgebende Versammlung für die Disziplin des Klerus. Daran wird sich bis zur letzten nachtridentinischen Synode [1576] nichts ändern”).

⁸² Concilium provinciale Salisburgense a. 1281, Praefatio: DALHAM 126 („Episcopi, Salzburger in provinciali Concilio congregati, infra scriptas constitutiones ex causis rationabilibus solemniter ac communiter edidimus, et promulgatas publice mandamus per eandem provinciam inviolabiliter observari”).

⁸³ Vö. G. LE BRAS: *Institutions ecclésiastiques de la Chrétienté médiévale*. Première partie, Livres II à VI. Paris, 1964. 534. (Histoire de l’Église depuis les origines jusqu’à nos jours, fondée par A. Fliche–V. Martin, dir. J.-B. Duroselle–E. Jarry 12.) Később szokássá vált, hogy a tartományi zsinat határozatait a metropolita neve alatt adták ki; vö. BOUX: *Du concile provincial...* 99.

⁸⁴ Lásd fent 19. és 60. jegyzet.

⁸⁵ Concilium provinciale Salisburgense a. 1386, cap. 17: DALHAM 165 („Dudum fuit in nostra provincia constitutum, ut Episcopi Suffraganei omnes provinciales Constitutiones habeant singillatim, easque suis subditis, sicut Juris est, studeant publicare. Verum quia hujusmodi statutum fructum modicum hucusque produxit: Nos igitur illud ampliare et poenae adjectione vallare volentes, ne ipsarum ignorantiam ipsi vel subditi praetendere valeant, vel quoslibet allegare; statuimus et districte praecipiendo mandamus, quatenus omnes et singuli Ecclesiarum Praelati, Archidiaconi, ac parochi, Ecclesiarum Rectores, tam Legatorum Sedis Apostolicae quam Nostras et Praedecessorum nostrorum constitutiones scriptas habeant, quas non habentibus de nostra Cancellaria praecipimus exhiberi, sub petentium tamen sumptibus et expensis”).

tartomány ebben az időben nem rendelkezett egységesen megszerkesztett és kizárólagos zsinati könyvvel, hanem csak a legátusok és a különböző tartományi zsinatok rendelkezéseinek történetileg egymásra rakódott sorával.

Ez a helyzet azonban részben megváltozik III. Eberhard érsek tartományi zsinata révén, mely közvetlenül a Konstanzi Zsinat⁸⁶ után, 1418-ban került megrendezésre. E zsinat konstitúcióinak 34 fejezete⁸⁷ ugyan olyan címfelírásokkal rendelkezik, melyek a nagy dekretális gyűjtemények titulusaival gyakran egybeesnek, a szöveg azonban nincs öt könyvre felosztva és nem szabályozza olyan teljesen és részletesen az egyházi életet, mint a cseh és a lengyel tartományi könyv. A konstitúciónak nincs kizárólagos jellege sem, sőt található bennük egy jegyzék azokról a legátusi és tartományi statútumokról, amelyek továbbra is hatályban vannak. Az 1418-as új rendelkezéseket tehát a korábbi kiegészítéseként fogták fel⁸⁸. Csak ezeknek az új statútumoknak az egyházmegyei zsinaton való közzétételét és másolását (ismét csak a másolatot kérők költségére) írják elő⁸⁹. Bár Salzburgra nézve nem rendelkezünk olyan átfogó képpel a tartományi statútumok minden egyes kéziratós példányáról, mint Prága vagy Gniezno esetében, ismerünk olyan kéziratokat, amelyek az 1386-os és 1418-as tartományi zsinatok említett rendelkezésének megfelelően a salzburgi tartományi egyházzal különböző jellegű és korú forrásait tartalmazzák⁹⁰.

⁸⁶ A kései középkorban a Salzburgi Egyháztartományban is szokássá vált az egyetemes zsinatok tartományi zsinatokon való előkészítése, illetve utólagos feldolgozása. Így ezt a zsinatot a Konstanzi Zsinattal (1414–1418) összefüggésben kell szemlélünk (WINKLER: *Die Salzburger Provinzialsynoden...* 27).

⁸⁷ Kiadása: DALHAM 167–187.

⁸⁸ Concilium provinciale Salisburgense a. 1418, Praefatio: DALHAM 168–169 („Hinc est, quod Nos Eberhardus praefatus, Albertus Ratisponensis, Hermannus Frisingensis, Engelmarus Chiemensis, Ulricus Seccoviensis, Wolffhardus Lavantinensis, cum venerabilium fratrum nostrorum absentium...Procuratorum...et totius sacri Concilii Salzbургensis approbatione, consilio, et consensu, omnia et singula statuta Reverendissimi Patris et Domini, Domini Guidonis, tunc Sancti Laurentii in Lucina Presbyteri Cardinalis, et Reverendi Patris et Domini, Domini Joannis Episcopi Tusculani, Apostolicae Sedis Legatorum, dum in nostra provincia legationis officio fungerentur, et Reverendissimorum Patrum ac Dominorum divae Memoriae Friderici, Chunradi, Pilgrini, Sanctae Salzburgensis Ecclesiae Archi Episcoporum ac Legatorum Sedis Apostolicae, Praedecessorum nostrorum, edita in ipsorum provinciis, seu conciliiis provincialibus, innovamus et observari praecipimus”).

⁸⁹ Concilium provinciale Salisburgense a. 1418, Praefatio: DALHAM 169 („...praecipientes, easdem nostras constitutiones ab omnibus et singulis nostris suffraganeis, et eorum subditis firmiter observari et publicari in ipsorum Synodis, copiasque illarum petentibus decernimus sub petentium sumptibus et expensis”).

⁹⁰ Vö. pl. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 55 (lásd: E. BARTONIEK: *Codices Latini medii aevi*. Bp. 1940. 47–48. [Catalogus Bibliothecae Musaei Nationalis Hungarici 12, Codices manuscripti latini 1.]); Cod. Lat. 170 (lásd BARTONIEK 140) és Budapest, Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 40 (lásd L. MEZEY: *Codices latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*. [Bp. 1961.] 58–60.); vö. ERDŐ: *A részleges egyházzog...* 306–307.

1420-ban egyházmegyei zsinatot tartottak János prépost, salzburgi főesperes vezetése alatt⁹¹. Ez a szinódus kiadta a korábbi tartományi és legátusi statútumok gyűjteményét, mely azonban anyagának elrendezésében nem követ világos, szisztematikus rendet⁹². Ennek a szövegnek azonban inkább csupán pro memoria szerepe volt, mivel nem lehetett kötelező az egész tartomány számára és nem helyezhette hatályon kívül a korábbi forrásokat, hiszen pusztán egyházmegyei zsinattól származott.

Az 1450/51-ben Nicolaus Cusanus által tartott legátusi zsinat a Bázeli Zsinattal volt összefüggésében⁹³.

1490-ben V. Frigyes érsek tartományi zsinatot rendezett, melyen 45 statútumot fogadtak el⁹⁴. Ezek a tartományi statútumok azonban nem vonatkoznak az egyházfegyelem egészére, hanem többnyire csak a klerikusok és a szerzetesek ügyeire, és nem is tartanak igényt arra, hogy ebben a témában a jövőben kizárólagos szabályként, tehát a korábbi ide vonatkozó anyag eltörlésével, kövessék őket. E statútumok felosztása nem követi a dekretális gyűjtemények szerkezetét.

Az 1512-ben tartott tartományi zsinat az V. Lateráni Zsinat (1512-1517) előkészítését szolgálta⁹⁵. Ezen a zsinaton megállapították, hogy a tartomány már elegendő tartományi törvénnyel (constitutiones – e szabályok sohasem szerepelnek canones néven) rendelkezik, melyeket azonban nem tartanak meg, sőt feledésbe merültek⁹⁶. Ezért vizitációt rendelnek el az egész tartományban, de nem adnak ki új zsinati könyvet⁹⁷. Az 1537-ben és 1549-ben tartott tartományi

⁹¹ A késő középkori salzburgi zsinatokat egyébként a helyettesítés rendszere jellemezte. Az ezel kapcsolatos helyzet leírása, melyet Gerhard B. Winkler a trentói időszakról ad, lényegében már a XV. századra is érvényes: „Die eigentliche Synodalarbeit leisteten bürgerliche Bischöfe, Vikare in spiritualibus u. a., die auch sonst die geistlichen Angelegenheiten der Fürstenbistümer betrieben. Die Tatsache, daß die Teilnahme deutscher Fürstbischöfe am 'Weltkonzil' von Trient eine Episode blieb, wiederholte sich analog auf der Ebene der Provinz. In allen Reden und Zereemonien wurde die Versammlung als coetus episcoporum apostrophiert. In Wirklichkeit war es ein coetus vicariorum, d. h. von Inhabern delegierter Gewalt”, amit Rotterdami Erasmus (1466–1536) *Encomion Moriae (A balgaság dicsérete)* c. művében már 1510 körül az évszázad legnagyobb ostobaságának minősített. „Der Gurker und der Chiemseer führten die Verhandlungen, die eigentlichen Fürsten signierten” (WINKLER: *Die Salzburger Provinzialsynoden...* 30).

⁹² Kiadása: DALHAM 190–206.

⁹³ Vö. WINKLER: *Die Salzburger Provinzialsynoden...* 27.

⁹⁴ Kiadása: DALHAM 244–264.

⁹⁵ Vö. WINKLER: *Die Salzburger Provinzialsynoden...* 27.

⁹⁶ Concilium provinciale Salisburgense a. 1512, Deliberata: DALHAM 279 („...per praedecessores Archiepiscopos Salzeburgenses ultra Juris communis dispositionem de vita et moribus subditorum...in Comitii provincialibus varia statuta cum insertis poenis edita sunt, quibus, si exacte observentur, novas adjungere constitutiones supervacaneum foret. Sed quia frustra Sanctorum decreta canonum, ac statuta provincialia antiquis fuissent ordinata temporibus, si illorum executio negligatur,...et ea, quae proinde statuta sunt, negligi et penitus ac in oblivionem duci”).

⁹⁷ Concilium provinciale Salisburgense a. 1512, Deliberata: DALHAM 279.

zsinatokat a Trentói Zsinattal összefüggésben hívták egybe⁹⁸. 1537-ben a zsinat 23 statútumot adott ki, melyeket azonban nem a korábbi tartományi jogszabályok módosításának, hanem kiegészítésüknek szántak⁹⁹. Az 1549-es tartományi zsinat tíz konstitúciót bocsátott ki. Az előszóban az érsek mentegetőzik, mivel a korábbi tartományi statútumokat nem gyűjtötte össze és nem szerkesztette egyetlen könyvvé (ilyen könyvet szerkesztettek pl. ebben az időben Mainzban – lásd alább), hanem ezúttal csak egy rövid szöveget ad ki¹⁰⁰. Ez annak a jele, hogy Salzburg ebben az időben nem rendelkezett szervesen felépített, valódi tartományi könyvvvel.

A tartományi szövegek lemásolása az esperesi kerületekben itt is kötelező volt¹⁰¹. A főesperesek a tartományi statútumokat ebben az egyháztartományban sajátos gyűléseken, úgy nevezett főesperesi zsinatokon hirdették ki¹⁰². Ezek a zsinatokon többnyire az érsek delegátusai is jelen voltak¹⁰³. A statútumokat, amelyeket itt közöltettek, minden templom igazgatójának egy hónapon belül be kellett szereznie és a többi papoknak egyszer egy évben fel kellett olvasnia és el kellett magyaráznia¹⁰⁴. A fentiekből azonban az is kitűnik, hogy voltak azért olyan összefoglaló jellegű zsinatok, amelyek a tartomány saját kánonjogi hagyományát megalapozták.

Ez a hagyomány is túlélte részben a Trentói Zsinatot. Ez a zsinat¹⁰⁵ a tartományi zsinatokat általában úgy fogta fel mint az egyházi reform végrehajtó szerveit. Ezzel részben adott is volt a feszültség az ideál és a valós lehetőségek között. Egy olyan szerv, mely történetének tanúsága szerint inkább törvényhozói és bírói funkciót látott el, főként közigazgatási területen kellett volna, hogy tevékenykedjék. Az állami hatalom egyre abszolutisztikusabbá váló igényei a tartományi zsinati tevékenységet – legalábbis a Salzburgi Egyháztartományban – nem könnyítették meg¹⁰⁶. Mégis sor került három fontos tartományi zsinatra a

⁹⁸ Vö. WINKLER: *Die Salzburger Provinzialsynoden...* 27.

⁹⁹ Concilium provinciale Salisburgense a. 1537, Statuta: DALHAM 305 („Nolumus tamen per haec nostra statuta, ordinationes et constitutiones majorum et antecessorum, simul ac nostris antea factis Provincialibus, ac Synodalibus statutis in aliquo derogare, sed volumus, quod haec nihilo minus etiam observetur, et sicut primus efficax per omnia robur obtineant firmitatis”).

¹⁰⁰ Concilium provinciale Salisburgense a. 1549, Praefatio: DALHAM 331.

¹⁰¹ Vö. fent 86. jegyzet.

¹⁰² Vö. DALHAM 152–156, id. 152 („Fuit quippe propositum in more veteri Archidiaconorum Salisburgiensium celebrare Synodos Archidiaconales”).

¹⁰³ Ezt legalábbis a késői ilyen zsinatokon kifejezetten mondják is; vö. Synodus Archidiaconatus Garsensis a. 1572 Müldorfi habita: DALHAM 152.

¹⁰⁴ Statuta Frisacensia a. 1337: DALHAM 156. A tartományi statútumok közzétételének általános kötelezettségéről lásd pl. Concilium provinciale Salisburgense a. 1386, Praefatio: DALHAM 161 („...infra scriptas Constitutiones edidimus...quas per locorum Ordinarios, Praelatos, Archidiaconos, et alios Ecclesiarum Rectores per totam nostram provinciam publicari, et sub poenis in eis contentis praecipimus inviolabiliter observari”).

¹⁰⁵ Concilium Tridentinum, 11 nov. 1563, Sess. 24, can. 2.

¹⁰⁶ Vö. G. B. WINKLER: *Die nachtridentinischen Synoden im Reich. Salzburger Provinzialkonzilien 1569, 1573, 1576*. Wien–Köln–Graz, 1988. 24–26.

Trentói egyetemes Zsinat után (1569, 1573, 1576). Ezek közül már az első úgy határozott, hogy nem csupán az egyetemes egyházjogot, hanem a korábbi tartományi statútumokat is meg kell tartani¹⁰⁷.

d) A magyar zsinati könyv problémája

Mint a bevezetőben már említettük, a tartományi könyv klasszikus kritériumainak megfelelő mű Magyarországról nem ismeretes. Mégis az 1279-es¹⁰⁸ és az 1309-es legátusi zsinatok fontos szerepet játszottak az egész ország (tehát mindkét egyháztartomány) egyházi fegyelmének fejlődésében¹⁰⁹. Sőt az 1420-as nagy lengyel tartományi könyvben megtaláljuk Gentilis bíboros előírásait a kánoni választásról, méghozzá abban a formában, ahogyan azokat 1309-ben Magyarországon a legátusi zsinaton kiadták¹¹⁰. A legtöbb lengyel kézirat még a szövegben szereplő magyar helységneveket is megőrizte¹¹¹. Am a késő középkori magyar egyházmegyei zsinatok mégsem beszélnek a tartományi statútumok

¹⁰⁷ Concilium provinciale Salisburgense a. 1569, cap. 5: DALHAM 367 („Caeterum sacrorum etiam Canonum statuta omnia, ac constitutiones Provinciales, tam a nostris praedecessoribus, quam a nobis in praesenti Synodo editas, ab omnibus nostris Provincialibus non solum cognitatas esse, sed etiam diligenter observari mandamus”).

¹⁰⁸ Ennek a Budán, Fülöp fermói püspök által tartott legátusi zsinatnak mind a 129 cikkelyéről az egyetlen teljes kiadás HUBE: *Antiquissimae constitutiones synodales provinciae Gneznensis...* 72–130; vö. Z. J. KOSZTOLNYIK: *Rome and the Church in Hungary in 1279: The Synod of Buda.* = *Annuaire Historiae Conciliorum* (22.) 1990. 76–79. Fülöp fermói püspök Lengyelországra szóló legátusi megbizatással is rendelkezett és ebben a minőségében 1282-ben Lengyelországban ennek az országnak a számára is kihirdette 1279-ben Budán tartott korábbi legátusi zsinatának döntéseit; vö. KOSZTOLNYIK: *Rome and the Church...* 83.

¹⁰⁹ Gentilis bíboros 1309-es legátusi zsinatának rendelkezései kifejezetten előírják, hogy őket kibocsátójuk legátusi küldetésének egész területén ki kell hirdetni: „Statuimus, et sub poena excommunicationis districtae praecipimus, ut omnes, et singuli Archi Episcopi, et alii Ecclesiarum Praelati, Capitula et Conventus tam Regulares quam saeculares exempti...in Legationis nostrae civitatibus, seu locis insignibus constituti nostras, quas ad Communem Ecclesiarum Regis, et Regni Hungariae, aliarumque partium commissarum nobis utilitatem, statumque dante Domino prosperum constitutiones edidimus, infra duorum mensium spatium a publicatione ipsarum numerandum de registro Camerae nostrae recipient, easque, vel saltem earum articulos, sive puncta in eorum Synodis diebus solemnibus, et in Ecclesiis, et alibi, ubi expedire viderint, ita sollicitè publicent, et diligenter exponant, quod in plenam notitiam devenire valeant singulorum, illasque inviolabiliter servant, et ab aliis eorum subditis, per poenas, et sententias, in illis contentas firmiter faciant observari” (cap. 16: I. BATTHYANY (ed.): *Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium* [3 kötet; Albae Carolinae, Claudiopoli 1785–1827] 3. 35b–36a). Ezekben a rendelkezésekben azonban nincs szó a szöveg lemásolásáról és őrzéséről.

¹¹⁰ FIJALEK–VETULANI 15–25; vö. BATTHYANY 3. 36b–44a. Gentilis bíboros is egyidejűleg rendelkezett 1309-ben pápai legátusi megbizatással Magyarországra és Lengyelországra nézve.

¹¹¹ Kivételt képezett a Berkeley, Robbins Collection, MS 3 jelzetű kézirat, mely a magyar helységneveket törölte és helyükre szisztematikusan sziléziai helységneveket írt, vö. ERDŐ: *Die Glossen...*

lemásolásáról és terjesztéséről, mint ahogyan azt a lengyel és cseh zsinatok teszik, hanem olykor különleges tisztelettel említik a metropolitai egyházmegye és egyben prímási egyház, Esztergom 1382-es egyházmegyei statútumait¹¹². Ezeket az esztergomi egyházmegyei határozatokat mégsem hirdetik ki tartományi könyv módjára a maguk teljes formájában a szuffragáneos egyházmegyékben, s nem másolják és nem csupán kiegészítik azokat az egyes egyházmegyék egyházmegyei statútumaival, hanem inkább átdolgozzák őket, s mintájukra szerkesztik meg a saját egyházmegyei zsinati határozataikat. Az egyetemes egyházjognak a tartományi zsinatoknak évi megtartásáról szóló előírásait Magyarországon egyáltalán nem tartották tiszteletben. A legátusi zsinatok sem kötődtek egyetlen egyháztartományhoz, hiszen hazánkban már igen korai időktől fogva két tartomány létezett. Ennyiben az ország hierarchikus helyzete eltért mind a cseh, mind a korai lengyel állapotoktól. Így a legátusi zsinatok kapcsán is inkább nemzeti, mint tartományi zsinatokról beszélhetünk¹¹³, figyelemmel természetesen a legátusi zsinat sajátos intézményi arculatára. Így a kortársak a pápai legátusok határozatainak terjesztésében bizonyára nem egyszerűen az egyetemes egyházjognak a tartományi zsinatokról szóló előírásai teljesítését látták.

3. Összefoglalás és kitekintés

A tartományi zsinatok a keresztény ókortól fogva az egyetemes egyházjog intézményei közé tartoztak. A *Decretum Gratiani*ban már abban a formában jelennek meg, ahogyan a gregoriánus reform után felfogták és – főként a pápai legátusok vezetésével – II. Orbán (1088-1099)¹¹⁴ és II. Honorius (1124-1130) uralkodása alatt Nyugat-Európában (Itália, Ibériai-félsziget, Franciaország, Né-

¹¹² Vö. pl. *Statuta dioecisana ecclesiae Vesprimiensis a. 1515*: C. PÉTERFFY (ed.): *Sacra Concilia Ecclesiae Romano Catholicae in Regno Hungariae celebrata ab anno Christi MXVI usque ad annum MDCCXXXIV*. Vol. 1. 2. kiadás.; Viennae, 1742. 221 („Constituimus, et matura deliberatione praehabita, consultis quibusque senioribus fratribus nostris, ac eorum assensu, et super reformationem Cleri nostri habita sana informatione, adhaerentibus sacris synodalibus constitutionibus Ecclesiae Metropolitanae Strigoniensis; additis etiam quibusdam sanctionibus, salutem et utilitatem subditorum nostrorum concernentibus, Decreta ipsa in unum librum redigi fecimus”). Újabb kiadása SOLYMOSI L.: *A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai*. Bp. 1997. 45.

¹¹³ A Lengyelország és Magyarország területére illetékes pápai legátus, Fülöp fermói püspök különbséget tesz az 1279-es budai legátusi zsinaton ezen zsinatának lengyel és magyar hierarchikus helyzete között: „praecipimus, quod nulli de caetero in Regno Hungariae et Provincia Poloniae in Archidiaconos assummantur, nisi in jure Canonico... sint instructi” (BATTHYANY 2. 444a).

¹¹⁴ Vö. BONICELLI: *I concili particolari*... 22–23; A. GARCÍA Y GARCÍA: *Los concilios particulares en la Edad Media*. In: *El Concilio de Braga y la función de la legislación particular en la Iglesia. Trabajos de la XIV Semana Internacional de Derecho Canónico celebrada en Braga bajo el Patrocinio del Señor Arzobispo Primado, el C.S.I.C. y el Instituto „San Raimundo de Peñafort”*. Salamanca, 1975. 142–149.

metország, Anglia) gyakorolták őket¹¹⁵. Gratianus saját dictumai szerint a tartományi zsinatokat a bírói és közigazgatási hatalom gyakorlására képesnek tartotta, de a törvényhozásra nem¹¹⁶. Ennek a felfogásnak az összefüggésében érthető, miért tűnt oly fontosnak a pápai legátusok közreműködése a tartományi törvényhozásban. A hatályon kívül helyezendő tartományi jogszabályok korábbi pápai megerősítésén vagy a módosítandó legátusi zsinati rendelkezések tekintélyén kívül ennek a felfogásnak a továbbélése is magyarázhatja azt a szokást, hogy a tartományi zsinatok már ebben a korban olykor határozataik pápai megerősítéséért folyamodnak¹¹⁷. Hasonló lehet egy későbbi terminológiai szokás magyarázata is: a tartományi zsinatok jogszabályait számos forrás feltűnő szándékossággal nem canonnak, hanem csak constitúciónak nevezi¹¹⁸.

A IV. Lateráni Zsinat után a tartományi zsinatok új támogatást kapnak az egyetemes egyházjog részéről. A IV. Lateránium mindenestre elismerte, hogy a tartományi zsinatok bizonyos jogalkotói képességgel rendelkeznek a magasabb jog által meghatározott keretek között¹¹⁹. Ezek a zsinatok azonban munkájuk eredményét nem mindenütt azonos formában adták ki. A tartományi statútumok megjelenhettek rövidebb kánoni rendelkezések módjára. Egy idő után összegyűjthették és későbbi zsinatokon összefoglalhatták őket. Határozataik közzétételének egyik különös formája volt, ha a zsinatok (vagy a tartományi zsinaton a metropolita, miként az egyetemes zsinatok határozatainak kihirdetése esetén a pápa a latin középkorban) egyetlen organikusan megszerkesztett könyvet adtak ki az egyházi fegyelem fontos kérdéseinek egész soráról. Az ilyen műveket talán anyaguk átfogó jellegének hangsúlyozására, a nagy dekretális gyűjtemé-

¹¹⁵ W. GÓRALSKI: *Synody prowincjonalne w Dekrecie Gracjana*. = *Prawo Kanoniczne* (26.) 1983. Nr. 3–4, 164–165. Vö. M. MACCARONE: *Il IV Concilio Lateranense*. = *Divinitas* 1961. Nr. 2, 271–272; BONICELLI: *I concili particolari*... 24.

¹¹⁶ GÓRALSKI: *Synody prowincjonalne*... 172–178. A tartományi zsinatok törvényhozói hatalmának problémájához általában lásd F. J. MURPHY: *Legislative Powers of the Provincial Council*. Washington, D. C. 1947. (Canon Law Studies 257.).

¹¹⁷ Vö. *Antonii Augustini Archiepiscopi Tarraconensis opera omnia*. (8 kötet, Lucae, 1765–1774, 3. 1767) 374 (Antonio Augustín egyes korai tartományi zsinatok pápai confirmációjáról az alábbi megjegyzést teszi: „Sunt etiam nonnulla Romanorum Pontificum rescripta hic relata, quibus aut confirmantur provincialia concilia, aut aliqua jubentur ad provinciae statum et mores pertinentia”). Bár I. Ince pápa korától (337–351) maradtak fenn olyan pápai dokumentumok, melyek azt állítják, hogy senki nem adhat ki kánonokat Róma püspökének tudta nélkül „az egyházak” számára (vö. Sokrates, HE II, 17; Sózomenos, HE III, 10), a tartományi zsinatok határozatainak kihirdetésük előtti pápai felülvizsgálata (nem megerősítése) mint intézmény csak a Trentói Zsinat utáni korban vált világossá. Vö. Benedictus XIV, *De synodo dioeclesana*, Lib. XIII, c. 3: (Ferrariae, 1767.) 2.151 („Ea, antequam promulgentur, transmitti jussit Sixtus V ad sacram congregationem concilii, non quidem ut postea confirmationem reportent a Sede Apostolica, sed ut corrigantur”); BOUIX: *Du concile provincial*... 380–397.

¹¹⁸ Vö. BOUIX: *Du concile provincial*... 466–473.

¹¹⁹ Conc. 4 Lateranense c. 6 – lásd fent 69. és 74. jegyzet. Az előzményekhez vö. M. MACCARONE: *Il IV Concilio Lateranense*. = *Divinitas* (2.) 1961. 271–272.

nyek mintájára olykor öt könyvre osztották fel, ahogyan ez a Mainzi Egyháztartomány 1310-es „Provinciálé”-ja vagy a vizsgált régióban az 1420-as gnieznói tartományi könyv esetében történt¹²⁰. A gazdag tartalom és az erős törvényhozói akarat azonban másképpen felépített tartományi könyveket is szilárd hagyomány alapjává tehetett. Ezek a könyvek, melyek Gnieznóban és Prágában a kizárólagosságra támasztott kifejezett igényükkel hatályon kívül helyezték a korábbi tartományi jogot, összefoglalásai és megújító továbbformálásai voltak a helyi fegyelmi hagyománynak, s évszázadokon keresztül megismételték, követték és nem ritkán glosszákkal is ellátták őket¹²¹. Határozataik közül némelyeket a Trentói Zsinat utáni új tartományi könyvekbe is felvettek¹²². Másképpen jár el egy Tridentinum előtti nyugati tartományi zsinat (Sens 1528). Bár nem idézi oly gyakran kifejezetten a régi tartományi statútumokat, de hangsúlyozza a tartományi zsinatok aktualitását, valamint a Biblia és a zsinatok tekintélyét, melyeket a reformátorok megkérdőjeleztek, s különösen fontosnak tartja a tartományi zsinatokat a protestáns reformáció leküzdésére¹²³. A vizsgált régióban a folyamatosság köteleke a tartományi könyvekben képviselt régi helyi fegyelemmel igen erős volt. Ez a tartományi zsinatok Tridentinum utáni

¹²⁰ Később a korábbi és újabb tartományi statútumokat más országokban is egységes művekbe gyűjtötték, melyek a nagy dekretális gyűjtemények mintájára öt könyvre, titulusokra és fejezetekre oszlottak. Kiemelkedő képviselője az ilyen tartományi könyvek ezen későbbi típusának Antonio Augustín (1517–1586) összeállítása, mely a különböző időpontokból származó tartományi statútumokat öt könyvbe szerkeszti. Az egyes fejezeteknek ebben a műben mindig két felirata van: az egyik a kibocsátó megjelölése (atributio) a másik a tartalmi összefoglalás (summarium). Ez a Provinciale (*Constitutionum provincialium Tarraconensium libri quinque*) 1580-ban jelent meg először. Későbbi kiadása: *Antonii Augustini Archiepiscopi Tarraconensis opera omnia* 3. 383–489; vö. J. GROHE: *Die Synoden im Bereich der Krone Aragón von 1418 bis 1429*. Paderborn–München–Wien–Zürich, 1991. 152., 5. jegyzet. (Konziliengeschichte, ed.. W. Brandmüller, Reihe A.)

¹²¹ A lengyel szinodális könyv különböző kéziratának glosszái (vö. ERDŐ: *Die Glossen...*), de egyes széljegyzetek a prágai Provinciale kézírataiban is (vö. ZELENÝ: *Councils and Synods of Prague and Their Statutes...* 516) ezt példázzák. A XV. században a tartományi könyvek glosszákkal való ellátása más országokban, így Spanyolország területén is ismert jelenség volt, vö. GROHE: *Die Synoden im Bereich der Krone Aragón...* 152, 5. jegyzet.

¹²² Klasszikus nyugati példa erre a jelenségre a Mainzi Egyháztartomány, ahol az 1549-es tartományi konstitúció a lapszálon forráshelyek egész sorát tüntetik fel. A Biblián kívül itt főleg az egyetemes egyházjogra (kb. ötször) és a tartomány részleges jogára, főleg az 1310-es zsinati könyvre (huszonötször) találunk utalást. Az ebben a régi tartományi könyvben képviselt hagyományból merítik az 1549-es konstitúciók szerkesztői teljes anyaguknak mintegy a negyed részét. Vö. *Constitutiones concilii provincialis Moguntini etc.*, Moguntiae, 1549., fol. 1–32, cap. 19, 25, 27, 29, 38, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 68, 69, 78, 79, 80, 81, 85, 89, 91, 92, 95, 101, 103.

¹²³ *Decreta provincialis concilii Senonensis celebrati... Anno domini 1528*. Parisiis, 1529, fol. 2r („...prouide admodum a sanctis patribus institutum est, ut metropolitani prouincialia concilia conuocarent, quibus, una cum sui suffraganeis, irrepentibus animorum morbis et commissae sibi plebis contagioni, digna cautione mederentur”), és fol. 2v (az eretnekek „sacrosanctam conciliorum auctoritatem respuant, nullum uel apertissimum scripturae locum non depravent, sed corruptum, atque adulteratum in suam utcunq[ue] sententiam detorqueant”).

nyomatott kiadásában különösen Lengyelországban és Salzburgban világosan kitűnik. Sőt Lengyelországban a régi tartományi statútumokat – különösen a Trentói Zsinat előtt – az újakkal együtt újból kiadták¹²⁴.

A régió tartományi könyveinek vizsgálata azt mutatja, hogy a középkori Közép- és Közép-Kelet-Európában a tartományi, regionális vagy egy egész nemzetet átfogó egyházak hosszú és erős saját jogi hagyománnyal rendelkeztek.

A saját tradíció erejét azonban – ahogyan a gnieznói tartományi könyv példáján is látjuk – feltűnő módon éppen a pápai tekintélyből vezették le. Prágában is megfigyelhető, hogy a tartományi könyv, mely a tartomány saját fegyelmének tulajdonképpen hordozója volt, az egyetemes egyházjog alapján tartott igényt az egyházmegyei kihirdetésre, elterjesztésre és követésre. Magyarországon és a Salzburgi Egyháztartományban, de más zsinati szövegek közvetítése révén, mindenekelőtt az 1420-as nagy zsinati könyv útján (mely úgy a Salzburg és Prága számára tartott, mint a Magyarország és Lengyelország számára rendezett legátusi zsinatok anyagából fontos szövegeket vett fel rendelkezései közé) Lengyelországban is, a legátusi zsinatok rendelkezései az egyes régiók saját egyházjogi hagyománya kikristályosodását igen erősen elősegítették és befolyásolták. Az egyetemes és a tartományi egyházjog viszonya tehát ebben a korban Közép-Kelet-Európában dialektikus jellegűnek tűnik. A pápaság és az egyetemes zsinatok hozzájárultak a tartományi egyházjog fejlődéséhez és különösen a nagy tartományi könyvek keletkezéséhez és elterjedéséhez. Ebben a régióban világosan meghatározható és organikus műként megalkotott tartományi könyvek inkább azokban az országokban keletkeztek, ahol az egyháztartomány egy nemzettel – legalább is hosszú időn át – nagy mértékben azonosítható volt.

Prága és Gniezno a szó irodalomtörténeti értelmében is rendelkeztek tartományi zsinati könyvvel. Ezek a művek organikusan felépített és kezdetben jogilag kizárólagos foglaltat voltak a tartomány egyházjogának. Salzburg ebben a korban csupán kodikológiai értelemben vett tartományi könyvvel rendelkezett: a zsinatokon meghatározott forrásokból álló történelmileg keletkezett normaegyüttest, amely az egész tartomány számára kötelező volt, mindenütt lemásolták. Ennek eredményét sajátos összetételű kötetek őrzik. Ebben az utóbbi értelemben elvileg létezhetett volna akár az Esztergomi Egyháztartományban, akár mindkét magyar egyháztartományban tartományi könyv. Ilyen könyvekről azonban egyházi könyvtáraink nagymértékű pusztulása miatt, de talán nem csupán ezért, nincsenek értesüléseink. Ezekre egyházmegyei zsinati szövegek sem utalnak.

¹²⁴ Lásd fent 27. jegyzet.

PÉTER ERDŐ

**Des livres synodaux provinciaux dans l'Europe Centro-Orientale
(Gniezno, Prague, Salzburg)**

L'étude présente les livres synodaux provinciaux les plus répandus dans l'Europe Centro-Orientale (mentionnés souvent par les contemporains sous le nom de „Provinciale”) et décrit les formes d'apparition du genre, l'utilisation et le rôle de ces livres dans le processus de la coopération du droit canonique universel et partiel. Les manuscrits connus en Hongrie ne contiennent pour la plupart que des livres synodaux diocésains, mais on peut trouver en Hongrie des livres provinciaux provenant d'autres provinces ecclésiastiques (Gniezno, Prague, Salzburg) aussi.

L'auteur soumet à une analyse approfondie les livres synodaux provinciaux provenant des trois grandes provinces mentionnée. L'analyse des livres provinciaux de la région démontre que dans l'Europe Centrale et Centro-Orientale, au moyen-âge, les églises provinciales, régionales ou embrassant toute une nation avaient une tradition juridique spéciale longue et puissante. Mais la valeur de la tradition spéciale fut déduite expressément de l'autorité papale. A cette époque, le rapport du droit canonique universel et provincial dans l'Europe Centro-Orientale semble être de caractère dialectique. Prague et Gniezno avaient, même au sens d'histoire littéraire du mot, des livres synodaux provinciaux. A cette époque, Salzburg n'avait un livre provincial que dans le sens codicologique du mot. En principe, on ne peut pas exclure l'existence d'un livre provincial ni dans la province ecclésiastique antique d'Esztergom, ni dans toutes les deux provinces ecclésiastiques hongroises, mais nous n'en avons pas de renseignements.

KÖPECZI BÉLA

Olasz írók Magyarországról a XVIII. század elején

Az olasz XVII. századot sokan a dekadencia korának tartják az ország széttartoltsága, elrekedt gazdasági fejlődése, sőt kulturális hanyatlása miatt. Az igazság az, hogy a század végén a pápaság a maga diplomáciájával igyekezett hatni az egész európai közvéleményre, hozzájárulva a Habsburg Birodalmat támogató Szent Liga létrejöttéhez. A spanyol örökösödési háborúban azonban francia és császári hadak jelentek meg Itáliában s a Vatikán szerepe megingott.

Az olaszok ebben az időben jelentős helyet foglaltak el a kontinens életében, így különösen a Habsburg Birodalomban. Bécsben, I. Lipót udvarában az olasz csaknem a hivatalos nyelv szerepét játszotta s tanácsadói között nem kevés olaszt lehetett találni.¹ 1683 után a császári hadseregben olyan főtisztek szolgáltak, mind a rosszhírű eperjesi hóhér, Antonio Caraffa, akiről a fiatal G. B. Vico dicsérő életrajzot írt, vagy a török harcokban kitűnt és ott elesett Federico Veterani, a tudós hadmérnök Luigi Marsili (Marsigli), aki érdekes leírást adott a Dunáról, amely latinul és franciául is megjelent és aki kitűnt a karlócai béke kapcsán az Ottomán Birodalommal kialakított határ kitűzésében. Olyan olasz történetíró, mint Gualdo Priorato vagy folytatója Giovanni Comazzi, akik munkáikban a Habsburg Birodalmat magasztalták, s ugyanezt tették azok az újságírók és írók, akik a Thököly-felkelést, majd a Rákóczi-szabadságharcot elítélték.² Sok olasz pap működött a Habsburg Birodalomban, akik egyházi, katonai és diplomáciai szolgálatokat láttak el. Nem kevés zenész dolgozott Bécsben, sőt egyik-másik, mint Angelini-Bontempi történészként is szolgált. Az olasz kolónia a Habsburg Birodalomban azt képviselte, amit Itáliában nem tudott megvalósítani: kiállt a centralizáló hatalom, annak hadserege és diplomáciája mellett és terjeszthette I. Lipót protestánsellenes katolicizmusát.

I.

A török háború közeli befejezését remélve a császár bizalmasai a felszabadult Magyarország „berendezkedésével” kezdtek foglalkozni. Ezt a célt szolgálta Kollonich Lipót győri, majd bécsi püspök, aki 1689-ben írta meg a máig

¹ Vö. WANDRUSCHKA, A.: *Österreich und Italien im XVIII-ten Jahrhundert*. Wien, 1963.

² KÖPECZI Béla: *Magyarország a kereszténység ellensége*. Bp. 1976., és németül: *Staatsräson und christliche Solidarität*. Wien–Budapest, 1982., és JÁSZAY Magda: *A kereszténység védőbástyája olasz szemmel*. Bp. 1996.

kéziratban maradt munkáját, az ún. „Einrichtungswerk”-et, amely Magyarország centralizálását és katolizálását tűzte ki célul, fenntartva a feudalizmust, de javasolva a manufaktúrák megteremtését és az új adózási rendszer bevezetését. A tervezet nem nyerte el a hadsereg tetszését s ezért csak kis részben, főleg vallási tekintetben került megvalósításra.³

A befolyásos olaszok, akik tudtak ezekről a tervezetekről, maguk is igyekeztek hozzájárulni a magyarországi reformokhoz. 1700-ban vagy 1701-ben került kiadásra egy munka, amely címében utánozta az olasz Casimiro Freschot *Idea generale del Regno d'Ungheria* 1684-ben megjelent kiadványát és a *Nuova idea dell'Ungheria* címet kapta, mégpedig 148 oldalon. Az ajánlás aláírása szerint a kiadványt Girolamo Armenio Giuseppe Ceschi di Santa Croce fogalmazta és I. Lipótnak és fiának, I. Józsefnek dedikálta. A szerző, G. Tovazzi „Biblioteca tirolese o sia memorie storiche degli scrittori della contea di Tirolo” kéziratos munkája szerint (amely MS. 167. számot viseli a Biblioteca Comunale di Trento könyvtárában; itt mondok köszönetet a segítségért) 1665 táján született Borgo Valsuganóban és 1742-ben halt meg Innsbruckban. Jogi doktorátust szerzett, a császári kormány megbízásából dolgozott és a határvidék állandó megbízottja lett. 1723-ban VI. Károly császár bárói ranggal tüntette ki.

Tovazzi szerint az említett, Magyarországról szóló munkát, amely „politikai és morális gondolatokat” közöl, 1690 és 1704 között jelentette meg. Véleményünk szerint a kiadás időpontja 1700 vagy 1701, mert a tartalomról kiderül, hogy a karlócai béke megkötése után (1699) írta. A *Dizionario di opere anonime e pseudonime di scrittori italiani*, amelyet egy G. M. nevű szerző jelentetett meg 1872-ben Milánóban, a könyvről megjegyzi:

„Azt mondják, hogy amikor Ceschi bemutatta javaslatairól szóló művét a császárnak, melyeknek megerősítését remélte, a könyv megjelentetését megtiltották, ezért törölte nevét a két ajánlás alól.”⁴

Ez azonban csak részben történhetett meg, hiszen a budapesti Széchényi Könyvtár és a bécsi Staatsbibliothek példánya a névaláírást megőrizte. Nem tudjuk, hogy melyik kiadó és hol jelentette meg a munkát, erre adatokat nem találtam.

A bevezetés arra szólítja fel a Habsburgokat, hogy kövessék Nagy Sándort, aki az erény és a könyörületesség mintaképe volt. Bemutatja az ország földrajzát, kiemeli termékenységét, viszont elítéli népét:

„Ezt az egész szép testet nem lelkesíti a megfelelő lélek, mert népei a vallási különbségektől megrontottak, sokféle és gyalázatos eretnkségekkel terheltek, jellemük heves, lázadó és nyugtalan, kevésbé alkalmasak a kereskedelemre és még kevésbé a

³ MAYER, TH.: *Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit*. Wien–Leipzig, 1911.

⁴ I. m. II. 256–257. A könyvről olaszul szóltam az 1997-ben Rómában megrendezett hungarológiai konferencián.

mezőgazdaságra, olyan szokásaik vannak, amelyek megtartják a régi szkíta barbárságot, akikről származnak, általában inkább portyázók, mint harcosok.”⁵

Összehasonlíttja a magyarokat a nápolyiakkal, még ha a vallás tekintetében különbségek is vannak közöttük.

Javaslaiban felhasználja az antik történetírók műveit és a jelenkori eseményeket s ezekről próbál következtetni.

Mit kell először tenni? Ki kell írtani az eretnekséget, mert ez magyarázza a felkeléseket. Meg kell erősíteni a katolikus egyházat, méghozzá Carlo Borromeo és François de Sales szellemében. Ez a belső vallásosság szerint rábírhata az eretnekeket az engedelmességre. Létre kell hozni kolostorokat és misszionáriusokat kell kiküldeni az eretnekek közé, olyanokat, mint Marco Daviano, akinek híre bejárta Európát. Be kell vezetni a relikviák tiszteletét, és a Mária-kultuszt. Meg kell szervezni a püspöki vizitációkat és ellenőrizni a belső egyházi tevékenységet.

Felmerül a kérdés, hogy az államnak szabad-e a vallás ügyeibe beavatkozni és lehet-e erőszakot alkalmazni? Szerinte mennyiségileg kell különbséget tenni: Franciaországban, ahol a hugenották kis számban éltek, lehetséges volt az állami erőszak alkalmazása, viszont ahol sok a protestáns, ott szembe kell nézni a lázadásokkal. Megjegyzi, hogy a törökök nem avatkoztak be a vallási kérdésekbe. Végül is óvatos álláspontot foglal el, miután Magyarországon sok a protestáns és itt vigyázni kell az állami beavatkozással.

„A második baj, amely erőteljesen befolyásolja a magyarok lelkületét, a végtelen gyűlölet és ellenszenv a német nemzettel szemben.”⁶ Elismeri, hogy a Habsburgok „nem nemzetiek”, de I. Ferdinánd óta Magyarország királyai és nem voltak rosszabbak, mint a hajdani „nemzetiek”. Azt javasolja, hogy a Habsburgok látogassák meg Magyarországot, ismerjék meg viszonyait és hallgassák meg az alattvalók panaszait. Eszköz erre a jó igazságszolgáltatás is, amely megszabadítja „az alattvalókat a nagyok és a miniszterek sérelmeitől”.⁷ Magyarországon sok felkelés volt, ezeket igazságosan és kegyelmesen kell megítélni, ahogy XIV. Lajos tette Franciaországban a Fronde után.

A helyzet javítását szolgálja a nemesek megbecsülése, akikből hivatalnokok és irányítók lesznek. Kiemeli a kevés vagyonnal rendelkező nemességet (*bassa condizione della fortuna*), amelynek számára iskolákat kell építeni, ahol a fiatalokat egyházi, politikai és katonai pályákra kell felkészíteni. A vagyonos nemességet tisztségekkel kell kielégíteni, e célból újakat is létre kell hozni.

⁵ Ma tutto questo bel corpo non viene animato da anima corrispondente, poichè sono i suoi popoli deformati dalla diversità di religione, insettati da molte e abbeminevoli eresie, di genio torbido, sedizioso e inquieto, poco diviti al traffico e nemo all'agricoltura, di costumi che in gran ancora parte ritengono l'antica barbaria scitica, da cui tragono origine, generalmente piuttosto armigeri che guerrieri. *I. m. 2.*

⁶ Il secondo male che gravamente infesta gli animi del gli Ungheri è quello dell' odio implacabile e aversione ch' anno verso la nazione alemana. *I. m. 29.*

⁷ Må sente le doglianze de' sudditi contro li potentie i ministri. *I. m. 37.*

Elítéli azt a „szigorúságot és megvetést” (*rigore e disprezzo*), amellyel a németek fellépnek a magyarokkal szemben. Elismeri, hogy a császári katonák nem a szabályoknak megfelelően jártak el az országban. Tudja, hogy a nemesség nagy része engedelmességre kényszerített a Habsburg-ház örökösségének elismerésével és I. József megkoronázásával, de ez nem jelenti, hogy az elégedetlenség megszűnt volna, és hogy ne történhetne újabb felkelés. A magyarok vezetői – Nádasdy Tamás, Zrínyi Péter, Thököly Imre – elhitték, hogy a török zsarnokság jobb és kívánatosabb, mint a német uralom. Azt ajánlja, hogy a magyarok tanuljanak meg németül, mint ahogy a barbárok tették a római időkben vagy a franciák más népekkel saját területeiken. Javasolja a német–magyar közös házasságokat s e tekintetben is példája Nagy Sándor.

A magyarok és a németek közötti ellenszenvnek van azonban egy más oka is.

„A harmadik ok az a halálos gyengeség, amely erőteljesen befolyásolja a Magyar Királyságot, és ezt a szép kertet nagy mértékben értéktelenné és terméktelenné teszi, az a műveletlenség, általánosságban szólva a lelkületek többé-kevésbé barbár jellege.”⁸

A magyarok magaviselete azért barbár, mert nem ismerik sem a tudományt, sem a művészeteket. És itt Ovidiust idézi:

Ingenuas didicisse fideliter artes,
Emolit mores, nec sinit esse ferus.

Létre kell hozni akadémiákat Magyarországon és Erdélyben. Javasolni kell a fiatalok külföldi utazásait, hogy megismerjék a világot és lássanak olyan országokat, ahol „már virágzik a műveltség, mert talán kevésbé lennének műveletlenek és inkább elviselhetőbbek” (*dove più fiorisce la civiltà, sarebbero anche essi forse meno ruidi e più trattabili*). Igaz, Mátyás király korában virágzott a műveltség Magyarországon, de az erre való emlékezés csak maradvány. A műveltséggel kapcsolatban a szerző elítéli a „licenciózus időtöltést” és azt kívánja, hogy az emberek úgy viselkedjenek, ahogy azt „minden keresztény teszi a politikai köztársaságokban”. A lényeg, hogy új szokásokat kell bevezetni, amely a magyarokat kedvesekké, közlékenyebbé és kellemesebbé teheti.

Magyarország gazdaságát dicsérve, szól különböző termékeiről, a búzáról, a gyümölcsökről, a sok húsról és a halról. Magyarország egy olyan világ, ahol „a lakosok azt hiszik, hogy már az elíziumi mezőkön élnek” (*si credono essere ne' Campi Elisei*). Hogyan lehet a barbárságon változtatni? Az ipar és a kereskedelem fejlesztésével, amely visszaadhatja az ország régi dicsőségét. Ez esetben „sok ezer személyt lehetne alkalmazni, nőket és gyermekeket manufaktúrákban

⁸ La terza mortale infermità che infesta gravamente il Regno dell' Ungheria e rende quel bel giardino grandamente sterile e infecondo, consiste nella ruvidezza, e parlando generalmente, nella poco meno che barbara indole di quegli'ingegni. *I. m.* 55.

és más munkahelyeken”.⁹ Példát ad erre Hollandia, a Velencei Köztársaság vagy Franciaország. Magyarországnak nagy mennyiségű erőforrás áll rendelkezésére, amely képes ellátni akármennyi iparost és kereskedőt. Van érc, állat, kender, len, selyem, vannak hajózható folyók és hajóácsolásra alkalmas erdők. Ez a tevékenység nemcsak az ország számára lehetne hasznos, hanem az Ottomán Birodalommal való kereskedelem érdekében is.

A szerző igyekszik Magyarországot Európában is elhelyezni. Szerinte Lengyelország segíteni fogja a császárt Magyarország birtoklásában, bár itt számítani lehet, hogy Franciaország innen támogatni fogja a magyar „elégedetlenekeket”. Havaselve és Moldva Magyarország „régí tagjai”, a „kereszténység védőbástyái”, jó kapcsolatot fognak fenntartani Béccsel, segíteni fogják a dunai hajózást, még ha néha együttműködnek is az „elégedetlenekkel”. Ami az Ottomán Birodalmat illeti, ügyelni kell a törökök bosszúvágyára és itt Polibiust idézi, emlékeztetve a karlócai béke utáni helyzetre.¹⁰ Külön gondot okoz a magyar „elégedetlenek” és a Porta kapcsolata, mert a magyarok „most engedelmesek, de inkább félelemből mint szeretetből, miután nem változtatták meg természetüket, minden veszélyes kísérlet fenyegetővé teszi a helyzetet ebben a Királyságban”.¹¹ Velence a fejlett Magyarországgal gazdaságilag ellentétbe kerülhet, de bizonyára nem fogja segíteni a „lábadókat”.

Ezek után Magyarország katonai helyzetére tér vissza, amelyről személy szerint is vannak tapasztalatai. Azt állítja, hogy az országot külföldi csapatokkal megerősített helyőrségekkel kell megvédeni. A magyar katonákat a belső béke fenntartása érdekében kell felhasználni. A fejlődő ipar és a kereskedelem el fogja látni a hadsereget, de a klérus támogatására is szükség van, ahogy ezt annak idején Franciaországban tették. Az új adótörvények ugyancsak hozzájárulnak a hadsereg fenntartásához. Az uralkodónak azt ajánlja, hogy takarékosan bánjék a pénzzel, de adjon példát a „bőkezűségre és a nagylelkűségre is” (liberalitá i magnificenza).

A könyv nemcsak az antik példáival és jelenkori analógiáival jelentett újdonságot, hanem konkrét javaslatokkal is. Ezek a javaslatok a bécsi centralizációt kívánták szolgálni a katolikus egyház erősítésével és a külföldi hadsereg fenntartásával. Érdekesesek azok az ajánlásai is, amelyek a németek és a magyarok közötti kiegyezési lehetőségekről szólnak. Újdonsága a magyar barbárság elítélése és javaslatok a műveletlenség megszüntetésére. Újszerű, amit a manufaktúrák és a kereskedelem fejlesztéséről mond, hiszen ezzel jóval megelőzi

⁹ Si impegnano molte migliaia di persone, e sino le donne e ragazzi nelle manufatture e lavori. *I. m.* 73.

¹⁰ A szöveg így hangzik: e come che il trattato di Carloviz e stato il primo, in quella formidabile potenza resa invisibile nelle sole campagne dell' Ungheria, ha dovuto cedere regni e provincie, che per altro era solita di conquistare e ritenere. *I. m.* 90.

¹¹ Sono ora gl' Ungheri tutti ubbedienti, a generalmente piu per timore che per amore, onde sino che non hanno mutata natura e massima, ogni cimento sinistro e per riuscire pericoloso in quel Regno. *I. m.* 93.

korát. Úgy vélem, hogy ezek a modernizációs törekvések váltották ki a császári udvar ellenszenvét. A könyv nehéz, barokkos mondataival tűnik ki, s időnként patetikus megfogalmazásaival, de kétségtelen, hogy a korabeli olasz politikai-történeti irodalomnak egyik legjelesebb munkája.

II.

Ebből az időből származik a Nizzában született Angelo Gabrielle de Stizza minorita emlékirata, akit Magyarországon a tüzéségben végzett munkája kapcsán Tüzes Gábornak neveztek el és aki *Il governo dell'Ongaria. L'anno 1701* címmel adta be jelentését a bécsi udvarnak. (Megjelent olaszul: Történelmi Tár 1900. 219–263.)

Bevezetőjében elmondja: „A legújabb összeesküvés Magyarországon megvilágítja a Legkegyelmesebb Ő Császári és Királyi Szent Felsege előtt a felfedezett, de el nem nyomott rebellió árulását.”¹² Az irat tehát 1701 végéről datálódik, amikor már letartóztatták II. Rákóczi Ferencet és társait. Úgy véli, hogy az összeesküvők ellen fel kell lépni, ami a császár számára egyenesen kötelesség: „A lázadókat meg kell büntetni, igazságos cselekedet, a megbocsájtás, kegyesség, de elvenni tőlük a lehetőséget, hogy máskor is fel tudjanak lázadni, ez a Felség kötelessége.”¹³

Fő feladatának azt tartja, hogy át kell szervezni az ország kormányzását, tehát egy olyan tanácsot kell létrehozni a császár mellett, akár külföldiekből is, amely a legfőbb fórum, és ez alá kell rendelni a magyar udvari kancelláriát. Javasolja egy, magyarországi országos tanács létrehozását, amelyben korlátozni kell a nádor hatalmát az előbb említett udvari tanács ellenőrzésével. E tanács tagjait a király nevezi ki a négy rendből és lehet „a népnek” és „az idegeneknek és a nemzetiségeknek” képviselője. A „kockázatos és veszélyes” diéták mellett a tanács ülésezzék, az előbbiekre csak ritkán kerüljön sor. Ki kell alakítani az országon belül 6 kormányzati körzetet, amelyek igazgatják a megyéket és a városokat. A megyék hatalmát vissza kell szorítani, javasolni kell a megyei gyűlések megszüntetését, mert – szerinte – „a királyi hatalomra” és „nem a nemességre” kell építeni. Kifogásolja a földesúri kizsákmányolást és olyan törvényeket akar életbe léptetni, amelyek korlátozzák hatalmukat. „Ott marad a szegény nép súlyosan megterhelve, minden segítségtől megfosztva, megkötözve, hogy ne tudjon védekezni, se kifejezésre juttatni sérelmeit.”¹⁴ Szól a kuriális nemesek és a megyei és a városi armalisták túlzott számáról, akik szerinte „készek bármikor fegyvert fogni”.

¹² La moderna conspirazione dell' Ongeria manifesta all' Augustissima Vostra Sacra Cesarea e Real Maestà le felonie d'una ribellione scoperta, ma non stirpata. *I. m.* 219.

¹³ Il punire i ribelli è atto di giustizia; il perdonarli è clemenza; ma il toglierli l'occasione de mai piu ribellarsi è obbligo di Maestà. Uo.

¹⁴ Resta di esser aggravata la povera plebe, priva di ogni ricorso, e litigata di non poter litigare, ne manifestarsi gl'aggravii. *I. m.* 227.

A gazdasági élet átszervezését a kormányzati körzetekre akarja építeni, amelyek pontos nyilvántartásokat vezessenek és szigorú ellenőrzést gyakoroljanak. Elsősorban a mezőgazdaságra kíván támaszkodni és nem javasolja az ipar és a kereskedelem fejlesztését.

A hadsereg átszervezésénél tekintetbe kell venni, hogy „egy olyan nemzettel állunk szemben, amely vad és ellenséges indulatú minden idegen ügy iránt és vagy a hadsereg erős, de nem túlságosan kemény zabláásával kell féken tartani vagy szabadjára engedve hagyni, hogy vesztébe rohanjon”.¹⁵

Egy 45 ezer külföldiből álló hadsereget kell szervezni és ehhez mintegy 2-3 milliónyi költségre van szükség, amelyet biztosok útján kell elosztani. Ün. „nemzeti katonaságra” nincs szükség. A nemesi felkelés jogát meg kell szüntetni. A körzetekben kis magyar csapatot kell fenntartani két kapitánnyal, aki magyar katona kíván lenni, a német hadseregnél jelentkezze. Felsorolja a helyőrségeket és a határőrségeket, hangsúlyozva, hogy a parancsnokok és a tisztek egy helyen csak rövid ideig szolgálhatnak, birtokokat nem vásárolhatnak, katonákat nem használhatnak saját ügyeik intézésére.

Intézkedik a fegyverviselés jogáról, kimondva, hogy senki sem tarthat kézi- és tüzfegyvereket, kivéve a nemeseket, az armalistákat és a kuriálisokat, akik önmaguk védelmére bizonyos feltételek mellett megőrizhetik azt.

Különös részletességgel szól az igazságszolgáltatásról. Azt állítja, hogy a protonótárius, a breve- és az oktávián bíróságok „megfelelhetnek egy szabad választású koronának, de nem az örökös királyságnak”. Át kell tehát szervezni az igazságszolgáltatást, mégpedig úgy, hogy felkészült bírakra, ügyvédekre, nótáriusokra van szükség, akiknek kinevezését a már említett tanács hagyja jóvá. A városok bírói magisztrátusánál és a megyék bíróságainál korlátok bevezetését javasolja. Két királyi tábla felállítását ajánlja (Pozsonyban vagy Budán, illetve Kassán vagy Eperjesen.) Az országos tanács legyen a fellebbviteli bíróság és az udvari tanács végezze el a szükséges revíziót.

Befejezésül azzal érvel, hogy javaslatai, az igazságszolgáltatást kivéve, nem tértek el „a királyság legális gyökereitől és szokásjogától”, ami veszélyes állítás, hiszen ajánlásai szemben állnak az ország tényleges helyzetével.

A minorita az ország igazgatásának centralizációját javasolja, az udvari és a magyar tanács létrehozásával és a politikai, gazdasági és katonai reformmal. Fellép a földesurak hatalma ellen és kifogásolja a nép sérelmeit. A felkelésekkel szemben erős, külföldiekből álló hadsereget kíván létrehozni. Érdekes, hogy bár minoritáról van szó, nem foglalkozik a vallási kérdésekkel, úgy tetszik, hogy e tekintetben a katolikus egyház vezetőit tartja illetékeseknek.

Tüzes Gábor javaslatainak egy részét csak később, II. József idején, a felvilágosult abszolutizmus alatt lehetett bizonyos mértékig megvalósítani, főként a centralizáció vonatkozásában.

¹⁵ Una nazione tanto feroce et inimica del giogo farastiero, ò bisogna ritinerlo con un forte sì, mà non troppo duro freno delle armi, ò tirando calci, lasciarlo precipitare. *I. m.* 239.

III.

Apponyi Sándor *Hungarica*-gyűjteményében szerepel egy olasz kiadvány, amelyek címe: *L'idea della ribellione nel Regno di Ungheria sotto Francesco Ragozzi*. Comminciata del'anno 1700, descritta da F. S.¹⁶ A címlapon csak az író monogramja szerepel, nem tudjuk, hogy hol és melyik nyomda adta ki, 208 lapon jelent meg. A szerzőről feltételezzük, hogy egyházi személy, aki az 1700-as évek elején a császári fővárosban élt, és aki ún. „affári civili”-vel, tehát „polgári ügyekkel” is foglalkozott. A tartalomról kiderül, hogy 1706-ban jelent meg, tehát a nagyszombati béketárgyalások előtt, az eseményeket 1700-tól 1705 végéig mondja el. A kiadványt kerestem az olaszországi nagy könyvtárakban, de eredménytelenül. Feltételezhető, hogy Milánóban adták ki egy odavalósi nyomda kiadványaként. A magyar történetírás nem használta fel, pedig a Rákóczi-szabadságharc első éveiről fontos dolgokat mond el és része annak a nemzetközi politikai irodalomnak, amely e témakörrel foglalkozott.¹⁷

A szerző bevezetőjében elmondja, hogy nem annyira a képzelethez, mint az intellektushoz kíván szólni, mert „békés hazájában” és az egyházi élet magányában ezt tanulta meg tisztelni és ezt a meggyőződését erősítették meg a különböző udvarokban a „polgári ügyek” vitelében szerzett tapasztalatai. Ami a magyarországi „forrongásokat” (rivoluzioni) illeti, azt írja le, ami történt és nem azt, aminek történnie kellett volna. Emellett olyan dolgokról szól, amelyek mindenki számára tudottak, de talán „a szükséges körülmények” ismerete nélkül. Arra nem vállalkozik, hogy a fejedelmek dolgozószobáiba lépjen, „csak a sasok repülései hatolnak be az államtitkok világába”.

Magyarország történetének ismertetését a korabeli olasz történetírás egyik közhelyével kezdi: ez az ország rendkívüli változások „teátruma”, s a halandók bámulatát vívta ki, mert benne a magyar „nemzet” egyik alaptulajdonsága, az „inconstanza costante”, tehát az „állandó álhatatlanság” jelentkezik. Ez nyilvánul meg azokban a felkelésekben, amelyeket a magyarok Báthorytól kezdve a császár ellen folytattak, pedig tulajdonképpen hálásnak kellene lenniük, hiszen éppen I. Lipót szabadította fel őket az ottomán iga alól.

Ezt a rebellis szellemet folytatja II. Rákóczi Ferenc, aki jeles tulajdonságainál fogva kiváló emberré válhatott volna, de a nagyravágyás megrontotta, „jogarokra és koronákra” vágyott. A császár elleni felkelésre ösztönözték saját elődei, Thököly és a hegyaljai felkelés maradékai és mindazok, akik elégedetlenek voltak a fennálló viszonyokkal. A hegyaljai felkelés idején Rákóczi óva-

¹⁶ Apponyi a *Hungarica* IV. kötetében a 2379 szám alatt írja: „Diese kleine Schrift, wie ich glaube, sehr selten, ich fand sie nirgends angeführt.” Egy olyan gyűjteményben szerepel, amelynek része a *Memorie del Cavalier di San Giorgio* s ez 1714-ben jelent meg Milánóban Pandolfo Malatesta nyomdájában. Magam a Széchényi Könyvtár 263.510 számú példányát használtam. A tanulmány egyik változata megjelent a *Benkő Loránd Emlékkönyvben*. Vö. JÁSZAY Magda: i. m. 274–280.

¹⁷ Vö. KÖPECZI B.: *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország*. Bp., 1966., és francia változata: Bp., 1971.

tosan viselkedett s egy ideig Batthyány Ádámnál húzta meg magát, de nem szűnt meg intrikálni. A szerző áttételesen Villars marsallt, a bécsi francia követet vádolja, hogy a császár ellen bízta, bár megengedi, hogy a fejedelem volt a kezdeményező a francia udvarral való kapcsolatok felvételében. Dicséri Longuevalt, aki felfedte a bécsi udvar előtt az összeesküvők tervét. A tervezésben mindenekelőtt Bercsényi és Szirmai szerepét emeli ki. Rákóczi szökését a bécsújhelyi börtönből feleségének és Lehmann kapitánynak tulajdonítja, a jezsuiták közreműködéséről nem szól. Ismerteti a fejedelemnek a börtönben hagyott s a császárnak szóló levelét, és hangsúlyozza, hogy I. Lipót jóindulattal tanúsított iránta.

A felkelést a spanyol örökösödési háborúval hozza kapcsolatba és nagy jelentőséget tulajdonít Rákóczi és Miksa Emánuel bajor választó együttműködési kísérletének. Ezzel kapcsolatban ismerteti a bajor-császári viszony alakulását. A magyarországi események leírásában a hangsúlyt nem annyira a hadi cselekményekre, mint inkább a béketárgyalásokra teszi. Azt bizonyítja, hogy I. Lipót kész volt az engedményekre, de csak bizonyos határok között. A magyarok viszont olyan követelésekkel léptek fel, amelyek elfogadhatatlanok voltak még egy olyan „kegyes monarcha” számára is, mint amilyen a császár.

Ismerteti Lipót 1703. október 16-i nyílt levelét, amelyben Magyarország kiváltóságainak fenntartását és amnesztiát ígért, de fenyegetti is, ha 6 héten belül a „rebellisek” nem térnek hűségére. A békekezdeményezést Esterházy Pál nádor indítja el, aki titkárát, Jeszenszky Istvánt küldi Bercsényihez, mert őt tartja a felkelés tényleges vezetőjének, de elutasításra talál. A kurucok viszont rokonszenvet éreznek Széchényi Pál¹⁸ kalocsai érsek iránt, aki az 1696-os bécsi tanácskozáson egyedül állt ki a magyar követelések mellett. A császár egyik bizalmasa, Széchényi régi ismerőse, Gerolamo Scavini udvari tanácsos és kincstáros 1703. december 10-én felkéri a kalocsai érseket, hogy közvetítsen az udvar és a felkelők között és 1704. január 2-án Lipót hivatalosan is megbízza őt ezzel a feladattal.

A szerző láthatólag azoknak a bécsi udvari köröknek a véleményét visszhangozza, akik nem bíznak a béketárgyalásokban. Ezek között nemcsak a közismerten magyar ellenes Siegbert Heister tábornokot találjuk, hanem Szavojai Jenőt is, aki a fegyver általi legyőzést tartja egyedül célszerűnek, bár kezdetben Batthyány Adám özvegye útján kísérletet tesz a kapcsolatfelvételre. Mögöttük áll Harrach főminiszter, de Kolonics érsek és a jezsuita rend is, amely félti magyarországi pozícióit. Ezzel a párttal szemben lép fel Salm herceg és Kaunitz gróf, akik a megegyezés hívei és akiket később János Vilmos pfalzi gróf, az új főminiszter is támogat.¹⁹ A császár ingadozik, annál is inkább, mert 1703 végén és 1704 elején nem áll rendelkezésére elegendő erő a magyar felkelés leveréséhez s mert szövetségesei, az angolok és a hollandok sürgetik, hogy küldjön csapatokat az itáliai és a nyugati frontra.

¹⁸ Vö. B. SZABÓ László: *A Széchényi-család története. I. Bp., 1911.*

¹⁹ Így mutatja be az udvari pártokat J. J. Hamel-Bruyninx, bécsi holland követ. *Weensche Gesantschaftsberichte*. II. 179 és köv.

Széchenyi megkezdi tárgyalásait és január 28-án összefoglalja a császár számára a kurucok követeléseit. Az érsek nemcsak közvetíti ezeket, hanem részben egyetértését is kifejezi, főleg a közjogi és a gazdasági sérelmek kapcsán, és öveti fel a külföldi garanciák megadásának az igényét is. Ez a beadvány az udvari körökben nagy felháborodást vált ki s kiadványunk szerzője elítéli az érsek közvetítését. Egyházi személyről lévén szó, szokatlanul éles szavakkal veti az érsek szemére, hogy kétarcú politikát folytat és ártalmas szerepre vállalkozik. Szerinte a prelátus nem alkalmas politikai ügyek vitelére, eddig inkább azzal tűnt ki, hogy „illendő eleganciával szónokolt, de nem azzal, hogy a megfelelő óvatossággal politikáról tárgyaljon”.²⁰ Egyik hatalmas protektora juttatta ehhez a szerephez, akit nem nevez meg, de feltételezzük, hogy Scalvinionira utal, mert elmondja róla, hogy a császár valet de chambre-jából lett báró és udvari tanácsos. Szerinte a közvetítő kiválasztása ellentmond minden „regola di stato e di buon governo”-nak, hiszen Széchenyi már a múltban is kapcsolatban állt az elégedetlenekkel.

A szerző szerint Széchenyi értesült az udvari pletykákról és ismerteti annak a levélnek a szövegét, amelyet a császárhoz írt, s amelyben visszautasítja a rágalmakat. Ismerteti azt a levelet is, amelyet egyik barátjának írt Bécsbe s amelyben azt hangsúlyozza, hogy egyszerre akarja szolgálni a császárt és hazáját. A császár megnyugtatta az érseket, sőt biztosítja bizalmáról, mire a prelátus elmondja, hogy birtokait „a német katonaság” feldúlta és embereit súlyosan megsebesítették.²¹ Ezekből az idézetekből azt látjuk, hogy szerzőnk ismerte Széchenyi levelezését és azt is, hogy ellene foglalt állást: „De bármint legyen is, a prelátus a császár számára több rossz, mint jó szolgálatot tett, ha nem is rosszakaratával, de szolgálival és társaival, akik mind dühödt rebellesek és nem különbözve uruktól, szembenállnak és ellenszenveznek a németekkel, akikkel szemben megengedték maguknak, hogy nevezett uruk összes alattvalói is felkeljenek.”²² Itt a szerző Heister vádjait ismétli meg, amelyekből annyi igaz, hogy a veszprémi püspökség területén sokan kurucokká lettek és szembeszálltak az irtózatosan kegyetlenkedő császári katonasággal.

A szerző ezután ismerteti az első gyöngyösi békeértekezlet lefolyását és közli azt a 25 pontot, méghozzá latinul, amelyek a felkelők követeléseit tartalmazzák és amelyeket a császári küldöttség állított össze. Közreadja az udvar június 20-i válaszát is. Megemlékezik a második gyöngyösi tárgyalásról, amely csak a

²⁰ Onde piu tosto valere per orare con eleganza polita, ma non per trattare con prudenza politica. *I. m.* 57.

²¹ Szécsényi Pál levelei megjelentek: *Epistolae archiepiscoporum Georgii et Pauli Szécsényi*. Miller Jakab kiad., Pest, 1807. Feltehetőleg az 1704. április 7-i és 15-i levelekről van szó.

²² Ma comunque fosse, certo è che il disservigio del Prelato era per Cesare sino allora stato maggiore del servitio, se non per la sua malvolenza, almeno per quella de' suoi domestici e de' suoi compagni tutti rabiossimi ribelli, e non dissimili de loro Signore, mal affetti e mal contenti de' Tedeschi contra quali havevano permesso di risorgere a tutti li sudditi de detto loro patrone. *I. m.* 64.

fegyverszünet kérdése körül forgott. Kifogásolja, hogy a magyar elégedetlenek egyenlő félként és teljesíthetetlen kívánságokkal léptek fel.

1704 októberében Selmecen folytatódtak a tanácskozások, amelyeken már az angol és a holland békeközlítők is részt vettek. A szerző a Bécsbe érkezett jelentéseket úgy használja fel, mintha ő maga a békeközlítőktől hallotta volna. Azt akarja bebizonyítani, hogy a mediátorok rá akarták beszélni a magyarokat a megegyezésre, de sikertelenül, mert azok kitartottak követeléseik mellett. Istvánffy idézve, történelmi példákat ad annak igazolására, hogy a magyarok hálátlanok, többször is felkeltek törvényes uralkodójuk ellen, sőt még a törökök segítségét is kérték. Mindenekelőtt a Habsburg-ház örökösödési jogát védi a magyar trónra, hangsúlyozva, hogy a választott királyság nem volt mindig jellemző a magyar alkotmányra és hogy az új körülmények új államformát kívánnak meg. A Habsburgok mindig „kegyelmesek voltak” a magyarokhoz és most is készek az amnesztia megadására. Ha a magyarok nem hajlandók a megegyezésre a császári feltételek mellett, akkor a fegyver fog dönteni és az ország elpusztul. Mindezt az angol küldött szájába adja, aki a bibliából hoz fel példákat arra, hogy miként lehet az országot a nyomorúságtól megmenteni.

Hogy tárgyilagosságát bizonyítsa, a szerző ismerteti a magyar fél érveit is. Szerinte Bercsényi „természetes és mesterséges elokvenciával” bizonyítja, hogy a magyarok nem rebellesek, amint a császári biztosok állítják, mert jogaikért küzdenek és lelkiismeretük szavára hallgatnak.²³ Hiába igyekeztek a közvetítők a magyarokat jobb belátásra bírni, azok végül is nem engedtek, sőt maguk is bibliai és történelmi példákkal próbálták alátámasztani harcuk jogosságát. Idézi Rákóczi szavait, aki szerint „ugyanúgy fogják keresni szabadságukat, mint ahogy azt a hollandok keresték és megtalálták, amikor felkeltek a spanyol uralom ellen. Ezek után a szerző utal Széchényinek egy levelére, amelyben az javaslatot tesz egyes kuruc vezetők megnyerésére, de ezt ironikus hangszívallyal idézi.²⁴

Közben új császár kerül a trónra és meghal az érsek „potente protettore”-ja is. Az új minisztérium nem bízik a prelátusban, a magyar lázadók pedig szembeállnak I. József engedményeivel. A magyarok makacsságával kapcsolatban kitér arra, hogy az elégedetlenek nem protestánsok, hanem katolikusok. Engedték magukat elámitani a németellenességtől, pedig a protestánsok a katolikus vallás elpusztítására törekszenek. Ismerteti a szécsényi országgyűlés lefolyását és az ott elfogadott határozatokat, amelyek azt bizonyítják, hogy a felkelt magyarok nem akarnak megegyezni.

Reméli, hogy a munka második részében folytatni fogja a történetet. Miért írta meg az első részt? „Síralmas dolog itt látni a megfertőzött vallást, a megromlott erkölcsöket, a széthúzásokat, az oly gyakori csalásokat és tumultusokat, amelyek (az országot) szálnalmas nyomorúságba döntötték, olyan módon, hogy a fegyverek zaja sokkal inkább, mint az én szerény tollam, ezt az egész világot

²³ Che come e' Olanda haveva cercato e trovato la sua, così essi cercavano la loro libertà. *I. m.* 109.

²⁴ *I. m.* 127–128.

előtt kitűnően mutatja, amely szálnalmat érez iránta.”²⁵ Önmagát azzal vigasztalja, hogy senkit sem akar dicsérni, az igazságot szerette volna megírni. Nem volt szándéka gyalázni a magyarokat, „akik közül a jók mindig jók fognak maradni, a magam és a világ részéről, a rosszak elítéltetnek, a jók pedig mindig tiszteletet és szeretetet váltanak ki.”²⁶

A kiadvány végén (a 192–208. oldalig) egy latin nyelvű manifesztumot olvashatunk az olaszul nem tudó magyar olvasók számára, amely a kuruc *Recrudescunt*-ot igyekszik utánozni, tartalmilag pedig megcáfolni. Bemutatja a Rákóczi-családot, amelyet azzal vádol, hogy mások kárán gazdagodott meg és tett szert hatalomra. Rákóczi Ferencnek azt veti szemére, hogy nagyravágyásból ősei nyomdokait követve Erdély fejedelme akart lenni és ezért robbantotta ki a felkelést. Ismerteti Longuevall szerepét, Rákóczi letartóztatását és szökését. Szerinte Velencébe menekült, majd Párizsba ment és onnan Lengyelországba. (Ez így nem felel meg a valóságnak.) A felkelés kezdetén felvette a kapcsolatot a törökökkel és az ő segítségüket is kérte. Azt állítja, hogy a kurucok meg akarták ölni a császárt. Kifogásolja azokat az iratokat, amelyet a rebellesek kiadtak egy olyan uralkodóház ellen, „amely az orthodox vallás erős bázisa” és „az egész keresztény világ példaképe”. Különösen zokon veszi, hogy Rákóczi Lipót császárt zsarnoknak nevezi, amikor az megszabadította a magyarokat a törököktől. Mátyás király és Miksa császár egyezményére hivatkozva jogosnak ítéli a Habsburgok örökös királyságát s azt a stabilitás fontos tényezőjének tartja. Hivatkozik Bonfinire, aki maga is elítélte a zavargásokat, amelyek annyira jellemzik a magyar népet s amelyek ellen féket jelent az erős hatalom. Rákóczi, amint azt az angol–holland mediáció eredménytelensége bizonyította, nem akar megegyezést, rosszul fog járni: a császár jogos hatalmát fegyverrel fogja érvényre juttatni.

Mint láttuk, az egyházi szerző széleskörű apparátusra támaszkodik, felhasználja Széchényi leveleit, a béketárgyalások iratait, a közvetítők intelmeit, sőt a kuruc követeléseket is. A kalocsai érseket súlyos kritikával illeti, miután feltételezi, hogy a rebellesekkel ért egyet. Kitart a Habsburgok örökös királysága és centralizálási törekvései mellett. Nagy barokkos körmondatokban ír, mivel minden elmélkedése ellenére be akarja bizonyítani, hogy literátus ember. Olaszul ír, de a magyar olvasók számára latin manifesztumot is közöl. A munkát nem folytathatta, mert a következő években császári és kuruc forrásokból megismerhették a nagyszombati béketárgyalások anyagát, a hadi eseményeket és a szatmári megállapodást. Ez az utolsó olyan olasz munka, amely Bécs nézőpontjából ismertette a Rákóczi-felkelés első éveinek történetét.

²⁵ Quivi è cosa lacrimevole veder la religione contaminata, li costumi guasti, le discordie, le frodi e tumuli sì frequenti, che l'hanno ridotta ad una deplorabil calamità, di forma che il rumore delle sue armi più che le mie oscura penna è bastante levarne per tutto il mondo distinta contezza per cavarne compassione. *I. m.* 190–191.

²⁶ Di cui li buoni resteranno sempre buoni, e quanto da me, e da tutto il mondo vengono abboiminati li cattivi, tanto li buoni saran sempre riveriti e amati. *I. m.* 192.

A XVIII. század következő évtizedeiben Magyarország és Erdély az olasz történeti irodalomban a Habsburg-birodalom részeként szerepelt, s ha néhány szerző megemlékezett róluk, akkor általában a régebbi időszakokat idézték.²⁷

BÉLA KÖPECZI

Des écrivains italiens sur la Hongrie au commencement du XVIIIe siècle

Dans l'Empire Habsbourg, à la fin du XVIIe siècle, beaucoup de prêtres italiens s'engagèrent au service ecclésiastique, militaire et diplomatique. Après l'achèvement de la guerre turque, les Italiens influents écrivirent, eux aussi, plusieurs ouvrages, par lesquels ils voulurent contribuer aux efforts centralisateurs et catholicisants de Vienne. L'étude analyse trois ouvrages de cette sorte. Le premier est l'ouvrage de Girolamo Armenio Giuseppe Ceschi di Santa Croce, intitulé *Nuova idea dell'Ungheria*, paru en 1700–1701, dans lequel il présente le pays, mais il condamne âprement son peuple à cause de ses qualités rebelles, barbares et hérétiques. Par ses propositions, par le renforcement de l'église catholique, il veut servir la centralisation de Vienne. Par la suite, l'auteur analyse le mémorial du minorite Angelo Gabriele de Stizza („Gabriel l'Ardent”), écrit en 1701. Ce mémorial propose la punition des rebelles, la réorganisation du gouvernement, de l'armée et de la vie économique, le refoulement en arrière des comitats et des diètes. Il se déclare contre le pouvoir des seigneurs terriens et il propose la centralisation de l'administration. À la fin, l'étude s'achève par l'analyse de l'ouvrage intitulé *L'idea della ribellione nel Regno di Ungheria sotto Francesco Ragozzi*, paru en 1706, qui rend compte des événements de 1700 à 1705, et contient des choses importantes sur les premières années de la guerre d'indépendance de Rákóczi. Il explique les insurrections par l'esprit rebelle des Hongrois; d'après l'auteur, c'est l'ambition qui a corrompu François II Rákóczi. Il rend compte d'une manière détaillée des négociations de paix et il blâme les Hongrois à cause de leur obstination. Ce fut le dernier ouvrage italien qui rendit compte des premières années de la résurrection du point de vue de Vienne.

²⁷ Marsigli említett írásai (*Danubius Pannonico-Mysicus*, 1725, és *La Hongrie et le Danube*, 1741) mellett Carolo DE AQUINO: *Fragmenta historica de bello hungarico*, amely a XVII. század végi török elleni hadjáratokról szól, vagy Francisco Antonio DE SIMEONIBUS: *De bello transylvanico et pannonico* (1713), amely 1656-tól 1665-ig mondja el a harcok történetét. Az 1711 után megjelent olasz Európa-történetekben természetesen szerepel a Rákóczi-szabadságharc is, így pl. C. FRESCHOT: *Rerum per Europa gestarum* (1715). Jászay Magda idézi az 1716–17-es török háború magyar vonatkozású olasz iratait. JÁSZAY M.: i. m. 281–283.

BOGNÁR ZSUZSA

**Eisler Mihály József és társai – Lukács György
szellemi vonzásköre a Pester Lloydban (1907–1914)**

II.

4. Stephani Elsa és Balázs Béla

Stephani Elza 1900 és 1914 között mindössze egyetlen évben ír a *Pester Lloyd*-ba, ám rögtön magára vonja a figyelmet karakteres arculatával. Csak annyit tudunk róla, hogy eredetileg Stern Elzának hívták, író volt és műfordító. Feltehetően részt vett Lukács drámakönyvének németre fordításában. Férjei révén nyilván kapcsolatba került a baloldali mozgalommal is.

Kritikai gondolatmenete nagyban követi a Lukács-esszék felépítését; nála lehet legerőteljesebben érezni a közvetlen Lukács-hatást a *Pester Lloyd* kritikusai közül. Preferált írói Maeterlinck, Balázs Béla, legintenzívebben fejtegetett témái a tragikum lényege, a halál, a lélek, a bűn, a világnézet meghatározó szerepe a művészetben. Módszerére jellemző, hogy egy-egy konkrét műből kiindulva esztétikai fejtegetésekbe kezd, majd általános törvényszerűségekig jut el a formát, a műfajt illetően. Eklatánsan tükrözi szemléletmódját Schnitzler *Freiwild* című darabjáról írt kritikája. Nem hiányzik belőle a tudományos pontosság, a biográfiai aprómunka sem. Kezdetnek kijelöli a *Freiwild* helyét mind a darabok sorrendjét, mint tematikáját illetően. Előre bocsátja, hogy a mű Schnitzler egyik leggyengébb darabja, viszont a teljes életmű szempontjából „kommt ihm eine gewisse Bedeutung zu”.¹ Tehát nem hagyományos kritikával van dolgunk, hiszen a cikkíró célja nem a közönséget orientáló értékítélet kialakítása.

Stephani nem azzal foglalkozik, miért rossz a mű, őt a jelenség mögötti lényeg, a Schnitzler-hősök problematikája izgatja, s ennek illusztrálására, úgy látszik, ez a „gyenge” darab a legalkalmasabb. Célja a Schnitzler-műben rejlő mélység feltárása, annak a közkeletű nézetnek az eloszlatása, hogy a szerző szórakoztató irodalmat művel.

„Doch gerade er ist es, der die kranken Wurzeln und die tiefen Schatten dieser 'Unterhaltung' im weitesten Sinne sieht und empfindet, und der von ihnen zu erzählen weiß, nicht mit dem Eifer des Moralpredigers, sondern mit der feinen skeptischen Melancholie dessen, der selbst mit dazugehört.”²

¹ STEPHANI, Elsa: „*Freiwild*.” *Drama in 3 Aufzügen von Arthur Schnitzler*. (Erstaufführung im Ungarischen Theater.) = PL 1913. M 242.

² Uo.

Stephani egy másik, Balázs Béláról írt recenziója tanúsága szerint – talán Lukács drámakönyvének hatására – úgy gondolja, tragikum csak a kényszerűség érzéséből eredhet. De hogyan képes a tipikus Schnitzler-hős, „der junge Mann vom guten Hause”, aki anyagi biztonságánál és társadalmi helyzeténél fogva nagy fokú lelki függetlenséget élvez, „wie es der tragischen Schicksalgestaltung am allerwenigsten entgegenkommt”, tragikusságot vinni a drámába?³ Ez szigorúan esztétikai kérdés, és formai jellegű a kritikusról válasza is, amennyiben váratlan fordulattal a jó házból való úrifü mellé a halált társítja.

A halál mint formateremtő kategória Balázs Béla *Halálesztétikájából* ismerts, de itt nem zárlatként van értelme: „Der Tod schließt die Tragödie nicht ab, sondern verursacht sie. [...] nicht Krönung, sondern Keim der Tragik.”⁴ A tragikus érzést nem a férfiak, hanem a haláluk miatt tönkremenő nők szenvedik el. Befejezésül a kritikus egy szellemes paradoxonnal a halálelfogástól a legvégső lényegig, a szerző világképéig visz el: „Man muss das Leben sehr lieben, um den Tod so unbestritten als sein tragischestes Erlebnis zu empfinden.”⁵

Ehhez hasonló gondolati ívet tudunk felvázolni a Selma Lagerlöf életét elemző írásában is. Stephani itt hamarabb eljut az író nő világnézetéig, azután azonban meg is haladja. Rövid tanulmánya voltaképpen az író nő művei mögött kirajzolódó világkép esztétikai vetületének értelmezése, újabb alkalom a fogalmi tisztázásra, a tragikum esztétikájának boncolgatására. Eszmeifuttatásának legerdekesebb része „Schuld” és „Sühne” megkülönböztetése. Az író nő Stephani szerint egy mélyen vallásos, keresztény, romantikus világnézet alapján alkot, mivel központi gondolata a bűn, mellyel együtt jár a megváltás kegyelme. A bűn (Sünde) keresztény értelmezése magában hordja a megváltás lehetőségét, nincsenek olyan végzetes következményei, mint a tragikus vétségnek (Schuld). „Der Begriff 'Schuld' ist zeitlos, 'die Sünde' ist christlich.”⁶ Ennélfogva „Selma Lagerlöf ist Mystikerin, Tragikerin ist sie nicht.”⁷

„A 'kegyelem' és a 'megváltás' fogalmaival dolgozó keresztény filozófiának pedig a tragikum semmiképpen nem lehet legfőbb fogalma, még esztétikájában is arra kell törekednie, hogy elkerülje” – írja Lukács „A 'román' esztétikája” című kézirat tanulmányában 1911–1912 körül.⁸ Emlékeztetünk arra, hogy a bűn-feloldozás-szükségyszerűség problémakörét érintette már Eisler is az említett Malte-kritikában kortárs irodalmi példák alapján.⁹

Maeterlincknél Stephanit nem foglalkoztatja a forma. *A kék madár* magyar bemutatója alkalmából írt kritikájában annál erősebben érvényesül az írói világnézetnek a mű világképével való megfeleltetése. Világnézetten itt nem vá-

³ Uo.⁴ Uo.⁵ Uo.⁶ STEPHANI, Elsa: *Selma Lagerlöf*. = PL 1913. M 89.⁷ Uo.⁸ L. Gy.: *Ifjúkori...* 785.⁹ EISLER, J. M.: *Rilke...* = PL 1911. M 49.

lasztott értékek és felismerések valamiféle rendszerét érti a kritikus, hanem a korszellem (Zeitgeist) tükröződését.

Stephani szerint jelenleg a művészet elértéktelenedése következik be, amely nem a művészetet érő támadásokban nyilvánul meg, hanem rejtettebben, bonyolultabban. Amit tapasztal, „eine leise Verächtlichkeit, die die Kunst unter die angenehmen, aber herzlich nebensächlichen Dinge des Lebens einreihen möchte.”¹⁰ Ez a felfogás éppen ellentétes az övékkel, amelyet Baumgarten, emlékeztetünk rá, úgy jellemzett, hogy az olvasás maga az élet. Stephani a jelenség okát a természettudományos világkép felülkerekedésében véli megtalálni, ebből eredezteti a hagyományos emberközpontú világkép talajvesztését, amely kiterjed az összes tudatformára. Maeterlinck darabja nem más, mint az embert elhagyó kornak művészi kifejeződése:

„Diese subtile und scheinbar so lebensfremde Kunst ist die echteste und organisch wahrste Ergänzung einer Zeit, deren religiöses und wissenschaftliches Weltbild aufgehört hat, ein anthropozentrisches zu sein.”¹¹ Az emberről való lemondás gesztusa, „als tiefste dichterische Notwendigkeit” valódi művészi nyereséggé válik a kritikus számára és a dolgok önálló életre keltésében e világkép esztétikai igazolását látja.

Hozzá képest többet tud Maeterlinckről Balázs Béla, aki 50. születésnapja alkalmából méltatja az író életművét. Ő nem a korszellembe ágyazza, hanem az irodalomtörténet immanens fejlődésvonalába. A naturalizmustól indít, amely szerinte művészileg értéktelennek bizonyult, ezért a formakáosz után logikus ellenhatás volt a neoklasszicizmus túlzó formafegyelme: „Es war der hehre Stil der alten Jamben und Hexameter und Alexandriner...”¹² A jelen helyzet összefoglalása: „Kampf um den neuen Stil”; „eine gewaltige Sehnsucht nach Einfachheit und Reduktion”.¹³ Látható, Balázs Béla már elégtelennek érzi a neoklasszicizmus eszköztárát a korérzés kifejezésére. Amikor megállapítja, hogy Maeterlincknél a redukció eredményeként stílusbeli egyszerűség, cselekménybeli egységesség és hangnembeli egyneműség jön létre, valójában szecesszióvonalokról beszél a szimbolista drámák ürügyén. Kiss Endre szecesszióelméletében a redukció, a stilizálás az alkotói módszer, amely a részleges mimézis elvéből következik. Kiss a magyar szecesszió legjellemzőbb írójának tekinti Balázs Bélát, mivel „1914 előtti dramaturgiájának középpontjában a részleges mimézis, még ennél is nagyobb mértékben azonban a művészi gondolat önérvényesítésnek problémája áll.”¹⁴

Mind Stephani, mind Balázs Béla kulcsfogalma Maeterlinck értelmezésében a „lélek”. Stephani egy spekulatív, körülhatárolt meghatározását adja a foga-

¹⁰ STEPHANI, Elsa: *Ungarisches Theater. „A kék madár” von Maurice Maeterlinck*. Erstaufführung am 9. Mai 1913. = PL 1913. M 110.

¹¹ Uo.

¹² BALÁZS Béla: *Maeterlinck*. = PL 1912. M 203.

¹³ Uo.

¹⁴ KISS Endre: *Szecesszió egykor és ma*. Bp., Kossuth K., 1984. 206.

lomnak, amely nem összetettebb, mint *A kék madár* állat- és tárgyfiguráinak emberszerű viselkedési mintái. Balázs Bélánál a lélekfogalom szimbolikus többértelműséget sejtet:

„Maeterlincks Formen sind stilvoll einfach, aber sie haben eine Atmosphäre von Ahnungen, in der so viel Leben zittert, wie nur je der Naturalismus aufbringen konnte.”¹⁵

Balázs befejezésül az anyagi világnak már a hatásaitól is függetleníti a fogalmat a misztikum régiójába emelve.

A misztikus művészettel való találkozást Stephani Elza számára Balázs Béla drámái jelentik. *A Szent Szűz vére* kapcsán előtte már Lukács György értekezett a *Pester Lloyd*-ban tragikum és misztikum drámái összeegyeztethetőségének problémájáról, ezért ő, mint már bevezetőnkben hivatkoztunk rá, Lukács megfellebbezhetetlen esztétikai állásfoglalását tiszteletben tartva színpadi forma és tartalom kapcsolatára koncentrált.¹⁶ Forma és tartalom szoros és mély összefüggésének követelménye alapján vizsgálja a darabokat. Az ideális egység legkirívóbb ellentéte szerinte egyfelől „das seelenlose Ausstattungsstück”, másfelől a könyvdráma, mivel nem hordozza magában a „Bühnennotwendigkeit” feltételét.¹⁷ *A Szent Szűz vére* és *A kékszakállú herceg vára* bemutatójáról megállapítja, hogy a misztikus hatást erősítő színpadi kellékek szerencsésen egybeforrtak a drámái tartalommal, elmélyítették a szöveg mondanivalóját.

Még egy momentum feltétlen kiemelendő Stephani kritikájából, amely némileg ellensúlyozza az egyoldalú világirodalmi orientációt: cikke bevezetésében a Balázs Béla-misztériumok magyar irodalmi jelentőségének érzékeltetésére helyzetjelentést ad a magyar drámáról. A kép, amit lefest róla, különbözik az eddig megszólaltatott kritikusok, színházi szakemberek véleményétől. Nem azt állítja, hogy rossz vagy színpadra alkalmatlan a magyar dráma, hanem azt, hogy nem létezik. Hiányosnak és töredékesnek látja a magyar kultúrát, amelyet azonban a fejlettebbnek ítélt, rokonnak érzett német iránti szimpátiájával együtt magáénak vall:

„Das große Ringen um eine neue Bühnenkunst hat zu uns noch nicht herübergegriffen. Weder das Drama im literarischen Sinne noch das Drama als szenisches Problem hat hier [...] einen Anlauf zu neuen Formen angenommen. Und die neue Kunst, deren echte heimische Akkorde wir hier hörten, sieht sich hier nicht dem trotzigsten festen Bau einer geschlossenen Kunstepoche gegenüber wie in Deutschland, sondern den kaschierten Herrlichkeiten einer pseudomodernen, sehr lukrativen Unterhaltungsdramatik.”¹⁸

Ebből az idézetből az is kiderül, hogy ennél a rendkívül fiatal kritikusgenerációnál – a legidősebb is csak 30 körül jár ekkor – széleskörű, főleg németes

¹⁵ BALÁZS B.: *Maeterlinck*. = PL 1912. M 203.

¹⁶ STEPHANI, E.: *Zwei ungarische Mysterien*. = PL 1913. A 91.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo.

műveltsége olyan elméleti, tipikusan nyugati kulturális problémákat hívott elő, melyekre a magyar irodalmi fejlődés eltérő, nemzeti tendenciája miatt sok esetben nem lehetett reflektálni.

5. Lorsy Ernő

A magyar irodalommal való intenzív foglalkozás szükségszerűen behatárolja a témák körét. Ezt érezzük Lorsy Ernő (1889–1961) kritikái kapcsán, aki e sok szállal összefüztött körnek a peremén helyezkedik el. Vannak írásai, melyben társaitól eltérően nem immanens esztétikai, hanem befogadásszociológiai kérdésfeltevessel jelentkezik. Ugyanakkor ő is odafigyel Balázs Bélára, foglalkoztatja művészet és élet kapcsolata, a drámai műfaj törvényszerűségei, világnézet és mű összefüggése. Stephani mellett az 1913-as év kritikusa. A Galilei Kör tagja volt, majd a Tanácsköztársaság sajtófőnöke, Károlyi titkára a párizsi emigrációban.¹⁹ Nyíri János Kristóf említett kutatásai szerint ekkor már túl van *A lélek és a formák* egyes szövegeinek németre fordításán.²⁰

Lukácsra emlékeztetnek Szép Ernő *Az egyszери királyfi* című drámájáról írt kritikájában a drámai műfaj törvényszerűségeiről tett megállapításai, az a tétele, hogy a dráma logikai, míg a líra érzelmi szükségszerűsége (Notwendigkeit) kell hogy alapuljon. Szép Ernő műve erős érzelmi töltése miatt mégcsak nem is lírai dráma, hanem dramatizált líra szerinte, ami teljességgel kizárja a tragikus hatást és ilyenformán a katarzist is: „Wir sind gerührt, aber nicht erschüttert und in unserer Rührung werden wir uns keiner sittlichen Läuterung bewußt.”²¹ Ám mintha a kritika végén lemondana arról, hogy tragikumot és szükségszerűséget kérjen számon egy olyan darabtól, amely műfajilag „ein ungarisches Volksmärchen”. A belátás e gesztusa azonban váratlan fordulat, nem logikus folytatása az előző drámaelméleti fejtegetéseknek.

Stephanihoz hasonlóan Balázs Bélának ő is a magyar dráma történetében vállalt úttörő szerepét hangsúlyozza *Az utolsó nap* című drámája kapcsán:

„Das Prinzip, das Balázs mit seinem Drama vertritt, vertritt er in unserer Literatur allein, aber er vertritt es gewichtig. Er ist der Freskomaler unter den Dramatikern, und das Fresko bringt der Totalität unserer Kunst einen bedeutenden Zuwachs.”²²

Az alaképítésnek azt a módszerét látja itt érvényesülni, amelyet Kiss Endre „a művészi gondolat önérvényesítésével” hozott összefüggésbe, tudniillik hogy

¹⁹ Thomas Mann és Magyarország. Vál. és szerk. MÁDL Antal és GYÖRI Judit. Bp., Gondolat K., 1980. 399.

²⁰ NYÍRI János Kristóf: *Lukács: Die Seele und die Formen c. esszéketének fordítástörténetéhez.* = Magyar Filozófiai Szemle 1974. 2–3.

²¹ LORSY, Ernst: „Es war einmal ein Prinz...” – Uraufführung des Märchenstücks „Az egyszери királyfi” von Ernst Szép im Nationaltheater. = PL 1913. M 300.

²² KISS E. i. m.

a figurák nem drámai jellemek, hanem elsősorban elvek, gondolatok megjelenítői.

Mint említettük, új hangot képvisel eközben szociológiai megközelítésmódjával, amely két cikkében erősödik fel, a Kiss József-köszöntőben és a magyar irodalom németországi térnyerésének tényezőit vizsgáló feuilletonban.

Véleménye szerint Kiss József „Kulturfaktor”.²³ Amikor helyét keresi a magyar irodalomban, nem *A Hét* irodalomtörténeti jelentőségével kezdi, hanem azt emeli ki mindenekelőtt, hogy a magyar zsidóság általa vonult be a magyar nemzeti irodalomba, költészete pedig impozáns bizonyítéka a magyar-zsidó kultúrközösségnek. Kissnek tulajdonítja a városi költészet létrehozását, amelynek szellemében *A Hét* megszületett. Fő érdemeit a modern irodalom esztétikájának megalapozásában, egy új írógeneráció kinevelésében és a szociológiai szemlélet meghonosításában látja.

„Ungarische Literatur in Deutschland” című cikkében lényegében ízlésszociológiai szempontból magyarázza a magyar rövidpróza feltűnően kedvező németországi fogadtatását:

„Dem, von deutscher Lektüre kommenden Deutschen zeigen sie besonders ausgeprägt einen undeutschen Zug: das Mühelose. Wir exportieren zumindest Feuilletonromane und das, was die Engländer short story nennen.”²⁴

Tehát feszes, jól megírt novellákat és szellemes tárcastílust. Mindazt, ami a német irodalomból hiányzik: „Leichtigkeit, Ungezwungenheit, Unkompliziertheit”.²⁵ Nem sekélyes ponyvát, hanem második-harmadik vonalbeli műveket. A kritikus keble nem dagad a büszkeségtől, még attól sem, hogy a sikert Molnár Ferenc, Bródy Sándor, Kóbor Tamás, Bíró Lajos neve fémjelzi. A mérce csúcsára ő is az oroszokat és a skandinávokat teszi, a regényirodalomban a gogoli és a stendhali totalitás az eszménye, a lírában Adyt tartja a legnagyobbra világvizonylatban. A magyar irodalmi exportot jellemző minősítések ezzel a magasabb mércével mérve valójában negatív értékítéletet fejeznek ki:

„Wird sich an uns das ex oriente lux nicht endlich einmal bewahrheiten wollen? Werden wir immer nur unterhalten, wenn es hochgeht, fesseln? Werden wir nie befruchten?”²⁶

Vagyis a kritikus azt szeretné, ha a nemzetközi kulturális cserében a magyar lenne az impulzusadó fél, noha tisztában van a nyelvi korlátokkal és a nemzeti-kulturális sajátosságok közvetíthetetlenségével: „Unsere grössten Schätze sind nicht transportabel” – kénytelen beismerni.²⁷ Mivel helyzetértékelésében az ellentmondások feltárására helyezi a hangsúlyt, s eközben abszolút elvárásokat

²³ LORSY, Ernst: *Josef Kiss*. = PL 1913. M 283.

²⁴ LORSY, Ernst: *Ungarische Literatur in Ungarn*. = PL 1914. M 49.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo.

támaszt a magyar félle szemben, a cikk az optimistának tűnő felütés ellenére végső soron mélységes elégedetlenségének ad hangot.

Thomas Mann-portréja megjelenéséig, 1913. december 6-ig a legjobb elemzés a német íróról a lapban.²⁸ A kritikus abból indul ki, mit jelent Thomas Mann a német irodalomban, s ezzel máris irodalomtörténeti dimenzióba helyezi az eddigi életművet: „Eine Blüte der deutschen Kultur ist er und ein Beweis für ihre Gesundheit.”²⁹ Hangsúlyozza az életmű szerves illeszkedését a német kultúrtradícióba: „Er hat die ganze Kultur Deutschlands zur Voraussetzung.”³⁰ Majd értő elemzést adja a „Tod in Venedig” című elbeszélésnek. Góthtal ellentétben biztosan orientálja az olvasót a művészproblematikára. Művészet és élet, az életműre való aszketikus összpontosítás és nyers, eleven valóság tragikus összetalálkozását látja a műben. Ennél többet majd Anton Kuh ír róla 1915-ben, amennyiben „Die vorahnende Literatur” című esszéjében a világháború előérzetét elemzi ki belőle.³¹

Az életmű koronáját Lorsy Ernő számára is a *Buddenbrooks* jelenti, amelyben „ein solider und vornehmer Geist sich in vorbildlicher Allseitigkeit und Totalität offenbart”, a legtöbbre tartott német regényekkel, Goethe *Wahlverwandtschaften* és Keller *Der grüne Heinrich* című művével említi egy sorban. Külön kiemeli „Vertrautheit und Distanz” metszéspontján az iróniát mint a manni stílus karakterjegyet, és az írói éleslátást látja megmutatkozni általa.³²

Öntörvényű, hermetikusan elszigetelt alkotómunka és a gyakorlatban való kockázatos alámerülés dilemmáját tartja a Hermann Bahr-életmű sarkalatos problémájának a neves író-esszéista 50. születésnapjára írt köszöntőjében.³³ Rendkívül nagyra értékeli Bahr irodalomszervező tevékenységét a bécsi modern irodalom felvirágoztatásában; jellemző a magyar irodalom történetében való jártasságára, hogy Kazinczyval hasonlítja össze. Úgy érzi, Bahr túlságosan is összenőtt korával, ezért nehézségekbe ütközik életműve jelentőségének felbecsülésében a maradandó és a múló érték elválasztása. Az eredetileg elvi jellegű esztétikai kérdésfeltevés nála is etikai momentumot tartalmaz:

„Was hat mehr zu gelten, sich an ein Werk, das für die Ewigkeit sein soll, ganz hinzugeben, oder sich der Gemeinschaft jede Minute unmittelbar zur Verfügung zu stellen?”³⁴

Lorsy válaszában az etikai érték lesz hangsúlyos az esztétikaival szemben, hiszen Bahr személyiségét művei fölé helyezi.

²⁸ *Thomas Mann és Magyarország.* Bp., Gondolat K., 1980. 50–51.: egyéb Lorsy-cikk Th. Mannhoz a lapban.

²⁹ LORSY, Ernst: *Thomas Mann.* = PL 1913. M 288.

³⁰ Uo.

³¹ KUH, Anton: *Die vorahnende Literatur.* = PL 1915. M 11.

³² LORSY Ernő: *Thomas Mann.* = PL 1913. M 288.

³³ LORSY, Ernst: *Hermann Bahr.* = PL 1913. M 170.

³⁴ Uo.

6. Összefoglalás

Az ebben a fejezetben bemutatott kritikusok között természetesen Lukács György a kulcsalak. A többiek kritikusai portréi remélhetőleg árnyalják a Lukács szellemi kívülmaradásáról kialakított képet, melyet ő maga is megerősít, amikor az életéről készített riportban azt mondja, „epizodikus jelentőségű” író volt a *Nyugat*nál.³⁵ A *Pester Lloyd*ban, ha nem is tényleges megjelenése, mint inkább szellemi kisugárzása folytán, 1910-től figyelemre méltó a hatása. A külön-külön csakugyan epizodikus szerepet betöltő Baumgarten Ferenc, Balázs Béla és Stephani Elza mellett főleg Eisler Mihály Józseffel való erős szellemi rokonságot szeretnénk hangsúlyozni, akivel témák, motívumok sora és alapvető esztétikai normák közössége köti össze, és aki a többiekkel ellentétben hosszú időn át volt egyre markánsabb kritikus a lapnak.

Összetett, illetve vitatott e kritikusoknak a korszak stílusirányaihoz fűződő kapcsolata. Láttuk, hogy drámaeszményük a neoklasszicista tragédia. Balázs Bélát ugyanakkor a szecesszióhoz szokták sorolni, s a szecessziós világlátáshoz közelíti Lukács Györgyöt is mind Kenyeres Zoltán, mind Kiss Endre.^{36,37} Hermann István viszont Lukácsnál az „avantgarde gondolatok iránti érzékenységet” hangsúlyozza, s ezt látszik igazolni többek között a Nyolcak művészi törekvései iránti rokonszenve az említett „Az utak elváltak” című kritikában is.³⁸

Ugyanez a sokféleség mutatható fel Eislernél is. Drámaeszménye neki is Paul Ernst, maga szigorúan zárt szonettekét ír neoklasszicista modorban; ugyanakkor lelkesen méltatja az iparművészeti szecessziót, 1907-ben a szecessziós grafikusművész Aubrey Beardsley munkásságáról tart előadást, míg egyetlen, a *Nyugat*ban megjelenő cikkében az expresszionista Bokros-Birman Dezsőről ír.³⁹

A Lukács-körben az avantgarde törekvések felvállalása nem jelent radikális szembenállást a kor teljes művészetével, e kritikusok folytonosságot teremtenek a neoklasszicista, a szecessziós elvek és az expresszionizmus között.

Végezetül nem hagyható figyelmen kívül, hogy a berlini Julius Bab kritikáiból rekonstruálható normarendszer több ponton találkozik az Eisler–Lukács-féle kör kritikai irányával. Meghatározó közösséget teremt a művészet társadalmi meghatározottságán túl mindenekelőtt a tiszta forma alapelve, további hasonlóság a neo-irányzatok felé tapogatózás – amely Babnál az újromantikusok műveinek felkarolásában jelenik meg –, másfelől viszont a korai expresszionizmus képzőművészeti alkotásainak nagyra értékelése. Közös az impresszio-

³⁵ LUKÁCS György: *Megélt gondolkodás. Életrajz magnószalagon*. Bp., Magvető K., 1989. 121.

³⁶ KENYERES Zoltán: *Gondolkodó irodalom*. Bp., Szépirodalmi K., 1974. 49–50.

³⁷ KISS E.: *i. m.*

³⁸ HERMANN István: *Lukács György élete*. Bp., Corvina K., 1985. 25.

³⁹ EISLER Mihály József: *Bokros Dezső*. = *Nyugat* 1914. I. 431–432.

nizmustól való elhatárolódás is, amelyhez Babnál a „Gesamtkunstwerk” elutasítása társul a tiszta forma alapnormájából kiindulva.

Alapvető egyezés a kritika mibenlétéről vallott felfogásuk. Már Góth Ernő sem osztja az egyébként általa igen nagyra becsült Alfred Kerr alaptételét művészet és műkritika, művész és kritikus azonosságáról. Góth kritikakoncepciójában az ítélkezés mozzanatán túlmenően a művész életérzésének-világnézetének feltárása a kritikus elsődleges feladata.

Eisler és Lukács részben közösséget vállalnak ezzel a szemlélettel, de meg is haladják, amennyiben magasabb absztrakciós szinten a kritikus-esszéista kérdésfeltevése szerintük az életre irányul, amely náluk végső konzekvenciáit tekintve a létezéssel egyenértékű, vagyis filozófiai jelleggel rendelkezik. Figyelemre méltóan egybehangzik ezzel a megközelítéssel Julius Bab 1907-es írása a kritika lényegéről („Vom Wesen der Kritik”), amelyben megismerő és újraalkotó, a művészettel egyenrangú filozófiai jelentőséget tulajdonít a kritikai tevékenységnek:

„Der kritische Geist will dem künstlerischen weder dienen noch ihn nachahmen. Er will wie jener die Welt noch einmal geben – aber in seinen besonderen Zeichen, in den Zeichen begrifflichen Denkens. Gleich elementar und groß steht von Anbeginn neben dem künstlerisch-gestaltenden der philosophisch-kritische Trieb in der Menschheit. Was wir im engeren Sinne „Kunstkritik” nennen, hat Sinn und Eigenrecht als Ausstrahlung dieses philosophischen Erkenntnistriebes auf die Einzelercheinungen in jenem Kreise von Erfahrungen, der uns „Kunst” heißt.⁴⁰

⁴⁰ BAB, Julius: *Chronik des deutschen Dramas I*. Berlin, Oesterheld, 1911. 14–15.

ZSUZSA BOGNÁR

Joseph Michael Eisler und seine Kameraden – Der geistige Anziehungskreis von Georg Lukács im Pester Lloyd (1907–1914). I–II.*

Die Studie ist die erweiterte Fassung eines Kapitels der Dissertation „Literaturkritisches Denken im *Pester Lloyd* 1900–1914“, die versucht, die dominanten literaturkritischen Richtungen des *Pester Lloyd*, der als führende deutschsprachige Tageszeitung 90 Jahre lang im ungarischen Zeitungswesen eine grosse Rolle spielte, zu bestimmen, und dadurch der Geschichte der ungarischen Literaturkritik um die Jahrhundertwende einen Dienst zu erweisen.

Die hier behandelten Kritiker bilden eine, im *Pester Lloyd* in diesem Zeitraum in dem Masse sonst nicht bemerkbar homogene Gruppe. Die berühmteste Gestalt unter ihnen ist Georg Lukács; in der gewählten Zeitspanne findet man neun Aufsätze von seinen neulich hochangesehenen jugendlichen Schriften im *Pester Lloyd*. Einen festen Platz haben ebenso auch Béla Balázs und Franz Baumgarten von den Mitarbeitern der Zeitung in der ungarischen Literaturgeschichte. Beinahe unbekannt sind demgegenüber Elsa Stephani, Ernst Lorsy, und vor allem der im Titel hervorgehobene Psychiater-Feuilletonist Joseph Michael Eisler, der sowohl der Anzahl, als auch der Tiefe und der theoretischen Begründetheit seiner Kritiken nach die bedeutendste Figur eines im *Pester Lloyd* konstituierten Lukács-Kreises zu sein scheint.

Die Studie bemüht sich, anhand des Briefwechsels von Lukács, der Tagbücher von Balázs und anderer Zeitdokumente die rein persönlichen beziehungsweise die geistigen Kontakte unter diesen Kritikern zu erschliessen, sowie die Ähnlichkeit der aus den Kritiken rekonstruierbaren Normen und die Gemeinsamkeit der vertretenen ästhetischen Positionen aufzuzeigen, wobei den Bezugspunkt durchgehend die ästhetischen Ansichten des jungen Lukács darstellen.

Die Untersuchung weist letztlich darauf hin, dass man die Anwesenheit dieser philosophisch verankerten, weltliterarisch orientierten Richtung in der Geschichte der ungarischen Literaturkritik, die gewöhnlich eher von der viel umstrittenen Kategorie der impressionistischen Kritik Gebrauch macht, nicht ignorieren kann.

* A tanulmány I. részét l. MKsz 1999. 1. sz. 46–64.

KÖSZEGFALVI FERENC

Az Espersit-téka és utóélete

Espersit János hírét igazából talán csak könyvei őrzik.* A hódmezővásárhelyi újságírónak, a makói ügyvédnek, a radikális köztársasági politikusnak, Tornyai János barátjának, a művészetek mecénásának tisztes neve lassan felejtődik, halványuló alakjára könyvei, legendás hírű tékája vet el nem múló fényt, neve a Gutenberg galaxis sorsával fonódott össze örökre. Espersit elsősorban az az ember, aki utolsó fillérjén is könyvet vásárolt, a szépmesterségekért minden áldozatra kész volt, s akinek elhíresült könyvesháza a magyar irodalomtörténet két halhatatlanjának, Juhász Gyulának és József Attilának adott menedéket, békés munkahelyet.

A Torontál megyei Nagyszentmiklóson, 1879. január 18-án született Espersit, Makón végzett alsóbb iskolái után 1893 őszétől a vásárhelyi Bethlen Gábor gimnáziumban tanult, ahol érlelő, gyarapító, fontos évek után 1898-ban tett érettségit. A frissen maturált, 19 éves ifjú nem költözött vissza Makóra, Vásárhely, amely éppen a századforduló éveiben ért dualizmuskori fejlődésnek tetőpontjára, s ahol barátokra talált, vonzóbbnak tűnhet számára. Itt négy nyomda működik, öt újságot adnak ki nagyjából egyidőben ezekben az években. Vetrő Lajos Endre már 1898-ban napilappal próbálkozott, Németh László későbbi regényhőse, Kenéz Sándor ügyvéd 1900-ban megindítja *Vásárhelyi Híradó* című modern, liberális lapját. Megindul Szeremlei Sámuel ötkötetes várostörténetének kiadása. 1904-ben megrendezik az első tárlatot, megalapítják a város múzeumát. Az utóbbiakban jelentős szerepe van az 1899-ben hazaköltöző Tornyai János festőművésznak, Endre Bélának, s a körülöttük kialakuló baráti körnek. E kör egyik tagja éppen Espersit János. A fiatalember rövid hivatalnokoskodás után megtalálta a számára legmegfelelőbb foglalkozást, az újságírást, 1901. február 1-jén belépett Kenéz Sándor már említett induló lapjához, a *Vásárhelyi Híradó*hoz. Önkéntesi éve után, 1902 őszétől felelős szerkesztője a lapnak, ahol vezércikktől tudósításig mindent írt. Eperjesi János, Endre János, Bizon (Bölény) álneveken szépirodalmat, tárcát, verset is. Lapalapításra is gondolt, amikor 1904 márciusában az Ady feltétlen hívének számító Gonda József-

* E tanulmány írója, mint a Németh László Városi Könyvtár helyismereti gyűjteményének gondozója kevés híján húsz éve naponta találkozhatott munkahelyén az Espersit-könyvekkel. Minden további velük kapcsolatos, – az alábbiakban tételeken alá nem támasztott és általános ismeret ennek az együttélésnek köszönhető. [K. F.]

fel együtt megindították a *Vásárhelyi Ellenzéket*. A nyolc hónapig élő lapnál Gonda volt a fő-, Espersit a felelős szerkesztő. A vásárhelyi újságíró-évek utolsó állomása a *Vásárhelyi Reggeli Újság*, ahol 1906 márciusától néhány hónapig a frissen indult, akkor még függetlenségi lap társszerkesztőjeként működött. Az életkörülményeiben ekkortájt bekövetkezett változás pályamódosításra készítette. 1903-ban megnősült, folytatta, majd befejezte a még 1900-ban megkezdett, s megszakításokkal végzett jogi tanulmányait, s 1907-ben, családjával Makóra költözött. Ügyvédjelölt, majd 1912-től önálló ügyvéd, de az újságírást sem hagyta abba, dolgozott a függetlenségi *Makói Újság*ba, felelős szerkesztő a *Makói Független Újságnál*. Ezek a háborúba torkolló esztendőek Espersit tevékeny életének talán legsűrűbb évei. Hazaköltözése után szinte azonnal megrendezte Makó első tárlatát, 1909. február 2-án, Tornyai János számára. 1912-ben sem csak ügyvédi irodáját nyitotta meg, ekkor Endre Béla tárlata következett. Az ebben az évben, Vásárhelyen megalakuló Országos Köztársasági Párt is azonnal soraiban tudhatja, 1913. április 14-én a rendőrség éppen az ő lakásán veri szét a párt országos gyűlését. Ugyanebben az évben ismerkedett meg az akkor Makón tanító Juhász Gyulával. Előad, szaval, cikket ír, szervez, önmagára, családjára van a legkevesebb ideje. Házassága meg is sínylette ezt. Felesége számonkérte az apai támogatást, szót emelt a polgári felfogás szerinti tékozlás, a könyvek, műtárgyakra „kidobott” pénz miatt, s 1914-ben gyermekeivel hazaköltözve szüleihez külön is vált tőle. A háború utáni újrakezdés során a tisztalelkű idealista a hatalomra került ellenforradalommal szemben is töretlenül vállalta régi eszményeit, a polgári demokrácia, a liberalizmus eszméit. Megismerte, otthonába fogadta az árva, fiatal József Attilát, bemutatta Juhász Gyulának, akivel elmélyült, megszilárdult háború előtről datálódó barátsága.

A máról holnapra élő, „erőn felül mecénás” Espersit a háború után sem csak költőket pártfogolt; a húszas években folytatta az 1909-ben, a Tornyai kiállítással megkezdett műbaráti tevékenységet is, noha, mint 1926-ban, naplójában megjegyzi, a koronás infláció után már négy ezer (!) pengő volt adósságainak összege.

A szellem és a szépség ígézetében telt élet fájdalmasan korán, idő előtt ért véget, a pályakép jónéhány vonással szegényebb maradt. Életének megújítása előtt, a reménnyel teli új házasság után alig két héttel érte a kegyetlen, gyors vég; 1931. november 29-én, vasárnap este állt meg a fáradt szív.¹

*

¹ Espersit János életéről I. PÉTER László: *Espersit János. Ismeretlen adatok Juhász Gyula és József Attila életéhez, költészetéhez*. Bp., Akadémiai K. 1955., VARGA Dezső: *Espersit János és baráti köre*. Makó, 1979., TÖRÖK József: *A makói mecénás*. = 360° (Háromszázhatvan fok), 1988. 1. sz. 79–96., SIPKA Sándor: *Gonda József*. Hódmezővásárhely, 1955., KISS Lajos: *Vásárhelyi művészelet*. Hódmezővásárhely, 1957. 104., A Bethlen Gábor gimnázium évkönyvei a Németh László Városi Könyvtárban (a továbbiakban NLK).

1932. szeptember 6-án a következő tudósítást közölte a *Vásárhelyi Friss Újság* című napilap:

„A város árverésen megvette néhai Espersit János dr értékes könyvtárát. Az elmúlt hét szombatján [szeptember 3.] polgármesteri megbízásból Pitvaroson jártak Draskovits Ernő főszámvevő és Gravázt Ferenc, a közkönyvtár kezelője. Útjuknak célja az volt, hogy megszerezzék a város részére néhai Espersit János dr értékes könyvtárát, mely az elhunyt ismert író és kultúrbarát hagyatékának egy része gyanánt Pitvaroson árverés alá került. Az út teljes sikerrel járt. A város megbízottai az 1800 kötetes könyvtárát 944 Pengő árverési áron megvették s intézkedtek annak hazaszállításáról.”

Egy másik helyi lapból, a *Vásárhelyi Újság*ból azt is megtudjuk, hogy a könyvek „egy része szépirodalmi mű, nagyobbik fele szociológiai és jogi szakmunka”. (Megrovóan említi a lap, hogy Espersit sok festménye „az első árverésen 10–20 pengőért árverési hiénák kezére került megfelelő nyilvánosság hiányában”).²

Az eseményt a hódmezővásárhelyi fióklevéltár iratai is dokumentálják.³ Ezek között ezt olvashatjuk a főszámvevő augusztus 29-én kelt beadványából:

„Méltóságos Polgármester Úr! Tudomásomra jutott, hogy néhai Espersitz [sic!] János volt makói, majd pitvarosi ügyvéd hagyatékát szeptember 3-án árverezik el Pitvaroson. Tekintettel arra, hogy meggyőződésem szerint nevezetnek értékes könyvtára volt, amely Közkönyvtárunk gyarapítására esetleg előnyösen megszerezhető volna, tisztelettel javasolom, Gravázt Ferenc közkönyvtárkezelőt ezen árverésre kiküldeni azzal, hogy a könyvtárt átnézve, előnyös feltételek mellett a közkönyvtár részére vásároljuk meg. A vételár fedezésére méltóztassék kezeimhez elszámolási kötelezettséggel 500 Pengő kiutalványozni.”

A beadvány a benne közölt adatokon kívül több okból is méltó figyelmünkre. Jellemző ugyanis, a könyvtár hírért, ismertségét minősíti, hogy még egy olyan eltérő érdeklődésű hivatalnok is, mint a főszámvevő – aki Espersit nevét is hibásan írja –, ismeri a gyűjteményt, értékesnek tartja. Az viszont már az ő ismereteit minősíti, hogy ugyanakkor a tékát 500 pengőért megszerezhetőnek véli. (Mint az előző újságcikkből láttuk, ennek duplájáért vásárolta meg a város.)

A főszámvevő szeptember 7-én a következőket jelentette a polgármesternek:

„A 15.159 és 15.536/1932. polg. m. számú határozatokra tisztelettel jelentem, miszerint a kapott megbízásnak eleget tettem, f. hó 3-án Gravázt Ferenc közkönyvtár kezelővel Pitvaroson megjelentem, s a néhai Espersitz (!) János hagyatéka árverésén a városi közkönyvtár részére az elhalt túlnyomó részben diszkötéses, mintegy 1.900 kötetet számláló könyvtárát, és 3 darab vásárhelyi vonatkozású festményt és pedig 2 Tornyait és 1 Endre Bélát a város közkönyvtára részére igen előnyös áron megvásároltam. A vásárolt könyveket és képeket f. hó 5-én személyesen csomagolva a város teherautóján haza szállítottuk s a közkönyvtárban elhelyeztük... A vásárolt 3 darab kép és pedig az Endre Béla önarcképe 30.-Pengő Tornyai János szalma kazla 25.-

² *Vásárhelyi Friss Újság* 1932. szept. 6. 3., *Vásárhelyi Újság* 1932. szept. 6. 1.

³ Hódmezővásárhelyi Fióklevéltár (HL) II. 65/1932. sz. irat.

Pengő és a vízfestménye 7.75 P értékben veendő leltárba. A közkönyvtár részére vásárolt könyvek összes leltári értéke 1.000 Pengő.”

A tiszteletreméltó szellemi építmény, az Espersit-könyvtár – milyen groteszk fintora a sorsnak –, visszahelyeződött tehát abba a városba, ahol alapozása, mintegy negyven évvel azelőtt kezdődött.

Espersit János eszmélő korának kezdete lényegében egybeesett Vásárhelyre kerülésének időpontjával, ösztönös, örökölt betűszeretete itt alakult át bibliofilivá. Alkati adottságai mellett jeles nevelő iskolája, a gimnázium hatásának kell ezt tulajdonítanunk, de minden bizonnyal szerepe volt könyvbaráttá válásában képzőművész, újságíró baráti körének, s a város kulturális kínálatának, például könyvesboltjainak. A dokumentálhatatlan, rövidebb életű, jelentéktelen, inkább csak szatócsbolt jellegű kisvállalkozásokat leszámítva Vásárhelyen, az 1890-es években kettő, a következő évtizedben három könyvesbolt működött.⁴ Ezeknek a könyvesboltoknak a kínálatával naponta találkozhatott Espersit, hisz akár a gimnáziumba, a városházára, a Fekete Sasba, a művészek találkozóhelyére a Plohn-műterembe, vagy a Híradó szerkesztőségébe ment, szemébe ötlöttek a főutcai, főtéri könyves üzletek kirakatai. Hogy vásárlójuk is volt, erre korai könyveinek egyike szolgált konkrét bizonyítékot. Arany János *Buda halála* című remekének Espersit-könyvtári példánya szerencsésen fennmaradt a vásárhelyi Németh László Könyvtárban. A hetedik kiadású darab 1897-ben jelent meg Ráth Mór gondozásában. A könyv címlapján Lepage Lajos „könyv és zenemű kereskedés”-ének ovális bélyegzőlenyomata mellett a tulajdonos bejegyzései is láthatók. Alul a bal sarokban „896. decz. 20.”, majd a jobb felső sarokban: „120, Espersit” bejegyzés olvasható. Tehát a milleniumi év karácsonyára lephette meg magát vele, s ez volt a százhuszadik könyve. A tudatos gyűjtő megjelenését, a gyűjtés megkezdését egy másik, ugyancsak a vásárhelyi könyvtárban őrzött kötet bejegyzése alapján azonban az előbbinél is korábbi időpontra tolhatjuk ki. A *Toldi* népszerű, ifjúsági kiadását Ráth Mór Aranyinak a „Szent László füve”, a „Jóka ördöge” és „Az első lopás” című kisepikai munkáival egybekötve, 1890-ben jelentette meg. E kötetben a tulajdonosra utaló névalíráson kívül az ajándékozás tényét, s az ajándékozó nevét is föltüntette; a kemény borító verzóján ezt olvashatjuk: „Kaptam a makói polg. fiúisk. tettes (tekintetes?) igazgatójától *Molnár Alberttől*. Espersit János III. gymn. o.t.” A két időpont – 1893 és 1896 – közé esik gyűjtői tudatossága ébredésének egy újabb érdekes bizonyítéka, egy afféle könyvkatalógus megnyitása. A gyerekember komolykodó játékosságával, nem mentesen némi színpadiasságtól sem, az alábbi szöveg beírásával nyitotta meg a vaskos, nagyalakú, üres lapokból álló könyvet: „Jelen könyv ... oldallapot tartalmazónak találtatván – magánhasználatra –, hitelesítetik. Hmvásárhely 1894 évi szeptember hó 5 ik napján. ifj. Espersit János főgimn. tanuló VI.” A lap alján „Az előszó Espersit által írandó” kitétel

⁴ KÖSZEGFALVI Ferenc: *A hódmezővásárhelyi könyvterjesztés kezdete és virágkora.* = Magyar Könyvszemle 1995. 4. sz. 416–426.

olvasható. A makói múzeumban őrzött könyvkatalógus, amely több díjnyertes iskolai pályaművének szövegét is őrzi, 1071 folyamatosan beírt tételt tartalmaz; művek szerzőjét, címét. Sajnos azonban az nem állapítható meg, hogy mikortól meddig vezette katalógusát a gyűjtő, mivel a tételek sora nemcsak a betűrendet, de az időrendet is mellőzi. A legvalószínűbb, hogy 1894-ben csak a katalógus megnyitása történt, s az ezernyi tételt csak jóval később, viszonylag rövid idő alatt írta be – szinte már egy kész gyűjteményt írva le –, mivel a művek közt egyaránt előfordul századfordulós kiadású könyv, de jóval későbbi is, egymással összekeveredve. Érdekes a lajstrom rovatbeosztása is, a szerző és cím, a kiadás helyének, idejének megnevezése mellett föltüntette a művek sorozatcímét, de például a könyv kötésének színét, minőségét is.

E könyvkatalógus, az ezer fölötti tételszám mindenesetre arra utal, hogy a könyvtár építése rendszeres vásárlással folyamatos volt, sőt – a család, főleg apósa kárhoztatásából is következtethetően – önálló egzisztenciájának megteremtésétől kezdve pedig egyre többet költött könyvekre, képekre. A vásárhelyi könyvesboltok után, leánya egykori közlése szerint, vásárolt egyenesen a kiadóktól is, Makón, ahol az 1920-as években két bolt működött, Vészi könyvkereskedő új könyvekből álló csomagját először mindig ő nézte át, de törzsvevője volt a szegedi Bartosnak is, aki Espersithez hasonlóan szintén szabadkőműves volt.⁵ Rövid ideig vezetett naplójában szerencsére azt is följegyezte, milyen könyveket vásárolt például 1925-ben. A rövid címlista, véleményünk szerint – cseppként a tengert –, jellemzően megmutatja, milyen korszerű, értékes könyvtárat épített Espersit. 1925-ben a következő művek kerültek többek között könyvtárába: Le Bone: *A tömegek lélektana*, Anatole France: *A vörös lilium*, Haraszi Gyula: *Edmond Rostand*, Lukács György: *A modern dráma*, Mösner Pál: *A német tudományos szocializmus*, Wildner Ödön: *Nietzsche romantikus korszaka*.⁶

Pontosan nem tudjuk, de bizonyára volt valamilyen szakrend a gyűjteményben, leánya szerint sokat és nagy kedvvel foglalkozott könyveinek, képeinek rendezésével, átrendezésével. Kölcsön nem adott senkinek sem, helyben, mint láttuk, azonban korlátlanul használta Juhász Gyula, József Attila is.

A jellegzetes, sötét tónusú kötéstábla, aranyozott gerincnyomás mellett az Espersit-tékához való tartozást ex libris-sel is hangsúlyozta a gyűjtő. A rendkívül erőteljes hatású, mozgalmas, szecessziós kisgrafikát Bodzássy István készítette, valószínűleg 1921-ben. A Makón, 1887. december 11-én született művész, aki Aradon végezte a gimnáziumot, s a háború után Szegeden telepedett le, Juhász Gyula közvetítésével került Makóra, Espersit pártfogoltjai közé. Itt 1921-ben kiállítása is volt, sok műve került Espersithez. Apró Ferenc szerint az ex libris is 1921-ben készült, mindenesetre 1923, a művész Németországba költözése előtt. A kisgrafika az „Ex libris doctoris Joh. Espersit” feliratot hordozza, a római lictorok vesszőnyalábja fölött ülő, s könyvet nyújtó óriási egyszerű emberalak rajzát pedig az „Abusus optimi pessimus” jelmondat kíséri, ami (szabad

⁵ Dr. Árva Józsefné Espersit Mária közlései Hódmezővásárhelyen, 1983-ban.

⁶ PÉTER László: i. m. 44.

fordításban) arra figyelmeztet, miszerint „A legjobbbal való visszaélés a legrosszabb.”⁷

József Jolán, aki 1923-ban látogatta meg először Attilát Espersitnél, a következőképpen emlékezett meg a házról, s a fénykorát élő gyűjteményről, könyvtárról:

„.... még nem találkoztam emberrel, aki annyira szerette volna a verseket... olyan volt az egész ember, mint a háza... amikor az ember belépett a csukott tornácra, csodálkozva nézett körül. A kerek, íves ablakok alatt roskadozó könyvespolc... ami konyha volt valaha, ott is könyv meg könyv sorakozott a falhoz tapadó állványokon. Két kicsi szoba nyílt kétoldalt, az egyik padlótól mennyezetig csupa könyv, a másik csupa kép. Itt egy nagy dívány állott a szoba közepén, mellette könyvekkel telerakott alacsony asztalka. A másik szobában rengeteg könyv közepette hatalmas íróasztal terpeszkedett, körülakva szobrokkal. Az íróasztalhoz támaszkodva nagy föliánsok állottak, albumok, tömve rézkarcokkal, fametszetekkel.”⁸

Bányai László, József Attila sógora ugyancsak megörököltette Espersittel, s otthonával kapcsolatos benyomásait. Ő így írt *Négyszemközt József Attilával* című emlékezésében:

„Espersit egyéniségét felesleges külön díszítő jelzőkkel ellátni. Elegendő megemlíteni a kis földszintes házat, ahol három-négy szobában visszavonultan élt. Ez az kívül-medve, belül-ember. Ezek a szobák zsúfolásig tele voltak rakva válogatottan értékes tartalmú és kiadású könyvekkel.”⁹

A gyűjtemény pontosabb leírásával mindketten adósok maradnak, igaz ez nem is lett volna elvárható az emlékezőktől. József Jolán és Bányai László még a gyűjtemény nagyságát illetően is kétségekben hagy bennünket. Erre nézve csak az árverés, a könyvtár megbontása körül napvilágra került adatok tájékoztatnak, pedig ezek megtévesztők is lehetnek. Nem állíthatjuk ugyanis, minden kétséget kizáróan, hogy a Hódmezővásárhely város által megvásárolt könyvmennyiség azonos a gyűjtemény fénykorának darabszámával. Az utóbbi ugyanis nyilván nagyobb volt, hiszen előfordulhatott, hogy a tulajdonos halála után valamelyik gyermeke, vagy akár második felesége megpróbált az árverés előtt „megmenteni” bizonyos mennyiségű könyvet, esetleg még maga Espersit vált meg néhány kötettől Pitvarosra költözése előtt. Vizsgálódásunk alapja tehát tulajdonképpen nem a teljes Espersit-könyvtár, annak csak Vásárhelyre került része, hiteles adatokkal, leltárkönyvi bejegyzésekkel legalábbis csak erről rendelkezünk. (Varga József, a vásárhelyi közkönyvtár kezelője az Espersit-gyűjtemény feldolgozása során 1933. június 13. és 1937. december 14. között a makói mecénás 1492 kötet könyvét és folyóiratát leltározta be, amely kötetek 2043 művet tartalmaztak.)¹⁰ Kézbe persze még a Vásárhelyre került köteteket

⁷ Dr. Apró Ferenc 1984. október 29-én kelt levele a szerzőnek címezve, nála.

⁸ JÓZSEF Jolán: *József Attila élete*. Bp., Cserépfalvi. 1941. 218–219.

⁹ BÁNYAI László: *Négyszemközt József Attilával*. Bp. 1943. 54.

¹⁰ Lásd az NLK régi leltárkönyveit a könyvtár helyismereti gyűjteményében.

sem vehetjük mind, hisz az Espersit-téka darabjai egy polgári kölcsönkönyvtár kötetei közé kerülve, azok sorsában osztoztak. Ma a száz éve megalapozott legendás gyűjteménynek összesen 504 kötetét tehetjük szenzuális vizsgálat tárgyává, a téka Vásárhelyre került részének körülbelül harmadrészét. Egykori otthonában, az Espersit-házban, (a művek számát tekintve a gyűjtemény mintegy tizedrésze van; az 1979-ben nyílt emlékház kiállításában 185 válogatott szak- és szépirodalmi kötet látható a Németh László Könyvtár tartós letéteként, s 34 kötet a Bethlen Gimnáziumtól.¹¹ A maradvány további része – szakkönyv, szépirodalmi mű és bekötött folyóirat –, kevés kivétellel a vásárhelyi könyvtár segédkönyvtári és belsőraktári állományrészében található, illetve néhány képzőművészeti kötetet, és az *Ethnographia* évfolyamait pedig az 1940-es évek közepén a Tornyai János Múzeum könyvei közé leltározottatott át a múzeum és könyvtár akkori közös igazgatója, Galyasi Miklós. Mint említettük, még a Bethlen Gábor gimnázium könyvtárába is került 34 kötet, amit ők szintén átadtak az Espersit-háznak. A sokat idézett római bölcsesség tehát az Espersit könyvtár esetében is mélységesen igaz: „Habent sua fata libelli.”

Milyen volt tulajdonképpen ez a gyűjtemény, és hova tűnt a jeles könyvtár állományának nagyobb része?

Amikor Hódmezővásárhely városa a jószemű főjegyző javaslatára megvásárolta az Espersit-gyűjteményt, a szétszórataástól mentette meg azt. Ugyanakkor azzal, hogy a könyveket azonnal közkönyvtári használatba adták, a viszonylagos védettség mellett tulajdonképpen mégis csak szétszórásra ítélték, ha lassúbbra is. Nem kárhoztathatjuk őket ezért, hisz a vásárlással nem kultúrmissziót teljesítettek, ez számukra pusztán jó üzlet, alkalmi vétel, jó vásárlás volt. Mi történt tehát a könyvekkel? A tartalmi elemzés előtt próbáljuk meg áttekinteni útjukat az árveréstől napjainkig.

Amint korábban az idevonatkozó levéltári iratból idéztük, a vásárolt könyveket (és festményeket) 1932. szeptember 5-én, a város teherautóján szállították haza, s helyezték el a közkönyvtárban, ami akkor a Ferenc József sugárúti (ma Szántó Kovács János utca) úgynevezett kultúrpalotában működött a múzeummal együtt. A reprezentatív külsejű köteteket nem egyszerre adták használatba, az értékes szerzemény darabjait, mint már említettük, 1933. június 13-án kezdte el állományba venni Varga József könyvtárkezelő, és kisebb-nagyobb megskatálásokkal, más beszerzésekkel vegyesen majd öt évig leltározta; 1937. december 14-én írta be az utolsót a leltárkönyvbe. Az első sorszám a 14 458-as, az utolsó pedig a 17 055-ös volt. (Amint szintén említettük, 1492 kötetet, s ezekben 2043 művet vettek számba.)¹² A viszonylag alacsony olvasói létszám, a szűk kölcsönzési idő, meg a gyűjtemény darabjainak jó fizikuma ellenére a kurrens kötetek (regények, kisebb mértékben a drámák, versek) ettől kezdve éppen úgy koptak, pusztultak, vesztek, mint a legutolsó detektívregény, hisz

¹¹ Az NLK és a Bethlen Gábor Gimnázium 1980. április 14-én, illetve április 1-jén kelt átadásvételi jegyzéke az NLK-ban.

¹² Vö. a 10. sz. jegyzettel.

éppúgy jártak kézről kézre, vagy – újdonságukból kifolyólag – talán még fokozottabban.

Az Espersit-tételek megjegyzés rovatában is föltűnnek a következő bejegyzések: „Elveszett.” „Ellopták.” „Az olvasó ismeretlen helyre költözött, a bíróság sem tudta megtalálni.”

Az egyszerű, hétköznapi kopás, pusztulás mellett azonban legalább ekkora, ha nem nagyobb rendet vágott a könyvtár polcain, így az Espersit kötetek között is a politika. Súlyos történelmünkéből közismert, közmondásos az a szinte mániákus ellenérzés, amivel az akár jobb, akár baloldali szélsőséges rendszerek bizonyos könyvek iránt viseltettek, az a félelem, gyűlölet, amivel hatalomra jutásuk után pusztították, égették általában a könyveket. Az Espersit- könyvtár darabjai 1939 és 1944 között zsidó, egy-két évvel később pedig ugyanazok a könyvek polgári irodalomként váltak gyanússá. A könyvtár korabeli leltárkönyvei a történelmi változásokat is dokumentálják. Az első öt leltárkönyv előzőklapján 1944-ben a következő bejegyzést eszközölték (nyilván felsőbb utasításra): „10 800/944 M.E. rendelet alapján, 8894/944 [és] 9216/944 pgm.sz. [polgármesteri számon] a zsidó szerzők könyveit a leltárból töröltük. Hódmezővásárhely, 1944. VI. 19-én. Varga József könyvtárkezelő.” Az egyes, áthúzott tételek megjegyzés rovatában pedig ott a szűkszávú, rosszalló minősítés: „Zsidó.” Nemcsak a marxista szerzők, Adler, Bebel, Kautsky jártak így, de Balázs Béla, Bíró Lajos, Ignotus Hugó, Jászi Oszkár, s még sokan mások. A zsidózást leszámítva a könyvtár a frontok átvonulását szerencsésen átvészelte. Bár megkapta a vagont a kiürítéshez, a zűrzavarban sikerült azt elszabotálni, a gyűjtemény, hála a könyvtáros csendes bátorságának, a múzeum kincseivel együtt itthon maradt. 1945–46-ban már „A fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus sajtótermékek jegyzéke” című index négy egymást követő listája alapján selejtezték. A háborút követően, a koalíciós évek során, a főnti „demokratikus” selejtezés, de a gyakori könyvtáros változás, a lazább kölcsönzési fegyelem, baráti kölcsönzések következtében ugrásszerűen megnőtt az állományból kivont, az elveszett könyvek száma; egy 1949-es számvevőszégi vizsgálat a 18 170 meglévő kötet mellett másfélezernyi hiányzóról adott számot.¹³ A hiánylistán szereplő könyveket ebben az évben polgármesteri engedéllyel törölték. 1949-ben – amint a leltárkönyvi bélyegzőlenyomatok Claude Farrere, Gobineau, vagy Herczeg Ferenc nemegy művének címe mellett tanúsítják – az Országos Könyvtári Központ 09 088-as és 09 494. számú rendeleteiben közölt jegyzékek szerint is irtották a könyveket. Némely esetben talán okkal, legalábbis magyarázhatóan, igen sokszor azonban oktanul, vakbuzgón. A könyvtáros rövid úton, saját hatáskörében is kivont néhány kötetet a forgalomból, amint azt például Wyhs Béla: *Nem! Nem! Nem!* című könyve bizonyítja. A helyi kiadású, irredenta (?) regény címlapján ugyanis ezt olvashatjuk: „Az olvasók kívánságára forgalomból kivonva. 1946. V. 27.” Ha nem is nagy számban, de a leltárkönyvek Espersit-tételeinél is előfordulnak a „Demokráciaellenes”, „Ponyva,

¹³ HL V. ügyosztály 218/1949. sz. irat.

selejtezve” megjelölések. (Például Georges Ohnet, vagy ahogy írták, Ohnet György munkáinál.)

A jobb sorsra méltó városi gyűjteménynek nemcsak az éppen hatalmon lévő rendszertől kellett félnie az alapvető társadalmi-politikai változások idején, hanem voltaképpen saját igazgatójától is, aki 1949–50-ben, a könyvtár és a múzeum különválasztása előtt a gyűjtemény értékesebb művei, régi folyóiratai közül többszáz kötetet egyszerűen átletároltatott a múzeum kezeletlen, föltáratlan, alkalmi kis zárt könyvtára számára. Szerinte egy olyan „mozgékony népkönyvtár” számára, mint a városi, csak „ballaszt”, fölösleges teher a tudományos anyag. Ezt a múzeum „szakkönyvtárának” kell átvennie, hogy „szakembereknek, bűvárkodóknak” rendelkezésre bocsáthassa. Mint a tanácshoz intézett beadványából kiderül, szándékában állott a városi könyvtár állományából minden régi (1850 előtti) és tudományos jellegű művet (csak az olvasmányokat, szépírodalmat hagyva ott) a múzeumba átirányíttatni.¹⁴ Szerencsére a könyvtáros ellenállása, illetve idő hiánya miatt ez a szándék nem valósult meg teljesen, „csak” 660 kötet néprajzi, régészeti, várostörténeti mű és több tucat évfolyam bekötött folyóirat került át a múzeumba, és veszett el a közművelődés számára. Az Espersit-kötetek közül a „Múzeumi tudományos könyvtárba átvéve” feliratú bélyegző lenyomata ötvenegynél található a régi leltárkönyvekben. Az 1949-es, már említett számvevőszégi vizsgálat nyomán töröltek közül 47 kötet volt valaha Espersité. (Ebben az 1949-es jegyzékben szerepeltek egyébként az 1945–46-ban a rendőrség, államvédelmi hatóság által, elismervény nélkül elhurcolt „fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus” sajtótermékek is.) Amint a bejegyzés, vagy a bélyegzőlenyomat tanúsítja, a „zsidó” billogot a makói bibliofil 27 kötetére sütötték rá, az Országos Könyvtári Központ 1949-es selejtezési utasításai alapján pedig 25 Espersit-könyvet vontak ki az állományból. A semleges, semmitmondó „selejtbe téve”, s a jelzés, vagy bélyegzőlenyomat nélkül egyszerűen csak kihúzott tételeket is ideszámítva összegzésképpen azt a meglepő konklúziót vonhatjuk le, hogy az Espersit-téka a hódmezővásárhelyi városi könyvtárral való közös élete első szűk húsz évében, 1950 végéig, a politikai változások ellenére tulajdonképpen intakt maradt, lényegében nem szenvedett súlyosabb károkat; állományának durván számítva csak (?) mintegy 15%-át vesztette el. Ezeröttszáz kötetből körülbelül kétszázat.

Az Espersit-gyűjtemény ekkor még nem szenvedett súlyosabb károkat, pedig a könyvtár társadalmi kulturális háttérét pusztító változások már 1949-ben megkezdődtek. A régi, városi közkönyvtár, a polgári kölcsönkönyvtár ideje – ahol az egy szem könyvtárkezelő (nem könyvtáros!) hetenként kétszer-háromszor „könyvosztást” tartott az összesen 4–500 olvasónak az évente körülbelül háromszáz kötettel gyarapodó állományból –, a nyugalmas, kissé zárt intézmény ideje a háború után nemsokára lejárt. 1948 után, a voluntarizmusba forduló kulturális forradalom Vásárhelyen is módszeres elszántsággal látott hozzá a polgári könyvkultúra intézményi-szervezeti rendszerének, objektumainak szét-

¹⁴ HL oktatás-népművelési osztály iratai 1610-9-1/1950-51. sz.

zúzásához. Hat könyvesbolt szűnt meg (miután egyetlen állami üzlet kezdett el működni), öt nyomdát államosítottak. Fölszámolták a városi könyvtár „hátszágát” jelentő kisgyűjteményeket: megszüntették a város ötven olvasóköreit, előbb kiselejtezték, majd 1951 elején elkobozták a még működő két magán-kölcsönkönyvtár anyagát. Mindezek pótlását, helyettesítését a rendkívül egyszerű közművelődési könyvtárak, az úgynevezett népkönyvtárak gáttalan szaporításával, az olvasók számának állandó, versenyszerű emelésével kívánták elérni.

A vásárhelyi könyvtár ilyen körülmények között kezdte meg rövid önálló életét, miután a múzeumtól, annak államosítása következtében, 1951. január elsején végre különvált. A társadalmi háttérétől megfosztott, fölkapart állományú, egy főutcai lakóház négy szobájában, meg mosókonyhájában és padlásán (!) elhelyezett egyszemélyes könyvtárnak nemcsak önmagát kellett volna megújítani és fölépíteni, a nyomorúságos körülmények közt vergődő intézménynek át kellett venni az új, területi könyvtári hálózat irányítását is; 1952. december 21-én, Sztálin 73. születésnapja tiszteletére kinevezték megyei könyvtárnak.¹⁵ Az igazi nehézségek ezzel kezdődtek az intézmény számára, az Espersit-könyvtár e második húsz év folyamán, 1952 és 1973 között, a megyei könyvtári időszakban szenvedte el a súlyosabb károkat. (Habár a lehetetlen tárolási körülmények már 1951–52-ben is bizonyára okoztak veszteséget.)

Az ötvenes évek elején az új, és a kisgyűjteményekben „államosított” régi könyvek egyre fokozódó sebességgel özönlöttek a könyvtárba: 1953-ban 4300, 1954-ben 5300 kötet. A régi, városi könyvtári állomány a szó szoros értelmében szinte elsüllyedt a rázúduló „új” könyvek tömege alatt, s mivel a régi leltárkönyveket is sutba dobták, a polgári, tehát gyanús, nem is kölcsönözhető állományrész, így az Espersit könyvek is, elvesztették arcukat, a raktár mélyére szorultak. Az új könyvtárosnemzedék tagjai már különben sem tudták, ki volt Espersit János, s hogy könyvei milyen értéket jelentenek. Az alkalmi raktárakban pusztuló köteteket persze még mindig szerencsésebbnek mondhatjuk, mármint ha megmaradtak, hisz a politika által irányított hivatalnok könyvtárvezetés a legelőbb tölrendő anyagot is ezek között találta meg, mondván: „Ez elsősorban kölcsönző könyvtár, kell a hely az új könyveknek, nem őrzünk ennyi régi kacatot.” Így került az ötvenes, hatvanas években, de még később is, nemegy darabja az egykori Espersit-tékának papírhulladékként a MÉH-telepre (!).

A státuszváltozással járó újraleltározási kötelezettség csak fokozta a fiatal megyei könyvtár zűrzavaros helyzetét. Vörös Géza, az egyik munkatárs, a *Vásárhelyi Szó* 1955. novemberi száma által közölt cikkében ilyen képet fest a gyűjtemény korabeli körülményeiről:

„Könyvtárunk ez év közepén megkezdte a mintegy 30.000 kötetes könyvállományának újraleltározását, feldolgozását... Ez óriási munka, több évet vesz igénybe,

¹⁵ KÖSZEGFALVI Ferenc: *A hódmezővásárhelyi közkönyvtár 1944–1952 között.* = Könyvtáros 1988. 2. sz. 105–112.

amit jelenleg gátol az a körülmény, hogy könyvtárunk mindössze 9 fővel dolgozik, s ezeknek a megyei hálózati munkát is el kell látniuk. Több ezer kötet könyvünk úgyszólván ömlesztett állapotban van, polchiány miatt...”

A megyei könyvtár ezekben az években (a többszáz népkönyvtárról nem is beszélve) három járási, egy városi, és tizenkét, függetlenített könyvtárossal dolgozó községi könyvtár szakmai felügyeletét kellett ellássa (miközben a városban is volt négy fiókkönyvtár), ugyanakkor a munkatársak, mint láttuk, azt sem tudták, hogy tulajdonképpen hány kötet könyvért tartoznak felelősséggel, mennyi hever „úgyszólván ömlesztett” állapotban pincében, padláson saját raktárunkban. Mindehhez 1955 végén egy újabb költözködés is járult, a gyűjteményt a négyszobás főutcai lakóházból egy másik, valamivel nagyobb, ugyancsak államosított, volt nagygazda-házba helyezték át. (Valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha azt mondjuk, hogy a költözködések során is elkallódott néhány kötet.)

A megyei könyvtár saját, régi és 1949 után az államosításokból kapott „új” könyveinek újrafeldolgozása, feldolgozása, mint Vörös Géznál olvashattuk, szintén 1955-ben kezdődött. A többéves, hosszú folyamat során azonban az újrafeldolgozott kötetek között az Espersit-tékának, becslésünk szerint, már csak legfeljebb alig fele szerepelhetett. Maximum hat-hétszáz kötet kaphatott így „kegyelmet”, mobilizálódhatott, került be újra a körforgásba (elsősorban a 60-as évek elején), miközben egy-kétszáz Espersit-kötet – másokkal együtt –, még mindig alkalmi tárolóhelyen maradt, ezek apródonkénti újrafeldolgozása csak a 70-es évekre történt meg.

A többi, körülbelül ötszáz kötetről azt kell gondolnunk, hogy az alkalmi, illetve alkalmatlan tárolási körülmények miatt mentek tönkre, valamint a két költözködés idején veszttek, pusztultak el, ezenkívül az 1955-ig tartó „interregnum” idején féllégálisan, majd innen kezdve a hatvanas évek eleji „konszolidációig” legalisan törölték, selejtezték. (Mintegy kétszáz kötet pedig, mint korábban kifejtettük, az első szűk két évtizedben, 1933 és 1950 között pusztult el.)

Az újrafeldolgozott könyvek élettartama, ellentétben az újrafeldolgozással párhuzamosan folyó törlés során halálraítélt könyvekével, meghosszabbodott, bár a kölcsönzési állomány köteteinek igénybevétele sokszorosa volt a városi könyvtári időszakának. Az igénybevétel, különösen az 1960-as évek elejétől, csak egyre fokozódott, hisz, míg az 1930-as években a négy-ötszáz olvasó csak mintegy 20 ezer kötetet használt egy évben, addig például 1955-ben már 3 ezer olvasó vette igénybe a könyvtár szolgáltatásait, 80 ezer kötetet kölcsönzött, ettől az évtől kezdve már mindennapos kölcsönzési idő alatt. 1959. január elsejétől a hatalmas határ népe is rendszeres olvasóvá válhatott; ettől a naptól művelődési autó hozta-vitte a könyveket a tanyai kisközpontokba. (1962-ben már a második bibliobuszt állították be.) Nemkülönben földrengésszerű változást jelentett a könyvtár állománya számára a szabadpolcos kölcsönzésre való

áttérés.¹⁶ Egyszeri hatásában és következményeiben egyaránt, ugyanis már az erre való fölkészülés során alaposan átrostálták az állományt, 1960. november 11-től pedig nagyobb kollekcióból válogathattak az olvasók szabadon, mint az egykori városi könyvtár teljes állománya.

A 60-as évektől tehát, a nagyüzemmé váló könyvtárban, az olvasók ezreinek kezén, az egykori Espersit-könyvtár sok esetben már hetven-nyolcvan éves darabjai sokkal hamarabb koptak, pusztultak, veszttek, mint korábban. Egy jó évtized alatt vagy háromszázzal lettek kevesebben. Elpusztult a kötéstábla, a szennylap, s az ezeken található ex libris, aláírás híján az azonosítás csak a régi leltárkönyvek alapján történhetett volna, azonban az 1977-es állományellenőrzésig ezek is elfelejtve, sutbadobva heverték a pincében.

Kedvezőbb helyzetben voltak azok a kötetek, amelyeket az újrafeldolgozás nem kölcsönözhető állományegységbe, a segédkönyvtárba és a helyismereti gyűjteménybe irányított, vagy az ún. belsejraktárba helyezett. (Az elsősorban a megőrzés céljából különválasztott, nyitó állománybeli, vagy az 1949 után ide-ömlesztett régi, ritka könyveket magába foglaló raktári egységet 1972-ben állították föl.)

Adatszerű összegzést adva a gyűjtemény maradványának állapotáról, napjainkban, a 90-es évek végén tehát azt mondhatjuk el, hogy a Vásárhelyre került másfél ezer kötetes Espersit-kollekcióból 504 könyv vehető kézbe. Ebből 185-öt a Németh László Városi Könyvtár átadott tartós letétként a makói Espersit-emplékház kiállításába 1980-ban. (Ugyanekkor a Bethlen Gábor Gimnázium is átadta Makóra azt a 34 kötetet, amelyek az akkori megyei könyvtárból 1971-ben egy meggondolatlan selejtezés nyomán az iskolába kerültek.) A városi könyvtárban, a Makóra átadottakon túl – immár külön kezelve, kölcsönzésből kiemelve –, 172 szak- és szépirodalmi munkát és 85 kötési egység periodikát, összesen 257 kötetet őriznek.

A Tornyai János Múzeum könyvtárában 26 kötet képzőművészeti és néprajzi könyv, periodika hever, ennyi maradt a negyvenes évek közepén oda átleltározott 51 Espersit-kötetből. S végül, bizonyára a már említett 1971-es selejtezés maradványaként, két könyv még ma is a Bethlen Gábor Gimnázium tékáiban található. (Edvard, David: *Szocializmus és mezőgazdaság. I–II.* 1909. és Rácz Gyula: *Gazdasági önállóság alkotja meg nemzeti és világ gazdasági függetlenségünket.* 1905. Ez utóbbi ex librisrel, aláírással.)

Az egyes művekkel kapcsolatban a könyvtár régi leltárkönyveiből mindössze a szerző nevét, a mű címét, a kötetszámot és a kiadó nevét tudjuk meg, pontosabb képet csak a ma is kézbe vehető kötetek áttekintése után kaphatunk a gyűjtemény minőségéről. (Amennyiben természetesen az egykori teljes könyvtár mintegy harmadát kitevő kollekciót az egykori egész, ti. a Vásárhelyre került mennyiség jellemző mintájaként foghatjuk föl.)

¹⁶ TÓTH János: Művelődési autók Csongrád megyében. Kézirat. 1966. Az NLK-ban. KÁRÁSZ József: A szabadpolcos közművelődési könyvtár kialakulása Magyarországon. 1961. Kézirat az NLK-ban.

Bányai László, amint már korábban is idéztük, „válogatottan értékes tartalmú és kiadású könyvek”-et látott Espersit otthonában. A gyűjtemény megvásárlásáról beszámoló egyik vásárhelyi lap szerint a könyvek „egy része szépirodalmi mű, nagyobbik fele szociológiai és jogi szakmunka”. Egy levéltári irat annyit tesz még ehhez hozzá, hogy a kollekció „túlnyomó részben díszkötéses” könyvekből áll. A fenti elejtett szavakon, utalásokon túl, a könyvtár leltárkönyvei, s a gyűjtemény köteteinek kézbevétele után megállapítható, hogy az Espersit-könyvtár 86%-ban magyar, 13%-ban német nyelvű, majd kétharmad részben szépirodalmi munkákat tartalmazó, s túlnyomó részben az 1880-as, 1890-es években, s a 20. század első két évtizedében kiadott művekből állt. Ezekhez tucatnyi reformkori és mindössze három 18. századi könyv, egy 1790-es latin–német szótár, ezen kívül Gracianus 1752-es könyvének, a *De prudentia civili maximae* (Az udvari ember, vagy a polgári erkölcsről), és John Locke *A gyermekek neveléséről* c. művének 1771-es kolozsvári kiadású példánya járult. (A gyűjtő elsősorban használni akarta könyveit, nem könyvmúzeumot létesíteni.)

Jellemző a kollekcióra a nagyszámú kolligátum is: a művelt, bibliofil gyűjtő a hasonló témájú, valamilyen szempontból rokonítható könyvek közül, alighanem helykihasználás céljából is, kettőt – hármat, négyet-ötöt egybekötöttet, 174 társaskötetet hozva így létre. (Pl. az 1911–1920-as Modern Könyvtár kötetei.)

„Még nem találkoztam emberrel, aki annyira szerette volna a verseket” – írta Espersitről József Jolán 1923-ban. A gyűjtemény szépirodalmi hányadának 12%-a a vers, főleg magyar klasszikusok, kortárs külföldi költők egyéni kötetei, antológiái. A dráma majdnem duplája ennek a mennyiségnek. A legtöbb persze az elbeszélés, regény, az összes szépirodalmi műnek majd kétharmada. Itt legtöbb a francia és a skandináv szerző. A drámai és epikai gyűjteményt olyan nevek fémjelzik, mint Balzac, Anatole France, Flaubert, Hamsun, Ibsen, Maupassant, Romain Rolland, Strindberg, Zola, de szerepel itt Tolsztoj, Dosztojevszkij, s a századelő néhány divatos szerzője, például Maeterlinck, Mereskovszkij. A magyarok közül elsősorban a *Nyugat* íróinak munkái vannak jelen.

Az Espersit-könyvtár 38%-át kitevő szakirodalmi művek ugyancsak a gyűjtő igényességét, műveltségét bizonyítják. Az elsősorban kortárs szakírók, valamivel több külföldi, mint hazai, rendkívül széles körben, legalább húszféle tudományágból közvetítik a legfrissebb ismereteket. A legtöbb persze az irodalom- és történettudományi munka (Petőfiről majd negyven különböző írás), majd körülbelül egyenlő arányban 60–70 kötet a szociológia, lélektan, filozófia, művészettörténet. Az orvostudomány, biológia, fizika szintén ilyen arányú, de a természettudományi anyag általában kevesebb. Képviselteti magát még a földrajz, a vallástörténet, és legalább tucatnyi munkával jelen van a jog, könyvtartan, közgazdaságtan, nyelvtudomány, zene, de találni a gyűjteményben szótárat, útikalauzt és például a szabadkőművességről szóló könyveket is. (Espersit maga is szabadkőműves volt.) A kollekció nyelvi szempontból is homogénnek mondható, a magyar, s a főleg szépirodalmi és történettudományi munkákat, műfordításokat magában foglaló 254 német nyelvű kötet mellett mindössze öt-öt latin és francia, négy angol, két spanyol és egy olasz nyelvű könyvet tartalmaz.

Nem volt jellemző az Espersit-könyvtárra a bibliofil vagy dedikált művek nagy száma sem, a kevés kivétel közé tartozik például a gyűjtemény alighanem legjobb könyve, Gonda Józsefnek a Tevan kiadásban megjelent (1912) *Semper idem* című gyűjteményes kötete. Az egykori vásárhelyi társ, az Ady-követő polgári radikális író, szerkesztő (1877–1913) a következő meglehangú ajánlással adta barátjának könyvét: „Kedves, régi harcostársamnak, jó barátomnak szeretettel: Hódmezővásárhely, 912. nov. 25. Gonda József.”

Másik barátja, Ormos Ede, a szociáldemokrata újságíró, ügyvéd (1873–1944) saját példányát ajándékozta Espersitnek Fustel de Coulanges: *Az ókori község* című jogtörténeti munkájának 1888-as kiadásából, legalábbis erre enged következtetni a könyvben az „Ormos Ede 1891” possessor bejegyzés.

A gyűjtő igényesen válogatott könyveinek esztétikumát az egységes külső és az ex libris adta. Az általában sötét tónusú félvászon kötéshez könyvkötői kétféle papírt használtak; a gerinc és a könyv sarkainak burkolása elütő volt a kötéstábla többi részétől, a gerincre vízszintesen, több sorban aranyozták föl a szerző nevét és a címet. Törekedett a színazonosságra magyar, idegennyelvű könyvei és a folyóiratok kötetésénél. A jelesebb kiadói kötésű könyveket meghagyta eredeti alakjában.

Az Espersit-könyvtárat nagyszámú irodalmi, kulturális, társadalomtudományi folyóirat, évkönyv, kalendárium egészítette ki. A gyűjtemény 1932-ben 160 kötési egység periodikummal érkezett Vásárhelyre, ezekből jelenleg is megvan 85 kötet. Tucatnyi folyóiratnak legalább három évfolyamon át előfizetője volt (legalábbis ezt mutatja a meglévő anyag). Legtovább a *Nyugatot* járatta, ennek 1909-től 1928-ig húsz, József Attila, Juhász Gyula és Móra Ferenc kezenyomát őrző évfolyama található a vásárhelyi könyvtárban. Továbbá három vagy több évfolyama volt könyvtárában a *Budapesti Szemlének*, az *Ethnographiának*, a *Gyűjtőnek*, a *Huszedik Századnak*, az *Irodalomtörténetnek*, a *Jövendőnek*, a *Szabadgondolatnak*, a *Századoknak*, a *Századunknak*, a *Szocializmusnak* (ezek javarészt meg is vannak Vásárhelyen), de az érdeklődése határait kijelölő színskála magában foglalta a *Könyvbarátok Lapja*, a *Literátúra*, a *Magyar Bibliofil Szemle* és a *Széphalom* egy-két évfolyamát is.

FERENC KŐSZEGFALVI

Die Espersit-Theka und ihre Nachwelt

Die Schriftstellerlaufbahn des Makóer bürgerlichradikalen Advokaten, Literaturfreundes und Kunstliebhabers János Espersit (1870–1931) begann zu Hódmezővásárhely. Nach seinen Mittelschulestudien begann er bei den dortigen Zeitschriften zu arbeiten. Damals legte er den Grund seiner später berühmt gewordenen Bibliothek. Auf Grund seiner Bildung, die er im protestantischen Gábor Bethlen Gymnasium und im Kreise des berühmten Mahlers János Tornyai erwarb, sammelte, kaufte er mit sicherem Geschmack und Anspruch seine Bücher und Zeitschriften. Seine Bibliothek (das Material zu Vásárhely) enthielt ungarische (86%), deutsche (13%) Bücher (dessen Zweidrittel bildeten belletristische Werke, französische, deutsche, skandinavische, russische Schriftsteller, die Schriftsteller der Zeitschrift *Nyugat*), die in ihrer Mehrheit zwischen 1890 und 1920 herausgegeben wurden. Die Mehrheit seiner Fachbücher bildeten literaturhistorische, historische Werke, es waren aber unter ihnen Bücher aus den verschiedensten Gebieten der Wissenschaften, von der Philosophie bis zur Physik. Er wollte nicht antike oder Bibliophil-Bände erwerben, seine Bücher waren in gleichförmigen Einbänden mit Ex-libris versehen.

Diese Sammlung, die – wie es allgemein bekannt ist – auch von Gyula Juhász und Attila József benutzt wurde, wurde nach dem Tode des Sammlers, 1932, versteigert. Die Theka wurde von der Stadt Hódmezővásárhely für ihre öffentliche Bibliothek gekauft. Nach der Katalogisierung wurde die Sammlung sofort zum Gebrauch übergeben. Aus der Kollektion, die 1492 Bände (2043 Werke) enthielt, kennen wir heute nur 504 Bände. Daraus sind 219 Bände in der Gedenkausstellung des Makóer Espersit-Hauses, die übrigen in der Németh László-Bibliothek zu Hódmezővásárhely zu finden, als eine nicht leihbare Einheit.

KÖZLEMÉNYEK

Két fragmentum művelődéstörténeti értékéről.* Az Egyetemi Könyvtár U. Fr. I. m. 60. jelzetű, négy oldalas, hajdan Platónnak tulajdonított alkímiai témájú töredéke és a Központi Szeminárium S. Fr. I. m. 36. jelzetű, szintén alkímiai és szintén négyoldalas Geber-féle töredéke a középkor végén minden bizonnyal egyazon kódex lapjaiként volt olvasható.¹ Az előbbi részlet Pseudo-Platón *Liber quartus cum commento Hebuhabes Hamed explicatus ab Hestole* műve negyedik könyvének egy részlete, az utóbbi pedig Pseudo Geber *Summa perfectionis magisterii in sua natura* című híres traktátusának a Vénusz és a Szaturnusz lényegét tárgyaló részében olvasható. Mindkét mű viszonylag korán hozzáférhetővé vált nyomtatásban is,² így a kéziratokat – gyanús témájuk mellett – talán éppen a nyomtatott változatok megléte tette fölöslegessé, és ezért használta egy 17. századi könyvkötő – minimális antikváriusi tiszteletet tanúsítva az illusztrált középkori manuscriptumok iránt – tiszta bőr helyett kötőanyagul őket. Fennmaradásukat mindenesetre éppen méltatlan sorsuknak köszönhetik. A szerény hazai forrásanyag kiegészítését célzó fragmentum-kutatás talált rájuk, mikor a II. József féle kolostorfelosztások eredményezte abolíciós anyagból származó, majd az Egyetemi Könyvtárba és a Szemináriumba kerülő őrzőkönyvekről lefejtették az efféle új forrásokat, vállalva az azonosítással és a proveniencia kutatással járó bizonytalanságokat.³

A most bemutatandó szövegrészletek betudott szerzői ráirányítják a figyelmünket a középkori alkímia két forrására, az inkább szellemi természetű, spirituális görög, és a gyakorlatibb, kísérletezőbb arab tradícióra. Bár magának Platónnak komoly kutatás természetesen nem tulajdonít alkímiai korpuszt, művei (köztük a *Timaios*) gazdag táptalajai az alkímiai interpretációknak. A tulajdonképpeni alkímia azonban csak ezután születik, a Kr. u.-i első évszázadokban, a hellenizmus és a szinkretizmus bölcsőjében, a gnosztikus, neoplatonikus, neopythagoreus, sztoikus, epikureus, görög és egyiptomi tradíciók bábáskodása mellett. Keresztapja Hermész Trismegisztosz, fiatalkora pedig az arab filozófia jegyében telik. Az arabok közül a legjelentősebb alkímista a nyolcadik században élt Abu Musa Jabir ben Hajjan ben Abdallah El-sufi El-Tarsufi El-Kufi

* A téma részletes feldolgozása az *Iskolakultúra* 1995. 5. számában olvasható.

¹ MEZEY László (rec.): *Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestiensis*. Bp. 1983. 78–79. Uő.: *Fragmenta latina codicum in bibliotheca Seminarii Cleri Hungariae Centralis*. Bp. 1988. 46–47. J. FODOR Adrienne: *A nagyszombati jezsuiták könyveiről lefejtett kódextöredékek*. = *Ars Hungarica* 1989. 1. sz. 51–56.

² Ps-Platón fragmentum sorait: *Theatrum Chemicum*. Argentorati, 1622, Vol. 5. 197–200. A Ps-Gebert pedig egyrészt: GEBER: *Summa perfectionis Magisterii in sua natura, ex Bibliothecae Vaticanae exemplari. Liber Investigationis Magisterii et Testamentum*: Gedani, apud Brunonem Laurentium Tanchen, 1682. 1–199. a 124–127. és 133–136. oldalakon, másrészt: G. GRATUROLUS: *Verae alchimiae artisque metallice citra aenigmata doctrina certusque modus scriptis*... Vol. I–II. Basel, 1561, I. 118–184., valamint: MANGET: *Bibliotheca chemica curiosa*. Vol. I–II. Genova, 1702. I. 519–557.

³ Vö. MADAS Edit: *Adalékok a Központi Szeminárium Pozsonyból származó kódextöredékeinek provenienciájához*. = *Ars Hungarica* 1989. 17. sz. 1.

(latin szerzőknél egyszerűen: Gabir vagy Geber), akinek híre olyan nagy volt, hogy több írás – köztük a vizsgálatunknak kitett szövegek egyike – az ő művének tüntette fel magát.

Az érdeklődők válogathatnak a bőséges, és változatos színvonalú szakirodalomból,⁴ amely bemutatja az alkímista laboratóriumban folyó titkos eseményeket, a sokrétű szimbolizmussal telített alkímiai ikonográfiát, vagy a transzmutáció pszichológiai értelmezését kínálja.⁵ A történeti művekben viszonylag kevés adat található a kéziratárakban is ritkább Ps-Platón szöveghez. Nem a *Liber Quartus* az egyetlen Platónnak tulajdonított alkímiai vagy mágikus mű, Badawi még tizenkettőt említ, amelyeknek vagy csak a címét ismerjük, vagy kéziratuk is fennmaradt,⁶ de ez a legismertebb. Berthelot nagy alkímia-történetében a szövegben előforduló 'Aron noster' szókapcsolatból arra következtet, hogy zsidó műről van szó, de ezt további argumentációval nem támasztja alá.⁷ Sok találgatásra ad okot a kommentátor személye: Hebuhabes Hamed, valamint a szövegben előforduló másik név, Thebit. Ez utóbbi – Badawi szerint Thābit ibn Qurrah – kéri az előbbi – Ahmad ibn al-Husain ibn Jahar Bukhtart – magyarázza meg, mit tanított Platón az okkult dolgokról, mely kérdésnek Hebuhames a tömör és aforisztikus platóni főszöveghez csatlakozó bő fizikai és alkímista jegyzetekben tesz eleget. Ha jól dekódoljuk a Thebit nevet, és valóban Thābit ibn Qurrahról van szó, akkor a kommentátor személyében nem alkímiai, hanem asztrológiai autoritást tisztelhetünk.⁸ Patai megemlíti, hogy a 'habes' lehet pusztán félreértése az 'aben' vagyis 'ibn' szónak, így esetleg Hebuha ibn Hamed néven kellene azonosítani kommentátorunkat.⁹ Berthelot véleményét a zsidó szerzőségről a lehetőség szintjén elfogadva felteszi Patai, hogy a látszólag arab nevek valójában héber bibliai nevek elferdített változatai is lehetnek.¹⁰ A kérdésnek azért jelentős a téje, mert ez alapján lehetne állást foglalni afelől, vajon a mű latin hamisítvány, vagy arabból, esetleg héberből fordították.¹¹ A korántsem eldöntött kérdésben Berthelot határozottan a fordításverzió mellett foglal állást, és a fordítás elkészülésének idejét 1200 körülre teszi.¹²

⁴ E. J. HOLMYARD: *Alchemy*. London, 1957., W. GANZENMÜLLER: *Die Alchemie im Mittelalter*. Paderborn, 1938., P. KIBRE: *Studies in Medieval Science, Alchemy, Astrology, Mathematics and Medicine*. London, 1984., L. THORNDIKE: *A History of Magic and Experimental Science*. Vol I–VIII, New York, 1934–1958., R. KIECKHEFER: *Magic in the Middle Ages*. Cambridge, 1989., M. BERTHELOT: *La Chimie au Moyen Age*. Vol. I–III. Paris, 1893., R. PATAI: *The Jewish Alchemists. A History and a Source Book*. Princeton, 1994., WAITE: *The Secret Tradition in Alchemy*. 1926., SZATHMÁRY László: *Az aurum potabile, az örök élet itala*. = A magyar gyógyszer tudományi társaság értesítője (9.) 1933. 108–116. Uő.: *A magyar iatrokemikusok*. uo. 297–320., Uő.: *Az alkémiai jelképek megfejtéséről*. uo. (10.) 1934. 323–340., Uő.: *Az asztrológia, alkémia és misztika Mátyás király udvarában*. In: *Mátyás király emlékkönyv*. Bp. 1940., Uő.: *Magyar alkémisták*. Bp. 1986., FÖNAGY Iván: *A mágia és a titkos tudományok története*. Bp. 1943., ENDREI Walter: *Régi vegyjelek*. Bp. 1974 és az *Ambix* című folyóirat 1937-től kezdve.

⁵ Pszichológiai interpretációt nyújt számos művében Jung, valamint az ő nyomán többek közt: Johannes FABRICIUS: *Alchemy. The Medieval Alchemists and their Royal Art*. Wellinborough, 1989.

⁶ A. BADAWI: *La transmission de la philosophie grecque au monde arabe*. Paris, 1968. 42–45.

⁷ BERTHELOT: *i. m.* Vol. I. 248. és 398. A Berthelot e véleményét idéző szakirodalom (THORNDIKE Vol II. 783. n. 2., BADAWI 43. stb.) egy kezdeti tévedés miatt, majd a hibát ellenőrzés nélkül hagyományozva Vol. II. 398. p.-re hivatkozik. Az Aron noster a nyomtatott változatban (*Theatrum chemicum*, Vol V.) a 120. p.-n fordul elő.

⁸ Róla lásd még: Francis J. CARMODY: *The Astronomical Works of Thabit ben Qurra*. Berkeley, 1960., Marie-Thérèse D'ALVERNY: *La transmission des textes philosophiques et scientifiques au Moyen Age*. Paris, 1994.

⁹ PATAI: *i. m.* 372.

¹⁰ Uo. n. 9.

¹¹ Lásd még M. STEINSCHNEIDER: *Die europäischen Übersetzungen aus dem Arabischen bis Mitte des 17. Jahrhunderts*. Wien, 1906. 44.

¹² BERTHELOT: *i. m.* Vol. I. 398.

„Liber Quartus” kéziratokkal mindenestre a 13. századtól kezdve rendelkezünk,¹³ a Ps-Geberhez képest kevés könyvtárban találkozunk vele, és különösen ritkák és értékesek a korai, 13. századi kéziratok, mint amilyen a vizsgálatunk tárgyát képező töredék.¹⁴

Különösen érdekes, hogy Magyarországon, az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában is találunk egy „Dixit Plato, opus ducitur” kezdetű kéziratot a 15. századból (1487-ből?), ez azonban nem azonos a „Liber Quartus”-szal (MS. 272. ff. 135–138.), de ugyanitt megtaláljuk Geber *Chimia* című könyvének egy részletét (ff. 2–76.), ez pedig éppen a *Summa perfectionis* alternatív címe.¹⁵ Ezek szerint, és a későbbiekben bemutatásra kerülő párizsi kézirat szerint Platónnak és Gebernek tulajdonított alkímiai iratok egybekötése nem volt példa nélkül álló.

Ahogy a Széchényi Könyvtár-béli alkímiai gyűjtemény, valószínűleg a mi eredeti könyvünk is több írást tartalmazott. A lapok tetején mindenestre az olvasás megkönnyítésére – és az azonosítást végző utókor hálájára – fejlécben jelezték, hogy éppen melyik íratról van szó. Többek közt ezek a kék és piros betűkből álló fejlécek (Plato L. 4. és GEB L. 5’), (valamint a hasonló méretű írástükrök) segítettek megállapítani, hogy a két töredék ugyanabból a kódexből származik. A Platónnak tulajdonított nagyobb betűs, rejtélyes, tömör szöveg és a Hebuhabes Hamed féle apróbb betűs, bővebb, tudományos magyarázat más kéz írása. A szöveg megszokott rövidítésekkel él, kék és vörös kezdőbetűket tartalmaz, az olvasást csak a leromlott állapota, hajtogatások, szakadások, hiányok nehezítik meg.

A fragmentum keletkezésének lokalizálásához és datálásához fontos adalékokat, kodikológiai szempontból értékes információkat szolgáltathat az iniciálék művészettörténeti vizsgálata, mely esetünkben egy színes iniciálé (később) félg befekettített férfifejére, talán Platón arcképére támaszkodhatott. A szakértő szerint a keret, a betű formája, a végén a csomókkal közép-európai jellegű, „az iniciálékban látható fej rajza és formái távoli cseh-morva igazodást mutatnak. (...) Az iniciálé feltételezésünk szerint 1360 körüli munka.”¹⁶

¹³ Leggyakrabban az alábbi incipitekkel: Consideravi res ex quattuor naturis et inveni; Cum res ex eodem genere sint radices; Dixit Plato. Cum res ex eodem genere; Dixit Plato. Et corpus cum separaveris ipsum; Dixit Thebit, dixit Eubohabes Hames; Dixit Thebeth Hames filio Hasom filio Gahar elegimus apud finem; Hec scientia incipit a potentia et pervenit ad actum; L. THORNDIKE–P. KIBRE: *A Catalogue of Incipits of Medieval Scientific Writings in Latin*. Cambridge, 1937., és bővített kiadás: Cambridge, 1963.

¹⁴ Oxford, Digby 219, 16. sz. vége, ff. 120–143; San Marco, XVI, 2, 14. sz. ff. 43–46; San Marco, XVI, 3, 15. sz. ff. 291–303; Bologna 138, 15. sz. ff. 216v–221v; Bologna X 270, 15. vagy 16. sz. f. 135r; Bologna 303 (500), 15. sz. ff. 305r–308r; Venezia, Bibliotheca Marciana XVI, 3, c. 1472, ff. 291–303; Paris, Bibliothèque Nationale 6514, c. 1300. ff. 88r–101r; Ugyanezt a forrást más katalógusok szerényebben 13–14. századra datálják. A kérdésnek azért van jelentősége, mert ez az egyetlen kézirat, amely régiségben rivalizálhat a mi töredékünkkel, valamint – bár erről a szakirodalom elfelejt megemlékezni – ebben is megtaláljuk a Ps-Geber féle Summát! Lásd THORNDIKE–KIBRE: *A Catalogue of Incipits...* Dorothea WALEY SINGER: *Catalogue of Latin Vernacular Writings*. Vol. I–III. Brussel, 1928–1931., F. J. CARMODY: *Arabic Astronomical and Astrological Sciences in Latin Translation*. London, 1956.

¹⁵ BARTONIEK Emma: *Codices latini mediæ ævi*. Bp. 1940. Országos Széchényi Könyvtár, 244–247. MS. 272. (régí jelzetten: 611 Quart. Lat.) ff. 135–138. „Dixit Plato opus ducitur x dealbat Venerem et firmat se. Explicit de libro abdi. Anno domini Millesimo quadringentesimo Octuagesimo septimo. Quartodecimo die mensis Juli. Per dominum Johannem Starckenperger... plebano in hospitali civium salczburgensium, Scriptorem vero Laurencium Hepperger cuius anime et omnium fidelium requiescant in pace Amen etc...”

¹⁶ WEHLI Tünde: *Kódexkutatás és művészettörténet*. = *Ars Hungarica* 1989. 1. sz. 70–71.

A Ps-Geber féle *Summa Perfectionis* sokkal elterjedtebb olvasmány volt a középkorban, és a jelenkori szakirodalmat is jobban foglalkoztatja mint a „Liber Quartus”.¹⁷ Ez volt talán a legfontosabb alkímiai szöveggyűjtemény a késő-középkori nyugaton, kritikus pozíciót töltött be az alkímia fejlődésében. Az attribúció ebben az esetben kevésbé átlátszóan hamis mint Platónnál. Geber valóban jelentős korpuszal gyarapította az alkímia irodalmát, ezért léphetett be a disziplina azon autoritásai közé, akiknek különösen szívesen tulajdonítottak további iratokat. A *Summa perfectionis* esetében azonban a szöveg elrendezésének szabatosága, didaktikus skolasztikus argumentációja is (mint arra maga a „Summa” cím is utal) növeli gyanúkat, hogy a szöveget végül ne fordítsanak, hanem latin hamisítványnak véljük. Nincsen továbbá tudomásunk az arab eredetiről, legyen az valóban Geber műve, vagy arab hamisítvány, valamint a szöveg terminus választása és benne kifejtett alkímiai elmélet is inkább a 12–13. századi latin és arab művekre emlékeztet. Berthelot végül amellel foglalkozott, hogy az írás nem régebbi ebben a formájában a 13. századnál, bár lehet, hogy anyagában, mondataiban korábbi is kölcsönöz, akár még Gebertől is. Szerinte a legvalószínűbb hipotézis, hogy 13. századi latin szerzők felhasználták a tudós Geber nevét saját felfedezéseik publikálásához.¹⁸ William Newman a (Sumával együtt öt összetartozó írást egybefoglaló) corpus geberianum vizsgálatok mikrófilológiai vizsgálatok alapján 13–14. századi szerzősége, név szerint Paulus de Tarentóra következtet. Taranto más művei ugyanis és a corpus geberianum szövegei mintha kereszthivatkozásokat tartalmaznának, függenének egymástól, emlékeztetnek egymásra.¹⁹

A *Summa* kéziratait szinte minden nagyobb európai kéziratgyűjtemény katalógusában megtaláljuk,²⁰ és a Ps-Platón esetével ellentétben itt több olyan kéziratot találunk, mely régiségben versenyre tud kelni a miénkkel.²¹ Ezek egyike pedig éppen az a Bibliothèque Nationale-beli miscellán irat, amely egyszerre tartalmazza a két forrást, talán éppen úgy, mint a mi eredeti

¹⁷ THORNDIKE: *i. m.* Vol. III. 41. Vol. VI. 18., GANZENMÜLLER: *i. m.* 48–51., HOLMYARD: *i. m.* 134–141. Uő.: *The Identity of Geber.* = *Nature* No. 2780, III. Feb. 10, 1923. 191–193., STEIN-SCHNEIDER: *i. m.* 20–21., E. DARMSTAEDTER: *Die Alchemie des Geber übersetzt und erklärt.* Berlin, 1922., H. KOPP: *Beiträge zur Geschichte der Chemie. Drittes Stück.* Braunschweig, 1875. 13–53., LIPPMANN: *Entstehung und Ausbreitung der Alchemie.* Berlin, 1919. 485. stb.

¹⁸ Uo. 149–150.

¹⁹ W. NEWMAN: *Summa Perfectionis of Ps-Geber.* = *Archives internationales d'histoire des sciences* 35: 114–115. (1985.) 240–302. Uő.: *New Light on the Identity of Geber.* = *Sudhoffs Archiv – Zeitschrift für Wissenschaftsgeschichte*, 69:1 (1985.) 76–90.

²⁰ Az alábbi incipitek egyikén: *Istam veram scientiam quam ex libris; Nunc vero totam intentionem sublimationis; Sunt ergo impedimenta; Totam nostram metallorum transmutandorum scientiam; Totam nostram scientiam (intentionem) quam ex libris; THORNDIKE–KIBRE: A Catalogue of Incipits...*

²¹ Cambridge, Corpus Christi College 99, 15. sz.; Copenhagen, Bibliotheca regia Hafniensis, Gl. kgl. S. 236, F. 15. sz. ff. 99–107; Cues 299, 14. sz. ff. 50v–74v; Florence, Riccardian Library, 1165, 14. sz. f. 11r–37r; St. Gallen, Stadtbibliothek, 300, 13–14. sz. ff. 37r–56v; Wolfenbüttel, Landesbibliothek, 4504, 14. sz. ff. 195r–231r; Bayerische Staatsbibliothek, 353, 13. sz. ff. 85r–116v; Bayerische Staatsbibliothek, 276, 14. sz. ff. 50v–75v; Bayerische Staatsbibliothek, 455, 15. sz. ff. 23r–90v; Bayerische Staatsbibliothek, 12026, 15. sz. ff. 15v–31v; Praha, 1984, 14. sz. ff. 79r–117r; Wien, 2449, 14. sz.; Wien, 5286, 5509, 5477, 5286, 11336. stb.; Paris, Bibliothèque Nationale 6514, c.1300. ff. 61r–84v és 174–186; Lásd még J. CORBETT: *Catalogue des manuscrits alchimiques latins.* I. 1939. Párizshoz, II. 1951. Párizson kívüli francia területekhez, I. 22, 35, 38, 74. II. 75. 159. D. WALEY SINGER: *i. m.* 105. *Catalogus codicum manu scriptorum latinorum qui in C. R. Bibliotheca publica atque universitatis pragensis asservantur*, auctore Iosepho TRUHLAR. Pragae, 1905. 106. *Tabulae codicum manu scriptorum in bibliotheca palatina vindobonensi asservatorum.* Vindebonae, 1868.

kódexünk, amelyből jelenleg csak a két töredékről tudjuk biztosan, hogy fennmaradtak, bár feltehetően a töredékeket tartalmazó műveken kívül más alkímiai könyvek is szerepeltek benne. Ez a könyv azon alkímiai gyűjteményeknek egy példánya, melyekbe, hasonlóan, mint az OSZK beli 202-be²², vagy 272-be, tematikusan egybekötötték a rendelkezésre álló és alapvető szakirodalmat a Raymundus Lullusnak tulajdonított hatalmas alkímiai korpusz egyes darabjaitól kezdve különböző Tractatus de alchimiákon és Praecepta alchimicákon keresztül „secundum Hermetem Regem Egipciorum” könyveig, Rhazestől Avicennán át Geberig. Ezek közt megemlíthetjük még a bécsi 5477-es kódexet, mely a „Summa magisterii” után közvetlenül tartalmaz egy írást a következő címmel: „Interrogationes regis Kalich et responsiones Morieni de omnibus, in quibus efficacia magisterij Hametis constat probari”.²³ A Hames név márpedig ismerős a számunkra, éppen a Ps-Platónban megnyilatkozó kommentátor neve volt ez.

Térjünk azonban most vissza szűkebb témánkhoz, a töredékhez. A szöveget egy kéz írta, kevésbé sérült, mint a Ps-Platón, viszont sokkal jobban elhalványodott, és ez helyenként az olvasást is megakadályozza. A fejléc, mint fentebb szó esett róla, vörös és kék betűkkel igazítja útba az olvasót, hogy mely alkímiai írást is tanulmányozza éppen.

Nyitva maradt még a töredékek eredetének és használatának kérdése, amire még felszínes választ is csak egy összetett vizsgálat elvégzése után lehet adni. Ez a vizsgálat magában foglalja a tárgyalat töredék, az őrzőkönyv és a tömítőanyag vizsgálatát, de nem feledkezhetünk meg a többi töredékről sem, hiszen nem zárható ki, hogy – mint esetünkben – további részletekre bukkanunk ugyanabból a kódexből.²⁴ Ilyen és ehhez hasonló kutatások szükségesek ahhoz, hogy nyugodt lelkiismerettel állást foglalhassunk a provenientia originis és az usus felől. A Geber töredék hordozókönyve Ludovicus Granatensis *Introductio ad Symbolum Fidei* (Coloniae, 1588) írása, melyet 1632-ben kötöttek membrana scripta a nagyszombati jezsuita könyvtár 1690-es katalógusa szerint.²⁵ Az Egyetemi Könyvtár állományának előtörténetét ismerve²⁶ valószínűnek mondható, hogy az Egyetemi Könyvtár és a Központi Szeminárium fragmentumainak hordozókönyvei közül a többség 1632 és 1640 közt került kötésre, feltehetően egyazon könyvkötő műhelyben. Az 1632-es könyvtárrendezés során felmerült újrakötési igények folytán hirtelen megugró bekötendő könyvmennyiség tette indokolttá, hogy a könyvkötők a drágább tiszta pergamen helyett a beírt pergamenekhez forduljanak. Ezt az eljárást nagyjából az ekkoriban feleslegessé váló liturgikus kódexek bánták, ezek szomorú sorsában osztozott a mi alkímiai kódexünk. Fodor Adrienne feltételezése szerint a beírt pergameneket kínáló, változatos tematikájú (jogi, természetfilozófiai, orvosi) kódexgyűjtemény Esztergomból eredhet, ahonnan a török előrenyomulása miatt szállították a biztonságosabb nagyszombati könyvtárba.²⁷

Kecsegtet némi remény, hogy a katalógusok további elemzése, valamint fragmentum-lefejtés és kutatás révén az eredeti kódexből további részletekre bukkanunk, kötéstáblában, vagy kalandosabb úton fennmaradtak. Addig is be kell érünk a Ps-Gebert és Ps-Platont egyaránt tartalmazó

²² Ennek jelkulcsát ENDREI könyvében bemutatja, i. m. számozatlan oldal.

²³ *Tabulae codicum manu scriptorum in bibliotheca palatina vindobonensi asservatorum*. Vindebonae, Vol. IV. 1870. 130–131.

²⁴ Lásd még: MADAS Edit: i. m. 47–48.

²⁵ FARKAS Gábor: *Nagyszombat 1632–1690*. In: *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*. II. Szeged, 1997. 85. és 233.

²⁶ (Az Egyetemi Könyvtár állományának előtörténetét korábban Dümmerth Dezső, újabban Farkas Gábor dolgozta fel) DÜMMERTH Dezső: *A budapesti Egyetemi Könyvtár gyűjteményének keletkezése (1561–1635)*. In: Uő.: *Írástudók küzdelmei*. Bp. 1987. 93–120., Uő.: *A budapesti Egyetemi Könyvtár állományának alapjai (1586–1605)*. Uo. 121–154., és FARKAS Gábor: i. m.

²⁷ J. FODOR Adrienne: i. m.

BN 6514-el, a bécsi 5477-es kódexszel és az OSzK 272-vel, melyek elpusztult kódexunkéhoz hasonló szellemiségükkel talán vigasztalnak az előbbi elvesztéséért. További kutatások tárgyául is érdemes választanunk ezeket mert egyfelől kodikológiai és könyvtártörténeti tanulságok lappanghatnak bennük észrevétlenül, másfelől pedig a létező magyar alkímiatörténeteket kiegészíthetnék egy még hiányzó, középkori fejezettel.

LÁNG BENEDEK

Bártfai históriák. Bártfai históriákkal, egész história-sorozatokkal szép számmal találkozhatunk Gutgesell Dávid működésének idejéből: 1582 körül (Huszi Péter: *Aeneise*, Szegedi Veres Gáspár: *Szép rövid história két nemes ifjak igaz barátságokról*, Sztárai Mihály: *Ákháb és Illés históriája*, Torkos János: *Absolon históriája*)¹ és az 1590-es évek végén (Dézsi András: *Az ifjú Tóbiásnak históriája*, név nélküli szerzőtől: *Abigail históriája* és Kákonyi Péter: *Egy szép história a nagy erős Sámsonról*).² A másik bártfai nyomdásztól, idősebb Jakob Klössstől viszont már csak két históriakiadás maradt fenn, valószínűleg a 17. század első-második évtizedéből: Póli István: *Jovenianus ... históriája* és Munkácsi János: *Tóbiás élete* című műve.³ Fia, ifjabbik Jakob Klöss pedig mintha már fel is hagyott volna a korábban oly népszerű históriák kiadásával, annyira kevés az, amelyet tőle e téren ismerünk. Valójában azonban más a helyzet: a most ismertetendő három kiadvány mindegyike a bártfai nyomda terméke három különböző évtizedből, és ifjabb Jakob Klöss nevéhez kapcsolható.

1. SZATTAY Kristóf(?): *Icon vicissitudinis humanae vitae* – [Bártfa]

A három tárgyalandó história közül az *Icon vicissitudinis humanae vitae* című, Ali budai basáról szóló históriát már korábban is a bártfai nyomtatványok között tartották számon. 16. század végének, időben közel a históriában megénekelt eseményekhez: Kalajlikoz Ali először 1580–1583 között, másodszor 1586–1587-ben volt budai basa, 1587 februárjában bekövetkezett haláláig; az ő házasságáról és szörnyű haláláról tudósít a moralizáló história. A mű egy csonka példánya Ihász Gábor adományaként került a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárába. Szövegét Szilády Áron tette közzé, aki egy másik (lőcsei) kiadás töredékéről is beszámolt.⁴ Az *Icon vicissitudinis humanae vitae* szerzője⁵ sokáig rejtély volt a szakirodalomban, annak ellenére, hogy a záró strofa szerint az énekszerző már hatodik históriájáról beszélt. Az utóbbi időben Szentmártoni Szabó Géza állt elő a szerző személyére vonatkozó megalapozott feltételezéssel: a históriában többször név szerint szereplő Szattay Kristóf, aki Homonnai Drugeth István megbízásából Budán 1586–1587-ben követséget viselt, lehetett a mű szerzője.⁶

A továbbiakban az Ali basáról szóló históriának arról a bártfai kiadásáról lesz szó, amelynek egyetlen példányát az Akadémiai könyvtárban őrzik.⁷ Címlap nélküli nyomtatvány; a história

¹ RMNy 499, 500B, 501, 502.

² RMNy 820, 826, 792.

³ RMNy 924, 950.

⁴ ItK 1893. 80–87. – A lőcsei kiadás egy újabb példányáról Pekár Károly adott hírt: ItK 1903. 375–377.

⁵ Korábban Ihász névteleneként, majd Nádasdi vagy Újhelyi névtelenként is említették a história keletkezési helye alapján.

⁶ *Új Magyar Irodalmi Lexikon*. Főszerk. PÉTER László. Bp., 1994. 3. köt. 1913.

⁷ Kézirattári jelzete: RM I. 4rét 235.

szövege az A1 levél rektóján kezdődik, és az A4 levél verzőján örszóval szakad meg. Incipitje: „Ali Passa dolgát mondom, halljátok.” A hely és év nélkül megjelent, csonkán fennmaradt nyomtatványt Szabó Károly 16. század végi bártfai nyomtatványnak tartotta.⁸ A Régi Magyarországi Nyomtatványok első kötete ezen időmeghatározást a következőképpen cáfolta:

„1600 utáni nyomtatvány. – A töredékben található könyvdíszek eredetileg a bártfai Gutgesell-, illetve a vizsolyi nyomda készletéhez tartoztak (Soltészné: Könyvdíszítés LIX. tábla 1, XLVII. tábla 1a). Ezeket, valamint a betűtípusokat később Jakob Klöss használta Bártfán, de együtt csak a XVII. században. A könyvdíszek elhasználtsága, a helyesírási sajátosságok (pl. Wr helyett Vr) és a vízjel 1640 tájára utal.”⁹

A bártfai nyomtatás a nyomtatványon látható betűtípusok, iniciálé és könyvdísz alapján kétségtelen, a megjelenés idejére vonatkozó újabb feltételezést azonban az alaposabb vizsgálatok nem igazolják. Farkas Ágnesnek a bártfai Klöss-nyomda anyagáról készült repertórium¹⁰ szerint az *Icon* lapjain előforduló betűtípusokat a bártfai nyomda a következő időben használta: a szövegtypust, egy 114 mm húszsormeretű antikvát, 1614–1636 között; a margón lévő kisebb típust pedig 1597–1633 között.

Az *Icon vicissitudinis humanae vitae* bártfai kiadásának szövegtypusa még nem elhasznált. Egyes, 17. századi bártfai nyomtatványokat kézbevéve megállapíthatjuk, hogy 1628-ban, Prágai András *Fejedelmek serkentő órájában*¹¹ már használtabb ez a 114 mm-es szövegtypus, mint a most tárgyalt históriában. (1636-ban pedig már nagyon kopott: valóban szükség volt arra, hogy ifjabb Jakob Klöss felújítsa ekkor a bártfai tipográfiát.) A betű elhasználódása alapján az *Icon* ezen bártfai kiadása tehát 1628 elé tehető.

A história szövegtypusának feltűnő jellegzetessége, hogy ő betű helyett sokszor ô-t is használ. E jellegzetesség a bártfai nyomtatványokon azonban csak 1623-tól fedezhető fel.¹² Az *Icon*ban még hiányzik, tehát a datálандó nyomtatványnak 1623 előttinek kell lennie, pontosabban 1614–1622 közöttinek.

Az WR – VR helyesírási változattal kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy e különbség alapján valójában nem lehet a nyomtatványt datálni, mert az Vr alak ennél a betűtípusnál már 1616-ban is előfordult.¹³

Rátérve a nyomtatás további jellegzetességeire: a 26×25 mm nagyságú, sávozott A iniciálét (a repertóriumban ez a „c” iniciálésorozat) megtalálhatjuk 1616-os, 1622-es bártfai nyomtatványon,¹⁴ 1628-ban azonban ilyen méretben már egy másik iniciálésorozatot használtak helyette.¹⁵ Az *Icon* címe fölött látható, 17×72 mm nagyságú fejléc (a repertóriumban a X. számú könyvdísz) 1608–1632 között ismert bártfai nyomtatványokon, de lenyomata nem mindig egyforma. Jobb oldali széle 1632-ben már többszörösen töredezett vonalú,¹⁶ úgy, mint az *Icon*ban. 1616-ban a könyvdísz széle még teljesen ép.

⁸ RMK I. 320.

⁹ RMNy App 68.

¹⁰ A kézirat megtalálható az Országos Széchényi Könyvtárban, a Régi Magyarországi Nyomtatványok Szerkesztőségében.

¹¹ RMNy 1400.

¹² L. RMNy 1283, 1295, 1347, 1454.

¹³ RMNy 1100, pl. az A4a lapon.

¹⁴ RMNy 1098, 1258.

¹⁵ RMNy 1401.

¹⁶ RMNy 1520, 2a lev.

A nyomtatvány legpontosabb datálását tehát a szövegtípus teszi lehetővé, de – tágabb időkörrel – a könyvdísz is megerősíti. Még a nyomtatvány papírján található vízjelet is megvizsgáltuk ebből a szempontból. Azon a papíron, amelyre az Ali basa históriáját nyomtatták, címerpajzsban kettős keresztes magyar címer látható.¹⁷ Számos bártfai nyomtatvány papírját megvizsgálva ezt a vízjelet 1622-ben fedeztem fel.¹⁸

Az Akadémiai könyvtári példány érdekessége, hogy címlapján kéziratos datálást tartalmaz, korabelinek látszó kézírással: „.... esztendőben”, ahol az évszám majdnem a felismerhetetlenségig át lett firkálva. Úgy tűnik mégis, hogy az áthúzott évszám utolsó két számjegye 21: a kettes számot jellegzetes Z formában írták, és a nagyon kis hely miatt valószínűleg csak egyes számjegy fért ki utána.

Összesítve a tipográfiai megállapításokat, elmondhatjuk, hogy az *Icon vicissitudinis humane vite* 1616-ban még nem jelenhetett meg Bártfán (még ép volt ekkor az említett fejléc), 1623-ban pedig az ékezetes ő betű miatt már nem jelenhetett meg. A papír vízjele alapján pedig legvalószínűbben 1622-ben vagy 1621-ben nyomtatták. (S végül, ami nem lehet perdöntő: a kéziratos bejegyzés szerint talán 1621-ben.) A história bibliográfiai leírása, amely egyben a Régi Magyarországi Nyomtatványok második kötetének pótlása kíván lenni:

S 1200 Bártfa 1620 körül

[Szattay Kristóf]: *Icon vicissitudinis humane vite*. [Bártfa ca 1620 Klöss jun.]

A^{5?} = [5?] fol. – 4° – Orn., init.

RMK I. 320 – RMNy App 68 – Čaplovič 175

Bp Acad ③

Szilády Áron és Pekár Károly¹⁹ az Ali basa históriájának fent említett másik kiadását lőcsei nyomtatványnak határozta meg, mégpedig a könyvdísz alapján 1629 körülinek. A latin címet (és bármilyen címet) elhagyó história szövegében a bártfai kiadást követte, de annak lapszéli jegyzeteit az első levél kivételével már nem közölte. A lőcsei kiadás 1629-es datálása sem állja meg a helyét: az Ali basa históriáját Lőcsén olyan betűtípussal nyomtatták, amelyet a Brewer-nyomda első felújítását követően, 1634-től évtizedeken keresztül használt.²⁰ A kiadvány közelebbi datálását a papírján található vízjel is segíti: ez felfüggesztett négyzet közepén látható szív alakú minta. Lőcsei nyomtatványok papírján már az 1630-as évek közepétől többféle változatban előfordult, de abban a formában, ahogyan az Ali basa históriakiadás papírján, csak 1643-ban.²¹ Ennek alapján a história lőcsei kiadása 1643 körülre feltételezhető.²² Az *Icon*nak tehát mai ismereteink szerint a 16. századból nem maradt fenn nyomtatott kiadása, csak a 17. századból ismerünk kettőt, egy 1620 körüli bártfait és egy 1643 körüli lőcseit.²³

¹⁷ Az A4 levélen látható a vízjel fölso, nagyobbik része.

¹⁸ RMNy 1258, OSzK-példány és RMNy 1257, a miskolci Lévy József Tudományos Könyvtár példánya. Köszönettel tartozom a könyvtár vezetőjének, Kis Józsefnek, hogy Kecskeméti C. János műve unikum példányának megtekintését számomra Budapesten lehetővé tette.

¹⁹ Vö. 4–5. jegyzet.

²⁰ PAVERCsik Ilona: *A lőcsei Brewer-nyomda a XVII–XVIII. században*. II. rész. = OSzK Évkönyve 1980, 349–473. – A nyilvántartásban a 14 A: 396. A nyomdafelújításról: 377–379.

²¹ Vö. RMK II. 623, II. 626, Egyetemi könyvtári példányok papírjával.

²² A vásárolt papírt, amelynek azonos a vízjele, a tipográfiai igen rövid időn belül, egy-két, nagy mennyiségnél maximum három éven belül felhasználták. Ezért 1643-tól legfeljebb egy-két év eltérés feltételezhető, ha a lőcsei kiadvány megjelenési évéről szözlünk.

²³ *A Repertoire de la poesie hongroise ancienne* (ed. HORVÁTH Iván, H. HUBERT Gabriella. Paris, 1992. Tom. I. 44.) három kiadást feltételezett (régébbi nyilvántartás alapján) a 17. század-

2. HUNYADI Ferenc: *Historia az reghi es hires neves Troia varossanak, tiz esztendeig valo meg szallasarol és rettentetes veszedelmeröl.*

Címlap nélküli, negyedréti formátumú história-kiadás. 7 levélnyi töredék (ebből négy egybe-függő, az A füzet), amelyet kötetstáblából áztattak ki. Az Egyetemi Könyvtár töredékének jelzete: RMK I. 43a. Hely nélküli nyomtatvány, nem azonosítható egyetlen más ismert kiadással sem.

Leírása Szabó Károly bibliográfiájában ill. Sztripszky pótlásaiban még nem szerepelt. Bibliográfiailag először Ján Čaplovič írta le, 1640 körüli löcsei nyomtatványként.²⁴ A meghatározás alapja valószínűleg a Trója história szövegtípusa lehetett. Ilyen méretű (114 mm húszsorméretű) típust, jellegzetesen ilyen ékezetes betűkkel valóban használt a löcsei Brewer-nyomda, de nem 1640 körül, hanem a nyomda alapításától első felújításáig, 1625-től 1634-ig.²⁵ Valójában azonban e história-kiadás sem 1640 körüli, sem korábbi löcsei nyomtatvány nem lehet, mert Lőcsén csak megtévesztésig hasonló, de nem pontosan ilyen betűtípussal nyomtattak; a szövegtípus néhány eltérő jellegzetesége alapján biztosan állíthatjuk, hogy a kérdéses Trója história nem Lőcsén készült.

A história szövegtípusát fellelhetjük viszont abban a már említett nyomdai típusrepertórium-ban, amelyet Farkas Ágnes állított össze a bártfai Klöss-műhelyről. Nyilvántartásában a 3* A típussal azonosítható, amely 1614–1632 közötti bártfai nyomtatványokon fordult elő; ugyanaz a szövegtípus, amellyel az *Icon vicissitudinis humanae vitaet* nyomtatták. Bibliográfiai meghatározás során a bártfai típusokkal (olyan esetekben, amikor könyvdísz, iniciálé nincs a segítségünkre) óvatosan kell eljárunk, hiszen bártfai nyomdai anyag került Kassára is, amikor idősebb Jakob Klöss vejének, Johannes Fischernek nyújtott segítséget az első kassai tipográfia megalapításában. A Trója-história így akár kassai nyomtatású is lehetne, akár Fischernek, akár utódjának, Johannes Festnek a munkája. A kassai tipográfia 1610–1622 közötti működésével legutóbb Farkas Ágnes és Ecsedy Judit foglalkozott, rendszerezve az 1622-ben megszűnt Fest-nyomda felszerelését.²⁶

Megvizsgálva tehát annak lehetőségét, hogy a bártfai nyomtatás mellett szóba jöhet-e a kassai is, nemleges eredményre jutunk. Klössnek kétféle, 114 mm-es antikva szövegtípusa volt: a 3 A, amelyet 1598–1612 között használt és a már említett 3* A, amellyel 1614-ben kezdett dolgozni. A 3 A verzálisai közül pl. a B, a D, kurrensei közül az *m* jellegzetesen szélesebb a 3* A típus betűinél.²⁷ A két nagyobb hasonló „kenyérbetűből” a 3 A volt az, amelyből a Kassára távozó Fischer bizonyos mennyiséget kapott, a 3* A csak Bártfán volt használatban. – Lőcsén szintén (a 3 A-val azonosítható bártfai), Kassáról átszármazott típust használták 1625-től, egészen addig, amíg az 1633-as, 1634-es nyomdafelújítás során be nem olvasztották.²⁸

A Trója-história megmaradt töredékén sem iniciálé, sem könyvdísz nem látható, de a cím, ill. fejezetcím típusait segítségül kell hívnunk a megbízható bibliográfiai meghatározáshoz.

ban: 1635. évit az RMNy App 68-ból, 1643. évit, már az itt említett meghatározás alapján; végül az Országos Széchényi Könyvtár I. 1618i: jelzetű példányát 1700 előtti hely nélküli kiadásnak vette. Valójában ez utóbbi azonos az 1643 körüli löcsei kiadással.

²⁴ ČAPLOVIČ, Ján: *Bibliografija tlači vydaných na Slovensku do roku 1700*. Díel II. Martin 1984. 859a tétel.

²⁵ PAVERCSIK: i. h. 376–377, 389.

²⁶ FARKAS Ágnes – V. ECSÉDY Judit: *A kassai nyomda 1610–1622 közötti munkássága*. = OSZK Évkönyv 1986/90. 351–382., XI tábla.

²⁷ A repertórium szerint a 3 A típusnak átöntéséből, felfrissítéséből keletkezett a 3* A típus, holott ez nincs így, a két betűtípus egymástól független, két – bár első látásra nehezen megkülönböztethető – típus.

²⁸ PAVERCSIK: i. h. 376–377.

Mind a 8,5 mm-es, mind a 6 mm-es kiemelő típus megvolt a bártfai nyomdakészletben (a repertóriumban 12 A és 1 A), Kassán és Lőcsén viszont csak a nagyobbik típus, a kisebbik nem. Mind a szövegtípus, mind a kiemelő betűk tehát megerősítik azt a feltételezést, hogy az Egyetemi Könyvtár Trója-história töredéke bártfai nyomtatású, és sem lőcsei, sem kassai kiadvány nem lehet.

A töredék hozzátétőleges megjelenési idejének meghatározásánál a szövegtípus a mérvadó (mint említettük, 1614-től kezdte idősebb Jakob Klöss használni), mert a kiemelő típusok már korábban is használatban voltak (1603-tól ill. 1612-től). A Trója históriában a szövegtípus állapota már nem új, kopottnak tűnik. Bártfai nyomtatványokat kézbe véve, ezen a szövegtípuson 1625–1626 körül mutatkoznak először a kopottság jelei, és egy nagyterjedelmű kiadvány, Prágai András Guevara-fordításának (*Fejedelmek serkentő órája*)²⁹ megjelenítésével válnak jobban észrevehetővé. A szövegtípus állapota az 1630-as évek bártfai kiadványaiban volt ahhoz hasonló, amelyet a Trója-históriában látunk. De csak az 1637 előtti kiadványoknál: a végső határáv 1637, az utolsó év ifjabb Klöss nyomdafelújítása előtt, amikor ezt a típust a bártfai tipográfusa még egyáltalán használhatta.

A bártfai kiadású Trója-história egyéb jellegzetességeit vizsgálva, terjedelméről a következőket mondhatjuk: a töredéknek megmaradt a teljes A íve (a história első éneke teljes egészében, a 2. ének eleje), a C1 és C3 levél (a 3. ének közepétől majdnem végéig) és a jelöletlen, számításom szerint az E3 levél (ez az 5. ének második feléből közöl egy kevés szöveget). Hunyadi Ferenc összesen 2300 soros históriája³⁰ – a nyomtatási jellegzetességekből kiszámíthatóan – valószínűleg a G2 levél verzóján fejeződhetett be. A bártfai kiadás terjedelme így 26 levél lehetett.

Hunyadi Ferenc históriájának a 16. századból négy kiadását ismerjük: Kolozsvár 1577, Debrecen 1582, ismét Kolozsvár 1586, Sicz (Manlius) 1592. A példányban megmaradtak címe latin és magyar nyelven egyaránt szerepel, az egyes kiadványok terjedelme 36–46 levél.³¹ A Régi Magyarországi Nyomtatványok 2. kötetében mindössze egy további kiadás adatát találjuk: Kolozsvár 1631. Ennek az újabb kolozsvári kiadású Trója históriának terjedelme: A4–F4 G2 = 26 levél.³² A história címét már csak magyar nyelven tüntették fel, úgy, ahogyan a bártfai kiadáson is, amelynek feltételezett lapszáma is azonosítható a kolozsvári kiadásával.

Nagyon valószínűnek tartom, hogy a Trója história bártfai kiadásának ez a kolozsvári kiadás volt a mintája, Klöss ezt nyomtatta le valamikor 1631 után. (Kolozsvárott ekkor még mindig szép számmal jelentettek meg históriákat, világi verseket, ezért is valószínűbb az átvétel Kolozsvárról és nem megfordítva.) Feltételezésem szerint a Trója históriát Bártfán 1630–1636 között, átlagos évet megjelölve valamikor 1633 körül nyomtatták ki. A kiadvány bibliográfiai leírása, amely egyúttal a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* 2. kötetének pótlása is kíván lenni:

S 1555 A Bártfa 1633

Hunyadi Ferenc: Historia az reghi es hires neves Troia varossanak, tiz esztendeig valo meg szállasarol es rettenetes veszedelmeröl. [Bártfa ca 1633 Klöss jun.]

A⁴ [B⁴] C⁴ [D⁴] E⁴ [F⁴ G²?] = [26?] fol. – 4°

Čaplovič 859a

Bp Univ ④

²⁹ RMNy 1400.

³⁰ Szövegkiadását ld. *Régi Magyar Költők Tára* 16. század 8. kötetében, 50–118.

³¹ RMNy 388, 508, 586 és 703.

³² RMNy 1503.

3. *Iason és Medea históriája.*

A Bártfán kiadott históriák számát ezzel a – Tinódi históriájától különböző – ismeretlen szerzőtől származó históriával is gyarapítanunk kell. Incipitje a töredékben megmaradt mű első ép sora: „Akaratja nélkül Jásont késleli.” Az Akadémiai könyvtár RM I. 8°701 jelzetű töredéke az A2, B1, B4, C2 és C4 leveleket tartalmazza. A história a C4a lapon fejeződött be. Keletkezéséről szinte csak annyit tudunk, amennyit a mű utolsó versszaka elárul: „Az ki deákból magyarrá fordítá, Ezerhatszázhuszonhatban formálá, Januariusban ezeket írá, az ifjaknak mulatságul ajánlá.” Szövegét Stoll Béla és Komlószi Tibor adta ki.³³ Megállapításuk szerint hiányzik a história 24–66., 90–133., 156–175. és 198–219. versszaka. (Egy lapra 11 versszak fért el.) Valójában ennél is több hiányzik a szövegből. Az A2a lapon leírtakkal nem kezdődhetett a história, tartalma alapján sem, hiszen itt már a Lemnos szigeti epizód következik, Jason és társainak többéves időzése a nők államában, és nincs szó az argonauták útrakeléséről. Formai érvek alapján a história elejéről valószínűleg két lapnyi, kb. 20–22 versszakra terjedő szöveg hiányozhat. A nyomtatványnak vagy nem volt önálló címlapja, vagy pedig, ha volt, az ragasztott címlap is lehetett. A szövegkiadás nem foglal állást abban a kérdésben, hogy a história egyetlen ismert példányát hol és mikor nyomtatták.

A megmaradt töredéken látható háromféle betűtípus egyértelműen ifj. Jakob Klöss bártfai műhelyére utal, mégpedig a tipográfia felújítása utáni időre, tehát 1637 utánra. A nyomtatvány szöveg típusát legkorábban 1638-tól használták Bártfán. A *Iason és Medea* szöveg típusa azonban kismértékben már használt, s így nem származhat a nyomdafelújítást közvetlenül követő évekből. A további két betűtípus a históriában a „Tertia pars” kezdetén fordul elő: egy 5 mm-es kurzív és egy 8 mm-es antikva kiemelő típus. Az 1640-es évek bártfai nyomtatványait megvizsgálva, köztük nem találtam olyat, amelyen a kurzív típus előfordult volna; először 1650-es bártfai nyomtatvány címlapján³⁴ fedeztem fel. Ugyanitt már a 8 mm-es antikva kiemelő típust is használták. Ez azonban már szedett iniciáléként az 1647-es bártfai énekeskönyvben³⁵ is előfordult. Ugyanakkor azt is számításba kell vennünk, hogy a bártfai nyomda működése az 1650-es évekre rendszertelenné vált: mindezek alapján a *Iason és Medea* históriát legvalószínűbben az 1650 körüli években nyomtatták Bártfán.

PAVERCSIK ILONA

Apaffy Mihály könyvajándéka a marosvásárhelyi scholának. A fejedelem, I. Apaffy Mihály (1632–1690) személyét nem kevés előítélet övezi. Cserei Mihály krónikás feljegyzéseiben a Fogarason elhunyt erdélyi uralkodóról azt írja, hogy önágyása

„a jámbor Apaffi Mihály, ki papnak lett volna alkalmasabb, mint fejedelemnek” nem volt erélyes ember: „nem volt néki semmi gondja az ország dolgaira”, minden fontos ügyet sógorára vagy feleségére bízott, maga „a vadászatot szerette s gyakorlotta ifjúságában, gyönyörködött igen az órákban, melyek sokféle formára csináltatván, renddel állanak vala a házban; mindenkor azok körül pepecselt,

³³ *Régi Magyar Költők Tára XVII. század.* 8. kötet, 286–296.

³⁴ RMK II. 721.

³⁵ RMNy 2163.

egyébkor vagy olvasott vagy könyveket fordított; lovakra, fegyverekre, köntösökre, oeconomiaira, mint férfiember nem volt semmi inclinatioja".¹

Az elmarasztalás a magánembert nem, az államférfit annál inkább megilleti, függetlenül attól, hogy egy hanyatló korban kényszerűségből vállalt olyan szerepet, amelyre senki és semmi nem készítette fel, életének eladdig egyetlen meghatározó eseménye a balul végződött lengyelországi hadjáratot követő tatár rabság volt, ahonnan azonban övéi kiváltották. Istenes, elmélkedő hajlamát, mély vallásosságát csak megerősítette a csudával határos szabadulás, majd a fejedelmi trónra emelés, amelyben minden bizonnyal az eleve elrendeltség jelét vélte felfedezni.

S ha nincs is teljesen igaza Cserei Mihálynak, akit már a kortársak is meggyanúsítottak elfogultsággal, értelmiségiként, felelős gondolkodóként a Habsburg korra bekövetkezett végzetes romlás, a szürke diktatúra okait keresve, Apaffy is bűnbakká teszi joggal-jogtalanul. Azt azonban nem tagadja, hogy a fejedelem tudós ember volt. A könyvszerető, író, fordító fejedelem ritkaság, tulajdonképpen kivétel Erdély trónján. Báthori István és Kristóf Páduában járt egyetemre, de nem maradt utánuk számottevő irodalmi termés, humanistákkal, olaszokkal-magyarokkal és lengyelekkel vették körül magukat, udvarukat az európai reneszánsz egyik menedékévé tették; Bethlen Gábor szívesen olvasott, elsősorban a Szent Írást bújta – ha akadt ideje a hadjáratok szünetében –, támogatta a művelődést és áldozott a szellemi mozgalmak segélyezésére, jó stílusú misszilis leveleit kizárólag a címzetetteknek szánta, végrendelete minden szépsége ellenére nem irodalmi, hanem politikai-gazdasági írás; a két Rákóczi György üzenetváltásait szűkebb pragmatizmus jellemzi, az igazán művelt Rákóczi Zsigmond, I. György fia, aki az irodalom-bölcseletkedés ígérete is lehetett volna, korán elhunyt, nem is került Erdély trónjára.

Kemény János *Önéletrása* – regény –, ha létezett volna ilyen műfaj abban az időben irodalmunkban, könyörgéseit és curriculum vitaejét, a korrajzot ugyanaz a kényszerhelyzet szülte, mint a címben szereplő utódjának legnagyobb életélményét: a tatár kán krími rabsága. A gyötrelmek, a holt idő agyoncsapására ragadott tollat. Ha nincs tétlenségre kárhoztatva: levelet diktál, parancsot oszt, uralkodik, csejt sző.

Apaffi három teológiai munkával rukkolt elő, amelyek a 17. századi magyar protestáns/kálvinista gondolkozásra kétségtelenül hatottak. Igaz, naplójánál aligha olvastunk e korból silányabb diáriumot. Hiányoznak belőle a lélek vagy elme rezdülései, személyes fénytörései, a senkivel össze nem téveszthető időjegyek, vonások, látásmód. Dátumok, útirányok, evés-ivás, alvás, fogadás, járás-kelés, törökök és levéolvadás, jóformán még a jelzők sem tudnak kiülni csillogó veritékcseppenként a papíros epidermiszére.

Egyik sok példányban fennmaradt fordítása Marcus Fridericus Wendelinusnak *A keresztyen isteni tudományról írott két könyve* Kolozsváron látott napvilágot 1674-ben Veresegyházi Szenteyl Mihály nyomdász-mester erőfeszítései nyomán.² A cocejanus tanárok által kedvelt német szerző, Mark Friedrich Wendelin [1584–1652] művének eredeti címe *Systema theologicum majus et minus*. Wendelinus a zerbsti (Anhalti hercegség) gimnázium tanára volt életfogytiglan, református teológusként írt logika és politika-tankönyvet, csillagászati kézikönyvet és természetesen a bölcselet és teológia képezte munkásságának derékhadát. A *Systema theologicum* nem csak magyarul, de hollandi nyelven is napvilágot látott.³ Erdélyszerte igen elterjedt és olvasott auctor volt, nem hiába esett rá Apaffy Mihály fejedelem választása. A 17. század végi és a következő

¹ *Nagyajtai és miklósvárszéki Cserey Mihály históriája 1661–1711*. Kiadja KAZINCZY Gábor. Pest, 1852. 196.

² RMK I. 1161.

³ JÖCHER: *Allgemeines Gelehrten Lexicon*. Leipzig, 1751. IV., 1887–1888; HERPEI János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. Bp.–Szeged, 1971. III., 21.

század elejéről kelt könyvjegyzékek, leltárak majd mindenikében előfordul Wendelinus neve, műveinek valamelyik kiadása.⁴ Ugyancsak felbukkan viszonylag szép számmal minden erdélyi református kollégium, schóla könyvtárának fennmaradt leltárjegyzékében.⁵ Az Apaffy jegyezte fordítást leggyakrabban nemes egyszerűséggel a legtöbb helyen úgy örökítik meg a könyvtárnokok, összeírók, mint a „magyar Vendelinus”-t.

Szabó Károly a *Régi Magyar Könyvtár* első 1879-es kötetében nem kevesebb mint 24 lelőhelyet sorol föl, hozzátéve, hogy „s több magánosoknál” is előfordulnak példányok. Ebből tizenegy akkor még Erdélyben volt. Természetesen szerepel a jegyzékben a vásárhelyi Teleki Téka és a marosvásárhelyi Református Kollégium, nincs ezzel szemben föltüntetve a székelykeresztúri Unitárius Gimnázium, holott ebben a kis iskolai gyűjteményben is megtalálható a „magyar Vendelinus”.⁶

Közleményünk a marosvásárhelyi Református Kollégiumból származó példánnyal kíván a továbbiakban behatóbban foglalkozni. Tisztában vagyunk vele, hogy a mi darabunk nem kelhet versenyre a kolozsvári egykori Református Kollégium állományában őrzött darabbal, mely aranyozott, vörös bőrbbe kötött, és amely valamikor a Bornemisza Annáé volt, miként „supra librosa” tudunkra adja. A fejedelemszönyv radnóti könyvtárából került 1714-et követően az iskola bibliothékájába.⁷ A marosvásárhelyi darab⁸ mindjárt a megjelenés esztendejében eljutott végleges őrzőhelyére.

„Az Meltosagos Erdélyi Fejedelem Apafi Mihály eő Nag(yság)a kegyelmesen conferalta Exemplarban a’ M-Vásárhelyi Scholanak, midőn Görgényből vissza tért volna eo Nag(yság)a Radnotra Die 5 Mensis 8bris 1674.

Az utan köttette be az Scholanak privatiobeli közönseges penzeivel 17. Febr. 1677.

Gidófalvi Balas

p(ro) t(empore) Rect(or) Sch(olae) M(aros) V(ásárhelyiensis)
m(anu) p(rop)ria”

Ezek szerint tehát Görgény várából visszatérőben ajándékozta a vásárhelyi iskolának, midőn radnóti fejedelmi kastélyába igyekezett hazafelé. Gidófalvi Balázs akkori iskolamester emlékezete szerint 1674. október 5-én történt az adományozás. A donatio időpontja egy pénteki napra esett.

Most pedig pillantsunk bele Apaffi Mihály fejedelem feljegyzéseibe:

„October. 5. Indultam Görgénybül ebédre Petelyébe, hálni Ernyére. 6.[octombris] [Maros]Kereszturra ebédre, hálni Radnothra. 16.[octobris] Indultam Radnothrul ebédre Péterlakára, hálni Elekesre.”⁹

Figyelembe véve az utak állapotát, a maitól némileg eltérő nyomvonalát, nem feledkezve meg arról, hogy a fejedelem áthaladása a falvakon és kisvárosokon nagy eseményszámba ment, tehát

⁴ *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757.* Szeged, Scriptum, 1994. 18, 24, 74, 90 skk. Az Apaffy és bethleni Bethlen család illetve a környezetükben élő családok, alumnusok gyűjteményeit veszi számba ez a kötet.

⁵ Ua. II. *Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely.* Uo., 1991. Vö. a kötet mutatóival.

⁶ Lásd 2. sz. jegyzetünket. A keresztúri példány mai jelzete 02154. A gyűjtemény 1951 után került Marosvásárhelyre.

⁷ HEREPEI: i. m. III., 80; RMK I. 1131.

⁸ Jelzete: Bo-22495, negyedréti, jó állapotban levő példány.

⁹ I. *Apaffi Mihály naplója.* Közli TÓTH Ernő. = Erdélyi Múzeum (17.) 1900. 154.

gyakorta megállott, hogy az elébe járulók ügyes-bajos dolgaikat meghallgassa, azt sem hagyva ki számításainkból, hogy nem a hajnalok hajnalán indult útnak, hogy az ebéd elköltése után bizonyára ejtőzött egy darabig valamelyik kényelmes székből-heverőn: nos, viszonylag rövid távolságokat tett meg a nap két részre osztott szakaszában. Görgénytől a Szász- és Magyarrégen szomszédságában levő Peteléig reggeltől délig alig 17–20 kilométert futott hintaja. A kor mértéke szerint egyetlen délelőtt – ha Bogdán István számításai szerint egy régi magyar mérföld nyolcezer métert tett ki – akkor csupán két bő „mélyföldet” kocsizott kíséretével.¹⁰ Az ebéd után megtett út Petele–Nagyernye között még kevesebb, ui. csupán 16–17 km-t jelent, vagyis éppen üti a két mérföldnyi távolságot. Mentő körülményeket most is felhozhatunk, a már előszámláltakon kívül, októberben – tudjuk – korábban sötétedik, biztonságosabb még a teljes sötétség előtt elérni az ernyei kényelmes udvarházat. Persze meghálhatott volna Vásárhelyen is, de amaz még tizenkét kilométerrel, másfél mérfölddel odébb nyújtózik a Maros balpartján.

Ha hihetünk Gidófalvi Balásznak, amennyiben az ajándékozás valóban október 5-én történt, akkor ez vagy Görgény és Petele, illetve Petele és Nagyernye között bármelyik ponton lezajlódhatott. Eljátszhatunk a gondolattal: a fejedelem magával hozza a könyvet Görgényből és futárral, gyorsabb futású lovassal küldi előre a székely- vagy marosvásárhelyi scholának. Nincs ebben semmi rendkívüli, hiszen Apaffy csupán a régi kegyes uralkodók, erdélyi fejedelmek szokását követi, midőn beneficiumokat conferál az iskolának, miként tették már Bethlen Gábor és a Rákócziak is előtte.

Az sem teljesen elképzelhetetlen, hogy Marcus Fridericus Wendelinus könyvét az ajándékozó nagyúr akkor nyújtotta át a jövődö kollégiumnak (e rangemelésre még várni kell negyvennégy évig), amikor áthaladt a székelység egyetlen szabad királyi városán, vagyis másnap, október hatodikán, azaz szombaton. A fejedelmi napló szükséztávolsága ezt a feltételezést sem küldi teljesen a fantazmagóriák birodalmába. Igaz, nem említi Vásárhelyt, de meg- és/vagy ki sem kerülhetette a várost, ha Ernyéből Keresztúrra ment ebédelni, Gidófalvi sem árulja el, pontosan hol történt az adományozás, ő csak a fejedelmi utazás két végpontját említi, s e számunkra nem túlságosan nagy földrajzi térségben kellett tehát megtörténnie a könyvajándékozásnak. Figyeljünk a megtett út hosszúságára: a szentgyörgyi vámnál lépett be és Medgyesfalvánál a nagyúton hagyta el a várost, huszonegy kilométert, vagyis több mint harmadfél mérföldet kocsizott ebédidőig. A városi tanács elébe járult, ott voltak az előljárók, az esküdt férfiak, a scholamester, Gidófalvi Gálgyor Balázs sem hiányozhatott. A fejedelem valamelyik kísérője, egyik főkomornyikja, éppenséggel maga az uralkodó adta, adományozta, ajándékozta a rektornak ezt a *Keresztýén isteni tudományokat*.

Miért nem jegyezte be a donációt maga a fejedelem vagy valaki környezetéből a címoldalra? Nem tudjuk. Lehet, hogy a fejedelem kötelességének tartotta, hogy a friss művel megajándékozva a többi iskolát is, Vásárhely csak egy volt a sorban. A korban már jelzett nagyszámú „magyar Vendelinus” jelenléte a közgyűjteményekben támogatja föltevésünket. Arra is utalhatnánk, miszerint a kötetet kísérőlevél társaságában adták át az iskola akkori igazgatótanárának. Ennek kelete, dátuma lehetett 1674. október 5-e, amit Apaffy ezek szerint még Görgényben, Petelén vagy bárhol másutt megíratott és aztán mellékelte az ajándékhoz. Ma a levélnék nyoma sincsen.

Vagy a crudában, „exemplárban”, kötéstáblák nélkül kapott könyvre Gidófalvi futólag feljegyezte néhány nappal-hétrel később azt az örömdetes tényt, hogy Apaffy fejedelem gondolt az iskolai könyvesház gyarapítására, az ajándékozás pontos idejére, napjára azonban már nem emlékezett teljes biztonsággal. A friss, új, még nyomdászagú könyvek, mint ismeretes, ritkán kerültek

¹⁰ BOGDÁN István: *Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1978. 85.

a piacra, ponyvára bekötve. Gidófalvi Gálgyor Balázs¹¹ rektor tehát 1674-ben nyerte a könyvet, de csak 1677 februárjára készült el a mai fehér pergament kötés. A compactor az iskolától – nem a könyvtári alaptól – kapott 93 dénárt munkájáért.¹² A 18. század derekán Teleki Sándor – Sámuel, a könyvtáralapító atya – számára Enyedi Sámuel könyvkötő Pápai Pariz Ferenc magyar nyelvű orvosi könyvét, a *Pax corporist* vonta be: „Kelletik készíteni minél hamarább ugyan ő Excell(enciája) számára egy új Pax Corporist, tisztességes és tinos compactioban mellynek árrát Fl. 1.50. előre Enyedi uramnak... meg fizette ez uttal” Teleki Sándor.¹³

Az iskola 1707-ben készült első, máig is olvasható könyvtárjegyzékében Kis-Éri György iskolamester írásával a következőképpen tételre bukkanunk:

„Series secunda, ordo interior [második polcso, a belső rendben, sorban] [...]

[Nr.] 11, 12, 13, 14, 15, 16

Marcus Friedicus Vendelinusnak a keresztyeni Isteni Tudományról írott két könyvei mellyeket a Néhai Nemes Erdély Országi M(é)l(tósá)gos Fejedelem Apafi Mihály magyarra fordított Colosváratt, mellyeket a külső számok meg különböztetnek.”¹⁴

Ilyformán derül ki, hogy az adományozást követő harminchárom esztendő alatt a „magyar Vendelinusok” száma a schola particula gyűjteményében hatra szaporodott, hogy ezeket egyenként leltározták be, mindegyiknek van saját jelzete, amit a könyv bordájára (kötéstáblájára) ragasztottak fel. A külön jelzetek, véleményünk szerint, arra utalnak, hogy az egyes kötetek különböző időpontokban kerültek be az iskolai könyvtárba, tehát nem mind a hatot egy alkalommal adományozta I. Apaffy Mihály. Igaz nem a nagy, sok könyvet tartalmazó 1674–1707 közötti adományok keretén belül jutottak föl a polcokra, amelyekről viszonylag pontosan tudjuk, mit is

¹¹ Személyére nézve rendelkezünk néhány adattal. A marosvásárhelyi schola particula növendéke, 1662. október 20-án esküszik fel az iskola törvényeire, amikor már az etymologia osztály tanítója, 1664–1665-ben ugyanott contrascriba. (TONK Sándor: *A marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága 1653–1848*. Szeged, Scriptum, 1993. 231. sz. tétel., ill. 450, 455–456). Innen Nagyenyedre ment át, ott folytatta tanulmányait, még 1673-ban is. (HEREPEI János: *Gidófalva deákos végzettségű fiai a XVII. században*. In: *Adattár*. III. 277–278. és JAKÓ Zs. – JUHÁSZ I.: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Bukarest, Kriterion, 1979. 99. Ezek szerint 1667-ben lépett az iskola felektüdött tanulóinak közé, contrascriba volt Enyeden is. Utóbb odaírták a neve mellé: rector M. Vásárhelyiensis.) 1679. április 1-jén iratkozott be a leideni egyetemre, teológiát hallgatott, ekkor harminc évesnek mondja magát. 1677-ben eredt útnak Teleki Mihály alumnusaként. 1681-ben tért haza. (HEREPEI: *Uo.*; SZABÓ Miklós–TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged, Scriptum, 1992. 287. tétel.) Közben 1673 augusztusa és 1677 áprilisa között a vásárhelyi iskola gyeplőit igazgatta, majd ugyanezt tette hollandi peregrinációja után 1681. Szent György napjától ugyanazon esztendő augusztusáig, amikor Gyulafehérvárra vitték papnak. (KONCZ József: *A marosvásárhelyi evang. Reform. Kollégium története*. Marosvásárhelyt, 1896. 50–51.) Zoványi Jenő adataiból tudjuk, hogy 1698-ban Gidófalvi Balázs még életben van: a gyulafehérvári egyházmegye esperese és a város lelkésze is egyben. (ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Harmadik javított és bővített kiadás. Bp., 1977. 235.)

¹² Ugyanazon az előzéklapon feljegyezve: „Compactus d. 93.”

¹³ *Erdélyi könyvesházak III.*, 166. A kilencvenhárom dénár még egy forintot sem tett ki. Az 1750-es feljegyzés egyfelől a pénzromlással magyarázható, hiszen Pápai Páriz könyve számos kiadást ért meg, igazi 18. századi könyvsiker volt. A nyolcadrétű karcsú kötet méreteiben az Apaffy fordításnál háromszor vékonyabb.

¹⁴ *Erdélyi könyvesházak II.*, 102.

tartalmaztak.¹⁵ Hogy a féltucatnyi jegyzékbe vett példányból 1707-ben melyik lehetett most már az Apaffy fejedelem ajándéka, az – úgy hiszem – mellékes. A lényeg, hogy a Református Kollégium állományából mára csak ez az egy darab vészelt át az idők és olvasók viharát.

SEBESTYÉN MIHÁLY

Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 1700–1750 közötti külföldi könyveiben IV. (Nemesek és polgárok könyvei.) Közleményemben az 1700–1750 közötti külföldi könyvek provenienciájáról teszek közzé adatokat; a kézirásos bejegyzéseken kívül számba vettem az ex libriseket is. Megpróbáltam kronológiai sorrendet követni, ami több esetben nem volt könyvnyű feladat. A 18–19. században birtokolt könyveket az alábbi séma szerint ismertetem:

A possessor neve.

A könyv rövid címléírása; utalás ritka voltára, a hatjegyű arab számok a raktári jelzetek.

A bejegyzés szövege, az ex libris leírása és szövege.

A kétes olvasatokat [?] jel jelöli.

Bausner Bertalan

(1698–1774)

KEMÉNY, Joannes: *Commentatio historico-juridica de jure succedendi.. domus Austriacae in regnum Hungariae*. Halle, 1731, Hilliger (796.110)

Címeres ex libris a címlap verzőján.¹

A possessor városi tanácsos Nagyszebenben, külföldön tanult jogot, 1730-ban törvényszéki titkár, 1768-ban szolgabíró volt. Kronosztichonokat írt.² Nemességet azonos nevű apja nyert 1716-ban.³

Sztankay István Antal

(17–18. század)

Histoire politique et amoureuse du cardinal Louis Portocarrero archevêque de Toledé. H. n., 1710, Jeune le Sincère.⁴ (752.652)

„Ex libris Nicolai Antonij Sztankay 1716.”

Sáros megye országgyűlési követe volt 1715-ben.⁵

Eördögh György (lászlófalvi)

(18. század első fele)

DAMIANUS, Petrus: *Vita et acta... patris et patriarchae Romualdi fundatoris Camaldulensium*. Wien, 1726, Voigt. (752.733)

„Ex Libris Georgii Eördögh de Lászlófalva”

¹⁵ KONCZ József: *A marosvásárhelyi Helv. Hitv. Főtanodai könyvtár ismertetése*. = MKsz 1879. 313 skk.

¹ OJTOZI Eszter: *Ex libris a Debreceni Egyetemi Könyvtár 1700–1750 közötti külföldi könyveiben*. Debrecen, 1998. 5. tábla. 117x135 mm; rézmetszet.

² SZINNYEI I. 718–719.

³ KEMPELEN I. 497. Uo. címerük leírása.

⁴ A pamflet nyomdásza valószínűleg álnevet használt.

⁵ KEMPELEN X. 229. L. még NAGY X. 856.

A családfát Nagy Iván ismerteti; hősünk 1730-ban Turóc megye jegyzője lehetett.⁶

Okolicsányi Antal
(18. század első fele)

PATAVIUS, Dionysius Aurelianus Soc. Jesu: *Rationarum temporum*. Leyden, 1724, Haak. (763.321)

„Antonij Okolicsányi A[nn]o 1735”

A possessor 1733-ban lipthói alispánként működött.⁷

Jurkovits Mátyás
(18. század közepe)

BUSSIERÈS, Joannes de Soc. Jesu: *Scanberbegus, poema*. Köln, 1700. Metternich. (752.978)
„Hic liber est meus quem dedit mihi Deus quia illum querit hoc Nomen [?] Mathias natus
Jurkovits vocatus quis furabit illum librum non videbit Jesum Christum.” (Központozás nélkül!)
Jurkovits 1739-ben kapja a nemességet III. Károlytól.⁸

Herczegh János
(18. század közepe)

Simonffy Gábor (németújfalvi)
(1792–1855)

OKOLICSÁNYI Pál: *Historia diplomatica in statu religionis evangelicae in Hungaria in tres periodos distincta*.⁹ Frankfurt, 1710, ny. n. (708.966)

„Joannis Herczegh A.[nno] 1741”

„Gabrielis Simonffy”

Herczegh János 1724-ben a Debreceni Református Kollégiumban tanult, majd városi jegyző, később szenátor lesz.¹⁰

Simonffy Gábor földbirtokos és községi tanácsos volt.¹¹

Hatvani Pál
(1750–?)

EUCLIDES: *Elementorum sex priores libri recogniti opera Christiani Melder*. Leyden, 1711, Boutesteyn-Luchtmans. (753.152/coll.1.)

⁶ NAGY IV. 47.

⁷ NAGY VIII. 207.

⁸ KEMPELEN V. 297.

⁹ RMK III. 4721. A címlap verzóján kéziratos bejegyzések a könyv szerzőjének kilétéről: Budai Ézsaiás szerint Okolicsányi Mihály lehetett az.

¹⁰ THURY II. 202.

¹¹ KEMPELEN IX. 367.

PARDIES, Ignatius Gaston Soc. Jesu: *Elementa geometriae*. Utrecht, 1711, Van De Vater (753.152/coll. 2.)

A possessor a tudós Hatvani István fia; Debrecenben született. 1776-ban harmadéves a kollégiumban.¹² Tanulmányai befejeztével királyi táblai jegyző, majd Bihar és Szabolcs megyék táblabírája lett. Egy nyomtatott (Buda, 1794) és egy kézíratos munkáját ismerjük (1796).¹³

Kolossváry Ferenc
(18. század közepe)

Breviarium Marianum, seu officia de Beatissima Virgine Maria secundum seriem mysteriorum vitae ejusdem in usum Mariophili collectum A.S.J.M. Ex Bibliotheca Catechetica S.J. ad. S. Annam. Wien 1742, Kirchberger. (753.426 coll./2.)¹⁴

„Francisci Kolosswárij 1757”

Az 1754/1755. évi országos nemesi összeíráskor a possessor Tolnában igazolja nemesiségét.¹⁵

Rády László
(18. század közepe – második fele)

CURTIVS, Rufus Quintus: *De rebus gestis Alexandri Magni*. Leipzig, 1701, Gleditsch. (720.418)

„Sum Ex Libris Ladislai Rády cujus cathalogo inscriptus A[nn]o 1773”

Rády Lászlót az 1754/1755. évi nemesi összeíráskor vették fel az igazolt nemesek közé.¹⁶

A bejegyzés katalógust említ; a possessornak rendezett állományú könyvtára lehetett.

Soltész János
(18. század vége)

SENFLEBEN, Joannes Soc. Jesu: *Philosophia moralis ad politico-christianae conversandum*. Praha, 1700, Typ. Univ. (752.630/coll. 1.)

SENFLEBEN, Joannes Soc. Jesu: *Autumnus philosophicus quo fructus philosophiae moralis ac Practicae. Ex philosophia Aristoteleo-theorica decerpti, collectique proponuntur*. Praha, 1700, Typ. Univ. (752.630/coll. 2.)

„Ex Bibliotheca Joannis Soltész”

Soltész nevű nemesi családkról egész Magyarország területéről tudunk;¹⁷ a possessor nem azonosítható. A bejegyzést azért közlöm, mert arról tanúskodik, hogy Soltész Jánosnak könyvtára volt, és száz évvel korábban nyomtatott filozófiai műveket olvasott.

¹² THURY II. 329.

¹³ SZINNYEI IV. 510.

¹⁴ Sommervogel nem jegyzi a könyvet.

¹⁵ KEMPELEN VI. 101.

¹⁶ KEMPELEN IX. 31.

¹⁷ KEMPELEN IX. 399–400.

Borsathy Ferenc
(18. század második fele)

Hé Kainé Diathéké-Novum Testamentum. Basel, 1749, Meckel. (146.605)

„Francisci Borsathi comp.[aravit] Bernae Helv.[eticae] 1762 d.[ie] 9. Octob.[ris]”

A possessor nemességét 1796-ban igazolta.¹⁸ Svájci tartózkodásának jellegét nem sikerült tisztáznom.

Lukácsffy József
(18. század vége)

ANDRÁSSY, Stephanus de Sikló: *Maximae juris celebriores, illustratae eruditiss. casibus, exemplis practicis...* Wien, 1748, Van Ghelen. (760.565)

„Jos.[ephus] Lukácsffy Cibinij 25^a–Junij 1[797]”

A család leszármazási adatai a Teleki Levéltárban voltak, Marosvásárhelyt.¹⁹

Iványi László
(18. század vége)

CELLARIUS, Christophorus: *Compendium antiquitatum Romanarum.* Halle, 1748, Orphanotropheum. (756.082)

„Ex Libris Ladislai Ivaniji. A[n]no 1772 Die 10^a–Julij”

A possessor 1794-ben kapta címeres nemesítő levelét Pest megyében.²⁰

Skublics Imre
(18. század vége – 19. század eleje)

CICERO, Marcus Tullius: *Opera omnia.* Leipzig, 1737–1738, Martinus. (762.141)

ERNESTI, Ioannes Augustus: *Clavis Ciceroniaina.* Leipzig, 1738, Martinus. (762.141)

LUDOLFF, Hiob: *Allgemeine Schaubühne der Welt.* Frankfurt, 1716, Heinschheid. (796.976)

PATAROL, Laurentius: *Series augustorum, augustarum, caesarum, et tyrannorum omnium.* Venezia, 1740, Recurti. (762.147)

Címeres ex libris: Ex Bibliotheca Emerici Skublics N[umer]o felirattal, ovális mezőben.

A sorszámok rovatai tollal vannak kitöltve; a könyvek gerincein felragasztott címkéken ugyanezek a számok találhatók. Skublics ex librisét Nyireő István ismertette; megjegyezve, hogy a tulajdonos „jeles könyvbarát”.²¹ A Skublics család Zalában élt,²² Imre 1812-ben a Ludoviceára adakozott.²³ A könyvek sorszámai legkevesebb kétezer kötetes állományról tanúskodnak.

Kosza István
(18. század vége – 19. század eleje)

GABRIEL, de juxta Hornad: *Initia religionis christianae inter Hungaros Ecclesiae Orientali adserta.* Frankfurt–Leipzig, 1740, ny. n. (781.136)²⁴

¹⁸ KEMPELEN II. 381.

¹⁹ KEMPELEN VI. 443.

²⁰ NAGY V. 269.

²¹ NYIREŐ István: *Régi magyar exlibrisek (!).* Bp., 1970. 36 tétel. 42x75 mm. rézmetszet.

²² KEMPELEN IX. 391.

²³ NAGY X. 254.

²⁴ BMCPB LXXX. 985 hasáb. A szerzőt nem sikerült azonosítani.

„Ex Libris Stephani Koszta”

A possessor a 19. század elején Tivadarfalván²⁵, Bereg–Ugocsa megyében élt; családját Fényes Elek említi a helyi törzssőkös lakosok között.²⁶

Tokody György

(valószínűleg 18. század közepe – 19. század eleje)

[JOUIN, Nicolas]: *Procès contre les Jesuites pour servir de suite aux causes celebres*. Brest, 1750. Ny. n. (126.264)

„Georgii Tokody”

Talán II. Tokody György, aki 1752-ben született, 1791–1803 között bihari alispán és királyi tanácsos volt.²⁷

Dobrai Áron (egri)

(18. század vége–?)

HEINECCIUS, Johannes Gottlieb: *Fundamenta stili cultioris*. Leipzig, 1748, Fritsch. (761.033)

„Dobrai Ároné Debre.[cen] 1792”

Dobrai Mihály 1646-ban nyert nemeslevelet; a család 1842-ben újólag igazolta nemességét Bihar megye előtt.²⁸

Görgény Damján (bözödi)

SCHULTERUS, Albert: *Institutiones ad fundamenta linguae Hebraeae*. Leyden, 1737, ny. n. (728.979) A könyv agyonhasznált, a címlap hiányzik.

„Habet Dam.[ianus] Görgény A[nn]o 1797 die 20 Martij.”

A possessor családjá Udvarhelyszéken élt,²⁹ a 19. századra kihalt.

Farkas Lajos (losonci)

(1806–?)

Geographia antiqua, hoc est: Scylacis periplus Maris Mediterranei. Anonymi periplus Maeotidis paludis et Pontis Euxini. Leyden, 1700, Luchtmans. (763.900)

„Lud.[ovicus] Farkas de Lossoncz comparatus Vienna 1839. Farkas Lajos könyvtárából 1879 December 10-én.”

A possessor közalapítványi igazgatósági tiszteletbeli ügyvéd volt. Kéziratos értekezésével 1826-ban Debrecenben dicséretet nyert.³⁰

Címerpecsétje a Teleki Levéltárban található.³¹

²⁵ NAGY VI. 382–383.

²⁶ *Magyarország geographiai szótára*. Pest, 1851. IV. 205.

²⁷ NAGY XI. 230. A possessor egy 16. századi könyvét a debreceni Egyetemi Könyvtár őrzi, azonos szövegű bejegyzéssel ellátva.

²⁸ HERPAY Gábor: *Nemes családok Debreczenben*. Debreczen, 1925. 32–33.

²⁹ KEMPELEN IV. 354.

³⁰ SZINNYEI III. 180.

³¹ KEMPELEN IV. 40.

Christoph Melchior Stadler von Blumberg
német-római birodalmi lovag
(18. század)

POLYBIOS: *De militia Romana libellus*. Nürnberg, 1731, Felsecker. (761.901)

Címeres ex-libris, felirata: Christoph.[orus] Melch.[ioris] Stadler nobilis á Blumberg S.[acri] R.[omani] I.[mperii] Eques. A címerkép feletti szalagon a jelmondat: „Cole virtutem et prudenter age.”³²

Blumberg – ahonnan a possessor prédikátumát nyerte – Baden-Württembergben található. A könyvben más possessori nyom nincsen.

Rövidítések

BMCPB = *British Museum General Catalogue of Printed Books*. 1–263. Vol. London, 1965–1966.

KEMPELEN = KEMPELEN Béla: *Magyar nemesi családok*. I–XI. Bp., 1911–1932.

NAGY = NAGY Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I–XII. Pest, 1857–1865.

SZINNYEI = SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Bp., 1891–1914.

THURY = THURY Etele: *Iskolatörténeti adattár*. I–II. Pápa, 1906–1908.

OJTOZI ESZTER

Leánynevelésünk és a felvilágosodás kori magyar sajtó. 1789-ben a Péczeli József által szerkesztett *Mindenes Gyűjtemény*, első ismeretterjesztő folyóiratunk egy rövid cikket közölt „Az Aszszonyokról” címmel, amely jellemzően foglalja össze a 18. század végi hazai nőnevelés hiányosságait és jelöli ki a reformok útját:

„Felette nevetséges dolog az sok Férfijakban, hogy ők az Aszszonyokat örökös tudatlanságra büntetik, és nehezen szenvedik, mikor ők a tudományok által ékesítik elméjüket. Talánt csak a mi kevelységünk szab nekik illy érzéketlen törvényeket. Minthogy az Aszszonyok az ő kellemetes szépségekkel feljül-múlnak bennünket, attól félünk, hogy majd elméjekkel is meghaladnak. Valóban kevésbé értjük tulajdon hasznunkat, mikor őket gyengeségektől fogva a puhaságnak és a bal-vélekedésnek szabadon néki botsátjuk! Azt kívánjuk tőlök, hogy okosok és virtusokkal ékeskedők legyenek, s azonban nem szolgáltatjuk ki az eszközöket, mellyek által arra mehetnének. Hogy eshetik meg, hogy illy rosszszúl neveltetik az emberi nemzetnek szebbik fele? Hát ez a gyönyörű nem tsak azért teremtetett-é, hogy tsak bizonyos ideig gyönyörködjenek benne szemeink, mint a múlandó virágokban? Az illyen nevelés megfoszt bennünket a valóságos gyönyörűségektől, t.i. az elmének gyönyörűségeitől, mellyeket kóstolhatnánk az ő velek való társalkodásban.

Az igaz és valóságos böltseségnek tanulása, a jó könyveknek olvasások által, úgy meg gyökerezne a virtus az Aszszonyoknak szívekbén, hogy sok panaszkodót s bajoktól meg menekednének a Férfijak. Mitsoda bölcdogságot készítenének előre az

³² Az ex libris képe OJTOZI: i. m. 7. tábla. 95×143 mm. rézmetszet.

Aszszonyoknak azokra a bús napokra, melyekben többé szépségek által a szemnek nem tetszhetnek. Akkor az ő elméjének szép tehetségeik által mind a Férfijak előtt kedvet találhatnak, mind pedig unalmokat enyhíthetnek.

Minden Szüléknek azért, valakiktől kitelhetik, kellene tanítatnai Leányaikat a Históriara, Földnek le-írására, a Böltselkedésnek könnyebb részeire, az Erköltstudományra és a Poésisre. Sőt a kiktől meglehet, tanultatni kellene velek a Deáknyelvet is, a mely minden tudománynak kúltsa. E mellett a gazda -aszszonykodást, s aszszonyi munkákat is gyakorolhatnak.”¹

E rövid írás tehát szinte az összes problémát jelzi, melyek a korszak hazai nőnevelésével kapcsolatban jelentkeztek. A leányt ekkor elsősorban a feleség és az anya szerepére készítették fel az otthoni, és a számukra rendelkezésre álló igen szűk körű intézményes nevelés keretei között is. A leány legfőbb erényei ebben a korban a szépség, az engedelmesség, a gazdasszonyi tudás. Ennél többre alig van szüksége élete során, vallják a legtöbben. Azonban ez az az időszak, melyben új hangok is jelentkeztek a leánynevelés terén. Előbb óvatosabban, majd egyre bátrabban követelnek egyese a nők számára magasabb fokú műveltséget, sőt tudományos ismereteket.

A 18. század vége felé – a nyugat-európai nőmozgalmak kibontakozásával csaknem egyidőben – hazánkban is a közérdeklődés előterébe kerülnek a nők művelődésével kapcsolatos kérdések. Különböző műfajú írások (röpiratok, egyházi beszédek, szépirodalmi művek, tudományos értekezések) hangsúlyozták, hogy a nők kizárólag akkor élvezhetnek majd a férfiakéval azonos jogokat, ha neveltetésük is hasonló lesz. A nők nem szolgálai és rabjai a férfiaknak, nemcsak házi foglaltságokra rendeltettek, hanem arra is, hogy a társadalom hasznos tagjai legyenek, amely célhoz egyetlen út vezet, a jó nevelés – vallják a szerzők.

A felvilágosodás kori magyar sajtó is sokat foglalkozott a leányok nevelésének, magasabb szintű művelődésének, intézményes oktatásának kérdéseivel. Neveléstörténetírásunk azonban mindeddig – jelentőségéhez képest – kevés figyelmet fordított a korabeli sajtó nőneveléssel kapcsolatos közleményeinek feldolgozására, pedig ezek számos érdekes, fontos és sokszor ismeretlen adatot tartalmaznak, melyek más forrásokból alig, vagy egyáltalán nem hozzáférhető adalékokkal szolgálnak a kérdéssről. A sajtóban található szétszórta információk esetenként módosíthatják, árnyalhatják a szakirodalom által korábban már felvázolt képet.

Az első magyar nyelvű újság, az 1780-ban Pozsonyban Rát Mátyás által megindított *Magyar Hirmondó* különösen gyakran közölt kulturális vonatkozású és ezen belül neveléssel kapcsolatos cikkeket is. Ezt, szerkesztőjének érdeklődése mellett az is indokolta, hogy az első magyar hírlap tudatosan igyekezett pótolni a még hiányzó magyar folyóiratokat is. Ezért vette programjába például a tájékoztatást a „közhasznú” könyvekről. Ilyennek minősítette a szerkesztő a külföldi művek magyar fordításait is.

A nőnevelés szempontjából igen fontos könyv volt a felvilágosodás időszakában a francia Marie Beaumont „sikerkönyve”, a *Magazine des Enfants*.

A *Magyar Hirmondó* szerkesztője levelezőitől értesült arról, hogy ennek magyar fordítása készül, és már a megjelenés előtt hírt adott erről a lapban:

„...hasznos dolog nem tsak a nyomtatott és világra jött könyveket, hanem azokat is, amellyek együtt vagy másutt a nyomtató sajtó alá vagy alól készülnek, hírré adni. Szinte ezt írhatom ama híres Francia Tanító Asszonynak, Bomon (Beaumont) Máriának azon nagy hasznú s mindenek előtt kedvet talált könyvei felől, melyek Magazin név alatt, először Franciaúl, azután majd csaknem minden európai nyelvekre fordítatva, az ifjúságnak, nevezetesen pedig a fejér népnek oktattathatása végett,

¹ Mindenés Gyűjtemény 1789. I. Negyed. 6. Levél. 83–84.

közre bocsátattak. Ezeket régóta fordítgatja Magyarra, sok darabjait már el is készítette, valamely Nógrád-Vármegyei ifjú Asszonyoság, Darvas Ilona Asszonymnak Leánya; kinek-is egyéb, ide tavaly nyomtatás végett fel-küldetett munkáitól talán jövődében fogunk emlékezhetni. Most legközelebb pedig, Kolozsvárról hozzám küldött levelekben, több jeles könyvek között, a mellyek ottan a Ref. Kollégium könyv-nyomtató műhelyében rész szerént sajtó alatt vagynak, rész szerént nyomtatásra elkészültenek, ezt is olvasom: „Kisdedek Tár-háza, mellyet Franczia nyelven Beaumont Mária Asszony írt volt Magazines Enfans titulum alatt, mostan Német fordításból Magyarra fordítva, nyomtatatik 8 rétü formában: a több Magazinjai – is ezen Asszonymnak utána következnek rövid időn, most éppen munkában lévén.”²

A *Mindenes Gyűjtemény* is gyakran adott hírt olyan külföldi szakmunkákról, amelyek a leányok nevelésének korszerű elveit hangsúlyozták. Az 1789. december 2-i számban például egy frissen megjelent műről olvashatunk, Georg Fridrich Hofmann *Wie können Frauenzimmer frohe Mutter gesunder Kinder werden, und dabei gesund und schön bleiben?* című, még abban az évben napvilágot látott könyvéről.³ A műrousseaui alapokon áll és azt hangsúlyozza, hogy a nők elsőrendű feladata egészséges gyermekek világrahozatala. A gyermeket, életének első szakaszában az anyának magának kell táplálnia, gondoznia, nevelnie. Ha ezt elmulasztja az anya, a gyermek nem fejlődhet egészségesen a továbbiakban. A szerző elítéli azokat az anyákat, akik gyengeségre hivatkozva szoptatós dajkákra bízák gyermekeiket, sokféle betegségnek kitéve őket ezzel. A szerkesztő hosszú jegyzetekben utal Wespzprémi István hasonló témájú, de még 1760-ban Kolozsváron megjelent: *A kisded gyermekek nevelésekről való rövid oktatás* című művére is, amelyben hasonló nézetek kaptak hangot. Hofmann könyvéről az a véleménye, hogy sokkal hasznosabb lenne a leányok számára, ha ezt a művet olvasnák a német regények helyett. „Meg érdemelne e szép munka, hogy Hazánk tudós Orvosi közt találkozná valaki, a ki ezt anyai nyelvünkre fordítaná” – hangsúlyozza.

A *Mindenes Gyűjtemény* igyekezett folyamatosan tájékoztatni olvasóit a legújabb külföldi pedagógiai eredményekről, fontosnak tartotta, hogy nevelési tárgyú könyveket ismertessen.⁴ 1789-ben egy cikk, Hellenbak Károlyné *Getrene Vaterweisung einer Mutter, an ihre einzige Tochter* című, 1763-ban Lipcsében megjelent könyvének magyarra fordítását szorgalmazta. A szerző – Péczeli szerint –

igen „jártas a külföldi leg-nagyobb Tudósok Tillótson, Rousseau, Kámpe, Saltzman, Féder s mások munkájukban. ... Valójában megérdemelne ez a szép, hasznos és gyönyörűséggel oktató munka, ha valaki találkoznék Hazánk Kedves Tudósi között a ki azt született Magyar Kis-és Leány asszonykáink kedvéért Magyarra fordítaná, hogy minden édes Anya az abban adatott oktatás szerént nevelné Leányát.”⁵

A cikk arról is tudósította a magyar olvasóközönséget, hogy külföldön vannak már olyan fiatal leányok, akik a tudományos pályán is képesek eredményeket elérni:

„Sokat ditsekesznek a Külföldiek, tudós Leány s Asszonyaika szép munkáikkal, s valójában öröm is hallani; hogy p. o. ama híres és tudós Királyi Tanácsos Göttingai

² Magyar Hírmondó 1781. márc. 21. 164–165. Az említett könyv *Kisdedek Tudománnyal Telt Tárháza* címmel jelent meg Kolozsváron 1781-ben.

³ Mindenes Gyűjtemény 1789. II. Negyed. 273–278.

⁴ Mindenes Gyűjtemény 1789. I. Negyed. 145–147.

⁵ Mindenes Gyűjtemény 1789. I. Negyed. 147.

Profeszszor Schlötzer Úr 20. Esztendő Leány-aszszonya, az oda váló Akadémiának most két esztendeje tartott 50. Esztendő Jubileuma alkalmatosságával, néhány Fejedelmek jelen-létekben, a böltesség Grádusáért (pro gradu Doctoris Philophiae) disputálván, a Doktori Grádust el is nyerte, s azólta letzkéket is ad, e múltt esztendőben a Jénai Tüdös Társaságnak tagjai közzé is bé-számlálatott.”⁶

A *Mindenes Gyűjtemény* szerkesztői fontosnak tartották azt is, hogy a magyar nők tudományos vagy irodalmi törekvéseiről is hírt adjanak. Olvashatunk Petrőczy Kata fordításairól,⁷ Bethlen Kata értékes könyvtáráról.⁸ A cikkekhez fűzött megjegyzések példaként állítják e művelt asszonyokat a magyar nők elé. Nem győzik hangsúlyozni a nőnevelés hazai rendszerének hibáit és a változtatások szükségességét.

A nőnevelés elméleti irodalma iránti érdeklődés is megnövekedett ebben a korban. A *Magyar Merkurius* című lap 1793. december 13-i száma közölte Andrád Sámuel rövid tudósítását arról, hogy elkezdte magyarra fordítani Campe *Väterlicher Rat für meine Tochter* (Atyai tanács leányom számára) című munkáját. A németül 1789-ben megjelent mű igen népszerű nőnevelési munka volt, hasznos lett volna, ha magyarul is megjelenhet, de ez a fordítás – nem tudjuk mi okból – kéziratban maradt.⁹ (A mű magyarul csak 1842-ben jelent meg Steinacker Gusztáv átdolgozásában.¹⁰)

1791-ben, a Görög Demeter és Kerekes Sámuel által szerkesztett *Hadi és más Nevezetes Történetek* című lap, a nőnevelés szempontjából egy különlegesen érdekes cikket közölt „Az Asszonyi Nem a XIX. században – álomi látás”¹¹ címmel. Az írás egy meg nem nevezett német szerző nagyobb kéziratban lévő munkájának részlete, amelyet a fordító küldött meg a lapnak, azzal a szándékkal, hogy „annak olvasása által fel- indíttasson valamely jószívű magyar Maecenast azon munkának kinyomtatására.” A lap szerkesztői közölték a műből a „Tanításról” szóló XIII. fejezetet. Az ismeretlen szerző nem kora leánynevelési viszonyairól ír, hanem arról, hogy milyen elvek és gyakorlat szerint nevelik majd a leányokat az eljövendő 19. században.

A szerző úgy gondolja, hogy a leányok nevelésének elsődleges célja az, hogy jó kereszténnyé váljanak. Ezt a célt a jövőben oly módon lehet elérni, hogy a leányt mindig az életkorának megfelelő módon ismertetjük meg vallása lényeges pontjaival. Elsősorban nem a tételes vallás megtanítása a cél, hanem a vallásos érzés kialakítása. Nem vakbuzgó asszonyokat, hanem mély vallásos érzéstől áthatott nőket kell nevelni.

Mit tanulnak majd a leánygyermek a következő században? A szerző szerint „Szegény eleink azt tartották, hogy nem szükséges a leánykáknak írni tudni; elég ha könyvből imádkozhatnak.” A jövőben már ennél jóval többre van szükség.

„A mi leánykáink 6 esztendő koruktól fogva míg a 12-ik esztendőt el nem érik, járják az iskolát; azalatt az írás és olvasás mellett egyebet is tanulnak: tanulnak helyessen írni; tanulnak historiákat s erkölcsi tudományokat, különösen pedig számadást. ...Nem czifra báboknak, hanem jó gazdaasszonyoknak neveltetnek.”¹²

⁶ Mindenes Gyűjtemény 1789. I. Negyed 147.

⁷ Mindenes Gyűjtemény 1789. I. Negyed. 161–163.

⁸ Mindenes Gyűjtemény 1789. I. Negyed. 193–195.

⁹ CAMPE, J. H.: Atyai tanács leányom számára. Ford. Andrád Sámuel. É. n. 640. f. MTAK RUI 4-r. 63. A mű fordításához 1793-ban kezdett hozzá Andrád Sámuel. Erről tudósított a *Magyar Merkurius* című lap 1793. december 13-i száma.

¹⁰ STEINACKER Gusztáv: *Női hivatás és társalkodástan*. Vezérfonal korunk érettebb növendékei és leányai számára. Pest, 1842.

¹¹ Hadi és más Nevezetes Történetek 1791. I. 523–525.

¹² Uo. 524.

A 18. századi szerző tehát megfogalmazza azt a vágyát, hogy a leányok a jövőben hat éven át tartó iskolázásban részesüljenek, és a korábbiaknál szélesebb körű és magasabb színvonalú ismereteket szerezzenek. Érdekes, hogy a cikk kitér a tanítók személyére és finanszírozására is, mely a korszakban igen nagy probléma volt. Mivel nem volt szervezett tanítóképzés, a képzetlen tanárok alacsony színvonalon oktattak. Fizetésük igen alacsony volt, és így az oktatás mellett egyéb tevékenységek végzésére is kényszerültek. A szerző szerint a 19. században

„A tanítók nem köszörűsből, vargából, asztalosból stb. lett kántorok; hanem tanúlt és királyi véd alatt levő személyek, kik, nem lévén egyéb kötelességek, tökéletesen folytatják hivataljokat.”¹³

A leánynevelés során fontos szempont lesz a 19. században a jó erkölcsi tulajdonságok kialakítása, a rend, a mértékletesség, a takarékoság és a józanság erényének kifejlesztése. A polgári nőnevelésben helyet kell kapnia a zene és a tánc, a szakácsmesterség és a kézimunka oktatásának. A cikk végén a szerző azt hangsúlyozza, hogy „a neveléstől függ az ember boldogsága”.

Vajon megvalósult-e ennek az álomnak minden eleme a 19. század folyamán? Milyen intézményekben, milyen elvek szerint folyt a felvilágosodás kori Magyarországon a leányok nevelése, és mit tanultak ott?

A 18. század utolsó harmadában a korábbiakhoz képest jelentős előrehaladás történt. Az 1777-ben életbe lépett a Ratio Educationis, amely ugyan a tankötelezettséget még nem mondta ki, de melynek nyomán mégis egyre több leánynak nyílt alkalma (a fiúkkal együtt), hogy a falusi és városi anyanyelvi népiskolákban három-négy évi tanulással elsajátítsa az elemi ismereteket: az olvasást, az írást, az alapfokú számtani műveleteket és a vallás alapjait. A nagyobb városokban külön leányiskolák is alakultak a Mária Terézia korában hazánkba betelepült női szerzetesrendek irányítása alatt. Az angolkisasszonyok Budán, az orsolyiták Pozsonyban, Nagyszombatban, Nagyváradon és Nagyszébenben nyitottak leányiskolát. Ezekben a városi polgárleányok sajátíthatták el az elemi ismereteket, bár a követelmények a fiúiskolákhoz képest valamivel szerényebbek voltak. A Ratio által előírt tananyagon túl a leányoknak itt kézimunkát is tanítottak, és a kézimunkázásra szánt idő alatt felolvasták a növendékek előtt Fenelonnak a leányok neveléséről szóló munkáját, és részleteket Mme Beaumont *Magazine des enfants* című művéből. (melynek magyar fordítása a *Magyar Hirmondó* tudósítása szerint 1781-ben jelent meg Kolozsváron.). Az angolkisasszonyok intézetének 1790 körül 262 bejáró tanulója (túlnyomórészt pesti polgárleányok), és 18 főnemesi származású bentlakó növendéke volt, köztük 18–29 éves nők is. A női szerzetesrendek iskoláiban német nyelven folyt az oktatás.¹⁴

A Ratio rendelkezései csak a katolikus iskolákra vonatkoztak. Azonban a protestánsok is törekedtek leánynevelésük reformjára. A reformátusok leányaik számára külön népiskolákat hoztak létre, melyek tananyagában az alapismereteken kívül egészségtani, természetrajzi, gazdaságtani és történelmi ismeretek oktatása is helyet kapott volna, de a tervek nem valósultak meg széles körben.

Az evangélikusok külön tantervet készítettek leányiskoláik számára. A Schedius-féle tanterv¹⁵ szerint az evangélikus leányosztályokban a szokásos elemi ismeretanyagon kívül neveléstani és egészségügyi ismereteket, történelmet, földrajzot és női kézimunkát is kell tanítani.

¹³ Uo. 525.

¹⁴ *Systema rei scholasticae evangelicorum aug. conf. in Hungaria*. H. és é. n. 32.

¹⁵ RICHTER M. Sarolta: *Az angolkisasszonyok budapesti Sancta Maria intézetének története. 1770–1937*. Bp. 1937. 22–55.

A korszakban nagy hírnévre tett szert Eperjesen egy evangélikus leányiskola, melyet Sennovits Mátyás (1763–1823) vezetett közel négy évtizeden át, és emelt kiemelkedő színvonalra. Sennovitz 1784-ben vette át Poclauff Jánostól az evangélikus iskola keretein belül már 1776 óta működő ún. felsőbb leányosztályok vezetését.

A *Magyar Kurír* 1793-ban arról számolt be, hogy a július 4-én tartott vizsgákon milyen jól szerepeltek Sennovitz leány növendékei:¹⁶ Bradáts Mihály, a vizsga elnöke, aki megtisztelte jelenlétével a „fel-serdült leányoknak közönséges megvizsgálátásokat”, örömmel tapasztalta, hogy milyen szép előmenetelre tettek szert a lányok „a vallásnak fundamentumos czikkelyeiben, az erköltsi tudományban, a Geografiában, a közönséges hazai és természeti historiában, nem különben a számvetésnek mesterségében, ékes beszédben, írásban, éneklésben.” Ugyanerről a vizsgáról a bécsi *Magyar Hirmondó* is beszámolt.¹⁷ Ez a cikkíró is megelégedésének adott hangot. Azt írta, hogy a „felső tudományok szint oly el-múlthatatlanul szükségesek egy Magyar Leányban, mint a Gazdasszonyságban való gyakorlottság” és mindezt elsajátíthatják a leányok a Sennovitz által vezetett osztályokban.

Talán a fenti sikerek is hozzájárultak ahhoz, hogy 1794. áprilisában Sennovitz több korabeli lapban, köztük a bécsi *Magyar Hirmondó*ban,¹⁸ majd májusban ugyanazzal a szöveggel a *Magyar Kurír*ban¹⁹ később a latin nyelven megjelenő *Novi ecclesiastico-scholastici annales* című folyóiratban²⁰ is tudósítást tett közzé „A szebb Nemnek felnevelését tárgyazó, és Eperjes Városában fel-állítandó Szerzetéről” vagyis egy bentlakásos leánynevelő intézet alapításának tervéről. A bevezetésben arról ír, hogy kevesen ismerték fel, mennyire fontos és szükséges a leányok az eddigieknél gondosabb és korszerűbb nevelése.

„Tagadhatatlan igazság az, hogy a szebb Nemnek illendőképpen való fel nevel-tetése, a mi időnkben egy leg szükségesebb dolog legyen, az is igaz, hogy mind ek-oráig egész Európának Tartományaiban igen kevesen találtattanak a meg világoso-dott időnkbeliek között olyanok, a kik arra szemesen figyelmeztének volna, hogy illetén okos felneveltetés által; melly nagy boldogság háramolyon a mi Maradvá-nyainkra.”²¹

Leírja, hogy kilenc éve foglalatoskodik „a szebb Népnék oktatásában és pallérozásában” és legfőbb célja a továbbiakban is az, hogy

„olly haszonnal munkálkodhassam kezem alá bízott nevendék Leányaim körül, hogy azokat gyermekségektől fogva azonnal a serénységhez, munkálkodáshoz, rend-tartáshoz, és tsinossághoz szoktathassam, szép és hasznos Tudományokat gyenge sziveikbe ölthassam, elméjükből tejekkel bé szopott eggyügyű bal itélet-tételeket ki irthassam, és így őket inkább értelmesen gondolkodó emberekké, mintsem Machi-nákká formállyam.”²²

Éppen ezért egy bentlakásos leánynevelő intézet megalapítását határozta el, amelyben 12–15 növendék kaphatna helyet, és amely tervei szerint 1794. október 1-jén nyitná meg kapuit. Célja,

¹⁶ Magyar-Kurír 1793. augusztus 30. 287.

¹⁷ Magyar Hirmondó (Bécs) 1793. augusztus 3. 172–173.

¹⁸ Magyar Hirmondó (Bécs) 1794. május 23. Toldalék.

¹⁹ Magyar Kurír 1794. május 16. 596–599. és május 20. 613–615.

²⁰ Novi ecclesiastico-scholastici annales III. 1795. 68–82.

²¹ Magyar Hirmondó (Bécs) 1794. május 23. Toldalék. 775.

²² Uo. 776.

hogy „áldott Hitves Társakat, jó Anyákat, gondos Gazda-Asszonyokat, és az emberi Nemnek valósságos tagjait” nevelje növendékeiből.

Az iskola oktatói személyzete, tervei szerint, 5 főből állna. Sennovitz és jövődöbeli felesége végeznék a munka jelentős részét, de mellettük részt venne az oktatásban

„egy olytán egy Férfi, a ki Német Országnak leg főbb Oskoláiban magának nagy Tudományokat szerzett, de főképpen a Gyermeki oktatásnak módját helyesen érti, az Iffjuságnak pedig különös baráttya, és valamint a Frantzia Nyelvet, úgy a Hazánkban gyakorlott Nyelveket is tökéletesen tudja”.

Mivel leányiskoláról van szó, Sennovitz megállapodást kötött egy svájci nevelőnővel, aki „mindenféle Asszonyi dolgokra, ... a rajzolásra, Frantzia Nyelvre, tisztességes életnek módjára, és más egyéb szükséges Tudományokra is oktathat”. Azt is tervezte, hogy egy külön zenetanárt is alkalmaz majd a megnyitandó intézetben, mely számára egy hat szobából álló épületet kíván bérelni.

Sennovitz részletesen ismerteti a lapban tervezett leánynevelő intézetének tantervét is. Az iskola tanítási nyelve magyar és német azért, hogy a növendékek „mind a kettőben folyvást beszélhessenek, és tsinosan írhasanak”. Vallástant, erkölcstudományt, egyetemes és magyar történelmet, számtant, „Lélekről való Tudomány”-t, földrajzot, természetrajzot, fizikát, valamint francia nyelvet, zenét, táncot, varrást és kötést valamit egyéb „Asszonyi munkák”-at kíván oktatni.

A tanítás rendjét a következőképpen szabja meg Sennovitz:

„naponként két óráig fognak dél előtt Nevelendőink a fenn említett Tudományokban általam a közönséges Oskolában oktattni, a délyesti órák pedig a rendszerént való Tanításnak óráin kívül a Nyelveknek, szép Tudományoknak, és Asszonyi kézi munkáknak tanítására, némelly meg vidámító mulattságoknak közben elegyítésével fognak kiszabattatni.”

Az iskolába csak 14 éven aluli (7–12 éves) leányokat szándékozik felvenni, és a tanítás ideje sem lehet kevesebb három évnél. A leányok napi négyszeri bőséges étkezést és teljes ellátást kapnak évi 230 Rft-ért.

A leánynevelő intézet, igaz csak 10 növendékkal, de 1794-ben megkezdte munkáját. Ettől az időtől kezdve megszakítás nélkül működött a Sennovitz által leírt elvek szerint 1823-ig, az alapító haláláig. 1794 és 1823 között a korabeli sajtó számos híradást közölt az intézetről. 1799-ben például a *Magyar Kurír* ismertette²³ Sennovitz német nyelven kiadott tudósítását²⁴ az intézet működéséről. A cikkből megtudhatjuk, hogy a tudósítás bevezetésében a szerző rámutat a korszak leánynevelésében megmutatkozó hiányosságokra, kiemelve a külföldi nevelőnők „Mamselek’ vagy Gouvernántok” által okozott helyrehozhatatlan nevelési hibákat.

A tudósítás további részeiben új adalékokat találunk az intézetben folyó nevelésre és a tanulmányi rendre vonatkozóan. Sennovitz hangsúlyozza, hogy intézetében nemcsak a lélek nevelésére, hanem az „egészség fenn-tartására” és a „test pallérozására” is különös gondot fordítanak. Az előzőekben ismertetett tantárgyakon túl a növendékek

„Tanittatnak a nevelés mesterségére is, s itten alkalmatosságok van 3-4 esztendő kisgyermeknek nevelését látni, és az azokkal való bánást meg tanulni. Ez az a mely

²³ Magyar Kurír 1799. augusztus 9. 184–188.

²⁴ *Worte eines Erziehers an alle gute Eltern, denen das Wohl ihrer Kinder am Herzen lieghet.* Eperies, 1799.

által az én Leány-nevelő iskolám magát minden más ilyen forma Intézetektől megkülönbözteti.”²⁵

Valóban különlegesség volt ebben az időszakban a nevelési ismeretek és a nevelés mesterségének tanítása. Még egy kuriózummal szolgált Sennovitz nevelőintézete. A leányokkal megismertették a nevelőik „a leg-jobb Asszonyoknak való Könyvek”-et, megtanították őket „azoknak haszonnal való olvasására”.

Az eperjesi leányiskolát hazai nőnevelésünk nagy műveltségű úttörője, a filantropista elveket valló, széles látókörű, felvilágosult Sennovitz Mátyás igen magas színvonalra emelte. Nevelési elveit, tanulmányi rendjét még csak megközelíteni sem tudta a korszak egyetlen leánynevelő intézete sem.

A Tessedik Sámuel által, Szarvason fenntartott „szorgalmatossági iskolában” a fiúk mellett leányok is tanultak, velük azonos színvonalú elméleti és gyakorlati oktatásban részesültek. 1787-ben a felsőbb osztályok leánytanulói természetrajzot, földrajzot, fizikát, számtant, mezőgazdaságtant, egészségtant és vallástant is tanultak. Emellett elsajátították mindazt, amire hitvesként és családanaként majd szükségük lesz. Tudjuk, hogy a serdültebb leánytanulók közösen tanulmányozták Campe *Väterlicher Rat für meine Tocher* című művét,²⁶ és mindenféle női munkákban is járatossá váltak képzésük során. Az iskola igen jó hírnévre tett szert. 1792-ben például azt írta a *Magyar Hirmondó*, hogy

„a melly gondos Szülék jó Gazdasszonyokká akarják készíttetni gyermekeiket: tsak küldjék Szarvasra, meg fogják tapasztalni, hogy jobb, s gazdagabb örökséget nem hagyhattak volna soha is ezeknek, mint hogy azt a kevés költséget ki-adták érettek, amelyben kerül a Szarvason való tartás és taníttatás.”²⁷

Tessedik többek között a selyemszövéstre is megtanította a leánytanulókat, mint ahogy erről a *Magyar Hirmondó* 1794. évi egyik számából értesülhetünk. „Egy másánál több selymét... két Leányok kikészítettek és meg is fontak.”²⁸ Ugyanez a cikk adja hírül azt, hogy Tessedik iskolájában „Tizenhárom Oskolabéli Leányok a magok kezek által készült ruhát viselnek.”

A 18–19. század fordulóján szaporodni kezdtek a magánkézben lévő bentlakásos leánynevelő intézetek. Majdnem minden nagyobb városban akadt vállalkozó, aki hatósági engedéllyel vagy anélkül „nőnevelőt” nyitott. Ezek a leányinternátusok nevelőmunkájukért borsos árat kértek, és így azok csak a legtehetősebb nemes- és polgárcsaládok leányai számára voltak elérhetőek.

A magánkézben lévő leánynevelő intézetek a lehető legváltozatosabb képet mutatják. Egyeseknek csak 6–8, másoknak 50–60 növendékük is volt. Voltak, amelyek a leányok felvételekor megkövetelték az írni-olvasni tudást, mások ehhez nem ragaszkodtak. Akadtak olyanok, amelyek csak elemi fokú, de olyanok is, amelyek elemi és középfokú ismereteket nyújtottak. Néha még meghatározott tanulmányi tervük sem volt. A nevelők képzettségének iránya és még inkább a szülők kívánsága döntötte el, mit tanuljanak a növendékek. A tanítás német nyelven folyt. A francia és német társalgás, a zongora-, tánc- és rajzleckék, a női kézimunka, a divat és illemtan nélkülözhetetlen része volt minden intézet tananyagának. Akadt sok olyan intézet, amelyben sem a tanév eleje és vége, sem a leányok életkora nem volt pontosan megszabva. Általában 6 éves kortól 20 éves korig vettek fel növendékeket, a bentlakók mellé olykor bejárókat is. A nevelői és tanítói feladatokat legtöbbször a „nőnevelde” tulajdonosa és házasársa látta el néhány külső

²⁵ Magyar Kurír 1799. augusztus 9. 186.

²⁶ Tessedik Sámuel válogatott pedagógiai művei. Szerk. VINCZE László. Bp., 1956. 107.

²⁷ Magyar Hirmondó (Bécs) 1792. július 13. 67–68.

²⁸ Magyar Hirmondó (Bécs) 1794. december 2. Toldalék. 769.

szaktanító közreműködésével. E tulajdonosok között találunk kiszolgált házitanítókat vagy nevelőnőket, hivatalnokokat vagy katonatiszteket özvegyeit, olykor egyszerűen olyan idegenből jött férfiakat és nőket, akiknek minden tudásuk francia vagy angol anyanyelvük ismeretében merült ki. Tágasabb lakás és némi kezdő tőke elegendő volt ahhoz, hogy valaki „leánynevelőt” nyisson. A nevelők szaktudását senki sem ellenőrizte. Akadt persze közöttük néhány jól képzett, haladó szellemű pedagógus is, aki a rábízott növendékekkel lelkiismeretesen, nagy szaktudással foglalkozott, de ennek ellenére e magánintézetek többségében nem voltak meg a sikeres pedagógiai munka feltételei.

A századforduló táján keletkezett, magánkézben levő leányinternátusokat megbízható adatok hiánya miatt országos viszonylatban nehéz áttekinteni. A korabeli sajtó azonban mindeddig ismeretlen adatokkal szolgál számos ilyen intézetről.

1799-ben a *Magyar Kurír* adott hírt egy kassai leánynevelőről,²⁹ amelynek programjából következtethetünk az országban működő többi átlagos színvonalú leánynevelő intézetben folyó munkára. Kassán a Nikolay Mártonné által fenntartott intézet tulajdonosnője a

„a reá biztattatott Kis-asszonykákat, jó szívüekké, munkásokká, varrókká, szövökké, kötökké, Német nyelv tudókká s kellemetesebbé formálta, és formálja, hogy azok nemcsak a szülék meg elégedéseket, s szereteket: de ... az Ifják hajlandóságokat is akaratlanul is vonszék magok eránt.”³⁰

Tipikusnak tekinthető, hogy a legfőbb nevelési cél ebben, és az ilyen jellegű intézetekben, a német nyelv elsajátíttatása, a kézimunka, a kellemes viselkedés tanítása, azért, hogy az itt nevelt leányok a fiatalemberek tetszését elnyerjék és hamar férjet találjanak maguknak.

A század elején több magánintézet alakult Pesten és Budán. Pesten Hajnis tábornok özvegye és özvegy Stromayerné tartott fenn egy-egy kisebb intézetet 6–8 arisztokrata leány, és Tzigler Fridrik órásmester néhány polgárleány számára. Ismerjük Tzigler programját, melyet a *Magyar Kurír*-ban tett közzé 1800 nyarán.³¹ Az intézetbe a gyermektelen polgár házaspár egyszerre csak hat, 7–15 éves leánykát kívánt felvenni. A tanítás tárgyai a kézimunka, a német nyelven való beszéd, olvasás, írás és levél-írás. A tulajdonos szerint ennél többre nincs szüksége egy leánynak, kivéve a jó erkölcsre. A cikk szerint a leányok képezettni fognak

„mindenféle asszonyi kézi és házi munkákban, melyek mind itt, mind Német Országban szokásban vagynak; a Német nyelvben pedig olvasásra, írásra, levél írásra és tisztán s folyvást való beszéllésre fognak taníttatni. E lészen az ő oktatásoknak fő része. Minden egyéb, még a leg-pallérozottabb leányzónak is szükségtelen tudományok el maradnak, de annyiaval inkább lelkeknek és szíveknek nemesítéséről gond viseltetik.”

Ehhez hasonló programmal működtek a nagyobb leányinternátusok is. Példaként említhetjük Vogel Eszter intézetét. Vogel Eszter 1798-ban települt Svájból Pestre. A saját lakásán két éven át nevelt néhány leányt, majd 1800 tavaszán a helytartótanács engedélyével internátust kívánt nyitni. A *Magyar Kurír*-ban közzétett felhívása³² szerint célja az, hogy intézetébe

²⁹ Magyar Kurír 1799. január 22. 110–111.

³⁰ Uo. 110.

³¹ Magyar Kurír 1800. június 13. 47.

³² Magyar Kurír 1800. március 25. 375–376.

„minden vallásbeli különbség nélkül akármely állapotú Kis-Aszszonyokat s Leányokat felvévén, azokat olly szorgalmatossággal s vigyázással nevellye, hogy mindeknek meg-megelégedéseket meg-nyerhesse.”

Valamivel igényesebb programja volt Richmanné, Mme Servais intézetének, aki 1804. április 25-én Budán kelt hirdetményében a Schedius Lajos által szerkesztett német nyelvű lap, a *Zeitschrift von und für Ungern* hasábjain³³ ajánlja a főrangú szülőknek intézetét. Richmanné francia származású hölgy volt, aki Pesten felállítandó intézetében 3 osztályt kívánt nyitni. Az I. osztályban 7 éves koron aluli, a II. osztályban 7–10 éves, a III. osztályban 10–15 éves leánykák tanulnak szokatlanul magas, évi 100 körmőci arany (1000 pengőforint) tandíj ellenében. (A többi intézetben a fizetendő díj 500–750 forint körül mozgott.) Tantárgyak: vallástan, német, francia és olasz nyelv, szépirodás és helyesírás, természetrajz, természettan, technológia (különös tekintettel a női foglalkozásokra), világtörténelem, földrajz, számtan (a háztartásra alkalmazva), zene, rajz, női kézimunkák. Az utolsó osztályban ezeken kívül egészségtant, gyakorlati logikát, háztartástant, mitológiát és esztétikát is tanulnak. A társalgás nyelve francia. A zene, a tánc, a rajz és a magyar nyelv esetleges tanításáért külön kell fizetni. A növendékeknek ruházaton és ágyneműn kívül ezüst evőeszközöket kell magukkal vinniük. A hirdetmény kiemeli, hogy az intézet derék anyákat és jellemes nőket kíván nevelni. A fegyelmi eszközöket a növendékek egyéniségéhez kívánják alkalmazni, és az értelmi nevelést alá akarják rendelni az erkölcsi nevelésnek. Ma már nem tudjuk megállapítani, hogy e tárgyak tanítása milyen színvonalon folyt, és hogy a felhívásban közzétett pedagógiai elvek mennyiben valósultak meg. Az intézet 17 növendékkel nyílt meg, de néhány év múlva megszűnt.

Jóval többet tudunk a Folnesics-féle nőnevelő intézetről. Ismert az intézet 1813-ban közzétett felhívása, mely a *Hazai s Külföldi Tudósítások* című lapban jelent meg.³⁴ A császári engedéllyel „az asszonyi ifjuság számára és tökéletesítésére” megnyitott intézet Budán működött az Uri utca 46. szám alatt. Folnesics és francia felesége oktatta a lányokat, de működött az intézetben külön tánc és zenemester is. A lapban megjelentetett felhívás szerint az iskolában

„Minden, a mi az asszonyoknak telyes tökéletesítésére; minden, a mi az izlésnek, érteménynek és szívénnek tökéletes nevelésére szükséges és hasznos; p. o. olvasás, írás és számvetés; geographia, história és természet leírása; természettudomány, technológia, gazdálkodás tudománya, morál, a köröskörül és előre látó szemességnek és okosságának tudománya, boldogság tudomány, a kegyességre és ajtatosságra nevelő tudomány, az asszony házi élete hat részeinek esmérte s. a. t. mind ez léptönként és öszvegyegyező módon, plánum szerint és házag nélkül fog taníttatni, a legjobb nevelés-írások szerint, a mellyek még eddig az asszonyi ifjuság tökéletesítésére megjelentek.”³⁵

Mindezekon kívül rajzolás, festés, mindenféle női kézimunkát, valamint francia, német és magyar nyelvet is oktatni kívántak. A leányok napi öt óra tanításban részesültek, ami jóval több volt, mint a többi hasonló intézetben.

Folnesics felhívásában kitér azokra a nevelési elvekre is, melyeket követni szándékozik. Elítéli a korabeli leányinternátusok nevelési gyakorlatát, nem helyesli, hogy a divatos nyelveket és öltözködést, a táncot, zenét, rajzot és piperét helyezik a tanulmányok középpontjába. Szerinte a leányifjuság nevelésében az alapos anyanyelvi ismereteknek és a mély vallásos érzésnek kell uralkodó szerepet biztosítani.

³³ *Zeitschrift von und für Ungern* 1804. 5. 319.

³⁴ *Hazai s Külföldi Tudósítások* 1813. 28. Toldalék.

³⁵ Uo.

Folnesics 1815. augusztusában egy értesítőt is kiadott, melyben a három éve fennálló intézet eredményeit foglalta össze.³⁶ Ebből megtudhatjuk, hogy az intézet növendékei túlnyomórészt német anyanyelvűek, ezért a tanítási nyelv német. 8 bentlakó (Nagyváradról, Aradról, Gyuláról, Tolnárról) és 10 bejáró tanulója volt az iskolának, nevük után ítélve budai német polgárok leányai.

Az értesítőben Folnesics részletesen beszámol a beszéd-, stílus- és fogalmazásgyakorlatok általa követett módszereiről és azokról az eredményekről, amelyek a növendékek német anyanyelvű grammatikájában, a stilisztikai és poétikai tudnivalókban elérték. A többi tantárgy, a számtan és mértan, a földrajz és történelem, a természetrajz és természettan, a mitológiai és esztétikai alapismeretek az értesítő tanúsága szerint alárendelt szerepet foglaltak el a tantervben. Anyaguk a gyakorlati élet szükségleteihez igazodik, és alig haladja meg az elemi oktatás tananyagának színvonalát.

A felsorolt tantárgyakat és az erősen hangsúlyozott vallástant maga Folnesics tanította, felesége francia nyelvre, rajzolásra és kézimunkára oktatta a növendékeket.

A magánintézetek között figyelmet érdemel Folnesics intézete a magyar nyelv felkarolása miatt. A német ajkú növendékek a magyar nyelvi órákon beszéd- és fordításgyakorlatokat végeztek, a magyar nyelvben jártasabb növendékek pedig prózai és verses művek olvasásával mélyítették ismereteiket.

Folnesics értesítője alapján bepillantást nyerhetünk a leányinternátus belső életébe. A növendékek korán kelnek, nyáron hideg tejből és kenyérből álló reggelit kapnak. Ebédjük „egyszerű” és „tápláló” négy tál étel. Hetente kétszer hosszabb és fárasztóbb sétát tesznek. Elég időt kapnak az öntevékenységre, de szabad óráikat is valamilyen hasznos elfoglaltsággal kell tölteniük. Gépies kézimunkát sem végeznek huzamosabb ideig, mert az felkeltheti az ábrándozásra való hajlandóságot. Az egész intézetet családias szellem és egyben mély vallásosság hatja át.

Mindezekből arra következtethetünk, hogy Folnesics intézetében átgondolt és elméletileg megalapozott nevelőmunka folyt.

A korabeli lapok még számos leánynevelő intézetről adtak hírt. A magánintézetek országsszerte egyeduralomra tettek szert serdültebb leányifjúság magasabb fokú oktatásban.

Ha végigtekintünk a korszak nőnevelési törekvésein, amelyekről a korabeli lapok is tájékoztatták olvasóikat, megállapíthatjuk: a 18. század utolsó és a 19. század első negyedében lányok iskolai oktatása terén több irányban megindultak a reformok. A felvilágosult abszolutizmus művelődéspolitikájának következtében mind a katolikusoknál, mind a protestánsoknál kibővült – bár nem vált általánossá – a leányok népiskolai oktatása. Megtörténtek az első lépések a leányok középfokú oktatásának megszervezése felé, az evangélikusoknál több helyen alakultak ilyen iskolák. Kísérletek történtek arra, hogy az iskolai oktatást a leányok kézműipari és mezőgazdasági tevékenységével kapcsolják össze, és a hagyományos iskola helyett új iskolatípust, munka- vagy szorgalomiskolát hozzanak létre. E törekvések a leghaladóbb és legeredményesebb formában Tessedik szarvasi intézetében valósultak meg.

A népiskolai fokot meghaladó, leányiskolák hatóköre a magyarországi polgárság egy részének viszonylag keskeny rétegére terjedt ki. A leányok középfokú iskolai oktatásának ügye így továbbra is megoldatlan probléma maradt. Ám a hazánkban is megélenkült polgári fejlődés és részben talán a hazai és külföldi nőemancipációs törekvések hatására a magasabb fokú nőművelés immár nálunk is társadalmi szükségletté kezdett válni. E szükségleteket a korszakban nagy számban alakuló magánkézben levő leánynevelő intézetek igyekeztek kielégíteni.*

FEHÉR KATALIN

³⁶ *Winke für eibliche Erziehungsanstalten meines Vaterlandes*. Erstes Heft. Ofen, 1815.

* A tanulmány az OTKA támogatásával készült (T 025753).

„Ungarn und Deutschland.” Kertbeny Károly kiadványáról. A mindössze 58 évet megélt Kertbeny Károly köztudomásúlag rendkívül termékeny író volt. Élete fő céljának tartotta a magyar irodalom külföldön, első sorban német nyelvterületen való megismertetését, a Magyarországgal kapcsolatos téves nézetek helyesbítését, az előítéletek megszüntetését. E célját szolgálta mintegy 80 kötetet kitevő műfordításai (többek között a már életében kritikával fogadott Petőfi-fordításaira gondolunk itt), valamint a magyar irodalmat bemutató bibliográfiai összeállításai (*A magyar irodalom a világirodalomban. Az idegen nyelven, önállóan megjelent magyar művek fordításainak bibliográfiája és Magyarországi német könyvészet 1801–1860*). Sokat vitatott tevékenységével azonban annyit mindenképpen elért, hogy felhívta a figyelmet a magyar irodalomra, neki is szerepe volt abban, hogy Petőfi Európa-szerte ismertté vált.

E törekvései sorába illeszkedik berlini éveit 1872-ben Lipcsében megjelentetett *Ungarn und Deutschland* címet viselő kis vállalkozása, amelynek alcíme: „Zwangslos Hefte zur Vermittlung richtigeren Verständnisses zwischen beiden Nationen.”¹ A karcsú kis kötet előszavában nem tűz ki hatalmas célokat, nem ígéri, hogy sorozat vagy folyóirat lesz belőle. Az előszó végén magát mint németül író magyar író jellemzi. Az előszót a német Reichstag egyik meg nem nevezett tagjához írt fiktív levél szövegébe szövi bele Kertbeny. Ebben kifejti, hogy a nagy nemzetek kevésbé ismerik a kis nemzeteket, így Németország sem tud sokat a magyarokról, az információk, amelyek eljutnak rólunk Németországba, gyakran tévesek. Az osztrák Monarchia fennmaradásában nem hisz, véleménye szerint a német nyelvű részek Németországhoz fognak csatlakozni, a többieknek maguknak kell boldogulniuk. Németország és Magyarország között szolid a viszony és van érdeklődés egymás iránt. A magyarok részéről ennek nincs sok akadálya, hiszen nagy részük beszél németül, német újságokat olvas. A németek nem ismerik a magyar pártviszonyokat és ő e helyzet felszámolásához kíván hozzájárulni. Céljai – mint írja – nagyon szerények, s az eredménye meglehetősen heterogén és koncepciótlanul válogatott kötet.

Az 1868 nyara óta Berlinben élő Kertbenyt 1870-ben szélütés érte, bal oldala megbénult, még naplóját sem tudta vezetni.² Állapota hamarosan javult, s Jókaival ezt követően lépett összeköttetésbe, mert őt is éppen úgy szerette volna megismertetni német nyelvterületen mint Petőfit. Ettől kezdve szinte teljesen a Jókai-fordításoknak él. Detrich Márta Kertbeny-életrajzában nem említi meg az *Ungarn und Deutschland* címen megjelent válogatást. A kötetben elsőként két Jókai beszéd német szövege szerepel.³ Az első „A magyar baloldal mint az igazi reformpárt”⁴, Jókainak 1872. április 8-án a terézvárosi választók előtt elhangzott beszéde, képviselői beszámolója, a másik 1872. május 5-i beszéde: „Ha az ellenzék többségre jut”.⁵ Jókai egész életében a 48-as program talaján áll, a balközép párt tagja, elismerte a kiegyezés eredményeit, ugyan nem volt teljesen elégedett, de bízott benne, hogy reformokkal még javítható. Három lapjában *A Honban*, az *Üstökösben* és az *Igazmondóban* valóságos hadjáratot folytatott a meglehetősen meggyengült Deák-párti kormány ellen.⁶ Az első beszédben Jókai beszámol a terézvárosi választópolgároknak az elmúlt hároméves országgyűlési periódus eredményeiről. A balközép

¹ A címet talán így lehetne fordítani: Kötetlen füzetek a két nép közti jobb megértés közvetítése céljából.

² DETRICH Márta: Kertbeny Károly élete és műfordítói munkássága. Szeged, 1936. 33.

³ A két beszéd szövege megjelent magyarul: *A Hon* 1872. április 9. (reggeli kiadás) és *A Hon* 1872. május 7. (reggeli kiadás). A Jókai Mór politikai beszédei című 1930-ban megjelent kiadvány viszont nem tartalmazza e két beszédet.

⁴ Jókai első beszédéről említést tesz Kertbeny naplójában 1872. április 11-én, s megjegyzi, hogy ő fordította. Lásd: OSzK Kéziratár Duod. Hung. 55/8.

⁵ A második Jókai-beszéd megjelent önállóan is: *Ha az ellenzék többségre jut*. Programbeszéd. Pest 1872.

⁶ LENGYEL Dénes: *Jókai és az 1875-ös fűző*. = Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1963. 71–73. Jókai kiegyezés utáni politikai szerepéről lásd még: M. KONDOR Viktória: *Megjegyzések Jókai Mór politikai szerepéhez a kiegyezést követő években*. = Történelmi Szemle 1958. 1–2. sz. 125–135.

álláspontja, hogy az alkotmány reformokra szorul, de a reformok kizárólag törvényes úton vihetők végbe. Felsorolja azokat a területeket, amelyek szerinte reformokra szorulnak, így a honvédelmet, a külpolitikát. Voksát Magyarország semlegessége mellé teszi le, valamint Magyarország pénzügyi függetlenedését, önálló magyar nemzeti bankot követel. Kitér a vallásszabadság kérdésére, a bíróságok átszervezésére, az ipartörvényre, a vasútfejlesztésre. A másik beszéd, választói-hoz intézett programbeszéde, lényegében ugyanezeket a követeléseket tartalmazza.

Jókai beszédeit követi Szathmáry Károly írása az óvodákról. Szathmáry Károly (1830–1891) író, szerkesztő, a Kisfaludy Társaság tagja, több fontos lap (így a *Divatcsarnok*, *A Hon*, az *Országgyűlési Napló*) munkatársa, a Petőfi Társaság alapító tagja. 1873-ban megszervezte az Országos Kisdedvédő Egyletet, amelynek titkára, 1877-től elnöke. 1881-ben a kisdedóvó intézmények miniszteri biztosa, az erről szóló törvényjavaslatot ő készítette. Szathmáry azt a nézetet képviseli, hogy a gyermeknevelés alapja a gyermek és a pedagógus között meglévő kölcsönös bizalom, igen fontosnak tartja a gyermekek munkára nevelését, a munka megszerettetését.

Ez után következik Kertbeny saját írása: „A szlovák egérfogó-kereskedők Németországban” címen. A különleges címet viselő írásban Kertbeny tulajdonképpen a szlovák népcsoport egyik foglalkozási ágának képviselői alapján tesz az egész szlovákságra vonatkozó megállapításokat. Hogy miért éppen az egérfogó-kereskedőket tartja a szlovákság egyik legjellemzőbb csoportjának, nem világos, hiszen Magyarországon a szlovákokat inkább „drótostót”-ként ismerték. Írását azzal a megállapítással kezdi, hogy amerre a világban a szlovák egérfogó-kereskedők járnak, mindenütt magyarnak tartják őket. Erre vonatkozóan csak azt jegyezzük meg, hogy a szlovák népviselet jelentősen eltér a magyartól. Ezek után leírja festői külsejüket, majd a cigányokhoz hasonlítja őket, lévén azok szintén vándornép. Nem világos, a vándorló szlovák egérfogó-kereskedők miért jelentenek ürügyet számára a magyarországi nemzetiségek számszerű bemutatására. Ezek után a szlovákokat jellemzi vallási megoszlás szerint, majd a „népkarakterológia” a korban elterjedt sablonjait felhasználva közöl ilyen általánosságokat a szlovákokról, hogy jó, bátor katonák, szenvedélyesek mint az olaszok. Külsejüket így jellemzi: ovális arc, kevés szakáll, hosszú haj, majd leszögezi, hogy külsejükkel tulajdonságaik – passzívak, ritkán kezdeményeznek, szorgalmasak – is összhangban vannak. Nyáron, a betakarításkor, gyümölcszedéskor alacsony bérekkel is beérik. Megállapítja, hogy a szlovák dalokban gazdag nép, és a szlovák parasztok a mezei munkák közben gyakran énekelnek. Gáspár Imre is megjegyzi, hogy a szláv népek zenei érzéke köztudomású, bár ő a szlovák hangszeres zenét tartja fontosabbnak. „Hogy mégis létezik meghatározott hangszerrel bíró tót népzene, az az általános zenei ösztönből magyarázható ki. De nem is több, mint egy kezdetlegesen nyilatkozó ösztön öntudatlan, álmatag nyilatkozása.” – írja. Mint jellemző hangszert a fuvalát és a pásztorkürtöt emeli ki.⁷ A magyarok jól kijönnek a szlovákokkal – folytatja Kertbeny, amit saját tapasztalatból tud, mert – mint írja – sokat tolmácsolt a szlovákoknak, mikor megtakarított pénzüket német bankárokhoz vitték. Dolgos, türelmes és fejlődőképes nép. Ugyanakkor szlovák fiatalok bandái garázdálkodnak Európa-szerte és ezek rossz fényt vetnek az egész szlovákságra. A magyar országgyűlésnek meg kellene fontolnia, hogy a jó munkaerőket megtartsa, és Németországot az emberiség érdekében megszabadítsa a szociális féregtől. Nem derül ki azonban, hogy Kertbeny mindezt hogyan képzelte megvalósíthatónak, s hogy ez valóban akkora probléma volt-e a két nemzet (a magyar és a német) között, s hogy ennek megoldását miért kapcsolta a kötet kitűzött céljaihoz. További kutatást igényelne Kertbeny szlovákság-ismeretének forrása. Ismerve meglehetősen önkényes forráshasználatát, azt is el lehet képzelni, hogy az ismert tényeket saját fantáziájával egészítette ki.

⁷ GÁSPÁR Imre: *Hazánk tót népe*. (A tót nép, a tót költészet). Bp. 1879. 39.

A kötetet Kertbeny jegyzetei zárják, amelyek Magyarországgal kapcsolatos különféle statisztikai adatokat tartalmaznak. Közli Magyarország népességét, a nemzetiségek és a választók szám-szerű megoszlását, a magyar országgyűlés költségeit, majd a magyar újságírás történetét dióhéj-ban, az újságok számadatait nyelvek és példányszámaik szerint, végzetül Jókai idegen nyelven hozzáférhető műveinek listája zárja a függeléket. Rövidsége ellenére mégis ez az utolsó rész közvetítette a legtöbb ismeretet a magyar valóságról a külföldi érdeklődő felé. A kötet végére érve azonban úgy érezzük, a kérdés továbbra is fennmarad, miért gondolta Kertbeny, hogy ezzel a tematikájában meglehetősen szerteágazó kötetel hozzájárulhat a német-magyar kapcsolatokhoz, a két nép egymás iránti szimpátiájának felkeltéséhez, egymás jobb megismeréséhez.

RÓZSA MÁRIA

Rácz Vilmos: párbajhős és lapkiadó. A régi, a háború előtti Budapest egyik ismert alakja volt Rácz Vilmos, a Párbajkódex¹ szerzője. Alig akadt párbaj akkoriban, amelynek vezetőségéje ne ő lett volna. 1944-ben több mint 150 olyan emléktárgyat számolt össze otthonában, amelyet egy-egy párbaj levezetéséért, vagy a lovagias ügy kedvező jegyzőkönyvi elintézéséért kapott. Rácz célja általában ez utóbbi volt. Könyve előszavát is így kezdi: „Párbajkódexem a lovagiasságért készült, de a párbajok ellen.” Természetesen ehelyütt nem a vívótermekben elért sikerei kapcsán emlékezünk meg róla – főleg visszaemlékezései² alapján –, hanem irodalmi, lapkiadói tevékenységei miatt.

1889. március 31-én született Budapesten. 1913-ban végzett a jogi karon, s közben jóhírű atléta-ként két olimpián is részt vett. Alapító tagja volt a BEAC-nak. Kezdetben az *Egyetemi Lapok* sportrovatának vezetője volt, de hamarosan saját lapjait szerkesztette.

Először a kék színű papírra nyomott *Sporthírlapot* alapította meg 1910-ben. Később a világ-háború után megvette Fodor Károly vívómestertől és Polónyi Dezső ügyvédtől a *Nemzeti Sportot*, illetve csak a lap címét, mert az 1912 óta szünetelt. Így született meg a zöld színű *Nemzeti Sport*.

1919 februárjában megszerezte az éppen tönkremenés előtt álló *A Társaság* című lapot. Korábbi tulajdonosa, Dobay István tagja volt valamennyi előkelő kaszinónak, s mindent tudott a felső tízezer dolgairól. Ezeket a „pletykákat” közölte hétről-hétre a lapjában. Ám a kezdeti ötezer példány a forradalmak idejére alig 600-ra apadt. Ekkor vette meg Rácz. Egyelőre persze nem adta ki, megvárta a Tanácsköztársaság bukását. Ezután felkereste Friedrich István miniszterelnököt – aki régi sporttársa volt az egyetemi időkben –, és megújította *A Társaság* lapengedélyét. Maga köré gyűjtötte néhány jó tollú ismerőst, pl. Zilahy Lajost, Krúdy Gyulát, Újváry Sándort, valamint Major Henriket, a karikatúristát és kiadta az újjászületett lap első számát. A nyomdai munkákat a Hornyánszky-cég végezte – s nem bánta meg, mert az induló 5000 példány után hamarosan 48 000-nél tartottak. Az első szám finom, halványsárga műnyomó papírra készült, mert a nyomdának csak ilyen volt raktáron... Természetesen ez a felfutás csak időleges volt: a hatodik-hetedik szám után a többi lapkiadó is megjelent a piacon, és *A Társaság* újra az úri kaszinók kisebb példányszámú lapja lett.

Ezzel egy időben a Károly krt. 3. alatt könyvkereskedést és – Budapesten elsőnek – színházi jegyirodát is nyitott, sőt elhatározta, hogy könyveket is kiad. Először Krúdy Gyula *Asszonyágok díja* című regényét jelentette meg. Kezdetben ugyan mással, nagyobb sikerrel kecsegtető könyvvel akart a piacra lépni, de Krúdy egy ügyes húzással élt: művébe belekerült egy bekezdés „Rácz Viliről”, egy tettelegességgé fajuló kávéházi szóváltás hősről. Együttal közölte Ráczcal, hogy ő

¹ RÁCZ Vilmos: *Párbajkódex és lovagias eljárás*. Bp. 1923. Hornyánszky ny. Pfeifer F. biz. 219 l.

² RÁCZ Vilmos: „Szűrés kizárva”. München, 1975.

csakis a kiadója kérésére szokott húzni bármit is a kéziratból... Rácz megértette a célzást, megvette a regényt, az ominózus bekezdés pedig más szöveggel jelent meg. E könyvet néhány kotta és dalszöveg, valamint a Buday Dénes tucatnyi slágerét tartalmazó album kiadása követte. 1941-ben pl. Móczár Gyula huszárkapitány *Hazudik a muzsikaszó* című dala 20 000 példányban kelt el, de miután a Rózsavölgyi cég megvette még ők is eladták ugyanennyiben.

Míndezeken túl újabb és újabb lapokat alapított. Büszkén említi, hogy egy időben hat újságja volt egyszerre, és Miklós Andor, az *Est-lapok* milliomos kiadója „lapcsászár”-nak nevezte. Rácz adta ki a *Színház és Divat*ot is 1916 és 1922 között, Faragó Jenő, az ismert színi-újságíró szerkesztésében. Nem csoda, hogy ennyire vonzotta a színpadok világa, hiszen alapított is egy színházat. Főleg a frontról hazatért, szerződés nélküli színészekből állt össze 1919-ben a Madách Színház. Eleinte a Zeneakadémia kistermében játszottak, legnagyobb sikerük Karinthy Frigyes (szintén Rácz barátja) *Holnap reggel* című darabja volt: száznál több előadást ért meg. Később egy heves politikai vita gyújtópontjába került a színház, és még Rácz összeköttetései sem használtak: nem tudtak helyet szerezni, ahol játszhattak volna. Így a társulat 1922-ben feloszlott.

Ezek után Rácz újra az újságkiadásnak szentelte energiáit. Kisebb szaklapokat is kiadott, pl. a *Pedagógiai Seminárium* címűt 1931-től, vagy a *Pénzügyi Hírlapot* 1929-től. Mindkét folyóirat 1944-ig élt.

1930-ban megvette a háború előtt oly sikeres *Háztartás* című lapot Erdős Józseftől, őt magát pedig szerződtette a kiadással járó adminisztrációs munka elvégzésére. Szerkesztőnek Szederkényi Annát, az ismert írónőt kérte fel. A lap azonban nehezen ment: úgy látszik a háztartás fogalma már nem volt elég népszerű és kelendő akkoriban. Ezért megváltoztatta a címét és a szerkesztőt is: ezután Bozzay Margit neve fémjelzte a *Nők Újságja* című régi-új lapot. Ám sikere továbbra sem lett. 1932-ben ezt felváltandó (és folytatva az évfolyamszámozást) adta ki Rácz az *Új Magazint*,³ egyszersmind a szerkesztését is magára vállalva. Külsejében és stílusában a *Life* című világlapot próbálta utánozni. Később minden számban, a belső borítólapon egy beragasztott sárga cédulán ez állt: „Csak felnőtteknek”. Kezdetben kéthetente, 1933 májusától hetente jelent meg. Merészebb tárgyú novellákat, sőt aktképeket is közölt – természetesen kellően retusálva.

Cikkírói között megtalálhatjuk Tersánszky J. Jenő, Karinthy Frigyes, Tábori Pál, Zilahy Lajos stb. nevét is. Állítólag még József Attila is írt álnéven a lapba...⁴ Munkatársai között volt Zichy Tivadar gróf, a bázongorista, aki ellen több alkalommal folyt eljárás erkölcstelennek tartott regényei miatt. Megindult egy könyvsorozat is a lap nevével, amely többek között a következő szerzőkkel, és címekkel csábította az olvasókat: Zichy Tivadar: *Orgia rt.*; Maryse Choissy: *Egy hónap a rossz lányoknál*; Nádas Sándor: *4000 nője volt*; Germaine Ramos: *Csak a tested...* stb.

1938-ban a jobbra tolódott kormányzat elérkezettnak látta az időt, hogy megalakítsa a Sajtókamarát, s ezzel lehetősége nyílt, hogy eltávolítsa az újságírásból a számára nem kívánatos személyeket. Az 1938. évi XVIII. törvénycikk úgy intézkedett, hogy amely időszaki lap az év végéig nem kapja meg a további megjelenésre az engedélyt, az megszűntnek tekintendő. Így fejezte be működését pl. a Supka Géza által szerkesztett *Literatura*, vagy Incze Sándor hatalmas sikerű *Színházi Élet* című hetilapja. Megszűnt az *Új Magazin* is. Ezáltal az ilyesfajta népszerű színházi lapok helyén hatalmas űr keletkezett, amelyet sokan szerettek volna betölteni. Nagy versengés indult meg a lapengedélyekért. Természetesen zsidó lapkiadó ekkor már nem jöhetett számításba. Rácz jó eséllyel indulhatott a versenyben, hiszen már negyedszázada lapkiadással foglalkozott. Látható volt azonban, hogy nem feltétlenül ez számít majd leginkább az engedélyek megadásánál.

³ Tulajdonképpen a *Nők Újságja*ba beolvadt *Úrvezető* című lap is előzménynek számít, később pedig a *Magyar Magazint* kebelezték be. De ezeket Rácz nem említi.

⁴ LAKATOS ÉVA: *Magyar irodalmi folyóiratok*. Bp., 1972.

Rácz ekkor elővette az országgyűlési képviselők névjegyzékét. Megállapította, hogy a 245 honatya közül mintegy 150 személy a barátja, ismerőse vagy lekötelezettje. Egy kérvényt szerkesztett, és felkeresve őket a lakásukon, 148 képviselővel alá tudta íratni. Ezzel állított be Imrédy Bélához a miniszterelnökhöz, akinek akkoriban Kolosváry-Borcsa Mihály volt a titkára. Mindkettő régi ismerőse volt, de Kolosváryval nem szívték egymást (ő be sem akarta engedni az irodába), és Imrédy sem feltétlenül akart kedvezni az ellenzékhez tartozó Rácznak. A rengeteg aláírás azonban hatott: megkapta a kért lapengedélyt. Így jelent meg 1938 karácsonyára Szeleczy Zitával, a Nemzeti Színház művésznőjével a címlapján a *Színházi Magazin* – 100 000 példányban.⁵

Az új lapot az a kettősség jellemezte, hogy egyrészt újszerűt akart adni az olvasóknak, másrészt azért megtartotta a *Színházi Élet* már ismert és elfogadott vonásait. Pl. Rácz is minden számban kiadott színdarab-mellékletet (ez annak idején Incze Sándor kényszerűségéből született, de nagyszerűen bevált ötlete volt), leggyakrabban talán Kövály Gyula művei szerepeltek itt. Mindazonáltal ez a folyóirat sosem tudta elérni a *Színházi Élet* népszerűségét és színvonalát.

A lap utolsó száma 1944. április 12-én jelent meg. Ezután Rácz már inkább birtokán, a Vác melletti Penczen tartózkodott. Jól is tette, mert az ostrom alatt a ház, amelyben a *Színházi Magazin* szerkesztősége volt, egy gyújtóbombától porig égett. Később, a fordulat éve után Rácz fizikai munkás lett a Gomb és Fésű Szövetkezetnél... 1955-ben családjával együtt elhagyta az országot. Új-Zélandban, Christchurch városában halt meg 1976. július 18-án.

BÁLINT GÁBOR

A két világháború közötti erdélyi kisebbségi magyar prózakötetek és a második világháború utáni recepciójukat jelző újrakiadások megjelenésének dinamikája 1989 decemberéig.*
Erdélyi kisebbségi magyar szerzők helybeli kiadók és nyomdák gondozásában 1920 és 1940 között első kiadásban megjelent prózaköteteinek és az 1946, illetve 1955 utáni recepciójukat jelző újrakiadásoknak a táblázatos áttekintésére vállalkozom a megjelenések dinamikájában kifejezésre jutó törekvések érzékeltetése céljából.

A táblázatok a kronológiai rendet műfaji és azon belül korszakonkénti bontásban a kiadók és a kiadási helyek figyelembevételével, majd a rövidprózaköteteket és regényeket egyaránt jegyző írók csoportjára vonatkoztatva érvényesítik.

A táblázatok olvasását előkészítve, előjáróban közlöm a szükség szerint alkalmazott rövidítések jegyzékét: H = helység, K = kiadó, Ö = összesen; Br = Brassó, D = Déva, Gy = Gyergyószentmiklós, Kd = Kézdivásárhely, Kv = Kolozsvár, L = Lugos, Mv = Marosvásárhely, Nk = Nagykároly, Nsz = Nagyszeben, Nv = Nagyvárad, S = Sepsiszentgyörgy, Sz = Szilágysomlyó, Szt = Szatmárnémeti, Tv = Temesvár, U = Székelyudvarhely, Vh = Vajdahunyad; ÁIMK = Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, ÁK = Állami Könyvkiadó, Creangă = Ion Creangă Könyvkiadó, Dacia = Dacia Könyvkiadó, IfjK = Ifjúsági Könyvkiadó, IK = Irodalmi Könyvkiadó, Krit = Kritérium Könyvkiadó.

Az első táblázat a két világháború közötti rövidprózakötetokről ad számot. Az alapjául szolgáló szerzői névsort a húszas évek novella- és elbeszéléspályázatainak, a húszas-harmincas évek antológiáinak, valamint a könyveket is megjelentető lap- és folyóirat-szerkesztőségek törekvéseinek az ismeretében, illetve szem előtt tartásával alakítottam ki.

⁵ A lap az Athenaeum nyomdájában készült. Rácz említi Miklós Andor nevét, aki állítólag személyesen vállalta el a munkát, de ez nyilvánvalóan tévedés: Miklós akkor már öt éve halott volt.

* Készült az OTKA (T 25895) támogatásával.

I. Erdélyi magyar rövidpróza-kötetek 1920–1940

H	Mv			Kolozsvár										Arad	Tv	D	Nsz	Nv	Szt	Ö		
K	Kosmos	Révész Béla		Minerva	Kalácsa	Haladás	Az Út	Korunk	Erdélyi Szépművés Céh	Lapkiadó	Erdélyi Szemle	Ifjú Erdély	Munkás Athenaeum		Főbusz	Genius	Pán		Rigler József Ede			
Év																						
1920	1																					1
1921				1																		1
1922				1	1										1							3
1923																	1	1	1			3
1924				2		2	1									1				1		7
1925		6		3										1						1	1	12
1926				1				1														2
1927														1								1
1928				2					2	1	1											6
1929			1	1					1													3
1930				2					1													3
1931				1					2													3
1932									1					2								3
1933									1													1
1935														1								1
1936									4													4
1938									1													1
1939												1	1									2
1940									1											1		2
Ö	1	6	1	14	1	2	1	1	14	1	1	1	1	5	1	1	1	1	1	2	1	59

II. Két világháború közötti erdélyi magyar rövidprózát tartalmazó szerzői kötetek 1946–1987

H	Mv			Bukarest					Kv	Ö
K	Bolyai	ÁIMK	ÁK	ÁIMK	IfjK	Creangă	IK	Krit	Dacia	
Év										
1946	1									1
1949			1							1
1953				1						1
1955				2						2
1956		1		1						2
1958		1		1						2
1959					1					1
1962					1		1			2
1963							1			1
1964							1			1
1966							1			1
1967							2			2
1968							2			2
1969							1			1
1970								2		2
1972								1	1	2
1973								2		2
1976									1	1
1980								1		1
1983									1	1
1984						1				1
1986								1		1
1987								1		1
Ö	1	2	1	5	2	1	9	8	3	32

III. Erdélyi magyar

H	Kolozsvár																						Tv					Mv					
K	Pallas	Mária Kongregáció	Erdélyi Magyar Lányok	Noár	Minerva	Erdélyi Színházi Élet	Lapkiadó	Haladás	Erdélyi Szépművés Céh	Pásztortűz	Helicon	Kadima	Brit Hanoar Ezra	Erdélyi Helikon	Könyvtáratok Társasága	Erdélyi Enciklopédia	Fraternitas	Bonaventura	Erdélyi Szemle	Cultura	Rika	Gyilkos	Káviár	Genius	Déli Hírlap	Mercantíl	Hunyadi	Színházi Világ	Révész Béla	Helicon			
																															Év		
1920																													1				
1921						1																											
1922																						1					1	1					
1923																						1								1			
1924							1				1	1																					
1925					1	1	1		4																				1				
1926			1		1	1	1		2	1												1											
1927					1		1		4	1														1									
1928	1	1		1					4			1										1							1				
1929					1				3													1		1			1						
1930					2				3				1									3			1								
1931									5							1						1											
1932									4												1	1				1							
1933									2													1	3										
1934									4														1							1			
1935									4																								
1936					1				2										1			4					1						
1937									3						1		1											1					
1938									3						1								4										
1939									3				1		2		1						1										
1940					1				3						1							1											
Ö	1	1	1	1	8	2	4	1	53	2	1	2	1	1	2	3	2	1	1	1	1	1	23	1	1	1	1	1	3	2	2	1	1

regények 1920–1940

H	Arad					Nv						Br	Sz	S	Szt				Kd	Gy	L	U	D	Nk	Vh	Ö		
Év	K											Lap- és Könyvkiadó Brassói Lapok Könyvosztálya				Cimbora Singer Nándor Korvin Zsidó Jövő												
	Peritzkop	Vasárnap	Genius	Forum	EMIR	Tavaszi	Nagyvárad	Napló	Pásztor Ede	Sonnenfeld Adolf	Új Erdélyi Könyvek	EMIR																
1920						1	1																			3		
1921								1																		2		
1922				2										1		1										7		
1923													1				1				1					5		
1924			1			1							1													6		
1925													1	1												10		
1926	1	1											3							1						14		
1927		1					1																			10		
1928						1									1				1							13		
1929																										7		
1930											1	1														12		
1931																										7		
1932							1					2														10		
1933					1	1				1			3				1	1				1				15		
1934											1		12												1	20		
1935									1				7					1				1		1		15		
1936												1											1			11		
1937												1												1		8		
1938						1						2														11		
1939												1														9		
1940										3																9		
Ö	1	2	1	2	1	6	1	1	1	2	3	1	8	22	7	2	1	1	1	1	1	1	1	1	2	1	1	204

Az első táblázat 59 rövidpróza-kötetéből 39 (66%) 1920 és 1929, további 20 (33%) pedig 1930 és 1940 között látott napvilágot.

Az 59 kötetet összesen 34 író jegyzi. Közülük 14 szerzőnek 1944 és 1989 – pontosabban 1946 és 1987 – között is megjelentek húszas-harmincas évekbeli rövidprózát tartalmazó kötetei.

A második táblázat ezeknek a köteteknek az adatait csoportosítja.

A második táblázat 32 kötetéből 20 (62%) 1946 és 1969, 12 (37%) pedig 1970 és 1987 között hagyta el a sajtót.

A két világháború között megjelent és a második világháború utáni kötetek együttes száma: 91. A két világháború közötti kötetek 71%-a (42 kötet) Kolozsvárt, a második világháború utáni kötetek 81%-a (26 kötet) Bukarest jelzéssel látott napvilágot.

A harmadik táblázat a két világháború közötti regények adatait rendszerezi. Ebből a táblázatból csak a kommerszirodalom olcsó szórakozást kínáló, szenzációhajhászó termékeinek az adatai hiányoznak.

A harmadik táblázat 204 regényéből 77 (37%) 1920 és 1929, további 127 (62%) pedig 1930 és 1940 között jelent meg.

A 204 regényt összesen 130 szerző jegyzi. Közülük 22 szerző két világháború közötti regényei 1944 és 1989 – pontosabban 1955 és 1986 – között is az olvasók elé kerültek.

A negyedik táblázat az újra kiadott regények adatait foglalja össze.

IV. Újraközölt két világháború közötti erdélyi magyar regények 1955–1986

H	Bukarest				Kolozsvár	Ö
K Év	ÁIMK	IK	IfjK	Krit	Dacia	
1955	3					3
1956	2					2
1957	2					2
1961		1				1
1962		3				3
1965		4				4
1966		2	1			3
1967		2				2
1968		3				3
1969		4				4
1970				3		3
1971				1		1
1973				2	1	3
1974					2	2
1977					2	2
1978				1		1
1979				1	1	2
1980					1	1
1981				2	2	4
1982				1	1	2
1984				1	1	2
1985					1	1
1986					1	1
Ö	7	19	1	12	13	52

A negyedik táblázat 52 kötetéből 27 (51%) 1955 és 1969, további 25 (48%) pedig 1970 és 1986 között látott napvilágot.

A két világháború között megjelent és a második világháború után újra kiadott regények együttes száma: 256. A húszas-harmincas években megjelent regények 55%-a (114 mű) Kolozsvárt, a második világháború után újra kiadott regények 75%-a (39 mű) Bukarest jelzéssel hagyta el a sajtót.

A húszas-harmincas években kiadott rövidpróza-kötetek és regények együttes száma: 263, az 1946 és 1987 között megjelenteké: 84.

A felmérésben szereplő rövidpróza-kötetek és regények összesített száma: 347.

Az erdélyi magyar prózairók egy hányada – 21 szerző – 1920 és 1940 között rövidpróza-kötettel és regénnyel egyaránt jelentkezett.

Az ötödik táblázat e szerzők próza-köteteinek az adatait veszi számba.

V. Erdélyi magyar szerzők rövidpróza-kötetei és regényei 1920–1940

Szerző Év	Bánffy (Kisbán) Miklós	Berde Mária, R.	Gulácsy Irén, Pálffy	Gyallay Domokos	Kacsó Sándor	Karácsony Benő	Kemény János	Kós Károly	Ligeti Ernő	Makkai Sándor	Markovits Rodion	Molter Károly	Nagy Dániel	Nagy István	Nagy László, S.	Nyíró József	Szabó Mária	Szántó György	Szenczei László	Tabéry Géza	Tamási Áron	Összesen
1920		1				1																2
1921				1					1													2
1922													2									2
1923		1																		1		2
1924										1			1			1		2				5
1925		1	3	1				1	2	2	1	1	1		1						1	15
1926				1									1				2	1		1		6
1927	1				1	1			1		1											5
1928		1	1						1	1			1		1			1			1	8
1929				1			1					1				1				1	1	6
1930		1		1	1			1								1	1					6
1931	1			1					1												2	5
1932						1		1	1					2							1	6
1933														1		2		1			1	5
1934	1	1					1	1													1	5
1935												1						1	1		1	4
1936						1										2					1	4
1937	1											1										2
1938				1			1											1			1	4
1939														1		1		1	1			4
1940	1					1	1		1									1		1		6
Ö	5	6	4	7	2	5	4	4	8	4	2	4	6	4	2	8	3	9	2	4	11	104

Az ötödik táblázat rovataiban rendszerezett 104 kötetből, illetve műből 53 (50%) 1920 és 1929, további 51 (49%) pedig 1930 és 1940 között került az olvasók asztalára.

A köteteket jegyző 21 szerző közül 17-nek a második világháború után is jelent meg húszas-harmincas évekbeli rövidprózát, illetve regényt tartalmazó kötete.

A hatodik táblázat ezeknek a köteteknek az adatait rögzíti.

*VI. Két világháború közötti erdélyi magyar rövidprózát és regényt tartalmazó szerzői kötetek
1946–1987*

Szerző Év	Bánffy M.	Berde M.	Gulácsy I.	Kacsó S.	Karácsony B.	Kemény J.	Kós K.	Ligeti E.	Makkai S.	Markovits R.	Molter K.	Nagy D.	Nagy I.	Szántó Gy.	Szenczei L.	Tabéry G.	Tamási Á.	Összesen
1946				1														1
1949			1															1
1953													1					1
1955							1						1					2
1956											1		1					2
1957				1									1					2
1958											1					1		2
1959													1					1
1962					1								2					3
1963							1											1
1964											1							1
1965										1								1
1966		1					1						1					3
1967										1		1						2
1968					4												1	5
1969							1	1			1							3
1970				1													2	3
1971																1		1
1972						1							1					2
1973							1								1		1	3
1974					1													1
1976											1							1
1977							1									1		2
1979				1					1									2
1980																	1	1
1981	1									1							1	3
1982														1			1	2
1983							1											1
1984											1		1	1				3
1985																	1	1
1986					1													1
1987													1					1
Ö	1	1	1	4	7	1	7	1	1	3	6	1	11	2	1	3	8	59

A hatodik táblázat 59 kötetéből, illetve művéből 31 (52%) 1946 és 1969, további 28 (47%) pedig 1970 és 1987 között jelent meg.

A 21 író jegyezte két világháború közötti és második világháború utáni szerzői kötetek, illetve művek együttes száma: 163. A felmérésben szereplő köteteknek, illetve műveknek ez nem kevesebb mint 46%-a.

Az adatok ellenőrizhetőségének a kedvéért itt következik a számba vett rövidpróza-kötetek és regények szerzőinek az összevont névjegyzéke:

Ádám Ferenc, Adorján Péter, Antal Áron, Antal János, Asztalos István, Asztalos Sándor, Bach Gyula, Bajkó Erzsébet, Balázs Ferenc, Balla Böske, Balogh Endre, Bánffy Miklós, Baradlai László, Bárd Oszkár, Bárdos Jenő, Barta Sándor, Benedek Elek, Berde Mária, Berey Géza, Berkó Károly, Berkovics Simon, Biró Vencel, Blaskó Mária, Bodnár Mária, Boér Margit, Botos János, Búzás Gerő, Castano-Köszeghi Marianne, Czegei Carla, Czinczár Miklós, Csányi Piroska, Csermely Gyula, Dánér Lajos, Daróczi Lajos, Diamandy Viktória, Donáth László, Dózsa Endre, Erdélyi Ágnes, Erdélyi Fekete Lajos, Erdődi Mária, Farkas Aladár, Finta Zoltán, Földi István, Gábor István, Gagy László, Giszkalay János, Grandpierre Emil, Gulácsy Irén, Gyallay Domokos, Gyarmati Ferenc, Győri Illés István, Győry Endre, Hajnal László, Hamvai Sándor, Hegyi Ilona, Heigel Ákos, Héti Sándor, Huber Győző, Hubert Péter, Hunyady Sándor, Huszár Emil, Imets Béla, Jakab László, Jánossy Béla, Jantsovits Jenő, Jávör Béla, Kaczér Illés, Kacsó Sándor, Kádár Imre, Kahána Mózes, Kakassy Endre, Kallós Sára, Karácsony Benő, Károly József, Károly Sándor, Kelemenné Zathureczky Berta, Kemény János, Kertész Mihály, Kimmel Berta, Kiss Ida, Klein Jeromos, Kós Károly, Kovács Dezső, Kovács Ferenc, Kovács György, Kovács László, Körösi László, Kuncz Aladár, Ligeti Ernő, Mael Ferenc, Majrovits Mair Jehuda, Makkai Sándor, Markovits Rodion, Marót Sándor, Márton István, Mészáros Fleischer Zsigmond, Mihályfi Jenő, Molter Károly, Morvay Zoltán, Mózes András, Nádassy Ernő, Nagy Dániel, Nagy Gyula, Nagy István, Nagy László, Nagy Péter, Nemes Ferenc, Nyirő József, Orbán János, Ormos Iván, Osváth Tibor, Ötvös Béla, Palugyay Zoltán, Pap János, Pap József, Radóné Kempner Magda, Rokon Gábor, Rónai Ernő, Sarkady N. M. Miklós, Sárkány Béla, Sas László, Schimek Magda, Seidner Imre, Sipos Domokos, Szabó Imre, Szabó Mária, Szalacsy-Rácz Imre, Szántó György, Szász Ferenc, Székely Jenő, Szemlér Ferenc, Szenczei László, Szenkovits Elek, Szentimrei Jenő, Szigyártó Sándor, Szilágyi András, Szörényi Béla, Tabéry Géza, Tamási Áron, Thury Zsuzsa, Tomcsa Sándor, Végh József, Wass Albert.

A megjelenések dinamikájában kifejezésre jutó törekvéseket még átláthatóbbá teszi az alábbi táblázat, amely az 1930 előtt és után, valamint az 1970 előtt és után kiadott rövidpróza-kötetek és regények számát, valamint százalékos arányát méri fel műfajonkénti és szerzőnkénti, ezen belül pedig korszakonkénti és alkorszakonkénti csoportosításban.

A hetedik táblázatban a következő rövidítések alkalmazom:

Szm = kötetek, illetve művek száma, Sza = kötetek, illetve művek százalékos aránya, Rpr = rövidprózai kötetek, Reg = regények, 21 sz = 21 szerző rövidpróza-kötetei és regényei, 122 sz = 122 szerző rövidpróza-kötetei, illetve regényei.

VII. Két világháború közötti erdélyi magyar rövidpróza- és regényirodalom 1920–1987

	Évek	Szm	Sza	Szm	Sza	Szm	Sza	Szm
Rpr	1920–1929	39	66%	59	64%	91	26%	347
	1930–1940	20	33%					
	1946–1969	20	62%	32	35%			
	1970–1987	12	37%					
Reg	1920–1929	77	37%	204	79%	256	73%	
	1930–1940	127	62%					
	1955–1969	27	51%	52	20%			
	1970–1986	25	48%					
21 sz	1920–1929	53	50%	104	63%	163	46%	347
	1930–1940	51	49%					
	1946–1969	31	52%	59	36%			
	1970–1987	28	47%					
122 sz						184	53%	

A tények, illetve az összefüggések némelyikére külön felhívnom a figyelmet. Például arra, hogy a két világháború közötti erdélyi kisebbségi magyar rövidpróza-kiadás legtermékenyebb éve: 1925. Ebben az évben 12 rövidpróza-kötet látott napvilágot (ebből 6 a marosvásárhelyi Révész Béla kiadónál, 3 a kolozsvári Minerva gondozásában). A regénykiadás legtermékenyebb éve: 1934. Ebben az évben 20 mű hagyta el a sajtót (ebből 12 a brassói Lap- és Könyvkiadónál, 4 a kolozsvári székhelyű Erdélyi Szépműves Céh gondozásában).

A kiadók közül a legtöbb – szám szerint 11-11 – rövidpróza-kötetet a Minerva és az Erdélyi Szépműves Céh, a legtöbb – szám szerint 53 – regényt az Erdélyi Szépműves Céh adta közre.

Az 1944 utáni ötödfél évtized folyamán két világháború közötti rövidprózát és regényt tartalmazó kötetek megjelentetésére, illetve újrakiadására a korszak éveinek mintegy a felét kitevő 23-23 évben került sor.

A két világháború közötti korszak legtermékenyebb prózaírói: Tamási Áron, Szántó György, Ligeti Ernő és Nyíró József (11, 9 és 8-8 címmel). A második világháború utáni korszak leggyakrabban kiadott/újra-közölt két világháború közötti prózaírói: Nagy István, Tamási Áron, Karácsony Benő és Kós Károly (11, 8 és 7-7 címmel).

A két világháború közötti rövidpróza-kötetek 2/3-a 1920 és 1929, a regények közel 2/3-a 1930 és 1940 között látott napvilágot.

A címek 9/20-át jegyző 21 író köteteinek/műveinek 2/3-a 1940 előtt, 1/3-a 1944 után jelent meg, a két korszak két-két alkorszakában azonban a kötetek/művek száma csaknem egyenlő.

A számba vett adatok egyértelműen a prózairodalom meggyökereztetésére s ezen belül a vezető műfajnak tekintett regényirodalom kibontakoztatására irányuló törekvésekről tanúskodnak; arról, hogy a két világháború közötti Erdély kisebbségi magyar irodalmában ezeknek a törekvéseknek az állandóságát viszonylag nagy számú, két vagy több műfaj művelőjeként is számon tartott író munkássága biztosította; valamint arról, hogy az 1944 és 1989 közötti recepció – néhány szerző nyilvánvaló mellőzése ellenére is – elsősorban az említett, tagadhatatlanul sokoldalú írók alkotásaira rezonált.

Irodalom

- MONOKI István: *Magyar könyvtermelés Romániában, 1919–1940*. I. Könyvek és egyéb nyomtatványok. MONOKI Istvánnak az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött kéziratából sajtó alá rendezte DÁVID Gyula és JANCsik Pál. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár – Országos Széchényi Könyvtár, Bp. 1997. 561 l.
- MÓZES Huba: *A két világháború közötti romániai magyar rövidpróza*. Könyvészeti tanulmány. = *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* (30.) 1986. 1. sz. 59–71.
- MÓZES Huba: *A romániai magyar regény a két világháború között*. Bibliográfia. = *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* (27.) 1983. 1. sz. 65–71.
- KOVÁCS János: *Magyar Szó – Tavasz, 1919–1920*. Antológia. Bukarest, 1971. Kriterion Könyvkiadó, 440 l. (Romániai magyar írók.)
- KUTI Márta: *Zord Idő, 1919–1921*. Antológia. Marosvásárhely, 1998. Mentor Kiadó, 339 l.
- KOVÁCS János: *Genius – Új Genius, 1924–1925*. Antológia. Bukarest, 1975. Kriterion Könyvkiadó, 359 l. (Romániai magyar írók.)
- KOVÁCS János: *Periszkop, 1925–1926*. Antológia. Bukarest, 1979. Kriterion Könyvkiadó, 527 l. (Romániai magyar írók.)
- MÓZES Huba: *Az Erdélyi Szépmíves Céh és a Helikon indulásának dokumentumaiból, 1924–1928*. Kolozsvár, 1992. Erdélyi Szépmíves Céh, 56 l. (Az Erdélyi Szépmíves Céh füzetek, 1.)
- TÓTH Kálmán – GÁBOR Dénes: *Romániai magyar könyvkiadás, 1944–1949*. Kolozsvár, 1992. Erdélyi Múzeum-Egyesület, 152 l. (Romániai magyar bibliográfiák, 1.)
- SZIGETHY Rudolf – ÚJVÁRI Mária: *Romániai magyar könyvkiadás, 1950–1953*. Kolozsvár, 1995. Erdélyi Múzeum-Egyesület, 132 l. (Romániai magyar bibliográfiák, 2.)
- MÓZES Huba: *Sajtó, kritika, irodalom*. Bukarest, 1983. Kriterion Könyvkiadó, 176 l.

MÓZES HUBA

FIGYELŐ

Emlékezések Rát Mátyásra, a magyar nyelvű újságírás megindítójára. Rát Mátyás születésének 250. évfordulója alkalmából a Magyarországi Evangélikus Egyház Északi Egyházkerülete, a Magyar Újságírók Országos Szövetsége, Sopron Megyei jogú város és a Berzsényi Dániel Gimnázium 1999. április 13-án konferenciát rendezett Sopronban. Dr. Gyimesi Szabolcs polgármester köszöntője után Dr. Szebik Imre evangélikus püspök beszédében Rát Mátyásra, az evangélikus lelkészre emlékezett. Kókay György az első magyar újságírónak az anyanyelvű újságírás megteremtésében szerzett érdemeit méltatta, Bernáth László a MUOSZ elnökségének tagja pedig „Az információ a tegnap és a holnap újságírásában” címmel tartott előadást. Az evangélikus líceum diákjai prózai idézetekkel és zeneszámokkal emelték az ünnepi ülés hangulatát. A konferencia után a líceum udvarán sor került a Kutas László szobrászművész által alkotott Rát Mátyás emléktábla felavatására. Ez alkalommal a köszöntőt Dr. Lampérth Gyula líceumi igazgató, az emlékbeszédet Dr. Szebik Imre püspök tartotta.

A Magyar Köztársaság Kulturális Intézete és a Magyar Újságírók Szövetsége egy héttel később, április 20-án Pozsonyban, a Magyar Intézet székházában „Rát Mátyás munkássága” címmel kamarakiállítászt rendezett. A kiállítást Dr. Medgyasszay László országgyűlési képviselő nyitotta meg. Ezt követően Horváth Sándor MUOSZ sajtótitkár vezetésével kerekasztal-beszélgetésre került sor a magyar sajtó kezdeteiről Komlós Attila, Buzinkai Géza és Horváth József részvételével.

Kár, hogy a magyar sajtó – egy-két helyi lap és a Duna TV kivételével – nem tartotta elég jelentősnek sem a hazai újságírás kiváló, felvilágosult szellemű megindítójának jubileumát, sem a róla szóló soproni és pozsonyi megemlékezéseket, hiszen még hírértékűnek sem minősítette őket. Ez viszont Rát Mátyás késői utódait minősíti.

KÓKAY GYÖRGY

Új könyvkötéstörténeti kézikönyv.* Otto Mazal professzor, a neves bizantinológus, könyvtáros szakember, tanár és kutató 35 évig szolgált az Osztrák Nemzeti Könyvtárban (ÖNB), s ebből 23 éven át a Kézirattár és Ősnyomtatvány-gyűjtemény direktoraként. Amikor 1992-ben, 60 évesen nyugdíjba vonult, az Osztrák Könyvtárosok Egyesülete Eisenstadtnban tartotta éves gyűlését, s ott neki ítelték a Nagy Érdemrend érdmet. Köszöntése alkalmával arra kérték, hogy maga számoljon be munkásságáról. Ennek eleget téve írta meg „Im Dienste des historischen Buchwesens. Ein Rückblick und Ausblick” c. cikkét (Mitteilungen der VÖB 45, 1992/3–4, 33–44.). Ebben utalt

* MAZAL, Otto: *Einbandkunde. Die Geschichte des Bucheinbandes*. Wiesbaden, 1997. Dr. Ludwig Reichert Verlag. 516 l. 64 kép. (Elemente des Buch- und Bibliothekswesens, Bd. 16.)

arra, hogy számára a nyugállomány az adminisztratív munkától való megszabadulást jelenti, ugyanakkor nem mentesíti őt a feladat alól, hogy tudását erejéhez mérten továbbadja, így kiindulása lehet újabb aktivitásának. Valóban, Otto Mazal, a bámulatba ejtően termékeny szakíró azóta is folyamatosan publikál, s nyugdíjas tevékenységének egyik óriási hozadéka ez a most ismertető kötetstörténeti kézikönyv. Az „Elemente des Buch- und Bibliothekswesens” sorozatban Mazalnak nem ez az első könyve. 1986-ban a sorozat 10. köteteként megjelent a *Lehrbuch der Handschriftenkunde*, 1987-ben pedig 11. kötetként a *Zur Praxis des Handschriftenbearbeiters*.

Mazal szóbanforgó könyvéhez fogható könyvkötéstörténeti kézikönyvet Hans (Jean) Loubier jelentetett meg, először 1904-ben, majd bővített kiadásban 1926-ban (*Der Bucheinband. Von seinen Anfängen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*). A karoling és a román kor kötéseit csak később azonosították, így ezek Loubier-nál még nem is szerepeltek (MAZAL 349.). Érdekes és érthetetlen, hogy míg az első kiadásban Loubier tárgyalta a 19. századi és a 20. század eleji „modern” kötések is, addig az 1926-ban megjelent, átdolgozott kiadásban ezt teljes egészében kihagyta. Mazal ezzel szemben az erópai kötetstörténetet szinte napjainkig bemutatja. Persze nagyon kellett válogatnia a 20. század modern könyvkötőművészei között, s nem tudott mindent, aki arra érdemes, könyvébe bevenni. Nekünk magyaroknak például fontos lett volna a Hollandiában élő és tevékenykedő Szirmai János. S nem derül ki, hogy az Egyesült Államokban vagy Kanadában művelik-e egyáltalán a művészi könyvkötést ma.

A könyvkötés kizárólag a mai könyvformának a tartozéka. Már az 1. századból maradtak ránk kódextörödékek, de csak a 4. századra győzedelmeskedett ez a könyvforma. Sikerét biztosan a tegerccsel és dyptichon táblákkal szembeni gyakorlati előnyeinek köszönheti. A keresztény közösségek csaknem kezdettől fogva ezt a formát részesítették előnyben. Mazal is a koptok könyveivel kezdi a könyvkötések történetét, s ez még az ókor utolsó századaira esik. Természetesen a fűzés módjáról és egyéb technikai ismeretekről is szól, bővebben a 2. fejezetben: mint az ívfűzet nagysága, a formátum, az íráshordozó anyaga, oromszegés, metszés stb. Itt is, és a könyvkötésszítési technikáinak szentelt 3. fejezetben is, a kérdés egész majd kétezer éves történetét áttekinti. A 4. fejezetben a középkori díszkötésről olvashatunk, négy alfejezetre bontva. A díszkötések (Prachteinband) többségükben ötvös-, elefántcsont- és zománcdíszes kötések, keresztény ikonográfiai jellemzőkkel. Mazal előbb a karoling kor előtti, majd a karoling és az Ottó-kori idők egyházi könyveit elemzi, kötésük mellett valamennyire műfajilag is megmagyarázva (sacramentarium, epistolarium, lectionarium, graduale stb.), és elsősorban mint az istentiszteletek legfontosabb tartozékait, s a templomok és szerzetes közösségek legértékesebb tárgyait. A második alfejezet tárgya a román kori, a harmadik a gótikus díszkötések; végül a negyedik alfejezet a bizánciakról szól. A bizánci (fém) díszkötések időben átfogják szinte az egész középkort. Számozás nélkül, e fejezet függelékébe kerültek az újkori díszkötések: ezek főleg szépen megmunkált fémdíszes, ezüst, ezüst-filigrán, zománcdíszes és féldrágaköves, aranyozott könyvkötések, de ide sorolja a szerző a festménnyel díszített könyveket és a szigorúan magán használatra szánt, gyöngyházdíszes noteszeket is. – A luxus a könyvek esetében a drága kötések juttatható érvényre, s a könyv kötése sokat árul el tulajdonosáról. Mindemellett jól követhetjük rajtuk a nagy művészettörténeti stílusok egymásutánját.

A középkor használati könyvét fatáblás bőrkötéssel látták el. (A díszkötéseket nem is a kötetstörténettel foglalkozók, hanem inkább iparművészek és művészettörténészek szokták vizsgálni.) Ténylegesen az 5. fejezettel, a karoling és Ottó-kori bőrkötésekkel kezdődnek az egyes kötetstörténeti stíluskorszakok. – Az erőskezü, nagyon tehetséges frank uralkodót, Nagy Károlyt, akinek neve után nevezték el a kort is karolingnak, gyenge utódok követték. A német Ottók próbálták aztán a romokból Európában egy új birodalmat felépíteni. A karoling és Ottó-kor időben részben átfedi egymást. A karoling kötések főső időhatára kb. 1000 körül húzható meg. G. D. Hobson 78

karoling kori bőrkötést vett jegyzékbe a két világháború között. E csekély számban, a 9–10. századból fennmaradt kötések technikai jellemzője, hogy gyakran díszítetlenek vagy csak szerényen díszítettek, kötésük vadbőr, olykor pergamen, s a fűzőszálat keresztülhúzták a gerincen, tehát a – láncöltéses vagy laposöltéses – fűzés kívülről látható. Ezt az aktákra vagy egybefűzött levéltári iratokra jellemző kötetstílust nevezik németül 'Kopert'-nek. Általában kisebb terjedelmű műveknél alkalmazzák.

A román stílusú bőrkötések felső időhatára 1300 utánra nyúlik (6. fejezet). 139 román kori bőrkötésről tudunk, ezeket vaknyomásos bélyegzőkkel, vagyis aranyozás nélkül díszítették. Ám bár a bélyegzők motívumai párhuzamba állíthatók a korabeli könyvfestészet díszítő elemeivel, a kötetstáblák díszítése semmiképpen sem függ össze a kódex tartalmával. (Ez végig jellemző a történeti kötésekre. Csak a 20. század kézműipari könyvkötései fejezik ki művészileg is a könyv tartalmát, bár a könyvkötőművész alkalmazhat a tartalomtól független absztrakt vagy nonfiguratív díszítést is.) A román kori kötések mind a növény-, mind az állatvilágból, sőt a Biblia világából és vallási területről, majd a világi életből is kölcsönöznek díszítésre alkalmas motívumokat. Olykor egész jeleneteket láthatunk a kötéseken, amelyeket a horror vacui szellemében teljesen beborítanak az egyébként kifejező kompozícióba csoportosított bélyegzők. A román kori kötések szülőföldje Franciaország, de Angliában és német földön is készültek és maradtak fenn ez időből bőrkötések. Érdekes, hogy a német nyelvterületről származó kötések túlnyomórészt pusztán ornamentális díszűek. Bár a román kori kötések valamelyest hatottak a korai gótikus kötésekre, igazában a reneszánsz korszak bőrkötésein születtek újjá egyes román kori motívumok, pl. a fonadékdíszek.

A bőrmetszés már a 7. században ismert volt, mégis virágkora a 15. századra és elsősorban német nyelvterületre esik. Bizonyos szempontból luxus kötéseknek számítanak a többnyire igen szép bőrmetszéses kötések, mert csak nagyon jó rajzkészséggel bíró könyvkötő tudott ilyeneket készíteni. Ezek a művészek önállóan alkottak, nem tartoztak sem egyetemekhez, sem kolostorokhoz. Ez a 7. fejezet tárgyalja a bőrrajzos kötések is. A salzburgi illuminátor és könyvkötő, Ulrich Schreier (iniciáléi: VSM= Ulrich Schreier Maler) Pozsonyban is dolgozott 1480 körül.

A gótikus kötések fejezete (8.) terjedelmes, ami azzal magyarázható, hogy az előző korszakokhoz képest sok, kb. tízezer gótikus kötés maradt ránk. Ezek zöme is a német kultúrkörből származik. A nyomtatott könyvek megjelenése nagy mértékben hozzájárult a kötések számának gyarapodásához. Megnőtt a név szerint ismert könyvkötők száma is. A kötések díszítő motívumokat a növény- és állatvilágból merítik, de most már nemcsak szimbolikus jelentésük kap hangsúlyt, hanem természetes ábrázolásuk óhaja is. A profán életből vett kedves ábrázolások a vadászjelenetek, s a játszó gyermek figurája. Természetesen nem hiányoznak a vallásos színezetű bélyegzők sem. Fontosak az ún. írás- és névbélyegzők, amelyeken rövid fohászt (Maria hilf, Ave Maria), szentek neveit, városneveket, s gyakran a könyvkötő nevét olvashatjuk. Mazal többször is hangsúlyozza, hogy a gótikus kötések díszítésében az 'átlós elv' (das diagonale Prinzip) jutott érvényre. Az előtábla rendszerint díszesebb a háttáblánál. A korszak vége felé már megjelennek a görgetők és lemezek is, amelyek segítségével gyorsabban lehetett elvégezni egy kötés díszítését. A díszítő lemezek szülőhazája a Németalföld. A kolostori és az egyetemek vonzáskörében működő könyvkötőműhelyek mellett mind nagyobb számban jelennek meg a polgári műhelyek, sőt nem-sokára megkezdődik a céhbé tömörülés is. 1388-ból ismerünk Bécsből egy Margit nevű könyvkötőnőt! Mazal – nagyrészt Ernst Kyriss munkája alapján – sorra veszi a német városok, majd a svájci és osztrák területek ilyen irányú tevékenységét. Elég egyértelmű, hogy a cseh és lengyel területek Prága és Krakkó központtal német hatás alatt álltak. A szerző a magyar kötetstörténet e korszakából Lövdödöt említi, hangsúlyozva, hogy hazánk hamar az itáliai reneszánsz befolyása alá került a 15. században. Nem ez az első eset, hogy Franciaországban a majdani vallásháború és

forradalom negatív következményeiként pusztításról olvashatunk: a francia gótikus kötések nagy része akkor pusztult el. De megsemmisüléshez vezettek a bibliofil igényű átköttetések is. (A gazdagság sem jó.) Angliában a németalföldi befolyás volt nagy. Az itáliai gótikus kötések nem alkalmaztak figurális bélyegzőket. A spanyol gótikus kötések természetesen iszlám hatás érezhető (vö. muzejar-stílus).

Mazal külön fejezetet (9.) szentel a középkori bizánci bőrkötéseknek. Felhívja a figyelmet a technikai különbségekre is: sima a gerinc, nincsenek bordák, a táblák nem nyúlnak túl a könyvtesten, ezzel szemben gyakorlati okból a táblák éleit hornyolják, az oromszegőt bőrrel vonják be, ennek következtében a gerinc hosszabb, mint a könyvtest. Kecse- és birkabőrt használnak. Már a 10. században készültek idesorolható kötések, de a többség a 13. századtól kezdve készült. A műhelyek Konstantinápoly, Thesszaloniki, Misztra, Monemvasia, Athosz és a Meteorák kolostorai, Kréta és Ciprus. – Ezután egy rövid fejezet (10.) foglalkozik az olyan különleges formákkal, mint a fémből vagy fából készített könyvtok, a bőrből, az adott könyv méretére szabott könyvtáska (kopt és etióp vallásos könyveknél a legutóbbi időkben is találkozhattunk ilyenekkel), a többnyire textíliából készült tok ('camisia' vagy 'chemise' ~ a könyv ingecskéje), s a csuklyás és pólyás kötés.

A 11. és 12. fejezet nyolc-nyolc alfejezetre oszlik, mert a reneszánsz és a barokk s rokokó kötések is országonként tárgyalja a szerző. – A reneszánsz Mazal szerint forradalmat hozott a könyvkötésben technikailag és művésziileg egyaránt. A fejezet általános bevezetőjében sorra is kerülnek ezek: a fatáblát fokozatosan felváltotta a papírtábla, újfajta, finomabb bőrt kezdtek használni, a bőrt elélénkebb színűre festették, megindult az aranyozás, keleti hatásra a színes lakkfestés. A törökök előrenyomulása előtt sok tudós és iparművész jött Európába, s tudásuk, művészetük termékenyítően hatott. Az első reneszánsz könyvkötések Itália földjén születtek meg. Különleges csoportot alkotnak az antik ihletű ún. cameós kötések. Nagyon sok olasz városban volt könyvkötőműhely (amint nyomda is, hisz a 15. század végére Itália megelőzte e téren még Németországot is). Az Anjou-királyoknak köszönhetően már a 14. században elérte Magyarországot egy Itáliából induló korareneszánsz áramlat, Vitéz János és Mátyás király idején pedig kiterjedt ez az irány. Mazal természetesen kitér a korvinák kötéseire, ezek négy csoportjára és név szerint ismeretlen mesterére. Itt sajnos Ilse Schunke fél évszázaddal korábbi, megalapozatlan véleményét ismétli, amikor Mátyás könyvkötőjének hazáját Walachiába helyezi. Kutatásaim alapján kijelenthetem, hogy ez a könyvkötő olasz ember volt, és a király halála után szinte azonnal elhagyta Magyarországot. Az sem szerencsés, hogy az első korvina-csoportot 'fonadékdíszes'-nek nevezi, mert a többi csoportra is jellemző a fonadékminta. Koroknay elnevezése sokkal kifejezőbb, ő a korvina első csoportját 'hangsúlyozott középdíszes'-ként jelölte. – Az ÖNB kitűnő kötésgyűjteménnyel rendelkezik, így gazdag francia reneszánsz kötésekben is. A szerző részletesen elemzi a Grolier-kötések csoportjait, a francia uralkodói körök bibliofiliját, a francia reneszánsz könyvkötések stílusának fejlődését (petits fers-, majd semé- és fanfare-stílust), és sok francia könyvkötőt említ név szerint. Franciaország mindig is, de a 16. századtól kezdve biztosan a mai napig vezető helyet foglal el a művészi könyvkötések terén. – A német reneszánsz kötések merőben más formát követtek. Uralkodó díszük a különböző jeleneteket, portrékat vagy címereket ábrázoló lemezek és a görgetőkkel nyert, figurális és növényi vagy geometrikus mintájú keretek. Német földön is készültek olasz és francia ízlést követő, aranyozott bőrkötések, de ezeket ők maguk 'welsch'-nek, idegennek mondták. Konrad Haeblernek a lemezeket és görgetőket rendszerző alapvető munkája alapján Mazal sorra veszi a német városokat, műhelyeket és mestereket. – A Németalföldön nagyon hamar alkalmazták a lemezes kötésdíszítést, viszont vagy nagyobb méretűt, az egész táblát betöltőt, vagy többet egymás alá és fölé helyezve nyomtak a bőrkötés táblájába. Ez utóbbi technikai problémájáról, hogy ti. ha több, ismétlődő lemezt használ egy

kötésnél a könyvkötő, akkor azok nem metszett lemezek, azaz nem egyedi darabok, hanem öntvények, s a kötéstabla díszítését egyetlen préseléssel nyerték – egész könyv született Staffan Fogelmark tollából 1990-ben. Fogelmark könyve szerepel az irodalomjegyzékben, de a szövegben Mazal nem tér ki rá, pedig ez a könyv új irányt adott a köteszkutatásnak. – Angliában a bőrkötéseken erős holland hatás érezhető, ki kell emelni viszont, hogy nagyon kedveltek a himzett, gyakran gyöngyökkel és alakokkal díszített textil (selyem, bársony) kötések. A svédeknel a német befolyás tükröződik. – A cseh, lengyel és litván bőrkötések sajátossága, hogy az előtáblák felépítése nagyjából az itáliai, a háttáblaké a görgetős német mintát követi. Krakkó nagyon fontos szellemi központ volt egyetemmel, nyomdákkal és könyvkötőműhelyekkel.

Ahogy a reneszánsz fejezetben országonként végigmegy a történeti kötések jellemzőin, ugyanezt teszi Mazal a barokk és rokokó fejezetben (12.). Újdonság a márványpapír használata, majd a bronzfém-, brokát és festett papíroké. A márványpapírt főleg előzéklapként és a bőrkötés tábláin belül az ún. tükörnél alkalmazták, de használták a félbőrös kötések tábláin kívül is. A bőrkötésekre jellemző a gazdag aranyozás, s a csavart indákból összetett középdísz, s a vele harmonizáló négy sarokdísz. Találónak érzem e stílus német elnevezését: 'Kompositstil', de egyelőre nem találok neki megfelelő szabatos magyar kifejezést. A barokk korszakban is, ahogy pregnánsan először a reneszánszban, vannak országonkénti sajátosságok. Ezek az angolban a 'cottage style, allover style, rectangular style', melyek kifejező elnevezések, ha látja az ember a hozzá tartozó kötést, de ez a könyv nemcsak köteszkutatóknak szól, és sajnos nagyon kevés a kép. A 17. század újdonsága a legyező-, majd a csipkedíszes bőrkötések megszületése. Díszítés és aranyozás nélküliek, de hibátlan bőr és tökéletes kivitelezés jellemzi az ún. Jansenista-kötéseket. Nem könnyű felismerni, éppen ezért nagy a veszélye, hogy restaurálás helyett átkötik őket, pedig ezzel nagy értéket dobhatnak el. A könyvek jelentősebb hányadánál azonban a díszítés csak a gerinc mezőire korlátozódik. Ekkor jött divatba a bőrök mintázása: spriccelés, márványozás, gyakran csak azért, hogy a bőr rosszabb minőségét elfedjék. E korszak luxuskötései a bőrmozaikos kötések. Lélegzetelállítóan szépeket készítettek a francia könyvkötőmesterek, és bővelkedtek királyi és főúri megrendelőkben. XIV. Lajos, a Napkirály elrendelte (1686), hogy a könyvkötők és aranyozók (már ekkor különvált e két foglalkozás!) a nyomdászok és könyvkereskedők céhéből váljanak ki, és önállóan alapítsanak céhet. – Német területen Heidelberg (Bibliotheca Palatina) és Augsburg a szép könyvek központja. A harmincéves háború azonban nagyon visszavetette az országot. A kolostori könyvkötőműhelyek közül kiemelkedik Ettal bencés kolostoráé, ahol gyönyörű aranyozott kötéseknek csináltak. Sajnos e kötések közül sok szétszóródott, a neves magyar bibliofil Ráth György könyvtárában kettő is van belőlük (szerencsére). Gyakoriak a szuperexlibriszes késő barokk és rokokó kötések. E korszak szülöttjei a festett pergamenkötések is. – Itáliából a pápák számára készült szebbnél-szebb aranyozott barokk kötéseknek kell kiemelni, Hollandiában a Magnus könyvkötő-család több generációjának tevékenységét. Angliából itt csak két mestert említek: Samuel Mearne-t (1624–1683) és Roger Payne-t (1738–1797). (Londonban 1987-ben az egyik S. Mearne-kötés kikiáltási ára 15 000.- angol font, R. Payne-é 10 000.- font volt, igaz ez utóbbi két kötet. Vö.: Maggs Bros. Ltd. Catalogue 1075: 66. és 172. tétel.) – Magyarországot érintve olvashatunk a legyeződíszes kötésekéről, a nagyszombati barokk kötésekéről, a debreceni festett pergamen kötésekéről, Misztótfalusi Kis Miklós könyvei holland kötéseiről, melyek nem maradtak itthon sem hatástalanok, és Johann Fischer batik kötéseiről, amelyek azonban már átvezetnek az empire-kötéseket is tárgyaló következő (13.) fejezethez.

A 18. század végén új stílus alakítottak ki. Ez a klasszicizmus, az ennek megfelelő kötések az franciák empire-nek, az angolok etruszk stílusának mondják. A 19. századra is átnyúlik, de nem sokára eklekticizmusba torkollik, és sorra születnek a technikailag kifogástalan, de erőtlen romantikus kötések, végül következnek a historizáló stílusok. Európa-szerte a kor kiváló könyvkö-

tői tevékenykednek, de a stílusvesztés, -keresés általános a művészetek területén. Fordulatot William Morris (1843–1896) hoz, akinek Angliában és a Kontinensen sok bámulója és több követője akad. Az igazi nagy változást a gépi fűzés és kötés jelenti e században. Ettől kezdve a könyvek döntő többsége bekötve jelenik meg. A 20. században a 'művészi' kötés fogalmába beleértendő, hogy kézművesipari kötés, és készítője magát könyvkötőművésznek tekinti. Mazal a 20. századi kézi könyvkötésnek is szentel egy fejezetet, és a többi fejezethez képest sok, tizenhárom modern könyvkötés képét közli. Nagy nevekkel találkozhatunk, de nagyon sok tehetséges könyvkötőművésze volt és van a 20. századnak. Magyarok nincsenek a felsoroltak között.

Mazal a 15. fejezetben a modern kiadói kötésekkel; a 16.-ban a könyvborítókkal foglalkozik. A védelem mellett ezek reklám szerepe egyértelmű, nem is szólva a fűlszövegek tájékoztató funkciójáról. Ugyanakkor nagyszerű teret ad a grafikus művészek számára, megteremtve a könyvművészet új ágát. (Itt jegyzem meg, hogy elég nagy baj, hogy sok magyar könyvtárban ezeket eldobják.) A 17. fejezetben a szerző áttekinti a könyvkötéseknél használt színes papírok csaknem teljes történetét. Csupa praktikus tudnivaló.

Szakembereknek és könyvtárszakos hallgatónak nagyon hasznos a két utolsó fejezet. Nehéz visszaadni pontosan a 18. fejezet címéből az 'Einbandkunde' kifejezést. Magyarul még leginkább a 'kötéskutatás' szó/fogalom összegezi mindazt, amit a kötésekkel kapcsolatban tudni kell. E fejezet tehát a kötéskutatás ('könyvkötéstan') történetével, mibenlétével és módszereivel foglalkozik – belevéve a makulatúra- és a töredékkutatást is. A kötéskutatás művelődéstörténeti stúdium, a könyvtörténet egyik ága, mert mindenkor a könyv tulajdonosa/olvasója köttette be a kor stílusának megfelelően, és saját ízlése és anyagi körülményei függvényében a megvásárolt könyvet. A könyvkötés a könyv használójához vezet el bennünket. A kötés a könyv előtörténetének, provenienciájának talán legfontosabb eleme. Csak a 20. században ismerték fel a történeti kötéseknek ezt az értékét, mert nem minden történeti kötés szép, de attól még igen fontos ismérvek hordozója. Ha kopott, rongyos és elhasznált, akkor nem a régít hozatták rendbe, hanem átköttették. (A magyar nyelvemlékek zömét a múlt században kötötték át értéktelen, semmitmondó kötésbe, hihetetlen kárt okozva ezzel. Ma már nem lehet megállapítani, hogy hol készülhettek az eredeti kötések, Budán, vagy más magyar városban. Egyébként a restaurálás is a 20. század újdonsága. Új szemléletet hozott!) A fűzés és bekötés technikája (= a könyvtest és a kötés eggyé formálása) is datálja az adott könyvet, kódexet, mert ez is sokat változott az idők folyamán. A kötetet datálja a rajta látható díszítés, mert követi a nagy stílusorszakokat, a kötés pedig datálja a kódexeket, amelyeknél ritkán jelölik a „kiadás” évét és helyét. A nyomtatott könyvvel és kötéssel kapcsolatban a legfontosabb tudnivaló, hogy a megjelenés és a bekötés helye a legritkábban esik egybe. Ott kötötték be a könyvet, ahol használták, nem ahol vették, vagy nyomták. – Egy nagy könyvtár esetében állományrészek válnak felismerhetőkké a kötések elemzésével, s ez az adott könyvtár történetéhez elengedhetetlen. Nagyon jó lenne, ha a könyvtárosok és könyvtárszakos hallgatók legalább elemi szinten rendelkeznének könyvkötés-ismeretekkel. Mazal e fejezetben híres könyvkötés-gyűjtőket és jelentős kötéskutatókat is felsorol. Ezt követően tér rá a kötéskutatás módszerére, a ceruzalevonatok fontosságára, a bélyegzők és egyéb díszítőelemek, görgetők, lemezek táblázatba foglalására, amelyek segítségével rekonstruálható egy könyvkötőműhely szerzőismérszete. A fotó csak illusztrál, a méretazonos ceruzalevonat alkalmas a pontos összehasonlításra. – A kötések bibliofil értéke a művelődéstörténeti szempontokhoz képest eltörpül.

A kötések katalogizálása fejezetben (19.) útmutatást ad arra, hogy hogyan kell egy könyvkötést leírni, milyen sorrendet kell követni. Nyugat-Európában ebben is egyre szélesebb körű az együttműködés, s nekünk e téren is kívánatos a csatlakozás. Nemcsak a magyar kötetéstörténet termékei jelentenek hozzájárulást az „összeurópaihoz”, hanem a magyar könyvtárakban

felhalmozódott külföldről származó történeti kötésanyag is komoly érdeklődésre tarthat számot külföldön (is).

A könyv végén 12 oldalon a fontosabb szakkifejezések magyarázata következik, végül irodalomjegyzék. Nagyon jó olvasás közben is, de alkalmankénti felütéskor még inkább (vö.: a kézikönyv német elnevezése 'Nachschlagewerk' is), hogy a lapokon élőfej fut végig.

Bizonyára nem a szerzőn múlt, hogy mindössze csak 64 kép szolgál illusztrációul a nagyívű kötetérténeti műhöz, és talán az sem, hogy a zömét más kiadványból már ismerjük. Ebből 37 az Osztrák Nemzeti Könyvtár állományából való, s ezekből csak kettő nincs benne Mazal 1970-ben megjelent albumkötetében (*Europäische Einbandkunst aus Mittelalter und Neuzeit*). A Schweinfurtti Otto Schäfer Könyvtárból 12, többségében modern kötet láthatunk. (Ezeket egytől-egyig közölte Manfred von Arnim 1992-ben megjelent *Europäische Einbandkunst aus sechs Jahrhunderten* c. pompás albumkötetében.) Münchenből négyet (köztük három gyönyörű koraközépkori ötvöskötést), Bambergből kettőt, a British Libraryből is kettőt reprodukáltak. Cologny-Genève, Dublin, Halle, Luxembourg, Ried im Innkreis, Sankt Gallen és Stockholm egy-egy kötéssel szerepel. Pedig nagyon jó lenne látni azokat a kötéseket, amelyeket részletesen tárgyal, hiszen a legpontosabb kötéisleírás sem pótolhatja a kötés képét.

A 40 oldalas 'Irodalomjegyzék'-et szakcsoportosításba rendezve találjuk. Az egyes csoportokon belül betűrend van. Az élen Schmidt-Künsemüller 1985-ben megjelent több mint nyolcezer tételből álló könyvkötési szakbibliográfiája áll. Ezt követik a szakfolyóiratok, szakszótárak, lexikonok, általános bevezetők, 'Festschrift'-kötetek, albumkötetek stb. csoportjai, majd országokra bontva a 'könyvkötészet', külön a kötéstechnikai könyvek, országokként a könyvkötéstarténeti munkák, majd korszakokként az idevágó cikkek és szakkönyvek. Ebből elkerülhetetlenül adódnak átfedések és következetlenségek. Például a 'Der gotische Einband in Frankreich' szakcsoportba került (398.) Mazalnak egy cikke, amely az Oliver L. Kapsner tiszteletére összeállított kötetben jelent meg, a kötet viszont nem szerepel a 'Festschrift'-ek között; ugyanez vonatkozik Ilse Schunkének a 16–17. századi pápai kötésekéről írt cikkére (412.), amely az Albareda kardinális tiszteletére kiadott kötetben olvasható, de több ilyen is van (419.: A. Horodisch tiszteletére az 'Amor librorum' kötet stb.). Konrad Haebler ma is alapvető kézikönyve a német reneszánsz görgetőkről és lemezekről szerepel a 'Der Renaissance-Einband in Deutschland' szakcsoportban, s nagyon helyesen itt van listázva az ehhez tartozó, tíz évvel későbbi kiegészítő kötet, amely más kötéskutatók idevágó tanulmányait tartalmazza Haebler tiszteletére. Ez a kötet szerepel a 'Festschrift' szakcsoportban is. Helyes, inkább kétszer mint egyszer se. Denise Gid, Dorothy Miner album-kötetei a 'Tafelwerke' szakcsoportban is, és a maguk helyén, pl. a francia gótikus kötések szakcsoportban is ott vannak. Viszont nem találtam a szótárak között Matt Roberts – Don Etherington: *Bookbinding and the conservation of books. A dictionary of descriptive terminology*. (Washington 1982.) c. szakszótárát, sem Paulína Hamanová: *Z dějin knižní vazby*. (Praha 1959.) címen megjelent cseh kötetérténeti kézikönyvét. Persze nincs kizárva, hogy mégis megvan, de nem ott kerestem, ahova a bibliográfia összeállítója sorolta. Ilyen szempontból talán mégis jobb a mechanikus szerzői betűrend. Viszont kétségtelen segítség a járattanabb kötéskutatóknak vagy tanulóknak, ha témák, korok szerint csoportosítva vannak a művek. Nehéz mindenkinek a kedvére tenni. S mivel a szövegben nincs irodalmi hivatkozás, mégis az adott szűkebb tárgykörön belül kell keresni, hogy mely könyv vagy cikk alapján állítja a szerző a leírtakat. – A könyvet egyetlen 'Register' zárja, mely elege a névmutatónak és egy tárgyszavas indexnek.

Mazal könyvét nagyon ajánlom könyvtárszakos egyetemistáknak, akiknek tankönyvként kellene használniuk, de minden németül olvasni tudó könyvtáros, könyvbarát és antikvárius is nagy haszonnal forgathatja. Egyszerűen pótolhatatlan kézikönyv.

Gesellschaft für Buchforschung in Österreich. 1998-ban az ausztriai könyvtörténeti kutatások összefogására megalakult a Gesellschaft für Buchforschung in Österreich. Október 9-én az Österreichische Nationalbibliothek oratóriumában tartotta meg a társaság az alakuló ülést. Ezen hangsúlyozták, hogy a társaság létrehozásával régóta meglévő hiányt kívántak pótolni. Céljuk a könyvtörténet iránt érdeklődők, főként fiatal kutatók részére egy nyilvános fórum biztosítása. A hasonló hazai és külföldi intézményekkel és társaságokkal is kapcsolatot kívánnak létesíteni. Kutatásaik főleg a monarchia országainak és az osztrák köztársaságnak a könyvkultúrájára kíván kiterjeszkedni, a különböző korszakokban, egészen a jelenkorig bezárólag. Az új egyesület vezetőségének élén dr. Peter R. Frank (curator emeritus der Stanford University Libraries, USA) és dr. Helmut W. Lang (Gen. Direktor-Stellvertreter der ÖNB) áll.

A társaság 1999 tavaszán megindította a *Gesellschaft für Buchforschung in Österreich Mitteilungen* című folyóiratát, amely könyvtörténeti tanulmányokat, cikkeket, közleményeket és bibliográfiai összeállítást tartalmaz.

(-y-y-)

SZEMLE

Magyar Katolikus Lexikon I–IV. A–H
Főszerk. DIÓS István, szerk. VICZIÁN János. Bp.
1993–1998. Szent István Társulat.

A Szent István Társulat Könyvkiadó hatalmas és tiszteletre méltó vállalkozásában a nyolcvanas évek elején kezdődtek el a *Magyar Katolikus Lexikon* munkálatai, amelynek ezidáig 4 kötete jelent meg. A kezdeményezők bátorságát jelzi, hogy a munkálatok még javában a pártállami viszonyok között indultak meg, amikor még nem csak az anyagi háttér jelenthetett komoly gondot, hanem a puha diktatúrában is gyakran jelenlévő politikai-világnézeti problémák és konfliktusok lehetőségei is.

A kiadó bátorságát mutatja az is, hogy a *Magyar Nagylexikon* szerkesztésének viszonytagjai és hosszú évtizedekre való elhúzódása sem rettentette el a kezdeményezéstől. A katolikus és általában a magyar szellemi élet igényei erősebb ösztönzőknek bizonyultak a feladat elé terebélyesedő akadályoknál. A század első harmadának végén jelent meg P. Bangha Béla szerkesztésében az utolsó hazai kiadású *Katolikus Lexikon*, amely akkor nagy szolgálatot tett, de méretei (mindössze négy kötetből állt), és az azóta eltelt hat évtized változásai, de magának a kézikönyvnek a könyvészeti ritkása is indokoltá tette az új lexikon kiadását. Nem is beszélve a II. Vatikáni Zsinat által elindított alapvető változásokról, amelyekről magyar lexikonokból alig kaphatunk tájékoztatást.

A Lexikon szerkesztőinek előszava szerint a mű „egy katolikus szellemű művelődéstörténeti összefoglalás igényével készült. Elsősorban a katolikus hívek egyházukkal és hitükkel kap-

csolatos tájékozódását kívánja segíteni, de természetesen minden jóakarátú, igazságot kereső és tudni vágyó ember számára szeretne adattár és kézikönyv lenni.”

Csak örülni lehet, hogy a Kiadó az Előszóban jelzett lehetőségek közül nem egy német teológiai és egyházi lexikon anyagának lefordítását és átvételét választotta, hanem egy eredeti magyar katolikus lexikon készítése mellett döntött, vállalva annak valamennyi nehézségét is. Nem lett volna jó – bár volt már hasonlóra példa a közelmúlt hazai lexikonkiadásának történetében –, ha a *Magyar Katolikus Lexikon* jórészt egy idegen kultúrkör hagyományai és szemlélete töltötte volna ki, és a hazai vonatkozások csak valamilyen függelékszerepet kaptak volna a kézikönyvben. A választott megoldás illik az Egyház hagyományos nemzetekfölötti szemléletéhez, amely egészen más mint akár az internacionalizmus, akár a globalizmus és kozmopolitizmus kultúra-értelmezése.

Igaz, hogy éppen a „magyar anyag” megírása az, amely több nehézséggel jár, mint a világegyházra vonatkozó cikkek elkészítése. Míg az utóbbiakra nézve hatalmas forrás- és dokumentum-tömeg áll rendelkezésre, a magyar vonatkozású katolikus egyháztörténeti könyvészetek, repertóriumok, sajtóbibliográfiák jó, ha mutatóba előfordulnak. Ugyancsak nagyon hiányosak a rendtörténeti névtárak és egyéb források is. E hiányok előidézésében nem kis szerepe volt az elmúlt négy évtizednek, de nem csak ennek.

Ennyi gátló tényező ellenére – az első négy kötet tanúsága szerint – a *Magyar Katolikus Lexikon* szerzői és szerkesztői színvonalas ké-

zikönyvet tudtak létrehozni. A lexikon nagy érdeme az adatgazdagsága, az értékelő jelzők mellőzése és hazánk egyházi szempontból való részletes feltérképezése. Egyes kisebb hibák kipécézése helyett mindössze néhány – a szerkesztési elvekkel kapcsolatos – megjegyzést szeretnék tenni.

A kötetek gazdagsága dicséretes erénye a lexikonnak. Úgy gondolom azonban, hogy e gazdagságot nem veszélyeztetné bizonyos esetekben a határok szigorúbb meghúzése sem. Nem egészen világos ugyanis, hogy miért szerepelnek a *Katolikus Lexikon*ban ilyenféle szócikkek mint pl. „apácabokor”, „apácakonty”, „apácaliliom” nevű növények, amikor – az elnevezésükön kívül – semmilyen vallási vagy egyháztörténeti vonatkozásuk nincs. Szintén nem ebbe a lexikonba való szócikkeknek gondolom még pl. a következőket: „ár”, „vétélár”, „armális”, „nemes”, „báró”, „csalogatás” (= a vadászatnál a vad fegyver közelébe való családja), „csekk”, „hajlék” stb.

Elgondolkodtatók lehetnek a lexikonban szereplő írók megválogatásának szempontjai is. Nyilván a katolikus írók felvétele indokolt e kézikönyvbe, csak hogy nem olyan könnyű egyértelműen eldönteni, hogy ki tartozik ide. A pap-költőknél, szerzetes íróknál egyértelmű a dolog, teljesen indokolt Baróti Szabó Dávid, Czuczor Gergely, Dugonics András esetében a kötetben való szerepeltetésük. De akkor miért hiányzik Dayka Gábor neve? Szaicz Leó meglehetősen intoleráns és mai értékelésünk szerint nem is túlságosan keresztényi szeretettől áthatott feljelentésére ugyan Dayka kilépett a papság kötelékéből, de nem az Egyházból! Talán jobb lenne, ha tévedésből vagy véletlenül maradt volna ki a neve, mintsem a fenti okok miatt. Ugyanakkor a szerkesztés modern szemléletére vall, hogy Bessenyei György neve megtalálható a lexikonban. Ő ugyanis – amint ez legújabbán kiderült – nem csak egyszerűen és formálisan katolizált, hanem saját maga is katolikusnak nevezte magát, sőt írásainak szelleme is ezt igazolja.

Bizonyos egyenetlenség jelentkezik az írókról szóló szócikkek után található bibliográfi-

áknál. Egyeseknél – mint pl. Czuczornál – csak a „Szinnyei”-re és az *Irodalomtörténeti bibliográfiára* történik hivatkozás, ami nem lenne baj, bár csak 1970 előtti adatok találhatók ez utóbbiban. Más írók után azonban – pl. Besenyeinél, Dugonicsnál – viszont részletesebb bibliográfiai felsorolás is van.

A *Magyar Katolikus Lexikon* eddig megjelent kötetei azt bizonyítják, hogy a Szent István Társulat vállalkozása nem csak bátornak, hanem sikeresnek is nevezhető. A kötetek sokrétű, gazdag anyagát illusztrációk, részben színes táblák egészítik ki, és a második kötettől a papír minősége is sokat javult. Remélhetőleg a sorozat belátható időn belül szerencsés befejezést is nyer, és olyan területen nyújt széleskörű információt hívóknak és nem hívóknak egyaránt, amit a meglévő hazai kézikönyvek nem tartalmaznak. A *Magyar Katolikus Lexikon*-sorozat folytatása és sikeres befejezése ezért nem csak vallási vagy felekezeti, hanem általános kulturális és tudományos érdek.

KÓKAY GYÖRGY

Wehli Tünde–Boros István: Bibliák Kalocsán. Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár, 1996. 80 l., 38 szöveggöktti fekete-fehér ábrával (Miscellanea, 1.)

A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár állománya az utóbbi években egyre inkább az érdeklődés homlokterébe került Boros István szisztematikus feltáró tevékenysége nyomán: az 1850 előtti kéziratok – köztük a középkoriak – jegyzéke 1989-ben jelent meg, a „Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai” sorozat 7. köteteként, az állomány egészét pedig 1994-ben mutatta be Boros István egy illusztrációkkal gazdagon ellátott füzetben.

A mostani kiadványban, amely a honfoglalás 1100. évfordulójára jelent meg, a könyvtár állományában lévő több mint ezer *Bibliából* válogattak ki 42-öt a szerzők. Egy rövid bevezetőben a bibliára vonatkozó legalapvetőbb ismereteket találjuk meg. A kódexek című feje-

zetben – ennek a szerzője Wehli Tünde (13–34. old.) – 15 kézirat szerepel: teljes Szentírá-sok mellett a Szentírással kapcsolatos magya-rázó irodalom is, mint pl. Szent Jeromos Apo-kalipszis-kommentárja, vagy két német nyelvű Andachtsbuch. Ezt tíz incunabulum és négy 16. századi kiadvány követi, majd a poliglott és képes bibliák után magyar szempontból ta-lán a legfontosabb része a kis kötetnek a ma-gyar Szentíráásokból való válogatás, közte Bo-gáti Fazakas Mihály zsolnárfordításai, Károlyi Gáspár *Szent Bibliája* Szenci Molnár Albert ki-adásában (1612) és Káldi György *Szent Bib-liájának* második kiadása (1732). Kultúrtörté-netünk becses emlékei e kötetek annak ellené-re, hogy a Főszékesegyházi Könyvtár anyaga éppen e tekintetben a leghiányosabb. Ide került soron kívül a piaristák által gondozott és 1769-ben Kalocsán kiadott román nyelvű *Újszövet-ség*, mint helytörténeti érdekesség. A bemuta-tott könyvek egyébként műfaj (teljes *Biblia*, egyes könyvei, kommentárok) szerint, és nem kronológiai rendben következnek egymás után. Az egyes tételeknél a könyv műfajának a meg-határozása után a keletkezési hely és kor, vala-mint a könyv anyaga, mérete és kötésének típu-sa olvasható. Az egyes fejezetek elé írott rövid bevezetők elégségesen tájékoztatnak az adott korszakról és a Szentírásnak benne elfoglalt helyéről, a tételek után adott magyarázatok pe-dig az illető kiadvány műfaját vagy szerzőit illetően adnak hasznos felvilágosítást. A mű-velt magyközönség és a mindig kritikus szak-emberek is haszonnal olvashatják e sorokat.

A katalógus 39. tétele Kollonitz László ka-locsai érsek ex librise mellett egy sajnálatosan figyelmen kívül hagyott possessorbejegyzést is tartalmaz a közölt fénykép alapján: Telegdi Miklós, 1578-ban Nagyszombatban kinyom-tatott *Az evangeliumoknak, melyeket vasárna-pokra ... prédikálni szoktanak ...* című kötete, 1659-ben a terebesi pálosok könyvtárában volt. Kollonitz Lászlóról (1787–1817) tudjuk, hogy sok abolíciós könyvet vásárolt, tehát a könyv-tártörténet számára reményteljes vállalkozás lenne gyűjteménye korábbi possessorait fel-dolgozni!

Sajnos néhány értelemzavaró latin és magyar gépelési hiba benne maradt a kéziratban, pl. a Zsoltároskönyv latinul helyesen Psalterium cum canticis és nem „cum cantis” (6. tétel).

A kis kötet kiválóan alkalmas arra, hogy egy jelentős gyűjtemény meghatározott szempont sze-rint csoportosított egységeit bemutassa a könyvtár-látogató nagyközönségnek, emellett azonban nem érdektelenek azok az ismeretek sem, amelyeket a könyvtártörténet művelőinek képes nyújtani.

SARBAK GÁBOR

Varga András: A szeged-alsóvárosi feren-ces rendház könyvtára 1846. Szeged, 1998. Scriptum Kft. 139 l. (Olvasmánytörténeti dol-gozatok 8.)

Szeged középkori és hódoltság kori könyv-kultúráját számos könyvtártörténeti kéziköny-vünk felemlíti. A szegedi minoriták és az alsó-városi ferencesek könyvtárát Varga András, valamint Keveházi Katalin és Monok István külön is feldolgozták és az egyetem Actáiban, 1991-ben és 1994-ben közzé is tették. Volt te-hát eddig is jó áttekintésünk a két legnagyobb szegedi könyvtárról, ám Bubecz József „lelet-tár”-ának közzététele mégsem felesleges. Var-ga András – nem eléggé dicsérhető módon – egy magvas előszóban mindazt összefoglalta, amit Szeged bibliotékáiról, illetve az azt ösz-szegyűjtő ferencesek történetéről ma tudni le-het. A szeged-alsóvárosi rendház közel 500 éves történetéből kitűnik, hogy a ferencesek pusztai életfeltételeik biztosítása mellett a hívek lelki gondozását tekintették első feladatuknak. Hogy testi bajaikon is segíteni igyekeztek azt a könyvtárukban őrzött fóliánsok bizonyítják. Is-meretes, hogy Takáts Rafael XVIII. századi szerzetes alaposabb orvosi ismeretekre is szert tett. Bálint Sándor, Szeged jeles kutatója, egy kevésbé ismert cikkében nem tartja lehetetlen-nek, hogy a paprika meghonosításában, gyó-gyító hatásának felismerésében az alsóvárosi barátoknak kiemelkedő szerepük volt. (Orvos-történeti Közlemények 1973–1974.) A 143

évig tartó török megszállás nem kedvezett az elmélyült szellemi munkának, de oktatói tevékenységük megszakítás nélkül folyt. Bár a kolostori iskola XVI. századi működéséről nincs adatunk, s viszonylag kevés ferences névvel találkozunk a főiskolai anyakönyvekben, mégis feltételezhetjük, hogy a külföldi egyetemeket nagy számban látogató szegedi diákok a rendház falai között sajátították el a tudás alapelemeit. Erre már csak a konventtagok utánpótlásának folytonossága miatt is szükségük volt, de a város polgárságának az írás, olvasás és a számolás ismeretére, némi földrajzi, történelmi és jogi képzettségre igényük mutatkozott. Szegedi Fábri Andrást, Szegedi Ferencet, Szegedi Istvánt a szegedi ferencesek indították útnak. Igen jelentős a szegedi illetőségű, és feltételezhetően ferences iskolát járt reformátorok száma. De nem lebecsülendő a szegedi kolostorban élt rendtagok irodalmi tevékenysége sem (Cserőgyi Benedek, Jászberényi Gáspár, Baróthi Miklós, Szegedi Ferenc János, Telek József, Takáts Ráfael, Ordinánsz Konstantin).

Az alsóvárosi ferencesek művelődési intézményei között az élen a könyvtár állt. Ez az egyetlen olyan hazai bibliotéka, amelynek eredete még a középkorba nyúlik vissza és folytonossága csak a szerzetes rendház pusztulásakor szakadt meg. A gyűjtemény 1951-ben az egyházi javak államosításakor – a piaristák és a felsővárosi minoriták könyvtárának állományával együtt – a magyar szellemi élet pótolhatatlan kárára, szétszóródott. Rekonstruálására az a félezer kötet áll rendelkezésünkre, amely az 1950-es években felállított könyvelosztó hálózaton keresztül Szegedre visszajutott és ma a Szegedi Egyetemi Könyvtár külön-gyűjteményét képezi. Ezért van kiemelkedő jelentősége Dubetz József 1846-ban összeállított „leletár”-ának. A felbecsülhetetlen értékű jegyzék betűhíven tartalmazza az ekkor a könyvtárban található könyveket. A tételek a következő adatokat tartalmazzák: Cím, Szerző neve, Nyomtatási év, Hány kötet?, Hány példány?, Hány lap?, Nagyság, Kötetek sorszáma, Helyzet [helye] a könyvtárban. A rendszerezés elsősorban teljességével és befejezettségével

kiemelkedik a kortárs könyvtárosok kézzel írott katalógusai közül. A negyvenkét szempontot követő felosztás a mai igényeknek kevésbé felel meg, s a viszonylag pontos adatfelvétel az azonosításhoz néha nélkülözhetetlen kiadási (megjelenési) helyet elhagyja, mégis mindmáig egyetlen forrás, amelyből a könyvtár valahai állományának egésze megismerhető.

Varga András gondos közlésével egy nagy lépéssel közelebb jutottunk a szeged-alsóvárosi ferencesek könyvtárának rekonstrukciójához.

KÖHEGYI MIHÁLY

Pirigyi István: Görög katolikus életrészek. Debrecen, a Debreceni Gör[ög] Kat[olikus] Egyházközség kiadványa, 1998. 176 l.

Referenzs irodalomnak is beillő, ugyanakkor kronologikus egyháztörténetet is nyújtó, ezen felül a témában kevésbé otthonos olvasók számára bevezetésként (introductio), népszerű kézikönyvként is szolgáló, mégis tudományos munka. Hogyan oldja meg a szerző a többfunkciós szakkönyv ilyen feladatát?

Pirigyi István professzor aranymiséis görög katolikus áldozópap, két emberöltőn át a Nyíregyházi Szent Athanáz Görög Katolikus Hittudományi Egyetem (korábban: Főiskola) egyháztörténeti professzora, a magyarországi keleti egyháztörténet doyenje. Összefoglaló munkáit nemcsak minden görög katolikus papnövendék, hanem a történelem szakos egyetemi és főiskolai hallgatók, sőt az egyházi vagy a magyar történelmi kérdésekben tájékozódni kívánó értelmiségiek is alapvető kézikönyvként használják. (PIRIGYI István: *A görögkatolikus magyarság története*. Nyíregyháza, 1982. PIRIGYI István: *A magyarországi görög katolikusok története, I–II*. Nyíregyháza, 1990.) Ezeken kívül még több kisebb könyvet és szakkikkek sorát írta, számos konferencián tartott előadást. A hármas gyökér, a tudós, a tanár és a pap életpályája terem oly gazdag gyümölcsöket, mint a jelen könyv.

Görög Demeternek a felvilágosodás korabeli kultúránkban játszott szerepével avatott

szerzők, mint például Kóka György, már foglalkoztak. Mégis kapunk újat, főként az életmű elhelyezésével a görög katolikus egyháztörténetben. – Farkas Lajos kevésbé ismert, ám a magyar egyháztörténetben a hajdúdorogi mozgalom kapcsán jelentős alakját hasonlóan tömör, korrekt pályakép mutatja be. – Mészáros Károlynak, a múlt század második felében a magyar polgári élet kereteinek megteremtésében játszott szerepét gazdag bibliográfiával illusztrált életrajz ismerteti. – Vasvári Pál neve ismert ugyan, görög katolikus gyökereiről, irodalmi munkásságáról és utóéletéről mégis gyarapítja ismereteinket az itt olvasható magvas tanulmány. – Szabó Jenőt a görög katolikus magyarság nagy tisztelettel övezi a magyar liturgia és az önálló magyar egyházmegye megteremtésében kifejtett fáradhatatlan munkálkodásáért. Itt a hazánk egészére kiható, a polgári életet, a polgári fejlődést elősegítő államférfiúi tevékenységét, vasútépítési, közlekedéspolitikai működését ismerjük meg. – Petrus Jenő János író, publicista. – Roskovics Ignác mind templomi, mind világi festőként kiemelkedő alakja művészettörténetünknek. – Damjánovich Emil orvos igen szép példája az egyházi életet, a hívő fiatalságot támogató polgárnak; méltó eszményképe (lehetne) napjaink orvosainak, üzletembereinek, közgazdászainak is. – Hodinka Antal történész szélesebb ismertségnek örvend. A szerző ügyes mértéktartását dicséri, hogy mivel e nagy tudósról másutt már sokan és sokat írtak, itt közölt rövid pályaképe elsősorban a hívő értelmiség szélesebb köréhez szóló összefoglalás. – Gróh István művészettörténész és belletrista. – Illés József a magyar görög katolikuságnak Hodinkán túl szintén akadémiai rendes taggá választott személyisége. Megérdemelné, hogy az ő emlékét is konferenciák és kötetek sora örizzé, hiszen a jogtudomány és a jogtörténet legalább olyan – sőt, talán még szélesebb köröket érintő – szerves része a magyar szellemiségnek, mint az egyháztörténet, amelyben Hodinka jeleskedett. – Álmos Zoltán szintén jogász, valamint szép-irodalmi és publicisztikai munkásságával kapott jelentős helyet a görög katolikus személyi-

ségek sorában. – Szamovolszky Ödön szobrász a második a képzőművészek sorában, és Roskoványi festőművészhez hasonlóan érdemes a magyar művelődéstörténet figyelmére. – Bonkáló Sándor irodalomtörténész és műfordító, két rendszer által is meghurcolt, erőszakkal félreállított egyetemi tanár, szintén ismert személyiség az egyház- és tudománytörténet, illetve a szlavisztika terén. Születésének századik évfordulóján Uppsalában (!!) konferenciát rendeztek a tiszteletére – tudjuk meg az életrajzból. (Itthon sem azóta, sem azelőtt semmi sem történt; a svédeknek nyilván fontosabb a magyar katolikus tudománytörténet alakjainak emlékét nemzetközi szinten ápolniuk.) – Bud János és Markos Olivér egyaránt kutató társadalomtudós, az előbbi közgazdász, illetve statisztikus, az utóbbi jogász; mindketten a katedra mellett miniszterek is voltak. – Tartally Józsefné (Stima Ilona) író az *Ékes virágszál* c. regény szerzője; három lapon korrekt összegzését kapjuk jóval szélesebb körű munkásságának, amely további kalauzul szolgálhat. – Petrasovszky Emmanuel a harmadik a képzőművészek sorában, s a szerzőnek már idősebb kortársa. A szocialista rezsim után egyáltalán nem csoda, hogy a közelmúlt jeles magyarjainak nagy részét azért nem ismerhettük meg jobban, mert hívő emberek voltak. Ha ezt a hiányt nem igyekszünk pótolni, magunk is a keresztényüldözés bűnét vesszük magunkra. (A recenzens megjegyzése.) – Pirigyi munkája tehát a hagyományos egyháztörténeti írásoktól eltérően, kizárólag a világi értelmiség nagyjait mutatja be.

A kötetet – amelyet Pirigyi István aranyimiséjére jelentetett meg a Debreceni Görög Katolikus Egyházközség – részletes bibliográfia egészíti ki, amely a szerző gazdag egyháztörténeti munkásságát mutatja be, mind a szaktudományos, mind az ismeretterjesztő anyagot felölelve. Megállapítható: mind a görög katolikus egyházon belül, mind azon kívül élő, más vallású vagy nem hívő magyar értelmiség számára értékes referenzs könyv.

FÖLDVÁRI SÁNDOR

Brunert, Maria-Elisabeth: Das Ideal der Wüstenaskese und seine Rezeption in Gallien bis zum Ende des 6. Jahrhunderts. Aschendorff, Münster, 1994. XLVIII, 465 l. (Beiträge zur Geschichte des alten Mönchtums und des Benediktinertums, Bd. 42.)

Az európai szerzetesség gyökerei Keleten keresendők, a Római Birodalom fennállásának vége felé keletkeztek azok az irodalmi emlékek, amelyek ma is éltető erőként hatnak a szerzetességben. Az egyiptomi pusztaságokban a sivatagi atyák élete és példája került nagyon hamar Nyugaton az érdeklődés középpontjába. Az 5. és 6. századi keresztények Nyugaton, teljesen más földrajzi és kulturális körülmények között keresték a lehetőséget a sivatagi remeteség megvalósítására. Hieronymus pusztai és magánydicsérete sokakat imitációra ösztönzött Nyugaton, a pusztai aszkézis ideálját sokan egy városon kívüli monostor falain belül vélték megtalálni. Természetesen emellett egy erős ellenáramlat is fellelhető volt a korabeli polémiákban a „vita communis” előnyeinek ecsetelése révén (pl. Basilius von Caesarea).

A vaskos, mintegy félezer oldalas kötet alapját a szerző 1989-ben, a bonni Rheinische Friedrich-Wilhelm Universitätén megvédett disszertációja képezi. A kiadott változat, amelyben 1994-ig a fontosabb szakirodalom címe még megtalálható, az eredetit néhány vonatkozásban lerövidítette, nem esik szó pl. Cassiodorus Vivariumáról és az érdekes kutatás- és tudománytörténeti bevezetőtől eltekintve a toposzokról sem. A könyv részletes, mintegy nyolc oldalas tartalomjegyzéke csak elmélyült tanulmányozás nyomán tárja fel az olvasó előtt a mű egyébként logikus szerkezetét. Egy ennyire aprólékos jegyzékben elég nehézkes a tényleg fontos egységeket körülhatárolni: a hétlépcsős subdivisio (igaz csak két esetben: 3.6.4.2.10.4.1 és 2) azonban követhető. A fejezetcímek viszont jók és találóak, némiképpen helyettesítik a megszokott tárgymutatót. Ez utóbbi helyett és gyanánt függelékként (418–441. old.) az aszkétikus írásokban előforduló motívumok, fogalmak és idézetek jegyzékében lehet – elsősorban a német terminológia szerint – ha-

szonnal keresgélni. A bő irodalomjegyzék (XV–XLVIII. old.) a késői antikvitás és a korai középkor területén szinte minden egyház-, irodalomtörténeti és filológiai igényt kielégít.

A dolgozat két nagy egységre tagolódik. A keleti aszkétikáról szóló tudósítások ismertetésére, és az ezekre való nyugati reflektálás elemzésére. Ezen belül kiemelt helyet kap a kor szellemi életében vezető szerepet játszó Gallia. Brunert vizsgálódásainak kiindulópontját a korai középkor hagiografikus irodalmának a remeteséggel kapcsolatos kifejezései képezték, mint az „eremus”, „solitudo” és „desertum” jelentésének köre, történeti megvalósulásuk a 4. és 6. század közti időszakban. E kifejezések némiképp eltérő jelentéstartalmának a felderítése lépésről lépésre valósul meg. Az egyiptomi pusztaságot Nyugaton elhagyott erdők, gyéren lakott helyek vagy éppen egy-egy városon kívüli monostor jelentette. A vizsgált példák alapján válik nyilvánvalóvá, hogy az eredetileg Keleten honos kifejezéseket Nyugaton másképp kell elképzelni, a keleti példán fellelkesült Nyugatnak meg kellett találnia a saját pusztaságát. Ettől kezdve azonban e kifejezőképesség a nyugati monostoralapítások leírásának kötelező részévé lett.

A korai szerzetesség élete is elképzelhetetlen könyvek, pontosabban a szent könyvek nélkül: ezek olvasása (lectio) mind Keleten, mind Nyugaton általánosnak mondható. Hilarion is, Hieronymus elbeszélése szerint emlékezetből ismerte a Szentírást, hiszen fiatal scriptorként másolatokat készített belőle. Nyugaton pedig Sulpicius Severus mondja Szent Mártonról, hogy vagy imádkozással töltötte idejét vagy olvasással. Brunert példák segítségével mutatja be, hogy a szerzetesek esetében az írás és olvasás alapvetően a Bibliára vonatkozott; akadt olyan is, aki sajátkezűleg készítette elő pergaménjét az írásra. Van ellenpélda is: a kopt Antonius analfabéta maradt, és ez előnyére vált, mivel távol tudta magát tartani a világi hívságoktól és a templomban gyakran hallgatva az Írást, annak megfelelően tudott élni.

A monasztikus életforma megalapítójának számító Antonius életrajzát, a „Vita Antonii”-t

Evagrius latin fordításában ismerte meg a *pars occidentalis*, és ezzel vette kezdetét a remeteség körüli polémia Nyugaton. Ennek a magyarázata részben abban rejlik, hogy Evagrius fordítását a művelt rétegek is kezükbe vették, mivel nyelvileg elfogadhatónak találták, nem úgy, mint az életrajz korábbi, irodalmi szempontból igénytelen és névtelen átültetését. A szerzőnek, Athanasiusnak voltak tehető barátai Nyugaton, ők tudtak gondoskodni a mű terjesztéséről, azaz kellő számú másolat készítéséről is.

Hieronymusnak fiataalkori műve a „Vita Pauli”, sikeres ’ellenirata’ lett a „Vita Antonii”-nak. A híres, álombeli látomás „Ciceronianus es” vádjá annyiban helytálló, hogy két alkalommal Vergilius sorokat találunk a műben. Hieronymus Paulus alakjával megteremtette a valóban magányos remetét, akinek életét az ima és Isten szemlélete töltötte be: valódi magányosságának bizonyítéka, hogy Hieronymus is csak Paulus életének első és utolsó időszakáról tud beszámolni: a magányban eltöltött évtizedek rejtve maradnak előttünk, az életrajz megfogható keretei kizárólag azok, amiket Hieronymus leírt. Ezzel szemben Antonius magánya nem lehetett tökéletes, mert rendszeresen vittek neki kenyeret a pusztába. Az időbeli elsőség kérdésében pedig Paulusnak juttatja a pálmát Hieronymus, ezzel sem tagadva meg az antik felfogást, hogy a műfaj feltalálóját különleges tisztelet illeti. Hieronymus Paulust megemlíti még sokat olvasott műveiben – leveleiben és Eusebius krónikájának általa készített folytatásában –, ezzel is biztosította számára a kellő ismertséget és a történeti hitelt. Paulus, ellentétben Antoniuszal, ismerte a betűvetést és ennek hangsúlyozásával Hieronymus mintegy a maga képét formálta meg Pauluséban, hangsúlyozva a szerző Manfred Fuhrmannra hivatkozva.

A remeteség történetében tehát nagyon fontos forrás lett Hieronymus Remete Szent Pál életrajza – Brunert is ennek megfelelően tárgyalja –: Pál lett a Magyarországról, a 13. században induló pálos rend névadója, Magyarországon pedig 1511-ben a pálos Hadnagy

Bálint (Velencében) jelentette meg az életrajzot. A remeteszent példájának (és történetiségének mai) értékelése szorosan kapcsolódik a rend történetéhez. Erről természetesen Brunertnek már nem volt feladata beszélni, de a hagiográfia és a szerzetesség általános történetén belül, a pálos spiritualitással foglalkozók kezéből ez a tanulságos és okosan megírt könyv nem hiányozhat.

SARBAK GÁBOR

Franolić, Branko: Works of Croatian Latinists. Recorded in the British Library General Catalogue. 2. enlarged ed. Zagreb – London etc., 1998. Croatian Information Centre. 92 l.

Címének megfelelően a tanulmány a Brit Nemzeti Könyvtárban őrzött horvát latinisták – 69 tudós, egyházi ember, irodalmár és politikus – mintegy 350 művét mutatja be, lényegében időrendi sorrendben. Rövidebb-hosszabb ismertetéseket ad e szerzőkről. Ezek számos esetben nem csupán szűkebb életrajzi jellegűek, tágabb összefüggésekre is rámutatnak. Itt nem fordításról vagy tömörítésről lévén szó, nevek és művek bibliográfiai alapú felsorolásának nincs helye: az egyes darabok, szerzők, esetleg csoportok, folyamatok, intézmények említését vagy kiemelését jelentőségük (legyen az irodalmi, történelmi, egyéb tudományos, politikai, vallási, nyelvi, könyvtárszaki stb.) indokolja. Természetes, hogy a bőven jelenlévő magyar kapcsolatok külön figyelmet érdemelnek.

Kézenfekvő, hogy a középkor nyugat-európai kultúrájának egyetemes nyelve, a latin egyházi csatornákon jutott el Horvátországba. A kereszténység elterjedését a dalmát városokban a 7. század közepére, a hátszágban pedig a 9. század fordulójára tehetjük. Ekkorra a latin a diplomáciai és egyházi levelezés nyelvéné vált, de domináns helyet szerzett az állami szintű jogszabályokban. – Ezek sorában említi a szerző II. Endre magyar-horvát király 1222-i Aranybulláját, mint a horvát alkotmány alap-

törvényét; a horvát parlament nyelve 1847-ig a latin volt – a közigazgatásban, a történetírásban, az (egyházi kezekben lévő) oktatásban, az irodalomban.

Az oktatást illetően említendő, hogy az 1396-ban Zadarban (Zára) alapított domonkos iskola 1495-ben főiskolai szintre emelkedett és Horvátország legfelső oktatási intézményévé vált. Számos horvát domonkos tanult Párizsban, míg a ferencesek szívesen jártak Oxfordba.

Méltatva említi a tanulmány Janus Pannoniust (Ivan Česmički) (1434–1472), akit II. Pius pápa 26 évesen tett pécsi püspökké, és rokonát, Vitéz Jánost (1408–1472), s velük kapcsolatban Hunyadi Mátyás virágzó reneszánsz udvarát.

A török fenyegetés, majd hódítás már ebben a korban rávetette árnyékát a horvát életre, s ez a nyomás évszázadokon keresztül – csakúgy, mint a magyarok esetében – élő tényező volt.

Vincent Priboevus (Pribojević) hvari domonkos 1532-i, Velencében megjelent, a szlávok eredetével foglalkozó *Oratióját* szokták a pánszlávizmus megfogalmazásának tekinteni. A šibeniki Antun Vrančić (Verancsics Antal, 1504–1573), későbbi esztergomi érsek fedezte fel a mai Ankarában épült római templom falain található, Augustus császár tetteit ábrázoló feliratokat. Felix Petantius dubrovnikai (Ragusa) humanista (1445–1517) Hunyadi Mátyás udvarában készített miniatúrákat. Mátyás utóda, II. (Jagelló) Ulászló diplomáciai küldetéseket bízott rá a Földközi-tenger térségében. Ezeken alapuló emlékiratai – egyik kézírata az Osztrák Nemzeti Könyvtár, másik az Országos Széchényi Könyvtár értékes darabja – becses forrás az akkori török birodalomról. Említi az ismertetés a Frankapan (Frangepán) család több tagját, akik jócskán kivették részüket a török elleni küzdelmekből és a nyugattól remélt támogatás kéréséből. A nagyszámú és több nyelven publikáló horvát humanista közül említést érdemel a spliti (Spalato) Marko Marulić (Marcus Marulus Spalatensis, 1450–1524), a legelső horvát nyelvű világi költemény – egy bibliai tárgyú eposz – szerzője. Morális ihletésű munkája nagy hírnévre tett

szert, egy másik, latin nyelvű művét 1595-ben még japánra is lefordították. Bartol Georgijević (†1566) a mohácsi csatában esett török fogásba. Szabadulása után beutazta Európát és a Közel-Keletet, jelentős ismeretekkel gazdagította a turkológiát, de egyúttal szilárdan kiállt a keresztény Európa védelmében. Számos munkáját őrzi a londoni Nemzeti Könyvtár. A kevéssé ismert horvát protestantizmus híres alakja az isztriai Matthias Flacius Illyricus (1520–1575), Luther tanítványa, wittenbergi professzor. Ő szerepel a legtöbb művel a horvátok közül a British Library katalógusában. A Ćab (Arbe) szigetén született Marko Antun de Dominis (1560–1624) változatos életpályája során Padovában tanított; az inkvizíció posztumusz eretnekké nyilvánította, 8 évvel egyetemi utóda, G. Galilei ellen hozott azonos ítélete előtt.

Az első, latin nyelvű horvát nyelvtant Rómában nyomtatták ki 1604-ben. A modern horvát történetírás atyja a trogiri (Trau) Ivan Lučić, latin nyelvű nagy munkája Amsterdamban jelent meg 1666-ban. Említést érdemel a dubrovnikai (Ragusa) Ruder Bošković (1711–1787) jezsuita, aki maradandót alkotott a természetfilozófiában; nagy hírnévre tett szert Angliában, ahol hosszabb időn át élt. Ignjat Martinović-ről (Martinovics Ignác, 1755–1795) megtudja az olvasó, hogy természettudományt tanított Budán és Lembergben, s latinul publikált. Felvilágosodás-táplálta szelleméről, politikai szerepéről és budai kivégzéséről nincs említés. Megemlíti az ismertetés, hogy a Horvátországban latinul kinyomtatott utolsó jelentős, növényteni tárgyú munka 1869-ben jelent meg Zágrábban.

Végezetül a tanulmány szerzője megerősíti a latin nyelv nemzetek felettségéből, s ezzel együttjáró gyakorlati jelentőségéből eredő előnyöket; ennek kapcsán szól a német és a magyar nyelvnek a horvát rovására jelentkező offenzív törekvéseiről a 19. században. Az akkori nemzeti ébredés keretében a latin védelmező szerepet is betöltött.

A latin nyelvvel foglalkozók, valamint a horvát történelem és irodalom, általában a

szellemi élet iránt érdeklődők nyilvánvaló haszonnal vehetik kezükbe a tanulmányt, s még inkább a horvát szerzőknek az angol nemzeti könyvtárban megtalálható művei itt összegyűjtött bibliográfiáját.

ZEHERY MIKLÓS

Mârza, Eva: Din istoria tiparului românesc: Tipografia de la Alba Iulia 1577–1702. Sibiu 1998, Editura Imago. 218 l., ill.

Éppen harminc évvel ezelőtt jelent meg utoljára tudományos összefoglalás a román nyomdászatról: *Istoria cârtii românești de la începuturi până la 1918*. București 1968. Mircea Tomescu-tól. Azóta a témáról olyan nagyszámú publikáció látott napvilágot Romániában – de tegyük hozzá, hogy nálunk is, nem utolsósorban az RMNy munkálatokkal kapcsolatban – hogy valóban szükséges a kutatások jelenlegi állása szerint összefoglalni az ismereteket, vagyis mindazt amit a romániai könyvnyomtatás egyes színhelyeiről az utóbbi évtizedekben írtak.

Eva Mârza könyve a román nyomdatörténeten belül Gyulafehérvár 1577–1702 közötti nyomdászatáról már címében kifejezi, hogy részét alkotja annak a tervbe vett szintézisnek, amely a román nyomdászat új összegezését kívánja adni. Indokolt, hogy ebben kiemelt helyet kapjon a gyulafehérvári nyomdászat, hiszen, amint azt a szerző is hangsúlyozza, a 17. század során a fejedelmi székhely nyomdászata a román kultúra szempontjából meghatározó szerepet játszott. E kötet összeállításánál a szerzőnek egyrészt nagyszámú, a legkülönbözőbb forrásokban megjelent közléseket kellett figyelembe vennie, másrészt a gyulafehérvári nyomtatványok tüzetes, újbóli átvizsgálását sem lehetett mellőzni. Könyve a gyulafehérvári nyomdászat termékeit történeti és könyvművészeti szempontból, a kiadványok kronológiáját követve vizsgálja.

Eva Mârza könyve hat nagyobb fejezetre osztva tárgyalja a gyulafehérvári román könyv-

nyomtatást, kezdve Lorinț diakónus 16. század utolsó harmadában létesített officinájától a 18. század első éveiben megszűnő műhelyig. A fejezetek általában egy-egy újonnan létesített műhelyt is jelentenek. A felosztás tehát jól érzékelteti a többször újrainduló gyulafehérvári román nyelvű nyomdászatot, hiszen itt a két utolsó fejezetet kivéve mindannyiszor egymástól független, új alapításokról van szó.

Az első cirillbetűs nyomdát Gyulafehérvárra, az erdélyi fejedelmek székhelyén Coresi diakónus tanítványa, Lorinț diakónus létesítette. Eva Mârza a nyomda indulását 1577-re teszi, bár mai ismereteink szerint első nyomtatványa 1578-ból való, megszűnésének időpontját pedig 1580-ra. Műhelyéből két példány alapján is megvizsgálható óegyházi szláv nyelvű nyomtatvány került ki (*Octoic*, 1578 – az RMNy-ben ez *Osmoglasnik* címmel szerepel, és a *Tetraevanghel*, 1579) és harmadikként ki-következtethető a szerző szerint a *Psaltire* az 1577–1580 közötti évekből). Egyedül Lorinț tevékenysége képviseli Gyulafehérvárra a könyvnyomtatás szláv-román szakaszát, vagyis ezt követően többé nem készült itt óegyházi szláv nyelvű nyomtatvány.

Attól kezdve, hogy a cirillbetűs könyvnyomtatás Gyulafehérvárra újraindult (1641), e nyomtatványok nyelve kivétel nélkül román volt. Mintegy hatvan év szünetelés után Dobre pap tevékenységével indul meg az a folyamat, amelynek során Gyulafehérvár a román nyelvű könyvkiadás meghatározó tényezőjévé vált. Ez a tipográfia, amelynek nyomdásza a havasalföldről jött Dobre pap volt, a gyulafehérvári ortodox püspökhöz tartozott, de I. Rákóczi György is pártfogolta. Kétségkívül e műhely kiadványa volt az *Evangelia cu învățătură* (Evangelium és tanítás, 1641) és a *Catehismul calvinesc* (Kálvinista káté, 1642), ez utóbbi esetében azonban a magyar szakirodalom a Gyulafehérváron kívüli, preszakai nyomtatást tartja valószínűbbnek. De egyes bibliográfusok e műhelynek tulajdonították az 1639-ből származó *Gromovnikot* (Jövendölések) is. E kérdésben azonban Eva Mârza már azt az álláspontot képviseli, hogy ez nem itt, hanem a

havasalföldi Govorán készült. Ezt a tényt bizonyítják egyébként az egyedül az OSzK-ban, a Todoreszku-gyűjteményben meglévő unikum példány betűi is.

A nyomdatörténész általában szembeesül azal a kérdéssel, hogy egy-egy műhely tevékenységét az első nyomtatvány megjelenésétől számítsa-e, vagy attól a korábbi időponttól kezdve, amikor ismereteink szerint a nyomda létesítésére sor került, és a nyomdai munkák is megindultak? Úgy látszik, e tekintetben a szerző is kétféle álláspontot képvisel, hiszen Lorint és Dobre pap műhelyét korábban daltálja, mint azok első nyomtatványának évszáma. Dobre pap műhelyével kapcsolatban ismeretes, hogy az első tárgyalások a cirillbetűs román nyomda ügyében már 1639-ben megindultak, de ugyanilyen ismert az is, hogy a következő korszakban, a fejedelmi nyomdának cirill betűkkel való felszerelése is megindult már évekkel az első kiadvány elkészülte előtt. Ugyanakkor a fejedelmi nyomdán belüli román tipográfiát csak 1648-tól számítja. Pedig a cirill betűk metszéséhez értő mester behívására, a betűk metszésére és öntésére már évekkel előbb (1644) sor került, és magának a nagyszabású *Noul Testament*nek (Új Testamentum) nyomtatása is több évig tartott, míg végül 1648-ban megjelent. Vagyis a gyulafehérvári román nyomdászat harmadik szakaszát 1644-től is számíthatjuk.

Kétségtől a Biblia-fordító Simion Ștefan és a mellette nyomdászként működő Ohridi Ștefan tevékenysége jelenti a román nyelvű nyomdászat gyulafehérvári csúcspontját, vagyis az 1648–1656 évek, amikor ismereteink szerint öt románnyelvű kiadvány hagyta el a sajtót, közülük elsőként a már említett, hatalmas nyomdai, irodalmi és nyelvészeti teljesítménynek számító *Noul Testament*. Ez utóbbi a néhány éve kiadott hasonló kiadásának és a hozzáírt tanulmányoknak köszönhetően különösen, és joggal került a művelődéstörténet érdeklődésének középpontjába.

A két Rákóczi idején a támogatásukkal létesített cirillbetűs tipográfia a fejedelmi nyomda részeként működött, de felszerelésében azt at-

tól elkülönítve kezelték, külön nyomdásszal. A kálvinista hatást jól tükrözik a nyomtatványok, mindenekelőtt a két katekizmus. A román *Noul Testament* (Új Testamentum) után három évvel látott napvilágot a *Psaltire* (Zsoltárok). A tipográfia összesen öt kiadványa közül ma mindössze a román papoknak adott *Diploma* az, amelyből mára nem maradt fenn példány. Az 1656-os évvel vége szakad a gyulafehérvári nyomda tevékenységének az a korszaka, amely a kortársak és az utókor, az egyház és az iskolák számára is alapvető nyomtatványokat bocsájtott ki. E maradandó teljesítmények annak a szerencsés kulturális helyzetnek köszönhetőek, amikor a gyulafehérvári ortodox püspökség meghatározó, művelt román személyiségeinek törekvése találkozott az erdélyi fejedlem érdekképviselőinek szándékával.

A szerző által negyedik korszakként felso-rolt 1656–1683 évek tűnnek a nyomdatörténet szempontjából legproblematisabbnak. Korabeli forrásokban a tipográfiával kapcsolatban ugyan számos esetben találkozni a korszak meghatározó személyiségének, Sava Brancovici gyulafehérvári metropolitának nevével, de sem arról, hogy folyt-e könyvnyomtatás, sem az esetleges nyomdász nevről nem áll rendelkezésre pontos adat. Egyetlen könyv sem képviseli a román nyelvű gyulafehérvári könyvnyomtatásnak ezt a korszakát.

Majd ezeket az évtizedeket újabb termékeny korszak követte, immár Apafi Mihály fejedlem idején, és mindenekelőtt Ioan Zoba din Vinț protópópa irodalom- és nyomdaszervezői tevékenységének köszönhetően. Ennek a műhelynek már kevés köze volt az erdélyi fejedelmi udvarhoz, és még kevesebb a kálviniz-mushoz. Kiadványai között népszerű vallásos művek és a leendő papságnak szánt munkák találhatók. Az ortodox metropolita hatáskörében működő nyomda tipográfiai felszereléséből ítélve inkább új alapításnak számít: csak néhány dísz és betű jelzi a folytonosságot a század derekán a *Noul Testament*ot és más munkákat kibocsájtó műhellyel. E századvégi nyomda egyébként nem folyamatosan Gyulafehérvárott működött, hanem időközben átmene-

tileg Szebenben és Szászsebesen is, de egészen 1702-ig ugyanazzal a felszereléssel. Ennek alapján tehát indokolt lenne – a nyomda szempontjából – az 1683–1702 éveket egyetlen korszaknak felfogni. Indokolt azonban Eva Márza álláspontja is, aki Ioan Zobának 1689 utáni el-tűnését, a nyomtatványokban közreműködői szerepének megszűnését egy korszak lezárásának tekinti (1683–1689 ill. 1695–1702-ig tartó szakasz). E századvégi műhelynek tíz kiadványa készült Gyulafehérvárott. Külön műnek számít ugyanis a magyar könyvészet által korábban önállóan nem regisztrált *Cazanii la oameni morți* (Halotti prédikációk), amely az 1689-es *Molitvenichez* kötve maradt fenn.

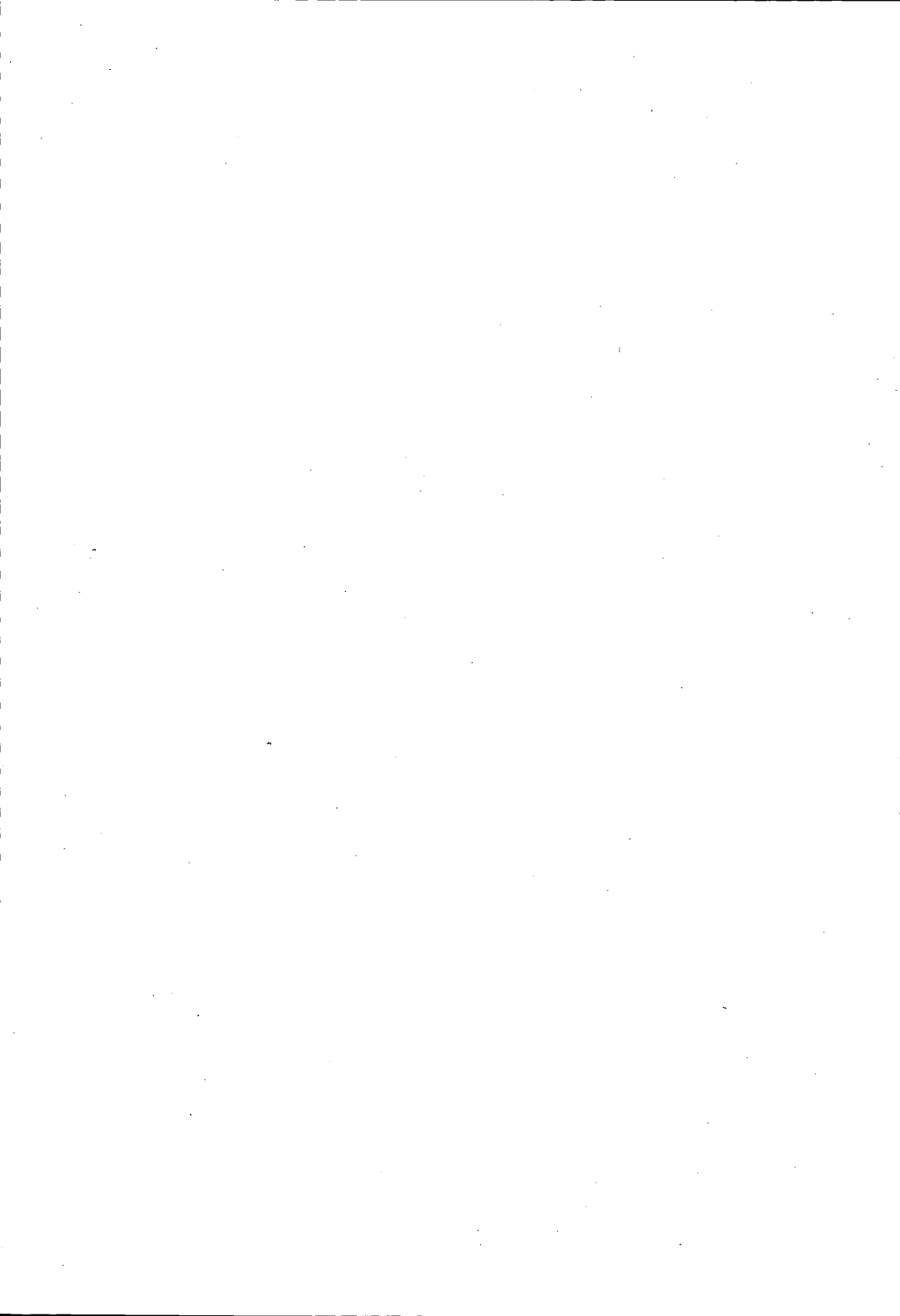
1699-ben jelent meg a 17. század utolsó két románnyelvű cirillbetűs könyve, a *Bucoavna* (Ábécéskönyv) és a *Chiriacadromionul* (Prédikációs gyűjtemény), amelyeknek nyomdászai a korábban Bukarestben dolgozó kiváló mester, Mihai Istvanovici. A nyomda utolsó kiadványa a *Painea pruncilor* (Kisedek kenyere) 1702-ben jelent meg. Az évszámból már sejtethető, hogy ez a gyermekeknek szóló kis katekizmus az únió jegyében született, és amelyet azután – legalábbis Gyulafehérvárott – több cirill betűs román kiadvány nem követett.

A bemutatott könyvnek természetesen nem tárgya a gyulafehérvári nyomdászat másik vetülete, vagyis a latinbetűs könyvnyomtatás. Érdemes azonban a kép teljessége kedvéért elhelyezni a románnyelvű nyomtatást a gyulafehérvári nyomdászat egészen belül. Amikor az első cirillbetűs könyveket nyomtató műhely létesült (1577), ezt megelőzően már működött itt nyomda az 1567–1569 években: Hoffhalter Rafael officínája, de 1569 után tipográfia nélkül maradt a város. Amikor tehát Lorint a cirillbetűs nyomdáját létesítette, itt már nem működött más műhely. A 17. században Bethlen Gábor 1623-ban alapította fejedelmi székhelyén a nyomdát, amely a tatár betörésig, 1658-ig dolgozott itt folyamatosan. Dobré pap

cirillbetűs műhelye a fejedelmi nyomdával párhuzamosan, attól teljesen függetlenül tevékenykedett. Vagyis, legalábbis 1641-ben, Gyulafehérvárott átmenetileg két tipográfia volt. 1658 után a század folyamán többé nem működött latin betűs nyomda Gyulafehérvárott. Amikor Ioan Zoba megszervezte az ortodox metropolita fennhatósága alatt működő tipográfiát, az egykori fejedelmi nyomda eredeti helyén már huszonöt éve nem létezett. Addigra a fejedelmi nyomda maradványai átkerültek Kolozsvárra, egy részét képezve a református egyházkerület officínájának. Talán érdemes egy mondatban utalni arra is, hogy miután az ortodox érsekség nyomdája 1702-ben befejezte tevékenységét, Gyulafehérvárott legközelebb Batthyány Ignác püspök létesített könyvnyomdát, 1785-ben. Vagyis a város a 18. század legnagyobb részében nem volt nyomdahely.

E rövid áttekintés után azonban Eva Márza könyvét tovább értékelve megállapítható, hogy – a könyv hiánypótló jellegén túl – egyformán nagy érdeme szakszerűsége, a gazdag irodalom felvonultatása, valamint könyve tárgyának tipográfiai és könyvművészeti bemutatása. Ezt azért érdemes külön hangsúlyozni, mert olyan ritkaságokról is közöl címlapot, amelyeket a magyarországi könyvtörténészek még reprodukcióban sem igen láttak. Emellett az illusztrációk forrását is közli, de a pontos könyvészeti adatok máshol is következetesen megtalálhatók. A könyv igényessége, tudományos színvonala kétségkívül annak tulajdonítható, hogy a szerző régóta kutatója a témának, amint az a magyar könyvtörténet művelői előtt is ismert, hiszen néhány évvel ezelőtt a *Magyar Könyvszemle* (1994. 260–268.) is közölte Eva Márza egy tanulmányát a gyulafehérvári nyomdászatról. A magyar könyvészet szívesen látna hasonlóan igényes monográfiákat más erdélyi nyomdákrol is.

V. ECSÉDY JUDIT

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 11,44 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

<i>Erdő Péter</i> : Tartományi szinodális könyvek Közép-Kelet-Európában. (Gniezno, Prága, Salzburg)	149
<i>Köpeczi Béla</i> : Olasz írók Magyarországról a XVIII. század elején	173
<i>Bognár Zsuzsa</i> : Eisler Mihály József és társai – Lukács György szellemi vonzásköre a Pester Lloydban (1907–1914). II.	186
<i>Kőszegfalvi Ferenc</i> : Az Espersit-téka és utóélete	196

KÖZLEMÉNYEK

<i>Láng Benedek</i> : Két fragmentum művelődéstörténeti értékéről	211
<i>Pavercsik Ilona</i> : Bártfai históriák	216
<i>Sebestyén Mihály</i> : Apaffy Mihály könyvajándéka a marosvásárhelyi scholának	221
<i>Ojtozi Eszter</i> : Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 1700–1750 közötti külföldi könyveiben IV.	226
<i>Fehér Katalin</i> : Leánynevelésünk és a felvilágosodás kori magyar sajtó	231
<i>Rózsa Mária</i> : „Ungarn und Deutschland.” Kertbeny Károly kiadványáról	242
<i>Bálint Gábor</i> : Rácz Vilmos: párbajhős és lapkiadó	244
<i>Mózes Huba</i> : A két világháború közötti erdélyi kisebbségi magyar prózakötetek új kiadásai	246

FIGYELŐ

<i>Kókay György</i> : Emlékezések Rát Mátyásra, a magyar nyelvű újságírás megindítójára	256
<i>Rozsondai Marianne</i> : Új könyvkötéstörténeti kézikönyv	256
(-y-y): Gesellschaft für Buchforschung in Österreich	263

SZEMLE

Magyar Katolikus Lexikon I–IV. A–Hom Főszerk. Diós István. Bp. 1993–1998. (<i>Kókay György</i>)	264
Wehli Tünde – Boros István: Bibliák Kalocsán. Kalocsa, 1996. (<i>Sarbak Gábor</i>)	265
Varga András: A szeged-alsóvárosi ferences rendház könyvtára 1846. Szeged, 1998. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	266
Pirigyi István: Görög katolikus életsorsok. Debrecen, 1998. (<i>Földvári Sándor</i>)	267
Brunert, Maria-Elisabeth: Das Ideal der Wüstenaskese und seine Rezeption in Gallien bis zum Ende des 6. Jahrhunderts. Münster, 1994. (<i>Sarbak Gábor</i>)	269
Franolić, Branko: Works of Croatian Latinists. Zagreb–London etc., 1998. (<i>Zehery Miklós</i>)	270
Mărza, Eva: Din istoria tiparului românesc: Tipografia de la Alba Iulia 1577–1702. Sibiu, 1998. (<i>V. Ecsedy Judit</i>)	272

SOMMAIRE

<i>Erdő, Péter</i> : Des livres synodaux provinciaux dans L'Europe Centro-Orientale. (Gniezno, Prague, Salzburg)	149
<i>Köpeczi, Béla</i> : Des écrivains italiens sur la Hongrie au commencement du XVIII ^e siècle	173
<i>Bognár, Zsuzsa</i> : Mihály József Eisler et ses compagnons. La sphère d'attraction spirituelle de György Lukács dans la revue Pester Lloyd (1907–1914). II.	186
<i>Kőszegfalvi, Ferenc</i> : La „theka” Espersit et sa postérité	196

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Láng, Benedek</i> : Sur la valeur d'histoire de civilisation de deux fragments	211
<i>Pavercsik, Ilona</i> : Trois histoires populaires de l'imprimerie de Bártfa	216
<i>Sebestyén, Mihály</i> : Le don de livres de Mihály Apaffy à la „schola” de Marosvásárhely	221
<i>Ojtozi, Eszter</i> : Des notes de possesseurs dans les livres étrangers de la Bibliothèque de l'Université de Debrecen entre 1700 et 1750. IV.	226
<i>Fehér, Katalin</i> : L'éducation des jeunes filles et la presse hongroise à l'époque des Lumières	231
<i>Rózsa, Mária</i> : „Ungarn und Deutschland.” Sur la publication de Károly Kertbeny	242
<i>Bálint, Gábor</i> : Vilmos Rácz: duelliste et éditeur de journal	244
<i>Mózes, Huba</i> : Les éditions nouvelles des volumes de prose transylvains minoritaires, parus entre les deux guerres mondiales	246

CHRONIQUE

<i>Kókay, György</i> : Mémoires sur Mátyás Rát, initiateur de la presse de langue hongroise	256
<i>Rozsondai, Marianne</i> : Un manuel nouveau de l'histoire de la reliure de livre	256
(-y-y): Gesellschaft für Buchforschung in Österreich	263

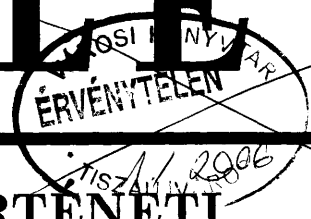
REVUE

Encyclopedie Catholique Hongroise I–IV. A–Hom Red. en chef: István Diós. Bp. 1993–1998. (<i>Kókay, György</i>)	264
Wehli, Tünde – Boros, István: Des Bibles à Kalocsa. Kalocsa, 1996. (<i>Sarbak, Gábor</i>)	265
Varga, András: La bibliothèque de la maison conventuelle franciscaine à Szeged–Alsóváros en 1846. Szeged, 1998. (<i>Kőhegyi, Mihály</i>)	266
Pirigyi, István: Des destinées uniates. Debrecen, 1998. (<i>Földvári, Sándor</i>)	267
Brunert, Maria-Elisabeth: Das Ideal der Wüstenaskese und seine Rezeption in Gallien bis zum Ende des 6. Jahrhunderts. Münster, 1994. (<i>Sarbak, Gábor</i>)	269
Franolić, Branko: Works of Croatian Latinists. Zagreb–London etc., 1998. (<i>Zehery, Miklós</i>)	270
Márza, Eva: Din istoria tiparului românesc: Tipografia de la Alba Iulia 1577–1702. Sibiu, 1998. (<i>V. Ecsedy, Judit</i>)	272

HA 1759

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

115. évfolyam

1999

3

ARCHIVEMENTUM KIADÓ · BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
HONGROISE DES SCIENCES POUR
L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

115. ÉVFOLYAM 1999/3. SZ.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

TÖDOR ILDIKÓ

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 11991102–02102799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példáyonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1999-től egy évre 1000 Ft.

Külföldön terjeszti a HESS ANDRÁS KERESKEDELMI KFT. (H-1139 Budapest, Hajdú u. 42–44.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézirathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

MADAS EDIT

Említett és idézett klasszikus auktorok a középkori magyarországi prédikációirodalomban¹

A XII–XIII. század fordulója az európai prédikáció történetében alapvető változást hozott: a korábbi homilia-típusú szentbeszédeket felváltotta az egyetlen bibliai citátumra épülő skolasztikus sermo. Ennek leírt változata egy szigorúan megszerkesztett váz volt csupán, amelynek tartó-elemei az alapidézetet, az ún. themát részekre osztó rímes divisiók, és e részeket változatos eszközökkel értelmező distinctiók voltak. A skolasztikus jelző a műfaji átalakulást előidéző egyetemi környezetre és a sermók tudós szerkesztésére vonatkozik csupán, e sermókban ugyanis a skolasztikus érvelésnek nyomát sem találjuk. Az érveket itt az auktoritásokra való rendszeres hivatkozás helyettesíti.² Ennek a technikának köszönhető, hogy a sermo-gyűjtemények – az említett divisiók és distinctiók rendszerébe beépítve – rendkívül nagyszámú idézetet tartalmaznak. A legfőbb hitatkozási alap természetesen a Biblia, ezt követik az egyházatyák és más egyházi auktoritások, de mellettük kisebb-nagyobb számban általában megjelennek az ókori klasszikusok is.

A XIII–XV. századból fennmaradt néhány magyarországi prédikációgyűjtemény szervesen illeszkedik a műfaj európai fejlődésvonalába. Ezúttal azt kívánjuk megvizsgálni, hogy a klasszikus idézeteknek van-e valami önálló funkciója más idézetekkel szemben, s hogy e citátumok jellege, száma és összetétele milyen összefüggésben van egy adott sermonarium keletkezési korával, a szerző műveltségével és a megcélzott közönséggel.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a prédikátorok közismert tekintélyekre kívántak hivatkozni, tekintet nélkül arra, hogy egy idézet közvetlenül a jelzett műből, egy florilégiumból vagy egy másik sermonariumból származott-e. Természetesen az sem számított, hogy maga az idézet hiteles-e vagy sem. A prédikációkban szereplő hivatkozások nagy számából, több auktoritás összevont idézéséből, és abból, hogy az idézetek gyakran csoportosan vándoroltak egyik prédikáció-

¹ A jelen tanulmány a Fondazione Giorgio Cini és a Magyar Tudományos Akadémia által „L’eredità classica in Italia e Ungheria fra tardo Medioevo e primo Rinascimento” címen 1998. november 9. és 11. között Velencében rendezett konferencián elhangzott előadás átdolgozott változata.

² D’AVRAY, D. L.: *The Preaching of the Friars. Sermons diffused from Paris before 1300*. Oxford, 1985. 163–180.

gyűjteményből a másikba, az az általános következtetés vonható le, hogy a citátumok legnagyobb része másodlagos átvétel. Nem tanácsos tehát a citátumok csapdájába esni, és rájuk támaszkodva rekonstruálni egy prédikátor műveltségét. Ennek megfelelően a klasszikus idézeteket sem lehet egy adott szerző műveltségével, klasszikus olvasmányaival közvetlenül összefüggésbe hozni, még akkor sem, ha az auktorok egy része iskolai anyag volt.

Az alábbiakban annak a néhány magyarországi eredetű sermonariumnak a klasszikus idézeteit hasonlítjuk össze, amelyek középkori vagy újkori kiadásban hozzáférhetőek. Ezek a következők: a *Pécsi egyetemi beszédek* címen ismert XIII. század végi domonkos sermo-gyűjtemény, a két példányban fennmaradt XV. századi, feltehetően pálos eredetű *Sermones dominicales*-ciklus és az obszerváns ferences Temesvári Pelbárt (1435 k.–1504) sermói.³ A fentiek mellett érdemes röviden kitérni az itáliai domonkos Jacobus de Voraginéra is, mert 1277 és 1281 között összeállított *Sermones dominicales*-kötete a magyar domonkoséval majdnem egykorú, a XV. századi magyarországi *Sermones dominicales*-nak pedig közvetlen forrása.

A legkönnyebb helyzetben a XIII. századi domonkos sermonariummal kapcsolatban vagyunk, ennek ugyanis megjelent a kritikai kiadása⁴, idézetanyagának pedig Timkovics Pál külön tanulmányt is szentelt.⁵ Timkovics a sermo-gyűjteményt – éppen az idézetek alapján – 1255 és 1275 közé datálta. Az eredeti corpus feltehetően a magyar domonkos provincia központi kolostorában, Budán készült, és az itt működő studium generálén szerepet kaphatott magában a prédikátorképzésben is. Ma a műnek csak egy kései, a XIV–XV. század fordulóján, német nyelvterületen készült másolata ismert, ami egy 199 sermóból álló sanctorale.⁶ Vízkelety András hívta fel a figyelmet arra, hogy a heiligenkreuzi ciszterci kolostor 292 sz. kódexében ugyanaz a két Szent László királyról szóló beszéd olvasható, ami sermonariumunkban is szerepel.⁷ Ezt követően sikerült a heiligenkreuzi kódexből a stílus és az idézetanyag segítségével több eddig ismeretlen beszédet is a budai domonkos személyéhez kötnünk,⁸ ami azt jelenti, hogy nemcsak a de tempore rész veszett el, hanem eredetileg a de sanctis ciklus is terjedelmesebb volt a fennmaradt változatnál.

³ Pelbárt prédikátor-társáról, Laskai Osvátról az említett konferencián Bárczi Ildikó beszélt. A két szerző idézetanyagának összehasonlítása – beleértve a klasszikus idézeteket is – önálló tanulmányt érdemel.

⁴ *Sermones compilati in studio generali Quinqueecclesiensi in regno Ungariae*. Ed. E. PETROVICH–P. L. TIMKOVICS. Bp. 1993.

⁵ TIMKOVICS Pál: A „Pécsi egyetemi beszédek” szellemi háttere. = ItK (83.) 1979. 1–13.

⁶ München, Bayerische Staatsbibliothek Clm 22 363b. Ez a kódex őrzi a Pécsre utaló „Sermones compilati in studio generali Quinqueecclesiensi” címet. Az a példány, amiről a müncheni kódexet másolták, eszerint a pécsi domonkos studium generálén készült.

⁷ VIZKELETY András: Példaképpalkotás és argumentáció a középkori Szent István prédikációkban. In: *Szent István és kora*. Szerk. GLATZ Ferenc–KARDOS József. Bp. 1988. 183.

⁸ MADAS Edit: *Ami a „Pécsi egyetemi beszédekből” kimaradt ...* In: *A középkori magyarországi prédikáció-irodalom forrásai*. Kandidátusi értekezés. Bp. 1992.

A domonkos beszédgyűjtemény idézetanyagának egyik szembetűnő sajátossága a klasszikus auctor-idézetek nagy száma: 22 – főként római szerzőtől – mintegy 280 citátum olvasható a kódexben. (Ezek nagy részét sikerült a kiadónak azonosítani.) Az idézettség sorrendje a következő: Ovidius (ő „a poéta”) 52, Cicero 31, Horatius 29, Vergilius 23, Seneca 23, Boethius 22, Statius 21, Lucanus 19, Juvenalis 16. Az Ovidius-hivatkozások kiugróan nagy száma már önmagában is az „aetas Ovidiana”, vagyis a XII. század felé irányítja a kutatót. Timkovics Pál a klasszikus auktorok arányait és a domonkos kompilátor természetfilozófiai érdeklődését a XII. századi chartres-i humanizmus örökségének tartja. Feltételezi, hogy a szerző olyan környezetben végezte tanulmányait, ahol ez az örökség elevenen élt. A mintegy 140 Arisztotelész-hivatkozást „a filozófusnak” a középkori gondolkodás és a skolasztikus teológia történetében játszott különleges szerepe miatt önállóan kell kezelni. Timkovics Pál említett tanulmányában megállapította, hogy az azonosított citátumok a Guillelmus de Moerbeka által kb. 1260-tól készített fordításokat megelőző verziókból származnak. Ez a kérdés további kutatást igényel, s jelen témánkat csak a sermonarium datálása és szellemi háttere szempontjából érinti.

A fent jelzett klasszikus idézetek a kötetben nem egyenletesen oszlanak el. Ha az idézetek szerepére vagyunk kíváncsiak, első megközelítésben érdemes olyan sermókat vizsgálni, amelyekben nagyszámú (hat vagy annál több) klasszikus citátum kapcsolódik egymáshoz. Az első példánk a Szent Mártonnak szentelt második sermo.⁹ A bevezető bibliai locus, a thema: „Obtulit sacrificium in igne Domino septem diebus” (Levit. 23,8) – (Hét napon át tűzben való áldozatot mutatott be az Úrnak.) Az „in igne” kifejezés úgy vonatkoztatható Mártonra – olvassuk –, hogy legendája szerint tüzes gömb jelent meg a feje felett, midőn szentmiseáldozatot mutatott be. A materiális értelemben vett tűz itt a szeretet tűzét jelképezi. A tűz keletkezését egy Ovidius- (*Metamorphoses*), két Vergilius- (*Aeneis*) és egy Statius-citátumon keresztül jeleníti meg a szerző, a láng megőrzésére, ébrentartására pedig a korban ugyancsak Vergiliusnak tulajdonított *Moretumból* választ ki szép példákat. A tüzet mint fizikai jelenséget ezek az antik költők ábrázolták a prédikátor számára elég sokszínűen ahhoz, hogy megfelelő alapot jelentsen a „szeretet tüze”-metafora kibontásához.

Szent Kelemen napján a thema: „Mare et meridiem possidebit” (MTörv. 33, 23).¹⁰ Kelemen „a tengert és a delet fogja birtokolni”. A „meridies” konkrét értelemben az a napszak, amikor a nap legmagasabban van, szinte megáll az égen, leghevesebben süt, legfényesebben ragyog, s a testeknek a legkisebb az árnyéka. A delet öt rímes distinctióval írja le a szerző, s ezeket egy-egy klasszikus idézettel illusztrálja (2 Ovidius, 1 Statius, 1 Lucanus, 1 Vergilius). A dél ebben a sermóban allegorikus értelemben az örök életet jelenti. A konkrét napszakot minél fényesebben kellett megjeleníteni ahhoz, hogy méltó előképe lehessen az

⁹ Idézett kiadás 287–290.

¹⁰ Uo. 301–304.

örökkévalóságnak. A prédikátor a költői megjelenítéshez klasszikus költőket hívott segítségül:

Per meridiem intelligitur vita eterna ...

In meridie enim:

1. Situs solis est alcior. Unde Ovidius (Met. 2, 64): „Medio est altissima celo, scilicet via solis...”

2. Motus solis est rarior. ... Statius (Theb. 5, 85–86): „Summo librabat Olimpo lucentes, ceu stare equos...”

3. Calor solis est fervidior ... Lucanus (1, 16): „Dies medius flagrantibus estuat horis...”

4. Lux solis est serenior ... Unde et dicta est (Isid. Etym. III, 42,3; V, 30,15): „meridies quasi merus dies id est purus. Nichil enim est in toto orbe clarius meridie, quando sol de medio celo rutilat et pari claritate totum orbem illuminat...”

5. Umbra corporis est brevior: Poeta (Ovid. Met. 3, 50): „Fecerat exiguas iam sol altissimas umbras.” E converso vero quanto sol recedit a circulo meridiano, tanto plus umbra prolongatur. Unde Vergilius (Ecl. 2, 66): „Et sol decedens crescentes duplicat umbras.”

Keresztelő Szent János ünnepén a thema: „Numquid producis Luciferum in tempore suo et vespere super filios terrae consurgere facis?” (Iob 38, 32).¹¹ Az égen felragyogó esthajnalcsillag (Lucifer) Keresztelő Szent János. A tematikus prédikáció lényegéhez tartozott a „képes beszéd”, hiszen csak így lehet az adott citátumot az ünnepelttel kapcsolatba hozni. Ez a metaforikus gondolkodás- és kifejezőmód azonban általában minden költőiséget nélkülözött. Szerzőnk azonban, mint az előző példánál is láttuk, esetenként költői tartalommal is megtöltötte az adott szóképet. Most az esthajnalcsillagot jellemzi nyolc klasszikus és több középkori költői idézettel. (A klasszikusok: 1 Vergilius, 3 Statius, 4 Ovidius.) Minden bizonnyal tisztában volt a költészet erejével: citátumai révén Keresztelő Szent János tettei kozmikus léptékűvé váltak. János Krisztus (a nap) előfutára: „Nascentis vexilla gerit solis in ortu Lucifer.”¹² Hírnevét csak Krisztus homályosíthatta el: „Solisque sui palleret in ortu Lucifer.”¹³ „Készítsétek az Úr útját zeng a pusztába kiáltónak szava” (Lukács 3, 4): „Ammonitorque operum coelo clarissimus alto lucifer ortus erat” (Ov. Met. 4, 663–664). Az ótestamentumi szentek sorát ő zárja le, s ő nyitja meg az újtestamentumi szentekét: „Diffugiunt stellae, quarum agmina cogit Lucifer, et coeli statione novissimus exit” (Ov. Met. 2, 114–115).

Röviden két más jellegű példa: A konfessorok második commune-beszédében¹⁴ az „Exerce te ipsum ad pietatem” (I Tim. 4, 7) citátumból az „edzés” szó szerinti értelemben a testedzést (exercitium corporale) jelenti a szerző számára, mint az ugrás, hajítás, futás, birkózás. Erre természetesen csak az antikvitásból lehet példákat hozni, amit 4 Solinus, 3 Lucanus, 1 Iuvenalis, 2 Horatius és 5

¹¹ Uo. 163–166.

¹² Cf. Alanus ab Insulis: *Anticlaudianus*. (Migne, PL 210, 501A)

¹³ Walter von Châtillon: *Alexandreis*. (Migne, PL 209, 465A)

¹⁴ Uo. 337–339.

Stadius idézet segítségével meg is tesz. A részletes és élvezetes leírások után visszatérve az aszkéta jelenbe a gyakorlati testedzést mégiscsak feleslegesnek (inutilis) és időnként károsnak is tartja (multum damnabilis), s mindezek lelki értelemben vett gyakorlását ajánlja.

Keresztelő Szent János ünnepén a harmadik sermo themájában¹⁵ az „amicus” szó a barátságról való hosszabb elmélkedésre indítja szerzőnket. Fő ihletője Cicero *Laelius de amicitia* című értekezése: tízszer idézi hosszasan, bár általában nem szó szerint. Feltehetően egy kommentált példányt használt vagy ő maga, vagy közvetlen forrása.

Az ismeretlen domonkos nagy biztonsággal mozgott az ókori irodalomban. Emellett – úgy látszik – nyugodtan hagyatkozhatott gyűjteménye közvetlen használóinak, a prédikátori pályára készülő fiatal szerzeteseknek az ókori mitológiában való jártasságára is. Szent Domonkos kapcsán¹⁶ csak így figyelmeztethet arra, hogy a rend vezetőinek vigyázniuk kell, nehogy olyanok legyenek, mint Phaeton a nap szekerén. Egy tanulatlan híveknek szóló prédikációban ugyancsak hiába óvna a kicsapongó élettől a következő bölcsességgel: „Sine Baccho et Cerere friget Venus.”¹⁷

Jacobus de Voragine a magyarországi domonkos szerzetesnek kor- és rendtársa volt, 1273-ban Pécsen is járt.¹⁸ A lombard provincia priorjaként, majd a rend vicarius generálisaként az 1270-es évek végén, 80-as évek elején írt egy teljes prédikációgyűjtemény-sorozatot (*Sermones dominicales*, *Sermones de omnibus sanctis*, *Sermones quadragesimales*). Ezúttal a *Sermones dominicales*-kötet téli részét néztem át, mintegy 160 nyomtatott oldalt.¹⁹ Ókori szerzőre mindössze tizenkétszer hivatkozik: Arisztotelész 3, Seneca 4, Plinius 2, Cicero 1, Valerius Maximus 1, Vergilius és Palladius összevonva 1. Az idézetek vagy exemplumként szerepelnek, vagy valami hasznos illetve szórakoztató megállapítást tartalmaznak. Senecára hivatkozva meséli el Jacobus Szókratész esetét veszekedős feleségeivel és a fejére öntött mosogatóvízzel.²⁰ A túlzott szerelemtől ugyancsak Senecát idézve óv, egy tekintélyes férfiú elrettentő példáját idézve, aki egy pillanatra sem tudott felesége nélkül meglenni.²¹ Cicerótól a diadalmenetet tartó konzulok példáját kölcsönzi, akiket folyamatosan zaklatnak, nehogy túlságosan elbizzák magukat. A tanulság: „Si igitur pagani suas sic laetitias temperabant, multo fortius nos christiani eas reprimere et temperare

¹⁵ Uo. 167–169. A thema: „Qui diligit cordis munditiam, propter gratiam laborum habebit amicum regem” (Péld. 22, 11).

¹⁶ Uo. 155: „Quibus cavendum est, ne sint sicut Feton, stultus auriga currus paterni, qui nec retinere valet transgressores coibendo, nec nomina novit equorum mores discernendo et qualitates cognoscendo” (cf. Ov. Met. 2, 150–192).

¹⁷ Uo. 154. (cf. Terentius, *Eun.* 732).

¹⁸ BERTINI GUIDETTI, Stefania: *I Sermones di Iacopo da Varazze*. Firenze, 1998. 33.

¹⁹ JACOBUS DE VORAGINE: *Sermones de tempore* ... I. Pavia 1499. (Bp. Egyetemi Könyvtár Inc. 732.)

²⁰ Dominica I post Oct. Epiphaniae, Sermo I.

²¹ Dominica I post Oct. Epiphaniae, Sermo III.

debemus.”²² Vergiliusra és Palladiusra hivatkozva a jó föld ismerveit sorolja fel.²³ Pliniustól a juhok elvetélésével kapcsolatban vesz át hasznos figyelmeztetéseket.²⁴ Valerius Maximusra hivatkozva pedig Nagy Sándor példájával int: aki gögösen az egész világot birtokolni akarta, annak is meg kellett elégednie végül egy szerény sírral.²⁵ Jacobus prédikátortársainak írta sermó-gyűjteményét prédikációs segédkönyvként, de tapasztalt és sokat utazó prédikátorként elsősorban a hívek igényeire volt tekintettel. Valamennyi hivatkozását közvetlenül fel lehetett használni az „ad populum” prédikációkban.

A XIV. századból nem maradt fenn magyarországi szerzőtől prédikáció-gyűjtemény. A magyar nyelvű rímes divisiókat, az ún. *Gyulafehérvári Sorokat* őrző ferences sermonarium XIII. századi francia és itáliai szerzők prédikációit tartalmazza.²⁶

A XV. századból két másolati példányban maradt fenn egy *De tempore* prédikációs kötet. Újkori kiadását annak köszönheti, hogy többszáz magyar glosszát tartalmaz.²⁷ Legutóbb Tarnai Andor foglalkozott a *Sermones dominicales* címen ismert kötettel, s tanulmányában megállapította, hogy szerzője nagy valószínűséggel a pécsi egyházmegyéhez tartozó pálos szerzetes lehetett.²⁸ A két kötetben 1200 nyomtatott oldalt kitevő gyűjtemény 123 sermót tartalmaz, s ezekből 45 Jacobus de Voragine sermóin alapul. Az egész műben mindössze 13 Arisztotelész, 2 Ptolemaiosz, 10 Seneca, 2 Plinius, 1 Vergilius, 1 Galenus, 1 Plautus és 3 Cato idézet olvasható. Ezek közül a Szókratész feleségeiről szóló történetet (I, 240), Vergilius tanítását a jó földről (I, 354–355), egy Plautus poétára²⁹ való hivatkozást (II, 409) és Plinius egy, a sasok termékenységeire vonatkozó megállapítását (II, 259)³⁰ Jacobus de Voraginétól vette át. A csillagok nagyságával kapcsolatban viszont Jacobus Origenész-hivatkozását Arisztotelészre és Ptolemaioszra cserélte.³¹ A magyar pálos egyébként nem exemplumokért fordult a klasszikusokhoz, hanem bölcs mondásokért. Egy-egy nagy név említése a bölcs mondás hitelét növelte, ami még a tudatlan hallgatót is megnyugtathatta. Arisztotelészről például: „Consuetudo est altera natura” (I, 430). Senecától: „Melius est opus non recipere quam ab incepto turpiter resilire” (I,

²² Dominica in Quinquagesima, Sermo III.

²³ Dominica in Sexagesima, Sermo III.

²⁴ Dominica II post Pascha, Sermo III.

²⁵ Dominica III post Pascha, Sermo III.

²⁶ MADAS Edit: *A XIII–XIV. századi magyarországi ferences prédikáció forrásvidéke.* = ItK (97.) 1993. 1–15.

²⁷ *Sermones dominicales. Két XV. századból származó magyar glosszás latin kódex.* Kiad. SZILÁDY ÁRON. I–II. Bp. 1910.

²⁸ TARNAI Andor: *A Budapest-Németújvári Sermones Dominicales.* = ItK (87.) 1983. 23–31.

²⁹ BERTINI GUIDETTI: *i. m.* 46.

³⁰ Cf. Jacobus de Voragine, Dominica III post Pascha, Sermo II.

³¹ Jacobus de Voragine, Dominica II Adventus, Sermo I. – *Sermones dominicales* 1/57. Az idézetnek később egy bővebb változata is előfordul: I/196.

91). Galenustól: „Abstinentia est summa medicina. Ego comedo ut vivam, non vivo ut comedam” (I, 383). Tarnai Andor mutatott rá, hogy mennyire érdekelte Nagy Sándor alakja, a vele kapcsolatos történetekre gyakran visszatért.³² Gondosan elmagyarázta tanulatlan híveinek a hónapok- (I, 382) és a hét napjainak római neveit is (II, 165). Kedvelt forrása volt Walter Burley angol ferences (†1344) *Liber de vita et moribus philosophorum poetarumque veterum* című könyve,³³ az idézett bölcs mondások egy részét közvetlenül innen vette át.

A magyarországi ferences prédikációs irodalomból csupán a XV. század végi obszerváns ferences reformirányzat két nagy prédikátor egyéniségének, Temesvári Pelbártnak és Laskai Osvátnak a sermonariumait ismerjük. Mindketten fontos feladatuknak tartották, hogy rendtársaikat színvonalas prédikációs segédkönyvekkel lássák el. A simplex prédikátor számára e kötetek a rendszeres stúdiumokat pótolták és egy jól felszerelt könyvtárat helyettesítettek.

A klasszikus citátumok szempontjából Temesvári Pelbárt *De tempore*-kötetét néztük át. A 127 sermóban 65 Arisztotelész, két Platon és három Galenus hivatkozás található. A római klasszikusoktól származó citátumok arányai a következők: Seneca 13, Cicero 8, Solinus 3, Vergilius és Plinius kettő-kettő, Horatius, Valerius Maximus, Quintilianus, Suetonius, Cato (*Disticha*), Macrobius egy-egy. Arisztotelész idézettsége híven tükrözi azt a fontos szerepet, amit a görög filozófus a skolasztikus teológiában és a középkori természettudományban betöltött. Senecának és Cicerónak a keresztény etikával jól harmónizáló erkölcsbölcséleti munkáit az egész középkorban ugyancsak szívesen idézték. A tőlük származó citátumok nagy száma ezért nem meglepő, Arisztotelésszel együtt a forrásként használt teológiai summákból, kommentárokból és igényesebb sermókból kerültek át – a kontextussal együtt – Temesvári Pelbárt beszédeibe. A többi auctor jelenléte vagy hiánya esetleges. Az előfordulhatott ugyan, hogy egy bibliai locus és egy klasszikus szerző kapcsolata némileg állandósult. A Vergiliushivatkozás a jó földdel kapcsolatban, ami Jacobus de Voraginénál és a pálos *Sermones dominicales*ban is szerepelt már, Temesvári Pelbártnál is olvasható. Mindhárom esetben a Sexagesima-vasárnapon elhangzó példabeszéd – ... „et aliud (semen) cecidit in terram bonam” (Lukács 8,15) – magyarázatának része.

Két alkalommal olyan kérdést vetett fel Pelbárt, melyekre válaszul egész csokornyai antik auktort idézett. Az első a tudásvágygal és a tanulással kapcsolatos:³⁴

„... hoc nature Deus indidit, quod scilicet omnes homines naturaliter scire desiderant prout patet *I Methaphisice*³⁵ et *Seneca ad Lucilium* Dociles natura nos edidit,³⁶ et secundum *Cicero in sua rhetorica*: is docilis est qui

³² TARNAI: *i. m.* 26.

³³ TARNAI: *i. m.* 30.

³⁴ Dominica Sexagesima, Sermo II/ Z.

³⁵ Arisztotelész, *Metaph.* 1,1 cf. Pécsi egyetemi beszédek, idézett kiad. 158, 14–16.

³⁶ Seneca, *Ep.* 49, 11.

vult attente audire.³⁷ *Idem I de officiis*: Omnes inquit trahimur et ducimur ad cognitionis et scientie cupiditatem in qua excellere pulchrum putamus.³⁸ Hec ille. Sed quia multi contrarium in hoc faciunt naturali sue legi, ideo contra tales clamant voces etiam philosophorum dicit quippe *Arestoteles I. Ethice*: Qui neque ipse intelligit neque alium audiens in animo ponit, scilicet verba, hic inutilis natus est. Et *Macrobius li. II Saturnalie* ait Sine doctrina vita est quamvis mortis imago, quia sine ratione et eius cognitionis usu non videtur homo stultus differre a bruto.³⁹

Az idézet-együtttest Pelbárt valószínűleg készen vette át, a probléma mint prédikátort, s mint tanárt egyaránt közvetlenül érintette.

A második esetben a lélek halhatatlanságáról van szó.⁴⁰ Itt először a pogány filozófusok érveit vonultatta föl, akárcsak Laskai Osvát a maga *Sermones dominicales*-kötetében és *Gemma fidei* c. önálló quadragesimálénában.⁴¹ Mindketten ugyanazt a forrást használták.

Az ókori szerzők idézésének, amennyiben az adott dictum a keresztény tanítással vagy erkölccsel nem állt szemben, nem volt elvi akadály: elfogadott tekintélyek voltak a középkorban. Erkölcsi megítélésük azonban pogányságuk miatt mégis egyértelműen negatív volt. Ezzel az ellentmondással a gyakorlatban ki-ki találkozott, a megnyugtató vagy óvatosságra intő toposzok erre nézve korán, az egyházatyák idejét követően kialakultak. A XIII. századi domonkos szerzetes szerint a pogányok mondásait nem az élvezet, hanem a tudás kedvéért kell olvasni, hogy tévedéseikkel szembe lehessen szállni, s ami hasznos bennük, azt a szent tudomány javára lehessen fordítani.⁴²

Temesvári Arisztotelészt tartja a legnagyobb ókori tekintélynek, afelől azonban nincs kétsége, hogy a pokolba jutott.⁴³ Ennél érdekesebb azonban az a kiemelt felsorolás, amit Antoninus Florentinus firenzei püspök (1389–1459)

³⁷ Cicero, *Rhet. Her.* 1, 7.

³⁸ Cicero, *Off.* 1, 18.

³⁹ Macrobius, *Satur.* ?

⁴⁰ Dominica V. post Pentecosten, Sermo I/P.

⁴¹ A kérdéssel Bárczi Ildikó bővebben foglalkozott: az idézetek jó része megvan Antoninus Florentinus *Summa theologicá*jában. A két hely összehasonlító elemzésére más alkalommal érdemes lesz visszatérni.

⁴² A 2. jegyzetben idézett kiadás, 121, 13–16: „Prima lux est scientia secularis, que debet esse in nobis, ut sciamus falsitatem repellere ex propriis, sicut avis sagittatur de pennis suis. Ideo dico, quod licet legere dicta gentilium, non ad voluptatem, sed ad erudicionem, ut errores gentilium legendo detestemur, et utilia, que in eis invenimus, ad usum sacre eruditionis convertamus, ut dicitur in Decretis distinctione XXXVII” (Dist. 37, c. 8.).

⁴³ Dominica IX post Pentecosten, Sermo III/A: „Unde exemplum legitur in meditationibus Bernhardi et sermonibus, quod scilicet Aristotiles apparuit post mortem cuidam suo discipulo, et ille interrogavit Aristotilem dicens: „Quid genus, quid species, quid differentia? Et Aristotiles respondit dicens: Non est apud nos inferos quid genus, species et huiusmodi, sed tantummodo quid ignis, quid dolor et quidquid pena esse potest.”

*Summa theologicá*jából vett át: a tudományok legjelesebb képviselői is sokmindenben tévedtek, s mint pogányok valamennyien elkárhoztak.

„Denique de aliis sapientibus mundi quid dicemus. Nam *Aristoteles* qui fuit totius philosophie monarcha, quem omnes sequuntur ut communiter moderni, utpote inter ceteros minus errantem et ipse erravit in multis... Preterea *Antonius Florentinus* in I parte summe ti. I c. III scribit, quod inventores artium liberalium et mechanarum ac philosophie ac poetrie auctores quoque librorum, earundem artium ut communiter fuerunt reprobi homines utpote ethnici id est gentiles, et damnati sunt. Et prosequenti dicit: in grammaticis principalis ponitur *Priscianus*. Item in rhetoricis *Tullius Cicero* qui ethnicus de divina providentia male sensit, ut dicit *Thomas I* parte q. XXII. Quem etiam malorum morum fuisse ostendit *Salustius* inter oratores precipuus. *Lactantius* fuit chisticola, sed erravit cum millevistis et de Spiritu Sancto minus bene sensit, ut patet libro suo divinarum institutionum. Inter poetas magnus fuit *Homerus* apud grecos, sed apud latinos maior *Virgilius*, infideles et mali in moribus erant, nec minus *Ovidius Naso* in doctrina sua lasciviis plena patet fore malus. Inter historiographos *Valerius Maximus* in prosa, *Lucanus* in metro ... Item in logicalibus *Aristoteles* et quot alii reprobi fuere ut *Averrois* commentator et ceteri. In metaphisicalibus *Plato* effulsit et super omnes theologus fuit, ut dicit *Augustinus* de civitate Dei. Moralissimus fuit *Seneca* sed cum vulgo idolatravit ab extra secundum Thomam. Item arismetricam dicitur primus invenisse *Pitagoras*, musicam autem *Thubalacaim*, geometriam vero *Euclides* et *Hermenides*, astrologiam *Athlas* et *Ptolemeus* multa addidit, omnes ethnici et reprobi. Item medicinam *Esculapius* primus docuisse refertur, sed auxit copiose *Ippocras* et *Galienus* et *Avicenna* ... Hec ex *Antonino* scripsi quatinus discamus ex his sapientibus reprobatis a Deo, ut iuxta *Ieremiam* c. IX, (23) non glorietur sapiens in sapientia etc.”⁴⁴

Temesvári itt abbahagyta az idézést, Antoninust azért érdemes tovább olvasni: az igaz és hasznos dolgokat a fentiek ellenére sem szabad megvetni, hanem – Gratianust idézve – a bölcsesség aranyát és az ékesszólás ezüstjét át kell venni a hitetlenektől, s az egyház hasznára kell fordítani.⁴⁵ Az „ad populum” sermókat azonban nem kell a pogányok tanaival megtölteni, mert ez a hallgatóságban hamis kíváncsiszkodást ébreszt, a prédikátorban pedig hiú kérkedést.⁴⁶

A mérvadó igazodási pont úgy látszik Gratianus Decretumának 37. distinctiója volt, erre hivatkozik a magyar domonkos és kétszáz évvel később Antoninus firenzei püspök is. Ez azonban nem befolyásolta azt, hogy a gyakorlatban ki

⁴⁴ Dca XVIII post Pentecosten, Sermo II/C–D.

⁴⁵ Antoninus, *Summa theol.* Pars I, Tit. I, cap. 3: „Verum doctrine tales quoad vera et utilia, que ibi sunt contemni non debent, ex eo quod auctores fuissent viciosi. Nam veritas, secundum Ambrosium, a quocunque dicatur a Spiritu Sancto est. ... secundum venerabilem Gratianum dis. XXXII quod aurum sapientie et argentum eloquentie licet accipere ab infidelibus quasi iniustis possessoribus ex suis doctrinis, et convertere in utilem usum ecclesie.” (Dist. 37, c. 7.)

⁴⁶ Antoninus, *i.h.*: „Verum in sermonibus ad populum nec videtur honestum nec pium eos implere doctrinis et allegationibus infidelium, quasi sacra scriptura, que est vera domina omnium facultatum ancillari videatur, tanquam insufficiens, et ille vere ancille dominari. Inde enim vilescit scriptura, augetur curiositas magis quam devotio in auditoribus et vanitas loquentibus. Sed sufficit aliquando ancillas vocare, ut sancti fecerunt ad magis confirmandum ea que sunt fidei, per testimonia inimicorum eius.”

mennyi klasszikust idéz. Ezt a szerző kora és hallgatóságának tanultsága együtt határozta meg. Később pedig a prédikátorok szabadon merítettek a modell-sermókból: ki-ki a maga és hívei ízlésének, tanultságának megfelelően építhette vagy karcsúsíthatta őket tovább. Ezért voltak ezek olyan hosszú életűek. Ezért használhatták a XV. század végén egymással párhuzamosan a budai domonkos prédikációinak kései másolatát, Jacobus de Voragine és Pelbárt kinyomtatott köteteit és az idézett *Sermones dominicales*.

EDIT MADAS

Des auteurs classiques mentionnés et cités dans la littérature de sermon de Hongrie au moyen âge

Au cours de l'examen de quelques recueils de sermons de Hongrie subsistant des XIIIe et XVe siècles, l'étude essaie d'élucider, si les citations classiques ont une fonction autonome vis-à-vis d'autres citations, et quelle est la relation entre le caractère, le nombre et la composition de ces citations et entre l'âge de naissance d'un sermonnaire donné, la culture de l'auteur et le public visé. L'auteur de l'étude compare les citations classiques des sermonnaires suivants: un recueil de sermon dominicain du XIIIe siècle, un cycle des *Sermones dominicales* du XVe siècle, et les sermons de Pelbártus de Temesvár. A côté de ceux-ci, il est traité – comme matière à comparer – le recueil des *Sermones dominicales* de Jacobus de Voragine, qui date de la même époque que celui du dominicain hongrois et sert il de source directe au sermonnaire anonyme du XVe siècle.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Faludi Ferenc autográf verseskönyve Nagyszombatban

Faludi Ferenc verseinek kritikai kiadását 1900-ban tette közzé Négyesy László.¹ Irodalomtörténészeink azóta gyakran foglalkoztak e versekkel, azok az utóbbi másfél évtizedben kétszer is megjelentek,² szövegkritikai problémák azonban Négyesy kiadása óta csak elvétve, érintőlegesen kerültek elő. Azt megelőzően Révai Miklós, Faludi verseinek első kiadója (1786, 1787) több saját kezű kéziratot használt, Batsányi Jánost és Toldy Ferencet is foglalkoztatta a Faludi-kéziratok sorsa. A századfordulón Négyesy két autográf verseskötetet vehetett kézbe: a kiadásának alapszövegét adó szombathelyi³ és az Országos Széchényi Könyvtárban őrzöttet.⁴ Gálos Rezső 1937-ben egy újabb verset (a Tavaszi üdö címűt) sorolt Faludi neve alá,⁵ erről a Faludi saját kezű verskézirataiból hiányzó költeményről azonban kiderült, hogy Faludi rendtársa, Bíró István jezsuita szerzetes írta.⁶ Nemrég egy 1800 körüli énekeskönyvben előforduló hét Faludi-vers másolatát vizsgáltuk meg, s arra a megállapításra jutottunk, hogy érdemes volna feltérképezni énekeskönyveink Faludi-verseit.⁷ A kutatás során egy újabb autográf verseskötet került kezünkbe, amelyet az alábbiakban ismertetünk.⁸

¹ *Faludi Ferenc versei*. Összeszedte és jegyzetekkel kísérte NÉGYESY László. Bp., Franklin Társulat, 1900. (A továbbiakban: Né)

² FALUDI Ferenc: *Fortuna szekerén okossan ül*. Vál., bev. VARGHA Balázs. Bp., 1983. – *Amadé László és Faludi Ferenc versei*. Utószó: MEZEI Márta. Bp., 1996. /A magyar költészet kincsestára/

³ Négyesi datálása szerint 1777–1779 között másolta Faludi. A szombathelyi Egyházmegyei Könyvtárban őrzött, egykor Szily János püspök tulajdonában volt kéziratról 1992-ben az Egyházmegyei Könyvtár hasonló kiadást jelentetett meg. A hasonmást kísérő füzet adatai: *Forgandó szerentse. Faludi Ferenc (1704–1779) kézíratos versesfüzete*. Bev. DOBRI Mária és KOVÁCS Mihály. Szombathely, 1992. (A továbbiakban: Sz)

⁴ Kézirattár, Oct. Hung. 357. (A továbbiakban: M – azaz az Országos Széchényi Könyvtár korábbi elnevezésére – Magyar Nemzeti Múzeum – utaló, és Négyesy által is használt betű.) A kéziratot Négyesi datálása szerint 1773–1774-ben másolta Faludi.

⁵ GÁLOS Rezső: *Faludi Ferenc egy kiadatlan költeménye*. = ItK 1937. 297–299. alapján a 2. sz. jegyzetben említett kiadásokban 88–90. ill. 182–183.

⁶ SZELESTEI N. László: *Egy Faludi Ferencnek tulajdonított vers szerzője: Bíró István*. = ItK 1998. 534–535.

⁷ Uő: *Faludi Ferenc versei egy 1800 körüli énekeskönyvben*. = ItK 1995. 204–213.

⁸ Nagyszombat, Szent Adalbert Társaság Levéltára, Fasc. 134. č. 4. (A továbbiakban: Na)

Mindenekelőtt lássuk, hogy Faludi Ferenc saját kezű kézírataiban melyik versek és milyen sorrendben fordulnak elő. Kéziratonként (nagyszombati, OSzK-ban őrzött [1773–1774], szombathelyi [1777–1779])⁹ növekvő sorszámmal jeöltük az egyes verseket akkor is, ha azok nem tartalmaznak számozást, vagy a számozásuk eltér a versek sorrendjétől. Az első oszlopban feltüntetjük, hogy a szóban forgó vers (és a rá vonatkozó jegyzetek) Négyesy kritikai kiadásában hol kezdődnek. A versek címét Négyesy főszövegéből vettük át.¹⁰

Faludi versei és saját kezű verskéziratai

<i>I. Világi dalok</i>	Né	Na	M	Sz
1. Kiszűtő ének	17, 123	6	1	–
2. Felelő ének	18, 125	7	2	1
3. Tavasz	20, 129	4	8	2
4. Nádasdi	22, 130	10	7	3
5. Clorinda	23, 132	3	13	4
6. Addio!	26, 133	–	–	5
7. Szerencse	26, 133	18	6	6
8. Tündérkert	28, 134	–	14	7
9. Utra való	32, 136	14	15	8
10. Tarka madár	33, 137	2	11	9
11. A hajnal	34, 137	–	–	–
12. Nem mind vigaság a vigaság	38, 138	–	–	–
13. Erdő	39, 138	8	4	10
14. Cupido	43, 145	15	5	11
15. Szakácsének	44, 145	–	–	12
16. Páras ének	46, 145	11	3	13
17. Remete	47, 146	22	27	14
18. Phyllis	48, 147	19	9	16
19. Nincsen neve	51, 148	12	16	17
20. Forgandó szerencse	52, 149	24	10	18
21. A pipárul	54, 150	–	–	31
<i>II. Vallásos énekek</i>				
22. Szent István királyhoz	55, 150	25	19	–
23. Szent Imre hercegrül	56, 151	26	20	–
24. Az Úr Jézushoz	58, 151	1	21	32
25. A feszülethez	59, 152	16	22	33
26. A Szűz Máriához	60, 153	17	23	34
27. Szent Emidhez	61, 153	–	24	35
<i>III. Alkalmi és vegyes költemények</i>				
28. Gr. Batthyány Lajosnak	62, 153	13	25	20
29. Azon méltóságnak nevenapjára	63, 154	20	26	21

⁹ Nem foglalkozunk a Négyesy által kikövetkeztetett (*i. m.*, 1. j., 121.), fel nem lelhető további három, 1775–1779 közöttre datált kézirat adataival.

¹⁰ Érdekeségként megemlíjtük a Mészáros Ignác gyűjteményében előforduló eltérő címeket: *Satyrica* (= Nincsen neve), *Pastoritia* (=Clorinda), *Erdei mulatság* (=Erdő), *De deliciis Sylvae* (=Tavasz), *Aurora* (=A hajnal), *Virágok tánca* (=Tündérkert), *Nádasdy marscha* (=Nádasdi).

30. Mária Therezia királyné asszonyunkhoz	65, 155	—	18	19
31. Gr. Nádasdi Ferencz horvátországi bán koporsós versei	67, 156	23	28	22
32. Niczky György házasságára	69, 157	—	—	23
33. A tarcasai savanyó vizről	70, 157	—	—	15
34. Szily János püspöknek	71, 158	—	—	24
35. Bucsuzó ének	72, 158	—	—	—

IV. Pásztori költemények

36. Fekete Györgynek (Ide felénk pásztor...)	74, 159	—	29	25
37. Pásztorversengés (Minap egy kis kanász ...)	77, 160	21 fragm	12	26
38. Megint pásztorversengés (Egy mohos kősziklán ...)	79, 163	27	31	27
39. Az aggódó pásztor (Tátra hegye alján ...)	82, 166	—	30	28
40. Ismét pásztori versengés (Thyrsi, furuglyázzunk ...)	86, 168	—	17	29
41. A kesergő pásztorok (Pásztor, kinek fonod ...)	90, 173	—	—	30

V. Függelék

42. Nem szeretem, nem gyűlölöm ...	174	5	—	—
43. Felfuvalkodottnak megfordult szeren- cséje	174	—	—	—
44. A megfordult szerencsén való epekedés	175	—	—	—
45. Az újdón új politzia	176	—	—	—
46. Affectus ad Jesum ¹¹		9		

A nagyszombati énekeskönyv szövegváltozatai

Az alábbiakban először felsoroljuk, hogy a Nagyszombatban őrzött autográf énekeskönyv versei mennyiben térnek el Négyesy kritikai kiadásának alapszövegétől. Az írásképbeli változatokra csak akkor utalunk, ha segítettek a különböző változatok közötti tájékozódásban. Az a névelő és az s kötőszó mellé aposztrófot írt Faludi (a' és 's), a harmadik személyű személyes névmást eő formában rögzítette. Az ö-re, ü-re néha nem tett ékezetet. (A nyilvánvalóan lefelejtett eseteket nem tüntetjük fel.) A címeket kivetítjük, a Négyesynél közölt címet szögletes zárójelben mindig megadjuk.

[Címirat:]

Magyar Enekek.
Mindenikének meg vagy on az eő Nótája¹²

I. Affectus S. Xaverij¹³

[Cím Négyesynél: Az Ur Jézushoz] – 4 üdvezüllyon – 5 kerüllýon

p. 1.

¹¹ Szövegének közlését l. alább, a kötet leírásának megfelelő helyén.

¹² A másik két autográfnek nincsen címirata.

¹³ A továbbiakban lap alatt megadjuk a kötet számozását. Itt: N°. 1°. A vers szakozás nélküli, minden harmadik sor beljebb kezdve. (Mint az M-ben.) (Az Sz három soronként szakozott.)

2. *Turdus*¹⁴ pp. 2–3.
[Cím Négyesynél: Tarka madár] – 2 Egy virágos ... rőptében – 19 röpülnék¹⁵ – 21 nem bántották – 29 röpülnék

3. *Pastoritium*¹⁶ pp. 4–7.
[Cím Négyesynél: Clorinda] – a cím alatt: Chlorinda, Dorindo – 20 el hadsz – 49 Dianna – 52 lött – 57 vîn – 62 el-hattam

4. *Ver in Albano*¹⁷ pp. 8–10.
[Cím Négyesynél: Tavasz] – 1 járkálni – 2 sétálni – 4 Gyenge – 15 tömölleni – 25 Dianna – 31 nyögésit – 33 Gilitzéknek – 34 Társok – 42 furuglyáját – 43–48 [a nagyszombati kéziratból hiányzik]

5. *Arietta Concerto Alto con Alto*¹⁸ p. 10.
[A vers Faludi Caesar Aegyptus földjén című iskoladráma-fordításának második, Koltay-Kastner Jenő szerint¹⁹ a harmadik felvonását zárja le. Sem az M, sem az Sz nem tartalmazza.²⁰ Négyesy kiadásában Függelékben, római I. szám alatt közölte.] Az első sor előtt 1. az ötödik előtt 2. sorszám áll. Négyesy utolsó két sorát kéziratunk egy sorban tartalmazza. – A végére Faludi az alábbi megjegyzést írta: Producta Tyrnaviae et alibi.²¹

6. *Provoc[ans] Oda*²² pp. 11–12.
[Cím Négyesynél: Ora provocans. Kiszto ének] – 7 építménye – 9 villamlása – 13 pitziny – 16–20 [Faludi a nagyszombati kéziratban, miként az M-ben, ezt a strófát a Felelő énekben helyezte el. L. alább. Az Sz-ből hiányzik ez a vers, ezt a strófát ott a Felelő ének nem tartalmazza.] – 21 var

7. *Oda respondens*²³ pp. 13–15.
[Cím Négyesynél: Oda respondens. Felelő ének] – 4 mért [hogy helyett] – 15. sor után a fenti versből hiányzó strófa áll, az utolsó sor természetesen: de nem tetszik tudom mért. – 18 Evett – 26 nyájossága

¹⁴ N°. 2do. A vers ötsoros strófákba van írva, a 3–4. sorok beljebb, az ötödikek még beljebb kezdődnek.

¹⁵ Az M-ben ‚röpülnék’, az Sz-ben pedig ‚repülnék’ áll mindenütt.

¹⁶ N°. 3^{io}. A vers megfelelő helyein a megszólaló személyt jelzik külön sorban középre írva: Poeta, Chlorinda, Dorindo. A vers szakozás nélküli, négy soronként véve a 2–3. sorok beljebb, a negyedik még beljebb kezdődnek.

¹⁷ N°. 4°. A vers szakozás nélküli, de váltakozva 2 sor a lapszélen, kettő beljebb, további kettő még beljebb kezdődik, s ez a beosztás strófaszerűen ismétlődik hatsoronként.

¹⁸ Sorszámozás nélkül. Valószínűleg utólag bemásolt vers.

¹⁹ NÉGYESY 175. – [KOLTAY-]KASTNER Jenő: *Faludi Ferenc olasz versformái*. = ItK 1924. 21.

²⁰ Ezt és a többi ariettát az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött Quart. Hung. 1073. jelzetű drámakézirat tartalmazza. Négyesy a kéziratról nem tett említést. KOLTAY-KASTNER: i. m. 20–21.

²¹ STAUD Géza: *Magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai I–IV*. (Bp., 1984–1994) szerint a darabot Nagyszombatban 1749-ben (I. 191), Kőszegen 1751-ben (III, 30), Győrben 1757-ben (II, 38) játszották.

²² N°. 5to. A vers ötsoros strófákba van írva, a 3–4. sorok beljebb, az ötödikek még beljebb kezdődnek.

²³ N°. 6to. Versformája azonos az előzőével.

8. *Sylvarum otia*²⁴ pp. 16–22.

[Cím Négyesynél: Erdő] – 4 Diánnának – 6 ujjulok – 9 gyöngén – 11 élesztí – 15 Tsendes – 19 illy – 21 puha – 23 nyoszoláját – 26 völgyet – 28 Szárnyos – 30 ágokat – 31 nyöstén – 32 álmokat – 34 Rút torhaját – 37 a' Musáknak – 41 nyáját – 45 Együtt – 46 károkat – 48 tántzokat – 50 Meg indítván –

52. sor után:²⁵

Másra bizz' a' nap járásit

Másra bizza lovait.

Itt keresi mulatásit,

Itt forgattya nyilait.

– 53 vñ ... személyében – 55 fegyvert tart – 56 Puskázza –

60. sor után:

Meg elégli a' mulatást,

Maga Phaebus jelt adat.

Ki ki keres árnyék szállást,

A' leveles fak alatt.

– 62 erdei [a két utolsó magánhangzó közt felül prozódiai összevonást feltüntető jellel]

– 69 frís – 71 sok gyöngge[!] – 72 költetik – 74 forgatyák inokat – 76 tanzokat – 79

bennek [bennük átjavítva] föl találak – 81 A' Napaeák – 87 És – 93 város – 96 vámot

9. *Affectus ad Jesum*²⁶

p. 23.

Szerelmes Jesusom,

Irgalmad nagy.

Te minden Bűnőshöz,

Kegyelmes vagy.

Már bánom vétkemet,

Jobbitom éltemet. rep.

Tsak el ne hagy.

Szerelmes Jesusom,

Irgalmad nagy. rep.

10. *Prosopopaea C. Nádasdi ad Milites*²⁷

pp. 24–26.

[Cím Négyesynél: Nádasdi] – 6 ölyveit – 8, 16, 24, 32, 40 [Ezen ismétlő sorok a strófák végéről hiányoznak] – 10 Váktuk – 14 Pokolra üztük – 21 Rabb-szira – 23 ditsérjetek – 26 Hasétson – 33 Bajnakim – 35 fiaim – 37 Uyétsünk[!]

11. *Arietta duetto*²⁸

p. 26.

[Cím Négyesynél: Duetto. Páras ének] – 1 barátot – 2 társot – 4 tüle

²⁴ N°. 7°. [Tévedésből új lap kezdetekor, a 18. lap tetején, nem új vers előtt: N. 8] Nyolcsoros strófákba van írva, minden második sor beljebb kezdve. A strófák sorszámával vannak ellátva.

²⁵ Az itteni és a 60. sor utáni négy-négy sort a M is tartalmazza.

²⁶ N°. 9°. [8-as felülírva]. Tévesztés a lap tetején a cím előtt: Phillide amabile. Ez a vers sem a kéziratokban, sem a kiadványokban nem szerepel.

²⁷ N°. 10mo. [9-es felülírva] Hétsoros, számozott strófákba van írva a vers, a strófák 2., 4. és 7. sorai beljebb kezdődnek. Az utolsó sorok nem ismétlődnek.

²⁸ Sorszámozás nélküli, utólag bemásolt vers. Faludi Caesar Aegyptus földjén című iskoladráma-fordításában az első felvonás végén szerepel discanto alto jelzéssel. KOLTAY-KASTNER Jenő szerint (19. j., 20–21) nem az első felvonás, hanem a II. végzés első jelenetének végére illik a vers; az ariettákat az autográf szövegbe bejegyző kéz „nem találta el Faludi szándékát”. A Na-ban

12 *Paradigma Satyrae Ungaricae*²⁹

pp. 27–29.

[Cím Négyesynél: Nincsen neve – Az M-ben a cím alatt: Pro paradigmata Satyrae] – 1 ag-lant – 2 Rút – 3 rántos – 5 otsmány – 6 istrását – 9 rothat májja – 22 fris – 25 Ahoz – 28 ki pörsölt – 31 Természetét – 32 mellyét ki feszétti – 33 ékesétti – 34 ki terétti – 35 nyerét – 36 Parrás – 39 Nyösztön

13. *M. G. Batthyáni Lajosnak, mikor Palatinussa lett*³⁰

pp. 30–31.

[Cím Négyesynél: Méltóságos gróf Batthányi Lajosnak mikor palatinussá lett, 1751. esztendőben] – 1 Bajnaka – 4 ditsőségét ... külsü – 6 utánna – 10 tszimerében – 12 Nyájához – 13 metzett – 21 költözzünk – 23 Békéll<ked>jünk – 24 tárházós – 25 Mondgyunk: a' Tsillagok Irják nevét Égben – 26 Tartsa a' Nagy Isten friss jó egészségben

14. *Propempticon*³¹

p. 32.

[Cím Négyesynél: Utra való] – 6 Tiz órakor – 7 Hogy próbállyon szerentsét – 8 Es láthassa Velentzét. – 11 gyeplő szí – 15 esső – A vers végén az alsó margón jobbról: Irtam neheztelemben

15. *Dialogus de Cupidine*³²

p. 33.

A cím fölött jobbról: ex Germanico Versio. – [Cím Négyesynél: Cupido] – 7 Szárnyos – 8 káros – 9 illy' ... vólt

16. *De Crucifixo*³³

p. 34.

[Cím Négyesynél: A feszülethez] – 1 Iffjak – 2 Méllyen – 4 Jesussához – 8 Jesus – 14 hóld setétednek – 16 bünös – 18 Vétkeidet

17. *De Beata Virgine*³⁴

p. 35.

[Cím Négyesynél: A Szűz Máriához] – 5 Ég 's föld – 6 Királynéának – 13 Kiss nyájjadat – 14 távoztasd

18. *Fortuna*³⁵

pp. 36–37.

A cím fölött jobbról: *Lusinghiero mi ingannasti*. – [Cím Négyesynél: Szerencse] – 5 tsuff-játékát – 11 Holnap – 14 Read [a két magánhangzó közt felül prozódiai összevonást feltüntető jellel] – 17 Most – 18 Apolgot – 36 Nyughatatlan, – 39 meg ismérd – 40 szolgál ... ditsird

a vers strófaszámok nélküli. A 3. és 6. sor beljebb kezdődik. A 7. és 9. sor szintén beljebb áll, a 8. és 10. pedig egymással megegyezően még ennél is beljebb.

²⁹ N°. 11°. [10-es felülírva] Ötsoros strófákba írva, a 3–4. sorok beljebb kezdődnek, az 5. sorok még ennél is beljebb.

³⁰ N°. 12. [N°. 11°. áthúzva] A vers szakozás nélkül van írva, felváltva 2 sor lapszélen, 2 beljebb.

³¹ N°. 13. [12-es felülírva] A vers szakozás nélkül van írva, felváltva 2 sor lapszélen, 2 beljebb.

³² N°. 14. [13-as felülírva] A cím alatt Rusticus. Poëta. A megfelelő helyeken sor elején: Rust. illetve: Poëta. A vers szakozás nélkül van írva, felváltva 2 sor lapszélen, 2 beljebb.

³³ N°. 15. [14-es felülírva] A vers szakozás nélkül van írva, felváltva 2 sor lapszélen, 2 beljebb.

³⁴ N°. 16. [15-ös felülírva] Versformája azonos az előzőével.

³⁵ N°. 17°. [16-os áthúzva] Hatsoros strófákba írva, az 2. és 4. sorok beljebb kezdődnek, az 5–6. sorok egymással megegyezve még ezeknél is beljebb. Az utolsó 2–2 sor a M és Sz kéziratban ismétlődik, a Na-ban nem.

19. *Fillis*³⁶ pp. 38–41.

[Cím Négyesynél: Phyllis – A Na-ban végig Fillis alakban szerepel a név] – 11 Sij rij dolgát – vân – 17 Tolvaj – 19 lator – 24 busul' – 25 vân – 26 vân – 32 helyet – 37 válogató – 46 néki a [a két szó közt felül prozódiai összevonást feltüntető jellel] – 51 E' – 53 Válogasd-ki – 54 vân – 55 látom – 57 vân – 58 Titkos hamis – 62 Ez te

20. *Méltóságos Groff Batthyani Lajos Palatinus Urnak neve Napján az ország Gyűlésekor. 1764ben*³⁷ pp. 42–44.

[Cím Négyesynél: Azon méltóságnak neve napjára az ország gyűlésekor. 17. esztendőben] – 8 bator – 11 tob' jó. Ebbul – 12 Tisztel, betsül – 15 Sok Uri – 18 minden kívánt – 23 gróffi – 25 buzgó ohajtása – 26 járása – 28 Ugy tetszik jelt adott az Ég, hogy

21. *Fragmentum Ecclogae*³⁸ p. 44.

[Cím Négyesynél: Ecloga 2-da. Pásztori versek. Pásztorversengés] – 3 fel teve – 4 táskáját – 7 Legelő helyére botsátván – 8 énekkel – 13 széles – 15 Redékes sarkantyus – 16 fellül – 17 Kanász [mi az? helyett] ... találd – 18 Ellő ... táld – [A 20. sor végén a szöveg három etc. jellel végződik.]

22. *Remete*³⁹ pp. 45–46.

A cím alatt: Ex Germanico – [Cím Négyesynél is: Remete] – 5 friss – 6 be érem – 10 töltöző – 11 nálom – 12 Egy falat ro's kenyér – 13 gondba merülök, bus – 15 szememet – 16 fel pirul – 17 test 's vér – 22 rossz – 25 [A reméllem öltözik szórendet Faludi számozással megfordította] – 26 testem ... mégyen – 27 indulat

23. *Epitaphii Ungarici Paradigma per Cantilenam*⁴⁰ pp. 47–49.

A cím fölött jobbról: Ich bin getroffen etc. – [Cím Négyesynél: Méltóságos Vitéz Gróf Nádasdi Ferencz horvátországi bánnak irtam ezen koporsós verseket még éltében és megküldöttem 1777-dikben] – 7 Bajvivő – 8 Ki szántom – 15 [A Bátran néztem áthúzása nélkül áll alatta:] meg állattam – 22 Gázoltam – 23 Bé sántzoltt – 35 All-meg – 38 Bötsüld-meg

24. *Szerentse*⁴¹ pp. 50–51.

A cím fölött jobbról: Fortuna Lubrica – [Cím Négyesynél: Forgandó szerencse] – [Négyesynél ismétlései (5. sor első fele és 7 sor) elhagyva, az ismétlésre semmiféle jel nem utal.] – 3 Ha miben kedvezet – 4 És szépen vezetet – 9 Forog és változik: – 10 le nyomorét – 11 boldogét – 16 vonytt aranyt, hólnap

³⁶ N°. 18. [17-es átírva] 8 soros, számozott strófákba írva. Minden második sor beljebb kezdődik.

³⁷ N°. 19. [a 18-as felülírva.] 4 soros, számozott strófákba írva. A 3–4. sorok egymással egyezően beljebb kezdődnek.

³⁸ N°. 20. [19-es áthúzza] A cím mellett: Tityrus. Coridon; a megfelelő sorok előtt: Poëta, Cor. Tyt. szavak állnak. 4 soros, számozott strófákba írva. A 3–4. sorok egymással egyezően beljebb kezdődnek.

³⁹ N°. 21. [19-es(!) felülírva] 4 soros, számozott strófákba írva. A 3–4. sorok egymással egyezve beljebb kezdődnek.

⁴⁰ N°. 22°. [20-as felülírva] 10 soros, számozott strófákba írva. A 3–4. és 8–9. sorok egymással egyezően beljebb kezdődnek, az 5. és 10. sorok szintén egyezően, még ennél is beljebb. A 2. sor elején és a 4. végén ismétlőjelek (/ : ... :/) állnak.

⁴¹ N°. 23°. [21-es felülírva] 6 soros, számozott strófákba írva. A 2–3. sorok egymással egyezően beljebb kezdődnek, a 4. sorok még ennél is beljebb.

25. *Sz. Istvan Kiralyrul Posonyi Enek*⁴² pp. 52–54.

A vers után Faludi feljegyzése: NB. Anno 1771. Mense ... Allata est Manus S. Stephani Ragusa Mense Julio die ... exposita est in Schonbrun publico cultui per dies octo – dein die ablata Vienna ad Montem Pannoniae ibi tridua culta – die ... inde translata Budam ad Ecclesiam Parochialem sub cura Soc. Jesu, in Praesidio conquivit una die – hinc in Palatium Regni Budense allata ubi quietura: – [Cím Négyesy-nél: Szent István királyhoz] – 11 Országodba – 27 Biztat az Eg: – 28 Attya után

26. *Szent Imre Hertzeghez Posonyi Enek*⁴³ pp. 55–56.

[Cím Négyesy-nél: Szent Imre hercegrül] – A Na-ban a strófák sorrendje Né számozása szerint: 1, 2, 4, 6, 5. és 7. keverve, 3, 8. – 5 színes képe [népe felülírva] – 6 El érkezet – 7 Ifjak szüzek buzgó népe – 21 Hertzegtek jön: ujollyatok – 25 szent nevében

A Na-ban a 3. strófa (= Né 5. és 7. strófa):

Hertzegtek jön; nagj torokkal
Sugár ágyuk szöllyátok
Lobogókkal taratzkokkal
Öröm uy-hirt adgyatok.

Szent Hertzeg jon; szent testének,
Tornyok harangozzatok.
Az eő nagy meg-szerzőjének
Örök hálát adgyatok.

27. *Eccloga*⁴⁴ pp. 57–58.

(= A kötetbe helyezett összehajtogatott levélen.)

[Cím Négyesy-nél: Ecloga 3-tia. Pásztori versek. Megin pásztorversengés] – 3 tsudállyak [nézgelik helyett] – 4 Hogy közellyeb jöne barátságért, – 7 Még szollittya ... kéméld – 8 gyenge – 9 Ott a' Pusza várnál mulatván [A margón (jelölés nélkül) variáns:] legelvén – 10 Nem gondoltam volna szép Cupát – 11 Bettának szantom, ... tied lészen – 12 Kezd-el ... és mond el egészen – 14 Agyomat – 15 bujk – 16 Után-nok ... Nyμφák – 18 bársonnyán – 21 nyájom – 23 késérnek [Oldalt (jelölés nélkül) variáns:] repdeznek – 26 Cupát – 27 rosz – 28 A gyönyörű Tavaszt rajta – 30 a' Kert – 31 Harap [játszik helyett] ... a' Pásztor – 31 Közötte forogván ... vígan íli – [33–34. sorok hiányoznak] – 35 más ... rajta. Köszönöm jó – 36 énekedet – 37 számot [számát felülírva] – 38 Cupát ... vámot – 39 fiát – [43–44. sorok hiányoznak] – 45 Nyμφák – 50 kényes Musák – 51 Mopsus udvarokba még eddig –

52. sor után:

Menalcas

Ne veszekedjete, jó a szép egyesség
A Pásztorok között a' tsendes békesség.

53 sok – 55 tsak ez a' summája – 58 'S ha ... fülebbe

⁴² 24. [22-es felülírva] 4 soros strófákba írva, a számozás azonban 8 soronkénti. Minden második sor beljebb kezdődik.

⁴³ Sorszámozás nélküli. Formája az előzővel mindenben egyezik.

⁴⁴ Strófák nélkül írva, a megfelelő helyeken üres sor közepén Menalcas, Thyrsis és Mopsus szavakkal. A vers elejétől és az üres sorokban álló nevek után mindig előlről kezdődve: váltakozva 2 sor lapszélen, 2 sor beljebb kezdődik.

A nagyszombati „Magyar énekek” című kézirat Faludi eddig ismert legkorábbi autográf verseskönyve. Annak lezártát (a versek beírásának abbahagyását) a kötet írásképe, a kötet végén álló versek alapján 1771 körülre tehetjük. Sorrendben utolsónak áll a két 1771-ben keletkezett „pozsonyi ének” (Szent István királyról és Szent Imre herceghez). A szintén 1771-re datálható, Mária Terézia királyné asszonyunkhoz címzett verset már nem tartalmazza a kötet. A Szent Imre herceghez című verset a számozás javítása után másolta ide a szerző, az számozás nélkül maradt. Nem látta el sorszámmal a két (nem új lapon kezdett, nyilván utólag bemásolt) ariettát.⁴⁵ Tévedésből sorszámmot írt az Erdő című vers új lapon kezdődő 5. strófája elé. Az alkalmi költemények közül természetesen hiányoznak a kötetből a későbbben írottak (Né 32–34, 36). Ezek közül a legrégebbi az 1773-ban keletkezett I. ekloga.⁴⁶

Az énekeskönyv korai eredetét támasztják alá a szakirodalom eddigi megállapításaival való összevetések is. A versek szövege az M-hez áll közel, a variánsok, a szövegtöbbletek és -elhagyások néhány kivételtől eltekintve azzal egyeznek. Erről fentebb közölt összehasonlításunk alapján minden vers esetén meggyőződhetünk. Az M és Sz másolatok rendezettebb voltára utal a díszes külső is: mindkét kötet lapjai nyomtatott keretdísszel ellátottak.

A nagyszombati énekeskönyvben nem tudtuk kimutatni a szerzőnek a szombathelyi kézira jellemző tematikus rendezését. Pedig nyilvánvalóan másolatról van szó. Csak az utolsó énekek keletkezésére következtethetünk azok elhelyezkedéséből. Viszont olyan, a későbbi másolatokban Faludi által elhagyott, vagy megmásított adatok fordulnak elő egyes verseknél, amelyek árulkodnak azok keletkezéséről, Faludi mintáiról. A cím alatt feltűntette Faludi, hogy minden versének „meg vagyon az ő nótája”. Feltűnő, hogy sok éneknek latin címet adott.

Az első ének csak énekeskönyvünkben szereplő címe (Affectus S. Xaverii) a kutatók által kiderített eredetre utal. A spanyol nyelven írt szonettnek prózai és verses fordításai is voltak a 17. század második felében a magyar irodalomban.⁴⁷ Négyesy László 1900-ban ehhez a vershez írt magyarázatok közt az alábbi mondatot írta le: „Érdekes volna Faludi többi énekének eredetét hasonlóképp kinyomozni.”⁴⁸

⁴⁵ Az általunk adott sorszámmak szerint: 5. és 11.

⁴⁶ Né 99–100.

⁴⁷ DREBITKA Ferenc: *Hymnus Francisci Faludi eiusque origo hispano-lusitana et „O Deus, ego amo te, nec ...”* = A kalocsai érseki főgimnázium értesítője, 1899/1900. 5–48. – Uő: *Egy kis költemény nagy világútja.* = Az angolkisasszonyok eperjesi Sancta Maria leánynevelő intézetének értesítője, 1907/1908. 1–24. – Vö. Né 152.

⁴⁸ Né (1. j.), 152.

A nyomozást Turóczi-Trostler József folytatta a 20. század első felében. Két tanulmányában⁴⁹ több Faludi-vers forrásvidékét, „mintáit” feltérképezte. Például a Phillis német eredetijét is közölte egy nyomtatott berlini kolligátumból.⁵⁰ A Faludi-versek másolatait tanulmányozva figyeltünk fel egy Paintner Mihály másolatában meglévő kéziratra. Gyárfás Tihamér 1910-es közlése szerint Paintner másolta Faludi-eklogák végén olvasható „a Phillis német átdolgozása”.⁵¹ Megnézván a ma is meglévő kéziratot,⁵² meglepetéssel állapíthattuk meg, hogy nem Faludi versének átdolgozásáról, hanem a Turóczi-Trostler által közölt német eredeti egy egészen közeli változatáról⁵³ van szó. És ez a változat nem akárhol

⁴⁹ TURÓCZI-TROSTLER József: *Faludi és a német gáláns költészet*. = Egyetemes Philologiai Közlöny 1914. 201–206. – Uő: *Faludi és a gáláns költészet*. = Irodalomtörténet 1938. 57–66. – Ugyanezeket a tanulmányokat l. TURÓCZI-TROSTLER József: *Magyar irodalom – világirodalom*. I–II. Bp., 1961. I. 363–368 (Faludi és a „gáláns” költészet), 369–379 (Az első magyar szonett). A továbbiakban az utóbbi, gyűjteményes kötetre hivatkozunk.

⁵⁰ Uo. 364–365.

⁵¹ GYÁRFÁS Tihamér: *Faludi Ferenc élete*. = ItK 1910. 1–15, 129–131, 398–427. és Klny. I. h. 47.

⁵² Pannonhorma, Bencés Főkönyvtár, 10a. E. 7/11. p. 8.

⁵³ A pannonhalmi kézirat szövege:

Phillis

1. Als bey einer reinen Quelle Phillis jüngst im Rasen schlief,
Kam Cythere an die Stelle, und ihr Sohn, so vor ihr lief,
Fand sie schlafend voll der Scherze: sprach er: Phillis! schlafest du?
Nahm geschwind ihr schönes Herze, und floh einem Tempel zu.
2. Phillis, die den Zug empfande, wachte auf, und suchte ihn,
Aber ach! der Traum verschwande, und ihr schönes Herz war hin.
Als sie nun zum Tempel kame, sprach er: Phillis, komm herein,
Such dein Herz, so ich dir nahme, findst du es, so ist es dein.
3. Sie trat hin, und fande Herzen mehr als hundert in der Reih,
Aber wenn sollt es nicht schmerzen? alle schienen einerley.
Nun du wirst dein Herz wohl kennen? sprach der kleine Gott zu ihr:
Komm, ich will die welche nennen, suche nur, ich helfe dir.
4. Dort das erste heißt beständig; dieß vergnügt; und jenes frey;
Dieß auf ewig unabwendig; dieß verliebt, und jenes frey; [!]
Dieses Herze will vor allen immer angebethet seyn;
Dieß sucht mehren zu gefallen: dieß liebt einen nur allein.
5. Dieses läßt sich überwinden, wenn es treue Seufzer hört;
Dieß will sich ans Geld nur binden, und verliert dardurch sein Werth.
Dieses liebt Geburth, und Stande; jenes nur, was ihm gefällt;
Und dieß taugt nur aufs Lande, jenes gar nicht in die Welt.
6. Dieß liebt heut, und hasset morgen: jenes mit Gedanken nur;
Dieß voll Leichtsinn, ohne Sorgen, schwört, und bricht sogleich den Schwur,
Dieses liebet nur die Schönen: jenes wählet den Vorstand;
und dieß kann sich nicht gewöhnen an das lange Eheband.
7. Phillis! nun was heist dein schweigen? Ist dann deines nicht darbey?
Soll ich dir noch mehrere zeigen? Sag doch, welches deines sey?

fordul elő, hanem a Faludi verseinek korai változatát lemásoló,⁵⁴ az osztrák–magyar jezsuita rendtartomány tagjainak adatait gyűjtő Paintner Mihály hagyatékában. Paintner személyére azért is érdemes figyelni, mert Révai Miklós Faludi-kiadásának ösztönzőjéről és támogatójáról van szó. Horányi Eleknek elküldött önéletrajzában nem kevesebbet állít, mint hogy megírta a legkiválóbb magyar költő és író, Faludi Ferenc életét Révai kiadásához.⁵⁵

Turóczi-Trostler a Nincsen neve című Faludi-vers ihletőjeként Georg Greflinger versét közölte (Gegensatz auff das Lied: Gelbe Haare, göldne Stricke).⁵⁶ Ugyancsak német irodalomhoz fűződő szálként említi a Nádasdi című verset, itt Johann Wilhelm Ludwig Gleim Egy porosz gránátos dalainak hatására gondol.⁵⁷ A Kiszűtő énekhez Benjamin Neukirch német nyelvű antológiájának versét hozta párhuzamul.⁵⁸ A pipárul című szonett forrásvidékét körbejárva a téma általános európai elterjedtségét mutatta ki.⁵⁹ „Csak idő kérdése, hogy megtaláljuk még jó néhány versének idegen őstét vagy megfelelőjét. A Tündérkert-ről már most is megállapítható, hogy valamilyen ismeretlen német, francia vagy olasz kerülővel vetődött hozzá a spanyol Góngora világából.”⁶⁰

A nagyszombati énekeskönyv adatai segítenek a további kutatásban. A 15. ének (Dialogus de Cupidine) elé azt írta oda a szerző, hogy német minta alapján készült. A 18. ének (Fortuna – Né-nél: Szerencse) olasz „nótajelzéssel” ellátott: Lusinghiero mi ingannasti. A 24. ének (Szerencse – Né-nél: Forgandó szerencse) előtt latin vagy olasz címként (nótajelzésként?) áll a Fortuna lubrica felirat. A Remete címűnél azt jegyezte meg, hogy német alapszövegből készült. Nádasdi Ferenc koporsós verse elé „nótajelzést” írt: Ich bin getroffen etc. A Szent Istvánról és Szent Imréről szóló versek előtti címiratok arra utalnak, hogy mindkettő pozsonyi ének. A Szent Jobb Budára hozatalának állomásairól a két ének között naplószerű sorok állnak.

Phillis! Phillis! wie ich glaube, kennst du selbst dein Herze nicht,
Sey so günstig, und erlaube, das mein Mund jetzt für dich spricht.

8. Dieses runde kleine Herze, das dort ganz alleine Lacht,
Noch aus Liebe, noch aus Scherze, nicht viel sonderliches macht,
Sehr zerstreut, nie zärtlich liebet, nie das innere, stets dein Schein,
Keinem sich so leicht ergiebet: dieß nimm Phillis! das ist dein.

⁵⁴ Sajnos a Gyárfás által említett másolatok közül az egyik füzet ma nincsen meg.

⁵⁵ „Vitam Poetae, et Scriptoris Hung. incomparabilis, Francisci Faludi, inter alia concinnavit, quam Nicolaus Révai, e Scholis Piis, editioni suae Poematum Viri huius, ac Collectionis poetarum hung. parti primae praefixit, ab ipso etiam in colligendis adjutus, animatusque.” Vö. HOLLÓSY Béla: *Faludi Ferenc élete és költészete*. = A nagykirályi r. kath. főgimn. értesítője, 1898/99. 7. Horányi sorait CSAPLÁR Benedek alapján idéztük (*Révai Miklós élete, I–IV. 1881–1889. II. 67–68.*).

⁵⁶ TURÓCZI-TROSTLER: *i. m.* (49. j.) 366–367.

⁵⁷ Uo. 368.

⁵⁸ Uo. 377–379.

⁵⁹ Uo. 369–375.

⁶⁰ Uo. 376.

Pór Péter egy 1969-ben megjelent tanulmányában példázatos és tökéletesen strukturált versként jellemzi a Forgandó szerencse címűt. Kiindulási pontja, hogy Faludi „a Forgandó szerencsében tulajdonképpen az élete vázát és tartalmát adó jezsuita rend feloszlátását panaszolja el”.⁶¹ A vers Faludi 1771-ben összeírt, fentebb ismertetett gyűjteményében már szerepel, tehát annak létrejötte nem kapcsolható össze a jezsuita rend feloszlátásával (1773), mert annál korábban keletkezett.

Szerdahelyi István 1987-ben megjelent elemzése is, „konkrét történelmi helyzetet visszatükröző” versről beszél. Fortuna, „az idegen istennő – ne feledjük, Mária Terézia uralkodásának korában vagyunk! – ... hangsúlyozottan magyar sorsokkal játszadozik úgy, hogy „érdemre nem tekint, szemtelen, vak’, s „dolgáról senkinek számot nem ad’. Faludi csak tudta, hiszen apja labanc volt, ő maga a vezető hazai jezsuiták közé tartozott, s egy ideig állami cenzorként működött, de a rend feloszlata után egy szegényház felügyelőjeként – „szerényen, bár szükségét nem szenvedve’ – fejezte be életét.” Aztán ezt támogatandó említi Szerdahelyi, hogy „a pedáns főtisztelendő atya lelke más vonatkozásokban is igencsak furcsa indulatokat rejtegetett. Verseinek gyűjteményében feljegyzett egy Nincsen neve című asszonycsúfolót is, amely – akár maga írta, ami a legvalószínűbb, akár csak átköltötte vagy a folklórból gyűjtötte – mindenképpen arra vall, hogy a legvaskosabb szabadosságtól sem idegenkedett. ... Ami pedig a legkülönösebb, Faludi korántsem rejtette asztalfiókjába ezt a költeményt: 1773–74-re datált megszületése után a szöveg nyomban terjedni kezd hazánkban... Mindebből kiderülhet, hogy az a nagy modern bonyolultság, amelyet a mai kor emberének szokás tulajdonítani, alighanem a régebbi világ egyéniségeit sem jellemezte kevésbé, csak akkoriban még nem volt szokás hivalkodni az ilyesmivel.” Még egy rövid idézet a Forgandó szerencse egyébként gondosan elemzett versritmusáról: „a versritmus ... nemcsak a szekér vágatásának mikéntjét „közli’ velünk, hanem ... „magyaros íze’ révén történetileg konkretizálja a szöveg mondanivalóját”.⁶² Nem sok mondanivalónk van az idézett részekről. Azt mindenesetre értő elemzők (pl. Rónay György) már régebben kimutatták, hogy Faludira a keresztény humanizmus jellemző. Verseiben pedig: játszik. Játékát kiki a maga bonyolult módja szerint magyarázhatja, ám akkor nagyon nehezen tudja elkerülni azt, hogy ne önmagáról, saját előítéleteiről írjon. Azt gondoljuk, hogy egy-egy vers elemzésének a vers „tényeit” és az alkotó szándékát – amennyiben ismerjük – nem szerencsés mellőzni. Szerdahelyi végkövetkeztetésére és annak a verstani szakirodalom egy részére gyakorolt hatására, az elemzett vers strófaformájának, hangalakjainak kérdésére tanulmányunk végén visszatérünk.

⁶¹ PÓR Péter: *Faludi Ferenc és a Forgandó szerencse stílustörténeti helye.* = ItK 1969. 246–258. I. h. 255.

⁶² SZERDAHELYI István: *Fortuna szekeren.* Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1987. 236–243. A „magyaros íz” indoklása: az ütemhangsúlyos forma, amelyet megerősítenek a szekér, szűr szavak, stb.

A szombathelyi kézirat (és az ennek nyomán készült kiadások) számozása szerinti I., V. és VI. eklogák címiratukból és tartalmukból kiindulva datálhatóak (1773–1775 február után) és időrendben állnak. Vörös Imre Faludi költői világának az 1770-es években bekövetkezett változását, az udvari erkölcsöktől való elfordulását és egy ezzel szembeni ellenvilág kiépülését következteti ki az idillikus I., II. és III. eklogákból. Az eklogák Faludi „világnézeti fejlődésének újabb periódusát tükrözik: az udvari eszményektől való elfordulást, s az azzal szembeállított természetes élet egyszerű, idillikus örömeinek dicséretét – bizonyos mértékig más (kevésbé külső) nézőpontból, mint ahogy az korábbi verseiben tapasztalható”.⁶³ A nagyszombati kézirat a II. eklogát (annak első részét és etc. beírást) tartalmazza (a III. ekloga külön lapon található a kötetbe belehelyezve). Ebből az következik, hogy 1771-ben már készen volt a II. ekloga, vagyis korábban keletkezett, mint a datálható I. ekloga. És ezzel semmissé válik az a feltételezés, hogy az eklogák, a szerző utolsónak ismert saját kezű kéziratában, a szombathelyiben időrendben állnak. Faludi más versek esetében is gyakran változtatott a kötetben elfoglalt sorrenden, az eklogáknál sincs ez másképp.

Sík Sándor szerint Faludit is be kell iktatni az időmértékes verselés meghonosítói közé. A pipárúl című szonett páratlan soraiban „mintha jambusi lejtést akarna a soroknak adni”, a Clorindában „úgy látszik daktilusi muzsikára törekedett”, a Nádasdiban „félreismerhetetlenül jambus, még pedig – dátumát tekintve (1757) – szokatlanul jó”.⁶⁴ Koltay-Kastner Jenő is néha tetten érni vélte, hogyan dalolja ütemes magyar verssé az olasz (és német) formákat, és ezek a formák mintha mértékes ritmust adnának szövegének.⁶⁵

Amikor az előkerült kézirat változataival foglalkoztunk, néhány érdekes eset kapcsán elgondolkodtunk azon, hogy vajon ezen új autográf verseskötet mennyiben segít Faludi versírói gyakorlatát megismerni. A szövegek alakulása nem mindig igazolja várakozásunkat. A költői próbálkozások, a változatok gyakorisága mindenesetre a Faludiról bennünk élő, tudatos költő-képet támasztják alá. Néha nehéz döntenünk a szöveg értelmezésében, mert a leírt alakok nem mindig egyértelműek. Például a magán- és mássalhangzók hosszúságát Faludi nem írta következetesen, s azt is tisztáznunk kellene, hogy figyelembe vegyük-e a kéziratok nyugat-dunántúli nyelvjárását. Ugyanakkor ritmikai tudatosságra utal, hogy Faludi többször jelölte a prozódiai összevonást, diftongizálódást. Óvatosan kell tehát bánnunk a rövid és hosszú hangzókkal, szükséges volna Faludi helyesírási gyakorlatát alaposan megvizsgálnunk. Négyesy László kritikai kiadásának alapelve: a saját kezűleg írott legkésőbbi (szombathelyi) változat Faludi verseinek alap-szövege. De a költő gondosságának, alkotói gyakorlatának érdekes, alaposabb vizsgálódásra érdemes tanúi az általa papírra vetett (tisztázatba írt!) másolatok is.

Az alábbiakban néhány példával illusztráljuk a mondottakat, egyúttal néhány nagyszombati énekeskönyvből előkerült változatra is felhívjuk a figyelmet.

⁶³ VÖRÖS IMRE: *Faludi Ferenc eklogái*. = It 1979. 849–865. I. h. 865.

⁶⁴ SÍK SÁNDOR: *Faludi Ferenc és a nyugateurópai verselés*. = It 1921. 37–38.

⁶⁵ KOLTAY-KASTNER: i. m. (19. j.) 25.

A nagyszombati kéziratban egyedüli eltérés viszonylag kevés olvasható. Erre is példa a Nádasdi című vers 14. sora:

Na: Pokolra üztük lelkeket
 M: (és másutt:)
 Patvarba üztük lelkeket
 Sz: És kikergettük lelkeket

Sík Sándor e versről írta, hogy félreismerhetetlenül jambikus. Ha ez így volna, akkor ebben a sorban a korai változatban „rontott” Faludi.

Ugyancsak egyedüli változat a Nádasdihoz írt koporsós vers 7. sora. Itt jelentésszerű különbséget figyelhetünk meg. A kéziratokban határozottan ki van téve az o hosszúságát jelző vessző, a Na-ban a két pont.

Na: Bajvivő kardomat
 M és Sz: Bajvivő kardomat

Az Erdő című vers 34. sorában az ékezetek elhelyezése miatt a ritmus változik:

Na: Rút torháját kiveti;
 Sz: Rut torháját kiveti;

A Batthyány Lajos nádorrá választásakor írt üdvözlővers 13. sorában múlt időt illetve műveltetést eredményez a mássalhangzó hosszúsága vagy rövidege, ha Faludi írását vesszük alapul.

Na: Egy vitéz oroszlányt metzett petsétyére,
 Sz: Egy vitéz oroszlányt metszet pecsétyére,

Az Útra való mindegyik változatban négy strófás, a 2. strófa három változata:

Na: Hajdi elment jó korán;
 Tiz órakor szaporán.
 Hogy próbállyon szerencsét
 És láthassa Velenczét.

M: Már elindult jókorán
 Sebes postán szaporán,
 Hogy láthassa Velenczét:
 Mi kívánunk szerencsét.

Sz: Hajdi el-ment jó korán,
 Éj-fél után szaporán.
 A kakas-is meg örült;
 Vigan szölli hogy felült.

A Szerencse című vers refrénjéről Négyesynél azt olvassuk,⁶⁶ hogy a saját kezű kéziratok (M és Sz) ezt jelzik, az ismeretlen forrásra visszamenő Ver-

⁶⁶ Né 133.

seghy-féle másolatban⁶⁷ és Révai kiadásában⁶⁸ azonban nincs nyomuk. Hiányzik ez a Na 18. darabja esetében is. A másik szerencse-vers (Forgandó szerencse) esetében az Sz kiírja az ismétléseket, az M jelöli, a Verseghy-másolat és a Révai-kiadások nem jelzik.⁶⁹ A Na 24. sz. darabjában sem utal rá semmi.

Faludi Forgandó szerencse című versének ritmusáról a kutatók véleménye megoszlik. Például Horváth János a versben szereplő Faludi-tízet egy hatos ütemből és annak négyes csonkjából állóként értelmezi,⁷⁰ Gáldi László 3 + 3 + 3 + 1 tagolásúnak mondja és az időmértékes alkmani verssor hangsúlyos, csonka változatának tartja.⁷¹ Szepes Erika bizonyára Szerdahelyi István fentebb már tárgyalt elemzése alapján így ír: „a Faludi-tízes rebellis hangulatú, magyaros ritmus, sorvégi utolsó szótagja úgy csattan, mintha az e mértékben keletkezet[t] versben Fortuna istenasszony szekerének ostorcsapása zárná le”.⁷²

Mielőtt a Faludi-tízesről szólnánk, nézzük meg a gyakran elemzett Forgandó szerencse című vers strófaformáját. Már az is kérdés, hogy melyik szövegváltozat lesz verselemzésünk alapja. Beható elemzés esetében ráadásul illik megemlékezni a változatokról. Szerdahelyi⁷³ és Vilcsék Béla⁷⁴ eltérnek a kritikai kiadás (= a szerzőtől származó utolsó változat, azaz Sz) alapszövegétől és a másik eddig ismert saját kezű kéziratától (azaz az M-től) is. Valószínűleg Révai Miklós, Batsányi János vagy Toldy Ferenc kiadásából, antológiából, vagy a verstani szakirodalomból idézik a vers szövegét és a strófaformáját is, pedig Négyesy alapos indoklást fűzött kritikai kiadásában a strófaforma Faludi kéziratai szerinti visszaállításához. A 20. századi önálló kiadások (Ferenczi Zoltán, Vargha Balázs, Mezei Márta) már Négyesyt követik.⁷⁵ Ezekben a strófák utolsó

⁶⁷ Országos Széchényi Könyvtár, Oct. Hung. 48. (1806-ból)

⁶⁸ 1.: 1786., 2.: 1787.

⁶⁹ Né 149.

⁷⁰ HORVÁTH János: *Rendszeres magyar verstan.* Bp., 1951. 48–49.

⁷¹ GÁLDI László: *Ismerjük meg a versformákat!* Bp., Móra, 1987. 113. és *Magyar irodalmi lexikon.* Főszerk. BENEDEK Marcell. Bp., 1963. I. 24, 327.

⁷² SZEPESE Erika: *Magyar költő – magyar vers.* A mai magyar költészet verstani kisenciklopédiája. Tevan Kiadó, 1990. 113–114. – A tankönyvként használt kötetek: SZERDAHELYI István: *Verstan mindenkinek.* Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995. 101. és SZEPESE Erika–SZERDAHELYI István: *Verstan.* Bp., Gondolat, 1981¹. 430. Szerdahelyi mindkét kötetben megemlíti Horváth János és Gáldi László nézeteit is. VILCSÉK Béla (*Érték és mérték.* Verstani példatár. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996. 31.) a 6 + 4 osztásúak közt idézi mintaként a verset.

⁷³ I. m. (62. j.)

⁷⁴ I. m. (72. j.)

⁷⁵ Az antológiák többsége sem vette át a Négyesy által megállapított alapszöveget. Pl. *A magyar költészet kincsestára* (ENDRÓDI Sándor), 1912, 81.... *Szöveggyűjtemény ... [barokk]*, (BARTA János–KLANICZAY Tibor), 1966², 753.; *Hét évszázad magyar versei* (KLANICZAY Tibor), 1978⁵, 597.; *Hét évszázad magyar költői* (KOVÁCS Sándor Iván), 1996, 396. – A Négyesy-féle alapszöveget közli: *Magyar versek könyve* (HORVÁTH János), 1942², 175.

sorai ismétlődnek, továbbá a negyedik sorok is az ötödik sorok előtt.⁷⁶ Álljon itt egymás mellett a két változat:

Fortuna szekerén okosan ülj,	Fortuna szekerén okossan ülj,
Úgy forgasd tengelyét, hogy ki ne dülj:	Úgy forgasd tengelét, hogy ki ne dülj.
Ha szépen vezetett,	Ha szépen vezetett,
Ha miben kedvezett,	Ha miben kedvezett,
Meg ne örülj!	Ha miben kedvezett, meg ne örülj,
Fortuna szekerén okosan ülj.	Fortuna szekerén okossan ülj –
	Fortuna szekerén okossan ülj.

Ha a nagyszombati kézirat eddig ismeretlen Faludi-versét, annak ismétlésre szólító utasításait feloldva leírjuk, akkor az utolsó sor csak részleges ismétlésétől eltekintve a hosszabb változatú strófaképletet kapjuk, némi írásképbeli eltéréssel.

Szerelmes Jesusom,
Irgalmad nagy.
Te minden Bűnöshöz,
Kegyelmes vagy.
Már bánom vétkeket,
Jobbitom életemet.
Jobbitom életemet,
Csak el ne hagy.
Szerelmes Jesusom,
Irgalmad nagy –
Irgalmad nagy.

Két kérdés is felmerül azonnal. Az egyik: a Faludi-tízes osztása-eredete. A szerző saját kezű verskézíratainak írásképe alapján ítélve 6 + 4 tagolású versorról van szó. A másik: Lehet-e rűt⁷⁷ vagy rebellis hangulatú⁷⁸ az a verssor, amelyen a most előkerült Faludi-sorok szólnak? Úgy vélem, még a kérdést is törölnünk kell a szakirodalomból.

A nagyszombati Faludi-énekeskönyv (a belehelyezett levéllel együtt) 27 éneket tartalmaz. Közülük eddig egyet nem ismertünk. A benne szereplő szöveg-változatok, különösen pedig az olasz és német forrásokra utaló megjegyzések és nótajelzések reményeink szerint tovább segítenek Faludi Ferenc költészetének a forrásvidékeit feltárni. Pontos dallamminták megtalálása esetén a forrás és az autográf kéziratok egyeztetésével a versek ritmikáját és az alkotói tudatosságot is érdemes lesz újra megvizsgálni.

⁷⁶ Amit a strófaformáról mondunk, az áll a hangalak(ok)ra is. Pl. mindjárt az első sorban 'okossan' nyelvjárási alak áll Faludi kézírataiban és Négyesy kiadásában. Szerdahelyi az időmértékes verslábak jelen nem létének kimutatásakor következetesen 'okosan' alakról beszél. (10. és 221. l.) Az elven nem változtat az a tény, hogy az 'okossan' forma esetében is hiába próbálkozunk a metrikus verslábakkal.

⁷⁷ SZERDAHELYI: *i. m.* (61. j.) 240–241.

⁷⁸ SZEPES: *i. m.* (72. j.)

LÁSZLÓ SZELESTEI N.

Le recueil de poésie autographe de Ferenc Faludi à Nagyszombat

Dans son étude, l'auteur analyse un recueil nouveau de poésies autographe de Faludi, trouvé au cours de ses recherches. Avant tout, il rend compte des poésies subsistant dans les manuscrits autographes du poète, puis il énumère les différences entre les poésies du recueil autographes de Nagyszombat et le texte de base de l'édition critique de Négysesy. Ensuite il rend compte du recueil autographe de Nagyszombat, intitulé *Magyar énekek* (Chants hongrois), qui est le recueil de vers autographe connu le plus ancien de Faludi. Les résultats antérieurs se rapportant aux sources de ces poésies peuvent être complétés par les données du recueil de Nagyszombat. A l'aide de ces dernières, on peut réfuter quelques constatations à propos de l'analyse de ces poésies récentes et vérifiées comme sans fondement, répandues dans la littérature spéciale de versification. A propos du manuscrit nouvellement découvert, l'auteur essayait d'analyser la pratique de versification de Faludi. Le recueil de poésies de Nagyszombat contient 27 chansons, dont l'une était inconnue jusqu'aujourd'hui. Ses remarques se rapportant aux variations de texte, ses analyses de catégorie de mots aideront certainement à découvrir les régions de source de la poésie de Faludi.

KÓKAY GYÖRGY

**A magyarországi könyvtárak és a művelődés
a 18. század második felében**

Klimó György emlékezete

„Publicae omnium utilitati-
mindenki közös hasznára”

A 18. századot a fény századának szokták nevezni, amikor a felvilágosodás eszméi és a józan értelem legyőzi az elmúlt évszázadok sötét tudatlanságát, babonását és vakbuzgóságát. „Végre úgy látszik, eljött az idő, midőn világosság terjed el a felvilágosodás fáklyájáról a mi hazánk hajnalodó horizontján és a szeretet és természetes szükség kötelékét kötjük szeretett polgártársainkkal, akik készek elfelejteni amit szenvedtek miattunk” – mondotta gróf Batthyány Alajos 1791. február 8-i diétai beszédében. Ugyanebben az évben a bécsi *Magyar Kurír* szerkesztője, miközben megvetéssel nyilatkozott a múlt századi könyvekről, melyek szerinte gyűlölettel és hamis vádaskodással voltak tele, hozzáteszi, hogy „a mai megvilágosodott Század és a mostani nyugodalmas állapotunk ellen való vétek volna, ha mi azon rettenetes zavarodásban élt eleinknek példákat követni akarnánk, amelynek csak olvasásától is irtózunk.”¹ A felvilágosultak hite szerint a múlt idők homályát a könyveknek, folyóiratoknak és a tudománynak kell legyőzni. És bár e hit akkor sem volt töretlen, hiszen a dijoni akadémia pályatételére: „Rombolta vagy javította az erkölcsöket a tudomány és a művészet fejlődése?”, a század derekán Rousseau negatív választ adott, és alig egy évszázaddal később, a reformkor nagy magyar költőjét, Vörösmartyt az Akadémia könyvtárának megtekintése szintén kétségekkel töltötte el a könyvek és a tudományok pozitív szerepét illetően, mégis a 18. század folyamán hatalmas lendületet vett a könyvek és folyóiratok kiadása és a könyvtárak alapítása.

Európa szerte rohamosan megnő a nyomdatermékek száma és az új eszmék egy új tömegkommunikációs eszköz, az ún. morális folyóiratok lapjairól indulnak el hódító útjukra. Az előző század akadémiai és egyéb tudományos folyóirataitól eltérően már nagyobb olvasóközönséghez szólnak, nyilvánosságuk egyre szélesebb körűvé válik.

A könyvekben hasonló változások figyelhetők meg. Megnő a világi témájú kiadványok száma; előtérbe kerülnek a természettudományi, filozófiai és népszerű szépirodalmi munkák.

A könyvek és folyóiratok számának növekedése a könyvtárak gyarapodását és új bibliotékák alapítását eredményezte. Ezek részben még a díszes főpapi,

¹ Idézi: ECKHARDT Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Bp. é. n. 12–13.

főúri barokk könyvtárak közé sorolhatók, részben azonban már a modern állomány szétfeszítései ezeket a kereteket: az új intézmények egy része már nem csak összetétele révén válik modernebbé, hanem azáltal is, hogy kapukat már megnyitják a nyilvánosság előtt. A 18. század második felének hazai könyvtártörténetében ez a jelenség az egyik legfontosabb: az ti. hogy egyes főpapok, főrendek, középnemesek és értelmiségiek valamint polgárok egy kis csoportja könyvgyűjteményét már nem csak a maga számára gyűjti, hanem a nyilvánosság számára is. És e téren Klimó György püspök volt a kezdeményező.²

2.

Hazánk történelme gondoskodott róla, hogy a magyarországi könyvkultúra kibontakoztatását több ízben is szinte előről kelljen kezdeni. Szent Lászlónak azt a bölcs intelmét, amellyel már a 11. században aggódva utalt arra, hogy a könyvértékeket a külső erők kártevésai és pusztításai és az őrzők hanyagsága egyaránt veszélyeztethetik, a következő századok sajnos teljesen igazolták.³ Gyakran megtörtént ugyanis, hogy a tatárok, törökök és más külső kártevők mellett – miként pl. éppen a leghíresebb gyűjteményünk, Mátyás király Korvinkönyvtárának példája is bizonyítja – az utódok hanyagsága és nemtörődömsége is hozzájárult a pusztulásukhoz. De – amire még Szent László sem gondolhatott – elősegítették a gyűjtemények megsemmisülését azok a harcok is, amelyek a különböző keresztény felekezetek között dúltak.

A szatmári békekötést követő évtizedekben is mintegy két évszázad pusztításainak a nyomait kellett eltávolítani. A könyvtári kultúra folyamatosságát csaknem kizárólag az egyetemhez, iskolákhoz kapcsolódó egyházi könyvtárak biztosították⁴. Katolikus részről a jezsuita rend Pázmány Péter 1635. évi nagyszombati egyetem alapítása óta fennálló könyvtára volt a legfontosabb gyűjtemény, amely nem volt ugyan nyilvános, de a 18. század folyamán nagy szerepet játszott az egyetem oktatói és hallgatói életében. A rendnek máshol is voltak jelentős könyvtárai, túlnyomórészt teológiai állománnyal. Színesebbeknek bizonyultak a piarista iskolák könyvtárai, amelyekben gazdagon volt képviselve a világi, főleg természettudományos irodalom.

² Klimó György püspök könyvtáráról: HORVÁTH Margit: *Klimó püspök könyvtáralapítása*. Pécs 1932., LIBER Margit: *Klimó püspök mint maecénás*. Pécs 1933., ENTZ Géza: *Klimó György pécsi püspök kulturális tevékenysége*. Pécs 1940., FÉNYES Miklós: *A Pécsi Egyetemi Könyvtár története*. Jumileumi Évk. 1774–1974., CSAPODI Csaba–TÓTH András–VÉRTESY Milks: *Magyar könyvtártörténet*. Bp. 1987.

³ *Pannonhalmi főapátság története*. Szerk. ERDÉLYI László. I. Bp. 1902. 590.

⁴ A korszak könyvtárait név szerint: KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1996. 3. kiad. 134–137, 553–562., BERLÁSZ Jenő: *Könyvtári kultúránk a XVIII. században*. Irodalom és felvilágosodás. Bp. 1974. 283–332., CSAPODI Csaba–TÓTH András–VÉRTESY Miklós: *I. m.*

Az ellenreformáció küzdelmei alaposan megviselték a protestáns könyvtárakat. Szinte kivételként maradhatott a helyén a debreceni református kollégium gyűjteménye, amely a 18. században már fejlődésnek indult: a rektor engedélyével a város polgárai is kölcsönözhattak a könyvtárból. A sárospataki főiskola és könyvtára csak 1704-ben térhetett vissza erdélyi száműzetéséből. Ugyancsak ekkor költözött haza a pápai református kollégium és a kecskeméti egyházközségi könyvtár is. Nagyon megviselte a pozsonyi, soproni és késmárki evangélikus líceum gyűjteményeit is az ellenreformáció időszaka. Erdélyben is ekkor indult ismét fejlődésnek a református kollégiumok könyvtára.

A 18. század második felében jelentős fejlődés indul meg az egyházi könyvtárak terén csakúgy, mint a főúri és nemesi gyűjtemények területén. Új könyvtárak születnek, de változás áll be a könyvtári szemléletben is. Az a barokk felfogás, amely szerint a könyvtár csak dekoráció és státusszimbólum, lassan átfőrmálódott, korszerűbb könyvtári nézetek terjedtek el. A gyűjtemények tulajdonosait maga az állomány is egyre jobban érdekelni kezdte, és annak gyarapítását és fejlesztését bizonyos meghatározott szempontok szerint végezték.

A magyarországi felvilágosodás kezdetének számító hetvenes évek lassan egyéb jelentős változásokat is elindítottak a hazai könyvtári életben. Új gyűjtemények keletkeztek mind egyházi, mind pedig világi viszonylatban. A régi és az új egyházi könyvtárakban a könyvek többségét továbbra is a teológiai és barokk- szellemű vallási munkák alkották, de a keletkező főúri, köznemesi, polgári és értelmiségi gyűjteményekben egyre több helyet foglalnak el a német, francia és angol felvilágosodás íróinak, gondolkodóinak művei és a különböző vitairatok. Ebben az időszakban veszi kezdetét az a nagy változás, ami a könyvtárak nyilvánosságának mértékében bekövetkezik: a korábban teljesen zárt, vagy csak nagyon mérsékelten, egy szűkebb kör számára hozzáférhető gyűjtemények egy része ekkoriban nyitja meg kapuit a szélesebb közönség előtt. Klimó püspök jelentős kezdeményezése követőkre talál egyes egyházi és főúri kortársak körében is, a század vége felé pedig megjelennek városainkban a közkönyvtárak, kölcsönkönyvtárak és az olvasókabinetek. Ez utóbbiak nyilvánossága már polgári jellegű volt: bizonyos csekély összegért bárki hozzájuthatott a kívánt könyvhöz és folyóirathoz.

A 18. század utolsó évtizedei a magyar könyv- és könyvtárkultúra szempontjából is fontos időszak volt, még akkor is, ha közben alaposan megviselte a szerzetesi könyvgyűjtemények állapotát II. József etatista egyházpolitikája, melynek során a rendek feloszlásával a könyvállományuk is a szétszóródás sorsára jutott. Az Egyetemi Könyvtárra bízott feladatot az intézmény úgy oldotta meg, hogy a nagyobb könyvészeti értékeket, mintegy ötezer kötetet a maga számára válogatta ki, a többi könyvet a Ratio Educationis által létre hozott királyi akadémiák kapták meg. A maradékot árverésre bocsátották, az el nem kelt munkákat ingyen szétoztották a papneveldek és a plébániák között. A jezsuita rend és egyéb feloszlott kolostorok könyvtárainak a szétszórása – akárcsak a 20. század közepén megismétlődő, még durvább pusztítások az egyházi gyűjtemények állományában – nem csak jogi értelemben, hanem kulturális

szempontból is súlyos károkat okoztak. Lényegében a korábbi külső és belső okokból bekövetkezett könyvpusztítások sorozatának volt a folytatása, amely a magyar könyvtári kultúra történetét is megfosztotta számos történetileg kialakult gyűjteményétől, lehetetlenné téve még történetük feltárását és rekonstrukcióját is.

Az egyházat és a magyar könyvkultúrát ért károk pótlását több főpapi kezdeményezés is megkísérelte. Az indítékot sokszor azok az egyházi reformtörekvések adták, amelyekkel az ezekben az évtizedekben Rómában megforduló magyar főpapok kapcsolatba kerültek. A 18. század második felében, különösen XIV. Benedek pápasága idején, Róma nyitottabbá vált a felvilágosodásnak a keresztény tanítással is megegyező eszméi iránt. A pápa maga is nagy támogatója volt a tudományoknak és fejlesztette a híres vatikáni könyvtárat.⁵

Ezekben az években egyre inkább előtérbe kerültek az egyházon belüli megújulási törekvések. Cornelius Jansen tanításai és bírálatai nyomán a bíborosok és püspökök egy része is magáévá tette az augustinusi iskola tanait. Nagy irodalom keletkezett a janzenizmus körül: részben mellette, részben ellene.

Szintén a barokk katolicizmus ellen lépett fel, de a pápaságot nem bírálta és az államegyház gallikanista eszméjét – amit a jozefinista rendszer is magáévá tett – nem követte az az egyházi reformer, akinek szintén nagy hatása volt korára: Antonio Muratori olasz tudós. Hatása korára nemcsak hazájában, hanem – művei révén – Európa más katolikus többségű országaiban is jelentős volt. A Collegium Germanicum–Hungaricum gazdag könyvtárában alkalma nyílt a magyar egyháziaknak is e művek tanulmányozására. Ezekben, főként a felebaráti szeretetről, illetve a főparancsolatról írt, *Della carità cristiana* című, valamint a keresztény ájtatosságról szóló *Della regolata divozione dei cristiani* című művében szembeszállt a szerző a külsőségekbe fulladt barokk-katolicizmussal és a vallási élet megreformálását az Evangéliumhoz való visszatérésben és a Főparancsolat szociális követelményeinek teljesítésében jelölte meg. A keresztények szociális érzékenységének kifejlesztése és a külsőségek háttérbe szorítása mellett Muratori szorgalmazta a Szentírásnak és a szentmisének a vallási élet középpontjába való helyezését és a nemzeti nyelvű liturgia meghonosítását. Számos tanítása a II. Vatikáni Zsinat által valósult meg.⁶

A Rómában ekkortájt tanulmányokat folytató főpapokra hatással volt a Collegium Germanicum–Hungaricum ezen szellemi légköre. Így kétségtelen, hogy Barkóczy Ferenc egri püspök majd esztergomi érsek irodalompártoló tevékenységén is felismerhetők e római ösztönzések: az ő nevéhez fűződik Muratori két, jelzett, legjelentősebb művének magyar nyelvű kiadása is. De az egri egyházmegye élén nyomába lépő Esterházy Károly püspök műveltségére és mecénási tevékenységére talán még nagyobb hatással voltak római tanulmányai. Könyvtára, könyvgyűjtése mint ismeretes, egy egri egyetem alapításának terveihez

⁵ BITSKEY István: *Püspökök, írók, könyvtárak*. Eger, 1997.

⁶ L. KÓKAY György: *Muratori és Magyarország*. = *Magyar Könyvszemle* 1998. 193–206.

kapcsolódott. A könyvtár gyarapításánál az a szempont irányította, hogy a leendő egyetem négy fakultásának könyvanyagát megszerezze – jóllehet Mária Terézia nem támogatta az universitás tervét. A püspök nagyszabású könyvszerzeményező tevékenységét jórészt olasz egyházi szaktekintélyek támogatták. Ilyen volt Giuseppe Garampi bécsi pápai nuncius, aki kapcsolatban volt más magyar könyvtáralapító főpappal is, így főként Klimó György pécsi püspökkel és Patachich Ádám kalocsai érsekkel is. A nuncius közvetítésével Pietro Maria Gazzaniga dominikánus tudós és az ágostonrendi Agostino Gervasio is segítette a könyvgyűjtést, akik mindketten közreműködtek Klimó püspök könyvtárának gyarapításában is. Az ő szakmai segítségük is hozzájárult ahhoz, hogy az egri és a pécsi püspöki könyvtárak korszerű gyűjteményekké váltak.

A római Collegium Germanicum–Hungaricum alumnusa volt Patachich Ádám nagyváradai püspök, majd kalocsai érsek. Könyvtárának katalógusát Pray György készítette el. A könyvtárt, amely egyesítette magában a kalocsai káptalan és a székesegyház könyvtárát, 1784-ben avatták fel, de nem a nyilvánosság számára.

Római hatásra jött létre gróf Herzan Ferenc szombathelyi püspök könyvtára is. A püspök polihisztor gyűjtő volt, gyűjteménye felölelte a tudományok széles területét, és tartalmazta a felvilágosodás alapvető műveit is, többek között Montesquieu, Voltaire, Bayle és Rousseau munkáit.

Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, amelyet korábban a törökök elől Nagyszombatba menekítettek, majd Pozsonyba költöztettek, csak a 19. század első felében került vissza eredeti székhelyére, Esztergomba. Az állomány gróf Batthyány József esztergomi érsek alatt ismét gyarapodni kezdett. Pray György 1781-ben azt javasolta az érseknek, hogy a gazdag gyűjteményt nyilvánítsa nyilvános könyvtárnak, de erre nem került sor.

Pécsett viszont Klimó György püspök már két évvel korábban, 1774-ben hetenként két napon „publicae omnium utilitati”: mindenki közös hasznára megnyitotta könyvtára kapuit. Őt is, akárcsak Esterházy Károly püspököt Egerben, egy létesítendő egyetem terve ösztönözte a gyűjtés fejlesztésére: Klimó püspököt a 14. századi pécsi egyetem felélesztésének gondolata foglalkoztatta. És bár terve, akárcsak az egri egyetemé, nem valósulhatott meg, a püspök sokat áldozott könyvtára fejlesztésére. Az állomány törzsanyagát még elődje, gróf Berényi Zsigmond gyűjtötte össze. Klimó püspök ugyan nem járt Rómában, de neki is azok a kiváló egyházi szakemberek segítettek könyvtára gyarapításánál mint Eszterházy püspöknek. Ilyenek voltak a Muratori tanítvány és az ő eszméit valló Giuseppe Garampi bécsi pápai nuncius, a racionális teológiai áramlatok iránt fogékony ágostonrendi Agostino Gervasio, Paolo Bernardo Giordani római kanonok és a tomista Pietro Maria Gazzaniga, Bécsben élő jozefinista dominikánus. Velük és más olasz dominikánusokkal még később is levelezett a püspök, aki egyébként könyvtárosát, Koller Józsefet itáliai tanulmányútra küldte, aki Garampival, a vatikáni levéltár prefektusával élete végéig levelezett.⁷

⁷ KOSÁRY: i. m. 556–557.

A 18. század második felében a magyarországi főúri könyvtárak is fejlődésnek indultak. A magyar felvilágosodás korának írói a nemzeti művelődés iránt érzékeny főúrtól várták, hogy betöltsék azt a szerepet, amit Európa számos országában a királyi udvarok játszottak a nemzeti kultúra fejlődésében. Az irodalom és művelődés terén főként támogatást, mecénási szerepet vártak tőlük, könyvtáraikkal kapcsolatban pedig a nyilvánosság kiterjesztését: gyűjteményeik hozzáférhetővé tételét főleg az irodalom és a tudomány művelői számára. Miatán pedig Franciaországban 1735-ben a francia királyi könyvtár átvette a Nemzeti Könyvtár szerepét, 1759-ben pedig a British Museum hasonló jelleggel nyílt meg a nyilvánosság előtt, nálunk is felmerült egy ilyen intézmény szükségessége. Gróf Széchényi Ferenc elhatározására, hogy gyűjteményét a legszélesebb nyilvánosság, a nemzet számára ajánlja fel, bizonyára hatással volt Klimó püspök kezdeményezése is.

Akadts más főúri gyűjtemény is, amely szerepet játszott a kor művelődésében. Mindenekelőtt gróf Ráday Gedeon péceli könyvtáráról tudjuk, hogy már az alapító, Ráday Pál idejében, de főként Ráday Gedeon korában nyitott volt a közvetlen ismerősökön kívül számos magyar író számára is.⁸

Az időszak jeles írói – Kazinczyval és Batsányival az élen – gyakran használták a könyvtár állományát, de a korszak magyar tudósai is kölcsönöztek könyvet a péceli gyűjteményből. Horányi Elek egy időben 24 kötetet kapott kölcsön, de Erdélyből is – pl. Szilágyi Sámuel és Bod Péter is – kaptak Ráday könyvtárából könyveket. Az irodalmi és tudományos élet neves személyiségein kívül tanárok, lelkészek és más értelmiségiek is használhatták az értékes gyűjteményt. Ráday könyvtára tehát szinte egy szellemi-tudományos központ szerepét töltötte be akkor, amikor még ilyen csak nagyon kevés volt az országban.

Közéjük tartozott még gróf Forgách Miklós, a felvilágosult rendi mozgalom egyik vezére is, akinek a francia felvilágosodás műveiben gazdag könyvtárát Hajnóczy József és Batsányi János is használta. A főnemesi kastélyok könyvtárainak egy részébe eljutottak a felvilágosodás legújabb termékei is, különösen II. József cenzúrakönnyítései után. Gróf Csáky István homonnai kastélyának mintegy 5 ezer kötetből állt a francia gyűjteménye, amely később az aradi közművelődési palotába került.

Ebben az időszakban állította fel nagycenki kastélyában gróf Széchényi Ferenc is a nevezetes gyűjteményét, amelyet 1802-ben nemzeti könyvtárként a legszélesebb körű magyar nyilvánosságnak ajánlott fel. („Országos” könyvtárként emlegették, mert I. Ferenc korában a „nemzeti” jelző a bécsi és az aulikus fülek számára nem volt kívánatos.)

A gyűjtemény egyik neves gondozója és egyben használója Hajnóczy József volt.⁹ Korábban Forgách Miklós magántitkáráként tevékenykedett, 1778 nyarán került Széchényihez. Feladata a könyvtár rendezése, katalogizálása és gyarapí-

⁸ SEGESVÁRY Viktor: *A Ráday könyvtár 18. századi története*. Bp. 1992. 362 l.

⁹ KÓKAY György: *Hajnóczy József, a Széchényi Könyvtár első könyvtárosa*. = Magyar Könyvszemle 1978. 11–23.

tása volt. Ez utóbbi megbízatását a felvilágosodás irodalmában meglévő tájékozottságának köszönhetően különösen kiválóan teljesítette. Széchényi Ferenc gróf bécsi könyvbeszerzőjének Conrad Dominik Bartsch-nak, a *Wiener Zeitung* szerkesztőjének a segítségével nagy gondot fordított a fontos kézikönyvek, és hugarikumok mellett a felvilágosodás kiemelkedő szerzői, Voltaire, Rousseau, Helvetius és mások műveinek beszerzésére. Lehet hogy Széchényire a külföldi tapasztalatain és Klimó püspök kezdeményezésén kívül, a nyolcvanas évek derekán Hajnóczy is hatással volt, amikor megfogalmazta gyűjteménye számára a nemzeti könyvtár profilját. A beszerzett – gyakran tiltott – műveket a cenzúra megkerülése céljából, sokszor a Bécsben megforduló fuvarosokkal, parasztokkal, rákászokkal csempésztették haza. A nemzeti könyvtár eszméjének első felvetőjét és a gyűjtemény első könyvtárosát a magyar jakobinusok perében halálra ítélték és kivégezték; Széchényi ezt követően egyre inkább a hugarikumok gyűjtésére és a nemzeti bibliotéka fejlesztésére törekedett, és azt 1802-ben fel is ajánlotta a nemzetnek.

A nemzeti könyvtár gyűjteménye kialakulásának idején – a 18. század nyolcvanas-kilencvenes éveiben – megszülettek Magyarországon is azok a szerény intézmények, amelyek már hivatásszerűen foglalkoztak az olvasóközönség szélesebb rétegeinek könyvvél, folyóirattal való ellátásával. A 18. század folyamán Európa-szerte elterjedtek azok a többnyire könyvkereskedői és könyvkötői vállalkozások keretein belüli, ún. olvasókabinetek, amelyeket a nyilvános kölcsönkönyvtárak kezdeteinek tekinthetünk. Egyszerre háromféle intézmény szerepét töltötték be: az olvasókört, a kölcsönkönyvtárt és a könyvkereskedést. Állományuk darabjait ugyanis helyben is lehetett olvasni, de könyveik kölcsönözhetők és megvásárolhatók is voltak.

Az első hazai olvasókabinet Pozsonyban nyílt meg, 1781-ben, Joannes Thomas Trattner ismert bécsi vállalatának fiókjaként. Úttörő jellegén kívül a másik érdekessége, hogy nálunk első ízben próbálta megvalósítani azt az Európában elterjedt gyakorlatot, mely szerint az olvasókabinetben könyvek mellett újságot és folyóiratot is lehetett olvasni, egy krajcár fejében. Ugyanennyiért lehetett kölcsönözni is könyveket. Az új beszerzésekről, amelyek között zömmel a korabeli divatos regények, de – kisebb mértékben – irodalmi értékek is voltak, a *Pressburger Kundschaftsblatt* című hirdetési újság által tájékoztatták az olvasókat.¹⁰

A nyolcvanas kilencvenes években újabb olvasókabinetek alakultak. 1787-ben Pesten Johann Gleixner nyitott ilyen intézményt; ellene négy évvel később, tiltott könyvek forgalmazása miatt eljárás indult. Ugyanebben az évben Sopronban Anton Kleinod folyamodott kölcsönkönyvtár engedélyezésért. Egy évvel később a Doll és Schwaizer könyvkereskedők Pozsonyban alapítottak olvasókabinetet, amelynek katalógusában 1400 könyv szerepelt. 1790-ben a soproni Mathias Pfundtner nyitotta meg kabinetjét, amely 771, jórészt szépirodalmi művet tartalmazott.

¹⁰ KÓKAY György: *Az első magyarországi kölcsönkönyvtár.* = Magyar Könyvszemle 1984. 34–44.

Ezek a kölcsönkönyvtárak általában még német nyelvű műveket forgalmaztak. Az 1789-ben Müller Ferenc könyvkereskedő és könyvkötő által megnyitott győri olvasókabinett azonban már magyar olvasókra számított, akárcsak Moszóczi Insitoris Gábor pesti, 1793-ban megnyitott kölcsönkönyvtára.

Az eleve a nyilvánosság számára létrehozott intézmények – hiszen bennük 1 krajcár fejében bárki olvasnivalóhoz juthatott – élénk visszhangot keltettek a korabeli sajtóban. A *Mindenes Gyűjtemény* című komáromi folyóirat nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy hazánkban is „némely jó és tehetős hazafiak, kalmárok, könyvkötők vagy mások” olvasókabineteiket alapítanak, mert – mint írták – „ezek nélkül nehezen fog boldogulni literatúránk.” A legnagyobb visszhangot Müller Ferenc magyar könyvekből álló győri olvasókabineteje keltette. Az egyik bécsi magyar újság, a nemesi reformerek *Hadi és Más Nevezetes Történetek* című lapja is örömmel üdvözölte a vállalkozást: „Győrben –írták – ahol pedig már inkább elsőgorosodtak hazánkfiai mint másutt, igen mohón kapják a magyar könyvek olvasását... E szokás a németeknél nem újság, de hazánkban több példára alig mutathatunk.” A cikkíró annak a kívánságának ad kifejezést, hogy „vajha legalább minden nemzetesebb városainkban találkoznék egy-egy buzgó hazafi, aki e dicséretes példát követné.” Hangsúlyozza, hogy ez még csak anyagi áldozatot sem követelne, hiszen „a könyvekre kiadott pénz uzorájával megtérne apródonként.”

Később egész kis hírlapi vita is keletkezett a győri olvasókabinett körül. Azt követően, hogy egy bíráló hangú cikk is megjelent a lapban, amely túlzottnak találta a korábbi beszámoló elismeréseit, a következő választ olvashatjuk a kritikára: „Müller könyvkötőnek magyar könyvtárházában Hollósi Mátyás királynak könyvházát hiába keresed. Nagy dicséretére szolgál Müller könyvkötőnek, hogy ő csakugyan az első aki Magyarországon magyar könyvházat állított.”¹¹

Érték azonban éles támadások is a nyilvánosság irányában nyitó könyvtárakat, olvasókabineteiket. E kritika egyre inkább része lett annak a széles körű harcnak, amely a felvilágosodás eszméit terjesztő könyvek, újságok és folyóiratok ellen irányult. Különösen e műveknek a szélesebb nyilvánosság számára való hozzáférhetőségét kárhoztatták az apologetikus módszerekkel dolgozó szerzők, akik nem tettek többnyire különbséget a felvilágosult szerzők materialista szellemű munkái és azon művek között, amelyeknek eszméi nem álltak ellentétben a keresztény tanításokkal. Nem fogadták el Miltonnak azt az érvét, amely szerint a földi lét a jó és a rossz keveréke; a jó győzelme csak szabad viták által, az értelem és az akarat megfeszítésével remélhető. A Teremtő mindenkit felruházott értelemmel és szabad akarral, hogy maga tudja az igazat felismerni; nincs tehát szükség a cenzúrára és egyéb tiltásokra.

¹¹ KÓKAY György: *Az első magyar kölcsönkönyvtárak történetéhez.* = Magyar Könyvszemle 1957. 271–275.

Sorra jelentek meg a címükkel is sokat mondó ilyesféle könyvek: *Gondolatok a veszélyes könyvek olvasásáról*; *Miként olvassuk kritikus ésszel a felvilágosult könyveket?*; *A könyvek szabados olvasásáról*, stb. De éles támadások érték a nyilvános könyvtárakat is, főként az olvasókabinetekeket, mert mint írták az ortodoxia képviselői: „ott krajcáron lehet vásárolni a poklot.”¹² A hatalom sem nézte jó szemmel e kis könyvtárak működését. Már a kilencvenes évek elején rosszaláltak, hogy ezekben az intézményekben bárki hozzájuthat a veszélyes tartalmú újságokhoz, folyóiratokhoz. 1799-ben be is tiltották az ország összes kölcsönkönyvtárát, és amikor 13 évvel később újra engedélyezték működésüket korlátozott számban, szigorúan előírták, milyen könyveket szabad tartaniuk. A nyilvános olvasótermek létesítését továbbra sem engedélyezték.

A nyilvánosság pedig alapvető tényezője volt a felvilágosodás gondolatvilágának. Fontosságát hangsúlyozta Batsányi János is, aki 1795-ben bírái előtt azt vallotta, hogy egy nemzet alapvető lelkületét ez határozza meg. „Nyilvánosság az állam alkotmányának első támasza; e nélkül a szabadság csak üres szó! Nyilvánosság nélkül, ismétlem, nem jöhet létre lelki egység, semmiféle kapcsolat, semmiféle kölcsönös bizalom a polgárok között, semmiféle közszellem; enélkül pedig nincs nemzet sem!”¹³

Könyvtári viszonylatban is nagyjelentőségű esemény volt, amikor a 18. század végén megszülettek az első nyilvános könyvtáraink. Klimó György püspök nagy érdeme, hogy hazánkban 225 évvel ezelőtt ő nyitotta meg először könyvtára kapuit a nyilvánosság számára, példát mutatva ezzel tudományszeretetről csakúgy, mint a magyar művelődés iránti felelősségtudatáról.

GYÖRGY KÓKAY

Les bibliothèques de Hongrie et la civilisation dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle – La mémoire de György Klimó –

Ce fut l'évêque de Pécs, György Klimó, qui ouvrit, le premier en Hongrie, sa bibliothèque devant le public. Voici le texte de la communication prononcée à la conférence organisée à l'occasion du 225e anniversaire de la fondation de cette collection (le 28 mai 1999), à l'Université Janus Pannonius de Pécs.

Dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle, surtout à la trace des idées des Lumières, l'édition des livres et des revues s'accroît considérablement en Hongrie et de nombreuses bibliothèques nouvelles se créent. L'étude rend compte des bibliothèques les plus considérables de la Hongrie qui furent fondées à cette période. Le changement de quantité est suivi d'un changement de manière de voir aussi concernant les bibliothèques: les bibliothèques ecclésiastiques et séculières aussi commencent à se détacher de la manière de voir du baroque, le stock des collections revêt de plus en plus un caractère séculier, et on commence à fonder des bibliothèques publiques aussi.

¹² KÓKAY György: i. h.

¹³ Batsányi János összes művei. Sajtó alá rend. KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor. II. Prózai művek I.köt. Bp. 1960. 574.

Les membres du haut clergé hongrois, faisant leurs études à Rome, entraient, eux aussi, en relation avec les efforts réformistes et – surtout au Collegium Germanicum–Hungaricum, ils firent la connaissance des doctrines des Lumières catholiques. C'est à cela qu'on peut attribuer que, après leur retour en Hongrie, beaucoup d'entre eux fondèrent des bibliothèques modernes, conformes aux buts de l'instruction publique aussi. En 1774, ce fut György Klimó, l'évêque de Pécs, qui, bien qu'il ne fût pas à Rome, mais eût fait la connaissance de l'esprit nouveau, ouvrit le premier les portes de sa bibliothèque devant le public – „publicae omnium utilitati”. Les idées des Lumières avaient leur influence sur plusieurs des bibliothèques seigneuriales: cela ne se manifeste pas seulement dans l'acquisition des livres contenant des idées nouvelles, mais dans le caractère public de la bibliothèque aussi. C'est à la fin du siècle que l'évolution de la Bibliothèque Nationale hongroise commence à la base de la collection du conte Ferenc Széchényi. Aux années 80–90 du siècle, se créent, en Hongrie aussi, des petites bibliothèques de prêt (Lese кабинеты), qui étaient ouvertes pour tous. Mais en 1799 le pouvoir Habsbourg interdisant toutes les bibliothèques de prêt en Hongrie, coupa pour longtemps cette évolution.

FEHÉR KATALIN

Magyar nyelvű tankönyveink és a sajtó a 18–19. század fordulóján*

A magyar tankönyvtörténet¹ igen érdekes és fontos korszaka a 18. század utolsó harmada és a 19. század első évtizede. Ez volt az az időszak, amikor az évszázados hagyomány – a tankönyvek kizárólagos latin nyelvűsége – kezdett megszakadni.

Hasonlóképpen az európai felvilágosult nemzetekhez, hazánkban is megkezdődött az a törekvés, hogy az anyanyelvű népiskolák mellett közép-és felsőfokú tanintézetekben a magyar legyen az oktatás nyelve. A 18. század végén kezdődő és a reformkor időszakában felerősödő nyelvmozgalom szerves részeként jelentkezték a magyar nyelv iskolai tanításáért és az iskolai oktatás magyar nyelvűségéért vívott küzdelmek. A rendek a magyar tannyelv bevezetésének nagy jelentőséget tulajdonítottak, úgy vélték, ez hatékony eszköze lehet a nemzeti művelődés előmozdításának, a kultúra demokratizálódásának és nem utolsósorban a polgári eszmék széleskörű terjesztésének.

Nagyon lassan, lépésről lépésre haladt az iskolai magyar nyelvtanítás és a magyar tannyelv kérdésének törvényi szabályozása. Az 1791: 16. tc. kimondta, hogy a gimnáziumokban, az akadémiákon és a pesti egyetemen magyar nyelvtanár áll rendelkezésére azoknak, akik magyar nyelvet akarnak tanulni. Egy évvel később kötelezővé tették a magyar nyelv tanulását (1792: 7. tc.), ezzel a magyar nyelv rendes tárgy lett az iskolákban. Az 1807. évi országgyűlés követelésként fogalmazta meg, hogy a gimnáziumok felsőbb osztályaiban, és az akadémiákon a magyar legyen az oktatás nyelve a latin helyett. Az uralkodó a követelést elutasította. Hasonló sorsra jutott az 1811-ben ugyanebben a tárgyban benyújtott felirat is.

A magyar oktatási nyelvért folytatott küzdelem kérdésköre természetesen szorosan összefügg a tankönyvek nyelvének kérdésével is, hiszen ezek voltak azok az évek, amikor a latin és német nyelvű tankönyvek mellett egyre nagyobb számban jelentek meg középszintű iskoláinkban a felvilágosodás szellemétől megérintett, korszerű tudományos ismereteket közvetítő magyar nyelvű tankönyvek.

* A tanulmány az OTKA támogatásával készült. (T 025753)

¹ A bő tankönyvtörténeti szakirodalomnak a korszakra vonatkozó összefoglalását adja: MÉSZÁROS István: *A két Ratio Educationis tankönyvei (1777–1850)*. In.: Uő: *A tankönyvkiadás története Magyarországon*. Bp. 1989. Tankönyvkiadó, 62–95.

Mint az oktatásügy egésze vonatkozásában, úgy a hazai tankönyvkiadás területén is alapvető változásokat hozott az 1777-es *Ratio Educationis*, melynek 201. §-ának előírása úgy rendelkezett, hogy az összes hazai iskolákban használatos hivatalosan előírt tankönyvek kiadásának monopóliuma a Budára helyezett egyetem nyomdájáé. „Ez a nyomda úgynevezett kizárólagossági jogot élvez mindazoknak a könyveknek a kinyomtatására, amelyeket Magyarország és társult országainak iskoláiban használatra elrendeltek”² – szögezi le a dokumentum.

A *Ratio Educationis* állami felügyelet alá vonta és egységesíteni kívánta a magyar iskolarendszert, és ennek az egységesítési törekvésnek volt jelentős eszköze az egységes, központosított tankönyvkiadás. Az Egyetemi Nyomda e tankönyvkiadási monopóliuma tehát azt jelentette, hogy ez a nyomda jogosult a *Ratio Educationis* által előírt tankönyvek kinyomtatására és terjesztésére. Más, nem a *Ratio* által előírt tankönyveket azonban bárki nyomtathatott és terjeszthetett. Így a protestánsok, akik nem fogadták el a *Ratio Educationis* előírásait, iskoláikban a saját tankönyveiket használták. Később az 1790/91. évi 26. törvény a protestánsok saját tankönyvhasználatának jogosultságát is kimondta.

A 18. század utolsó harmadában mind a katolikus, állami felügyelet alatt álló iskolákban, mind pedig a protestánsok tanintézeteiben számos új tankönyvet vezettek be. Nagyszabású tankönyvkiadási program vette kezdetét, mely az oktatás egyes területein és szintjein jelentős színvonal emelkedést is eredményezett. A korszakban bukkantak fel olyan kiemelkedő tankönyvíró egyéniségek, akiknek munkáiból generációk tanultak. Révai Miklós, Molnár János, Pray György, Márton István, Budai Ézsaiás nemcsak tudományos munkáikkal, írói tevékenységükkel, hanem tankönyveikkel is hozzájárultak a felvilágosodás eszméinek széles körben történő terjesztéséhez.

Mi jellemzi a 18. század utolsó harmadában megjelent magyar nyelvű tankönyveket? A korszakban még nem vált szét a tankönyv és a tudományos kézikönyv műfaja, a legtöbb – a középszintű iskolában – tankönyvként használt mű egyben tudományos kézikönyv is volt. A szerzők jól ismerték a korabeli Európa tanintézeteiben használatos latin és nemzeti nyelvű tankönyveket. Ezek mintájára szerkesztették meg a hazai iskolákban bevezetni kívánt új tankönyveket, mégpedig oly módon, hogy az adott tudományszak teljes leíró jellegű összefoglalását adták anélkül, hogy a tekintettel lettek volna a tankönyvet használó korosztály életkori sajátosságaira. Gondolatmenetük, feldolgozási módjuk, nyelvük, nem gyermekeknek, hanem felnőtt embereknek szólt. A tankönyvszerzők ekkor úgy gondolták, hogy a középszintű iskolák tanulóit, a 10–16 éves ifjakat „komoly” tudományokra kell oktatni. Az anyagból nem szelektáltak, teljességre törekedtek. A könyvek igen nagy tényanyagot öleltek fel, de ezt, éppen a tudományosság és a tanulhatóság szempontjait figyelembe véve logikus és világos szerkezetben közölték. Tipográfiaiilag is kiemelték és elkülönítették a fő-

² *Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása.* Fordította, jegyzetekkel és névmutatókkal ellátta MÉSZÁROS István. Bp. 1981. Akadémiai Kiadó, 158.

és alfejezeteket, sőt ezeken belül római és arab számokkal, paragrafusokkal jelezték az egyes logikai egységeket.

Mivel a tankönyvek egy tudományszak teljes anyagát tartalmazták, megtehetően terjedelmesek voltak. (Nem volt ritka a korszakban a három–ötszáz oldalas tankönyv sem.) A legtöbb tankönyv nem egy-egy osztály számára készült, hanem egy iskolatagozat, iskolaszint számára. Anyagukat nem egy, hanem több tanév alatt kellett elsajátítani.

A tankönyvek formátuma a maiaknál kisebb volt, 11×18,5 cm. Nyomdatechnikai kivitelezésük általában igénytelen, a sárgás-szürkés papírra apró betűkkel, sűrű sorokban nyomtatták a szöveget. Kevés könyv tartalmazott szemléltető ábrákat.

A tankönyvek áráról az Egyetemi Nyomda által kiadott katalógusokból tájékozódhatunk. Az 1798-ban kibocsátott jegyzék³ szerint a katolikus népiskolák tankönyvei 2–13 krajcárba, a gimnáziumi tankönyvek pedig 15–30 krajcárba kerültek. Az Egyetemi Nyomda által kiadott tankönyveket az egész ország területén csakis a jegyzék által jelzett árakon lehetett árulni. A korszakban a protestáns iskolák tankönyveit is hasonló árakon adták.

Az 1777. évi Ratio Educationis úgy rendelkezett, hogy a népiskolákban oktatni kell a tanulók anyanyelvének nyelvtanát. A tankönyvtörténeti szakirodalom azonban csak magyar és német nyelvtanok megjelenéséről tud, szlovákul, románul, ruténul, horvátul és szerbül csakis ábécés könyvek jelentek meg.⁴ A Ratio rendelkezésére az alsó iskolafokokozatok számára kiadott magyar nyelvtankönyv sorozatot Révai Miklós⁵ készítette. Ennek első tagja *A magyar nyelv tanításának két részei: az igaz kimondás és igaz írás a nemzeti iskolákra alkalmaztava* című mindössze 31 oldal terjedelmű könyv, mely 1779-ben jelet meg Budán, az Egyetemi Nyomdában, és amely a magyar szövegek szabatos írásáról és helyes kiejtéséről szól. Ezt követte az 1781-ben napvilágot látott *Magyar grammatika*.⁶ Az előzőnél jóval terjedelmesebb kötet a szófajokkal foglalkozik, de tartalmaz levélmintákat és az egészség fenntartásáról szóló hexameteres verseket is. A sorozat harmadik kis kötete a szépírás begyakorlására szolgáló segédeszköz volt.⁷

1792-ben jelent meg a falusi népiskolák számára szerkesztett magyar nyelvű ábécéskönyv (*ABC könyvetske a magyar falusi iskolák számára*), amely a falusi lakosság életéből vett olvasmányszövegeket is tartalmazott.

³ *Catalogus diversorum librorum scholasticorum*. Budae, 1798.

⁴ Vö.: FEHÉR Erzsébet: *Magyar nyelvű tankönyvek 1777–1848*. Bp. é. n. OPKM, 204–205.

⁵ Révai Miklós tankönyvírói munkásságát összefoglalja: KISS Áron: *Révai Miklós tankönyvei*. = Havi Szemle 1879. 4. sz. 50–60.; CSAPLÁR Benedek: *Révai tankönyvei*. In.: Uő.: *Révai Miklós*. II. Bp. 1883. Aigner, 41–63.

⁶ *Magyar grammatika vagyis haza nyelvnek gyökeres megtanulására való intézet ugyan a magyar nemzeti iskolák számára*. Buda, 1781. 240.

⁷ *Az ékesírásnak a nemzeti iskolákra alkalmaztatott eleje*. Buda, 1781. 15.

A 18. században hazánk népiskoláiban, a katolikus gimnáziumokban, a református kollégiumokban és az evangélikus líceumokban is folyt rendszeres számtanoktatás, az alsó szinten anyanyelven, a középszinten latinul. Az 1777-es Ratio előírta egy új magyar nyelvű számtankönyv kiadását a népiskolák számára, amelynek megírására Makó Pál⁸, a Budára költözött egyetem bölcsészeti fakultásának igazgatója, a korszak egyik jelentős matematikusa kapott megbízást. Az 1780-ban *Bévezetés a számvetésbe* címmel megjelent kötet a teljes népiskolai számtan anyagot tartalmazta, ezt használták az összes hazai állami (katolikus) népiskolatípus minden osztályában egészen a 19. század közepéig.

Ezeket a Ratio Educationis által államilag előírt tankönyveket a protestánsok nem kívánták alapszintű iskoláikban használni. A külföldi, főleg német egyetemeken tanult magasan képzett protestáns ifjak azonban, akik itthon papi és tanítói hivatalt viseltek, fontosnak tartották, hogy új, korszerű tankönyveket adjanak a falusi népiskolák tanulóinak kezébe. Perlaki Dávid, komáromi főesperes például 1793-ban olvasókönyvet készített az evangélikus népiskolák tanulói számára⁹. A magyar nyelvű könyv az olvasás megtanításán túl, gondosan szerkesztett olvasmányai által számos olyan korszerű ismeretet nyújtott, amelyeket a falusi fiatalok máshonnan aligha szerezhettek volna meg. A bécsi *Magyar Hírmondó* rövid tudósításban ismertette a művet,¹⁰ amelyből megtudhatjuk, hogy a könyv második részének olvasmányai a következő témákkal foglalkoztak: „Az embernek nevezetesebb részeiről”, „Az egészségnek megtartásáról”, „A plántákról és a fákról”, „A Földről és földiekről”, „A napról, holdról és tsillagokról”, „Az időről”, „A föld és kivált Magyar Hazánk le-írása, és Polgári rövid Históriaja”, stb. A felsorolásból is jól látható, hogy a szerző tankönyvében a legkorszerűbb földrajzi, történelmi, növénytani, csillagászati, és nem utolsósorban egészségügyi ismereteket kívánt nyújtani az evangélikus falusi népiskolák tanulóinak.

A sárospataki református kollégiumban és partikuláiban az 1796-ban Pozsonyban megjelent ábécés könyvet, a Szombathy Jánosnak tulajdonított *ABC könyvetske a magyarországi apróbb oskolák használatára* című munkát adták a kisdíákok kezébe, amelynek új eleme az, hogy nem szerepelnek benne vallási vonatkozású szövegrészek. Ebben is szerepel egy fejezet „Az egészség fenntartásának eszközeiről”.

A debreceni református kollégiumban és a vonzáskörzetéhez tartozó iskolákban a hagyományos latin–magyar ábécéskönyvet (*Abecedarium Latino-Hungaricum seu elementa linguae Latinae et Ungaricae*) használták, amelynek első kiadása még 1720-ban jelent meg.

⁸ Makó Pál munkásságának legújabb összefoglalása: WIRTH Lajos: *Makó Pál élete és életműve*. Jászberény, 1997.

⁹ *Új betűző és olvasó Könyv, mellyet a Magyar alsóbb Oskolák számára készített P.E.S. Komárom, 1793.*

¹⁰ *Magyar Hírmondó* (Bécs) 1793. december 24. Toldalék. 918.

Valódi sikerkönyvnek számított a 18. század végén Kis Józsefnek, Széchenyi Ferenc orvosának egészségtan könyve¹¹, melyet a népiskolákban, és az alsó szintű iskolatagozatokon széles körben használtak. A korszakban oly népszerű – kis gyermekek számára készült – művek hagyományait követve, ez a könyv is kérdés-felelet formában íródott. A bécsi *Magyar Hírmondó* hosszú cikkben adott hírt a még sajtó alatt lévő műről¹².

„Szent Igazság az, hogy ha az Egység leg-szükségesebb az emberi életre: az az eszköz bizonyosan leg-hasznosabb az Embereknek, mely által őriztetik az egészség, vagy az el-vesztett vissza szereztetik. – Az Egességet tárgyazó Katechismus szépen és igen értelmesen tanítja azt: mi módon őrizhetjük egészségünket. Mert meg esmér-tet bennünket, mind azon dolgokkal, mellyek ronthatták az egészséget.... minden másnál azért lehet különb, mivel a Köz néppel igen értelmessen szől: nem áll vastag Köttetekből; mellyek sok idejét vennék el az Olvasónak; s nem drága ár.” A tudósítás arról is tájékoztat, hogy pontosan mit is tartalmaz a könyv: „Tanít különösen a Gyermekeknek neveléséről; a Kisdedekkel való bánásról; azoknak oly formán való gondviseléséről s táplálásokról, hogy ép s erős Emberek válhassanak belőlök. Tanít továbbá a Betegkekhez való látásról; a maga-tartásról és miképp könnyebbíthet ott a Nem-orvos, ahol Orvos nintsen. Szép oktatásokat ad a közönséges uralkodó Betegségek eránt. Tanít végtére némelly ragadó betegségekről, mellyek gyakran meg fordulnak az Emberek között...”

Míg a népiskolai tankönyvekkel általában nem, vagy csak elvétve foglalkozott a korabeli magyar sajtó, addig elmondhatjuk, hogy a középszintű iskolák számára írott tankönyvekről szóló, terjedelmes és részletes híradások gyakran voltak olvashatók a lapokban. A tudósításokat maguk a szerzők, vagy a lapok szerkesztői írták, akik a kiadóktól vagy levelezőiktől értesültek az új könyvek megjelenéséről. A számos közlemény közül ezúttal csak azokkal foglalkozunk, amelyek már a megjelenéskor felismerték a tankönyv tudományos értékeit, és amelyek esetében a későbbi kiadások igazolták a lapok első pozitív reflexióit.

A korszak középszintű iskoláinak legfontosabb és legnagyobb óraszámban oktatott tárgya a latin nyelv volt. A Ratio Educationis által a katolikus iskolák számára előírt latin nyelvkönyv az Emmanuel Alvarez (1526–1582) spanyol jezsuita által írt három kötetes tankönyvsorozat volt¹³, amely a 17–18. században számtalan kiadásban látott napvilágot. Ezeket a tankönyveket használták még a 19. század első évtizedeiben is a katolikus iskolákban. A protestáns tanintézetekben is többnyire már régen elavult latin tankönyveket használtak. Ezeknek a széles körben használt latin nyelvű latin nyelvtankönyveknek évszázadok óta azonos hármas beosztású szerkezetük volt. A bevezetés a betűket, a magán- és mássalhangzókat, szótagokat ismertetve lényegében az elemi hangtant tartalmazta, a középső rész, az „etymológia” a szótan, a „syntaxis” a mondattan ok-

¹¹ *Egességet tárgyazó katechizmus*. Sopron, 1794. Szász Klára.

¹² *Magyar Hírmondó* (Bécs) 1794. október 31. 597–600.

¹³ Vö.: MÉSZÁROS István: *Az 1777-i és az 1806-i Ratio Educationis tankönyvei*. = Magyar Könyvszemle 1980. 352.

tatására szolgált. A hazánkban kiadott latin nyelvű latin nyelvtankönyvek is ezt a beosztást követték.

A 18. század utolsó és a 19. század első évtizedeiben azonban egy új szemlélet kezdett tért hódítani. A *Magyar Hirmondó* 1781-ben egy rövid tudósításban kitért a latin nyelvkönyvekkel kapcsolatos aktuális gondokra.¹⁴

„Sokan talám még nem tudják, hogy azon régi s már meg- avúlt hasznú Deák Grammatikáknál, (a mi némű p.o. Rheniusé, Mólnáré s.a t.) amellyekkel a gyenge korú s elméjű tanulók ez hazának némelly Oskoláibann mind úntalan kegyetlenül kínoztatnak, ujjabb, jobb, könnynebb értelmű, s (a mit minden egyenes ítéletű emberek régen óhajtottak vala) Hazánknek nyelvéhez alkalmaztatott azon féle Deák szóra oktató könyvre is lehet immár azoknak szert tenni. Tudtokra adom azért, hogy Erdélyben Cellarius Grammatikája, Magyar nyelvünkhöz alkalmaztatva már vagy tíz esztendővel ezelőtt ki-nyomtatattott. Másod ízben lett ki-nyomtatattása 1775-ben, 8 R. a Kolozsvári Ref. Kollégiumnak betűivel. Titulusa: Christ. Cellarius Grammatica Latina Linguae Hungaricae accomodata.”

Ez a kötet, és például az 1781-ben Budán megjelent latin nyelvtankönyv¹⁵ már azt jelezte, hogy átalakulóban van hazánkban is a latin nyelvtanítással kapcsolatos régi szemlélet, vagyis az a nézet, hogy a latin nyelvtant csakis latinul lehet oktatni. A 18–19. század fordulóján Európa fejlettebb országaiban az idegen nyelv tanulására szolgáló tankönyvek az adott nyelv nyelvtani szabályait már anyanyelven magyarázták. Erre törekedtek a felvilágosodás eszméivel a németországi egyetemeken megismerkedett protestáns ifjak is, akik hazatérve tanárként működtek a református kollégiumokban és az evangélikus líceumokban. Ők tanítványaik kezébe új, korszerűbb tankönyveket kívántak adni. Azonban az új, magyar nyelven íródott latin tankönyvek is a hagyományos tartalmat és szerkezetet követték. Hangtani, szótani és mondattani részeket tartalmaztak.

Hazánkban az első, a latin nyelv grammatikáját magyarul tartalmazó tankönyv Márton István pápai professzor 1792-ben Győrben megjelent munkája volt¹⁶. Az elkészült, de még ki nem nyomtatott könyvről 1792. augusztus 24-én tudósítás jelent meg a bécsi *Magyar Hirmondóban*¹⁷ a szerző tollából. Márton részletesen ismerteti tankönyvét, bemutatva annak új vonásait is. Nézete szerint könyvéből „mind a Tanítók, mind a Tanulók minden tzéljokat a Deák Nyelv értelmesen, könnyen s hasznosan lehető tanításában s tanulásában” elérhetik. A leglényegesebb változás a korábbi latin tankönyvekhez képest az, hogy itt „a Grammatika és Syntaxis” magyarul olvasható. A kötet utolsó része „Deák – Magyar szótár”-t tartalmaz. A „hús árkus” hosszúságú mű ára 40 kr, és minden tizedik példányt ingyen kapja a megrendelő iskola. A szerző azzal is megnyug-

¹⁴ Magyar Hirmondó (Pozsony) 1781. február 7. 83–84.

¹⁵ *Elementa linguae latinae in usum scholarum nationalium per regnum Hungariae et adnexas provincias*. A deákn nyelv eleji a magyar nemzeti oskolák számára. Buda, 1781. 216. A tankönyv szövege tükörszerűen latin és magyar.

¹⁶ *Deák grammatika*. Győr, 1792. Streibig, 132.

¹⁷ Magyar Hirmondó (Bécs) 1792. augusztus 24. 304–306.

tatja a leendő megrendelőket, hogy ha valaki „a Munka eránt való reménységben meg tsalattaik” vagyis nincs vele megelégedve, attól a szerző „jó szívvel” visszavásárolja a tankönyvet.

A mű igen sikeresnek bizonyult, éppen azért, mert az idegen nyelv nyelvtanát magyarul magyarázta. A kinyomtatott példányok két év alatt elfogytak, így a szerző 1794 májusában a *Magyar Kurír* hasábjain hírt adott a készülő átdolgozott kiadás megjelenéséről.¹⁸ Az új kiadásban bizonyos dolgokat változatlanul hagyott. „Az egész systemát, melly vólt az első kiadásban meg hagytam, azaz mind a deák beszélgetések után tett követő példákat, mind a deák Grammaticát, mind a szó-tárt meg tartottam.”-írja. Azonban némi változtatásra is szükség volt, mert a tanítási tapasztalat ezt kívánta. Legfontosabb változtatás az, hogy a szerző „sok ki-fejezéseket magyarosabbakká” tett. Emellett „a Magyar helyes írás (Orthographia) közönségesebb reguláit” is közölte a könyvben, hogy pontosabb eligazítást nyújtson a tanulóknak ezzel kapcsolatban. Hogy a kiejtés tanulását segítse, „a deák beszélgetésekben a szók eleibe a hang jeleket (Accentus)” is kitette, „hogy a gyenge gyermekek kitsiny koroktól fogva a szép hangzatra könnyebben reá szoktattathassanak.” Míg az első kiadásban a tanár munkáját a szerző 37 oldalnyi módszertani értekezéssel segítette, ebben a kiadásban már 80 oldalra rúg ez a rész, melyben a lap tudósítása szerint „az adatik elő, mint kellyen a gyermekekkel a deák nyelv tanításában az olvasástól fogva a Syntaxisig értelmesen, könnyen s leg nagyobb előmenetellel bánni.” Márton István annak a véleményének is hangot ad, hogy csakis akkor lehet sikeresen oktatni a latin nyelvtant, ha a tanuló már tisztában van a magyar nyelvtan szabályaival. „Annak, aki a gyermekeket deák nyelvre akarja tanítani, legelőször is Tanítványait az egész magyar grammatikára meg kell tanítani.”

A latin nyelvű latin nyelvtankönyvekben megtalálható gyakorlószövegek közlését is átvették a magyarul írt latin tankönyvek szerzői. Márton István e műve például 365 latin szentenciát közölt.

Annak ellenére, hogy a könyv jóval hosszabb lesz az előzőnél, az ára „még alább szállítatik és tsak 34 kr. lessz” – nyugtatja meg a leendő vevőket a szerző. Az *Új deák rudimenta*¹⁹ címen híressé és igen népszerűvé vált könyvet 1806-ban, 1813-ban, 1817-ben, 1822-ben, 1825-ben és 1835-ben ismét kiadták. 1797-ben Pozsonyban, 1798-ban pedig Sopronban jelent meg egy-egy latin nyelvtankönyv magyarul.²⁰

1799 tavaszán a *Magyar Kurír* arról adott hírt, hogy ismét napvilágot látott egy új latin nyelvkönyv²¹.

¹⁸ Magyar Kurír 1794. május 13. 581–583.

¹⁹ *Új deák rudimenta vagy-is a deák nyelvnek első kezdete.* A gyenge magyar ifjúság javára kiadta MÁRTON István a pápai reformátum collegiumban filosofiát tanító professor. Győrben, Streibig József betűivel, 1795. 167.

²⁰ *Deák grammatika magyarul.* Pozsony, Wéber Simon, 1797.; *A deák nyelv felfejtegetésére, avagy a resolutiora vezető ugy nevezett circulus.* Deák-magyar nyelvenn előadva BELLICZ Jónás által. Sopron, 1798. Sziesz Klára, 48.

²¹ Magyar Kurír 1799. április 30. 544.

„A Győri Evangélika Oskolának nagy érdemű és tudományú Professora Nemes Németh László Úr, tanítványainak számára ezen folyó 1799. esztendőben egy rövid, de értelmes és hasznos Deák Grammatikát írt, a melyet minden vallás különbség nélkül használni lehet az Oskolai Tanítóknak; 5 és 1/2 árkusból áll, és 17 krajtzár az ára.”²² Decsy Sámuel, a tudósítás írója még hozzáteszi, hogy „ha valamely Tanító a szerént kívánván tanítani Oskolájában s ötvennél több nyomtatványt kíván... 33. pro Cent engedődik le nékie az árából.”

A 19. század első évtizedében még további négy latin nyelvtankönyv jelent meg magyarul, mind protestáns tanárok tollából.²³

A korszak iskoláiban a latin mellett fontos tantárgy volt a német is. Kifejezetten a városi népiskolák felsőbb osztályai számára készítendő német nyelvtankönyvről rendelkezett a Ratio Educationis. A könyv csak négy év múlva, 1781-ben látott napvilágot, és ezt a kötetet használták aztán a katolikus népiskolákban hosszú évtizedeken keresztül.²⁴

A felvilágosodás kori hazai német nyelvoktatás két kiemelkedő alakja Márton István pápai, és Márton József löcsei tanár. Mindkettőjük nyelvkönyvei alapvetően új szemléletűek és hosszú időre meghatározták a magyarországi német nyelvoktatás útját.²⁵

1792-ben látott napvilágot Márton István pápai tanár német nyelvtankönyve magyarul.²⁶ A gimnáziumok alsó osztályai számára készült tankönyv igen népszerű és jól szerkesztett mű volt, de csakis a teljesen kezdők használhatták. A kötet javított kiadásban 1801-ben ismét megjelent.²⁷

Márton István öccse, Márton József, aki Lőcsén tanított a 18. század utolsó éveiben, 1799-ben szintén kiadott egy német nyelvkönyvet²⁸, amely a magasabb szintű német nyelvtudás megszerzésére is alkalmas segédeszköz volt. A *Magyar Kurír* az előző év novemberében megjelent tankönyvről 1800 áprilisában adott hírt.

²² *Rövid Deák Grammatika.* Írta tanítványai számára NÉMETH László győri evang. prof. s erdélyi és sopronyi M. Társaságoknak tagja. Győr, 1799. Streibig, 68.

²³ BUDAI Ézsaiás: *Deák törzsojszók magyar jelentéseikkel együtt az alsóbb oskolák számára.* Debrecen, 1804. Csáthy György, 80.; BUDAI Ézsaiás: *Deák nyelv kezdete példákban, készitődött a legalsó deák oskola számára.* Debrecen, 1804. Csáthy György, 159.; CSÁSZÁRI LOSY Pál: *Deák grammatika.* Béts, 1804. 332.; CSÁSZÁRI LOSY Pál: *Deák olvasó könyv.* Pest, 1805. Patzko Ferenc, 192.

²⁴ *A német nyelvnek magtanulására való helyes intézet a magyar nemzeti iskoláknak számára.* Buda, 1781. 203.

²⁵ Német nyelvkönyveikről: MIKÓ Pálné: *Márton István és Márton József munkásságáról.* A magyarországi német nyelvtanítás kezdetei. Bp. 1980.

²⁶ *A német nyelv első kezdete,* melyet a gyengébb tanulók számára egy kis rövid grammatikával a német–magyar szótárral ki-adott MÁRTON István, a reformátusok pápai gymnasiumának első professora. Győr, 1792. Streibig, 134.

²⁷ *Új német rudimenta, vagyis a német nyelv első kezdete.* Kiadta MÁRTON István a pápai reformatum collegiumban filósófiát és mathesist tanító rendes professor. Győr, 1801. Streibig, 395.

²⁸ *Német grammatika.* Készítette MÁRTON József löcsei professor. Egy német Olvasnivaló-Könyvvel és ahoz tartozó Lexiconnal együtt. Kassa, 1799. Fűskuti Landerer Ferenc, 208.

„A Magyar nyelven készült Német Grammatika, melyet a Németül tanulni akaró Magyar Ifjaknak készítettem,.... az el múlt Novemberi Pesti Vásárnak tsak az utója felé érkeztetett Pestre, az akkori alkalmatlan utak miatt, de az Exemplárok már más helyekre is el küldödtek és találatnak.... A Grammatika nyolctz árkusból áll a hozzá tartozó Német Olvasó könyv (Lesebuch) 13 árkusból, a kettőnek ára egygyütt 51 krajtzár. Minden igaz Exemplárban kell ezen kívül lenni: egy Táblának (Tabellának), mely a Német szók Mondásokba való egybe-szerkeztetésére a Grammatikához el mulhatatlanul szükséges. – A Német Olvasó Könyvek summája ez: 1. A Grammatikához tartozó Példák könnyű Összetételekben és Mondásokban. 2. Különbkülönbféle gyermeki elmékhez alkalmaztatott Le-írások, Természeti História, Beszélgetések, Anekdóták és jeles Mondások. 3. Erköltsi történetek és levelek. 4. Mesék, többnyire Gellertből.”

Márton József arról tudósítja még leendő olvasóit, hogy egy toldalékot is készített a könyvhöz, amely a természetrajzi részekre vonatkozó szókiegészítéseket tartalmaz. „Ez a Toldalék ingyen fog ki osztogatanni azoknak, a kik már a grammatikát meg vették, és a még el nem adott Exemplárokhoz hozzájuk tétetik.”²⁹ A tankönyvet, mint a cikk is jelzi, nagyon olcsón árusították. A szerző tudatosan törekedett arra, hogy minden tanuló hozzáférhessen művéhez.

„Mivel pedig az Oskolai könyvek betsét az is kíváltképpen neveli, ha annak ilendő ára szabattatik, a melyhez képest azt minden sorsú Tanulók könnyen meg szerzhetik, legfőbb gondom volt elejitol fogva, ennek árát a lehetőségig mérsékelni. Mennyire szükséges ezt a mai időben tekintetbe venni; bizonyítták sok nagy tapasztalású Érdemes Tanítóknak s Professoroknak velem közlött megjegyzései, s a felől való panaszkodásai, hogy soha a Tanuló Ifjútság szomorúbb állapotban, soha szánakozásra méltóbb környulállások között nem volt, mint most, mikor a leg szükségesebb Oskolai Könyveknek megszerzésére is elégtelen, s egy szívvel óhajtják, hogy vajha a szegény Tanulókra e részben valami tekintet lehetne; mivel az idő jelen való mostohaságának még az a következése is van, hogy mire az ilyen oskolai könyvek távolról hozzájuk kerülnek, olly rendkívül drágák, hogy azokat még a tehetősebb szülék sem örömet vesznek.”³⁰

Márton József német nyelvkönyve és nyelvtanítási módszere olyannyira új és sikeres volt, hogy országos hírnévre tett szert, és a lőcsei gimnáziumba számos tanulót vonzott. Miután a professzor 1801-ben elhagyta Lőcsét és Bécsben a magyar nemesi testőrségnél elfoglalta magyar nyelvtanári állását, a gimnázium tanári kara egy nyilatkozatot tett közzé a *Magyar Kurír* hasábjain arra vonatkozóan, hogy Márton távozása után is változatlanul a megszokott magas színvonalon folyik majd az iskolában a német nyelv oktatása.

„Sajnálva kell a Magyar közönségnek jelentenünk, hogy a mi Oskolánknak egy érdemes Professora Titt. Márton Jozef Ur, a ki mind arról, hogy igen szerentsés és foganatos Tanító volt, mind pedig ki botsátott köz hasznú munkáiról a Publicum előtt már is eléggé esméretes; a magyar Literaturabeli tzeljainak el- érésére nézve, egy sokkal hasznosabb hivatalt vévén, mi tollünk el távozott és már Bétsben lakik.

²⁹ Magyar Kurír 1800. április 1. 407–408.

³⁰ Idézi: MIKÓ Pálné: *i. m.* 47–48.

Ne-hogy tehát ezen változástól való hallgatás által arra a vélekedésre adjunk alkalmatosságot, a mit már némely balul gondolkozók kezdettek is el terjeszteni; hogy t.i. a fejjebb említett érdemes Professor Urnak tőlünk lett el-távozása után nem fogna többé a hozzánk gyülekezni szokott Magyar Ifjajknak a Német Nyelv megtanulására olyan jó módjok lenni, mint eddig volt: szükségesnek tartottuk mi, ezen Gymnasium Professorai a N. Magyar Közönséget az ebbéli foglalkozás ki pótlására tett rendelésünk felől tudósítani. Közönségesen fogja ennek utánna a Német Nyelvet Oskolánkban tanítani Conrector ifj. Titt. Topertzer Sámuel Ur; a ki napjában egy órát tanít azoknak, akik a nyelv kezdetét vagy Grammatikáját akarják tanulni. – A Philosophia Professora Titt. Fucs Sámuel Ur azoknak fog közönséges tanítást tenni, akik a Grammatikát el végezvén magikat a Német Stylusban, levél írásban s.a.t. kezdek gyakorlani. Ezekért a közönséges letzkékért semmit sem fizetnek a Tanulók. ³¹

Nem tudjuk, hogy továbbra is annyira sikeresen folyt-e a német nyelv tanítása a lőcsei gimnáziumban, mint Márton József idején, de a lőcsei tanárkodása idején írott tankönyv igazi „sikerkönyvvé” vált, 1848-ig tizenöt kiadást ért meg.

A középszintű magyar nyelvtanoktatásról az 1777. évi Ratio Educationis nem rendelkezett. Ezzel kapcsolatban először 1792-ben született határozat, mely szerint a magyarul nem tudó tanulóknak külön, rendkívüli tárgyként kellett a magyar nyelvet tanulni. E tanulók számára a kor szokása szerint latinul írták meg az iskolai magyar nyelvtankönyvet. Azonban magyar nyelvű magyar nyelvi tankönyvek is születtek a 18–19. század fordulóján. Többek között 1793-ban Pesten látott napvilágot Vályi Andrásnak, az egyetem első magyar nyelv és irodalom tanárának munkája, *A magyar nyelvnek könnyen és hasznosan lehető megtanulására vezető rövid ösvény, avagy sokféle gyakorlások példái a magyar köynvszerzők munkáiból*.³² A könyv tulajdonképpen magyar olvasókönyv, melynek célja az volt, hogy akik nem tudtak jól magyarul, ebből a könyvből begyakorolhassák a helyes magyar beszédet. A tankönyvben a professzor 42 mesét, 37 erkölcsi példázatot, 13 életmódra vonatkozó tanácsot és 7 verset gyűjtött össze. A prózai részek szerzőit nem, csak a versek íróinak nevét jelzi a könyvben. Eszerint Faludi Ferenc és Gyöngyösi István 2–2, Ányos Pál és Baróti Szebő Dávid 1–1 verssel szerepel. Egy költeményt pedig a szerző valószínűleg maga írt.³³

Nem sokkal később ezzel a tankönyvvel kapcsolatban egy igen érdekes, és a szakirodalomban mindeddig ismeretlen tényről adott hírt az egyik korabeli lap. *A Magyar Kurír* hasábjain 1793 novemberében Decsy Sámuel számolt be³⁴ két új könyv megjelenéséről:

„Nagy ditséretre méltó Szailer György úrnak a Psoni Evangelica híres iskolában magyar nyelvet tanító közönséges Professzornak az a szorgalmatossága, mely szerint a német ifjúságnak hasznára egy szép deákul és németül meg magyarázottat

³¹ Magyar Kurír 1801. február 10. 180–181.

³² A 158 lap terjedelmű mű felosztása: Mesék; Külömbféle példázatok; Az állatokról; Oktatósok az okos élet módgyára; Külömbféle versezetek.

³³ Vö.: BATIZI ANDRÁS: *Vályi András élete és munkái*. Bp., 1935. 19–20.

³⁴ Magyar Kurír 1793. november 12. 207–208.

Grammaticát írt Illyetén tízim alatt: Ungarische Sprachlehre, lateinisch und deutsch erklärt, von Georg Szeller K.O.O. Professor der ungarischen Wissenschaft, in dem A. Gimnasio zu Presburg. etc. Én ugyan mostani foglalatosságaim közt tsak fél napot sem fordíthattam ezen könyvetskének olvasására – írja Decsy – mindazáltal a mint futó szemekkel láttam, jó fundamentommal vagyon készítve, s méltó, hogy a magyar nyelvet kedvellő, s tanulni akaró ifjúság magának meg szerezze. Ezen kívül írt ezen hasznos tanító egygy más magyar könyvetskét is illyetén tízim alatt: Külömb külömb féle példázatok és oktatások, mesék, levelek, az állatoknak leírása, és versezetek. Ebben is szép magyarság uralkodik, és igen hasznos dolgok fordulnak elő, mind a világi történt dolgokból, mind a természet históriából mind az erköltsi tudományokból. Minden dolog az jegyzésekben deákul és németül vagyon meg magyaráztatva. – És így kettős haszna vagyon ezen könyvetskének, mivel nemtsak nyelvet, hanem egyszersmind dologot is lehet ebből tanulni.”

A bécsi *Magyar Hirmondó* három héttel később leleplezte a Szaller György féle könyv eredetét, bebizonyítva, hogy Vályi András tankönyvének rablókiadásáról van szó.³⁵

„Igaz, hogy a Garammatikát Szaller György Úr szedegette össze, de a Külömbféle példázatok, és oktatások, mesék, levelek sat. tízim alatt ki botsátott Könyvet nem, hanem Vályi András Úr a Pesti Mindenességben a Magyar Nyelvnek, és Nemzeti Litaraturának Professzora. – Ki tetszik ez nyilván abból a könyvből, a melynek ez a tízime: A magyar nyelvnek könnyen és hasznosan lehető meg tanulására vezető rövid ösvény, a vagy sokféle gyakorlások Példái a Magyar Könyvszerzők munkáiból. Pesten 1793. A ki nem hiszi, nyissa fel a könyvet... Arra való nézve, mivel érdemes Vályi Urat Könyvének alattomi utánna nyomtatása nagyon meg-károsította, ... kértetik a Hirmondó, hogy leg alább a szorgalmatosságot és fáradságának hirdetését néki tulajdonítsa a Publicum előtt.”

Erről az esetről mindeddig nem tudott tankönyvtörténeti szakirodalmunk.³⁶

A királyi katolikus gimnáziumokban az 1777-es Ratio szerint nem volt kötelező tárgy a görög nyelv, de rendkívüli tárgyként azért számos helyen sor került az oktatására. Az Erdélyre vonatkozó 1781. évi Norma Regia szerint viszont minden katolikus gimnáziumban kötelező volt oktatni. A protestáns kollégiumok középső szintjén is oktattak görögöt. Az első magyar nyelvű görög nyelvtan³⁷ szerzője Márton István pápai professzor, aki szerint többek között azért is szükség van a görög nyelv oktatására a középiskolákban, mert

„Lehetetlen... hogy a Magyar Nyelv az ő tudományos palléroztatására más nyelvek, nevezetesen a görög nyelv segítsége s világa nélkül fel- hághasson. A Magyar Nyelv elég bő, mert él, de Tudományos oldaláról gondoltatván szűk, mivel a tudomány szók szűk volta miatt sem filozófiánkat, sem törvényünket, sem theológiánkat, sem mathesisünket még magyar nyelvünkön nem írhattuk, míg tsak ezeknek formálásukhoz jobb szerentsévek Tudóssaink nem fognak, ... ezt pedig leginkább... a görög nyelvtől várhattuk.” írja Márton István görög tankönyve „Elő beszédében”.

³⁵ Magyar Hirmondó (Bécs) 1793. december 6. 807–808.

³⁶ Vö.: FEHÉR Erzsébet: *Magyar Nyelvű tankönyvek 1777–1848*. Bp. é. n. OPKM, 49–50.

³⁷ *A görög nyelv első kezdete a magyar ifjúság javára*. Kiadta MÁRTON István, a reformátusok pápai gymnasiumában philosophiát tanító professor. Győr, 1794. Streibig, 264.

A kötet megjelenéséről hírt adott a *Magyar Kurír*³⁸ is. A cikket maga a szerző írta, amelyben röviden ismerteti a művet. Megtudhatjuk, hogy a görög tankönyv „úgy készült, hogy a gyermekek is igen könnyen s nagy haszonnal tanulhassanak belőle, a nagyobbatskák pedig tsak nem minden tanító nélkül is.” A kötet első része eredeti görög szövegeket tartalmaz. „Ebben vagynak leg elől a hét Görög böltsek hasznos tanátsai; ... Plutarchusból egynehány gyönyörködhető anecdoták, Ezopusból 31 mesék, ... Anacreonból némelly könnyű darabotskák.” A második rész görög nyelvtan magyarul, a harmadik részt pedig görög–magyar szótár tölti ki. A könyv ára 30 kr. volt, tehát igen olcsón adták. Márton István görög nyelvkönyvének 1794-ben történt megjelenése után közel fél évszázadig nem jelent meg magyar nyelvű görög nyelvkönyv.

A természetre vonatkozó ismeretek a 18. század második felében kerültek be az alsó- és közép szintű iskolák tananyagába. A tantárgy három részből állt: növénytan (a plánták országa), állattan (az állatok országa) és ásványtan (a kövek és ércsek országa).

A Ratio Educationis által előírt latin nyelvű természetrajz tankönyv (*Elementa historiae naturalis in usum scholarum grammaticarum et gymnasiorum*) 1778-ban jelent meg három kötetben az Egyetemi Nyomdában, amelyet még további öt kiadás követett a század végéig. Ezt használták az ország összes katolikus gimnáziumában.

A protestánsok ekkor már arra törekedtek, hogy a természettudományokat, így a természetrajzot is magyar nyelven oktassák iskoláikban. A tantárgy első magyar nyelvű népiskolai tankönyve 1792-ben jelent meg és Gáti István írta.³⁹ Az ásványok, a plánták és az állatok világát áttekintő kis könyv végén az okos állatról, az emberről is olvashatunk érdekes fejtegetéseket kérdések és feleletek formájában, részben versbe szedve.

A gimnáziumok és középszintű iskolatagozatok számára szintén Gáti István írta az első természetrajz tankönyvet magyarul.⁴⁰

A korabeli természetrajz könyvek közül Európa-szerte nagy népszerűségnek örvendett Georg Raff könyve, amelyet 1799-ben Fábián József magyarra fordított. A *Természethistória a gyermekeknek* címmel Veszprémben megjelent művet⁴¹, 1837-ben és 1847-ben ismét kiadták. A gimnáziumok és középszintű iskolatagozatok számára készült, a természetrajz teljes anyagát részletesen tárgyaló könyv-

³⁸ Magyar Kurír 1794. március 28. 391–392.

³⁹ *Természet Históriája*, melyet a gyenge elmék kedvéért készített GÁTI István. Máramaros-sziget, 1792. 32. A könyv 1795-ben és 1798-ban is megjelent.

⁴⁰ *A természet históriája*, melyben az ásványoknak, plántáknak és állatoknak három világát azoknak meg-esmértető bélyegeivel, természetekkel, hasznokkal, hazájokkal rendbe szedve és gyenge elmékhez alkalmaztatva mind egygyütt magyar nyelven legelőször bocsátja ki GÁTI István. Pozsony, 1795. Weber Simon, 309.

⁴¹ *Természethistória a gyermekeknek*, melyet Raff György Kristián Göttingai tanító után némelly hozzáadásokkal és szükséges változtatásokkal a maga költségén magyarul kiadott és kinyomtatott FÁBIÁN József. Veszprém, 1799. Számmer Mihály, 669.

ről, maga a fordító tudósította a leendő olvasókat a *Magyar Kurír* hasábjain⁴². Fábián József azt hangsúlyozza, hogy „szükséges és hasznos a gyermekeket a természeti dolgokkal meg esmerkedtetni” de „még ez ideig sinszenek Nemzeti nyelvünkön olyan Könyvek, amelyek ebben a részben elégséges Út mutatók lehetnének.”⁴³ A 14 rézmetszettel illusztrált szép könyv drága volt, 2 forintba került. A szerző könyvének legnagyobb jelentőségét abban látja, hogy „az állatoknak és plántáknak neveit” a magyaron kívül németül és latinul is hozza.

A korszak legtöbb gimnáziumi magyar nyelvű földrajzkönyve a politikai földrajz anyagát nyújtotta a diákoknak. Európa országait mutatta be az első magyar nyelvű földrajzkönyv, mely 1791-ben jelent meg és szintén Raff német nyelvű munkája nyomán készült⁴⁴. (Feltételezhető, hogy ez is Fábián József fordítása.) Ezt még négy földrajzkönyv követte a századfordulói, egy Európa⁴⁵, kettő Magyarország⁴⁶ és egy Erdély⁴⁷ földrajzával foglalkozott.

A színvonalas középiskolai földrajzoktatást térképek és földgömbök segítségével lehetett a leginkább elősegíteni. Az első magyar felíratú földgömböt debreceni diákok készítették 1790-ben, és ez a felismerés hívta életre a debreceni református kollégiumban a rézmetsző diákok társaságát, hiszen a kollégium még a 18. század végén sem rendelkezett kézbe adható történelmi és földrajzi segédeszközökkel. A kollégiumi rézmetszés a századfordulón élte virágkorát. Ekkor az Eröss testvérek, János és Gábor körül egész kis kör alakult ki. Tagjai voltak: Halász István, Papp József, Pethes Dávid, Oláh István, Mikolai József és Vajai Imre. Munkájukat Budai Ézsaiás professzor támogatta. 12 térképet tartalmazó első munkájuk 1800-ban jelent meg. A *Magyar Kurír* 1801 márciusában⁴⁸ hosszú cikkben méltatta a kötet megjelenését. „A napokban akada kezünkbe egy negyedrétt formában metsződött kis Átlás, a mely tizenkét mappából áll.” – írja a szerkesztő.

„Az egész titulussát ide írjuk, a mely ez: Oskolai új Átlás, az alsó Classisok számára, Metsződött és nyomtatódott a Ref. Collégiumban Eröss Gábor, Halász István, Pap József és más Togátus Deák Ifjak által T.T Prof. Budai Ézsaiás Class. Isp. vigyázása alatt. Debreczenben MDCCC. Gyönyörködve vizsgáljuk ezen közjóra törekedő Togátus Deák Ifjak igyekezeteknek első zsenéjét, s meg sem állhatjuk, hogy a melyek előttünk az ő fáradozásairól tudva vagynak, azokat a mi érdemes olvasóinkkal is az ő ditséretekre ne közöljük.”

⁴² *Magyar Kurír* 1799. augusztus 2. 159–160.

⁴³ A szerző valószínűleg nem ismerte Gáti István korábban megjelent természetrajz könyveit.

⁴⁴ Raff György *geografiája a gyengébb elmékhez alkalmaztatott és magyarul kiadatott*. Vátz, 1791. Ambro Ferentz, 224.

⁴⁵ NÉMETH László: *Az európai nevezetesebb országoknak rövid leírása*. Sopron, 1795. Szisz Klára, 595.

⁴⁶ *Magyarország földleírásának rövid rajzolatja*. Kibocsájtotta német nyelven is SZALLAR György. Pozsony, 1796. Schauff János, 249.; BARANYI László: *Rövid magyar Geographia*. Pest, 1796. Trattner.

⁴⁷ *Erdély ország esmértetésének zsenéje*. Írta ÉDER József Károly a szebeni nemzeti oskolák igazgatója. Kolozsvár és Szeben, 1796. Hochmeister Márton, 53.

⁴⁸ *Magyar Kurír* 1801. március 3. 275–277.

Ezután a szerkesztő arról ír, hogy az ifjak azért is megérdemelnek minden dícséretet, mert a rézmetszés mesterségére senki sem tanította őket, „egyedül a magok próbálgatásai, és más olyanoktól való kérdezősködéseik által, a kik a metszés mesterségéről valamit tudnak, mentek annyira, hogy már utóbbi munkáik valósággal szépek.” Karacs Ferenc példája is bátoríthatta a fiatalokat, aki debreceni diák korában szintén magától tanulta meg a rézmetszés alapjait, és most már országos hírvű mester. A legszebb azonban az, írja a szerkesztő, hogy nem az anyagi haszonért készítették az atlaszt, hiszen azt „csak négy Krajtzáron adják el a tanuló gyermekeknek, és így a magok munkájokért leg kisebb jutalmat sem vesznek.” A cikkből azt is megtudhatjuk, hogy a kollégium a papírt ingyen adta az atlaszhoz, és azt is, hogy az ifjak most egy újabb „Ó Átlás metszésében foglalatoskodnak”⁴⁹. Végül a szerkesztő annak a nézetének ad hangot, hogy sokkal több ilyen „közhasznú hazafiúi fáradozásokra” lenne szükség.

Miután a teljesség igénye nélkül áttekintettük a 18–19. század fordulóján megjelent magyar nyelvű tankönyvekről – a korabeli magyar sajtóban – megjelent híradásokat, elmondhatjuk, hogy sajtónk minden jelentősebb tankönyvről közölt hosszabb rövidebb ismertetést, méltatást. Nagy szerepe volt ezeknek a közleményeknek, hiszen az ország egymástól távol eső vidékein lévő iskolák tanárai többnyire csak ezekből az újsághírekből értesülhettek az elkészült munkákról, és csakis így rendelhették meg az új könyveket tanulóik számára. Neveléstörténeti szempontból is nagy jelentősége van a tankönyvekről szóló sajtóközlemények feltárásának és feldolgozásának, hiszen számos olyan adat és tény bukkan fel ily módon, amelyek kiegészítik és módosítják tankönyvtörténeti kutatásaink eddigi eredményeit.

⁴⁹ 1801-ben jelent meg az *Oskolai Ó-Átlás* szintén 12 térképpel. 1804-ben készült el a 24 lapos, 12 térképből álló *Oskolai Magyar Új Átlás*. A rézmetsző diákok tankönyveket is illusztráltak, így SZENTGYÖRGYI József orvos *A legnevezetesebb természeti dolgok esmérési* című népiskolai tankönyvét 1803-ban. A kötet 19 képtáblájának 100 állatképét az Eröss testvérek készítették. Ezek felhasználásával készült EMÖDI István *Természethistória I. rész* (Sárospatak, 1809) című tankönyve is. Szentgyörgyi könyvének kéziratban maradt második részéhez 1814-ben Eröss Gábor készített növényeket ábrázoló táblákat. Eröss Gábor Csokonai két verseskötetét is illusztrálta. A rézmetsző diákok társulata 1812-ben oszlott fel.

KATALIN FEHÉR

**Nos manuels scolaires de langue hongroise et la presse au tournant du XVIIIe
et du XIXe siècles**

Le derniers tiers du XVIIIe siècle et la première décennie du XIXe est une époque intéressante et importante de l'histoire des manuels scolaires hongrois. C'est à cette époque qu'une tradition séculière – l'exclusivité de la langue latine dans les manuels – commençait à cesser. Dans notre patrie aussi, une lutte commençait pour introduire la langue hongroise, outre dans les écoles élémentaires, dans les institutions de l'instruction moyenne et supérieure aussi. Au cours de cette lutte, outre les manuels de langue latine et allemande, les manuels de langue hongroise apparaissaient dans un nombre croissant dans nos écoles imbues de l'esprit des Lumières, qui voulaient entreprendre des connaissances scientifiques modernes. Dans son étude, l'auteur démontre que dans la presse contemporaine, la plupart des manuels importants furent analysés et appréciés. Ces rapports avaient un grand rôle, étant donné que les professeurs des écoles de province n'avaient pour la plupart d'autre moyen de se renseigner sur les manuels nouvellement apparus, et ils ne pouvaient commander des livres nouveaux qu'à la base de ces informations de presse. La découverte et l'élaboration des communications de presse se rapportant à l'apparition des manuels scolaires nouveaux est d'une grande importance du point de vue de l'histoire de la pédagogie aussi, souligne l'auteur, parce que de nombreux données et faits surgissent de cette manière qui complètent et modifient les résultats jusqu'ici obtenus de nos recherches se rapportant à l'histoire des manuels scolaires.

MOLNÁR JULIANNA–VARJU ZSUZSANNA

Az olvasás és a könyv szerepe a dualizmus-kori polgárság magánéletében

Az utóbbi években a művelődéstörténetnek az irodalommal kapcsolatos felfogása sajátos átértelmeződésen ment keresztül. A figyelmet elsősorban nem a műre és az alkotóra, hanem a befogadóra, a „fogyasztóra”, az olvasóközönségre irányítja. Mint Hanák Péter fogalmazott, nemcsak arra kíváncsi, hogy valamely korban a szellemi elit mit alkotott, hanem arra is, hogy a társadalom ebből mit használt, hogyan élt vele, gondolkodott róla. Korszakunkban a könyvekhez való viszonyulás kettőssége figyelhető meg: a könyvnek mint szellemi értékhordozónak a felfogása mellett megjelenik a könyvnek mint materialitásnak a definiálása is. Vállalt feladatunk ebből adódóan az, hogy megnézzük, milyen a könyvnek mint kulturális üzenethordónak és mint tárgynak a megjelenése a nagyvárosi középrétegek életében.

A dualizmus korának negyedszázada volt az a kor, amikor Magyarországon a nyomdászat gépesítése és szabad iparrá nyilvánítása, a könyvkiadás és könyvkereskedelem kapitalizálódása, a könyvek és sajtótermékek üzleti versenytárggyá válása megteremtette az alapot a tömeges méretű olvasásra. A közoktatás kötelezővé tétele és általános fejlődése pedig – elvileg – lehetővé tette, hogy mindenki olvasóvá válhasson, illetve igényesebb olvasóközönség is kialakuljon. Az írni-olvasni tudók száma nem ekvivalens az olvasók számával; általában a könyvvásárlók számát a kiegyezés idején mintegy százezerre becsülték.¹ A részleges analfabéták és az alig 2–3 osztályt elvégzők nagy száma, a közép- és felsőfokú oktatás elmaradottsága, az úgynevezett művelt közönség kétnyelvűsége s az olvasás iránt érdektelenek nagy táborának következtében a könyvkiadás főként a középrétegekre támaszkodhatott – amint ezt a fennmaradt kiadói jegyzékek is tanúsítják. A polgárosodással együtt járó társadalmi, gazdasági és kulturális változások a könyvek és időszaki kiadványok iránti érdeklődés és igény megnövekedésével járt együtt; olvasó tömegek alakultak ki – s a tömeges olvasás kielégítésére hivatott irodalmi műfajok, s a tömeges termelést lehetővé tevő egyszerű, olcsó alapanyagokból olcsón előállítható és eladható nyomdatermékek jelentek meg. A dualizmus korát egészében jellemző „kettősség” ezen a területen is jellemző. Irodalomtörténészek által régóta megállapított, hogy ebben az időszakban az irodalom kettészakadt – egyfelől kialakult egy szűk

¹ KELETI Károly: *Hazánk és népe*. Pest, 1871. 387.

rétegre alapozó, európai színvonalú, modern, művészi irodalom, mely alkalmas volt a nemzetközi reprezentációra is, másfelől pedig létrejött és korábban nem tapasztalt mértékben elterjedt az alacsony színvonalú, ámde csillogó, könnyen befogadható lektűr- és ponyvairodalom. Nem feladatunk, hogy ezekről esztétikai ítéleteket alkossunk – szempontunkból mindössze annak a megállapítása fontos, hogy ez az irodalom létrejött, s mivel a kiadványok cím- és eladott példányszám adatai alapján egyaránt kelendőnek bizonyultak, bizonynyal volt rájuk igény is; – tehát nem lehet őket nem tudomásul venni. 1873-ban az irodalom helyzetét a kortárs a következőképpen festette:

„Ha arról volna szó, hogy irodalmunk extensív gyarapodásából ítéljük meg a haladást, akkor a lefolyt évek nincs oka pirulni elődei mellett; a hírlapok, folyóiratok és könyvek száma folytonos emelkedést mutat... Ha az írói termelés irányát és a könyvpiaci forgalmat vizsgáljuk, azon tapasztalatra jövünk, hogy mi még mindig csak a kezdő nemzetek közé tartozunk. A szorosan vett szakirodalomnak van közönsége, mert az a praktikus hivatással függ össze; a költészet csak divaticsk; a tulajdonképpeni olvasmányok a regények zibvásárjáról kerülnek.”²

De 1900-ban Hevesi Sándor is hasonlóan panaszkolt a *Magyar Salon* hasábjain:

„Az irodalom iránt való közönyösség. Erről lehet beszélni, mert nincs rá mentség. Van is, volt is irodalmunk, erősebb, egészségesebb, mint amilyen képzőművészetünk... Százötven esztendő alatt csodákat művelt ez az irodalom. Biztosította halhatatlanságunkat... És mégis azt kell mondanunk, hogy Magyarországon nincs nagy becsülete a könyvnek. Nem azokra nézve mondjuk ezt, a kik nem olvasnak, hanem azokra nézve, a kik olvasnak. A ki nem olvas könyvet, majd olvas valamikor, s lehet, hogy jó könyvolvasó válik belőle. A nem olvasók sokasága olyan terület, melyet még nem puhított meg a kultúra. Abból még lehet valami. Sokkal kétségbeesőbb a könyvolvasók léhasága. Ezek közé kell számítani az újságírókat és a kritikusokat is. Ezek olvasnak, de nincs benne köszönet. Nem tesznek különbséget a konkoly és a buta [!] között. Irka-firka és az irodalom egészen összekeveredett... Pár esztendővel ezelőtt megjelentek Jókai Mór munkái száz kötetben. De nem tudunk arról az egy kötetről, mely megjelent volna annak a száznak a nyomában mint esztétikai és kritikai feldolgozása Jókai Mór irodalmi munkásságának.”³

A megjelenő könyvek nyelvi megoszlását erősen befolyásolta az a tény, hogy évszázadokon keresztül a latin, illetve a német volt a magyarországi hivatalos nyelv; ennek következtében körülbelül korszakunk feléig a német nyelvű, illetve erről fordított művek túlsúlya jellemző. Természetesen befolyásolta ezt az is, hogy maga a nyomdászat és könyvkiadás is német területről került hozzánk. György Aladár 1873-ban panaszkolja a következőket:

„A magyar irodalom ma rabszolgája a németnek. Olvasó-közönségünk s íróink hasonlíthatatlanul nagy része e roppant szorgalmu s műveltségű, de a természettől korlátozott nép gondolatmenetében nőtt fel s ahoz ragaszkodik; könyvtárainak a külföldi irodalomból csak is e nép műveit terjesztik, s a sokkal szellemdusabb s tartalmasabb angol irodalmat csak igen kevesen ismerik(...), „mily csekély ama szám, mely a ma-

² NÉVY László: *Régi dolgok új kiadásban. I.* = Figyelő 1873. jan. 5. 1. sz. 1–2.

³ HEVESI Sándor: *Irodalom és közönség.* = Magyar Szalon 1900. 34. köt. 475.

gyar irodalmat képviseli. – Egyetlen német nyelvű s itt a magyar fővárosban megjelenő napilapnak csaknem annyi olvasója van, mint az összes magyar napilapoknak s a legelterjedtebb magyar lap nem képes annyi előfizetőt felmutatni, hogy e kis hazában csak két községre is egy példány jusson. Nemcsak tudományos irodalmunk, de a sokkal hálsabb szépirodalomnak is tengődnie kell és tengődni fog ily körülmények között...”⁴

A hetvenes évek e felismerésének következtében – s a Deák-párt angломán érdeklődésű tagjainak hatására is – kezdik meg angolszász szerzők műveinek – irodalmi és szakjellegű munkáknak egyaránt – nagyobb mértékű kiadását. A *Magyar Könyvészet* adatai szerint felfedezik az orosz irodalmat is, a nyolcvanas évek végétől pedig erőteljes francia irodalmi hatás figyelhető meg. Ennek egyik markáns jele, hogy az ún. „jobb körök” elsősorban francia regényeket olvastak – persze fordításban: németül vagy magyarul. Féval, Gaborieau, Gondrecourt, Montépin, Ponson du Terrail ugyan nem a francia irodalom élvonalát alkotják, de a kedvencek kétségtelenül ők voltak. Nagy érdeklődés kísérte a Pitavalt (Világhírű bűnesetek tárháza – fogalommal lett), illetve Sanson hatkötetes könyvét, *A vérpád titkát* (Sanson több nemzedékre visszavetíthető hóhérdinasztia leszármazottja volt – tk. családi emlékiratokat jelentetett meg). A kiegyezést követően az olvasóközönség mennyiségi növekedése mellett fokozatosan minőségi változások is végbementek nyelvi téren: a külföldi lektűrök egyre gyakrabban jelennek meg magyar nyelven.⁵ A leggyakrabban előforduló nevek: Dumas père, Hahn Ida, Paul de Kock, Eugénie Marlitt, Octave Feuillet, Victor Cherbuliez, Spielhagen, Luise Mühlbach, Georges Ohnet. S a német–magyar kapcsolatok egyik színező eleme, hogy míg nálunk Eugénie Marlitt⁶ keresett, addig német nyelvterületen Beniczky Lenke művei terjednek fordításokban.

A század végére terjedt el Magyarországon egy-egy író műveinek, egy-egy szakterület kiadványainak stb. sorozatban történő kiadása, részint az eredményesebb terjesztés, részint pedig a differenciáltabb olvasói igények kielégítése céljából. A sorozatok kiadásai üzletileg kétségkívül eredményes vállalkozások voltak – kortársi megítélésük azonban tartalmazott negatív felhangokat is. Ilyen például a következő:

„Ne nyúlj soha vak bizalommal az olyan gyűjteményes vállalatok után, melyek kitűnő írók nevével kérkedve ilyen-olyan jeles regényeket ígérnek. Lehet, sőt rendesen van is bennök egy-két jóra való munka, – hanem aztán mennyi szemét! Részemről sohanem adnám az ifjúság kezébe úgynevezett „összes kiadásait” még klasszikus íróinknak sem. Mindennek van alja. Az irodalom- és művelődés-történet kutatóihoz illő és érdemes munka az aranyból kivetni a salakot vagy a sárból is kiszedni az aranyat, de az ifjúság ne járjon utána, mert sáros lesz, – és az aranyat mégse találja meg.”⁷

⁴ GYÖRGY Aladár: *Irodalmunk demokratisálása*. = Figyelő 1873. aug. 3. 31. sz. 361–362.

⁵ A külföldi szerzők műveinek nagyarányú kiadását az is segítette, hogy Magyarország ekkor még nem csatlakozott az 1886-ban megalakult Berni Unióhoz, így műveik kiadását 1922-ig tk. kötelezően csak a fordítói honorárium terhelte.

⁶ 1906-ban 10 kötetes összkiadással is tisztelték előtte.

⁷ KISFALUDY Árpád Béla: *Levelek hugomhoz az olvasásról*. Bp. 1888. Szent István Társulat, 95.

A könyv olvasás a korszakban már nem közügy, szinte teljességgel visszavonult a magánszférába. A napi- és hetilapok esetében azonban ellenkezőleg, a nyilvános társadalmi terek, elsősorban a gazdag lapkínálattal rendelkező kávéházak adják a színteret. Az olvasási és ízlésvizonyokról korabeli híradások nincsenek, a kritikusok dohogása inkább csak nevelő szándék, mintsem konkrét vizsgálatokon alapuló helyzetjelentés. A századfordulóra születik meg az érdeklődés a szélesebb olvasórétegek ízlése iránt – ekkorra válik érezhetővé teljes komolyságában az irodalom kettészakadásának problémája, ekkortól találunk adatokat arra, hogy az írók, kritikusok kezdik differenciáltabban látni az olvasói igények, s ennek megfelelően az irodalom rétegezetttségét. A korabeli sajtó állandóan foglalkozik az olvasóközönséggel. Az *Ország–Világ* pl. „Egy józan családapa” panaszait közli, aki szerint családja teljesen megkötyagosodott a sok sárga-füzetes limonádé-irodalomtól, Ponson du Terrail, Montépin, Feval, Feydeau alakjainak modorát vették fel, sóhajtoznak, s ha az apjuk szól hozzájuk, csak legyintenek, mert ő műveletlen. A józan családapa – akin erősen érződik Molière *Kényeskedőjének* ismerete, s aki valószínűleg az egyik szerkesztő – felhasználja az alkalmat a jó irodalom propagálására is; a külföldiek közül Dickenst, Dumas-t, Victor Hugót, Balzacot, Thackeray-t, George Sandot, Walter Scottot ajánlja, „akiknek művei bárhol megkaphatók”. Mindenekelőtt azonban a magyar szépirokat rekommandálja: Jókait, Gyulai Pált, Kemény Zsigmondot, Eötvöst.

„Családok, kaszinók, olvasókörök, ifjúsági egyletek, ébredjetek föl és tekintsetek a hazai szépirodalomra, mely csak reátok vár, hogy újabb erővel megkezdje és folytassa működését, melyet a Ponsok és társai eddig megnehezítettek!”⁸

A szerzők az olvasóközönség növekedésével arányosan annak műveltség- és ízlésbeli felhígulását állapítják meg. Sokan egészen lehangoltan, főleg a *Figyelő*⁹ szerkesztőségében: szerintük a közönség felületes, egymás után falja a regényeket, elolvas mindent, de nem gondolkodik el rajtuk, ezzel az egész regényirodalom hitelét aláássák; mivel a közönség állandóan új olvasmányokra vágyik, az írók egymás után írják regényeiket, aprópénzre váltva tehetségüket, hamar kiégnek, ezzel az irodalom színvonala is állandóan csökken. Az igazi, nemes, nagy alkotások helyett a mulékony irodalmi termékeket olvassák, sőt, kifejezetten ezeket keresik az emberek. Ambrus Zoltán jóval később hasonlóan fogalmazott:

„Van a mi íróinknak nagy hazai reklámjuk, messzire hangzó, imponáló sikerük, van elég nagy közönségük és egy egész ország hódolatának mondható igazi elismerésük? A legnagyobbjainknak sincs. A legnagyobbjaink is hidegen hagyták az ország lakosságának túlnyomóan nagy részét még a legműveltebb elemek majoritását is, mert itt az irodalom még a műveltebbek majoritásának is Hekuba. A főnemességnek, a dzsentrinek, a honoráciorok nagyobb részének, a polgárságnak, – a szegényebbek világáról nem is szólva – mondhatni: a műveltebb férfiak kilencvenöt százalékának soha se kellett a magyar irodalom, nálunk csak a műveltebb asszonyok, leányok és

⁸ Közli LÁSZLÓ Mihály: *Mit olvassunk?* = *Ország–Világ* 1880. 3. füz. 67–70.

⁹ Pl. Cs. J. *Modern írók, modern közönség* című írása. = *Figyelő* 1875. okt. 10. 41. sz.

fiatalemberek egy kis töredéke akarta a mi íróinkat. Újabban már az utóbbiak se olvasnak, s ha a zsidóság egy része nem gyarapította volna valamelyest az „olvasóközhöz”-et, ilyenről talán nem is lehetne beszélni.”¹⁰

Az olvasási szokások feltárására tett első kísérletre 1893-ban, *A Hét* hasábjain bukkanhatunk; ez és a következő vizsgálódások a különböző szerzők kedveltségét, elterjedtségét próbálták megállapítani. Az olvasói érdeklődés témára orientált megoszlása csak jóval később került elő.

Kiss József felhívó cikkében a következőket írta:

„Az egyetemes, minden irodalmi ágat magába foglaló világirodalom melyik könyve az, mely igen tisztelt uramnak mindenekfelett kedves? Melyik az a hét könyv, melyet megtartana, ha a hét könyvön kívül minden egyéb irodalmi műtől mindörökké megválni volna kénytelen?”

Az ankét célja az volt, hogy a válaszokból köveztetni tudjanak arra, hogy „mely kulturirányzatok hatottak közre a mai Magyarország kulturállapotának, az uralkodó felfogásoknak megerősítésére” 43 író, publicista, tudós, színész válasza jelent meg. Mint láthatjuk, a vizsgálat nem a nagyközönségre terjedt ki, csupán kiválasztott, az irodalmi és művészeti életben aktívan résztvevő személyeket kérdezett meg. Vizsgálati módszerét tekintve hasonló típusú 1904-ből Gyalui Farkas *Legkedvesebb könyveim*¹¹ című gyűjteménye, illetve 1918-ból Kőhalmi Béla *Könyvek könyve* című kiadványa. A három vizsgálat eredménye összegezve: a tíz legkedveltebb szerző:¹²

A Hét (1893)	Gyalui Farkas (1904)	Kőhalmi Béla (1918)
Shakespeare 65% Biblia 37,5% Arany János 35% Goethe, Petőfi 32,5% Jókai Mór 25% Dickens 22,5% Heine 17,5% Dante, Hugo 15% Macaulay 12,5% Byron, Carlyle, Cervantes, Tolsztoj 10%	Dickens, Jókai 58,8% Shakespeare 55,9% Petőfi 52,9% Biblia 41,2% Arany, Vörösmarty 35,3% Heine 29,4% Deforé, Goethe, Jósika 26,5% Bajza, Byron, Cervantes, Eötvös, Schiller 17,6% Börne, Cooper, Dumas, Dosztojev-szkij, Kisfaludy Sándor, Kölcsey, Lamartine, Scott, Sue 14,7% Berzsenyi, Carlyle, Kisfaludy Károly, Macaulay, Széchenyi, Taine, Tompa 11,8%	Goethe 62% Arany János, Jókai 56,3% Shakespeare 54% Dickens 43,7% Tolsztoj 41,4% Petőfi 40,2% Dosztojevskij 36,8% Biblia 34,5% Flaubert 28,5% Ady, Vörösmarty 27,6%

¹⁰ AMBRUS Zoltán: *Vezető elmék*. Bp. 1913. Révai, 371.

¹¹ GYALUI Farkas: *Legkedvesebb könyveim* (34 magyar író- és művésznék e könyv számára írott cikke olvasmányairól). Bp. [1904.]

¹² A vizsgálatokról l. még UGRIN Aranka: *Olvasmányok, könyvélmények*. = Irodalomtörténet 1976. 3. sz. 689.

Ezeknél a körkérdéseknél szélesebb körben vizsgálódott 1903-ban Mikes Lajos, aki egy könyvvásárlási statisztikáról számol be, melyet a Lampel-Wodianer kiadó „Magyar Könyvtár” című sorozatának 350 füzetéről készítettek.¹³ A füzeteket kelendőség szerint négy csoportba osztották. A legkelendőbbnek mutatkozott:

Du Maurier–Potter: Trilby
 Rostand: Cyrano
 Maeterlinck: Monna Vanna
 Oscar Wilde: Lady Windermere legyezője
 Brieux: A vörös talár. A bölcső
 Sipulusz humoreszkjei
 Mikszáth munkái
 Conan Doyle detektívregényei
 Kipling: A dzsungel könyve
 H. G. Wells kalandregényei
 Gorkij elbeszélései
 Barnum önéletrajza

Látható, hogy a szórakoztató irodalom áll az élen. Kelendőség szempontjából még e csoportba lehet sorolni Apponyi Albert válogatott beszédeit, Beöthy Zsolt Wesselényi Miklósról szóló emlékbeszédét, sőt, még a régi magyar krónikák ekkor megjelent, első magyar fordításait is. (Anonymus, Kézai, Szalárdi Krónikák, Bécsi Képes Krónika, Apor Metamorphosis, Brodarics István és Cserei Mihály históriája, Galeotto Marzio művei.)

A második csoportba a közepes kelendőségű műveket sorolták, a következő szerzőktől:

Ambrus Zoltán, Bársony István, Herczeg Ferenc, Szomaházy István, Gvadányi: *Peleskei nótárius*, Murai Károly: *Huszárszerelem* (vígjáték), Anatole France és Maupassant novellái, Dumas: *Kaméliás hölgy*, Molière és Shakespeare drámái, Byron: *Manfréd*, Keleti Gusztáv esszéje id. Markó Károlyról.

A harmadik csoportba a nehezen elkelő művek tartoztak Bródy Sándor, Dosztojevszkij és Csehov szerzőségével.

Az „alig fogytak”, negyedik csoportot Kabos Ede, Kóbor Tamás, Thury Zoltán, Tolnai Lajos, Vértesi Arnold, Kielland, Ibsen alkotja.

Már szélesebb körű Gulyás Pál „Kik a legnépszerűbb írók?” című cikkének vizsgálati területe; 1911-ben 263 könyvtárban végzett felmérése szerint a legkevesebb szerzők:

Jókai Mór	232
Mikszáth Kálmán	145
Benedek Elek	134
Verne Gyula	104
Gárdonyi Géza	84
Gaál Mózes	77

¹³ MIKES Lajos: *Mit olvas a nagyközönség?* = Politikai Hetiszemle 1903. okt. 18. 9–10.

Vas Gereben	66
Rákosi Jenő és Viktor	50
Herczeg Ferenc	39

A fenti adatok alapján a korabeli érdeklődésről általában a következők mondhatók el: az ízlés elsősorban konzervatív, kedvelt az anekdotikus-romantikus stílus. A századvég jelentősebb írói (Bródy, Ambrus, Szini stb.) nem, vagy csak kisebb mértékben szerepelnek. Igen erős a kortárs magyar klasszikusok dominanciája (Jókai, Mikszáth, Arany) – ez utóbbinak részben okozója a Jókai-, illetve Mikszáth életmű-sorozat folyamatos megjelenítése is. A 19. századi nagyrealizmus (pl. Balzacot nem említik, Zolát sem, utóbbi tiltott lévén) hiányzik az olvasmányok közül, ugyanakkor a kortárs orosz irodalom népszerű (legalábbis eladható) – Dosztojevszkij, Tolsztoj, Turgenyev egyaránt előfordul. Domináns műfaj a regény; a versolvasás háttérbe szorult. „A naturalizmussal itt-ott már átszőtt, de alapjában véve romantikus és konzervatív volt a hazai közízlés és olvasói igény akkor, amikor Ady és a Nyugat ‘új időknek új dalaival’ zászlót bontott.”¹⁴

A reformkor idején a komoly műveket ajánlották a nőknek, most a női olvasás kizárólag a könnyű lektűrök körére terjed ki. Ez egyben jelzi a női szerepek megváltozását is: a közfelfogás számára a nő többé nem védangyala és támasza a férfinak, hanem az őt jogosan megillető komfort része. Kortársi megítélés szerint nem a legkifinomultabb irodalmi ízlés jellemzi a hölgyeket. Íme, 1873-ból egy vélemény:

„A Mária Valéria-utca élelmes könyvkereskedője bizonyosan jobban le van kötelezve hölgyeink iránt, mint a magyar classicusok kiadója. Azonban az is igaz, hogy a botránysosan elhanyagolt m a g y a r nőnevelés édes-keveset tett még arra nézve, hogy a magyar irodalomnak Eleonora-lelkeket adjon.... Az előítélet az olvasás, különösen a nők olvasása ellen e regényhajhászon, ezen kölcsönkönyvtárságon alapszik [kiemelés tőlünk], ezért épen nem indokolatlan. (...) Épen a lányokat kell korán hozzászoktatni, hogy komoly dolgot komolyan olvassanak. Életrajzok, utleírások vannak itt különösen helyőkön. A nő valóságos műveltsége nem az olvasott könyvek hosszú sorában áll, ...”¹⁵

A közép- és felsőbb szintű leányiskolák és a gazdasszonyképzők az irodalmi, a művészeti és a tudományos ismeretek átadása terén sok hiányosságot mutattak. Az elmélyült olvasás, a komoly művek iránti érdeklődés felkeltése, amit a már idézett szerzőkön kívül még sokan hiányolnak, a következő majd’ 20 év alatt sem valósult meg. 1892-ben György Aladár ezt így fogalmazta meg:

„Századunk egyik büszkesége, a középosztály női felének felemelése az általános kulturmunka harcosai közé szintén éri az általános szabály bénító hatását. A művelődés hatása alatt túltengő hatalommá lett a kölcsönkönyvtárak színvonalán álló napi jelentőségű szépirodalom, nagy íróink művei szokatlan díszben jelennek meg, hogy divatcikkiei legyenek a szalonok asztalainak, nem olvasás, de megbámultatás

¹⁴ SIMON Zoltán: *Az irodalom peremvidéke*. Bp. 1990. Múzsák, 83.

¹⁵ NÉVY László: *Régi dolgok új kiadásban. II.* = Figyelő 1873. jan. 12. 2. sz. 13–14.

czéljából s a szívet és lelket képző intézetekből jeles számmal kerülnek ki a kékhárisnyások, kiknél mintha természetellenesen fejlődnek vissza a női nem veleszületett ösztöne, a család és a tűzhely szeretete.”¹⁶

György Aladár éles kritikája természetszerűleg túloz, torzít is kicsit. A kortárs bírálja társadalmát, s a női olvasás, a nők irodalmi neveltetése hiányosságainak bemutatása során nem tér ki arra, hogy a nőnevelés-oktatás színvonalához, illetve megfogalmazott céljaihoz képest már az is eredménynek tekinthető, hogy egyáltalán olvasnak. A mai olvasápszichológiában kettős kötődésnek nevezett olvasói magatartást is bemutatja:

„(...) szégyennek tartaná bármely középosztályú nő, ha a modern magyar irodalom történetében nagyobb fokú járatlanságot árulna el, irodalmi ismereteit a nagyobb rész túlnyomólag a lapokból meríti s könyveket főképp azért vesz, hogy szalonjának asztalát díszítse velük.”¹⁷

A kritikák mellett más természetű vállalkozások is sejtetik, hogy korszakunkban a nők olvasóvá nevelése nem lehetett lényegtelen társadalmi kérdés. Jelzi például az is, hogy a Szent István Társulat 1888-ban megjelentette Kisfaludy Árpád Béla *Levelek hugomhoz az olvasásról* című munkáját. A pedagógiai célzatú mű – amelyből már idéztünk – konzervatív-katolikus szemszögből kívánja közérthetően tárgyalni az olvasás alapvető kérdéseit: miért, hogyan, miket olvasson egy művelt és továbbművelődni vágyó úrilány, s mindezt összeköti világnézeti neveléssel és jó tanácsokkal is. Az olvasás kegyes dicsérete mellett felsorolja annak veszélyeit is – különösen az önálló olvasástól és véleményalkotástól óv, ajánlva, hogy minden esetben támaszkodjanak idősebb, tapasztaltabb asszonyok véleményére, mert így „kisebb a tévútra jutás esélye”.

Néhány gondolata:

„A legtöbbben nem azért vesznek ma könyvet kezökbe, hogy annak sorai közt a gondolatok mélységébe szállva keressék a lélektápláló igazságokat; sem az ékesszólás számára nem keresnek benne ragyogó eszméket; sem pedig valamely életpálya főadatainak okszerűbb megoldásához nem érnek tőle útmutató segítséget. Ugyan mi tehát a céljuk? ‘Mulatva okulni’ – ez a jelszó (...) És senkinek se jut eszébe az ilyen számítás jogosultságát kétségbe vonni; sőt, az általános elismerésnek hangosan szóló bizonyossága az ‘ismeretterjesztő’ irodalom.”¹⁸

„A szertelen mohóság az olvasásban, mely napjainkra valóságos betegséggé lőn (...) már csak mint idővesztő szenvedély is igen veszélyes. Rabbá tesz, és sokszor a legfontosabb kötelességeink teljesítésében akadályoz (...) A mohó olvasónak sem ideje, sem képessége az okos választásra.”¹⁹

„Ki a könyvek között csak a regényt, a regényben csak a mesét, a mesében csak az érdekesítő bonyodalmat, izgalmas jeleneteket keresi: az már előre lemondott minden hasznáról az olvasásnak.”²⁰

¹⁶ GYÖRGY Aladár: *A nők irodalmi nevelése*. = Magyar Szalon 1892. 17. köt. 81.

¹⁷ GYÖRGY Aladár: *i. h.* 85.

¹⁸ KISFALUDY Árpád Béla: *Levelek hugomhoz az olvasásról*. Bp. 1888. Szent István Társulat, 11.

¹⁹ KISFALUDY Árpád Béla: *i. m.* 28–30.

²⁰ KISFALUDY Árpád Béla: *i. m.* 98–99.

A női olvasás felvázolt szomorú állapotát vidámabb színekkel egészíti ki az, hogy 1890-ben megalakult a Műbarátok Köre, igaz, a főúri hölgyek körében. Célja a nemzeti irodalom és művészetek iránti közérdeklődés felkeltése, az ízlés fejlesztése és az ifjú tehetségek támogatása volt.²¹

A polgári családi-házikönyvtárak méreteiről és tartalmi összetevőiről konkrét adataink nincsenek,²² a korabeli visszaemlékezések, naplók, levelek szolgáltathatnak némi adalékot e kérdésben. Ilyen az 1994-ben közreadott, a Táncsics Eszter–Csorba Géza házaspár²³ által 1873–1876 között vezetett napló,²⁴ amely az értelmiségi-hivatalnok család mindennapi életét dokumentálja. Ebben 27 szerző 45 művét említik. A legtöbb művel Jókai (10 mű) és Ponson du Terrail (5 mű) szerepelt. Rajtuk kívül 1–2 Auerbach, Beöthy Zsolt, Berzelly Jenő, Cherbuliez, Degré Alajos, Daudet, a két Dumas, Gaborieau, Jósika, Paul de Kock, Kvassay Ede, Madarassy Klotild, Mark Twain, Prém József, Sauniere, Shakespeare (a Hamlettel), Sue, Szabó Richard, Táncsics Mihály, Toldy István és Verne említetik. A napló szövegéből kiderül, hogy a műveket együtt olvasták (pontosabban: felolvasták egymásnak), tehát nem lehet elkülöníteni a férj, illetve a feleség érdeklődési körébe tartozó műveket. Olvasási szokásaik fontos összetevőjét jelentették az időszaki sajtótermékek – 32 magyar napi-, illetve hetilapot, valamint 4 német nyelvűt neveznek meg; ezeket leggyakrabban a – szintén együtt látogatott – kávéházakban olvasták el, amelyek a nyilvános olvasás kulcsfontosságú intézményének tekinthetők; sajátos, hogy a könyvtárakat egyszer sem említik.

A könyv nemcsak olvasmányként, de egyre gyakrabban berendezési tárgyként is megjelenik a korszak közízlését alakítani kívánó szakírásokban. A korabeli közízlést legadekvátábban kifejező „ízlésnevelő” könyvek szerzőinek, pl. Wohl Jankának, Beniczky Irmának, illetve Faylné Hentaller Máriának a véleménye szerint két helyen képzelhető el könyv: a „komoly” művek a férfiszobában, a lakás díszéül is szolgáló albumok, díszkiadványok pedig a szalonban. Erre a korszakra alakul ki az a szokás, hogy a Biblia elkerül a lakás reprezentatív helyiségeiből, a teljességgel magánszférába tartozó hálósobában helyezik el. Tanulságos, hogy a könyvek szerepét Wohl Janka a következőkben látja:

„(...) a művészethez az otthonban tartoznak a k ö n y v e k és a l b u m o k is. Nem képzelhetünk el elegáns és lakályos salont néhány pompás illusztrált mű nélkül, mely az asztalokon elszórva nagyon élénkíti az egész kép hatását, s nagyban bizonyít a háziak műveltségéről és műérzékéről. Olyan könyvek, mint Göthe [sic] nőalakjai Kaulbachtól, Doré Bibliája vagy Dantéja, Engelbert Seibertz Faustja s ma-

²¹ Tevékenységéről l. DALMADY Sándor: *A Műbarátok Köre 25 éves története, 1890–1914*. Bp. 1915.

²² A jelentősebb magángyűjteményekről 1886-ban jelent meg forrásértékű kiadvány ennek adatai azonban nem az általános könyvgyűjtési tendenciákról adnak képet.

²³ Táncsics Eszter Táncsics Mihály leánya volt, Csorba Géza pedig jogász. Családi háttérük és iskoláztatásuk egyaránt igényesebb tartalmú könyvespolcot sejtetne....

²⁴ *Táncsics Eszter és Csorba Géza naplója*. Bp. 1994. Széphalom Könyvműhely.

gyarúl az illusztrált Petőfi, Arany fényképekkel ellátott kiadása, a 'Leányvári boszorkány' gróf Zichy Gézától stb. ép annyira ékítenek, mint bármely más díszmű. A nappalit, férfiszobákat és boudoirt is nagyon ékítik a könyvek. Itt díszes szekrényekben vagy tékákon állanak, vagy pedig a falon függő faragott deszkákra helyezve, igen szép hatásúak. Mi a bekötést illeti, az ilyen ékítéshez használt művek legszebbek, ha régi könyvek mintájára, sötét bőrbe vagy vászonba kötöttek, kevés aranyozással. Rikító színekbe kötött könyvek nem tesznek jó hatást a falon.²⁵

A könyv tárggyá válása: berendezési tárgy, kultusztárgy, státusszimbólum szerepét egyaránt ellátja. Jellemző, hogy a könyv kulturális funkcióját nem tartalmazta, hanem formája szerint értelmezi, a könyvnek akkor van helye a lakásban, ha látványos, szemet gyönyörködtető. Jellemző az általa ajánlott művek tartalmi összetétele is: kizárólag klasszikusokat nevez meg, a „modern” irodalmat is egy tradicionális, nem túl eredeti, de arisztokrata szerzőjű lektűr képviseli.

Wohl Janka könyvét a módosabb polgárasszonyok számára írta, feltételezve a legalább 6–7 szobás lakást. Már beszél családi könyvtárakról, jelezve ezzel, hogy könyvgyűjtemény már az „átlagpolgároknál” is található. Igaz, tartalmi összetétele más, mint a korábban megszokott nagy magángyűjtemények esetében, de külsőségeiben, berendezésében a szerzőt jól érezhetően a reprezentatív könyvtártermek inspirálták:

„(...) a könyvtár némely háznál egyszersmind a férfi dolgozó-szobája is, s ez esetben bútorzata némi hasonlatossággal bír a férfiszobában leírtakkal²⁶, csakhogy persze a falak nagy része könyvtartókkal vannak befedve. A tulajdonképpeni könyvtár azonban, mely csakis e célra rendeztetett be, egészen más elrendezést mutat. A magasan deszkázott falak sötétvörös kárpittal vannak bevonva, mely ugyan nagyrészt láthatatlanná válik a könyvtartók által, melyek befedik, azonban mégis érvényre jut, midőn a könyvtartók tetején sűrűn felállított fehér mellszobroknak előnyös háttérül szolgál. Az ablakok és könyvek előtt sötétkék szőrfüggönyök, melyek szét- és összehúzhatók. Portiéreik nehéz szőnyegekből. Ha a felső könyvsorok nem érhetők el, könnyen összehajtható hágcsó van az egyik sarokba támasztva, mely, úgy mint a többi bútor is, mahagoni fából készült. A szoba közepén álló hosszú asztal fiókokkal bír, melyek képtárczákat, herbariumokat, lepke- kő-, kagyló- és czímergyűjteményeket tartalmaznak. A kandalló előtt és különben is elszórva nagy kényelmes sötétkék ripsszel bevont zsölyeszékek. Egy asztalon az ablak mellett tellurium, az ablakok között aquarium, az üres falközökben földabroszok.”²⁷

Mai szemmel nézve feltűnő, hogy a könyvtárszoba egyik legfontosabb eleméről, a világítótestekről nem beszél – ez adódhat a fényviszonyok elhanyagolhatónak tartásából, de abból is, hogy a könyvtárnak nem a funkcionális oldalát látta-láttatta, hanem jól érezhetően a reprezentatívát. A sötétkék és vörös kár-

²⁵ [WOHL Janka]: *Az otthon*. Bp. 1882. 59–60.

²⁶ A férfiszoba berendezése főleg a dohányzóasztalból és a hozzá tartozó – rendszerint bőr – ülőgarnitúrából, az alaphütorként megjelenő íróasztalból, pihenésre szolgáló díványból vagy pam-lagból valamint kissekreányból állt. Ajánlott díszítőeleme a fegyver- vagy a pipagyűjtemény is. Részletesen erről *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. Bp. MTA Történettudományi Int., 1992.

²⁷ [WOHL, Janka]: *i. m.* 191–192.

pitok, a bútor fája, a sötétítőfüggönyök jelenléte nem adekvát a könyvtárszobák feladataival. A szerző fényfelfogása annál inkább feltűnő, mert könyve többi részében, például a hálószoza vagy a dolgozószoba leírásakor többször is hangsúlyozza a jó megvilágítás szükségességét. Harmadik lehetőségként felmerül az is, hogy már általános volt a gázlámpa illetve a petróleumlámpa használata, de ezeket tűzvédelmi okokból nem vitték be könyvek közé; a régebbi gyertya és mécsvilágítás pedig még ezeknél is veszélyesebb lehetett; végül a rendkívül sötét függönyök a díszes kötéstáblákat védhették a kifakulástól. A könyves szoba berendezése adekvát volt a maquart-divattal; a túlszűfolttság, agyondíszítettség, a cirádás, sokvirágos, stílusirányokat keverő, kipárnázott-drapériázott helyiségek túlfűtött, fülledt hatást keltve a szecessziót előlegezték.

A könyvek iránti érdeklődés, s a könyvvásárlás növekvő tendenciái, a családi könyvtárak kialakításának igénye egyre szélesebb körökben jelentkezett – a könyvvásárlás, könyvkiválasztás és a könyvkezelés kultúrája pedig korántsem volt olyan szinten, mint azt a feltételeznénk. Példa erre szintén 1882-ből Beniczky Irma szalon-leírása is:

„A szalonban a külvilággal érintkezik a család, s itt tehát a háznak a legfényesebb oldalát kell mutatnia(...) dús dísz és kiállítás úgy szólván szükséges nem csak azért, hogy megmutassuk, miszerint a szalon a modern műveltség semleges színhelye, de annak bizonyítására is, hogy annak magaslatán áll [ti. a szalon és tulajdonosa] (...) díszkötésű könyvek, albumok az asztalokon, mappák, teli réz- és acélmetszetű képekkel, érdekes rajzokkal” kell, hogy kiegészítsék a berendezést²⁸ [kiemelés tőlünk].

A polgári családok házikönyvtárainak meglétéről, esetleg méretéről primer forrásként a különféle hagyatéki és gyámügyi eljárások során készített lakásjegyzékek tájékoztathatnak. Ezek a lajstromok a pusztá leírás szintjén vallanak a vonatkozó lakások lakóinak életkörülményeiről, tárgyi és ízlésbeli kultúrájukról, életmódjukról. Sajnos a könyveket nem különálló egységként tüntetik fel, hanem egy tételként, legfeljebb kötetszám megjelölésével közlik. Gyakran a hagyatéki leltár a könyveket nem is említi, ezek meglétét a bútorzat alapján feltételezhetjük csupán. A leltárak forrásszerű felhasználását tovább korlátozó tényező az is, hogy a fennmaradt leltárak jórészt a nagypolgári hagyatékokról készültek. Az viszont, hogy a leltárak tételeiket a vonatkozó lakások helyiségeinek rendjében sorolják fel, a lakáson belüli elhelyezésről ad ismereteket. Gyáni Gábor „Polgári otthon és enteriőr Budapesten” című tanulmányában²⁹ 12 belvárosi nagypolgár hagyatéki leltárát elemezte; ezek közül a legkorábbi 1875-ből származik, az utolsót 1914-ben készítették. A 12 leltár közül hat említ könyveket, a szalonban, illetve a dolgozószobaként funkcionáló úriszobában. Érdekes, hogy mindössze a könyveket külön nem említő Rakovszky-leltárban szerepelt

²⁸ BENICZKY Irma: *Művészet a házban*. Bp. 1882. 50–52.

²⁹ GYÁNI Gábor: *Polgári otthon és enteriőr Budapesten*. In: *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. Összeáll. HANÁK Péter. Bp. MTA Tört. tud. Int., 1992. 27–60.

„könyvszekrény”-nek nevezett bútordarab, a szalonban; ez némileg ellentmondani látszik a korabeli lakberendezési tanácsadók ajánlásainak; mindenesetre sugallja, hogy a többi szalon egyik-másik üveges szekrényében is elhelyezhettek könyveket a nippel mellett. A külön könyvtárszoba lehetséges enteriőrjeként hadd idézzük a Saxlehner- lakásról készült leltár megfelelő részét:

- 3 keményfa faragott könyvtári szekrény üvegajtókkal
- 1 ülőgarnitúra: 1 dívány, 4 karosszék, 2 támlásszék, 1 hintaszék keleti szövettel
- 2 olvasóasztal keményfából
- 1 játszóasztal keményfából
- 1 házi gyógyszerári szekrény
- 500 kötet különféle tartalmú és kiállítású könyv.

Tehát a korra jellemző három, funkcionális szférára oszló lakásmodellnél a könyv a reprezentációs szférát jelentő szalonban, illetve férfi-szobában (amely általában dolgozószoba is) helyeztetik el, a látványát emelő könyvszekrényekben, illetve vitrinekben, esetleg „hanyagul odavetve” a szalonok asztalain, mint éppen olvasott mű. A reprezentációra alkalmassá a könyveket a díszes kiállítás, illetve a sorozatok egységes, összesimuló kiállítása, összhangja tette. Ez egyben a könyv bútor, berendezési tárgy szerepét is erősítette, a könyv légkörteremtő funkcióját hangsúlyozva.

Valószínűleg reális társadalmi igényt igyekezett kielégíteni Mocsáry Miklós, mikor 1899-ben szükségesnek látta megjelentetni *Hogyan bánjunk könyveinkkel?* című könyvecskéjét; ebben röviden, közérthetően összefoglalta azokat az alapvető tudnivalókat, amelyek egy nivós, nemcsak formája, de tartalma szerint is szemrevaló könyvtár összeállításához és kezeléséhez szükségesek. Kiadványa – stílszerűen – a „Hasznos könyvek” sorozatban jelent meg, 10kr-os egységáron; sajnos a megjelentetett és eladott példányszámról nincsenek adataink. Wohl Janka jó szándékú, de csak a külső néző és kissé naiv útmutatása után Mocsáry szakszerű ismertetése megérdemli, hogy idézzük néhány gondolatát:

„Könyveket két szempontból szokás vásárolni: 1. hogy tartalmukat megismerjük, 2. kiállításukért. Legcélszerűbb, ha a könyvvételnél mindkettőre egyenlően tekintettel vagyunk, mert egyik vagy másik szempont túlságos figyelembe vétele szélsőségekhez vezet. Így ha csupán a kiállításra nézünk, könnyen a bibliofil vagy bibliomán hajlamok erősödnek meg bennünk; az előbbi kifejezetten költséges, az utóbbi határozottan káros. Viszont a könyvet csupán tartalmaért venni téves nézet lenne, mivel épp oly szolgálatot tenne egy litografált jegyzet is, és az emberekben a könyvek iránti előszeretet ki nem fejlődne, mi hatásaiban az irodalmi viszonyokra is gátlólag hatna.”³⁰

A könyvek gyűjtésének alapja a tudatosság és az átgondoltság lehet:

„(...) jó könyvek ismerete díszünkre válik, ezért tanultaknál kell utána járnunk, a könyvkereskedéseket havonta legalább kétszer meglátogatnunk, és a könyvtárakról

³⁰ MOCSÁRY Miklós: *Hogyan bánjunk könyveinkkel?* Ungvár, 1899. 1–2.

megjelent jó jegyzékeket is olvasnunk...³¹ „csak jó szerzőtől vegyünk és lehetőleg a leginkább kitűnt munkáját és inkább több szerzőtől egyet-egyet, mint egytől többet. Evvel aztán elérjük, hogy ismereteink minden irányban szélesbednek... Nem eléggé ajánlható (különösen, ha még ismeretlen szerzővel van dolgunk), a kiadó személyét, üzleti hírnevét is a vételnél számításba vennünk, hacsak rossz vételt nem akarunk csinálni...³²

A könyvválasztás formai szempontjai egyben a szerző szép könyvről vallott nézeteit is megmutatják:

„Példányválasztásnál a következőkre kell ügyelni:

1. Hogy a példány felvágatlan, teljesen érintetlen legyen,
 2. hogy a margó széles legyen, és a sorok közötti távolság, valamint a betűk nagysága összhangzásban legyen a könyv alakjával,
 3. sehol ne legyen bemocskolva,
 4. a papír fénylő, fehér, s semmiesetre se legyen durva. Értékesebb a velin vagy merített papír. Arra is kell ügyelni, hogy a vízjegyek meglegyenek.
 5. ha van kritikai kiadás, úgy ez veendő.
 6. A rossz, apró nyomtatású, bár olcsóbb könyv általában véve megvétellel nem ajánlható.
 7. Ha a könyv illusztrálva van, akkor a lenyomatok tisztaságára is ügyelni kell.
- Általában az a példány választandó, melynél a levelek fordítás alkalmával nem zörögnek.³³

A könyvek elhelyezéséről a már idézett tanácsadók gondolatai ismétlődnek, de kiegészülnek a gyakorlatiasabb tanácsokkal is (különösen szívet melengető, hogy a könyvek tematikus csoportosításának is szentel egy fejezetet – ezt most terjedelmi okokból nem idézzük):

„Külön könyvtárhelyiséggel csak nagy könyvtárak rendelkezhetnek, magánosok legcélszerűbben dolgozó szobájukban állíthatják fel könyvtárukat, ha ez elegendő száraz és világos és télen át is fűtött (...) Ha célszerűségein kívül a csinosagra és biztonságra is súlyt fektetünk, e célra alkalmasabb a könyvszekrény (...) Az elzárható könyvszekrények azért alkalmasabbak, mivel a por nem lepi el a könyveket olyan könnyen. Lehetőleg minden szaknak külön könyvszekrény szükséges (...) Hogy a kötések színe meg ne fakuljon, az üvegajtón belül függőnyt is alkalmazhatunk. Hetenként egyszer célszerű kiporolni a szekrény belsejét, és évente legalább egyszer minden egyest megvizsgálni, gondosan letörölni (...). Végül ajánlhatjuk mindenkinek, hogy nyomassa rá könyveire a következő jelmondást, ha könyvtára állandóságába vetett hitét nem akarja veszíteni, hogy SUUM, NEQUE AMICOS.³⁴

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy korszakunkban a magánosok könyvvásárlásainál elválik a reprezentáció, illetve az olvasás célja; megveszik a drága, látványos díszműveket, de a lektűröket olvassák, ez utóbbiakat gyakran nem is veszik meg, csupán a kölcsönkönyvtárakból szerzik be.

³¹ MOCSÁRY M.: *i. m.* 8.

³² MOCSÁRY M.: *i. m.* 9.

³³ MOCSÁRY M.: *i. m.* 10–11.

³⁴ MOCSÁRY M.: *i. m.* 34–36.

Az olvasóközönség korabeli megítélésénél a kortársi nézőpont kissé torzító hatása érezhető: feladatuknak megfelelően bírálják az olvasókat, ízlésüket fejleszteni kívánva, s a számos, kétségkívül negatív sajátosság lajstromba vétele során elfeledkeznek a kétségtelen eredményekről: arról, hogy a társadalom széles rétegei számára lett elérhetővé az irodalom, hogy a könyvek iránti igény minden rétegben jelentkezik, s az olvasás egyre több ember számára válik mindennapi, természetes tevékenységgé, így a könyv mindennapi munkaeszköz s a nemes szórakozás lehetőségét biztosító objektum lesz. Megfigyelhető az olvasói érdeklődés irányultságainak feltárása iránti egyre növekvő érdeklődés: már nemcsak az eladási mutatók alapján próbálnak tájékozódni, hanem modern felmérési módszerek alkalmazásával közvetlenül az olvasókat kérdezik meg.

A polgárosodás korának a könyvkultúra vonatkozásában számos egyéb érdekes területe van még, amelyeket kényszerűen mellőztünk. Új közönség, új irodalom, új könyvkép, új módszerek – s egészében új életérzés, melynek teljességre törekvő feltárására nem vállalkozhattunk. A kép további kiterjesztése, árnyalása a jövő feladata.

JULIANNA MOLNÁR – ZSUZSANNA VARJU

Die Rolle des Lesens und des Buches im Privatleben des Bürgertums im Zeitalter des Dualismus

Im Zeitalter des Dualismus bedeuteten die ökonomischen, kulturellen und existenziellen Veränderungen der Verbürgerlichung auch eine Veränderung der persönlichen und gesellschaftlichen Attitüde betreffend die Bücher.

Das Lesen wurde massenmässig, es entstanden die grossindustriellen Rahmen der Bücheredition, die vorläufige Zensur wurde abgeschafft und das Niveau der allgemeinen Kultur erhöhte sich bedeutend. Dadurch wurde das Lesen auch für die grossen Massen eine natürliche, tägliche Beschäftigung, und die Bücher wurden leicht erreichbare Requisiten des Alltagslebens.

Die bürgerlichen Mittelstände bildeten die Basis der Bücheredition und des Buchhandels. Schon seit den 1870-er Jahren ist es wahrnehmbar, dass das Interesse der literarischen Kreisen sich zur Untersuchung der Ansprüche des Lesepublikums wendet. Die Vermessungen erstreckten sich aber nicht zum Grosspublikum, sondern nur zu den aktiv Mitwirkenden im kulturellen Leben. Die erste Vermessung geschah im Jahre 1893. Nach den Erfahrungen der Buchhandlungen und der Leihbibliotheken kam der grösste Anteil der Lektüre von den leicht aufnehmbaren, überwiegend französischen und deutschen Lektüren aus, gegenüber den Ergebnissen der offiziellen Untersuchungen, die eine starke klassische Orientation widerspiegeln.

KÖZLEMÉNYEK

Aranka György és Pyber Benedek levélváltása. Aranka György és Pyber Benedek 1799-es levélváltása Baróti Szabó Dávidnak¹ köszönhető, akivel korábban Aranka már váltott néhány levelet. Az Erdélyben született Baróti Szabó Dávidot Aranka akár Erdélyből is ismerhette, hiszen hosszú pályafutása során két ízben is tanított Erdélyben (1763–64-ben Kolozsváron, 1770–71-ben pedig Nagyváradon), mégis valószínűbb, hogy inkább írásait ismerhette, amelyek a *Magyar Hírmondóban*, és a kassai *Magyar Museumban* láttak napvilágot. Aranka és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság irataiban először 1798 tavaszán fordult elő a neve. Aranka levélben kereste fel a távoli és bizonyos hírnévvel rendelkező honfitársát. Az időközben a tanítás terhéül megsza- badult Baróti Szabó Dávid az áprilisban keltezett levelet csak megkésve, júliusban kapja kézhez a Somogy megyei Vízváron. „Az Iskola-tanítástól egészen fel-szabadultam... Ha Isten egészsé- get ád, ezután jobban érkezem a' Magyar Litteratúrára...” – írta megkönnyebbülten az általunk mindmáig elsőnek ismert levelében.² Nyilván választ is kaphatott (ennek szövege ismeretlen), mert 1798. november 10-én Arankához címzett levelében³ azt közli, hogy: „Virten, a leg kedve- sebb emberemnél, Tek[intetes] Pyber Benedek úrnál fogom a telet tölteni...” A következő, de- cember 18-án keltezett levelében főleg nyelvészeti kérdésekkel foglalkozott.

„Oh, ha tsak két három napig-is M[aros]Vásárhelyen lehetnék! bezzeg meghány- nók vetnők az Orthographiát, Grammatikát Prosodiát, 'sa't, élő nyelvvel. De ezt a' bé nem telendő jó kívánságok közli számlálhattuk. Engem is utol értek a' terhesebb üdők.⁴ 1739dikben születtem. Közel járunk egy máshoz. Mit írjak a' szép Elmék és Tudós Emberekről? Erre felé, azokon kívül, a ki jött munkájokból már az újság- levelek által-is igen ismérétesek, keveset tudok, a'ki a Magyar Literatúrában magát gyakorolná. T[ekintetes] Pyber Benedek Ur, midőn más foglalatosságai⁵ között reá érkezik, Seneca leveleit magyarra fordítgattya. Ez általam ezer köszöntést izen...”

Erre az üzenetre válaszolt Aranka György egy kelet nélküli, de még 1799-es – alább közlésre ke- rülő levélben. Kicsoda Pyber Benedek? Nem biztos, hogy 1799-ben Erdélyben ez teljesen világos.

¹ Baróti Szabó Dávid az Udvarhely megyei Baróton született 1739. április 10-én, és Virten halt meg nyolcvan éves korában 1819. november 22-én. Jezsuita, majd világi pap és tanár. Versekett írt, szótárt szerkesztett, Vergilius verseit fordította. Kazinczyval is levelezett. Tanított többek között Székesfehérváron, Egerben, Besztercebányán és Kassán is.

² A levél szövegét ÉDER Zoltán közölte (*Benkő József nyelvészeti munkássága*. Bp. 1978. 299–300.)

³ Az 1798. november 10-i és december 18-i Arankához írt levelét CSÜRY Bálint adta ki (ItK 1935. 54–58.)

⁴ Aranka és Baróti egy nemzedékhez tartozott. Mindketten nyolcvan évet éltek, Aranka két év- vel korábban született (1737) és két évvel korábban halt meg (1817).

⁵ Pyber Benedek Komárom megye főbírája volt.

Amennyit ekkoriban Aranka tudhat róla – tudniillik, hogy szabadidejében Seneca fordításával foglalkozik, és bizonyos hírnévvel rendelkező erdélyi honfitársát egész télen vendégül látja – elegendő arra, hogy felkeltse Aranka érdeklődését. Sőt az érdeklődését csak fokozhatta az, hogy a válaszlevelelből megtudta: a nyugdíjba került – most már elsősorban író Baróti Szabó Dávidot – nemcsak egy téli szakaszra, hanem hátralevő éveire szeretné a maga közelében tartani. Ez valóra is válik, Baróti enged a marasztalásnak, annál is inkább, mert az 1789. március 20-án elhunyt édesapának, Gyerkényi Pyber Ferencnek, az egykori Komárom megyei főjegyzőnek is szívesen látott vendége volt.⁶ Tollforgatók, papok, írástudók gyakori vendégei a virti tuskulánumnak, és az utazó, a környéken járó vagy ide hivatalos írók: Virág Benedek, Szemere Pál, Kulcsár István és mások szívesen térnek be a Komáromhoz viszonylag közel eső Virtre, ahol élénken és baráttan lehetett vitázni a magyar nyelv ügyeiről, prozódjáról, nyelvészetről, s a vendégfogadó Pyber Benedek – volt Baróti Szabó Dávid tanítvány, és az agg mester kellemes vitaköz. 1819-ben halt meg a mester, hatvanöt éves korában, alig négy év múlva a tanítvány, Pyber Benedek. A *Hazai és Külföldi Tudósítások* tisztos nekrológot közölt.⁷ A virti ház – írta a nekrológ – „a barátságának és a Magyar Nyelv virágoztatásának kedves lakhelye volt...”, „ahol az elhunyt minden Magyar Literátorhoz buzgó indulattal viseltetett, és a' magyar könyveket nemcsak betsülte, hanem költséggel is napfényre segítette...” „Nyelvünk Bajnokát, halhatatlan emlékezetű Baróthi Szabó Dávid Urat, változhatatlan szíves barátsággal holtáig Uri házában ápolgatta, és így annak a' gond nélkül való dolgozásra tsendes magánosságát szerzett...” Tudjuk: alkalmanként jelentős pénzzel támogatta könyvek megjelenését, tehát a bontakozó, küszködő magyar irodalom egyik ritka mecénását tisztelhetette benne.

Az 1799-es Aranka–Pyber levélváltásra nem a legkedvezőbb időben került sor. Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság ügyeit – Aranka előző évi csendes visszavonulása után – mások intézik, vagy kellene intézzék, s amikor a helyzettel elégedetlenkedők Arankát szeretnék látni ismét a társaság élén, a remélt „újjászületés” vagy megpezszdülés mégsem következhet be: Bécsből leállítanak mindenféle összejövetelt, de még a legártatlanabb szervezkedést is.⁸ Pyber Benedek halálakor a nekrológ-író bizakodva tekintett a jövőbe: „Illy barátságos indulatú, egyenes lelkű, nyájas társalkodású Hazafit, és nyelvünk Kedvelőjét veszítettük tehát el Pyber Benedek Urban, kinek híre mind addig fenn marad, míg a Magyar Nyelvnek Árpád maradékainál bötse léssen.”

Aranka György levele Pyber Benedekhez

Tekintetes Ur,
Szép Elmék Baráttya!

Tudos Földim és jo Barátom T. Szabo Dávid Ur közelebbi Levelében jelentvén, hogy a Tek[intetes] Ur rolam Virten emlékezni méltoztatott: az illendőség Törvényéhez kívántam magamat szabni; és azt a Kegyességet, ezen tisztelő ajánlással viszontagolni.

Tiszteletemnek zálogaúl ide zárom némely probátis gyenge Elmém játékainak: méltoztassék érdemeket nem a Vers Szerző Lélek mértékéből; hanem ajánlo Szolgájának a Tek[intetes] Ur Tiszteletére valo készségből mérni. A ki igen különös Tisztelettel kíván lenni

A Tekintetes Urnak és Nagy Érdemeinek

alázatos Szolgája és Tisztelője
Aranka György

⁶ Tata-Tóvárosi Híradó 1888. július 28.

⁷ Hazai és Külföldi Tudósítások 1823. november 5.

⁸ Magyar Tudomány 1995. 9. sz. 1130–1136.

(Marosvásárhely, 1799.) + a kézíraton eredetileg hiányzott a pontos dátum megjelölése, idegen kézírással a levél keletkezésének színhelyéül tévesen Kolozsvár van megjelölve Marosvásárhely helyett.

Lelőhely: OSZK Kézirattár. Levelestár.

Pyber Benedek levele Aranka Györgyhoz

Virten 12dik Mar. 799.

Nagyságos Királyi Tanácsos Ur!
Szép Elmék Fénye!

Valamint nem reménlett, hogy Különös Tiszteletemre szolgált egy olly nagy érdemű, 's Szép Munkájirol ismérés Hazánk-Fiától, mint Nagyságod isméretlen letemre Betses Uri Levele által meg tiszteltetni. – A' leg háladatlanabbak közé szám-lálándó volnék, ha olly szives emlékezetét, a'mellyre magamot minden részről érdemetlennék vallom, a' leg méljebb Tiszteletemnek Jelentésével nem viszonyolnám. – S Bár Nagyságodnak kívánságát mindenekben megnyugtató Felelettel szolgálhat-nék! Melly Betsületemre, 's örömömre válna! Tudom 's minek előtte Szabónak irtt Uti Levelét olvastam volna, előre Képzelm magamban: hogy Nagyságod Seneca fordításában tett Probáimot Kivánná látni, annak folytatására ösztönözni. De vala-mint magam Nagyságoddal meg ismérem ezt a dítsőséges Munkának lenni, ugy arra erőtlenségemet mit tagadgyam? erősebb vállu, S nem egy ugy a Gazdaságba, 's má-sok Ügyének folytatásába be merült személy, mint én Kivántatnék arra. Studia secessum. Scribentisset otia poscunt. – Sokat hátrál e felett egészségtelen állapotom; 's ha eddig a' szelidebb Mussákkal szorosabb Kötésre nem léptem, tám Késő-is vol-na abba kapni, minekutánra magam-is a 4ik Keresztet minden óránn hátam meggé tészem. – Azt nem tagadom, hogy valamint Különös Gyönyörűségem üres óráimot a Könyvek olvasásában tölteni, ugy néhai dicső emlékezetű Pézelink⁹ ösztönzésére, 's magam mulatására próbálgattam holmit Senecabol magyarra ál-tal tenni. – De már akkor látván: hogy Sajtó alá méltó fordítása hic labor, hoc opus volna, minden a'féle gondolatot: hogy valaha világosságra botsássam, tökéletessen le tettem, 's azolta igen keveset vagy semmit sem fáradtam benne. – elválík azonban, mire fordul koc-kám: Ki fejlődöm é Dolgaimból, vagy jobban beléjek bukok? – S attol fog fügni ná-lam Senecanak Magyarizatiója! – Senki miattam illy nemes Munkát félre ne tégyen. – én részemről nem tudom reá érkezek é, de ezen kivüls szívesen meg ismérem: hogy Külömben öltöztetnék Magyarba. – Hogy én-is Nagyságod Kedvét meg ne szegjem és mivel szerencsém vagyon Közelebről ismérkedni, tám nem helytelenül választottam például a' harmadik Levelét ugy a'mint ez előtt egy-nihány esztendő-kkel első kézzel öntöttem Magyarra. Magam által látom: hogy ha valahová, ide illik Horatius mondása: Limae Labor, et Mora: Hozzá toldom osztán az árvizek miatt töltött utolsó farsang napjaiban költöt enyelgésemet-is egy némelly Deák vers for-májára noha meg vallom: hogy ez illyenben soha nem gyakoroltam magam és hogy ez leg első próbám. – De mivel Szabó Barátom vett rá, mit álaltjam Nagyságoddal, mint utána nékem-is Barátommal közleni? – ugy sem fogja sok más olvasni. – Mínd az kettő távol vagyon az tökéletességnek azon pontjától, a'mellyre Nagyságodnak velem közöltt Szép versei fel hatottak. és jó-lehet, Kivált a' Pyberi Házról érdemün-kön kívül tsinált szép verseiért Nagyságodnak inkább örökös hál-adással tartozom,

⁹ Péczeli József (1750?–1792. dec. 4.): író, szerkesztő.

mintsem hogy azokat gyenge elmémel rostálni merészeljem, azt az egyet még-is meg fogja engedni Nagyságod hogy ki tegyem: hogy én sem hiremet, sem nevemet sem vendégemnek nem akarom, hanem külön külön mind ezeket örökömnek. Gondolom: Nagyságod sem mondá más értelemben vendégemnek, mint azon vélekedésből: hogy T[ekintetes] Szabó Ur tsak a' telet fogja nálam tölteni, de de én más szándékkal vagyok, 's remélem, hogy Szabó Ur sem fogja állandó itt maradását tölteni meg tagadni. –tartozom én ezzel olly igazán néki mint nevelőmnek; mint Attyáimnak fiui engedelmisséggel. Noha meg vallom: nem győzőm eléggé betsülni Anyai Nyelvünk mellett szünetlen hasznos fáradozásait, és vagy ezér Kész volnék érette mindenre; valamint Bizony minden Tudos Hazánk fiának kívánok szolgálni, a'hol tsak töllem kitelhető.–Ha a kegyes Egek egyszer Bihar Vármegyéből szekerem rudját bé fordítanak a' hegyes Erdélbe; melly sóhajtással Keresném fel Nagyságodat? addig-is méltotzassék azon egyenes jo Szívvel fogadni tellyes bizodalmu ki magyarázásomat, a'mellyel méltotzatott reá bátorítani, a' Ki alázatossággal ajánlott minden Tisztelettel holtomig vagyok

Nagyságodnak

alázatos Szolgája
Pyber Benedek

Lelőhely: Kolozsvár, volt Erdélyi Múzeum Levéltára

ENYEDI SÁNDOR

Első gyermeklapunk történetéhez. A folyóiratok vizsgálata során számos értékes és új adattal gazdagíthatjuk a neveléstörténeti szakirodalmat. Az első magyar ifjúsági folyóiratot a szakirodalom nagy vonalakban már megvizsgálta, azonban mindeddig kevés figyelmet fordított arra, hogy a különböző tárgyú cikkek milyen arányban fordulnak elő a lapban. Célunk, hogy a már meglevő adatokat, ismereteket összefoglaljuk, és a cikkek tartalmi elemzését, valamint bemutatását elkezdjük. A helyhiány nem teszi lehetővé a folyóirat színes repertoárján szereplő összes cikk bemutatását, ezért most csak arra törekszünk, hogy a *Magyar Gyermekbarát* című folyóiratról némi ízelítőt adjunk, ami esetleg részletesebb kutatás kiindulópontja is lehet majd.

A *Magyar Gyermekbarát* hetenként megjelenő folyóirat volt, első száma Kolozsvárott jelent meg 1843. január 3-án. A folyóirat 1844. december 31-én szűnt meg. Mindegyik száma 16 oldalból állt, és a szerkesztő minden félév végén tartalomjegyzéket készített. Az első magyar ifjúsági folyóiratot Szilágyi Ferenc szerkesztette. Szilágyi elsőségét azonban sokan megkérdőjelezték, Seelmann Károlyt tartva a magyar ifjúsági folyóirat-irodalom első nagy alakjának. Kristóf György 1938-ban megjelent cikkében¹ azonban rámutatott arra, hogy Seelmann csak lefordította a *Leipziger Wochenblatt für Kinder* című folyóirat első két évfolyamát, majd ezeket később kiadta egy kötetben². Seelmann Károly a *Wochenblattot* nem szó szerint fordította, hanem rövidítve, azért, hogy a költségeket a legteljesebb mértékig csökkenteni tudja. A könyvet Bánfinének, az

¹ KRISTÓF György: *Az első magyar ifjúsági folyóirat*. = Magyar Paedagógia 1938. 218–223.

² SEELMANN Károly: *A jelesebb rendeken levő nevelők gyermekek jó móddal lehető tanítatásukra való Utmutatás vagy Gyermekek barátja*. Lipsai 1776 beli kiadás szerint németből magyarra fordítottat Seelmann Károly, Károlyfőhérvár Szabad Királyi Városának edgyik rendes Tanátossza által. Első rész. Kolozsvárott és Szebenben. Nyomtatott Hochmeister Márton Tsász. Kir. Dicast. Priv. Könyvnyomtató, 794.

erdélyi gubernátor feleségének dedikálta, aki maga bízta meg Seelmannt a folyóirat lefordításával. Tehát, mivel Seelmann Károly műve csak németből való fordítás, amit rövidítve, könyv formájában adott ki, ezért tekinthetjük a Szilágyi által szerkesztett folyóiratot az első magyar ifjúsági folyóiratnak.

Szilágyi Ferenc 1797. április 14-én született Kolozsvárott. Tanulmányait is szülővárosában végezte, ezután nevelő lett, és tanítói állásban költészetet tanított. Bécsbe, majd Genfbe ment tanulni, és a kolozsvári egyetemen lett tanár. Nemcsak a *Magyar Gyermekbarátot* szerkesztette két évig, ezen kívül az 1841. január 5-én indult *Múlt és Jelen* és a *Hon és Külföld* című folyóiratok szerkesztője is volt. A *Múlt és Jelen* politikai lap volt, a *Hon és Külföld* pedig leginkább irodalmi és tudományos folyóirat. Szilágyi az évek múlásával egyre inkább népszerűtlenebb lett, egy idő után már csak 200 előfizetővel rendelkezett. Kolozsvári tanári állását 1848-ban vesztette el aulikus politikai nézetei miatt. Elmenekült Erdélyből, és a *Magyar Hírlap*³ című újságot indította meg, amit egészen 1852-ig szerkesztett. 1857 és 1861 között középiskolai főfelügyelőként működött. 1862-től haláláig (1876) tudományos munkásságának élt.

Érdeesség, hogy munkatársak hiányában a *Magyar Gyermekbarát* folyóiratban valamennyi cikket feltehetően maga Szilágyi írta. A kor szokásainak megfelelően a szerzők nem tüntették fel nevüket tanulmányuk végén, így a tényleges azonosítás lehetetlen.

A folyóirat programját a szerkesztő a gyermekekhez és a szülőkhöz intézi:

„E magyar fiú és leánygyermek számára közrebecsáltott folyóirat célja szívet nemesítő, értelmet fejlesztő, ébresztő, gyönyörködtetve oktató olvasást adni kezükbe. A folyóirat anyaga általjában erkölcs, historia, földleírás és természet köréből lesz véve.”⁴

A *Magyar Gyermekbarátban* megjelent cikkek leginkább erkölcsi mondanivalót hordoznak, ezen kívül találunk természettudományi, illetve történelmi tárgyúakat is. A történelmi tárgyú cikkek közül kiemelkednek a magyar, s elsősorban az erdélyi történelemmel foglalkozó cikkek. Azonban a szerző nem hanyagolja el a külföldi történelmet sem, azt kiemelkedő személyiségeken keresztül mutatja be. Általában minden szám végén olvasható egy-egy rejtély (rejtvény), amire a szerkesztő megoldást várt, és esetleg egy-egy bölcs mondás, illetve erkölcsi tanulság. A cikkek ilyen arányú szerepeltetéséből az a következtetés vonható le, hogy az író tudatosan törekedett az ifjúság erkölcsi nevelésére.

A folyóiratban a cikkek címe pontosan utal a tartalomra, ezzel is megkönnyítve a gyermekek számára a tájékozódást. A címek általában tömörek és rövidke. Érdeességképpen csak megemlítenénk egy-egy cikknek a címét, így ezzel is bizonyíthatjuk előbbi állításunkat. Az erkölcsi mondanivalót hordozó cikkek közül ki lehet emelni például a hazaszeretetről való oktatást⁵, a „Jó tét és halála”⁶, az „Anyai szeretet”⁷, a „Szülék iránti szeretet szép példája”⁸ című olvasmányokat. Különösen érdekes, hogy a szerző(k) a cikkekben keverik a különböző szempontú tanításokat, ezzel is színesebbé téve az olvasmányokat. Ez jelenik meg az összes erkölcsi tárgyú tanításban, ahogy már az előbbieken említettük, így az író az élet lehetőleg gyermekközeli példáin keresztül

³ A korszak sajtójáról a legjelentősebb összefoglalás: *A magyar sajtó története I.* Szerk.: KÓKAY György. Bp. 1979.

⁴ Az idézetet közli: KRISTÓF György: *Az első magyar ifjúsági folyóirat.* = Magyar Paedagógia 1938. 221.

⁵ *A hazaszeretetről.* = Magyar Gyermekbarát 1844. jan. 1.

⁶ *A jó tét és halála.* = Magyar Gyermekbarát 1844. ápr. 23.

⁷ *Anyai szeretet.* = Magyar Gyermekbarát 1844. febr. 6.

⁸ *A szülék iránti szeretet szép példája.* = Magyar Gyermekbarát 1844. febr. 6.

tanít. Ezt láthatjuk például a „Barackok” című történetben⁹ is, ahol az alaptörténet igen egyszerű és hétköznapi. A középpontban három testvér van, akik kapnak egy-egy barackot, és az olvasmány azt vizsgálja, hogy melyikük használja fel a legjobban a saját barackját. A történet úgy kezdődik, mint egy reális mese, ám túlságosan tanítói jellege nem teszi a gyermek számára lehetővé, hogy mint a tényleges mesékben belehelyezkedjen a főhősök szerepébe, s ő maga is velük együtt gondolkodjon és döntsön. Ez a jellemvonás érvényes majdnem az összes olvasmányra is. Igaz, hogy mindenki számára érthető helyzetekből indul ki, de a nevelői szándékot túlságosan közvetlenül alkalmazza, néhol már-már tudományos fejtegetéseket alkalmaz a szerkesztő.

Fontos kiemelni azt, hogy az újságban szereplő történetek pszichológiai szempontból teljesen alkalmazkodnak a gyermek korához, hiszen ahogy megfigyelhetjük, a történetek nem tartalmaznak már csodás, illetve varázslatos elemeket, csak reális helyzeteket.

Történelmi tárgyú cikkeket is elég nagy számmal találhatunk, azonban ezek mennyiségileg meg sem közelítik az etikai tárgyú olvasmányok számát. Ide sorolható például az I. Andrásról és I. Béláról¹⁰, a nándorfehérvári győzelemről¹¹ szóló cikk. Érdekesen ötvözi a szerző az etikai nevelést a történelmi oktatással az igazságszeretetről szóló cikkében¹², amiben Nagy Sándor történelmi alakjából és tetteiből indul ki, s mutat be egy fontos értéket. Ezt a fontos jelenséget már Rousseau *Emil*jében is megfigyelhetjük. Rousseau is hangsúlyozza azt, hogy az erkölcsi nevelés akkor a leginkább célravezető, amikor életközeli helyzetekben zajlik és a másik módja pedig az, amikor a gyermek nagy történelmi személyiségek életútjairól, illetve tetteiről olvas. A melegről és a hidegről szóló tanításban¹³ keveredik a fizikai, kémiai illetve pszichológiai megközelítés.

A természettudományi tárgyú cikkek sorába sorolandók például az angolnáról¹⁴, a vámpírról¹⁵, a jácintról¹⁶, a vörösbegyőről¹⁷ szóló tanulmányok. Indokolt a tanulmány elnevezés, mert ezek az írások kimerítő részletességűek, s gyakran egész adathalmazzal szolgálnak az adott élőlényről.

Nyelvezetére az egyszerű nyelvhasználat a jellemző. A szerző a lehető legegyszerűbb szavakat és kifejezéseket használja, hogy így tegye minél érthetőbbé a többnyire erkölcsi mondanivalót tartalmazó cikkeit. Azonban később az egyszerű nyelvezet ellenére is túlságosan tudományossá válnak a cikkek. Tehát stílus tekintetében a szerző keveri a tudományos és a népszerű stílust, és a cikkek olvasása során megfigyelhető, hogy egyre inkább a tudományos stílus válik általánossá. Szilágyi a folyóirat indulásakor még törekedett arra, hogy minden száma színes és érdekes legyen, s e törekvés megvalósítása egyre inkább háttérbe szorult. Ha azonban a számokat nemcsak önmagukban, hanem például a féléves repertoárt vizsgáljuk, abban az esetben helyénvaló az a kijelentésünk, hogy a lap a cikkeknek színes változatosságát vonultatta fel.

Szilágyi cikkei a fiataloknak nehezkeseek voltak, mert gyakran felnőtteknek szóló tudományos-szággal íródtak. Ugyanakkor észre kell venni azt az igyekezetet is, amire Szilágyi törekedett, ám nem tudott mindig tudatosan megvalósítani. Az induló lap első számai meglepően színesek és változatos témájúak voltak. De a számok szerkesztése nem volt egyenletes. Van olyan szám, amikor egyetlen egy történet jelenik meg az egész újságban, vagy egy-egy történet nem fejeződik be egy számon belül, hanem azt a szerző folytatásokban közli, esetleg egy sokkal későbbi szám-

⁹ *A barackok.* = Magyar Gyermekbarát 1844. márc. 26.

¹⁰ *I. András és I. Béla.* = Magyar Gyermekbarát 1844. febr. 6.

¹¹ *A nándorfehérvári győzelem 1440-ben.* = Magyar Gyermekbarát 1844. ápr. 2.

¹² *Igazságszeretetről.* = Magyar Gyermekbarát 1844. jan. 9.

¹³ *A melegség és a hidegség.* = Magyar Gyermekbarát 1844. márc. 19.

¹⁴ *Angolna.* = Magyar Gyermekbarát 1844. jan. 9.

¹⁵ *Vampyr.* = Magyar Gyermekbarát 1844. jan. 23.

¹⁶ *A jácint.* = Magyar Gyermekbarát 1844. febr. 27.

¹⁷ *A veresbég.* = Magyar Gyermekbarát 1844. febr. 27.

ban, mint önálló cikket adja közre. A szakirodalomban ismert az az álláspont, amely ezt az egyenetlen szerkesztői magatartást tartja a *Magyar Gyermeke* megszűnési okának.¹⁸

Ehhez vizsgáljuk meg röviden az 1844-es év 1. félévének számait. Ez tehát a legutolsó évknek az első féléve. A cikkek a következőképpen alakulnak: Az első négy, januári számban felváltva találhatunk természettudományi, erkölcsi és történelmi tárgyú cikkeket. Az ötödik szám (I. 30.) azonban csak egy cikket tartalmaz, „A perzsák története” címmel. Az ezt követő két szám (II. 6., 13.) megint sokféle témájú. A február 20-i szám egyetlen egy cikket tartalmaz, címe: „Nemes és polgár”. A következő négy szám (II. 27., III. 5., 12., 19.) megint többféle cikket tartalmaz, azonban itt a választék és a szóródás már nem olyan sokszínű. A március 26-i és az április 2-i cikkek kiemelkednek a többi közül, mert a 26-i öt cikke közül négy erkölcsi és egy történelmi tárgyú, a 2-i négy cikke közül egy történelmi és három erkölcsi tárgyú. A következő szám (IV. 9.) két történelmi és egy erkölcsi témakörű cikket tartalmaz, majd az április 16-i három erkölcsi, egy vallásos és egy természettudományi cikket közöl. Az ezeket követő nyolc utolsó számban megint nem olyan változatosak a cikkek, és ezekben a számokban egyenként már csak két-három cikk található. A nyolc szám összesen tíz erkölcsi, hét történelmi, négy természettudományi cikket tartalmaz, valamint egy mesét. Ezeken kívül majdnem mindegyik szám közölt rejtvényt, bölcs mondásokat vagy gondolatokat.

Tehát az állítás, hogy a lap előfizető-táborának csökkenése, majd később az újság megszűnése az idő múltával egyre inkább hanyatló szerkesztői munka következménye, nem teljesen megalapozott¹⁹. Az erkölcsi témájú olvasmányok általában közvetlen tanító jellegűek, mintegy tanulmányserűek, de ugyanakkor teljesen mindennapi példákon keresztül magyaráznak. Mint már említettük, ezek a cikkek nem pusztán erkölcsiek, hanem keverednek benne a filozófiai és vallási megközelítések is, ezért témájukat tekintve, nem választhatók el a cikkek teljes mértékben egymástól.

A folyóirat elemzésénél mindenképpen ki kell emelni Szilágyi Ferenc munkásságának hagyományteremtő jellegét. Lapja a kor szellemének megfelelően ismereteket terjesztett, nevelt és tanított. Úttörő volt a maga műfajában.

KERESZTY ORSOLYA

Gombos János, a kávéházi könyvkereskedő. „A könyvet nem veszik, hanem eladják”. Ez volt Magyarországon a kiadók „aranymondata” az 1945 előtti korszakban. Cikkek, tanulmányok egész sora foglalkozott az író kiszolgáltatott helyzetével: nálunk a könyvet megírni nem kifizetődő, kiadni és terjesztetni annál inkább. Elek Artúr felháborodva közli a tényt, hogy a kiadók az előfizetett könyv bolti árának 26%-át engedik át jutalékul az előfizetést megszerző ügynököknek, míg az író legfeljebb a 10%-át kapja meg.¹ És a rabat (a jutalék) a későbbiekben sem csökkent, inkább nőtt: meghaladta a 30%-ot is, bizonyos esetekben pedig akár 40% is lehetett. Nem is csodálhatjuk, hogy az írók némelyike megpróbálkozott a könyvterjesztői szakmával. Egyebek közt Nagy Lajos is könyvesboltot nyitott. József Attila viszont – egy visszaemlékezés szerint² – a könyvtügy-
női munkát próbálta ki.

¹⁸ Az álláspontot KRISTÓF György képviseli *Az első magyar ifjúsági folyóirat* című munkájában. = Magyar Paedagógia 1938. 222.

¹⁹ Az álláspontot KRISTÓF György képviseli *i. h.*

¹ ELEK Artúr: *A magyar író és kiadója*. = Nyugat 1913. I. 49.

² TERSÁNSZKY Józsi Jenő: *Nagy árnyakról bizalmasan*. In: *Tersánszky Józsi Jenő válogatott művei*. Bp. 1978. 1130–1135.

A könyvekkel házaló ügynök megszokott figura volt azokban az időkben. Passuth László így ír róluk az önéletrajzában:

„Minden hivatalnak, érdeklődőnek, környéknek megvolt a maga könyvesbácsija, aki legtöbbször hóna alatt, lihegve cipelte az újdonságokat... Egy tömzsi, quasimodós bácsi járt évtizedekig hivatalomba. Szerettem, amikor beavatott mosollyal oda-somfordált, nyáron is, aszott prémgalléros kabátjában, s féldoldalt hajolva mondta D. bácsi, hogy kitűnő „jogi” könyveket hozott: ezek alatt ő persze krimiket értett, mi detektívregénynek ismertük.”³

József Attila is egy hasonló ügynököt állított példaként maga elé.

„Gombosnak hívták ezt az embert. Könyvekkel házalt kávéházakban, sőt mulatókban és hivatalokban is. Arra a kényelmességre alapította létfontartását, ami nehezebben visz be olvasót könyvesboltba, mintha kezébe nyomják az olvasmányt olyan helyen, ahová üdülni, szórakozni jár.”⁴

Gombos valamikor a századforduló után kezdte meg pályáját. Kezdetben talán valamelyik nagyobb cég ügynöke volt – erre nincs adat – később azonban önállósította magát. Mondhatni bolt nélküli könyvesboltos volt. Szini Gyula írja egy levelében Tevan Andornak:

„... Gombos János (könyvkolportőr, lakik: VIII. ker. Vig utca 22. II/21.) általam kérde, hogy kaphatna-e könyvemből száz példányt kávéházakban, hivatalokban stb. való eladásra és mily feltételekkel? Az illető működését már hosszabb idő óta figyelemmel kísérem és úgy látom, hogy különösen kávéházakban ügyesen tudja elhelyezni a könyveket. Vannak könyvei a Légrády Testvérektől, Dick Manótól stb. Egyelőre száz példányt venne át fele árban, vagy nem sokkal többet és siker esetén többet. A Tevan könyvtár egyéb füzeteit is árusítaná...”⁵

Gombosnak, mint általában az ügynököknek, meghatározott területe volt, amelyet rendszeresen bejár, és ahol jól ismerték – és ő is mindenkit ismert. Láthattuk, hogy Passuth is bácsizta a saját ügynökét, ugyanígy Gombost is általában csak mint „Gombos bácsi”-t emlegetik a források. Nyilván a vevőkörével kialakított bensőséges kapcsolat is fontos volt számára az üzlet szempontjából.⁶ A gyér források alapján úgy tűnik, hogy körzete az Andrássy út volt (ő maga, mint láttuk Szini leveléből, a VIII. kerületben lakott, a Rákóczi téri vásárcsarnok mögött). Legtöbbször a Japán kávéház kapcsán említik, amely az Andrássy út 45. alatt volt, de az Oktogon kávéházban is gyakran megfordult, amely éjjel-nappal nyitva tartott, még a takarítás idejére sem zárt be. Tovább haladva a Városliget felé, az Andrássy út és a Szív utca sarkán lévő Fészek kávéház egyik törzsvendége, Tabi László szerint odáig még „Gombos bácsi a fáradhatatlan könyvárus sem vetődött el.”⁷

Árukészletét nem táskában hordta magával. „Gombos zsonglőri ügyességgel kabátja jobb szárnyának csücskét marokra fogta, és a hónaljáig könyvgarmadát szorított karja alá. A bal kezében tartotta az ajánlásra szánt műveket, vagy ha a raktár-karja elfáradt, akkor a másikba rakta át a

³ PASSUTH László: *Rézkor*. Bp. 1969. 311.

⁴ TERSÁNSZKY: i. m.

⁵ Szini Gyula levele Tevan Andorhoz. In: *Tevan Andor levelesládájából*. Bp. 1988. 311.

⁶ E sorok írója személyesen ismert egy újságárust, aki egy gyárat járt végig mindennap áruival. Megfigyelhető volt, hogy mintegy családtagként szerepelt, akivel – a vásárláson túl – el lehet beszélgetni, s aki egyfajta üdítő színfolt volt a dolgozók számára a hivatali munka során.

⁷ TABI László: *Fiatalkorom története*. In: *Uő: Életem és egyéb ügyeim*. Bp. 1982. 55.

könyvgarmadát.” – írja Tersánszky. Tabi szerint e célból olyan különleges zakót csináltatott magának, amelynek egyik szárnya jóval hosszabb volt a másiknál, s ebben felfogva tárolta volna áruját. Lehet, hogy volt ilyen ruhadarabja, de nem valószínű, hogy bevált volna: egy „karváltás” után furcsán nézhetett volna ki az egyik oldalon hosszabb szárnyú zakó. A fennmaradt fotón sem látszik ez a különleges kabát.

Tersánszky szerint Gombos, „ez a buta alak” nem értett az irodalomhoz:

„ajánlta Dante remekművét, ha arra akadt vevője, és Cronin társadalmi férceit és Frank Heller detektívregényeit. Gorkijt, Herczeg Ferencet, Brecht Háromgarasos regényét és Aquinói Tamás oktatásait. Üzleti elvét nyíltan ajánló eszköznek használta föl, hogy hát: – Ebből sokat adok el kérem! Ezt el kell olvasnia önnek is.”

Üzlete jól mehetett. Egy alkalommal húszezer pengőt loptak el tőle, amelyet a takarékpénztárba vitt, vagy onnan hozott. Persze nem tudhatjuk, hogy mennyi idő alatt sikerült összegyűjtenie ezt az összeget.

Gombos 1937-ben színpadi szerepet is vállalt. Az alakítással nem lehetett nehézsége, mert egy kávéházi könyvárust kellett alakítania. Ez a Belvárosi Színházban előadott „Kezdeté nyolckor, vége tizenegykor” című darabban történt, ahol is „három epizódfigurát nem színészek alakítanak, hanem a három figura eredeti modelljei – a pesti éjszakai élet három jellegzetes alakja” – írja a *Színházi Élet*: egy főpincér, egy rikkancs, és „Gombos bácsi a népszerű éjszakai könyvárus, aki harminc-negyven regénnyel hóna alatt járja végig a pesti kávéházakat”. A cikkíró túloz: legfeljebb 15–20 átlagos méretű könyv férhetett el a hóna alatt...

„Nappal lévén, Gombos bácsi ilyenkor otthon van. Tökéletesen modern, gyönyörűen berendezett lakásuk van Gomboséknak, ami tekintve azt, hogy a családfő a kultúra terjesztéséből él, igazán nagy szó. – Harminc éve csinálom már a mesterségem – meséli a kedves, tömzsi⁸ Gombos bácsi. Először nappal ügynököltem könyvekkel, aztán kitaláltam, hogy az emberek éjszaka nyugodtabbak, hozzáférhetőbbek. Tapasztalatom, hogy az igazán jó könyvet rengetegen veszik, nem igaz, hogy a ponyva az üzlet. Főleg magyar irodalmat árulok, rajongok érte! Én magam is mindent elolvasok, a kávéház foyterjében, ha pihenek egy-egy negyedórát, gyorsan fellelőzöm a könyvem... – Mi tetszett a legjobban az idén? – „A század asszonya”⁹ – felel azonnal, de sajnos még mindig nem olvastam végig. Mindig megvették közben a példányt – mondja, és talán nem is annyira panaszkodik, mint dicsekszik. Színpadi szereplését nem veszi komolyan. – Dehát mit meg nem tesz az ember a művész uraknak, mikor azok a legjobb vevőim! – sóhajt s az ajtóból utánam szól: – Aztán ha majd kell valami könyv, csak tessék szólni, nálam van hitel!”¹⁰

Tehát őt választotta mintaképül József Attila, amikor elhatározta, hogy megpróbálkozik a könyvügynöki mesterséggel. Hiszen a költő „tudásával, tájékozottságával áldást jelentene a tőle vásárló közönségre! És aztán, ha a soraik közül mégis akadna, aki tőle magától, József Attilától akar írást? Hát akkor közvetlenül szolgálhatja ki, ismerheti meg olvasótáborát...” – emlékezik Tersánszky a költő érveire.

Volt aki támogatatta, volt aki ellenezte a tervet. Mint később kiderült, ez utóbbiaknak volt igazuk. Törzskávéházában, a Japánban ketten vásároltak tőle könyvet. Egyik a barátja volt, a másik

⁸ Érdekes módon Passuth D. bácsija is „tömzsi” volt...

⁹ FÖLDI Mihály: *A század asszonya* című regénye 1936. novemberében jelent meg az Athenaeum kiadásában. Ára 4.80 P volt.

¹⁰ Színházi Élet 1937. márc. 21–27. 13. sz. 39.

pedig Kraszner, a kávéház tulajdonosa. „Attila makacszkodott, és kudarcát idegen kávéházban akarta kiköszörölni. Onnan szépszerével kitessékelték. Más változat szerint enyhébb fajta botrány keretében kivezették. Ezzel végződött a nagy költő üzletemberi kiruccanása.”¹¹

BÁLINT GÁBOR

A borítólapok sorsa könyvtárainkban. „Kedves vonása a magyar könyvkötőnek a borítéklapok iránt való ellenszenv. Első, legfontosabb dolga, hogy letépje, összegyűrje, eldobja. Akár művészi kiállítású a boríték, akármilyen szép, az neki mindegy. »Hiszen csak boríték az kérem; nem érdemes azt – a könyvvvel együtt bekötöni!«, meg hogy: »hiszen kérem, belül is megvan a cím nyomtatva!«”¹

Ezek a szavak kerek kilencven évvel ezelőtt hangzottak el, s tartalmuk többszörösen is fájdalmas. Egyrészt, mert a megjelenést követő évtizedekre is érvényes, másrészt pedig azért, mert a könyveken kívül a hetilapokat és folyóiratokat is sújtották. Tapasztalatunk szerint a könyvkötői gyakorlat ez utóbbiakban, a periodikumok borítékainak az eldobása terén okozott pótolhatatlan veszteségeket. Hiszen a hetilapok és folyóiratok borítékjai nemcsak egyszerűen megismételték a kiadvány címét, hanem azon kívül számtalan olyan információt is tartalmaztak, melyeket azok nem ismételtek meg belsejükben.

Az elmúlt években végzett bibliográfusi munka tapasztalataira hivatkozva állítjuk, hogy a könyvtárainkban őrzött periodikumok közel kilencven százalékának sikerült ilyen módon a hozzájuk szervesen hozzátartozó borítólapjait „leválasztani” és megsemmisíteni.

Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy ennek következtében könyvtáraink valójában véve csonka példányokat, évfolyamokat tudtak csak megőrizni, s így az olvasók csupán hiányos dokumentumokat vehetnek kézbe. Az alábbi, figyelemfelkeltő írásunkban a periodikumoknak erre az elveszett, megsemmisített részeire szeretnénk felhívni a figyelmet – azoknak épségben megmaradt szórványszámoknak a példája nyomán, amelyeket gyűjteményeink esetlegesen megőriztek; és természetesen a lapoknak azon úgynevezett másodlagos közleményei híradásai alapján, amelyek a borítólapok leírásaira, változásaira vonatkoznak.

Kutatói túlbuzgalom lenne e négy oldalas „papírfecnik” siratása? Egyfajta szakmai ártalom, amely felesleges indulattal hiányolja a lapok „teljességét”? – Nem hisszük. Mert igaz ugyan, hogy a borítólap hordozta címetek a belső címlapok is megismétlik (nemcsak a könyveken hanem az időszaki kiadványokon is), s az sem vitás, hogy e borítólapok egyben védtek a kiadványok belső részét, tehát másodlagos feladatot is elláttak. Ám mindennél fontosabb, hogy olyan ismereteket, adatokat is közöltek, amelyek lényegesek voltak. Tartalomjegyzékeket közöltek, a szerkesztők neveit, a kiadás helyét, címét, a megjelenés időpontját, a füzetek számozását stb. E tekintetben átvették a napilapok fejléceinek a szerepét is, amelynek információi a lap belsejében legtöbbször nem ismétlődtek meg. Továbbá szerkesztői üzeneteket közvetítettek, sokszor hirdetéseket is (amelyek elemzése például nem érdektelen következtetésekre indít); néha még vasúti menetrendeket is, amelyek időnként pótolhatatlan fogódzókát kínálnak. Arról nem is szólva, hogy e borítólapok idővel rajzos formában is utaltak a lapok belső tartalmára, s így esztétikailag is értéket képviselnek. Ha úgy tetszik: az alkalmazott grafika olyan – elveszett – tartományát testesít meg, amely nélkül csonka művészettörténetünk.

Néhány esetben viszont az irodalomtörténet pótolhatatlan szövegforrásaivá válnak e lapok. Gondoljunk a *Pesti Divatlap* 1844-es évfolyamára, amelynek borítóin Petőfi Sándor szerkesztői

¹¹ TERSÁNSZKY: *i. m.*

¹ SZEMERE Leóna: *Könyvekről és egyebekről.* = Pesti Napló 1910. jan. 30. 37.

üzenetei olvashatók, vagy a *Szépirodalmi Figyelő* (1860–1862), majd utóda a *Koszorú* (1863–1865) évfolyamaira, amelyek borítólapjai Arany János szövegeit őrzik. Mindkét lap e „járulékos” vonatkozásaira csak nemrég figyeltek fel irodalomtörténészeink, s az esetlegesen fennmaradt kötetlen lappéldányok borítóiból szedegették össze e becses üzeneteket (amelyeknek mellesleg időnként szélesebb, esztétikai vonatkozásai is vannak).²

Végül ne hagyjuk ki a kérdés két anekdotikus vonatkozását sem, amelyek arról tanúskodnak, hogy a lapok egykori olvasói milyen figyelmesen vették szemügyre a könyvkötők által azok érdektelennek tartott részeit. Az egyik történet arról szól, hogy a Vajda János szerkesztette *Nővilág* – más lapokhoz hasonlóan – hirdetéseket is közölt hátsó borítólapjain. Ám egyszer, a szerkesztő távolléte alatt – tapasztalatlan helyettese valamely emberbarát „titkos betegségek” (azaz a vérhajj) elleni hirdetését nyomatta az említett helyre. A hatás döbbenetes volt: a prüd előfizetők kétharmada küldte vissza, illetve mondta le Vajda amúgy sem nagy üzletnek számító kiadványát.³

A másik példa századunk közepéről való. A haladó gondolkodásáról ismert Czákó Ambró a húszas évek közepén Kanadába emigrált, majd egy évtized múlva megindította *Tárogató* című havi folyóiratát – „a kanadai magyarok okulására és szórakoztatására” (alcím). A címlapon természetesen megjelent a Tengerentúlra szakadtak nosztalgiáit meglevenítő kuruc tárogatózó alakja (Finta Sándor rajza), amely azonban nem keltett osztatlan elismerést. A folyóirat egyik olvasója levelet írt a szerkesztőnek, azzal, hogy nem találja a rajzon a kuruc vitézhez szervesen hozzátartozó sarkantyúkat. A vita a lap nyilvánossága előtt zajlott, s Finta a művész öntudatával védte meg álláspontját, amely szerint a lényeg nem a részletekben van, hanem abban, hogy a rajz a jelenség lényegét fejezze ki a művészet „élő erejével”. S a címlaprajz ennek maradéktalanul eleget is tett.⁴

Dolgozatunkban – a már jelzett körülmények miatt – nem vállalkozhatunk a magyar borítólapok történeti fejlődésének teljességre törő rajzolására. A hézagosan fennmaradt emlékek áttekintéséből viszont egyértelmű, hogy a borítólapok már folyóiratirodalmunk kezdeteiben megjelentek: ám ekkor még külsejük, jellegük meglehetősen egyszerűnek mondható. A *Magyar Museum* (1788–1789), a *Felső-Magyarországi Minerva* (1825–1836) vagy akár az *Életképek* (1844–1848) borítólapjai csak a címek megjelenítésére vállalkoztak. Látványukat legfeljebb néhány nyomdai/grafikai díszítőelem gazdagította. A szerkesztői üzenetek, a levelezés, a vidéki hírek csak a reformkorban jelentek meg rajtuk. Így például az *Életképek* teljességre törő tartalmi áttekintését már csak a borítólapokkal együtt tudjuk elképzelni, hiszen közleményeinek egy része a borítólapon folytatódott, illetve fejeződött be.

A figurális díszek, ismereteink szerint, először a címlapokon jelentek meg, így például Kármán József *Uránia* (1794–1795) című folyóiratában, amely a Parnasszus, a múzsák és Pallasz Athéné jelképeivel: ligetes tájjal, fáklával, borostyánnal, bagollyal, fuvalával jelezte tartalmának költőitudoományos jellegét. A rajzok és a kisebb motívumok ezt követően a reformkor elején jelentek meg a hetilapok féléves köteteinek borítólapjain. Az elsők között a *Pesti Divatlap* 1844-es két évnegyedének utólag nyomtatott lapjain – a budapesti Dunapart, a Lánchíd, illetve Nemzeti Múzeum képével és a művészetek: a színház, a festészet, a zene- és a tánc indázó virágdíszbe foglalt szignettjeivel.

Az egyes számok borítólapjai rajzos díszítése csak a forradalom utáni évtizedek során jelenik meg, bár – mint jeleztük – ezekről túlnyomórészt csak másodlagos forrásokból van tudomásunk. Egy visszaemlékezésből például megtudjuk, hogy a *Vasárnapi Ujság* (1854–1921) címképének a

² Petőfi szerkesztői üzeneteit FEKETE Sándor dolgozta fel, *Petőfi a segédszerkesztő* (1958) című kötetében. Arany János üzeneteivel KOVÁCS Sándor Iván foglalkozott: *Az Arany-folyóiratok és feltáráruk további lehetőségei*. = Irodalomismeret 1992. máj., 1. sz. 38–43.

³ *Lapszemle*. = Figyelő 1874. máj. 17. 237.

⁴ *Vita a Tárogató címlapjáról*. = Tárogató (Winnipeg, Toronto) 1941. dec. 6. sz. 7–8.

kialakításában kezdetben Lotz Károly, majd utóbb Greguss János is részt vett.⁵ Egy másik cikk arról tudósít, hogy az *Ország-Világ* (1879–1938) szerkesztősége arra törekedett, hogy a lapot művészileg igényes borítólappal lássa el. Törekvései gyakorlatias momentumokat is tartalmaztak. A kialakított borítókat kétféle színben nyomatta, hogy ilyen módon hívja fel a figyelmet a jutalomképeket is tartalmazó füzetekre.⁶

Külön öröm, ha a kutató kezébe olyan sorozat példányai kerülnek, amelyek megőrizték az eredeti borítólappjaikat, s nemcsak egy vagy két füzet esetében, hanem teljes évfolyamokon keresztül, amelyek során a borítók időnként megváltoznak, követve a közízlés módosulásait. Ilyen ritka cím a *Képes Folyóirat* (1887–1910), a *Vasárnapi Ujság* füzetes kiadásának egy példánya, amely évtizedeket átívelve szemlélteti a fenti változásokat. Megindulásakor borítója még reneszánsz díszítő motívumokkal zsúfolt keretben jelent meg – megjelenítve egyben Hungária, illetve a tudomány és a művészet női alakjait: a hozzájuk tartozó rekvizitumokkal: földgömbbel, lanttal, ecsettel, palettával, írószerszámmal és színészi maszkkal. A kilencvenes években e rajzot (Dörre Tivadar alkotását) felváltják a fotók. Minden egyes szám élére más és más felvétel reprodukciója kerül. – Majd a századvég ismét vált; megjelenik a színes grafika, a füzetek élén ismét állandó rajz: vörös színű lepelbe öltöztött és könyvet tartó, ábrándos női alak jegyzi a lapot. Ezt követően már a szín dominál a borítókon: 1901-ben a festészet és irodalom nemtőinek preraffaelita szellemű grafikája. 1905-ben már egyiedermeier stílusba megjelenített hölggyel szembesülünk – csokorral és a *Képes Folyóirattal* a kezében. Négy évvel később viszont már az impresszionista technika kerül előtérbe: a borítón egy lámpafényben pihenő (és a folyóiratot olvasó) családót láthatunk – háttérben a parlament és a Dunapart villódzó fényével. A *Képes Folyóirat* borítólappjainak változásait a klasszikus díszítőmunkától a fotón át az egyszerűbb, de színes technikáig – akár mércének is tekinthetjük. Ezzel a fejlődésvonallal találkozunk a többi lapokon is, mint például az *Új Idők* (1895–1949), vagy a *Tolnai Világlapja* (1901–1944) évfolyamain. Az *Új Idők* igényes szerkesztősége például induláskor Zichy Mihályhoz fordult (Szentpétervárra) azzal a kéréssel, hogy megtervezze állandó borítólapját.⁷ A mester tapintatosan elhárította a megkeresést, ám a megoldás nem sokáig váratott magára. Az igényről Justh Zsigmond angol barátja Rupert Bunny is tudomást szerzett – s hosszabb magyarországi tartózkodása során önként elvállalta megrajzolását.⁸ Könnyed és tetszetős, a nemzetközi gyakorlathoz is igazodó munkája olyan sikert aratott, hogy a szerkesztőség a századfordulót követően továbbra is egy „idegent”, az angol Walter Crane-t kérte fel a hetilap új címlapjának az elkészítésére.⁹ Talán nem felesleges megemlítenünk, hogy utóbb az *Új Idők* is haladt a korrall, és rajzos címlapjain megjelentek a fotók. A *Tolnai Világlapja* kezdetben változó borítólappal jelent meg a piacon. Szerkesztője azonban már 1905-ben az állandó címkép – és annak a magyar jelleget hangsúlyozó megformálása – mellett döntött. A lapot 1905. december 3-tól Verő László szobrászművész Hungária alakja díszítette.¹⁰ A tízes években ismét váltott a mozgékony szellemű Tolnai Simon: ő is áttért a színes technikára. Sőt 1913–1914-ben a borítólapra – külön felragasztva – felvitte a művészettörténet neves alkotásait; oly módon azonban, hogy onnan le is lehetett venni és bekeretezni.¹¹ (Mielőtt azonban meghatódnánk e közművelődési gesztustól, vegyük figyelembe, hogy ezekért a képekért a kiadónak nem kellett honoráriumot fizetni!)

⁵ *Czímképünkről.* = Vasárnapi Ujság 1876. jan. 2. 1. sz. 11.

⁶ VIRÁGH Géza, B.: *A mi jubileumunk.* = Ország-Világ. Jubiláris almanach. 1905. 1–11.

⁷ *Szerkesztőségünk üzenetei.* = Új Idők 1897. ápr. 18. 380.

⁸ *Új köntösben.* = Új Idők 1898. ápr. 10. 15. sz. 333.

⁹ *Walter Crane.* = Ujság (Kolozsvár) 1915. ápr. 6. 8–9.

¹⁰ *Új címlapunk.* = Tolnai Világlapja 1905. dec. 3. 49. sz. 1919.

¹¹ *Színes képeink.* = Tolnai Világlapja 1913. dec. 7. 1–2.

XIV. ÉVFOLYAM

20. FÜZET.

KÉPES FOLYÓIRAT

Szerkeszti

NAGY MIKLÓS

*

BUDAPEST, FRANKLIN-TÁRSULAT

Ára 60 fillér.

TARTALOM.

SZÖVEG.

A trógerkés házassága	433	Cougourdan Márton, a „Boldogasszony” hajó kapitányának utazásai és kalandjai. <i>Ira Monton</i>	473
A psichotesti kastély	436	Jenő (Merinos). — Francziából fordította Sárogyi Bella	473
A konopisti kastély	437	A karabélyosok kornétása. Rajz a kurecz-világból	482
Két Chotek	438	<i>Ira Langorth Géza</i>	482
Álmok. <i>Choteky Ir. Choteky Mária</i>	439	A magyar nyomdászok üdvözlő irata	485
Peking és vidéke. <i>Ira Choteky Jenő</i>	441	A magyar történeti emlékek a párisi világkiállításán. Dr. <i>Szendri János</i>	488
Az európaiak Kínájában. <i>Ira Choteky Jenő</i>	445	Magyar vadászati kiállítás Párisban	491
Képek Kínából	452	Irodalom és művészet	495
Geográfiai ligék Kínában. <i>Hekthark</i> új művéből	455	Sakkjáték	496
Nagy Ferencz, az új kereskedelemügyi államtitkár	456		
Benedek Ferencz	459		
Egyvölgy	460		
Vásárolt szívek. <i>Hecsey</i> <i>Ira Mária</i>	461		

RAJZOK.

A budapesti könyv- és könyvnyomtatás-egyesületének Munka-városához intézeti üdvözlő irata a Gutenberg-fülsőly alkalmazásból. <i>K. Hecsey</i>	434	Nagy Ferencz, az új kereskedelemügyi államtitkár. <i>Koltz</i> utáni fényképe után	457
Choteky Zsófia grófné	434	Benedek Ferencz	459
Ferencz Ferdinánd főherceg	435	<i>Mária</i> <i>Dévid</i> „Vásárolt szívek” című rajzából	471
Reichstadt	436	ot <i>raja</i> <i>Gató</i> <i>Lajos</i>	471
A konopisti kastély	437	<i>Monton</i> <i>Jenő</i> „Cougourdan Márton” című rajzából	482
A trógerkés neje szerdált leány korában barátai	439	hez öt kép	482
Népek Kínából	439	Magyar történeti emlékek a párisi világkiállításán	488
A kureczok utazása Pekingben	441	A türekséni szoba a magyar piactéren az egykori kincsek gyűjteményével. — XVI. századbeli dombró hűvös az esztergomi kincstárban. — XVI. századbeli püspöki hercei kápolna	486
Vendégül-udvar Pekingben, a követekégek utazásában. — Hecsey	442	A huszársága vonatkozó emléktárgyak. — Disznóvágás és fegyverek. — Disznóvágás a XVII. században. — Elefántesetű nyereg a XV. században. — Szecsek, kupa, billicsek és ezüst tálcák az erdélyi teremben a XVI. és XVII. században	487
A követekégek utazása Pekingben. (Törvényszék)	443	A görög-keleti egyházak kincsei a párisi világkiállításán. — Az erdélyi szász egyházak kincsei	488
A kínai nyomdászat. — A kínai császár, Kínai	444	Egyházi szívek a XV–XVII. században. — A romániai erdélyi kelyhek és szecsek a XVI. és XVII. században	489
A nagy harang torony Pekingben. — Peking kapuja	445	Erdélyi zománcos ötvösövek. — Fegyvercsoporthoz a huszártérben. — XVI. századbeli disznóvágás a lovagteremben. — Páris és disznóvágás a XVI. és XVII. században	490
A pekingi császári palota főbejárata. — Peking térképe Budapest térképével összehasonlítva	446	Sakkjáték és esztergomi kincstárban	491
Utazás Pekingbe a vasút kiépítése előtt. <i>Choteky Jenő</i>	447	Magyar vadászati kiállítás a párisi világkiállításán	491
A világjáró-terem díszkapuja Pekingben. <i>Silvestri</i> II.	448	A szarvas és darvak csoportja. — Ágancsok	492
A pekingi obszervatórium	449	Óriás medve, hirtök számára egy órák ellen. — Vadkan viaskodása farkasokkal	493
A pekingi obszervatóriumról	450	Képtalányok	496
Peking és Tien-csin vidékének térképe	451		
Masdomarins ágazat Dél-Kínában. — Baró Kottler	452		
Tien-csin mulató-területe az európai városokban	454		
Tien-csin Kínai városok	455		

Közleményeink utánnyomása ellen tiltakozunk.

„A „Képes Folyóirat” előfizetői a „Politikai Újdonságok” című politikai és gazdasági heti lapot a „Világkrónika” című képes heti közlönyvel együtt félévre 4 korona kedvezményes áron, csupán a „Világkrónika” képes heti közlönyt pedig félévre 1 korona 60 fillérért rendelhetik meg.

Legolcsóbb újság a magyar nép számára a „Képes Néplap”, megjelen minden vasárnap egy íven, mulató és tanulságos tartalommal, s a hazai és külföldi politikát tárgyaló rendes rovattal. Előfizetési ára egész évre 4 korona 80 fillér, félévre 2 korona 40 fillér, negyedévre 1 korona 40 fillér. — Az előfizetések a „Képes Néplap” kiadó-hivatalához Budapest, Egyetem-utca 4. szám küldendők. — A gyűjtőknek egyszerre beküldött hat előfizető után ingyen példány jár.

XVIII. ÉVFOLYAM.

Főmunkatárs Mikszáth Kálmán.

24. FÜZET.

KÉPES FOLYÓIRAT

TARTALOM.

SZÖVEG.

Regénytár:

Keller Helén siket-néma-avak leány életrajza. Igaz történet. Az Amerikában megjelent angol eredetiből fordította dr. Bara György	753
Keller Helén újabb vizsgálja	756
Hegyek közül. Alakok és esetek. Írta Kellay Lajos	756
A bolygó. Kálmány József Békától	759
Temetőben. Kálmány Ferenc Imrádól	759
Mese a gyémántról. Jönnöm Mária Raczina költeménye. Spanyolból fordította Farkas Emil	759
Szövetkezeti világ Budapesten. Németh Józseftől	760
A nemzetközi szövetkezeti kongresszus	763
A nemzetközi szövetkezeti kongresszus kiállítása Budapesten	768
Baráth Ferencz	771
Az István főhercegnek nekrológia. Mikszáth Kálmántól	774
Janiczky Sándor	779
V. Murad szultán	779
A legelső magyar sztrájk	780
Madarász Viktor. Szeme Tamástól	782
Myra. Bertha Sándortól	784
Tátrai perspektívák. Írta Mező Ernő	790
Tátrafüredi képek	793
A Sárót. Dr. Kádár Jenőtől	798
Az országos taneszmúzeum	800
Iparművészeti kiállítás Miskolcra	804
A veszprémi kiállítás	808
Kitömött mammut	808
Harostéri képek	810
Az Erzsébet-szanatórium egy éve. Szenczei Imrostól	812
A Szent János-bogar mint iparcikk	813
Irodalom és művészet	813
Szerkesztői ázsánetek	815
Egyveleg	815
Sakkjáték	816

RAJZOK.

Rákóczi az ónodi országgyűlésen. Madarász Viktor festménye. (Művelődés)	787
Keller Helén Homeros szobra előtt	788
A magyar szövetségi ügy vezértárlata	761
Képek a nemzetközi szövetkezeti kiállításból (6 kép. József Gyula festménye)	764-767
A magyar gazdák vásárcsarnok-előtti szövetkezetek helyiségei a központi vásárcsarnokban (4 kép)	769-770
Baráth Ferencz	773
Az István főherceg-szálló épülete. Mikszáth Kálmán festménye	774
Mikszáth Kálmán arcképe az István főherceg-szálló Mikszáth-szobájában. A 90-es évek elején való festmény	776
Mirkovszky Géza falfestményei Mikszáth műveiből vett alakokkal az István főherceg-szálló Mikszáth-szobájában (2 kép. József Gyula festménye)	777
Janiczky Sándor. Veszprémi festménye után	779
V. Murad szultán	780
Madarász Viktor. Saját festménye. 1893-ból	783
Madarász Viktor. Kádár Jenőtől. 1904. évi festménye	784
Madarász Viktor műveinek a Nemzeti Szalonban levő kiállításából:	
Hunyadi László a ravatelen. — Zrínyi és Franjezin a fogadón	785
Zich Felice után	787
Myra	789
Képek Tátrafüredél:	
Rece és a Salágyi Dózsa-étterem a helyszíni színház közelében. Párizs M. amatori festménye. — A szász trónörökös gyermekeivel. — Isabella főhercegné háziával az alsó-tátrafüredi templomban. Mező Ernő Károly amatori festménye	793
A szász trónörökös és gyermekei Tátrafüreden (4 kép)	794-795
Berg János amatori festménye szerint	794-795
Gyermekmunkástól. Tücsökföldön. Kőcs István festménye	796
Magyar festvérek zeneiars Tátrafüreden. Berg János amatori festménye	797
Képek az országos taneszmúzeumból (6 kép.)	801-803
Képek a miskolci iparművészeti kiállításból (6 kép.)	805-806
Berg János festménye után	805-806
A veszprémi kiállításból: A balatoni halászművelő-rezervátóság pavillónja. — A kiállítás tájképe. József Gyula festménye	807
A rekonstruált mammutcentráz előlőli része	808
A rekonstruált mammutcentráz előlőli része. — Kitömött mammut a szentpétervári akadémia állattani múzeumában	809
Kuropatkin tábornok 3. hadosztálya Liaojangban	810
Ojama japán tábornok 2. osztaga után. — Esőben menetelő japán csapatok Mandzsuriában	811
Kepitalányok	816

Közleményeink tájnyomása ellen tiltakozunk.

A „Képes Folyóirat” nagy negyedrért lakban, félhavi füzetekben jelenik meg gazdag szépirodalmi és ismeretterjesztő tartalommal évenként több mint száznyolcvan íven, s több mint ezer képpel, és minden füzetnek külön képmelléklettel.

A Képes Folyóirat füzetei előfizetés után is megrendelhetők és pedig:

egész évre (24 füzet) 14 korona 40 fillér | harmad évre (8 füzet) 4 korona 80 fillér
fél évre (12 füzet) 7 korona 20 fillér | negyed évre (6 füzet) 3 korona 60 fillér

A „Képes Folyóirat” előfizetői a „Politikai Újdonságok” című politikai és gazdasági heti lapot, melyhez mellékletül a „Világkrónika” című képes heti közöny járul, félévre 4 korona kedvezményes áron, csupán a „Világkrónika” képes heti közönyét pedig félévre 4 korona 60 fillértől rendelhetik meg. A megrendelések a Franklin-Társulat kiadóhivatalához Budapest, IV., Egyetem-utca 4. sz. küldendők.

Szerkesztőség: IV., Kaplony-utca 9. + Kiadóhivatal: IV., Egyetem-utca 4.

A borítólap változásaival kapcsolatos az a körülmény is, hogy egyes lapok idővel beszámozták azokat, s ezt követően már nem lehetett őket eldobálni a kötetzeti munkák során. E változás következtében – amely azonban távolról sem tekinthető általánosnak – számos cím maradt ránk a maga teljességében. S e címek között érdemes megörökítenünk néhány kuriózumot. Az *Üstökös* című élclap (1858–1918) 1865-ben Jókai Mór humoros tárcaportréinak sorozatával tette izgalmassá közlésrendjét, amelyet Jankó János rajzai kísértek. 1880-tól az új szerkesztők felelevenítették ezt a hagyományt s a felnagyított portrékat 1882-től a címlapokra emelték ki. Így az 1883–1885-ös, majd az 1892-es és 1898-as évfolyamok címlapsorozata hangulatos galériában örökítette meg a kor szellemi elitjét – Linek Lajos, Jantyik Mátyás és Fischer Lipót rajzaiban. Utóbb az *Üstökös* borítólapjainak konkurenciája is akadt: Kiss József *A Hét* című hetilapja 1890–1924 között is átvette az *Üstökös* gyakorlatát; borítóit így akár a századforduló hírességeinek albumaként is felfoghatók.

A borítólap átváltozásainak tanulságos és élvezetes példáját kínálja a már korábban említett Czako Ambró lapja, a *Független Szemle* (1921–1923), amely az egyetlen szabadgondolkodó fórum volt a maga idejében, s érthető módon irritálta a keresztény kurzust.¹² A folyóirat első számait még a kalapács, a búzakéve és a toll díszítette, az emberi munka szelid jelképeiként. Ám a harmadik számon már új rajzot találunk, Leidenfrost Sándor munkáját, amely egy égbe tekintő sast ábrázol. A változás tudatos, mert – mint az a borítólap verzőjének magyarázatában olvasható, a szerkesztés továbbra is meghatározó értéknek tartja a munkát, ám az adott történelmi helyzetben fontosabbnak gondolta, hogy „a szabadságot és a függetlenséget jelképező” sas kerüljön a kiadvány élére. E törekvésnek és a melléje sorakozó közleményeknek meg is lett a következménye: sajtóperek, zaklatások, betiltással való fenyegetések. A válasz sem marad el. Az 1922. karácsonyi szám borítólapján S alakban kanyaruló tevé-karaván vonul, a háttérben pálma, az előtérben pedig egy, a karavánra vonító kutya. Nem kétséges „A kutya ugat – a karaván halad” mondást kívánja megjeleníteni.

A keleti eredetű mondás ekkor már benne élt közéleti gondolkodásunkban. Első ízben Pulszky Ferenc használta 1880-ban – s szintén a sajtó szerepével kapcsolatban. Nendtwich Károly akadémikus ugyanis ezt megelőzően tanulmányt írt a korabeli sajtó „liberális szellemisége” ellen. Ez nagy vitát kavart, Pulszky ennek során idézte az akadémia nyilvánossága előtt az eredeti arab példamondatot, amely ezt követően közismertté vált.¹³ A kép teljessége érdekében egy utalás erejéig megemlítjük a szenzációra és gyors haszonra törő üzleti vállalkozások meglehetősen primitív és a ríkító figyelemfelkeltésre törő címlap-rajzait, amelyek túlnyomórészt az elrettentésre és a szenvedélyek keltette sokk-hatásra építettek.¹⁴ A zuglapokhoz és a zugújságráshoz hasonlóan ez a téma is külön tanulmányt igényelne.¹⁵

Századunk folyóirataira térve megállapíthatjuk, hogy azok nem követték a hetilapok egy részének azt a gyakorlatát, hogy a borítólapokat is betagolják a folyamatos oldalszámozásba. Túlnyomó többségük továbbra is megtartotta borítóik önállóságát, így azok továbbra is áldozatai maradtak az évfolyamaikat bekötő „szakmunkának”. A folyóiratok borítólapjai általában leegyszerűsödtek. Egyre kevesebb rajznak adtak helyet, vagy ha alakos motívumot használtak, egyre többször alkalmaztak fényképeket. A kiadványok jelentős része így megelégedett a betűcímlap megoldásaival. Ez a jelenség látványosan követhető végig a *Nyugat* (1908–1941) évfolyamain. Az

¹² L. VEZÉR Erzsébet előszavát: *Független Szemle 1921–1923. Kékmadár. 1923. Repertórium.* Bp. 1979. 5–9. (A PIM Bibliográfiai Füzetek. B. sorozat. 10.)

¹³ Az *akadémia a sajtó ellen.* = Budapesti Hírlap 1888. dec. 18. 4.

¹⁴ Jelenlétüket szemléletesen érzékelteti egy ellenük írott dohogás: ECHO: *Képes lapjaink czimképei.* = Magyar Szemle 1895. aug. 18. 33. sz. 1–2.

¹⁵ LAKATOS Éva: *Alhírlapírók és zugsajtó Magyarországon.* = Magyar Könyvszemle 1998. 3. sz. 233–259.

induló számot egyedül Beck Ö. Fülöp emblémája díszítette; Mikes Kelemen írás fölé görnyedő alakját jelképpé emelve. Utóbb, 1910-ben, majd 1911 második félévében piros, illetve zöld színű betűk jelentek meg a címlapon – némi girlandos, klasszikus díszítőelemek kíséretében. 1911 első félévében Falus Elek mozgalmas szecessziós díszítései vették át a szerepet, ezek azonban tizenkét szám után újra átadták helyüket a viszonylag egyszerűbb és nyugodtabb összképnek. A szerkesztők puritán igénye 1913 elejétől tovább egyszerűsített. A borítóról még Beck Ö. Fülöp emblémája is eltűnt: zsúfolt betűcímlapok kínálták a folyóiratot, s a hirdetések helyenként még a cím elé is betolakodtak. 1916 második félévétől azután ismét visszatért az embléma s a szedés összképe is levegőssé vált. Kisebb változtatással (1920) így is maradt ez 1930-ig, amikor is kialakult a folyóirat végleges és klasszikus címlapja: piros betűkkel szedett címmel s ugyancsak piros emblémával.

Nem ígértünk teljességet, ezért csak utalásként említjük vezető irodalmi orgánumaink betűcímlappá egyszerűsödött borítólapjait: Németh László *Tanúját* (1932–1936), a népi írók orgánumát, a *Választ* (1934–1938) vagy az urbánusok *Szép Szó* c. lapját (1936–1939). Az utóbbi tipográfiai összképe – a cím alatti és számonként változó színes csíkkal és e szín néhány vonatkozását kiemelő szedésbeli alkalmazásával (Nemes Gyula – Káldor László munkája) példája lehet a tipográfiai munka egyszerű, ám leleményes és nemzetközileg is helyt álló gyakorlatának.

A kép teljessége érdekében utalunk Kassák Lajos folyóirataira is (*A Tett* /1915–1916/, *Ma* /1916–1925/, *Dokumentum* /1926–1927/, *Munka* /1929–1939/), amelyek az avantgárd törekvések képzőművészeti vonatkozásait jelenítették meg címlapjaikon. Különösen a *Munka* induló évfolyamai kiemelkedőek, amelyeken a konstruktivista motívumok határozzák meg az összképet.¹⁶

S hogy kuriózum se maradjon ki látószögünkéből, emlékeztetünk Supka Géza *Literatúra* című lapjának 1931–1938 közötti évfolyamaira, amelyekben a kiadó külön és – gyakorlatában ez a példa nélküli – folyamatosan számozta a folyóirat borítólapjait. Ezek ugyanakkor (a címlap kivételével) érdemi szövegeket is közöltek. Így az évfolyam lezárásakor külön kellett egymás mellé rakni az arabs számokkal jegyzett „folyóirat” lapokat – és a római számokkal jelölt borítólapokat. S ha netán valaki – a hagyományos gyakorlatot követve – eldobta a borítókat, úgy használhatatlanná tette a kötetét, mert a borítólap közleményeiről is szabályos tartalomjegyzék készült; s a folyóirat tanulmányai nem egyszer a borítólapon folytatódtak.

Hogy a kifejező és ugyanakkor vonzó, – s esztétikailag is megálló – borítólapokat milyen fontosnak tartották a kiadók, annak beszédes bizonyítéka, hogy kialakításuk, minőségük érdekében nem egyszer pályázatokat is kiírtak. Adataink közül a legkorábbiak a szaklapokra vonatkoznak. 1890-ben például az *Építő Ipar* (1887–1913) című műszaki hetilap kívánta tetszetősebbé tenni címlapját. Mint minden pályázat, ez is megfogalmazta elvárásait: hogy a terv fejezze ki a lap műszaki tartalmát, s hogy egyben megfelelő arányban adjon helyet a rajz mellett a szöveges felületnek is.¹⁷ Az évszámra tekintve – nem meglepő, hogy a győztes rajz – Santhó István munkája – hemzseg a reneszánsz díszítő elemektől (szalagok, ágacsok, virágok, cimer, angyalka) és a szakma rekvizitumaitól: körző, vonalzó, oszlopfő, vakolókanál stb.¹⁸ A maradi felfogás érthető, hiszen a kiírás szerint csak a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet tagjai pályázhattak.

Valamivel mozgékonyabb látványtervhez sikerült hozzájutnia a *Magyar Kerékpáros* (1893–1897) című havilapnak. Pályázatának nyertese K. Nagy Mihály pécsi festőművész – kerékpárt

¹⁶ Formai hibája leírásunknak, hogy a *Dokumentumot* kivéve – takarékosági megfontolásokból Kassák Lajos nem alkalmazott külön borítókat. A címlapokat beillesztette a folyamatos oldal-számozásba.

¹⁷ A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet mű- és középítése szakosztályának kis pályázata. = Építő Ipar 1890. nov. 16. 46. sz. 1.

¹⁸ Építő Ipar 1891. jan. 14. 1. sz. 12–13.

tartó női alakot ábrázol, háttérben sportpályával. Ám rajta – mármint a női alakon is klasszikus a lepel, fején babérkoszorú.¹⁹

A *Szakácsművészet* (1922–1932) negyedszázaddal későbbi nyertese Révész Kornél, már korszerűbb eszközökkel dolgozik. Eleget tesz a pályázat kiíróinak, amikor a szakácsművészetet jelképező motívumokat tesz a középpontba (vadkacsa-fej, fácántoll stb.), s azokat viszonylag szerény, kicsit a szecesszió hatását tükröző elemekkel köríti.²⁰

Nem érdektelen pillantást vetnünk e pályázatok résztvevőire: a *Magyar Kerékpáros* pályázatára még csak 5 munka futott be, a *Szakácsművészet*re már 28-an indultak. A Lyka Károly szerkesztette *Művészet* (1902–1918) kiírására pedig már több, mint 120 volt a jelentkező. S ez érthető is. A művészi szakma pályázatán részt venni eleve rangot jelentett, s a díj összegével a kiadó a Singer és Wolfner cég nem takarékoskodott; arról nem is szólva, hogy a győztes „pompéji mélyvörös” borítéklapja országos elismérést biztosított.²¹ A pályázat tisztos színvonalát az is jelzi, hogy a befutott grafikából külön kiállítás nyílt a Műcsarnokban.²²

Képünk akkor válik teljessé, ha egy harmincas évekből származó pályázattal is szolgálunk. A Franklin Társulat kiadásában a művelt közeposztályt megcélzó modern magazin a *Tükör* (1933–1942) pályázatáról van szó: ez a kiírás 47 pályamunkát eredményezett. A nyertes, Gábor Pál címlapfelfogása érdekes. Felhasználta a korszerű tipográfia és a konstruktivista kezdeményezések tanulságait.²³ Két színű összképében (a szín számonként változott) a tetszetős s egyben szokatlan betűformák arányos felületet biztosítottak egy-egy fotó számára (természetesen e felvételek is számonként új és új látvánnyal szolgáltak). Nem kétséges a *Tükör* közkedveltségébe nemcsak változatos tartalma, hanem borítólapjainak látványa is belejátszott. Ez a borító már nem csupán a lap jellegének és közleményeinek a propagálója volt. Reklámmá avanzsált, amely – a harmincas években virágba boruló reklámgrafika termékeként – üzleti feladatot is vállalt, „fogyasztásra”/vásárlásra is csábított.

Csak közvetve kapcsolódik témánkhoz, ám mégsem hagyható ki az éves borítólapok, a fél- vagy egész évfolyamok bekötésére szolgáló „gyűjtők” illetve bekötési táblák kérdése. Az egyes számok borítólapjaival való rokonságuk nyilvánvaló. Ugyanúgy, mint azok valamiképpen jelképesen szólni kívánnak a folyóirat tartalmáról, jellegéről, s az összegyűjtött sorozatokat könyv alakban kívánták megőrizni. E nagyműltű nemzetközi gyakorlat magyar kezdeményezéseiről csak szórványosan állnak rendelkezésünkre adatok. Időrendben az *Urambátyám* (1886–1906) című politikai és társadalmi hetilap táblája, illetve a róla szóló híradás áll elsőként a rendelkezésünkre, praktikus, már-már dísztelen kivitelezésben.²⁴ De bekötési táblákat kínált előfizetőinek, megindulásától, 1895-től kezdve – az *Új Idők* is. Tetszetős – néhány növényi dísz és búzakalászt felhasználó külseje jelentősen megemelte a bekötött számok értékét s arra csábította rendszerető olvasóját, hogy tekintélyes sorozatokat alakítson ki kedvenc hetilapjából. A századforduló másik népszerű képes, szépirodalmi hetilapja az *Érdekes Ujság* (1913–1925) borítólapjának igényességét emelte, hogy annak megformálására is pályázatot írtak ki, s azt a jőnevű Faragó Géza nyerte el.²⁵ Hasonló módon biztatott évfolyamainak megőrzésére Megyery Ella, majd gr. Bethlen Margit szerkesztette *Ünnep* (1934–1940) című képes,

¹⁹ A „*Magyar Kerékpáros*” címrajzpályázata. = *Magyar Kerékpáros* 1895. ápr. 15. 8. sz. 91–92.

²⁰ PRÜNER Arnold: A „*Szakácsművészet*” címlappályázatának bírálata. = *Magyar Nyomdászat* 1922. febr., 2. füz. 26–27. és SZABÓ Róbert: *Eldöntött pályázatok*. = Uo. 3. füz. 41–42.

²¹ *Művészet*. = *Budapesti Hírlap* 1902. 42. sz. 10.

²² *Százhusz címkép*. = *Budapesti Hírlap* 1902. jan. 4. 4. sz. 8.

²³ *Címlap-pályázat*. = *Reklámélet* 1933. aug. 2. és „*A Tükör*” címlap-pályázat eredménye. = *Reklámélet* 1933. szept. 6.

²⁴ *Gyűjtő mappa az „Urambátyám” számaihoz*. = *Urambátyám* 1896. dec. 6. 49. sz. 586.

²⁵ *Az Érdekes Ujság bekötési táblája*. = *Pesti Tükör* 1913. szept. 24. 6.

szépirodalmi hetilap. Stilizált virágszirmokkal díszített kötetei látványos formában őrizték meg az úriszobák könyvespolcain a képes hetilap olvasmányait.²⁶

Zárópéldaként megemlítjük, hogy legelső évfolyamától kezdve a *Nyugat* is készített bekötőtáblákat előfizetői számára. Ezek egységes barna színt alkalmaztak, minden díszítés nélkül. Egyedül a kötetek gerincén látható a folyóirat aranyozott címe és Beck Ö. Fülöp Mikes-emblémája.

A borítótáblák így valóban hozzájárultak a folyóiratok évfolyamainak megőrzéséhez. De alkalmazásuk ugyanúgy együtt járt a füzetek – beszámozatlan – borítólapjainak az eldobásával, mint a bekötőtáblákkal nem szolgáló lapok, már említett könyvtári kötése. Állításunk legfrissebb visszaigazolását Stauder Mária előszavában olvashatjuk, ahol elmondja, hogy a *Vigilia* (1935–) repertóriumának összeállítása – minden igyekezete ellenére – hiányos, mert gyűjtőmunkája során egyetlen könyvtárban sem tudta kézbevenni a folyóirat borítólapos példányait. Munkájából hiányoznak így a borítókön lévő közlemények, a borítókön látható illusztrációk adatait is csak a lap tartalomjegyzéke alapján tudta felvenni.²⁷

Szemlénk távolról sem teljes. Példatárunk azonban ebben a hézagosságában is lehetővé teszi, hogy megfogalmazzuk: a periodikumok borítólapjai és táblái nemcsak a lapok pusztá rekvizitumai – megformálásuk folytán részei egyben képző- és iparművészetünk történetének; fejlődésük, alakulásuk szervesen kapcsolódik a nyomdaipar és a könyvkiadás vonulatához. Egyfajta donkihótei remény: hátha akadnak olvasóink között, akik még megtehetik, hogy mentsék, őrizzék vagy kiegészítsék a köz- és magángyűjteményekben az oly mostoha módon ráánkmaradt hetilapok és folyóiratok füzetait, évfolyamait. Művelődés- és sajtótörténetünk közérdekű tette volna.

LAKATOS ÉVA

²⁶ Az *Ünnep* bekötési táblái. = Az *Ünnep* 1936. júl. 10. 1225.

²⁷ STAUDER Mária: *Bevezető*. In: *Vigilia repertórium 1935–1984*. Bp. 1987. 384.

SZEMLE

A magyar művelődés és a kereszténység. La civiltà ungherese e il cristianesimo. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14. Atti del IV° Congresso Internazionale di Studi Ungheresi. Roma–Napoli 9–14 settembre 1996. I–III. I. A cura di: MONOK, István, SÁRKÖZY, Péter. II–III. Szerk.: JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit. Bp.–Szeged, 1998. Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Rt. 1891 l.

Az MTA kezdeményezésére 1977-ben létrejött Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság /Associazione Internazionale per gli Studi Ungheresi in Italia (CISUI)/ tagjai a világ 36 országából toborzódnak. Kutatásaikról az ötévenként tartott kongresszusokon adnak számot (1981: Budapest, 1986: Bécs, 1991: Szeged).

A magyarságtudománnyal foglalkozó kutatók, tudósok közül kiemelkedő munkát folytatnak az olaszok. Rendszeresen szerveznek tudományos üléseket; *Rivista di Studi Ungheresi* címmel kiadnak évkönyveket (1960: Ungheria e Italia tra il 1920 ed il 1960; 1991: Ungheria – isola o ponte?; 1992: Un Istituto scientifico a Roma: l'Accademia d'Ungheria 1895–1950; 1993: Scritti politici di Luigi Kossuth sull'Italia; 1996: Ungheria 1956 – La cultura si interroga; Dalla liberazione di Buda all'Ungheria di Trianon.). Ezért is rendezhette meg az utolsó 1996-os kongresszust a római La Sapienza egyetem a nápolyi Istituto Universitario Orientale-vel karöltve.

Az ünnepélyes megnyitás és plenáris ülés Rómában szeptember 9-én folyt le előkelő vendégek (az olasz és a magyar köztársasági elnökök, egyházi és világi méltóságok), valamint nagyszá-

mú érdeklődő jelenlétében. A következő két napon ugyanott hét szekcióban (1. olasz–magyar kapcsolatok a XI. században, 2. az egyházak és a társadalom, 3. könyvkultúra, 4. irodalom, nyelv, zene, 5. filozófia, teológia, 6. iskolák, a művelődés terjedése, 7. magánélet, tömegvallásosság (szokások, hagyományok) tartották az előadásokat. Szeptember 12-én az ülés színhelye a nápolyi egyetem volt. Tárgya az Anjouk és Mátyás korának olasz–magyar kapcsolatai.

Szeptember 13-án Rómában tartották meg a záróülést. Megválasztották a Társaság új elnökét Amedeo Di Francesco nápolyi professzor személyében, és döntöttek a legközelebbi kongresszus helyéről (Jyväskylä, Finnország) valamint tárgyáról: Letteratura e potere.

A kongresszuson elhangzott előadások három vastkos kötete olyan nagyszámú, változatos tárgyú tanulmányt tartalmaz, hogy a jelen keretek között ismertetésük, de még címszerű említésük is lehetetlen. A megnyitó első teljes ülésen elhangzott tíz és az utolsó napi záróülésen tartott négy előadáson túl 216 személy értekezett a kongresszus folyamán. A kiadványban csak a tartalommutató címtára 10 teljes oldalra terjed. Ezért a túlnyomólag roppant értékes, rengeteg új ismeretet nyújtó, fogyatékos tudásunkat kiegészítő, új összefüggéseket feltáró, eszméltető, nem csak gondolkodásra keltő, hanem érdekes, élvezetes olvasmány számba menő tanulmányok, dokumentumok stb. csupán a három kötetben olvasható tárgyi csoportosításának a címét idézzük.

Az I. kötet a plenáris ülések és az első szekció idegen nyelven mondott előadásait tartalmazza a következő témacímek alatt. Di Francesco, Amedeo bevezető előadását – „La lettera-

tura Ungherese e il cristianesimo (Ipotesi di lavoro e proposte di ricerca)” – követőleg: 1. „Le origini. La cristianizzazione del popolo ungherese.” (Az eredetek. A magyar nép keresztény hitre való térítése.) 2. „Paganesimo, cultura popolare e il cristianesimo”. (Pogányság, népműveltség és kereszténység.) 3. „Rapporti italo–ungheresi nel Medioevo”. (Olasz–magyar kapcsolatok a középkorban.) 4. „L’Umanesimo, Rinascimento, Barocco”. (A humanizmus, a reneszánsz és a barokk.) 5. „Rapporti italo–ungheresi nei secoli XVIII–XIX”. (Olasz–magyar kapcsolatok a XVIII–XIX. században.) 6. „La ricerca di Dio nella cultura nei secoli XIX–XX”. (Isten-keresés a XIX–XX. század kultúrájában.) 7. „Un capitolo della storia dei rapporti tra l’Italia e l’Ungheria (1945–1956)” (Itália és Magyarország közti kapcsolatok történetének egy fejezete /1945–1956./) 8. „Relazioni di chiusura.” (Záró előadások.)

Az idegen nyelvű I. kötet utolsó darabja a pápának a kongresszusnak öt Castelgandolfóban felkereső részvevőhöz intézett beszédét tartalmazza (473–477.: „Indirizzo di saluto di Papa Giovanni Paolo II° ai partecipanti del IV° Congresso Internazionale di Studi Ungheresi. Castelgandolfo, 14 settembre 1996.”).

A II. és a III. kötet a magyar nyelvű előadásokat adja közre. A II. kötetben a „Régi magyar kultúra” valamint „Népi kultúra és a kereszténység”, illetve „Nyelvünk és a kereszténység”, a III. kötetben az „Irodalom és művelődés”, „Kereszténység és nemzettudat”, „Iskola és könyvtár” fejezetekben találjuk az előadók nevét és tanulmányaik címét.

VARGA IMRE

T. Erdélyi Ilona: Politikai restauráció és irodalmi újjászületés. Értékek és eszmények a reformkor hajnalán. Bp. 1998. Balassi K. 156 l.

A kötet az 1815-ös Bécsi Kongresszus és az 1830-as júliusi párizsi forradalom közötti időszak politikai és szellemi eseményeit veszi számba. Az egyes fejezetek azt a kettősséget világítják meg, amit a szerző a címben is kifejezésre

juttatott: egyrészt a Habsburg Birodalomban a hatalomnak és a feudalizmusnak a megszilárdítását, másrészt a magyar irodalom – ismételt – újjászületését, amely az 1790-es évek derekán elszünetelt súlyos csapások után ekkor vette kezdetét. („Ismételtnék” mondható, hiszen a történelem folyamán nem először kellett irodalmunknak újjászületnie.) A rendkívül gondolatgazdag tanulmány főleg e korszak azon mozzanatait emelte ki fejezeteiben, amelyekről a szerző úgy vélte, hogy leginkább tekinthetők a reformkori irodalmi felrendülés előzményeinek. E jelenségeket mindig annak a történeti realitásnak a keretében vizsgálta, amely szerint Magyarország a Habsburg Birodalom részeként, sok szállal kapcsolódott Bécs szellemi élete mellett az észak-olasz régiók művelődési viszonyaihoz és más német nyelvterületek politikai és irodalmi mozgalmaihoz is. A komparatista módszer alkalmazása során jó eszköznek bizonyult néhány jellegzetes monarchia-beli folyóiratnak a felhasználása.

T. Erdélyi Ilona ezen fejezetei is bizonyítják, hogy a folyóiratok elemzése és összehasonlítása nem csak sajtótörténeti szempontból, hanem az irodalom- és esztétorténet számára is hasznos eredményekkel jár. Igaz, hogy a könyv első fejezetében (17.1.) említett és a Ratio Educationisba is felvett iskolai újságolvasás programja – néhány kivételtől eltekintve – végül is nem valósult meg, a 18. század végétől kezdve a Birodalom egyes országaiban így is kibontakozott a sajtó mindkét formája, a hírlap- és a folyóiratirodalom egyaránt. A 19. század eleji osztrák, olasz és magyar sajtó ki-fejlődése és színvonalbeli kiteljesedése inkább a Metternich által Párizsban megismert napóleoni sajtópolitika megvalósításával lehetett összefüggésben: a kancellár Bécsbe történt viszszerátérése után ugyanis súlyt helyezett arra, hogy a kormányhoz közel álló, színvonalas lapok induljanak. A cenzúra helyett a lapoknak a hatalom szolgálatába való állítása került előtérbe. E körülmény még inkább alátámasztja a szerző azon feltevését, hogy az általa vizsgált három birodalmi lap: a bécsi *Erneuerte Vaterländische Blätter*, a milánói *Biblioteca Italiana* és a *Tudományos Gyűjtemény* megjelentetése fel-

sőbb körök támogatásával történt. Új eredményekhez vezetett az említett – és irodalomtörténetírásunk által még nem érintett – olasz folyóirat magyar vonatkozásainak feltárása is. Kimutatást nyert pl., hogy Almási Balogh Pál is olvasója volt az olasz folyóiratnak és az ott olvasott cikkeket később felhasználta a *Tudományos Gyűjtemény*ben, majd a *Tudománystár*ban.

Természetesen a milánói lapnál szorosabb volt az a kapcsolat, ami a *Tudományos Gyűjtemény*t az *Erneuerte Vaterländische Blätter*hez fűzte. A szerző behatóan foglalkozott a magyar folyóirat bécsi, sőt, franciaországi visszhangjával is. A *Tudományos Gyűjtemény* e visszhangját joggal tekintette annak a kultúráközvetítő program folytatásának, ami Schedius *Zeitschrift von und für Ungarn* c. lapjával vette kezdetét. (Érdekes lenne kimutatni, hogy ugyanaz a program mennyire volt valóban ugyanaz: a 18. század végi patrióta indítékú, és a magyar művelődés létét bizonyítani kívánó, a kultúrbarbárság vádjait cáfolni akaró törekvések mennyiben tértek el a 19. század eleji birodalmi patriotizmustól.)

T. Erdélyi Ilona könyvének további fejezeteiben behatóan foglalkozik a nacionalizmus és a patriotizmus kérdéseivel és a hazai polgári patriotizmus kialakulásával. E témák, amelyek az utóbbi évtizedekben inkább ideológikus magyarázatokra találtak, ezúttal a történeti-irodalomtörténeti tények alapján kerülnek tárgyalásra. Ezáltal e fejezetek is hozzájárulnak ahhoz, hogy eltávolodjunk mind az ideológiák, mind az aktualizálások torzító hatásaitól.

KÓKAY GYÖRGY

Tudománystár (1834–1844). Repertórium.

Összeállította: RÓZSA Mária. Bp. 1999. Országos Széchényi Könyvtár, 221 l. (Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai, Új sorozat 9. Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit.)

Több okból vettem örömmel kézbe reformkorunk egyik fontos folyóiratának repertóriumát. A közvetlen, a kutatásban tapasztalható hasznosságért kifejezhető hála szempontját ez-

úttal megelőzi annak tudomásul vétele, hogy nemzeti könyvtárunk tudományos tevékenysége nem szünetel, az RMNy-munkálatok mellett az újabb korszakok kutatói is bőségesen merítenek a könyvtár anyagából; így jelzik: a tudományos közvélemény továbbra is számíthat az OSzK régebben erőteljesebb, inkább látható részvételére a tudományos munkamegosztásban. Szerencsés gondolatnak bizonyult a *Tudománystár* repertóriumának kiadása, mivel a folyóirat kiadása jelezte: nem csekély erőfeszítések és viták, személyes kontroverziák és elodázódó önmeghatározások után végül az „akadémiai mozgalom” konkrét, kivitelezhető és gyors eredménnyel kecsegtető feladatra lelt. A *Tudománystár* megjelenetése már csak azért is időszzerű volt, mert megvalósult egy olyan periodikum, amely a magyar és a külföldi tudományosság kapcsolattartását szolgálta; méghozzá oly módon, hogy a külföldi írásbeliség leginkább tanulságokat hozható eredményeit magyar nyelven adta közre. Az már a jövő kutatásának feladata lesz, hogy kiderítse: Schedel-Toldy Ferenc külföldi utazása mennyiben járult hozzá a folyóirat arculatának formálódásához, illetőleg, az ő külföldi kapcsolatainak mennyi része volt abban, hogy a *Tudománystár* (melynek egyébként első szerkesztője volt) egyesítette egy „referáló” és egy kutatói beszélőket közlő orgánus sajátosságait. A *Tudománystár* abban a tíz esztendőben jelent meg, amelyben az egyes szaktudományok magyar terminológiáját igyekeztek megteremteni írónk–tudósaink, de a fennállás tíz esztendeje Goethe világirodalom-gondolatának magyar népszerűsödéséé is. Annak felismeréséé, hogy nem elég befelé figyelni, nem elég az irodalmi művek magyarázása, szemmel kell tartani: miként értelmezik másutt az irodalmi/tudományos alakulástörténetet, miféle újabb tudomány/irodalomelméleti megfontolások szerint végzik külföldön munkájukat a tudósok/kritikusok. Olyan nemzeti tudomány eszméje és eszménye lebegett az akadémikusok előtt, akik a *Tudománystár* létrehozásában jeleskedtek, amely az európai mozgalmakkal való együttgondolkodás, a világirodalmi fejleményekkel való lépéstartás

elfogadtatásában volt érdekelt. Ehhez a szándékhoz a magyar irodalom és tudomány akkori legjobbjait sikerült megnyerni, nemcsak Toldy Ferenc lett igen szorgalmas munkása, referense a lapnak, hanem (többek között) Almási Balogh Pál és Sámuel, Bajza József, Csató Pál, Dercsényi János, Dobrossy István, Fekete Soma, Garay János, Jerney János, Kállay Ferenc, Kazinczy Gábor, Kis János, Kiss Károly, Luczenbacher János, Szabó Dávid, Szalay László, Warga János, Zsivora György. Csupán a folyóiratban közreműködőként alkotnak közösséget, emlékeztük messze nem egyforma erősséggel él a magyar művelődéstörténetben, pedig olyan keveset emlegetett referensek-szerzők, mint például Fekete Soma, legalább egy szakdolgozatot megérdemelnének. Hiszen – szakmámnál maradvá – a különböző írások, fordítások, többé-kevésbé eredeti értekezések (túlnyomó hányaduknak feltehetőleg föl lehetne lelni „forrás”-át!) nem pusztán informálták a magyar tudományosságot, hanem befolyásolni is igyekeztek, egy differenciáltabb és hatékonyabb világirodalom-ismerethez szolgáltatottak fontosnak bizonyulható adalékokat. A különféle nemzeti irodalmakról készült beszámolókból egy általánosabb trend is kiolvasható volt, és az írások többsége a romantika felé tájékozódó magyar irodalmat segítette. Kíváncsian méltányolandó, hogy az angol, a francia és a német művek, szerzők mellett „szláv” jelenségekről is szó esik. Ami azt (is) jelenti, hogy a közvetítő nyelvek igénybe vétele mellett például cseh és orosz periodikumból szintén merítenek szerzők. Kazinczy Gábor ide vonatkozatható tevékenységéről már több ízben megemlékezett a kutatás, azt is tudtuk, hogy Tasner Antal és Toldy Ferenc „közvetítő” nyelvet vett igénybe, azt azonban ma sem tudjuk teljes bizonyossággal eldönteni: ki rejtőzik a Perfföldy álnév mögött. A magam részéről megfelelő óvatossággal azokkal értek egyet, akik Kazinczy Gábort vélik fölfedezni. A Repertorium 600. számú tétele szerint Kazinczy Gábor közölt ismertetést „Bulgár és oláh literatura” címmel, „Purkinje” után, illetőleg orosz forrásból. Még ugyanabban az esztendőben Šafa-

řík *Slowanské starožitnosti* (Szláv régiségek) című művét cseh (Palacký!) és orosz forrás nyomán referálja Perfföldy. Kazinczy Gábor nevéhez a névmutatóban huszonegy tétel kapcsolódik, míg Perfföldyéhez ugyanott huszonhárom. Perfföldy szláv forrásokból dolgozik, aztán németből, Kazinczy Gábor a szláv források mellett német, valószínűleg, bár nem kétséget kizáróan angol (vö. 499. számú tétel: a „Lady Morgan után” nem feltétlenül zárja ki, hogy német vagy francia forrást használt), illetőleg francia munkákból merített. A bizonytalanság továbbra is megmarad, bár talán kérdőjelesen „egybeláthatjuk” Kazinczyt és Perfföldyt. Ugyanis a tárgykörök „mindkét szerző”-nél igen-igen változatosak, mindenekelőtt a szláv érdeklődés hozza őket egymás közelébe. Bajza József – mint ismeretes – a Széplaki Erneszt álnevet használta, s előbb a japán birodalomról referált, majd az 1833-as esztendő Franciaországaról, Peru legújabb zendüléséről, hosszabb szünet után (B. szignóval) a kortárs német történetírásról. Ez a példa is jelzi, hogy a referensek korántsem értekeztek minden esetben szakmájukba teljesen belevágó témáról, inkább feladatot vállaltak, fordítottak, adaptáltak; fontosabb volt, hogy viszonylag pontos beszámolót készítsenek. A forrás sem volt minden esetben változó szerkesztők”-nak mondható orgánium. A *Tudománytár* kitekintése így egyszerre volt szűkebb és tágabb egy szigorúbban vett „tudomány”-tárénál. Mintha a „tár” lett volna hangsúlyosabb tagja az összetett szónak, jöllehet a várható tudományos hasznót sem szabad lebecsülni. De talán kezdeti sikerének okaként is a friss, nem mereven szakmai jellegű tájékoztatást lehet megjelölni. Az élénkülő politikai életre szintén tekintettel voltak az egymást váltó szerkesztők. A további kutatás feladata, hogy földerítse: miért a megjelölt anyagból fordítottak a referensek, hogyan bonnyolították le a kívánt anyag beszerzését, egy szóval az intézményesedés szerveződéséről még nem tudunk eleget.

A repertorium készítője, Rózsa Mária jó munkát végzett. Helyesen tette, hogy nem a méltatásra vállalkozott, rövid, eligazító előszo-

vában lényeges adatokkal egészítette ki a sajtótörténeti kutatást, mindenekelőtt az akadémiai kéziratár RAL-jelzet alatt őrzött dokumentumait ismertette. A cikkek sorrendje szerint haladó repertórium 182 lapon 901 tételt tartalmaz, ezt követi egy igencsak szükséges tárgymutató, amelynek „címszavain” ugyan lehetne vitatkozni, esetleg részletesebb szakági bontásra is sor kerülhetett volna, például a „történettudomány” meg az „utazások, útleírások, felfedezések” tárgykörben (ha már a szépirodalmat – egyébként üdvözölhetően – nemzeti irodalmakra bontotta), egészében véve így is igen jól használható. A tárgymutatót névmutató követi: ahol lehetett, kiegészítette a hiányos neveket. S bár maradt föloldatlan álnév, a repertóriumot kézbe véve gyarapodott a szerzőkre-fordítókra vonatkozó tudásunk. A kötetet, szintén helyeselhetően, németnyelvű összefoglaló zárja. A Repertóriumot a korszak kíváló szakértője, Kerényi Ferenc lektorálta.

Befejezésül csak ismételni tudom elismerésemet az Országos Széchényi Könyvtárnak, hogy súlyt vet arra: tudományos műhelyként is tartsák számon. Remélhetőleg ehhez a vállalkozáshoz hasonló más kiadványokra sem kell majd túlságosan sokat várnunk.

FRIED ISTVÁN

Magyarország, Veled az Isten! Brunszvik Teréz naplófeljegyzései 1848–1849. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta HORNYÁK Mária. Argumentum Kiadó, 1999. 277 l.

Brunszvik Teréz, első óvodánk alapítója, a kisgyermeknevelés és a nőnevelés reformkori apostola hatvanegy kötetnyi kéziratot naplófeljegyzést hagyott az utókorra, amelyet ma a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár őriz. Idős korában az volt a szándéka, hogy naplóit kivonatolja, majd megsemmisíti. Csak a kivonatot kívánta közzé tenni, azonban erre már nem maradt ideje. A naplók csonkítatlan formában maradtak fenn, ám kiadásuk sokáig késett. 1938-

ban, Czeke Marianne gondozásában jelenhetett csak meg az első kötet, (az 1808–1814. évi feljegyzések) a „Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai” sorozat részeként. Ezután, hatvan évig, nem történt lényeges előrelépés a felbecsülhetetlen történeti, művelődéstörténeti és pedagógiai forrásértékű Brunszvik-naplók kiadásának ügyében, egészen napjainkig. Nemrégiben azonban, a Magyar Millennium Emlékbizottság és a Brunszvik Teréz Alapítvány támogatásával napvilágot látott egy kötet, amely a hatalmas anyag egy kis, de igen fontos részét, Brunszvik Teréz 1848/49-ben született 140 oldalnyi naplójegyzetét tartalmazza. Mielőtt a napló értékeiről szólnánk meg kell emlíkeznünk arról a hatalmas erőfeszítésről és kemény küzdelemről, amely a kötet megjelenését megelőzte.

1994. nyarán jött létre Martonvásáron a „Brunszvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány”, amelynek elsődleges célja a naplókiadás ügyének előmozdítása volt. Az alapítvány fővédnöke, Göncz Árpádné, a Brunszvik család Párizsban élő leszármazottja De Gérando-Teleki Judit, Benda Kálmán akadémikus és még sokan érezték feladatuknak, hogy elősegítsék ezt a törekvést. Hornyák Mária történész pedig kezdettől fogva, fáradtságot nem ismerve, csendben végezte a munka érdemi részét. A javarészt német, de esetenként angol és francia nyelvű kéziratot feljegyzések kibetűzése is hatalmas feladat volt, és nem kisebb gondot jelentett a fordítás és a kötet megjelentetéséhez szükséges anyagi alapok megteremtése. Számos nehézség ellenére azonban a forradalom százötvenedik évfordulójára végre megszületett a könyv, amelynek előszavát Jókai Anna, a Brunszvik-kutatás szempontjából alapvető jelentőségű, terjedelmes bevezető tanulmányt Hornyák Mária írta.

Brunszvik Teréz a forradalom idején már 73 éves volt. Sokat betegeskedett, és az elmúlás gondolata is foglalkoztatta. Azonban, ahogy naplójában írja, „A mostani forradalmi mozgalom... öregségemben teljesen megfiatalít.” Kezdetről fogva élénk figyelemmel kísérte az eseményeket. 1848. március 15-ét örömmel és

lelkesedéssel fogadta, mint „az évszázados rabságból való megszabadulás napját”. Naplóját márciustól két hónapon át az újságok, főként az ausburgi *Allgemeine Zeitung* híreinek kivonatatos leírása tölti ki. Májustól kezdve azonban a feljegyzések már nem, vagy alig tartalmaznak sajtóból vett híreket, hiszen „nem lehet hinni a fekete-sárgáknak, az újságok hamisak” – írja. A naplóban tehát májustól kezdve elsősorban azokat a híreket jegyzi fel, amelyeket ismerőseitől, barátaitól, családtagjaitól hall. Ezek valóságtartalma persze különböző, az általa leírt tények és adatok sokszor pontatlanok. Azonban ezek jól jellemzik a fővárosban uralkodó légkört és közhangulatot. Brunszvik Teréz a két év során számos jelentős esemény szemtanúja volt. 1848 októberében látta a toborzókörútra induló Kossuthot a Pozsony felé induló hajó fedélzetén, novemberben pedig részt vett a Nemzeti Múzeum előtt tartott zászlóavatáson. Elkecseregett hangon írt Windisgrätz pesti bevonulásáról 1849 januárjában, annál is inkább, mert közeli rokonai is ott voltak a császári csapatban. Szólt Pest bombázásáról, amelynek a Duna-sor gyönyörű házai is áldozatul estek, később írt a Buda bevételét követő győzelmi mámorról, Kossuth pesti fogadtatásáról és Damjanich városligeti „fogadóiról”. Olvashatunk az utolsó időkről, a kormány Szegedre távozásáról. 1849. július 19-én például ezt írta: „Borzalmas látni egy magyar szemnek és szívnek ezeket a fehér egyenruhásokat, akik pénzért, tudatlanul és konokul azért érkeztek ide, hogy egy nemzetet megöljenek; és az itteni lakótársak öröme fáj és elűz engem.” Már jóval a bukás után, november 20-án a Lánchíd hivatalos átadási ünnepségén, amelyen Haynau volt a díszvendég, Brunszvik Teréz is ott állt a néma tömegben.

Az említettekén kívül természetesen számos érdekes feljegyzést olvashatunk a naplóban például Széchenyiről, Kossuthról, Görgeyről, Vasvári Pálról és a nagy idők más fontos szerepet játszó alakjairól, amelyek árnyalhatják a róluk kialakult képet.

Brunszvik Teréz naplójának stílusát a fesztelenség jellemzi. „Lapjain odavetett szavak,

nevek, hiányos mondatok, parttalanul áradó mondatkígyók váltogatják egymást.” A feljegyzések közé elmélkedések, levélfogalmazványok, önvallomások ékelődnek. Azonban ezek teszik a szöveget élővé, hitelessé, és ezekből ismerhetjük meg igazán az idős Brunszvik Teréz gondolatait.

Nagy akadályokat legyőzve, évekig tartó szívós munkával, régi adósságot törlesztett Hornyák Mária, akinek végül is köszönhetjük az 1848/49-es Brunszvik-napló megjelenését. Sokan mondhatják, hogy ez a kötet csak egy kis rész az egészből, nem sokat számít. Ez nem így van. Aki elolvassa ezt a naplót, és a bevezető tanulmányt, bizonyosan érzi és megérti majd Brunszvik Teréz üzenetét, amely a jövő nemzedékeknek, vagyis nekünk szól.

FEHÉR KATALIN

Czéh Sándor magyaróvári nyomdász-kiadó illusztrációinak mintakönyve az 1836 és 1875 közötti évekből. Kiadta, a bevezető tanulmányt írta HELLE Mária. Bp. 1998, Balassi Kiadó. 48 l., CVIII tábla.

A nagyszombati egyetemi nyomda 1773-as betűmintakönyvének megjelentetése után a Balassi Kiadó újabb nyomdatörténeti ritkaságot tett hozzáférhetővé Czéh Sándor mosonmagyaróvári nyomdász múlt századi mintakönyvének kiadásával. Czéh Sándor megbecsült nyomdász volt, de nem tartozik azok közé, akiket a szakma legkiemelkedőbb képviselői között tartunk számon. Moson vármegyének viszont ő volt az első nyomdásza 1836-tól (itt ugyanis Pozsony, Győr és Bécs közelsége sokáig főkezőleg hatott önálló nyomdaipar megteremtésére). A vármegyei támogatás, a mezőgazdasági akadémia könyvigényének kiszolgálása mellett Czéh vállalkozó kedvét igen sok ponyvasorozata, naptárkiadása, továbbá kölcsönkönyvtára, 1848-as újságalapítása is jól mutatja. Az újságkiadással hamar fel kellett hagynia, nem lévén hozzá elég tőkéje, majd a nyomdaipar szabaddá válásával fokozatosan a

naptárak és ponyvák kiadását is abbahagyta, hiszen jelentősebb kiadók, például Bucsánszky, Rózsa az üzleti lehetőségekkel jobban tudtak élni; ekkorra azonban Czéh már a dunántúli evangélikus egyház hivatalos kiadójává vált, s ez nyújtott számára biztos anyagi megélhetést. Városi tanácsosként, köztisztviselőként álló nyomdatulajdonosként vonult nyugálomba.

Kisebb városokban sokszor jobban vigyáznak az értékek megmaradására: Czéh Sándor nyomdájának két, igen terjedelmes betűminta-könyve már 1910-ben a helyi múzeumba került, s ott őriznek a nyomda felszereléséből hat-száz fadúcot, valamint az egykori kölcsön-könyvtár állományának tekintélyes részét is. A betűminta-könyv azóta már elpusztult; de az illusztrációkat és könyvdíszeket tartalmazó másik nagy mintakönyv megmaradt, és a család kései leszármazottja, Helle Mária jóvoltából (aki családi örökségként a szakmát is el-sajátította) most kiadásra került, alapos, levéltári kutatásokra támaszkodó kísérő tanulmánnyal, Czéh Sándor kiadványainak jegyzékével és a képek leírásával együtt.

Az illusztrációk mintakönyve nagyon gazdag anyagot tartalmaz: az eredeti számozás szerint 1-től 564-ig a vallásos könyvekhez készült illusztrációkat, majd kihagyással, gyarapodásra számítva, 601-től 1179-ig az összes többi. Valamennyi fametszet, túlnyomórészt illusztráció az egyes kiadványokhoz, kisebb részben (de ez is kétszáz fölötti számban) könyvdísz: vignetták és fejlécek. A vallásos könyvekhez készült illusztrációk (több evangéliumsorozat, szentképek, Mária-kegyképek, mise-sorozat, a keresztút állomásai, egyéb bibliai jelenetek, emblémák) leírása Szilárdfy Zoltán munkáját dicséri, akinek már két könyve is megjelent e témában (*A történelmi Magyarország kegyképeinek és szobrainak tipológiája és jelentése*, Bp. 1994 és *A magánáhitat szentképei*, Szeged 1995.). Igen érdekes, hogy Czéh Sándor mintakönyvében milyen nagy számban találhatók magyarországi, de még ausztriai Mária-kegyhelyekről készült illusztrációk is. A nem vallásos tematikájú képanyag természet-szerűleg igen vegyes: a szokott naptárképeken,

Aesopus-mesék illusztrációin kívül különlegesen az álmokat ábrázoló, számokat is megadó lutricédulák, a korabeli lottózás kellékei, s érdekesek a különböző népies kiadványokhoz, mesékhez, dalokhoz készült népies címlap-illusztrációk. Emellett már, főleg német dalokhoz, Bécsben készült humoros karakterfigurákkal is találkozhatunk. Mivel a mintakönyv metszeteit legalább fél évszázadon keresztül használták (és, tegyük hozzá, egy lassan gazdagodó nyomdatulajdonos), jellemző a képekre a stíluskeveredés, a régi, 18. századi metszetek továbbélése és az új, modernebb, romantikus, népies, vagy városi humort tükröző, zsánerszerű ábrázolásmód megjelenése is. A leghagyományosabbnak még a mintakönyv végén található könyvdíszek mondhatók: igen nagy részüket már a 18. század második felében működő hazai nyomdánk is használták, miként arra a bevezető tanulmány, konkrét adatokkal, utal is. (Az azonban nem valószínű, hogy a legrégebbnek említett könyvdísz valóban 1706-os: stílusa annyira rokokó, hogy az évszám inkább 1766 lehet.)

A képanyagnak és leírásának fontos kiegészítője a nyomtatványjegyzék, Czéh Sándor kiadványainak és nyomtatványainak (a kettő nem mindig esik egybe) 306 tételre terjedő listája. Helle Mária ezt hét nagy könyvtár anyagából, több bibliográfiából, korabeli könyvjegyzékből ill. Czéh Sándor egy 1848-as kézírásos jegyzékéből állította össze nagy fáradtsággal. (A 19. századi, század közepi, már elavultnak mondható bibliográfiáink miatt a kutatás nehézségét ezen a téren mindenképpen ki kell emelnünk.) A könyvjegyzéknél már némi hiányérzetünk van: igényes kiadványjegyzék nem nélkülözheti a könyvek terjedelmének leírását – ez nyomdatörténeti szempontból sem elhanyagolható. A kutatás állapotát pedig, ameddig az adott körülmények, lehetőségek között el lehetett jutni, tanácsos egyértelműbben rögzíteni, vagyis itt azt, hogy milyen könyveket sikerült valóban kézbe venni. Czéh Sándor kiadványainak és illusztrációs mintakönyvének összevetésénél ez alapvető kérdés. Eddig a több mint ezerszáz metszet közül

csak 58-at sikerült kiadványhoz kötni. Helle Mária hangsúlyozza, hogy az egykori nyomtatványok jelentős részét ma már nem ismerjük: ezt a számozott ponyvasorozatok hiányzó számai is jól mutatják. A mintakönyvet kézbe vevő olvasó azonban eltöprenghet azon, hogy ha van a kiadványok között *Verehrung der Hand der heiligen Mutter Anna, Drei Celler-Lieder, Az élő lelki rózsafüzér, Gonzagai Szent Alajos, könyörögj érettünk!* stb. – és van Szent Anna kezéről, Mariazellről, Szűz Máriáról, Gonzaga Szent Alajosról metszet, akkor miért nincs kapcsolat köztük? Nem vették kézbe a kérdéses könyvet, vagy valóban nélkülöz a kötet minden ilyen, tartalmához szorosan kapcsolható illusztrációt? Úgy tűnik számomra, hogy főleg a vallásos nyomtatványoknál nem került sor az illusztrációk előfordulásának rögzítésére, noha – kisszámú esetben – ez a képmeghatározást is pontosabbá tehetné volna. Például a különböző „bibliai jelenetek, ótestamentumi jelenetek” leírása között jól kivehető az evangélikus katekizmus öt részéhez, a tízparancsolathoz ill. a további részekhez kapcsolódó metszetanyag (195–217. és 513–527. sz. kép), sőt még – igaz, nagyon elrajzolt formában – Luther arcképe is (194. sz.). (Ez a metszet pontosan azonos egy 1830-as rózsahegy kiadású szlovák nyelvű Luther-káté feliratozott arcképével, ami a metszet megvásárlására vagy utánmetészésére utalhat, hasonlóan a tanulmányban említett pozsonyi és más nyomdákkal azonos könyvdíszekhez.)

Czéh Sándor illusztrációinak mintakönyve mint forrásanyag ritkaság, amely egyaránt számot tarthat a nyomdászat, könyvművészet és néprajz kutatóinak érdeklődésére. Kiadása – amely a gyomai Kner Nyomdának is köszönhetően igen magas színvonalon, esztétikus formában történt – ösztönzést adhat a könyvillusztrálás hazai történetének, ennek az elhanyagolt tudományterületnek, ill. azon belül az egyes illusztrált kiadvány-műfajoknak további elmélyült kutatásához.

PAVERCSIK ILONA

Reizner János élete és munkássága. Szerk. GYURIS György és TANDI Lajos. Szeged, 1999. 180 l., 17 képtábla. (A Somogyi Könyvtár kiadványai, 37.)

Reizner János (1847–1904) szobrának 1997. évi szegedi felavatásakor már sejteni lehetett, hogy a Múzeum és Könyvtár komolyan veszi alapítója, *Szeged története* szerzője emlékének ápolását, az alakjának történeti bemutatása sem várat sokat magára. Az alapító és családjának életrajzát – szerényen csak a belső címlapon tanulmány szerzőként megemlített – Fári Irén dolgozta fel hosszú évek kutatómunkájával, amint arról számtalan cikke mellett a Móra Ferenc Múzeum Évkönyveinek 1989–1990. évi első kötetében is olvashattunk.

A kötettel nem egy terjedős biográfiát vesz kézbe az olvasó, noha a téma nagyobb terjedelmet is elviselt volna, hanem inkább egy lényegre törő történeti tanulmányt vesz kézbe. Az életrajzot egy 647 tételes annotált bibliográfia követi, Fejérmé Pintér Veronika összeállításában. Haláláig az írások szerzője is jórészt ő maga, noha pl. a Mikszáthot is megszólalásra készítő „Reizner-ügy idején”, s különösen az utolsó éveiben, már nagyobb számban találhatók vele, ill. munkásságával foglalkozó írások. 1943 és 1963 között mindössze egyszer említik – Pintér László halálának 50. évfordulóján a *Délmagyarország* hasábjain –, majd 1963-tól fedezik fel, s már szinte éves rendszerességgel utalnak eredményeire. Újraközlnek néhány munkáját, pl. „Tisztújítások Szegeden a 18. század első felében”, vagy „Makó története” címűeket, ill. az 1991-ben elkészült új *Szeged története* 3. kötete végérvényesen és megkerülhetetlenül elhelyezte alakját a város történelmi tablóján.

Az első alapvető történeti monográfiák és forráspublikációk korszakának jellegzetes alakja a bajor származású, de a 18. századtól már hazánkban élő család sarja, Reizner János. Bognár, fogadós apjának fia már a pesti Egyetemen jogot tanul, s 1875 és 1882 között két cikluson át a város főjegyzője. Pesten nem minden érdeklődés nélkül hallgathatta kora

neves tudósai – köztük Rómer Flóris, Horváth Árpád, Kerékgyártó Árpád – előadásait, mivel a városi közéletbe bekapcsolódva minden energiájával a városi közművelődési egyletek – egyébként sikertelen – életre hívását, illetve a közgyűjtemények megszervezését választotta élete meghatározó céljának és feladatának. Később, kora megannyi történészéhez és régészéhez hasonlóan munka közben, a terepen sajátította el autodidakta módon a szakmai fogásokat, amelyek minden hibájuk ellenére hosszú évtizedekig, olykor mindmáig használatos kézikönyvek és forráskiadványok megszületéséhez vezettek.

Már 22 évesen, 1869-ben élete első publikációjában helyi történelmi társulat megalakítására buzdított, a Szabadelvű Kör Történelmi és Régészeti Szakosztályaként működve múzeumi gyűjtéssel is foglalkozott. A történelmi tudományokkal végérvényesen 1882-ben jegyezte el magát, amikor a frissen adományozott Somogyi-könyvtár könyvtárnokává nevezik ki. A kötet jól összegzi azt az 1882 utáni folyamatot, amelynek keretében kiformalódott egy vidéki nagyváros közgyűjteményi hálózata, miként épült be a város mindennapi életébe egy jelentős könyvgyűjtemény, illetve mekkora erőfeszítések árán sikerült a társadalom- és természettudományos gyűjtemények alapjait megvetni, gyarapítási és fejlesztési elveit, finanszírozási gyakorlatát kialakítani. Mindeközben a tanulmány életszerűen ismerteti meg az olvasót a városban folyó szakmai és politikai természetű vitákkal, a helyi szakmai és emberi problémákkal, amelyek végül is nem állták útját a Könyvtár és Múzeum fejlődésének, de igencsak hozzájárultak Reizner korai halálához. Ugyan megghiúsult akadémikussá választása, de megélte 1899-ben a múzeumi kiállítások – képtár, érmészeti, régészeti és történelmi anyag – megnyitását, illetve fő műve a *Szeged története* megjelenését. A mai szakemberek Reizner könyvtári és muzeológusi működésének – teljes joggal – pozitívumait, előretekintő vonásait hangsúlyozzák, aminek eredményeit mindmáig élvezzi a város és közönsége. Mint utóda, Móra Ferenc méltatta: „vér-

beli tudós, erőskezű szervező, akinek vezetése alatt készült az első nagy katalógus, s aki eddigi szerény bérlakásból a kultúrpalotába telepítette át a könyvtárt. Nevéhez fűződik a múzeum megalapítása is, amelynek legrégibb osztályait, a régiség- és éremtárt, továbbá a szépművészeti gyűjteményt ő állította fel.” (78. o.)

Fári Irén dicséretes módon igyekszik a helyi szegedi fejlődést elhelyezni a korszak hazai történetében, illetve az európai múzeumlapítási törekvések sorában. Érzésünk szerint, a helyi szegedi társadalom elmélyültebb, részletesebb rajza, párhuzamba állítva más vidéki városokban folyó tudomány- és intézményszervező munkával még inkább érthetővé és a mai olvasó számára értelmezhetőbbé tette volna Reizner így is izgalmas alakját és életművét. A jelen könyv erényei feljogosítanak bennünket arra a reményre, hogy a szerző tollából további műveket vehetünk majd kézhez a kor magyar tudományszervezéséről.

Hazai viszonylatban kétségtelenül elismerésre méltó, hogy a kötethez személy- és tárgymutatót csatoltak, igaz, meglepő módon az csak a Bibliográfia tételeit dolgozza fel. A kötet igényes tartalmával és borítójával némiképpen ellentétben áll a belső címlap szerencsétlen tipográfiája, s a számítógépes szerkesztés és konvertálás megannyi – olykor még szórakoztató is, pl. rögtön az ajánlásban Szabadelvű Kör helyett Szabadelvű Kört említő – kisebb-nagyobb, sokszor bántó grammatikai hibája; remélhetőleg a későbbi szerkesztők okulnak belőle.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Dizionario dei tipografi e degli editori italiani. Il Cinquecento. Diretto da Marco MENATO, Ennio SANDAL, Giuseppina ZAPPELLA. Volume I. A–F. Milano, 1997. Editrice Bibliografica. LXXIII, 463 l.

A könyvnyomtatás legkorábbi korszakában Itália a legjelentősebb országok közé tartozott. A 15. században szerepe vezető

volt, de a 16.-ban is – német nyelvtérület mögött – az előkelő második helyet foglalta el a világon. Így a régi nyomtatványokkal foglalkozóknak rendkívül fontos, hogy minél jobb áttekintéssel rendelkezzenek az akkori itáliai nyomdászok és kiadók fölött. Természetesen már eddig is jelentős irodalma volt azoknak a személyeknek, akik az „olasz csizma” területén a 16. században könyveket adtak közre. E munkák közül a legutóbbi, 1989-ben megjelent összefoglalás Fernanda Ascarelli és Marco Menato munkája volt: *La tipografia del '500 in Italia*.

Most ennél is nagyobb szabású, részletesebb lexikon készül a 16. századi itáliai nyomdászokról és kiadókról. Az említett Ascarelli–Menato munka a mai Olaszország tartományainak betűrendjében, azon belül városonként, majd ott tevékenységük időrendjében sorolja fel és ismerteti az egyes személyekre vonatkozó legfontosabb tudnivalókat, egyetlen kötetben. A most ismertetésre kerülő nagyszabású vállalkozás nem a korábbi, földrajzi szempont, hanem a személyek (ill. vállalkozások) betűrendjében tárja fel a minden korábbi hasonló kiadványokban közreadottnál lényegesebben gazdagabb ismeretanyagát.

Ez a hatalmas munka csak úgy vált megvalósíthatóvá, hogy ehhez nem kevesebb, mint 84 munkatárs segítségét vették igénybe. Az egyes személyekről szóló cikket ezek készítették. E személyek az ország legkülönbözőbb városai-ban tevékenykednek, kivétel e téma nagy angol szakértője, a Londonban élő Dennis E. Rhodes. Az e kérdéskörrel foglalkozó korábbi kiadványok – szinte kizárólag – nyomtatott forrásokra támaszkodtak. Most ez jelentős levéltári adatokkal bővült, ami rendkívül fontos, hiszen az itáliai levéltárak gazdagsága a 16. századból is legendásan és számunkra irigylésre méltóan gazdag.

Mind a három szerkesztő neves szakember. Menato neve már szóba került fentebb, hiszen ő volt a társszerzője az említett legutóbbi összefoglalónak. Sandal a Pó völgye több városában is tevékenykedve (Milano, Bergamo, Brescia,

Verona) széles körű ismeretekkel rendelkezik e témakörben, amelyet könyvei bizonyítanak. Zappella kimagaslóan jelentős publikációiban tárja fel e korszak rendkívül gazdag, itáliai könyvdíszítését, ezen belül is a nyomdászjelvényeket.

Ilyen széleskörű összefogásnak és szakszerű szerkesztésnek meg is lett az eredménye. A nagyléptékű munka első kötete az A–F betűcsoportot öleli fel. Belekerültek ide mindazok a személyek, akik tehát a 16. században Itáliában könyvek nyomtatásával és kiadásával foglalkoztak. Amennyiben tevékenységük a korábbi, ill. a későbbi századra is kiterjedt, úgy a lexikon a 16. századon kívül végzett tevékenységükről is tudósít.

Természetesen valamennyi cikk azonos szempontok szerint épül fel. A névformát a szakirodalom által leginkább elfogadott alakban közlik. Ezt az illető tevékenységének helye és annak időköre követi tipográfiai jól kiemelt formában. Valamennyi cikk, amennyiben ezekhez adatok rendelkezésre álltak, mondanivalóját öt, egymástól új bekezdésben elkülönülő pontban foglalja össze.

1. Általános jellegű adatok. Névváltozatok, életrajzi adatok, más nyomdával való kapcsolatai, az üzlet és (vagy) műhely elnevezése és helye. Az ezekre vonatkozó konkrét levéltári források itt közvetlenül az adatokat követően olvashatók.

2. A kiadványok jellemzése. Ezek száma, ha ez alacsony, akkor azok egyenkénti felsorolásával, vagy akár a lelőhely közlésével. A jellegzetes műfajok megadása, filológiai és tartalmi fontosságuk (pl. első kiadás) kiemelésével. A szakirodalomban eddig bibliográfiai ismeretlen kiadások közlése.

3. A nyomdai felszerelés ismertetése. Ide tartoznak a nyomdászjelvények, a nyomdai betűk, az illusztrációk, a kiadványok formátumának leírása, valamint minden más, ezekre vonatkozó jellegzetesség.

4. Problémák. Ebben a szakaszban olvashatók a vitatott kérdések, amelyeknek nem jutott hely az előző pontokban: pl. más nyomdással történő azonosítás.

5. Források és bibliográfia. Előbb az írott adatok levéltáron belüli, csomóra pontos lelőhelye, majd a nyomtatott szakirodalom felsorolása található itt. Ez utóbbiak rövidítésjegyzéke nem kevesebb, mint 63 teljes lapot foglal el a kötet elején. Az így idézett kiadványok száma jóval meghaladja az ezret!

A fentiekből világosan kiderül, hogy a nemzetközi nyomdászattörténet máris valóban rendkívül jelentős és fontos művel gyarapodott e hatalmas vállalkozás első kötetének közreadásával. Nagy érdeklődéssel várjuk a továbbiakat.

BORSA GEDEON

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 8,9 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

<i>Madas Edit</i> : Említett és idézett klasszikus auktorok a középkori magyarországi prédikációirodalomban	277
<i>Szelestei N. László</i> : Faludi Ferenc autográf verseskönyve Nagyszombatban	287
<i>Kókay György</i> : A magyarországi könyvtárak és a művelődés a 18. század második felében – Klimó György emlékezete	304
<i>Fehér Katalin</i> : Magyar nyelvű tankönyveink és a sajtó a 18–19. század fordulóján	314
<i>Molnár Julianna–Varju Zsuzsanna</i> : Az olvasás és a könyv szerepe a dualizmus-kori polgárság magánéletében	329

KÖZLEMÉNYEK

<i>Enyedi Sándor</i> : Aranka György és Pyber Benedek levélváltása	343
<i>Kereszty Orsolya</i> : Első gyermeklapunk történetéhez	346
<i>Bálint Gábor</i> : Gombos János, a kávéházi könyvkolportőr	349
<i>Lakatos Éva</i> : A borítólapok sorsa könyvtárainkban	352

SZEMLE

A magyar művelődés és a kereszténység. La civiltà ungherese e il cristianesimo. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14. Bp.–Szeged, 1998. (<i>Varga Imre</i>)	363
T. Erdélyi Ilona: Politikai restauráció és irodalmi újjászületés. Értékek és eszmények a reformkor hajnalán. Bp. 1998. (<i>Kókay György</i>)	364
Tudománytár (1834–1844). Repertórium. Összeáll. Rózsa Mária. Bp. 1999. (<i>Fried István</i>)	365
Magyarország, Veledd az Isten! Brunszvik Teréz naplófeljegyzései 1848–1849. Sajtó alá rend., bev. Hornyák Mária. Bp. 1999. (<i>Fehér Katalin</i>)	367
Czéh Sándor magyaróvári nyomdász-kiadó illusztrációinak mintakönyve az 1836 és 1875 közötti évekből. Kiad., bev. Helle Mária. Bp. 1998. (<i>Pavercsik Ilona</i>)	368
Reizner János élete és munkássága. Szerk. Gyuris György és Tandi Lajos. Szeged, 1999. (<i>Veszprémy László</i>)	370
Dizionario dei tipografi e degli editori italiani. Il Cinquecento. Vol. I. Milano, 1997. (<i>Borsa Gedeon</i>)	371

SOMMAIRE

<i>Madas Edit</i> : Des auteurs classiques mentionnés et cités dans la littérature de sermon de Hongrie au moyen âge	277
<i>Szelestei N., László</i> : Le recueil de poésies autographe de Ferenc Faludi à Nagyszombat	287
<i>Kókay, György</i> : Les bibliothèques de Hongrie et la civilisation dans la deuxième moitié du XVIII ^e siècle. – La mémoire de György Klimó	304
<i>Fehér, Katalin</i> : Nos manuels scolaires de langue hongroise et la presse au tournant du XVIII ^e et du XIX ^e siècles	314
<i>Molnár, Julianna–Varju, Zsuzsanna</i> : Le rôle de la lecture et du livre dans la vie privée de la bourgeoisie à l'époque du dualisme	329

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Enyedi, Sándor</i> : La correspondance de György Aranka et de Benedek Pyber	343
<i>Kereszty, Orsolya</i> : A l'histoire de notre premier journal pour enfants	346
<i>Bálint, Gábor</i> : János Gombos, un colporteur de livre au café	349
<i>Lakatos, Éva</i> : Le sort des couvre-livres dans nos bibliothèques	352

REVUE

La civilisation hongroise et le christianisme. La civiltà ungherese e il cristianesimo. Les communications du IV ^e Congrès International de Hungarologie. Rome–Naples, 9–14. Septembre. 1996. Bp.–Szeged, 1998. (<i>Varga, Imre</i>)	363
T. Erdélyi, Ilona: Restauration politique et renaissance littéraire. Valeurs et idéaux à l'aube de l'ère des réformes. Bp. 1998. (<i>Kókay, György</i>)	364
Tudománytár. (Recueil des sciences.) (1834–1844.) Répertoire. Réd. par Mária Rózsa. Bp. 1999. (<i>Fried, István</i>)	365
La Hongrie, Dieu est avec Toi! Les notes de journal de Teréz Brunszvik 1848–1849. Réd. et intr. par Mária Hornyák. Bp. 1999. (<i>Fehér, Katalin</i>)	367
Le livre d'échantillons des illustrations de l'imprimeur-éditeur de Magyaróvár Sándor Czéh aux années de 1836 à 1875. Éd., intr. par Mária Helle. Bp. 1998. (<i>Pavercsik, Ilona</i>)	368
La vie et l'activité de János Reizner. Réd. par György Gyuris et Lajos Tandi. Szeged, 1999. (<i>Veszprémy, László</i>)	370
Dizionario dei tipografi e degli editori italiani. Il Cinquecento. Vol. I. Milano, 1997. (<i>Borsa, Gedeon</i>)	371

817 173 9

M A G Y A R K Ö N Y V - S Z E M L E

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

115. évfolyam

1999

4

HIDAPRESS

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
HONGROISE DES SCIENCES POUR
L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

115. ÉVFOLYAM 1999/4. SZ.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

TÓDOR ILDIKÓ

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 11991102–02102799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Mágiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1999-től egy évre 1000 Ft.

Külföldön terjeszti a HESS ANDRÁS KERESKEDELMI KFT. (H-1139 Budapest, Hajdú u. 42–44.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézirathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

SZUROMI SZABOLCS ANZELM O. PRAEM.

Az első három Esztergomi Zsinat és a magyarországi egyházfegyelem a XII. században

A kérdés körülhatárolása

A XII. században a gregoriánus reformok¹ végképp gyökeret vertek Európaszerte. Ez elsősorban annak a nagyszámú zsinatnak köszönhető, amelyeket pápai szándékra, vagy sokszor a pápa személyes küldöttjének, legátusának jelenlétében tartottak. Ezáltal egységesedett Európa egyházfegyelmi képe. Mint az köztudott, 1140 körülre tehető Gratianus mester monumentális művének, a „Concordia discordantium canonum”-nak, végleges összeállítása,² és ez a gyűjtemény a század végére kezdi meghatározni Európa egyházi közfelfogását,³ amellet, hogy a XII. században továbbra is felfedezhető a nagytekintélyű, eddig használt gyűjtemények befolyása,⁴ elsősorban a Collectio Pseudo-Isidorianae,⁵ a Collectio Burchardi Wormatiensis⁶ és

¹ Vö. DELARC, O.: *Saint Gregorie VII. et la reforme de l'Eglise au XIe siècle*. Tom. I–III. Paris, 1889–1890. HÖFER, J.–RAHNER, K. (eds.): *Lexikon für Theologie und Kirche*. Innsbruck–Freiburg, 1957–1967. (továbbiakban: LThK) Tom. IV. cols. 1196–1201.

² Vö. ERDŐ, P.: *Introductio in historiam scientiae canonicae*. Roma, 1990. 43–45. Uő.: *Az egyházjog forrásai. Történeti bevezetés*. (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitas Catholicae de Petro Pázmány nominatae 1), Bp. 1998. 165–166. WEIGAND, R.: *Chancen und Probleme einer baldigen kritischen Edition der ersten Redaktion des Dekrets Gratians*. = *Bulletin of Medieval Canon Law* (22.) 1998. 53–75.

³ Ullmann III. Sándor pápáról nyilatkozva jegyzi meg: „Thought the Alexandrian legislation Gratian's theory became the universal law which put the final legal stop to Investiture contest. Finally, the legislation of this pontificate also contributed to the consolidation of the papal administration. In a word, the mechanics, the actual machinery of government and its organization were to a very large extent developed during this reign.” ULLMANN, W.: *A short history of the papacy in the Middle Ages*. London, 1972. 200.

⁴ GAUDEMET, J.: *Église et cité*. Paris, 1994. 395. LANDAU, P.: *Dekretalsammlungen des 12. und beginnenden 13. Jahrhunderts*. = *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung* (66.) 1982. 453–461.

⁵ Kiadása: HINSCHIUS, P.: *Decretales Pseudo-Isidorianae*. Lipsiae, 1863. vö. STICKLER, A.: *Historia iuris canonici latini*. Torino, 1950. 131–142.

⁶ Kiadása: MIGNE, J. P. (ed.): *Patrologia cursus completus, series latina*. Paris, 1844–1864. (továbbiakban: PL) Tom. 140. STICKLER: *i. m.* 154–159.

a Collectio Anselmi Lucensis hatása,⁷ illetve Chartes-i Szent Ivo munkáinak használatára.⁸

Kétféle behatásra kell tehát felfigyelnünk amikor egy adott ország zsinati intézkedéseit vizsgáljuk. Az egyik a zsinati résztvevők műveltségére és értelmezési horizontjára befolyást gyakorló joggyűjteményekből fakad. A másik pedig a kortárs zsinatok kánonjainak a hatása, amely különösen jelentős, ha az a pápa személyes küldöttjének jelenlétében zajlott. Ebben az esetben nem hagyhatóak figyelmen kívül azok a zsinatok sem, amelyek a vizsgált országtól nagyobb távolságra kerültek összehívásra.⁹

Tíz évvel VII. Gergely pápa halála után 1095-ben Kálmán kerül a magyar trónra, akihez már 1096. július 27-én levelet intéz II. Orbán pápa.¹⁰ A Szent-széknél Odiló apát jóvoltából kedvező információk állnak a rendelkezésére az újdonsült magyar királyról.¹¹ Ennek tükrében úgy tűnik, hogy Magyarországon megindulhat a gregoriánus szellemű átalakulás. Az I. Esztergomi Zsinat rendelkezései azonban nem teljesen ezt támasztják alá.

⁷ THANER, F.: *Anselmi Lucensis Collectio canonum, una cum collectione minore*. Oeniponte, 1906–1915. STICKLER: i. m. 170–172.

⁸ Uo. 179–184. A tőle függő gyűjteményekről vö. Uo. 184–187.

⁹ A gregoriánus szellemben történő átalakulásban a pápai szabályozáson kívül kiemelkedő szerepet játszottak a zsinatok, és bár a 8. egyetemes zsinat után (IV. Konstantinápolyi Zsinat /869–870/) legközelebb csak 1123-ban tartottak egyetemes zsinatot (I. Lateráni Zsinat), mégis az egyes regionális, nemzeti zsinatok, a XI–XII. századi uralkodói befolyás ellenére, pápai legátusok közreműködésével hamar elterjesztették a gregorianizmust. Erre példa az 1074. január 19-én tartott angliai zsinat, mely már Gergely belső egyházi reformjait foglalja törvénybe, különösképpen a celibátus területén, ugyanerről intézkedik az 1075-ös Mainzi Zsinat: „Contra clericos concubinarior” címmel (MANSI, J. (ed.): *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*. Firenze–Venezia, 1759. /továbbiakban: M/ 20. coll. 445–446.), vagy az 1076-os Winchesteri Zsinat (M 20. col. 450.). De nemcsak a pápi nótlenség kerül tárgyalásra az egyes zsinatokon, hiszen a gergelyi reformok ennél jóval szerteágazóbbak és az egyház életének teljes belső megreformálására irányulnak. Erre példa már 1075-ben a Londoni Zsinat (M 20. col. 452. HEFELE, C. J.–LECLERCQ, H.: *Histoire de Conciles*. Paris, 1912.² V. 138–140.), vagy a primátus kérdéséről a Salonai Zsinat 1076-ból. Az 1078-as Poitiers-i Zsinat pedig az oly nagy problémát jelentő investitúra jogáról tárgyal, mely szerint semelyik klerikus sem fogadhatja el a császár, vagy király, vagy más laikus kinevezését püspökségre, apátságra, vagy egyházra (M 20. col. 509.). Külön említjük az 1089-es Melfii Zsinatot (M 20. col. 723. HEFELE, C. J.–LECLERCQ, H.: i. m. 344–355.), az 1095-ös Piacenzai Zsinatot (M 20. col. 806.), az 1099-es Római Zsinatot (M 20. col. 963.) és az 1100-as Poitiers-i Zsinatot (M 20. col. 1123.), melyeknek reform intézkedései a magyar zsinati kánonokban is megjelennek.

¹⁰ JAFFÉ, PH.: *Regesta pontificum romanorum ab condita Ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII*. Ed. secundam curaverunt S. Loewenfeld (JL: a. 882–1198), F. Kaltenbrunner (JK.: ?–590), P. Ewald (JE: a. 590–882), Lipsiae, 1885 (repr. Graz 1956), JL 5662.

¹¹ Odiló apát levelének legjobb kiadása BAUMGARTEN F.: *A Saint-Gielleri apátság összeköttetései Magyarországgal*. = Századok (40.) 1906. 389–411. függelékében található meg.

I. Az I. Esztergomi Zsinat (1100)

A zsinat datálása kontroverzia tárgyát képezte, egyes szerzők 1104-re, 1112-re, 1114-re helyezték, sőt Pauler Gyula 1092 előttinek tartotta. Manapság általánosan elfogadott a Závodszy által képviselt vélemény, amely szerint a zsinat 1100-ban volt.¹² 72 kánont tartalmaz, melyek nagy része összefüggésben áll IX–XI. századi zsinatokkal (813-as Mainzi Zsinat, 847-es Mainzi Zsinat, 863-as Wormsi Zsinat, 895-ös Triburi Zsinat, 1031-es Bourges-i Zsinat, 1095-ös Piacenzai Zsinat. stb.), illetve találunk olyan kánonokat is, amelyeket minden bizonnyal a közkézen forgó joggyűjteményekből vett át, illetve arra utal (vö: LV. és LXX. kánon). Az elkövetkezőkben a zsinat azon kánonjai felé fordítjuk a figyelmünket, amelyeken lemérhetőek a magyarországi egyházfegyelem, illetve a gregoriánus reformnak megfelelő fegyelem közötti hasonlóságok, illetve eltérések.

XI. kánon: "Ut hi, qui ad episcopatum promovendi sunt, si matrimonio legitimo iuncti sunt, nisi ex consensu uxorum, non assumatur."¹³

A kánonokból leszűrhető, hogy a papoknak és diakónusoknak lehetett feleségük, akivel együtt is élhettek, kivéve ha szolgáló volt. A zsinat csak a második házasság lehetőségét utasítja el. Azt a regulát is megtaláljuk, hogy aki nőtlen volt a szentelés előtt, annak ezt az állapotát a szentelés után is meg kell őriznie. Ide tartozik még a XI. kánon tartalma, amely a püspökök számára előírja a feleségüktől való separatiót. Nem arról van tehát szó, amivel a fentebb említett gregoriánus reformzsinatokon találkoztunk azaz, hogy házas férfit ne szenteljenek pappá vagy diakónussá, és ha már felszentelték, akkor nem láthat el egyházi szolgálatot. Hanem arról, hogy a püspök nem élhet együtt feleségével.

Első megközelítésben is rögtön felvetődik bennünk a kérdés: Ha ez a zsinat a gregoriánus reformokat megvalósító, a „kánonokban járatos” Kálmán uralkodása alatt, az uralkodó felügyeletével zajlott, hogyan kerülnek a gergelyi reformokkal szöges ellentétben álló kánonok a zsinati szövegbe. Hiszen VII. Gergely belső reformjainak leginkább hangoztatott kritériuma a papi nőtlenség érvényre juttatása. Ezeknek a kánonoknak a tartalmával kapcsolatban, mármint azzal, hogy nem tiltja a klerikátusi állapotba kerülők első házasságát, illetve a püspök esetében is lehetővé teszi a már nős férfinak az ordinálását abban az esetben, ha ehhez felesége hozzájárul, a szerzők általában a 692-es Trullloszi Zsinat kánon-

¹² Závodszy felsorolja az egyes véleményeket és kritikájukat, vö. ZÁVODSZKY L.: *Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Bp. 1904. (továbbiakban: ILK) 95. A probléma részletes tárgyalását lásd: JÁNOSI M.: *Az első ún. esztergomi zsinati határozatok keletkezésének problémái*. = *Acta Universitatis Szegediensis, sectio Historica* /továbbiakban: AUSZH/ (83.) 1986. 23–30.

¹³ ILK 199.

jaival való rokonságot szokták említeni¹⁴, összefüggésben a Szabolcsi Zsinat¹⁵ 3. kánonjával.¹⁶ Úgy érvelnek, hogy ez a görög egyházfegyelem hatása Magyarországon.¹⁷ Ezzel az egyértelmű azonosítással azonban problémák merülnek fel, hiszen a XI. kánonnal kapcsolatba hozott trulloszi kánon a férfi beleegyezéséhez köti a separatiót, nem pedig, mint a magyar kánon, a feleség beleegyezéséhez. A XXXI. kánon kitétele pedig lényegében megfelel a 300-as Elvirai Zsinat XXXIII. kánonjának, amely szerint „...szolgálatra rendelt klerikusok teljesen tarózkodjanak feleségüktől és ne nemezzenek gyermekeket.”¹⁸ Az Elvirai Zsinaton található fegyelem másként fogja fel a celibátust, mint az a gregoriánus reformokban jelentkezik. E szerint lehetséges nős embert pappá

¹⁴ A XI. kánonhoz: Trulloszi Zsinat XLVIII. kán.: „Uxor eius, qui ad episcopalem dignitatem promovetur, communi sui viri consensu prius separata, postquam in episcopum ordinatus est et consecratus, monasterium ingrediatur procul ab episcopi habitatione exstructum et episcopi providentia fruatur.” M 11. col. 966.

¹⁵ BATTHYÁNY I.: *Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium*. Claudiopoli, 1785–1827. Toms I–III. (továbbiakban: LEH) Tom. I. 433–441. ILK 157–165.

¹⁶ A Szabolcsi Zsinatnak ez a közismert kánonja elismeri a papok első házasságát, és megengedi, hogy továbbra is feleségükkel maradjanak a pápa esetleges tanácsáig: „Presbyteris autem, qui prima et legitima duxere coniugia, indulgentia ad tempus datur propter vinculum pacis et unitatem sancti spiritus, quosque nobis in hoc domini apostolici paternitas consiliatur.” ILK 158. Ezt Závodszy a Trulloszi Zsinat XIII. kánonjával hozza kapcsolatba (ILK 60–61.): „Quoniam Romanae ecclesiae pro canone traditum esse cognovimus, ut promovendi ad diaconatum vel presbyteratum, profiteantur se non amplius suis uxoribus coniungendos; nos antiquum canonem apostolicae praefationis ordinisque servantes, hominum, qui sunt in sacris legitima coniungia deinceps quoque firmat et stabilia esse volumus, nequaquam eorum cum uxoribus coniunctionem dissolvētes vel eos mutua tempore convenienti consuetudine privantes. Quam ob rem si quis dignus inventus fuerit, qui hypodiaconus vel diaconus, vel presbyter ordinetur, is ad talem gradum assumi nequaquam prohibeatur, si cum legitima uxore cohabitet.

Sed neque ordinationis tempore ab eo postuletur, ut profiteatur se a legitima cum uxore conductudine abstenturum.

...Si quis ergo ausus praeter apostolicos canones incitatus aliquem eorum, qui sunt in sacris, presbyterorum, inquam, vel diaconorum, vel hypodiaconorum, coniunctione cum legitima uxore et consuetudine privare, deponatur. Similiter et si quis presbyter vel diaconus suam uxorem pietatis praetextu eiecerit, segregetur: et si perseveret, deponatur.” M 11. col. 947.

¹⁷ A Trullosz-i Zsinat hatására hivatkozik Závodszy (vö. ILK 101., 122.), GALLA F.: *A cluny reform hatása Magyarországon*. Bp. 1931. 113–118. JUHÁSZ K.: *Das Tschanad–Temesvarer Bistum im frühen Mittelalter 1030–1307*. Münster in Westfalen, 1930. 319–321. De ezt a véleményt tartja Pirigyi I. (*A magyarországi görögkatolikusok története*. Nyíregyháza, 1990. 44–47.), Jánosi M. is elfogadja Závodszyknak a magyarázatát (JÁNOSI: i. m. 24–25.), és James-Ross Sweeney tanulmányában is ezt találjuk vö. SWEENEY, J. R.: *Gregory VII, The reform program, and the Hungarian Church at the End of the Eleventh Century*. = *Studi Gregoriani* (14.) 1991. 265–275. különösen 272–273.

¹⁸ „Placuit in totum prohiberi episcopis, presbyteris, et diaconibus, vell omnibus clericis posit in ministerio, abstinere se a coniugibus suis, et non generare filios: Quicumque vero fecerit, ab honore clericatus exterminetur.” M 2. col. 11. Fordítása: ERDŐ P.: *Az ókeresztény kor egyházfegyelme*. Bp. 1983. 254. (Ókeresztény írók 5.)

szentelni, de a szenteléstől fogva separatióban kell élniük, azaz nem élhetnek házaseletet. Ez az indok, ami miatt a magyar kánon a feleség beleegyezésének kikérését állítja kritériumként a nős püspök szenteléséhez, hiszen a szenteléssel megszűnik a házaselet lehetősége.

Egyes nézetek szerint a gregoriánus reform szellemétől eltérő fegyelem a Szabolcsi Zsinat 3. kánonjának a hatására került az I. Esztergomi Zsinat szövegébe, amely kánon mögött nem egyházfegyelmi meggyőződés, hanem László király politikai pálfordulása áll, amellyel IV. Henrik császár mellé áll a pápával szemben. Hozzá kell még tennünk; az, hogy László alatt, milyen hatásra (bizánci, politikai) került bele a Szabolcsi Zsinat szövegébe az első házasság elfogadása (a pápa további intézkedéséig), nem feltétlenül befolyásolja azt, hogy a Kálmán alatti reformzsinat sem intézkedik az első házasság ellen. Sőt az a politikai helyzet, amely László uralkodása végén fennállt, gyökeresen megváltozik Kálmán uralomra kerülése után, legalábbis ami a német császárhoz fűződő kapcsolatot jelenti.

Ezért véleményünk szerint, tiszteletben tartva a neves szerzők érveit, a görög hatás mellett felhozott érvek nem erősebbek annál az érvnél, miszerint a zsinati kánonok mögött egy olyan joggyűjteményt kell keresnünk, amelyben nem találunk a nős férfiak pappá szentelése ellen hozott kánont. Hiszen még az eddig is többször idézett anélmi gyűjtemény sem tartalmaz ilyen rendelkezést.¹⁹ A Magyarországon használt gyűjtemények közül (Dionysio-Hadriana, Pseudo-Isidoriana, Burchard) csak Pseudo-Isidorus-nál találkozunk ilyen kánonnal, a celibátus klasszikus helyével, a 300-as Elvirai Zsinat már előbb is említett 33. kánonjával, de ez is csak a feleséggel való együttélést tiltja²⁰, és nem a szentelést tilalmazza.

Az izidori joggyűjtemény különösen is a kutatás homlokterében áll, hiszen a Hartvik Legenda ennek a kánonjait használja fel a magyar király pápától kapott jogosítványainak bizonyítására. Az általánosan elfogadott nézet szerint Hartvik művét a Kisebb és a Nagyobb legenda alapján állította össze Kálmán király megbízásából 1100 körül.²¹ Ez azért fontos számunkra, mert amennyiben ezek az állítások megállják a helyüket, akkor lehetséges, hogy ugyanezt a gyűjteményt kell keresnünk az I. Esztergomi Zsinat kánonjai mögött.²² A Pseudo-

¹⁹ Csak az első házasság utáni vétségekre tér ki. vö: VII. könyv, 29. fejezet: „Qui laici ad clericatum possint promoveri”, illetve amikor tiltja a házasságot, akkor is csak azt mondja, hogy özvegyet nem vehet el, és hivatkozik a Leviticus 21, 13–14-re, azaz, hogy a pap csak tiszta nőt vegyen el.

²⁰ „Placuit in totum prohibere episcopis, presbyteris et diaconibus vel omnibus clericis postis in ministerio abstinere se a coniugibus suis et non generare filios. Quicumque vero fecerit, ab honore clericatus exterminetur.” HINSCHIUS: i. m. 341.

²¹ KRISTÓ GY. (szerk.): *Korai magyar történeti lexikon*. Bp. 1994. (továbbiakban: KMTL) 255.

²² A Hartvik Legenda Kálmán-kori keltezése általánosan elfogadott (vö. KMTL 255. ADRIÁNYI G.: *A magyar királyok apostoli címe*. = Magyar Egyháztörténeti Vázlatok (továbbiakban: MEV) (2.) 1991. 77–87., BERTÉNYI I.: *Hozzászólás Adriányi Gábor előadásához*. = MEV (2.) 1991. 89–91., KRISTÓ GY.: *Az Árpád-dinasztia szentjei és legendáik*. In: KRISTÓ GY.: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp. 1983. 359–368. KOSZTA L.: *Adalékok az Esztergomi és Kalocsai Érsekség viszonyához a XIII. század elejéig*. = MEV (3.) 1992. 73–88.), ennek a kérdésnek különösen Gerics József szentelt

Isidoriana gyűjtemény használatával szemben viszont felhozható érv, hogy a zsinati kánonok között nem találunk izidori hamisítványokat (még a II. Esztergomi Zsinaton sem).²³ További érvként merülhet fel az, hogy az Ankyrai Zsinat

nagy figyelmet (*A Hartvik-legenda mintáiról és forrásairól.* = Magyar Könyvszemle (továbbiakban: MKSz) (97.) 1987. 175–188. Uő.: *A korona fogalma Kálmán-kori legendáinkban és krónikáinkban.* In: GERICS J.: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a Középkorban.* Bp. 1995. 165–173. Uő.: *Politikai és jogi gondolkodás Magyarországon VII. Gergely pápa korában.* Uo. 144–164. Uő.: *Krónikáink és a Szent László-legenda szövegkapcsolatai.* Uo. 185–208.).

Gerics, Orbán pápa korábban említett 1096. július 27-i levelére hivatkozik, melyben a pápa kilátásba helyezi, hogy Kálmán megkapja mindazokat a jogosítványokat, amit István, ha hűséges lesz a Szentszékhez. Hartvik nem tesz egyebet, mint leírja, hogy „Kálmán szerint és őserinté” mire szólt a pápai felhatalmazás. (GERICS J.: *A korona fogalma...* 172.).

Azonban létezik egy másik vélemény is, amely homlokegyenest ellentétes az eddig felsoroltakkal, nevezetesen, hogy a Hartvik Legenda nem Kálmán uralkodása (1095–1116) alatt keletkezett, hanem jóval később a XIII. században. Ezzel szemben felvetődhet rögtön a legenda első mondata: „Domino suo Colomono regi precellentissimo Cartuicus episcopus officium spirituale per miserecordiam Dei consecutus, post istius vite terminum felix illud euge sempiternum.” (SZENTPÉTERY E. (ed.): *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* Bp. 1938. Tom. II. 401.), hiszen itt Kálmán királyról esik szó. A problémát Karácsonyi János 1892-ben részletesen elemezte (KARÁCSONYI J.: *Kik voltak az első érsekek?* = Századok (továbbiakban: SZ) (26.) 1892. 23–40, 131–138, 201–212.), és cáfolta a Kálmán-kor mellett felhozott érveket. A Kálmán király elnevezést ő IV. Béla testvérére, Kálmán halicsi királyra érti (1214–1219, 1219–1221.). Okfejtésének különösen figyelemreméltó érve, Hartvik István király szenttéavatásának lefolyásával kapcsolatos „tévedése”, az, hogy „apostoli levélre” vezeti vissza a szenttéavatást, holott ilyen csak III. Sándor pápa óta (1159–1181) létezik, arról nem is beszélve, hogy Istvánt III. Orbán 1187-es levele sem nevezi szentnek, azaz nem tud a szenttéavatásáról, tehát a szenttéavatás nem történhetett pápai intézkedésre. Ez nem pusztán tévedés, hane a szerző korának meggyökeresedett gyakorlata, amelyet a szerző automatikusan visszavetít István korára. Ilyen automatizmus létrejöttéhez, amint Karácsonyi kifejti, legalább fél évszázad szükséges. (KARÁCSONYI i. m. 131–136.) A másik figyelemre méltó érv a „kánoni választásból” indul ki. („Cognoscens vero prudens dux predicti Asscrici religionem, pontificalis ipsum dignitatis infula decoratum electione canonica sublimavit et ei Colocensis episcopatus dignitatem obtulit.” SZENTPÉTERY E.: *Scriptores...*, 412.), Hartvik magától értetődőnek veszi a kánoni választás útján történő püspöki székbetöltést, már pedig Kálmán király (1095–1116) korában pontosan ez az, ami vitatott Magyarországon, így tehát megint feltételeznünk kell egy hosszabb időt, ami a viták lenyugvása után eltelt. (KARÁCSONYI: i. m. 36–37.)

Karácsonyi érveit lényegében senki sem cáfolta (A „Transsilvania” szó használatából kikövetkeztetett késői eredetet (XIII.sz.) közvetve cáfolta GYÖRFFY Gy.: *Anonymus, rejtély avagy történeti forrás?* Bp. 1986. című gyűjteményes kötetének bevezetőjében. Ahol, ugyan nem Karácsonyival szemben, kimutatja az „Ultrasilvania” elnevezés használatáról, hogy az erre vonatkozó irodalom téves, ilyen oklevél nem ismeretes. (vö. 8–9.)).

Mégis az általánosan elfogadott és mindenki által kiindulási alapként vallott felfogás az, Hogy Hartvik Kálmán szolgálatában állította össze legendáját, a magyar király privilégiumainak bizonyítására a gregoriánus pápasággal szemben, ehhez pedig Pseudo-Isidor elterjedt, és a gregoriánus pápaság előtt is tekintéllyel bíró, gyűjteményét használta fel.

²³ FUHRMANN, H.: *Einfluss und Verbreitung der pseudoisidorischen Fälschungen.* Tom. III. Stuttgart, 1974. (MGH Schriften XXIV, 3).

XI. kánonjával kapcsolatban álló LV. kánon 4. bekezdése a Dionysio-Hadriana gyűjtemény szövegformájához áll közelebb.²⁴ Bár ez visszavezethető a magyar zsinati kánon egyszerűsítő törekvéseire is.

Mindezeket figyelembe véve, véleményünk szerint a fenti magyar kánonok mögött nem bizánci befolyást kell keresnünk, hanem egy joggyűjteményt (Dionysio-Hadriana, Pseudo-Isidoriana), amelyet azonban a rendelkezésre álló adatok alapján egyértelműen nem tudunk meghatározni. Úgy tűnik számunkra, az Elvirai Zsinat 3. kánonjának ismerete alapján, hogy ez inkább a Decretales Pseudo-Isidoriana. Külön kérdés, hogy a magyar zsinaton miért a joggyűjteményekben található rendelkezéseket alkalmazták és miért nem a korabeli gregoriánus zsinatok által hozott kánonokat, amelyeket Magyarországon is ismerni kellett.

XVIII. kánon: „Nullus presbiter sine titulo ordinetur. Nullus haberetur in clero, qui non est adtitulatus alicui ecclesie.”²⁵

A kánon a kötelező incardinatiót írja elő, ezzel akadályozza a kóbor (uagus) papság létrejöttét (az olyan papságét, aki nem tartozik egy egyházhoz sem). Ez a kérdés nem pusztán magyar jelenség. Magának a kánonnak a Piacenzai Zsinattól való függését²⁶ már Karácson felfedezte²⁷, amit Závodszy is átvett.²⁸ De a gregoriánus joggyűjteményeket is foglalkoztatja ez a probléma. A Collectio Anselmi Lucensis VII. könyvének 92. fejezete kimondja:

„Clericos in ecclesia ministrantes, sicut iam constitutimus, in alterius civitatis ecclesiam statutos fieri non oportet, sed contentos esse in quibus ab initio ministrare meruerunt. Si quis autem episcopus susceperit clericum ad alium episcopum pernitem, placuit et susceptum et suscipientem communione privari, donec is qui migraverit ad propriam fuerit regressus ecclesiam.”²⁹

Mint látjuk, ez a kánon meghatározott feltételekkel engedélyezi a klerikusok más város egyházába való átlépését, azonban a gondos szabályozás is jelzi hogy mennyire ügyeltek arra, hogy egy klerikus, egy egyházmegyéhez tartozzon. Ez a

²⁴ A kérdésre később visszatérünk.

²⁵ ILK 200.

²⁶ XV. kánon: „Sanctorum canonum statutis consona scientes decernimus, ut sine titulo facta ordinatio irrita habeatur, et in qua quislibet titulatus est, in ea perpetuo perseveret.” M XX. col. 806.

²⁷ KARÁCSON I.: *A XI. és XII. századbeli magyarországi zsinatok*. Győr, 1888. 101.

²⁸ ILK 102.

²⁹ Ex Concilio Chalcedonensi cap. XX. Ezt a változatot találjuk rubrica-ként két kéziratban (Graecensis II 351 /XII. sz./, Vaticanus 1363. /XII. sz./). Más kéziratok (Neapolitanus XII A 37–39 /XII. sz./, Parasiensis 12519 /XII. sz./) a „Quod minime clericos in aliam civitatem transmigrare liceat nisi eos qui proprias amiserint civitates.” címet hozzák. Megint más kéziratokban (Man-tuanus C II 23 /XII. sz./, Vaticanus 1364 /XII. sz./, Vaticanus 6381 /XII. sz./ a: „Quod minime oportet clericos transmigrare.” szerepel, végül a Vaticanus 535-ös kéziratban az: „Ut clericis minime transmigrare liceat.”-ot találjuk. THANER: *i. m.* 401–402., 401/a jegyzet.

kánon azért is jelentős, mert mindkét gyűjteményben, amelyeket az I. Esztergomi Zsinaton használhattak, megtalálható.³⁰ Evvel szemben állnak azonban más ókori kánonok, melyek kifejezetten tiltják az inkardinálódott klerikusnak máshova történő átlépését. A Pseudo-Isidor gyűjteményben megtalálhatjuk azt az arles-i kánont, mely arról intézkedik, hogy mindenki azon a helyen maradjon, ahol felszentelték: „De his qui in quibuscumque locis ordinati fuerint ministri, in ipsis locis perseverent.”³¹ Ide kell még sorolnunk azokat a niceai kánonokat, amelyeket mind a Dionysio-Hadriana, mind a Decretales Pseudo-Isidorianae tartalmaz, és amelyek tiltják a diakónusoknak, papoknak, püspököknek a másik városba, vagy egyházba való áttelepedését.³² Itt kell megje-

³⁰ A gyűjteményekben található kánonok más szövegformát tükröznek, mint az anzelmi. A Dionysio-Hadriana szövege szinte szó szerint megegyezik a gregoriánus gyűjteményből idézett változattal, azonban egy félmondattal hosszabb: „Clericos in ecclesia ministrantes, sicut iam constituimus, in alterius civitatis ecclesia statutos fieri non oportet: sed contentos esse in quibus ab initio ministrare meruerunt, *exceptis illis qui, proprias amittentes provincias, ex necessitate ad aliam ecclesiam tranierunt*. Si quis autem episcopus post hanc definitionem suscepit clericum ad alium epi scopum pertinentem, placuit et susceptum et suscipientem communione privari, donec is qui migraverat clericus ad propriam fuerit regressus ecclesiam.” PL 67. col. 175. A Pseudo-Isidor gyűjteményben jóval eltérőbb szövegformát találunk: „Clericos in suis ecclesiis constitutos, sicut iam decrevimus, non licere in alterius civitatis ecclesiis ordinari, sed quiescere in ea in qua ab initio fecit principium ministrandi, *exceptis illis qui proprias civitates perdididerunt et ex necessitate ad alias ecclesias migraverunt*. Si vero quicumque episcopus post definitionem istam ad alium episcopum pertinentem clericum suscepit, placuit sanctae synodo et hunc qui suscepit et eum qui susceptus est, tamdiu excommunicatos manere, quamdiu ipse clericus ad propriam revertatur ecclesiam.” HINSCHIUS: *i. m.* 287. Mint látjuk, a Dionysio-Hadriana többlet félmondata Pseudo-Isidornál is megvan.

³¹ A 324-es Arles-i Zsinat II. kánonja. HINSCHIUS: *i. m.* 320.

³² A 325-ös Niceai Zsinat XV. és XVI. kánonja. A Dionysio-Hadriana szerint:

XV. kánon: „Propter multam perturbationem, et seditiones, quae fiunt: placuit consuetudinem omnimodis amputari, quae, praeter regulam, in quibusdam partibus videtur admissa: ita ut de civitate ad civitatem, non episcopus, non presbyter, non diaconus transferatur. Si quis autem, post definitionem sancti et magni concilii, tale quid agere tentaverit, et se huiusmodi negotio mancipari, hoc factum prorsus in irritum ducatur, et restituatur Ecclesiae cui fuit episcopus, aut presbyter, aut diaconus ordinatus.” PL 67. col. 150.

XVI. kánon: „Quicumque temere, ac periculose, neque timorem Dei prae oculis habentes, nec ecclesiasticam regulam agnoscentes, discedunt, ab Ecclesia presbyteri, aut diaconi, vel quicumque sub regula prorsus existunt, hi nequaquam debent in aliam Ecclesiam recipi, sed omnem necessitatem convenit illis imponi, ut ad suas parochias revertantur; quod si non facerint, oportet eos communione privari. Si quis autem ad alium pertinentem audacetur ivadere, et in sua Ecclesia ordinare tentaverit, non consentiente episcopo a quo discessit is qui regulae mancipatur: ordinatio huiusmodi irrita comprobetur.” PL 67. col 150–151.

Pseudo-Isidor szerint: XV. kánon: „Propter multas perturbationes et frequentes tumultus seditionem, quae fieri solent, placuit omnimodo istam abscidi consuetudinem quae contra regulam est; si ubi tamen fit, id est ne de civitate ad civitatem transeat vel episcopus vel presbyter vel diaconus. Si quis vero post haec statua sancti huius concilii tale aliquid audere tentaverit, infringetur

gyeznünk, hogy mind a püspök, de a presbíterek és a diakonusok is szentelésükkel egy adott egyház szolgálatára szentelődnek. A Collectio Anselmi Lucensis alapján azt is hozzá tehetjük, hogy a püspök csak súlyos okból és a személy kiemelkedő megbecsüléséből fakadóan vehet át klerikust más egyház területéről saját egyházmegyéjébe, amint arról a VII. könyv 152. kánonja rendelkezik.³³ Ilyenkor is fenn áll azonban a metropolita joga arra, hogy a klerikust vissza rendelje eredeti egyházmegyéjébe. A püspökkel kapcsolatban ez a kötődés az egyházmegyével való „lelki házasság” gondolata alapján fogalmazódik meg.

XX. kánon: „Episcopus ad episcopum sine litteris (et) sigillo legacionem non mittat.”³⁴

Ez a kánon nem tartozik a gergelyi reformok közé, de a gregoriánus korra tehető okleveles gyakorlat változását mutatja,³⁵ pontosabban Magyarország tekintetében annak meghonosodását. Ez a folyamat kettős hatás eredményeként válik uralkodóvá Magyarországon. Egyfelől a német–francia kapcsolat révén terjed a Nyugaton általánossá váló pecsétetes oklevél forma. Másfelől László (1077–1095) és Kálmán horvát–dalmát hódításainak következtében az ottani

omni genere huiusmodi conatus et restituetur propriae ecclesiae in qua ordinatus est.” HINSCHIUS: *i. m.* 259.

XVI. kánon: „Si qui vero sine respectu dei agentes et timorem dei ante oculos non habentes neque ecclesiastica statuta custodientes recesserint ab ecclesia sua, sive presbyteres sive diacones vel in quocumque ecclesiastico ordine positi fuerint, non debent suscipi in ecclesia alia, sed et cum omni necessitate cogantur, ut redeant ad ecclesias suas: aut si permanserint, excommunicari oportet.” HINSCHIUS: *i. m.* 260.

³³ „Alienum clericum invito episcopo ipsius nemo suscipiat nemo sollicitet, nisi forte ex placito caritatis id inter dantem accipientemque convenerint. Igitur si intra provinciam res agitur, transfugam clericum ad ecclesiam suam metropolitanus redire compellat, si autem longius recessit sui precepti auctoritate revocabitur, ut nec cupiditati nec ambitioni occasio relinquatur.” THANER: *i. m.* 425–426. vö. SZUROMI SZ.: *A püspökökre vonatkozó egyházfegyelmi szabályok az 'Anselmi Collectio Canonum'-ban.* (Doktori disszertáció a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Kánonjogi Posztgraduális Intézetében), Bp. 1999. 127.

³⁴ ILK 200.

³⁵ A pecsét fontosságát jelzi, hogy a pápai oklevelek (bullák) nem említik szövegükben a pecsételést, azonban ezt rögtön megteszik, amennyiben a pecsét eltér a megszokottól (és így hitelessége esetleg problémát jelenthetne). Mint tudjuk, a pápai bullákon kétoldalas pecséteteket alkalmaztak, melynek egyik oldalán Szt. Pál és Szt. Péter portéja szerepelt, közöttük kereszt, felettük nevük rövidítése (S.P.A. és S.P.E.), a pecsét másik oldalán a pápa neve és rendszáma (pl: CLE // MENS // pp VI). Ez a forma II. Pascal pápa (1099–1116) korától terjed el. Az említett „el-térés” olyan esetekben állt fenn, amikor a pápa meghalt, és a hivatalba lépő új pápa sürgős ügyben kénytelen volt bullát kiadni, ilyenkor a pápa nevét tartalmazó oldal hányzott a pecsétről (a pecsétnek ezt a felét a pápa halálakor az alkancellár jelenlétében megsemmisítették) A pápai gyakorlat fejlődését részletesen lásd: FEJÉRPATAKY L.–ÁLDÁSY A.: *Pápai oklevelek.* Bp. 1926. 12–13. vö. ERDŐ P.: *Az egyházjog forrásai. Történeti bevezetés.* Bp. 1998. 219–221. (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae 1.)

okleveles gyakorlat is hatást gyakorol a magyar használatra. Ehhez kapcsolódik a XI. században hazánk területén a „pecsétküldés” szokása, amely még az írástudatlanok előtt is bizonyító erővel bír.³⁶ Ez a gyakorlat bekerül törvényeinkbe is, hiszen már László király I. törvénykönyvének 42. fejezetében is találkozunk vele,³⁷ de III. törvénykönyve is tárgyal róla a 3., 25. és a 26. fejezetében.³⁸ Kálmán király alatt is tovább folyik a gyakorlat erősödése, ezt példázza I. törvénykönyvének 5. és 6. kánonja.³⁹ Ezek a kánonok már az egyházi használatra vonatkoznak ugyanúgy, mint az I. Esztergomi Zsinat XX. kánonja, bár itt a törvény elé idézés, illetve a pereskedés követeli meg a „püspök vagy az érsek pecsétjét”. Ennek a kérdésnek további emléke Kálmán király II. törvénykönyve (a Zsidó Törvény), melynek 2. és 3. fejezete a „chartula sigillata”-t említi,⁴⁰ amelyre rávezették a tanúk nevét. Vita tárgyát képezte, hogy itt a pecsétről (sigillum), vagy csupán aláírásról (signum) van-e szó, de Szentpétery Imre hitelt érdemlően cáfolta az aláírásra vonatkozó nézeteket.⁴¹

Azt mondhatjuk, hogy az I. Esztergomi Zsinat XX. kánonja ebbe a fejlődési folyamatba illeszkedik bele, amikor az egyházban, a nem peres ügyekben is, bizonyítási céllal előírja a levél és a pecsét használatát.

³⁶ SZENTPÉTERY I.: *Oklevéltan*. Bp. 1930. 46.

³⁷ „De spretu sigilli regis vel iudicis. Si quis autem regis sigillum super aliquem proiciens et ipse persolvat et quocienscumque renovaverit, tociens quinque pensas solvat. Si vero iudicis sigillum proiciens non venerit, centum nummos solvat.” ILK 165.

³⁸ III. „De palatino comite. Placuit eciam, ut si aliquando palatinus comes domum ierit, regis et curie sigillum, qui in vice eius remanserit, illi dimittat, ut sicut regis una est curia, et ita unum sigillum persistat. Domi vero comes idem quamdiu manserit, super neminem sigillum mittat. nis super eos dumtaxat, qui vocantur udornic et qui spontanea voluntate iverint ad eum, illi ei licet iudicare. Quod si aliter fecerit, LV pensas solvat. Similiter et duvis comes, qui super suos, quam alios iudicaverit, eadem sententia corrigatur.” Uo. 174.

XXV. „De iudicibus sigillum mittentibus. Possit iudex sigillum suum mittere super quoscunque, exceptis presbiteris et clericis, necnon comitibus. Si quis autem iudicem iniuste iudicasse proclamaverit, et non probaverit, V pensas solvat; si vero iudex convictus fuerit, iudicium in duplum restituat et insuper V pensas persolvat. Iudex pro suo iudicato, nisi in se, uno anno, postea non introducatur.” Uo. 179.

XXVI. „Despernentibus sigillum iudicum. Si quis sigillum iudicis negligens ad causam non venerit, primo V pensis puniatur; si secundo, totidem; si tercio, rationem perdat et tonsus vendatur pro debito.” Uo. 179.

³⁹ V. „Episcoporum et comitum capellani vel reliquorum, per sigillum episcopi vel archiepiscopi ad causandum cogantur.”

VI. „Si clericus cum laicis causam habet, per sigillum iudicis laicus cogatur; si vero laicus habet causam cum clerico, per sigillum episcopi vel archiepiscopi clericus cogatur, ab eisque cum iudice suo examinetur.” Uo. 184.

⁴⁰ KMTL 537.

⁴¹ SZENTPÉTERY I.: *Oklevéltan*. 46., 47/7. jegyzet.

XXXVI. kánon: „Abbatem mitram, sandalia, cirothecas, nolam ad capellam vel cetera episcopalia insignia non habeant, neque baptizent, neque penitenciam dent, neque ad populum sermonem faciant.”⁴²

A fenti kánon szövege egyértelműen az 1100-as Poitiers-i Zsinattól függ⁴³, ahogy erre mind Karácson⁴⁴, mind Závodszy rámutatott.⁴⁵ Az apáti székek betöltése a püspöki székek betöltéséhez volt hasonlatos. Itt is meg lehetett különböztetni világi és egyházi cselekményeket. Ugyanúgy megtaláljuk a bemutatási jogot, illetve az investitúrát, a jogar és a keresztt átadását.⁴⁶ Az apáti pozíció betöltését ekkor már a kánonok által szabályozott választás útján kellett megtenni, melyet a püspök erősített meg.⁴⁷ Az apátválasztás irányelve az volt, hogy az arra, cselekedetei és erkölcsi révén, méltót válasszák meg:

„Abbatem culibet monasterio non alium sed quem dignum moribus atque actibus monasticae disciplinae omnium communi consensu congregatio poposcerit ordinari voulumus. Missas autem publicas per episcopos vel clericos in monasteriis fieri omnino prohibemus, ne in servorum Dei recessibus popularibus prebeatur occasio ulla convenientibus et simpliciores ex hoc animas plerumque, quod absit, in scandalum trahat.”⁴⁸

Azonban a világi kinevezések és az investitúra ezt az elvet gyakran háttérbe szorította. Ebből következett, hogy mivel az apátok ugyanolyan világi eljárással nyerték el javadalmukat, mint a püspökök, püspöki jelvényeket kezdtek használni, illetve a világi papi funkciók átvételével próbáltak nagyobb jövedelemre szert tenni. Az I. Esztergomi Zsinat XXXVI. kánonja ez ellen, az Európa szerte elterjedt jelenség ellen lép fel.

XLII. kánon: „Nullus presbiter convencionem de missa pro oblatione faciat.”⁴⁹

Hozzá kell még vennünk a XLIII. kánon: „Nullus ecclesiam emere vel vendere presumat. Si quis ecclesiam vendiderit, aut presbiterum suum sine culpa abiecerit, delator illius culpe partem magistri illius eo anno accipiat.”⁵⁰

És a XLIV. kánon: „Nullus de baptismo vel sepultura precium exigat.”⁵¹

⁴² ILK 201.

⁴³ XI. kánon: „Ut nullus monachorum parochiale ministerium presbyterorum, id est baptizare, praedicare, poenitentiam dare praesumat” M 20. col. 1124.

XXXVIII. kánon: „Ut nullus abbatum utatur circothecis, sandaliis, annulo, nisi quibus fuerit per privilegium a Romana ecclesia concessum.” M 20. col. 1124.

⁴⁴ KARÁCSON: *i. m.* 104.

⁴⁵ ILK 106.

⁴⁶ PLÖCHL, W. M.: *Geschichte des Kirchenrechts*. Wien, 1962.² (továbbiakban: GK) Tom. I. 239–240.

⁴⁷ Uo. 240.

⁴⁸ Anselmi Collectio Canonum VII. könyvének 164. kánonja vö. THANER: *i. m.* 430.

⁴⁹ ILK 202.

⁵⁰ Uo. 202.

⁵¹ Uo. 202.

Závodszy Levente az első két kánont (XLII., XLIII.) korábbi külföldi rendelkezésekre vezette vissza⁵², míg a harmadikat (XLIV.) a már az előzőekben megismert 1095-ös Piacenzai Zsinat XIII. kánonjával hozta kapcsolatba: „...ut pro...baptismo et sepultra nihil unquam exigatur.”⁵³

A fenti kánonok a simóniával foglalkoznak⁵⁴, ami nem más, mint „lelki javak vétele és eladása”,⁵⁵ már az ókortól kezdve problémát jelentett az Egyházban és a IV. századtól kezdve a zsinatok újra és újra keményen állást foglalnak vele szemben. Nagy Szent Gergely pápa (590–604) az, aki megadja a pontosabb meghatározását azzal, hogy megkülönbözteti a simónia három fajtáját: 1. „munus a manu”, amely pénzt vagy más ajándékot jelent; 2. „munus ab obsequio”, ami alá különféle szolgálatok tartoznak; és végül 3. „munus a lingua”, ami a közbenjárást jelöli. Gergely megfogalmazza a simóniával kapcsolatos alapelvet is: „...bárkit, aki a Szentlélek ellen simóniával vétkezett, tekintsék úgy, mint a heretikust.”⁵⁶ A simónia kérdése továbbra is napirenden maradt, annak tisztázása miatt, hogy pontosan melyek azok a cselekmények, amelyek anyagi javakkal való összekapcsolása simóniát jelent. És amint láttuk a VII. Gergely által végrehajtott reformoknak is lényeges elemét alkotja.⁵⁷

LV. kánon: „Si qua mulier a viro suo fugerit, reddatur marito suo semel et bis; tertia vice, si nobilis est, adiciatur penitencia sine spe coniugii; si de plebe, venundetur sine spe libertatis. Si quis uxorem suam adulteram probaverit, si voluerit, ducat aliam; illa vero, si nobilis est, sine spe coniugii peniteat; si plebeia, sine spe libertatis venundetur. Quod si probare non poterit, idem iudicium maritus paciatur, et illa, si voluerit, maritetur. Eodem modo, qui cum alterius uxore, vel que cum marito alterius peccat, iudicetur. Si quis puellam rapuerit vel violaverit, si nobilis est, canonice penitencie cum compositione subiaceat. Qui vero hoc persolvere non poterit, tonso capite secundum iudicium regis Ladislav venundetur. Si quis sponsam rapuerit alterius, si illa non consensit, reddatur proprio sponso. Raptor vero, si nobilis est, compositionem canonicam faciat et sine spe coniugii peniteat;

⁵² A XLII.-t: „Ut non vendat ministerium. Nullus presbyter pro pecuniis vendat ministerium suum...” Canones Aelfrici ad Wulfinum episcopum. 27. fejezet. M 19. col. 701.

A XLIII.-t: „Ut ecclesiae et altaria non vendantur, nec emanant. Qui autem amodo vendiderint aut emerint, anathemati subiacebunt.” Decreta Nicolai II. papae. 5. fejezet. M 19. col. 876. vö. ILK 108.

⁵³ M 20. col. 806.

⁵⁴ CROSS, L. (ed.): *The Oxford Dictionary of the Christian Church*. Oxford, 1988.³ (továbbiakban: ODCh) 1278.

⁵⁵ JEDIN, H. (ed.): *History of the Church*. New York, 1993. Tom. I. 682. Mint tudjuk a simónia elnevezése Simon mágusra megy vissza, aki meg akarta venni Szent Péter és Szent János apostoloktól a lelki hatalmat: „Cum vidisset autem Simon quia per impositionem manus Apostolorum daretur Spiritus Sanctus, obtulit eis pecuniam. Dicens: Date et mihi hanc potestatem, ut cuicumque impusero manus, accipiat Spiritum Sanctum. Petrus autem dixit ad eum: Pecunia tua tecum sit in preditionem: quoniam donum Dei existimasti pecunia possideri. Non est tibi pars, neque aut in sermone isto: cor enim tuum non est rectum coram Deo.” Actus apostolorum. 8, 18–21.

⁵⁶ JEDIN: i. m. 682.

⁵⁷ GK 407.

si non poterit compositionem dare, sine spe libertatis venundetur. Si quis uxorem fugiens, se sponte debitorem fecerit, unde se expedire nolit propter odium, quod in uxorem habet, semper in servitute permaneat. Et si umquam liber videatur, iterum venundetur, uxor vero eius, cui velit, nubat.”⁵⁸

Ebben a kánonban a házassággal kapcsolatos rendelkezéseket találhatjuk meg. A házasságot az egyház a kezdetektől fogva felbonthatatlannak tartotta. Ezzel a meggyőződéssel szemben állást foglaló zsinati intézkedést sehol sem találunk. Ugyan felületesen szemlélve, úgy tűnhet, hogy a keleti egyház lehetőséget adott a válásra. Ám ez ebben a formában nem állja meg a helyét. A keleti jogi hagyomány szerint a házasság két összetevőből áll: a házas felek és a közöttük fennálló kötelék. A házasságot a halál szüntetheti meg. Ez bekövetkezhet a felek részéről, de bekövetkezhet a kötelék tekintetében is. Ilyen a házasságtörés következtében beálló „kötelék halála”. Hozzá kell tennünk, hogy már az ókeresztény korban problematikus volt a Máté Evangélium 19,9 „házasságtörés esetét kivéve” és a hasonló 5,32 kitétele.⁵⁹ Az eredeti görög szövegben μη ἐπι πορνεία szerepel. A kérdéses hely Alexandriai Kelemen és Origenész használata alapján az 5,32 csak annyit jelent, hogyha valaki elbocsátja feleségét házasságtörővé teszi, ez alól kivétel az az eset, amikor az elbocsátás házasságtörés miatt történik. Ebben a szövegben nincs szó újraházasodásról.⁶⁰

Mindezek tükrében meglepő az LV. kánon 2. bekezdése, mely hűtlen elhagyás és házasságtörés esetében lehetővé teszi az újraházasodást. Pauler Gyula többek között ebből a kánonból vonta le azt a következtetést, hogy az I. Esztergomi Zsinat korábbi, mint az 1092-es Szabolcsi Zsinat, hiszen annak kánonjai nem engedik meg az újraházasodást, csak a szeparációt, ami megfelel az ókeresztény értelmezésnek⁶¹:

„De muliere in adulterio deprehensa. Si quis uxorem suam in adulterio deprehenderit et in iudicium statuerit, secundum statuta canonum penitentia imponatur et peracta penitentia, si maritus voluerit, iterum recipiat, sin autem, quamdiu ambo vixerint, innupti permaneant.”⁶²

Ez mindenképpen szigorúbb felfogás, mint az esztergomi kánoné. Paulernek a korai datálásra vonatkozó felfogását Závodszy 1904-ben cáfolta, és a kérdéses helyet azzal magyarázta, hogy Magyarországon a kereszténység még fejlődő stádiumban volt.⁶³ Ennél jóval alaposabban foglalkozik a kérdéssel Jánosi Mó-

⁵⁸ ILK 203–204.

⁵⁹ Mt 19,9 „Dico autem vobis, quia quicumque dimiserit uxorem suam, nisi ob fornicationem, et aliam duxerit, moechatur: et qui dimissam duxerit, moechatur.”

Mt 5,32 „Ego autem dico vobis: Quia omnis, qui dimiserit uxorem suam, excepta fornicationis causa, facit eam moechari: et qui dimissam duxerit, adulterat.”

⁶⁰ Vö. VANYÓ, L.: *Bevezetés az ókeresztény dogmatörténetbe*. Bp. 1998. 138–139.

⁶¹ A házaselek külön élése, újraházasodás nélkül.

⁶² Szabolcsi Zsinat XX. kánon. ILK 161.

⁶³ ILK 109. Hozzá kell tenni, hogy Karácson Imre 1888-as könyvében görög hatást vél felfe-

nika,⁶⁴ aki a korabeli európai gyakorlatból indul ki. Véleménye szerint két álláspont létezik ekkor az egyházon belül: „1. házasságtörés estében el lehet válni, de újránősülni nem lehet; 2. válás után az újránősülés is lehetséges.”⁶⁵ Nyilvánvaló, hogy az első pont a szeparációt jelenti, amely az egyházban mindig is elfogadott volt. A második ponttal kapcsolatban azonban meg kell jegyeznünk: 1. Az uralkodói gyakorlatból még nem következik annak a törvénybe (főleg egyházi törvénybe) foglalása. 2. Franciaországban a felsorolt esetek (I. Fülöp francia király; Raoul, Wexin és Crepy grófja) ellenére sem foglalták zsinati törvénybe a házasságtörés esetén való újránősülés lehetőségét. Az említett kapcsolatokkal szemben mindig vérfertőzésre hivatkozva lépnek fel, ez pedig még önmagában nem jelenti az újraházasodás megengedettségét. Georges Duby szerint Burchard Decretuma két esetben lehetővé teszi a feleség elbocsátását az újraházasodás lehetőségével, mégpedig, ha felesége bizonyíthatóan a férj életére tör, illetve ha bebizonyosodik, hogy a férj feleségével rokonságban áll. Mindkét esetet a „vér tabujával” hozza kapcsolatba.⁶⁶ A Duby által hivatkozott kánonok azonban csak a szeparációt engedélyezik, újraházasodásról nem beszélnek. Ennek alapján összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy még az európai gyakorlat sem indokolja a magyar kánon engedményét.

Egy megjegyzés erejéig ki kell térnünk az LV.kánon 4. bekezdésére, melynek szövege a 314-es Ancyrai Zsinat XI. kánonjával áll összefüggésben.⁶⁷ Ezen kívül még a LXX. kánon is utal ugyanerre az ókori zsinatra.⁶⁸ Ez a két kánon egyértelműen jelzi, hogy a zsinaton valamelyik elterjedt joggyűjteményt használták. A kérdéses kánonok az ekkor közkézen forgó gyűjtemények közül a Dionysio-Hadrianában, a Decretales Pseudo-Isidorianae-ban és a Decretum Burchardi Wormatiensis-ben megtalálhatóak.⁶⁹ A Decretum Burchardi-ban fellelhető hasonló témával foglalkozó és hasonló szókészlettel rendelkező kánonok (IX. könyv 35., 36., 37., és 39. kánon) elemzéséből arra a következtetésre juthatunk, hogy a rendelkezésre álló adatok ismeretében az 1100-ban tartott

dezni az LV. kánon kapcsán. KARÁCSON: *i. m.* 90–91.

⁶⁴ JÁNOSI M.: *Az első...*, 28.

⁶⁵ Uo. 28.

⁶⁶ DUBY, G.: *A lovag, a nő és a pap*. Bp. 1987. 93.

⁶⁷ „Desponsatas puellas et post ab aliis raptas, placuit erui et eis reddi quibus ante fuerant desponsatae, etiamsi eis a raptoribus vim illetam constiterit.” M 2. col. 525.

⁶⁸ „Si quis homicidium fecerit, secundum decreta Ancirini concilii peniteat.” ILK 205.

⁶⁹ A Dionysio-Hadriana szövege így hangzik: „Desponsatas puellas, et post ab aliis raptas, placuit erui, et eis reddi quibus ante fuerant desponsatae, etiamsi eis a raptoribus vis illata constiterit.” PL Tom. 67. col. 153–154.

A Pseudo-Isidor szövege pedig: „Desponsatas puellas et post ab aliis raptas, placuit erui et his reddi quibus fuerant antea desponsatae, etiamsi eas a raptoribus florim pudoris amisse constiterit.” HINSCHIUS: *i. m.* 262. (Isidornál ez a XI. kánon!).

A Decretum Burchardi alapján pedig: IX. könyv cap. 38. „Desponsatas puellas, et post ab aliis raptas, placuit erui, et eis reddi, quibus ante fuerant desponsatae, etiamsi eis a raptoribus vis illata constiterit.” PL Tom. 140. col. 821.

magyar zsinaton a Decretum Burchardi Wormatiensis, vagy valamilyen változatának a használata a legvalószínűbb.⁷⁰

LVIII. kánon: „Similiter, si presbiter concubinam habuerit, deponatur.”⁷¹

Bár, amint azt a korábbiakban láthattuk, a magyar kánonok nem tiltják az első házasság utáni szentelést, a megtartóztató élet tekintetében hasonló szigorral járnak el, mint a többi korabeli zsinat. Ez a szigorúság nem új, hiszen már az úgynevezett Apostoli kánonok⁷² (Canonum Apostolorum) között is megtaláljuk (17. kánon), amelynek első ötven kánonját Dionysius Exiguus is átveszi, így a Dionysio-Hadriana gyűjteményben is megtalálható⁷³, de Pseudo-Isidorus gyűjteményébe is bekerül⁷⁴, sőt Luccai Szent Anzelmnél is találkozunk vele.⁷⁵ Závodszy ezt az intézkedést az 1000 körül tartott Poitiers-i Zsinat szövegére vezeti vissza.⁷⁶ Azonban véleményünk szerint, bár a Závodszy által említett hely kétség kívül tartalmi egyezésben van az esztergomi kánonnal, a felhasznált szöveg inkább a magyar kánonhoz korban közelebb álló 1078-as Poitiers-i Zsinatról származik, mely nyilvánvalóan felhasználja az 1000 körüli zsinat szövegét, azonban ennél a kánonnál már szóegyezés is kimutatható az I. Esztergomi Zsinat LVIII. kánonjával, bár a magyar kánonnál komplikáltabb szöveget tartalmaz:

„Ut nullus diaconus, *presbyter*, vel subdiaconus *concubinam habeat*, sed nec aliam foemina, unde mala suspicio habeatur, in una domo secum teneat, et quicumque huiusmodi sacerdotis, sive per pecuniam ordinati, missam scienter auduerint, excommunicationi subiacerere debeant.”⁷⁷

LXVI. kánon: „Ut omnes archidiaconi breviar(i)um canonum habeant.”⁷⁸

⁷⁰ A kérdés részletes kifejtését vö. SZUROMI SZ.: *Az Ankyrai Zsinat kánonja az első két esztergomi zsinaton.* (megjelenés alatt).

⁷¹ ILK 204.

⁷² Az eredeti változat 85 görög kánont tartalmaz és lényegében a IV. sz.-ban keletkezett. ERDŐ P.: *Az ókeresztény...* 42–43.

⁷³ „Si quis post baptismum secundis fuerit nuptiis copulatus, aut concubinam habuerit, non potest esse episcopus, non presbyter, aut diaconus, aut prorsus ex numero eorum qui ministerio sacro deserviant.” PL 67. Tom. col. 143.

⁷⁴ „Ut bigami non admittantur ad clerum. Si quis post baptismum secundis fuerit nuptiis copulatus aut concubinam habuerit, non potest esse episcopus, non presbyter aut diaconus aut prorsus ex numero eorum qui ministerio sacro deserviant.” HINSCHIUS: *i. m.* 28.

⁷⁵ „Si quis post acceptum sacrum baptismum secundis fuerit nuptiis copulatus aut concubinam habuerit, non potest fieri episcopus nec sacerdos nec diaconus aut prorsus ex numero eorum qui ministerio sacro deserviant.” THANER: *i. m.* 333.

⁷⁶ III. kánon: „Ut nullus presbiter, neque diaconus foemina in sua domo teneat, neque in cellario, neque in secreto loco intromittat propter fornicationem. Nam si facere tentaverit, sciat se omnem gradum perditurum.” M 19. col. 268. vö. ILK 113.

⁷⁷ M 20. col. 499.

⁷⁸ ILK 205.

A kánonjogi irodalom magyarországi elterjedtségéről, illetve használatáról tudósít minket a kánon. Sajnos ebből az időszakból semmilyen információnk sincs a magyarországi kánonjogi könyvvállományról,⁷⁹ így azt sem tudjuk, hogy ez milyen gyűjtemény volt.⁸⁰ Ez a kitétel azonban összevág az I. Celesztin pápa (422–432) egyik levelében foglaltakkal, miszerint semelyik pap sem jogosult arra, hogy a kánonokat ne ismerje.⁸¹ Ezt a levelet megtaláljuk Pseudo-Isidorus-nál is:

„Nulli sacerdoti liceat canones ignorare nec quidquam facere quod patrum possit regulis obviare. Quae enim a nobis res digna servabitur, si decretalium norma constitutorum pro aliquorum libitu licentia populis permissa frangatur?”⁸²

Ugyanezt veszi át az anselmi reform gyűjtemény VII. könyvének 102. kánonjában, leegyszerűsített formában.⁸³ Majd folytatja egy Szent Ágostontól származó kánonnal, melyben meghatározza, hogy egy papnak milyen könyveket szükséges olvasnia:

„Quae ipsis sacerdotibus necessaria sunt ad discendum: i. e. liber sacramentorum, lectionarius, antiphonarius, baptisterium, computus, canon, poenitentialis, psalterium, homeliae per circulum anni dominicis diebus et singulis festivitibus aptae. Ex quibus omnibus si unum defuerit, sacerdotis nomen vix in eo constabit, quia valde periculosae evangelicae minae sunt quibus dicitur: si caecus caeco ducatum praestet, ambo in foveam cadunt.”⁸⁴

Hozzá kell tennünk, hogy ez a kánon Worms-i Burchardnál is megtalálható, tehát már a reform előtt általánosan ismert volt Európa szerte.⁸⁵ A magyar kánon minden bizonnyal valamilyen kánonjogi kézikönyvre utal, amely a már eddig is többször említett gyűjtemények (Dionysio-Hadriana, Pseudo-Isidoriana, Burchardi Wormatiensis) alapján állhatott.

⁷⁹ Kálmán király járatosságát az egyházi iratokban még II. Orbán pápa is elismerte, ebből Csapodi Csaba azt a következtetést vonja le, hogy Kálmánnak volt egy saját „királyi könyvtára”, amiről azonban szintén semmit sem tudunk. vö. CSAPODI CS.: *A középkori magyarországi könyvtárak története*. In: *Kódexek a középkori Magyarországon*. Bp. 1985. 20.

⁸⁰ BÓNIS GY.: *Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog*. Bp. 1972. 21.

⁸¹ I. Celesztin levele Apulia és Calabria püspökeihez. JK 371. (429. júl. 21.).

⁸² I. fejezet. HINSCHIUS: *i. m.* 561.

⁸³ „Quod nulli sacerdotum licet canones ignorare.

Nulli sacerdotum liceat canones ignorare, nec quicquam facere quod patrum possit regulis obviare.” THANER: *i. m.* 405.

⁸⁴ VII. könyv, 103. kánonja. THANER: *i. m.* 405.

⁸⁵ II. könyv, 2. fejezet. „Quae presbyteri necessario discere et scire debeant.

Quae ipsis sacerdotibus necessaria sint ad discendum, id est: liber sacramentorum, lectionarius, antiphonarius, baptisterium, computus, Canon poenitentialis, Psalterium, Homeliae per circulum anni Dominicis diebus, et singulis festivitibus aptae. Ex quibus omnibus si unum defuerit, sacerdotis nomen vix in eo constabit, quia valde periculosae sunt evangelicae minae quibus dicitur: Si caecus ducatum praestet, ambo in foveam cadunt.” PL Tom. 140. col. 625.

LXXII. kánon: „Nullus clericus, nullus comes quemlibet clericum suscipiat ad divinum officium tenendum, nisi per manum sui parochiani episcopi.”⁸⁶

A kánon egyfelől kapcsolódik ahhoz, amit az incardinatio kapcsán kifejtettünk,⁸⁷ hiszen csak a „a saját egyházmegyéje püspökének keze által” nyerheti el bármely klerikus az adott részegyházhoz való tartozást. Másik oldalról, az Egyház függetlenségének az őrzése is nyilvánvaló a szövegből, mivel az nem enged beleszólást a komeszeknek a klerikusok felvételébe. Ez a megfogalmazás még nem annyira erős, mint a II. Esztergomi Zsinat XI. kánonja, amely leszögezi hogy semelyik laikus sem bírhat egyházi hatalmat, hiszen itt a klerikus mellé állítva találkozzunk a világi főúrral. Azonban ennek ellenére kétségtelenül kiérezhető a világi befolyás kizárására irányuló tendencia, ami megfelel a *Decretales Pseudo-Isidorianae* törekvésének,⁸⁸ illetve a gregoriánus reform szellemének.⁸⁹

Azt is meg kell jegyeznünk, hogy a kánon teljes mértékben összhangban van az Apostoli Kánonokkal, melynek XLI. kánonja kijelenti, hogy az Egyház dolgai feletti hatalmat a püspök bírja, és ezt osztja ki a presbitereknek és a diakónusoknak. A szöveg Pseudo-Isidor tolmácsolásában így hangzik:

„Quod episcopus ecclesiasticarum rerum pro dispensatione pauperum habeat potestatem. Praecipimus ut in potestate sua episcopus ecclesiae res habeat; si enim animae hominum praeciosae illi sunt creditae, multo magis oportet eum curam pecuniarum gerere, ita ut potestate eius indigentibus omnia dispensentur per presbyteros et diaconos et cum timore omnique sollicitudine ministrentur. Ex iis autem quae indiget (si tamen indiget) ad suas necessitates et ad peregrinorum fratrum usus ipse percipiat, ut nihil eis possit omnino deesse. Lex enim dei praecipit ut qui altari deserviunt, de altari pascantur, quia nec miles stipendiis propriis contra hostes arma sustilit.”⁹⁰

Ebből az is nyilvánvalóvá válik számunkra, hogy miért csak a püspök keze által nyerhet felvételt a klerikus egy adott egyházba, hiszen a részegyház püspöke, aki elsődlegesen részesül az apostoli küldetésben a részegyházra nézve.⁹¹

II. Az átmeneti időszak

Átmeneti időszaknak nevezzük azt tizenkét évet, amely az I. és II. Esztergomi Zsinat között eltelt. Több egyházfegyelmi változásnak a gyökerét erre az időszakra szokás tenni, hiszen amint azt látni fogjuk, a II. Esztergomi Zsinat mind

⁸⁶ ILK 206.

⁸⁷ 2. pont, a XVIII. kánon.

⁸⁸ Vö. ERDŐ P.: *Az egyházjog*... 124.

⁸⁹ SZUROMI SZ.: *A püspökökre*... 190.

⁹⁰ XLI. kánon. HINSCHIUS: *i. m.* 30. A Dinysio-Hadriana szövege ezzel megegyezik. PL Tom. 67. col. 146.

⁹¹ Amint ezt már az ókeresztény kor legjelentősebb szerzői (vö. Római Szent Kelemen, Antióchiai Szent Ignác, Szent Cyprianus etc.) megfogalmazták. vö. ERDŐ P.: *Az egyházjog teológiája*. Bp. 1995. 105–109. (Egyház és Jog 2.)

a celibátus, mind a válás tekintetében lényegesen módosítja az I. Esztergomi Zsinat határozatait, illetve kimondja, hogy egyházi hatalommal egyetlen laikus sem rendelkezhet.

A Kálmán korával foglalkozó történészek szinte egyöntetűen állítják: Ekkor következett be az a gyökeres fordulat Magyarország és a Szentszék kapcsolatában, amelynek eredményeként Kálmán király küldöttei útján 1106. október 22-én Guastallában lemondott az investitúráról.⁹² Ennek hatására lényeges változás áll be a magyarországi egyházfegyelmi felfogásban és a gregoriánus eszmék meghonosodásában.

Az 1106-os Guastallai Zsinat kiemelt tárgya az investitúra kérdése volt, amint az a zsinat szövegéből egyértelműen kitűnik:

„Ut ecclesiam investiturae a laicis nullo modo fiant. Iamdiu a pravis hominibus, tam clericis, quam laicis catholica est ecclesia conculcata: unde plura temporibus nostris schismata et haereses emeruerunt. Nunc autem per Dei gratiam, huius nequitatae deficientibus auctoribus, in ingenuam libertatem resurgit. Unde providendum est, ut honum schismatum causae penitus abscondantur. Patrum ergo nostrorum constitutionibus consentientes, ecclesiarum investituras a laicis fieri omnimodo prohibemus. Si quis autem huius decreti temerator extiterit tanquam maternae incuriae reus, clericus quidem ab eiusdem dignitatis consortio repellatur, laicus vero ab ecclesiae liminibus arceatur”⁹³

A szövegek között megtaláljuk magát a királyi lemondó nyilatkozatot is:

„Episcoporum, quam fecit rex Hungariae ad mandatum Papae. Denunciamus vobis, Pater venerande; nos legi divinae subditos, ac secundum eam vobis servire paratos: unde et investituram Episcoporum hactenus a maioribus habitam, iuxta admonitionem vestram, dimisimus, et si quem in electione huiusmodi minus canonice retractatum est, de caetero, Deo volente, cavebimus.”⁹⁴

Az idézetben olvasottak egyértelműen kinyilvánítják: „...a püspökök investitúrájával...felhagytunk...”. A kérdés csupán az, hogy valóban megtörtént-e ez a lemondás. Illetve, ha igen, akkor vajon mindez a Guastallai Zsinaton történt? Egyáltalán biztos, hogy a lemondó nyilatkozatot Kálmán király teszi? Ezek a kérdések nem pusztán költőiek, hiszen 1943-ban született egy tanulmány

⁹² BANGHA B. (szerk.): *Katolikus Lexikon*. Bp. 1931–1933. Tom. I. 367. KMTL 240. JEDIN, H.: *Handbuch der Kirchengeschichte*. Freiburg–Basel–Wien. 1985.² Tom. III/1. 461. PAULER GY.: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. Bp. 1899. Tom. I. 190., FRANKÓI V.: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a Római Szent-Székkal*. Bp. 1901. Tom. I. 31. KRISTÓ GY.: *A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig)*. Szeged, 1993. 151. MAKK F.: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged. 1993. 131., Uő.: *Megjegyzések Kálmán külpolitikájához*. = AUSZH (67.) 1980. 21–31. különösen 23.

⁹³ M 20. col. 1210–1211.

⁹⁴ M 20. col. 1211–1212. GOMBOS A.: *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae*. Bp. 1937–1938. Tom. III. 2037, 4368-as szám. fordítása vö. NAGY G. (szerk.): *Magyar középkor*. Bp. 1995. 125–126.

Petruch Antal tollából, aki pontosan ezekre a kérdésekre kereste a választ, és meglepő eredményre jutott.⁹⁵ Véleménye szerint Kálmán egyáltalán nem mondott le az investitúra jogról, sőt az is kérdéses, hogy a fent idézett nyilatkozat a Guastallai Zsinaton szövegeződött meg. Petruch különösen furcsálja, hogy az állítólagos lemondásnak semmilyen visszhangja nincs az egykorú külföldi forrásokban, és hivatkozik Ekkehardus aurai apátra, aki részt vett ugyan a zsinaton, és annak eseményeiről be is számol,⁹⁶ de egy szóval sem említi a magyar király lemondását.⁹⁷ Ezek után rátér a zsinat szövegét tartalmazó kéziratok vizsgálatára, amelyből tizennégy ismeretes. Megállapítja, hogy ezek a források mind visszavezethetők Boso Cardinalis (†kb. 1178.): Vita Paschalis II. című művére, ami a XIII. századi Codex Riccardinus 228-ban maradt fenn és pápai registrumra megy vissza.⁹⁸ Ez azonban nem tartalmazza sem a zsinat helyét, sem a magyar király nevét, és 1115-re teszi a lemondást. Csak a XV. századból származó kézirat ismeri a magyar király nevét, de az sem Kálmánról tud, hanem Róbertről.⁹⁹ A tévedés kialakulása, szerinte Martene-Durand: *Thesaurus novus anecdotum* című művére nyúlik vissza, amelyet a magyar történészek többségében átvettek. A félreértés abból fakadt, hogy a XIII. századi kézirat először hozza az 1106-os Guastallai Zsinat szövegét, majd II. Paszkál pápa német püspökökhöz intézett levelét (keltezés nélkül), utána következik a magyar király lemondó nyilatkozata (megint csak dátum nélkül), végül pedig tudósít V. Henriknek a pápai privilégiumtól való megfosztásáról (ami az 1112-es Lateráni Zsinaton történt).¹⁰⁰ A kódex másolója¹⁰¹ nem tett egyebet Petruch szerint, mint a keltezés hiánya miatt a nyilatkozatot az előtte lévő Guastallai Zsinat szövegéhez csatolta, ezt vette át Martene-Durand és nyomában a magyar történészek. Petruch mindebből levonja a végkövetkeztetést: „...nincs semmi tudományos alapja annak, hogy Kálmán királyunk az 1106. évi guastallai zsinaton mondott le az invesztitúráról.”¹⁰² Végezetül megállapítja; mivel Kálmán a megerősítés jogát a horvát-dalmát területen is bizonyíthatóan tovább gyakorolja,¹⁰³ így valószínű, hogy Kálmán egyáltalán nem mondott le az invesztitúra jogról, ha valaki ezt megtette, az II. István volt.¹⁰⁴

Petruch Antal érvelése világos és meggyőző, ezért is meglepő, hogy tanulmányára nem született reflexió, illetve még utalást sem találunk rá a Kálmán

⁹⁵ PETRUCH A.: *Lemondott-e Kálmán királyunk a Guastallai Zsinaton az invesztitúráról.* = Theologia (10.) 1943. 321–334.

⁹⁶ *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores.* Tom. VI. 241–242.

⁹⁷ PETRUCH: i. m. 323.

⁹⁸ Uo. 324–329.

⁹⁹ Uo. 329.

¹⁰⁰ Uo. 331–332.

¹⁰¹ Nicolaus Roselli (+1362)

¹⁰² PETRUCH: i. m. 332.

¹⁰³ 1108. Trau, 1111. Zára, 1114. Spoleto.

¹⁰⁴ PETRUCH: i. m. 332–334.

királlyal foglalkozó irodalomban, kivéve a Korai Magyar Történeti Lexikont.¹⁰⁵ Érveikhez hozzá kell tennünk, hogy valóban nagyon meglepő az a mély hallgatás, ami Kálmán lemondását körülengi, pedig az adott történelmi helyzetben egy ilyen mérvű támogatás nagyon is jól jött volna a pápának,¹⁰⁶ így egyszerűen érthetetlen, hogy miért nem használta fel hivatkozási alapként. Az, hogy erről semmi említés nem történik azt erősíti, hogy a lemondás 1106-ban meg sem történt.¹⁰⁷ Makk Ferenc elmélete, miszerint a guastallai nyilatkozattal sikerül a pápa ellenállását leszerelni a dalmát hódításokkal kapcsolatban,¹⁰⁸ jó hipotézisnek bizonyulhat, már amennyiben a lemondást lehetne bizonyítani. Az mindenesetre tény, hogy a magyar uralkodók rendületlenül gyakorolják az investitúrát, nem utolsósorban a szentistváni privilégiumokra való hivatkozással, a magyar királyi kegyúri jog címén.¹⁰⁹

A fentiek alapján elfogadjuk Petruch okfejtését, és ezzel együtt állítjuk, hogy a II. Esztergomi Zsinat újabb reformkánonjai mögött (még a XI. kánon mögött sem)¹¹⁰ nem a guastallai lemondást kell keresnünk, hanem valami más indító okot.

Ha megvizsgáljuk a VII. Gergely megválasztását követő zsinatokat, látni fogjuk, hogy azokon a zsinatokon, ahol pápai legátusok is jelen vannak, egy az egyben a gregoriánus reformok kerülnek elfogadásra. Mennyiben alkalmazhatjuk ezt Magyarországra? A kérdés az, hogy tartózkodott-e Magyarország területén pápai legátus ebben az időszakban, és ha igen mikor.

1103-ban érkezett Magyarországra a pápa küldötteként Ágoston bíboros, aki-ről csak azt tudjuk, hogy egy peres ügyben hozott ítéletet.¹¹¹ A fontosabb személy azonban Kúnó legátus, aki 1112-ben (!) nálunk időzött, részt vett az Esztergomi Zsinaton, és kihirdette az egyházi átkot V. Henrikkel szemben.¹¹²

Ez hát a magyarázata a gergelyi reformok teljes mértékben való elfogadásának, és nem Kálmán király állásfoglalása II. Paszkál mellett.

¹⁰⁵ KMTL 240. Itt viszont teljesen érthetetlen, hogy miért szerepel egyedüli irodalomként a „Guastallai Zsinat” szócikk végén, hiszen a szócikk pont az ellenkezőjét állítja, mint Petruch, tehát azt, hogy Kálmán lemondott a Guastallai Zsinaton.

¹⁰⁶ Hiszen ekkor V. Henrikkel (1106–1125) szemben kellett szövetséget találnia. A már említett Paszkál féle 1111-es kompromisszumos javaslat nagy felháborodást keltett a német területen, mire V. Henrik a pápát elfogatta, ezek után a pápa kénytelen volt beleegyezni az investitúra engedélyezésébe. vö. JEDIN, H.: *History...* 717–718.

¹⁰⁷ A külföldi szakirodalom sem teljesen egységes, hiszen FRANZEN, A.–BAUMER, R.: *Papst-Geschichte*. Freiburg–Basel–Wien, 1974. bár említést tesz a Guastallai Zsinatról II. Paszkál pápa alatt, kitér az investitúráról hozott állásfoglalásra, de nem beszél Kálmán, magyar király lemondó nyilatkozatáról (162.). Jedin egyháztörténelmi kézikönyvének az 1993-as angolnyelvű fordítása sem említi meg (722.), holott a német változat (1985.) tartalmazza Deér Józsefre hivatkozva (461.).

¹⁰⁸ MAKK F.: *Megjegyzések...* 27.

¹⁰⁹ ADRIÁNYI G.: *A magyar...* 78–79.

¹¹⁰ „Ut nullus laicus ecclesie potestatem habeat.” ILK 208.

¹¹¹ FRANKÓI: *i. m.* Tom. I. 361/83-as jegyzet.

¹¹² Uo. I. 31., BALICS L.: *A római katolikus egyház története Magyarországon*. Bp. 1888. Tom II. 75.

III. A II. Esztergomi Zsinat

A II. Esztergomi Zsinatot 1112-ben tartották, ez a keltezés általánosan elfogadott a kutatók között. A zsinat továbbra is a gergelyi reformintézkedéseket foglalta törvénybe. Ennek megfogalmazásában radikálisabban járt el, mint a korábbi esztergomi zsinat, aminek kiváltója, mint azt az előző pontban láttuk, véleményünk szerint, Kúnó pápai legátus részvétele a zsinaton. Három területen hozott lényeges és szigorúbb szabályokat: a házasság, a celibátus és a világiak egyházi hatalma kérdésében.

1. A házasságkötéssel kapcsolatos intézkedések:

IV. kánon: „Ut si qua mulier a viro suo fugerit, reddatur ei, et quociens fugerit, restitatur ei, quia scriptum est, quod deus coniunxit, homo non separat.”¹¹³

További fontos rendelkezést találunk a házassággal kapcsolatban a XVI. kánonban:

„Placuit sancte synodo, ut omnis coniungalis desponsacio in conspectu ecclesiae, presente sacerdote, coram ydoneis testibus, aliquo signo subarracionis ex consensu utriusque fieret, aliter non coniugium, sed opus fornicarum reputetur.”¹¹⁴

Azoknak az újránházasodási lehetőségeknek, melyek indokát kellőképpen nem tudtuk bizonyítani az I. Esztergomi Zsinat kapcsán, egy évtized múltán nyomát sem találjuk a zsinati kánonok között, ellenben megtaláljuk az Egyház hagyományos álláspontját a házasság terén, azaz: „Amit Isten egybekötött, ember szét ne válassa.” A házasság tehát felbonthatatlan, és azt, hogy ez a felbonthatatlan házasság érvényes legyen, szabályozza a XVI. kánon, amikor kimondja, hogy az Egyház színe előtt, pap jelenlétében, a felek egyetértésével és az eljegyzés valamilyen jelével kell azt megkötni. A kánon az érvényességhez teszi szükségessé ezeket a kritériumokat, hiszen amennyiben nem így köttetik, úgy az együttélést fornicationak nyilvánítja. Ez a szabály annyira új, hogy még hasonlót sem találunk a külföldi zsinati kánonok között, de a joggyűjteményekben sem. A kánon úttörő voltát bizonyítja, hogy a házasság formájának szabályozását teljesen csak a Trienti Zsinat végzi el 1563-ban,¹¹⁵ addig a megkereszteltek által mind a nyilvános formában kötött, mind pedig a clandestin házasságok egyházi elismertséggel rendelkeznek.

¹¹³ ILK 207.

¹¹⁴ ILK 208.

¹¹⁵ Természetesen még pusztán a törvényi szabályozás nem változtattja meg a meggyökeresedett gyakorlatot, így azt azért messze nem állítjuk, hogy a házasságok területén a helyzet jobb lett volna Magyarországon, mint általában Európában, azt azonban igen, hogy nem volt rosszabb. Az is tény, hogy a Trienti Zsinat határozatai ellenére Magyarországon utána is megmaradtak a clandestin házasságkötések.

2. A celibátussal kapcsolatos rendelkezések:

IX. kánon: „Ut nullus episcoporum aliquem promoveat clericorum ad diaconatum vel ultra, nisi prius continenciam voverit, et si uxorem habuerit, ex eius fiat consensu idem promittentis.”¹¹⁶

Ehhez kapcsolódik még a

X. kánon: „Ut nullus coniugatus presbiter aut diaconus altari deserviat, nisi prius uxori concedenti et continenciam voventi locum separatum, et necessaria vite temporalis provideat, et secundum apostolum habens, quasi non habentem se esse intelligat.”¹¹⁷

És a

XII. kánon: „Si presbiter altari deserviens concubinam habuerit, illa auferatur, ipse vero iuxta preceptum episcopi fructu peracto penitencie ad ministrandum altari restituatur ecclesie.”¹¹⁸

Ezek a kánonok már a celibátust tekintik mércének, és szövegükben is tükrözik a gregoriánus reformzsinatok szóhasználatát, ezek közül a Závodszy az 1089-es Melfii és 1099-es Római Zsinatot emelte ki, amelyek a legnagyobb hatást gyakorolták a magyar zsinati kánonokra.¹¹⁹ Természetesen pont a korábbi gyakorlat miatt szükséges köztes intézkedéseket is hozni a már felszentelt, de házas klerikusokra, ilyen esetben ugyanúgy megtartóztatást kell fogadniuk, kikérve a feleség beleegyezését. A szabályozás körültekintőségét jellemzi, hogy ebben az esetben a klerikus köteles gondoskodni a feleségéről. Végül itt is találunk rendelkezést az ágyast tartó papok ellen.¹²⁰

A fentiekből kitűnik, hogy Magyarországon törvényi szinten 1112-től beszélhetünk a gregoriánus értelemben vett celibátusról. Ezt figyelembe véve

¹¹⁶ ILK 208.

¹¹⁷ Uo. 208.

¹¹⁸ Uo. 208.

¹¹⁹ ILK 122. vö. „Ut unica domini nostri sponsa sine macula et vuga permaneat, sacrorum canonum instituta renovantes praecipimus, ut a subdiaconatus tempore nulli liceat carnale commercium exercere: quod qui deprehensus fuerit, ordinis sui periculum sustinebit.” 1099-es Római Zsinat XIII. kánon. M 20. col. 963. vö. 1089-es Melfii Zsinat II. kánon. M 20. col. 723. et: „Nemo praetera ad sacrum ordinem permittatur accedere, nisi aut virgo, aut probatae sit castitatis, et qui usque ad subdiaconatum unicam et virginem uxorem habuerit.” Római Zsinat XIV. kánon. M 20. col. 963. szószerint átveszi a Melfii Zsinat III. kánonját. M 20. col. 723. Az 1102-es Londoni Zsinat leszögezi: IV. kánon. „Ut nullus archidiaconus, presbyter, diaconus, canonicus, uxorem ducat, aut ductum retineat. Subdiaconus vero quilibet qui canonicus non est, si post professionem castitatis, uxorem duxerit, eadem regula constringatur.” M 20. col. 1151.

¹²⁰ Érdemes összevetni az 1107-es Troyes-i Zsinat IV. kánonjával, mely így intézkedik: „De uxoris, sacerdotibus sive concubinariis, nisi cessaverint; aut ab altari moveantur, simul et de choro segregentur, praecipiendo mandamus. Quod si nec tunc cessaverunt, procul a liminibus ecclesiae arceantur, nec ipsa laicali communione fruantur. Idem quoque de diaconibus statuimus.” M 20. col. 1223–1224.

Kristó Gyula érdekes és megfontolandó következtetésre jutott Szent Imre legendájának vizsgálata kapcsán.¹²¹ Megállapítása szerint a legenda legfőbb mondanivalója a celibátus erénye.¹²² A legenda a XII. század közepén keletkezett, így nyilvánvaló, hogy az akkor már általánosan elfogadott szüzesség elsődleges erényként kerül be a szövegbe. Ezt azonban nem mondhatjuk el Imre szenttéavatásakor (1083). Így tehát, Kristó szerint, nem lehet a szüzesség az elsődleges indítók Imre szenttéavatásában, inkább csak később, a legenda lejegyzésekor, az akkor már diadalra jutó celibátus hatásaként kerülhetett előtérbe.¹²³ Ezt bizonyítandó hivatozik a Hartvik Legendára, ami nem említi a szüzesség erényét.¹²⁴

A gondolatmenet azért is érdekes, mivel a Hartvik Legenda 1100 körüli keletzése melletti érvként is felfogható, bár meg kell jegyeznünk, hogy a celibátus Egyházban betöltött értékének tisztán a gregoriánus reformra való visszavezetése nem felel meg sem a nyugati sem pedig a keleti az egyházi hagyománynak, az viszont tény, hogy Nyugaton a gregorianizmus kiemelt hangsúlyt ad neki.

3. A világi hatalom befolyása:

XI. kánon: „Ut nullus laicus ecclesie potestatem habeat.”¹²⁵

Elérkeztünk a II. Esztergomi Zsinat utolsó vizsgált kánonjához, amelyet már eddig is sokszor idéztünk. Ebben a kánonban csapódik le leginkább az investitúra harc, hiszen a világi hatalom befolyása ellen lép fel. Petrich Antal ezzel kapcsolatban arra az álláspontra helyezkedik, hogy a törvény itt nem vonatkozik a királyra, hiszen a zsinat nem szokott törvényt adni az uralkodónak, legfeljebb felkéri, amint ezt az I. Esztergomi Zsinatnál látjuk¹²⁶: „Inprimis interpellandus est rex.”¹²⁷

¹²¹ KRISTÓ GY.: *Az Árpád-dinasztia...* 365–366.

¹²² Uo. 365. vö. „Contigit autem, ut dum nocte quadam orationis causa secreto, uno totum contentus famulo, vetustissimam et antiquissimam, que in Besprimiensi civitate ad honorem pretiosissimi Christi Georgii fabricata est, intaret ecclesiam, ibique orationi vacando, quid acceptabilius offeret deo, penes se retractaret, subito lumen cum ingenti claritate totum ecclesie circumfulsit edificium, in quo vox divina in supernis sic insonuit: „*Preclara est virginitas, virginitatem mentis et corporis a te exigo. Hanc offer, in hoc persta proposito.*” Ille autem non in se presumens, sed ad gratiam, tamquam ad veram medicinam, confugiens ait: „Domine deus, universitatis inspector et humane inbecillitatis adiutor, qui auferis spiritum principum, qui terribilis es apud reges terre, *beneplacitum tuum in me perface, et noxios motus, qui contra animam militant rore tue miserecordie extingue.*” Itaque beatus Henricus eadem hora in verbo divine consolationis confortatus, secretum hoc apud se conservabat...” SZENTPÉTERY E.: *Scriptores...* II. 453–454.

¹²³ KRISTÓ GY.: *Az Árpád-dinasztia...* 365.

¹²⁴ Uo. 366.

¹²⁵ ILK 208.

¹²⁶ PETRICH: *i. m.* 333.

¹²⁷ ILK 197.

Szerinte ez a kitétel nem más, mint a Szent István első törvénykönyvében foglaltak megismétlése.¹²⁸

Azonban véleményünk szerint, itt egyszerűen nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a történelmi helyzetet, melyben az adott kánon megfogalmazást nyert. Ebben a kontextusban igenis jogosult az invesztitúrával szemben való állásfoglalásként értelmezni a kánont. Az más kérdés, hogy ez a rendelkezés mennyiben akadályozta, vagy egyáltalán akadályozta-e Kálmánt és utódait az egyházi hivatalok betöltésében. Amint azt az előző téma vázolója során láttuk, egyáltalán nem akadályozta, de pusztán ebből még nem következhet a törvény gregoriánus voltának kétségbe vonása. A kánon létrejöttének okát mi elsősorban a pápai legátus jelenlétében és befolyásában látjuk, nem pedig Kálmán király hirtelen jött lojalitásában az invesztitúrával kapcsolatban, hiszen tudjuk, hogy Kálmán reformzsiántai ellenére erősen korlátozta Magyarországon a Szentszék joghatóságát.¹²⁹

IV. A III. Esztergomi Zsinat

1. III. István uralkodása alatt (1161–1172) 1169-ben Esztergomban Bánffy Lukács érsek vezetésével zsinat ült össze, melyen részt vett III. Sándor pápa bíboros legátusa, és amelynek eredményeként létrejött a megállapodás a Római Szentszék és a Magyar Királyság között.¹³⁰ A létrejött megállapodásban nagy szerepet játszott mind az esztergomi érsek,¹³¹ mind a pápai legátus tevékenysége.¹³² A zsinat lehetőségi feltételei között nemcsak a politikai helyzetben 1167-ben beállt változást kell megemlíteni,¹³³ hanem a magyar felső klérus műveltségében bekövetkező változást is. A külföldi egyetemjárás elősegítette a kiforrott gregorianizmus, illetve a Decretum Gratiani ismeretét. Igaz ugyan, hogy rendszeres nagyszámú egyetemjárásról IV. Béla uralkodásának idejétől beszél-

¹²⁸ II. törvény: „De potestate episcoporum super res ecclesiasticas, eorumque conveniencia cum laicis. Volumus, ut eiscopi habeant potestatem res ecclesiasticas providere, reger et gubernare atque dispensare secundum canonicam auctoritatem. Volumus ut et laici in eorum ministerio obediant episcopis ad regendas ecclesias, viduas et orphanos defensandos et ut obedientes sint ad eorum christianitatem servandam. Consencientesque sint comites et iudices presulibus suis ad iusticias faciendas iuxta precepta legis divine. Et nullatenus per aliquorum mendacium vel falsum testimonium, neque periurium aut per premium lex iusta in aliquo depravetur.” ILK 143.

¹²⁹ FRANKÓI: *I. m.* Tom. I. 30.

¹³⁰ A zsinat szövegének kiadása: PÉTERFFY, C.: *Sacra concilia ecclesiae Romano Catholicae in regno Hungariae celebrata*. Pozsony, 1742. Tom. I. 62. vö. M 22. cols. 35–36.

¹³¹ Vö. KMTL 417., 420. SUGÁR I.: *Az egri püspökök története*. Bp. 1984. 47–51.

¹³² KMTL 441.

¹³³ SZUROMI SZ.: *III. István kiegyezése a Római Szentszékkal (A XII. századi pápai egyházpolitika tükrében)* (Licenciátusi dolgozat a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karán), Bp. 1998. 32–35.

hetünk,¹³⁴ azonban már korábban is ismeretesek Párizsban végzett magyar főpapok,¹³⁵ elég ha Lukács esztergomi érsekre gondolunk, vagy a később király kancellári méltóságra jutott Adorján klerikusra,¹³⁶ de az esztergomi káptalanból említhetjük Adorján és Bethlen prépostokat is.¹³⁷ Ez az új műveltség nagyban megalapozta azoknak az intézkedéseknek az elfogadását, amelyeknek betartását sürgette Róma.

A Magyarországra küldött pápai legátus személyének meghatározása nehézségekbe ütközik. Már a nevével kapcsolatban is problémák merülnek fel, hiszen Fraknói Vilmos Albert bíbornokról beszél,¹³⁸ Félegyházi Morai Albertet említi,¹³⁹ és szintén az ő nevével találkozunk Knauzról¹⁴⁰, Endlichernél¹⁴¹ és Karácsonyinál.¹⁴² Ellenben Makk Ferenc Manfréd legátusról, praenestei püspökről beszél.¹⁴³ A probléma könnyen feloldható, hiszen nem egy, hanem két személyről van szó. Morai Albert 1165–1167-ben Dalmácia területén tartózkodó pápai legátus, akit a spalatói székesegyház megválasztottak érsekké, ám III. Sándor pápa érvénytelenítette a választást.¹⁴⁴ Viszont számunkra Manfréd személye a fontos. Gams monumentális művében¹⁴⁵ egy helyen található meg „Manfréd” bíboros neve, aki Gams tanúsága szerint 1177. III. 9-én nyeri el a palestrinai (Praeneste) suburbikarius püspöki címet.¹⁴⁶

Másik megközelítési lehetőség a pápák levelei végén található aláíráslisták szemügyre vétele. 1144-től, II. Lucius pápa levelétől¹⁴⁷ kezdve többször találkozunk „Manfredus presbyter cardinalis” nevével az aláírók között. Ám ő nem lehet azonos a magyar történelemben szereplő Manfréd bíborossal, hiszen a

¹³⁴ KÖRMENDY K.: *Literátusok, magiszterek, doktorok az Esztergomi Káptalanban*. In: FÜGEDI E. (szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Bp. 1986. 176–202. jegyzetek 340–347. különösen 186.

¹³⁵ GÁBRIEL A.: *Magyarországi Sándor mester, a középkori Sorbonne tanára*. = *Egyetemes Philológiai Közlöny* (64.) 1941. 22–40. Uő.: *Les écoles de la Cathédrale de Notre-Dame et la commencement de l'Université de Paris*. = *Revue d'histoire de l'Eglise de France* (50.) 1964. 73–98.

¹³⁶ KUMOROVITZ B.: *A magyar pecséthasználat története a középkorban*. Bp. 1993.² 50.

¹³⁷ KÖRMENDY: i. m. 186.

¹³⁸ FRANKÓI: i. m. Tom. I. 32.

¹³⁹ FÉLEGYHÁZI J.: *A középkor egyháza*. (BANGHA B.–IJAS A. (ed.): *A keresztény egyház története*. IV.) Bp. 1939. 116.

¹⁴⁰ KNAUZ N.: *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*. Strigonii, 1874. Tom. I. 115.

¹⁴¹ ENDLICHER: *Rerum Hungaricum Monumenta Arpadiana*. Sangalli, 1849. 382–384.

¹⁴² KARÁCSONYI J.: *Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig*. Nagyvárad, 1915.² 61.

¹⁴³ MAKK F.: *Magyar...* 173. és KMTL 441.

¹⁴⁴ SZOVÁK K.: *Pápai-magyar kapcsolatok a 12. században*. In: ZOMBORI I. (szerk.): *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve*. Bp. 1996. 21–46. különösen 36.

¹⁴⁵ GAMS, B. P.: *Series episcoporum ecclesiae catholicae*. Ratisbonae, 1873–1886 (repr. Graz 1957).

¹⁴⁶ Uo. 17.

¹⁴⁷ M 21. cols. 621–622.

zsinat szövegében egyértelműen diakónus kardinálisról van szó.¹⁴⁸ A titulus sem egyezik,¹⁴⁹ arról nem is beszélve, hogy túlságosan nagy az időbeli távolság 1144 és 1169, 1171, különösen 1177 között, bár még IV. Adorján pápa (1154–1159) uralkodása alatt is fellelhető az aláírása.¹⁵⁰

Következő lehetőség, III. Sándor pápa epistolariumának a megvizsgálása. Ebben a savigni szerzetesház számára 1163. március 10-én adott pápai privilegium aláíráslistájában fordul elő először Manfréd neve, méghozzá „Ego Manfredus diac. card. S. Georgii ad Velum aureum” formában.¹⁵¹ Ezt az aláírást meg lehet találni később egy sor aláíráslistában.¹⁵²

¹⁴⁸ „...cuius etiam opera, missio in Hungariam M. Diacono Cardinale Legato...” PÉTERFFY, C.: *Sacra concilia ecclesiae Romano Catholicae in regno Hungariae celebrata*. Pozsony, 1742. Tom. I. 62.

¹⁴⁹ Az aláíráslistákon „titulo S. Savinae” szerepel, míg a Magyarországra érkező legátus a „Praeneste” titulust viseli. vö. KMTL 417.

¹⁵⁰ M 21. cols. 824., 825.

¹⁵¹ PL Tom. 200. col. 201.

¹⁵² A Privilegium pro monasterio Sanctae Mariae Retortensi (1163. március 10. Uo. col. 203.), a S. Germani a Pratis bazilika dedikáló levél (1163. április 21. Uo. col. 209.), a Privilegium pro ecclesia Gerberodensi (1163. április 25. Uo. col. 217.), a Privilegium pro ecclesia S. Petri Duacensi (1163. április 29. Uo. col. 219.), a Privilegium pro monasterio S. Salvii Florentini (1163. június 5. Uo. col. 230.), az Enumerata singillatim Ecclesiae Burgensis praediis (1163. július 23. Uo. col. 254.), a Privilegium pro monasterio S. Mariae de Eleemosyna (1163. július 26. uo. col. 256.), a Privilegium pro monasterio S. Mariae Montis-Rami (1163. október 1. Uo. col. 268.), a Monasterii Vallis-Richeriae protectionem suscipit, bonaque ac privilegia confirmat (1164. június 5. Uo. col. 297.), a Theobaldo priori et fratribus ecclesiae S. Martini de Campis addicit ecclesiam (1164. december 13. Uo. col. 320.), a Bulla pro S. Cruce Burdegalensi (1165. február 4. Uo. col. 342.), a Privilegium pro monasterio Rupensi (1165. február 8. Uo. col. 346.), az Exemptionem et bona temporalia monasterii S. Walarici confirmat (1165. április 17. Uo. col. 353.), a Privilegium pro monasterio Rigmiavensis (1165. május 12. Uo. col. 359.), a Privilegium pro monasterio Bonimontis diocesis Genevensis (1165. május 12. Uo. col. 361.), az Ecclesiae S. Marci Venetae possessiones confirmat (1165. május 13. uo. col. 363.), a Bulla pro coenibio S. Satyri (1165. május 17. Uo. col. 367.), a Bulla pro monasterio Mauziacensi (1165. június 15. Uo. col. 380.), a Monasterium S. Danielis Venetiarum sub protectione B. Petri recipit (1165. július 27. Uo. col. 389.), a Monasterium S. Joannis Piscariense tuendum suscipit (1166. március 18. Uo. co. 411.), a Possessiones monasterii Sancti Savini Tarbiensis confirmat (1167. március 17. Uo. col. 452.), az Ecclesiae Mutinensis immunitates et privilegia confirmat (1167. május 4. uo. col. 454.), a Privilegium pro monasterio S. Sylvestri de Nonantula (1168. június 9. Uo. col. 493.), a Monasterii Nonantulani libertatem confirmat (1168. június 9. Uo. col. 494.), a Privilegium pro Joanne Catanensi episcopo (1168. július 26. Uo. col. 497.), a Monasterii SS. Felicis et Fortunati Vicentina bona et privilegia confirmat (1168. szeptember 12. Uo. col. 501.), a Privilegium pro monasterio S. Reparatae Marradino (1168. november 9. Uo. col. 502.), Privilegium pro Ecclesia Bononiensi (1169. május. Uo. col. 606.), a Gulae episcopo Bergomati ecclesiam S. Mariae de Turre in suere (1169. november 4. Uo. col. 607.), és a Privilegium pro ecclesia S. Vincenti Bergomate (1169. november 11. Uo. col. 611.) szövegének aláíráslistájában.

A felsoroltakon kívül találkozunk még egy privilegium levéllel, amely a S. Joannis Reomaensis monasztériumnak íródott, és ahol Manfréd neve „diaconus cardin. Sancti Georgii in Velabro”-ként¹⁵³ szerepel.¹⁵⁴ Ezt a titulust mi az előbb felsorolt 31 levélben található titulussal azonosítjuk, számunkra viszont a legjelentősebb, hiszen Waldmüller ezt a titulust említi Manfréd kardinális neve mellett az 1169-es III. Esztergomi Zsinat kapcsán.¹⁵⁵ A fentieket figyelembe véve mi a Waldmüller által említett tiulust, illetve a jónéhányszor előforduló „ad velum aureum” titulust fogadjuk el a legátus címének, és noha a magyar történetírás, amennyiben Manfréd legátusról beszél, mindig a „Praeneste” titlust említi, mégis az 1169-es magyar zsinaton szerintünk ezzel a másik titlussal bíró legátusnak kellett szerepelnie. Hiszen a dokumentumok tanúsága szerint ilyen titlussal bíró Manfréd nevű legátus csak az 1170-es évek második felétől létezik, és 1173-ig csak a felsorolt levelek aláíráslistáján szereplő diakónus kardinálissal találkozunk.¹⁵⁶ Ebből kifolyólag azt állítjuk, hogy az a diakónus kardinális, aki 1169-ben Manfréd néven Magyarországon tartózkodott és a III. Esztergomi Zsinaton „M. Diaconi Cardinalis”-ként szerepelt, a S. Georgii ad Velum Aureum titulust viselte, nem pedig a praenestei suburbicarius címet.

2. A létrejött megállapodás szövegét vizsgáló kutatók két csoportba sorolhatók.¹⁵⁷ Az egyik felfogás szerint a vélemények megoszlanak magáról a megállapodásról, de a konkrét szöveget nem tartják hitelesnek, mivel az a kuriális oklevélkiállításra jellemző jellegzetességeket¹⁵⁸ hordozza. Ebbe a csoportba sorolható Győry János, aki következetesen elutasít minden érvet az oklevél hitelessége mellett.¹⁵⁹ De ezt a véleményt osztja Györffy György is,

¹⁵³ Velabrum Róma egyik városrésze, az Aventinus és a Tiberis között, ahol a Szent György nevű viselő templom még ma is áll. A terület a *velum* szóról kapta a nevét, mivel eredetileg vásártér volt, ahol az árusok kifeszített ponyvák alatt árultak vő. FINÁLY H.: *A latin nyelv szótára*. Bp. 1884. (repr. 1991). col. 2079. FORCELLINI, A. (ed.): *Totius latinitatis Lexicon*. Toms. I–VI. Prati, 1858–1875. Tom. VI. 264.

¹⁵⁴ 1164. október 30. PL. Tom. 200. col. 317.

¹⁵⁵ WALDMÜLLER, L.: *Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn*. Paderborn–München–Wien–Zürich, 1987. (BRANDMÜLLER, W. (ed.): *Konziliengeschichte*), 168–169.

¹⁵⁶ 1173-tól találkozhatunk a Privilegium pro ecclesia B. Thomae Teatina levél aláíráslistájától Manfrédde, mint presbiter cardinalis S. Caeciliae. PL Tom. 200. col. 918. Amennyiben a két Manfréd ugyanaz a személy (ami valószínű, hiszen ettől a levélről kezdve nem találkozunk Manfréd diac. card. névével), akkor még az az állítás sem állja meg a helyét, hogy ez a Manfréd diac. card. S. Georgii ad Velum Aureum később praenestei püspök lett, hiszen már 1173-ban presbiter bitoros, tehát nem lehet 1177-ben újra, más titlussal diakónus bitoros.

¹⁵⁷ A témával kapcsolatos kutatás irányait és képviselőit részletesen bemutatja Kubinyi András alapműnek számító tanulmányában. KUBINYI A.: *Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. század közepén*. = Levéltári Közlemények (46.) 1975. 59–121. A 82/209-es lábjegyzetben.

¹⁵⁸ A kuriális diplomatika jellegzetességeiről vő. FEJÉRPATAKY L.–ÁÉDÁSY A.: *Pápai oklevelek*. Bp. 1926. 17–25.

¹⁵⁹ GYÖRY J.: *Gesta regum-gesta nobilium. Tanulmányok Anonymus krónikájáról*. Bp. 1948.

véleménye azonban nem ennyire egyértelmű, és nem tartja kizártnak az oklevél eredetiségét.¹⁶⁰

A másik csoportba sorolható kutatók ugyanazon sajátosságból indulnak ki, mint a már említett szerzők, de ők a kuriális stílusjegyekből a hitelességre következtetnek. Ennek alapját Manfréd bíboros tevékenysége képezi, és véleményük szerint az oklevelet maga a legátus fogalmazta meg. Ennek a véleménynek legismertebb képviselője Walter Holtzmann,¹⁶¹ magyar képviselője pedig Mezey László¹⁶² illetve Kubinyi András is hajlik erre a véleményre.¹⁶³

Az 1169-es Esztergomi Zsinat leírását Péterffy Károly adta ki 1742-ben,¹⁶⁴ ezt a szöveget vette át Mansi 1759-ben.¹⁶⁵ A cím: „*SYNODUS STRIGONIENSIS PROVINCIALIS. Celebrata sub STEPHANO III. Rege, & LUCA BANFI Archi-Episcopo Strigoniensi. Anno M.C.LXIX.*”¹⁶⁶ Feltűnő, hogy nincs utalás a pápai legátusra, pedig ez megszokott olyan zsinatoknál, amelyeken pápai legátus vett részt, bár elég csak a II. Esztergomi Zsinatra (1112) visszautalni, ahol szintén nincs megemlítve a pápai legátus, viszont más forrásból tudni lehet, hogy a zsinaton részt vett Kúnó pápai legátus.

A Péterffy-nél megtalálható a zsinaton történetek összefoglalása, aminek tartalmát össze tudjuk vetni az ugyanitt fellelhető szentszéki megállapodással. A szöveg eleje és első bekezdése pusztán a körülményekről tudósít.¹⁶⁷ Ezt követi a probléma felvázolása, azaz az akkori Magyarországon uralkodó fegyelmi gyakorlat, illetve ismertetésre kerül III. István hozzáállása is, továbbá Lukács érsek tevékenysége.¹⁶⁸ A megállapodás éppen arra irányult, hogy ezt a visszás

¹⁶⁰ GYÖRFFY GY.: *Becket Tamás és Magyarország.* = Filológiai Közlöny (15.) 1970. 153–158. különösen 154–155.

¹⁶¹ HOLTZMANN, W.: *Papst Alexander III. und Ungarn.* = Ungarische Jahrbucher (6.) 1926. 397–426., Uő.: *Beitrage zur Reichs-und Papstgeschichte des Hohen Mittelalters.* Bonn, 1957. 159–163.

¹⁶² MEZEY L.: *Ungarn und Europa im 12. Jahrhundert. Kirche und Kultur zwischen Ost und West.* In: *Probleme des 12. Jahrhunderts. Vortrage und Forschungen 12.* Konstanz–Stuttgart, 1968.

¹⁶³ KUBINYI: *i. m.* 65., 82., 105–106. Itt köszönöm meg Kubinyi Andrásnak a probléma kapcsán adott szóbeli megjegyzéseit.

¹⁶⁴ PÉTERFFY: *i. m.* 63–67.

¹⁶⁵ M 22. cols. 35–36.

¹⁶⁶ PÉTERFFY: *i. m.* 63. vö. M 22. cols. 35–36.

¹⁶⁷ „*Vestigia quaedam reperio, celebratae anno M.CLXIX. Synodi Provincialis Strigonii, (a) cuius indicendae occasionem dederat Stephanus III. Hungariae Rex, Princeps caeteroquin non malus.*” PÉTERFFY: *i. m.* 63. „*H. Dei gratia Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Ramaeque eadem gratia Strigoniensi Colocensi Archi-Episcopis, atque eorum Suffraganeis, praepositis quoque regalibus, nec non omnibus universaliter Ecclesiasticis Personis, in praedictis Archi-Presbyteratis constitutis, tam praesentibus, quam futuris. ...*” Uo. 63–64.

¹⁶⁸ „*...Rerum ille Deo sacrarum habendi cupiditate inductus, ex Ecclesiarum peculiis, aerario suo nimium enervato, accessionem facere uoluit. Quem in finem, turpi nundinatione, profani homines in locum Praepositorum et abbatum intrusi, ex agris, fundisque beneficiorum sacrilegium lucrum capientes, fisco regio certum pecuniae numerum pendebant. Et cum plura iam de possessionibus*

helyzet megoldja és rendezze azokat a kérdéseket, amelyek terén a magyar király gyakorlata eltér az érvényben lévő egyházfegyelemtől, illetve amellyel sérti a Szentszék jogait.¹⁶⁹

A Szentszékkel kötendő megállapodás és a legátus küldésének indokai röviden összefoglalva így hangzanak:

„Alexandro III. PP. per literas questus est, cuius etiam opera, missio in Hungariam M. Diacono Cardinale Legato, cognita Regem inter, et clerum controversia, pax feliciter procurata. Stephanus postquam legati hortatione animum mutasset, Ecclesiam primum redditus omnibus in integrum restituit; deinde, ne quid ad dignam Principe modestiam deesset, editio diplomate, ius omne transferendi, deponendique Episcopos, et Ecclesiarum Praepositos, sibi, suisque in Regno successoribus ademit, et temporanea duntaxat cessione Romano Pontifici reddidit.”¹⁷⁰

„M. Venerabilis S.R.E. Diaconus Cardinalis”¹⁷¹ legátus küldetésének célja tehát: „propensius, attentiusque commoniti, devotionem quoque venerande memoriae Regis G.¹⁷² Patris nostri, quam circa sacro-sanctam Romanam Ecclesiam...”¹⁷³

Episcoporum, aliis fruenda locarentur, ad Episcopos ipsos pestis ista transiit, qui regularium, et monasteriorum Rectores, adempta dignitate, pro libitu suo sedibus dimouebant, aut retenta in usus suos, non mediocri bonorum portione, alios aliis substituebant. Uexabatur itaque ultra modum soluta cleri disciplina, fides et pax Ecclesiarum; ut omnino pugantibus inuicem membris, corpus sanctae religionis in partes abiturum boni omnes metuerent. Offendebant tot tantaque mala Archi-Episcopum Lucam, qui, cum multa in Regis animo uirtute sua, et ingenio ualeret, et Thomae Cantuariensis, ea aetate in Henricum II. Angliae Regem armati, exemplo excitaretur, remedium morbo sollicitè quaerebat, ne ardente tum, perniciosus litibus Anglia, in pari causa, par incendium Hungariam corripere. Ut ergo rem sine turbis, sine mala gratia conficiat, suffraganeos suos, caeterosque a culpa immunes Episcopos (Colocensis enim, cum paucis in reorum numero censebatur, ut patebit) ad Synodum uocat, et quid in tanto iurium suorum discrimine censerent faciendum, commemorat. Id porro consilii Patres ad Synodum uocati dedere; Regem adiret Lucas, eorum, quae in Ecclesiam peccasset, non tam causam exigeret, quam hunc fere in modum commoneret: non esse de Regis Apostolici libertate, sedes Pontificum, et sacrosancta cleri instituta permutare, inuertere; protritit sacris legibus, futurum sine dubio, ut sacerdotia sub hasta uenirent: augeri inde ad rapinas uulgi animos, omnemque erga animarum curatores obseruantiam sensim emori; totum Christ aerarium, unde tanta in republicam comoda profecta sunt, procerum luxui, uitii auaritia destinari: imminere una ex hac tempestate fidei naufragium, in quid rem Christianam accepta domi, forisq; seditione impelleret: conueniente Rege, ne Episcopos quidem manus abstinuisse a sacrilegio mercatu; uindicem Diuini cultus ageret: sin, monitis, precibusque obsisteret, ad sedem Apostolicam (quam Stephanus mirifice coluit) causam sedelaturum, libere edicat...” Uo. 63–64.

¹⁶⁹ vö pl. „...videlicet, quod sine auctore, consiliove eius, vel successorum suorum depositionem, seu translationem Episcoporum *non faceret*, vel permetteret, confirmamus, et tam in nobis, quam in posteris nostris, perpetuo inuolabiliter duraturam censemus.” Uo. 65. 2. bekezdés vége.

¹⁷⁰ Uo. 64. 2. bekezdés.

¹⁷¹ Uo. 65. 2. bekezdés közepe.

¹⁷² II. Géza.

¹⁷³ Uo. 65. 2. bekezdés 2. fele.

A megállapodásban tételesen megtaláljuk azokat a jogosítványokat, amelyekről elismerte az uralkodó, hogy nem tartoznak a hatáskörébe. III. István deklarálta, hogy nem nyúl az Egyház tulajdonában lévő vagyonhoz világi érdekből,¹⁷⁴ ami alól kivételt jelent ha az országot megtámadják, ám ilyenkor is csak püspöki engedéllyel kerülhet sor a javak lefoglalására. Lemondott a püspökök áthelyezési és letéti jogáról, mint a pápának fenntartott jogról. Lemondott továbbá az investitúráról, nemcsak a püspökök, hanem a nagyobb szerzetes előljárók – prépostok és apátok – kinevezésének tekintetében is.¹⁷⁵ Ez a lemondás azért is jelentős, hiszen a jegyzetben idézett szöveg tanúsága szerint nemcsak a király ígérte meg a kánonok által előírtaknak a betartását, hanem az ország püspökei és főpapjai, élükön a kalocsai érsekkel, aki a trónviszályok alatt sok nehézséget okozott az esztergomi érseknek.¹⁷⁶ A megállapodás által

¹⁷⁴ Ehhez a kérdéshez érdekes hozzávenni az *Enumerata singillatim Ecclesiae Burgensis praediis, omnia confirmat, et eam esse specialem sedis apostolicae suffraganeum decernit* levelet, ami 1163. július 23-án kelt. „Decernimus ergo ut nulli omnino hominum liceat praesatam Ecclesiam temere perturbare, aut eius possessiones auferre, vel abbatis retinere; minuere, seu quibuslibet vexationibus fatigare; sed omnia integra conserventur eorum pro quorum gubernatione ac sustentione concessa sunt usibus omnimodis profutura: salva nimirum sedis apostolicae auctoritate. Si qua igitur in futurum ecclesiastica saecularisve persona hanc nostrae constitutionis paginam sciens, contra eam temere venire tentaverit, secundo tertiove commonita, nisi praesumptionem suam congrua satisfactione correxerit, potestatis honorisque sui dignitate careat, reamque se divino iudicio existere de perpetrata iniquitate cognoscat, et sacratissimo corpore Dei ...” PL Tom. 200. col. 253.

¹⁷⁵ „Praeterea antecessorum nostrorum consuetudinem, retro habitam, relinquentes, in nobis, et in nostris posteris immobilis firmitate sancimus valiturum, quod decentibus Episcopis, in rebus Episcopaliibus procuratores laicos de caetero non ponemus. atque poni nullatenus permittemus: sed honestos clericos, qui vitae ac, morum honestate sint comprobati, et de ipsarum Ecclesiarum rebus moderate accipiant, ibidem instituemus; qui reliqua omnia bona fide, et sine fraude aliqua ad reaedificationem ipsarum Ecclesiarum, et Domorum Episcopaliū, seu Canonicorum, ad usus quoque pauperum, et orphanorum debent observare. Nos vero, vel posterii nostri, nihil unquam de eisdem rebus in usus proprius redigemus de caetero, nisi forte (quod absit) hostes intraverint, vel aliqua alia urgentissima necessitas postulaverit. Tunc quoque, it sine ipsorum consilio non faciemus. Etiam addimus, et robore inconcusso, tam in nostris, quam in posteris nostris perpetuo observandum statuimus; quod *regulares Praepositi, vel abbates de suis Praepositis, vel Abbatibus, seu dignitatibus, nullo modo deponetur* (in hac parte consuetudini nostrae antiquae per nos, et posteris nostris, renuntiantes) nis contingeret eos super certo crimine, canonico ordine convinci, vel crimen suum publice confiteri. ...” Uo. 65. 3. bekezdés.

¹⁷⁶ Mind II. Lászlót, mind pedig IV. Istvánt, mivel Lukács esztergomi érsek nem volt hajlandó a koronázásra. Mikó kalocsai érsek koronázta meg, és ezzel megsértette az esztergomi érsek jogait. Valójában II. László megkoronázása precedensnek minősült a magyar királyok szemében, így kerülhetett sor IV. Istvánnak a kalocsai érsek által történt koronázására. Ezt a precedenst azonban a pápa nem hagyta jóvá, hiszen amikor az esemény III. Béla kapcsán is megismétlődik, akkor III. Sándor engedélyezte ugyan Kalocsának a koronázást, azonban egyúttal megerősítette Esztergom kiváltságát a koronázásra. vö. KOSZTA L.: *Adalék az Esztergomi és a Kalocsai Érsek-ség viszonyához a XIII. század elejéig.* = Magyar Egyháztörténeti Vázlatok (3.) 1991. 73–88. különösen 78. és 85/60. jegyzet.

előírtak elfogadása mögött III. Sándor pápa személyének az elfogadását kell keresnünk.

Szükséges egy megjegyzés erejéig kitérni a zsinat idejére és helyére. A Péterffy-nél található szövegben „Actum in Civitate N.”-t olvashatunk. Pauler az „N” betűt „W”-nek olvassa és Veszprémre értelmezi, mivel a levél keltének színhelyéről Gualterius Mapes tanúsága szerint a király Esztergomba sietett.¹⁷⁷ Pauler az egész történetet sem 1169-re, hanem két évvel későbbre (1171) helyezi.¹⁷⁸

Pauler óta ebben a vonatkozásban új adatok nem kerültek napvilágra. Mégis fontosnak kell tekintenünk a fenti megállapítást, és itt nemcsak Paulerre, hanem a kortárs Mapes-ra is lehet utalni. Hiszen ennek alapján arra a következtetésre kellene jutni, hogy először István kiegyezett a pápai legátussal a klérus legjelesebb képviselői előtt, majd ezek után sietve Esztergomba távozott. Ott összehívott egy zsinatot, ahol mindaz napirendre került, amiben a legátussal megállapodtak. Ezen a zsinaton részt vett a király és a pápai legátus is. Ez az okfejtés egybevág azzal a megállapítással, ami kétségbe vonja, hogy a megegyezés a zsinat eredményeként jött volna létre.¹⁷⁹ Mi ezzel a sommás megállapítással nem értünk egyet. Bár a jelenlegi ismeretek mellett cáfolhatatlan az idézett kijelentés, azonban azt alátámasztani nem lehet meggyőzően.¹⁸⁰ Ehhez vehetjük még a magyarországi zsinati gyakorlatot, ami nem hogy alátámasztja ezt a véleményt, hanem inkább gyengíti azt.

A korábbiakban már kitértünk arra, hogy Magyarországon Kálmán uralkodása alatt lényeges változás állt be a zsinatok tartása terén. Kálmán koráig ezek úgynevezett „királyi zsinatok” voltak, melyeket a király hívott össze, ő állapította meg a programpontokat, illetve ő volt az, aki biztosította, hogy az így elfogadott törvényeket világi hatalommal végrehajtsák. Azaz itt nem az Egyház egyházi ügyekben való törvényhozási illetékességének királyi elismeréséről volt szó, hanem a király által zsinaton hozott törvények végrehajtásáról.¹⁸¹ Ez a helyzet változik meg Kálmán uralkodásával. Az 1100-as I. Esztergomi Zsinatot már valódi „egyházi” zsinatnak tekintendő, bár még nem teljesen tisztán, amelyen ugyan jelen volt a király, de már alapvetően az Egyház életének a szabá-

¹⁷⁷ MARCZALI H.: *Árpádkori emlékek külföldi évkönyvekben. II. Gualterius Mapes: De nugis curialium.* (Történelmi Tár 1878), 171–173. vö. WRIGHT, T.: *Gualteri Mapes De Nugis curialium.* London, 1850. 73–75.

¹⁷⁸ PAULER: i. m. Tom. I. 502/519-es jegyzet. Itt megemlíti azt a véleményt is, hogy a „W” esetleg Váradot, vagy Vácot jelentené, melyeket azonban elutasít, mivel Székesfehérvártól, a királyi székhelytől messzebb esnek.

¹⁷⁹ „Elképzeltető, hogy a király és a legátus tárgyalásai egy legátusi zsinat keretében folytak le, de biztosan nem annak az eredményeképpen jött létre a megegyezés...” SZOVÁK: i. m. 37.

¹⁸⁰ Szovák nem indokolja meg sommás kijelentését és a jegyzetekben sem találunk olyan utalást, ami ezt a biztos megállapítást kétség kívülien megalapozná. SZOVÁK: i. m. 37.

¹⁸¹ ILK 158.

lyozása folyik, egyházi eszközökkel.¹⁸² Ennek tükrében teljesen érthetetlennek tűnik az a helyzet, ami megkettőzi az eseményeket, illetve olyan alaphelyzetet feltételez egy magyarországi zsinaton, amire nincsen példa.

A kiegyezés, és az eddigi magyar egyházi gyakorlat elítélése kétszer történik, ugyanazoknak a jelenlétében, ami már önmagában szokatlan.

Az ilyen eseményekre nincsen példa, hiszen itt alapvetően a királyra rónak kötelezettségeket és tilalmakat, a klérusra vonatkozó szabályozás ehhez képest mellékes. Olyan ugyan előfordul, sőt szokás is, hogy a zsinat kitér az uralkodó kötelességeire általában, amivel a II. Esztergomi Zsinat kapcsán is találkozhatunk.¹⁸³ De azt, hogy a király jelenlétében, mintegy királyi törvénnyel egy zsinat keretei között a király kötelezi saját magát, ilyenre nem találunk semmilyen előzményt.

Mindezeket figyelembe véve álláspontunk az, hogy a zsinat és a megállapodás egy folyamatnak a terméke, amely egyetlen aktussal jött létre, egy helyen. Erről a helyről lehet vitatkozni, sőt amennyiben a megállapodás szövege utólagos kúriális hamisítvány, akkor szükségtenné is válik a keletkezés helyének meghatározása. Mindenesetre a kortárs feljegyzésekre visszanyúló tradíció azt tartja, hogy volt egy zsinat Esztergomban ebben az időszakban, ami a visszás magyar egyházi viszonyokkal foglalkozott. Ezzel kapcsolatban fennmaradt egy oklevél, ami arról tanúskodik, hogy a magyar király a pápai legátus jelenlétében 1169-ben lemondott azokról a jogosítványokról, amelyek összeegyeztethetetlenek az Egyház önállóságával. Ez a dokumentum egybevág azokkal az adatokkal, amit az Esztergomi Zsinatról tudunk. Véleményünk szerint tehát valószínűleg Esztergomba a király, főemberei, és a püspökök összejöttek fogadni a Rómából a megegyezést kieszközölendő Magyarországra érkező legátust, aki ismertette, hogy melyek azok a feltételek, amelyek tiszteletben tartása mellett Róma hajlandó Magyarországgal együttműködni. Ezt a király és a főpapok elfogadták. Az eseményt egy zsinat keretei közé helyezték ugyanúgy, mint korábban a leglényegesebb gregoriánus reformok elfogadását Magyarországon (II. Esztergomi Zsinat), és a megállapodást oklevélben rögzítették, amelyet lehetséges, hogy maga a legátus fogalmazott meg.

V. Összefoglalás

Az első két esztergomi zsinat határozataiból kitűnik az a fejlődés, ami az egyházfegyelem terén Magyarországon lejátszódott Kálmán király uralkodása alatt. Kezdetben csak a kisebb reformok kerültek be a magyar kánonok szöve-

¹⁸² SZUROMI SZ.: *A gregoriánus reform Magyarországon. Kálmán király és az I. és II. Esztergomi Zsinat.* (Baccalaureatusi dolgozat a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karán.) Bp. 1996. 29–52.

¹⁸³ „Ut nullus laicus ecclesie potestatem habeat” ILK 208. vö. SZUROMI SZ.: *A gregoriánus...* 63–64.

gébe, az intézkedések pedig megmaradnak az általánosan használt joggyűjtemények szintjén. Később azonban a pápa személyes küldöttének hatására a leglényegesebb kérdésekben is megtörténik a gregoriánus reform zsinati inkorporálása. Külön kérdés az investitúra, amiről a magyar uralkodók nem hajlandók lemondani, és ez a továbbiakban is gyakran vált ki vitát Magyarország és a Szentszék között. Ezt a problémát igyekszik rendezni a III. Esztergomi Zsinat, amely konkrétan, a Szentszékkal kötött megállapodásnak köszönhetően tételesen felsorolja azokat a jogosítványokat, amelyek nem tartoznak bele a király (azaz a világi hatalom) hatáskörébe.

SZABOLCS ANZELM SZUROMI

Les trois premiers Synodes d'Esztergom et la discipline ecclésiastique en Hongrie au XIIe siècle

Les synodes les plus anciens de Hongrie se datent de la période caractérisée par la réforme grégorienne. Le pivot de la réforme était l'assurance de l'indépendance de l'Eglise, qui se manifestait avant tout dans le refus de l'influence de la puissance séculière, de même que l'interdiction de la simonie et la question du célibat des prêtres. La situation de Hongrie ne s'accommode que graduellement à la discipline ecclésiastique incorporée en Europe au niveau synodal. Cela provient en premier lieu non pas du refus de la conception grégorienne, mais de l'existence relativement courte de l'église hongroise. A propos de la discipline ecclésiastique de Hongrie se manifestant dans la question de l'influence séculière, surtout dans celle de l'investiture, la littérature spéciale accentue en premier lieu l'ascendant de la discipline orientale. Mais l'analyse des canons du Ier et du IIe Synodes d'Esztergom démontre que les canons correspondant à la discipline orientale appartiennent, un à un, à un matériel synodal ancien qui se trouve dans les collections de droits utilisées dans toute l'Europe. De plus, dans leur manière de penser, les canons hongrois correspondent à ces canons contenant surtout la discipline antique. Ce fait rend inutile l'hypothèse de l'influence de la discipline ecclésiastique orientale. Les résolutions des deux premiers Synodes d'Esztergom montrent l'évolution qui se déroulait en Hongrie dans le domaine de la discipline ecclésiastique sous le règne du roi Coloman. Au commencement, le texte des canons hongrois ne contenait que des réformes de moindre envergure, tandis que les dispositions restaient au niveau des collections de droit généralement utilisées. Mais plus tard, sous l'influence de l'envoyé personnel du pape, l'incorporation synodale de la réforme grégorienne s'étend aux questions les plus essentielles aussi. L'investiture est une question à part, à laquelle les souverains hongrois ne sont pas disposés à renoncer, et c'est une question de dispute par la suite aussi entre la Hongrie et le Saint-Siège. C'est ce problème que le IIIe Synode d'Esztergom cherche à régler. Ce synode énumère concrètement, et grâce à l'accord conclu avec le Saint-Siège les autorisations qui n'entrent pas dans la compétence du roi (du pouvoir séculier).

KILIÁN ISTVÁN

Vallásos és profán teátrális rendezvények a besztercebányai jezsuita iskolában (1648–1773)

A budapesti Egyetemi Könyvtárban Besztercebánya jezsuita iskolája történetének feldolgozásához két diárium található. Az egyik címe *Diarium Collegii Societatis Jesu Neosoliensis I. 1719–1729*. A második a *Diarium Domus Societatis Jesu Neosoliensis II. 1750–1767*. E két fontos történeti forrás az alábbi leltári számot kapta: Ab 94. I–II. Létezik egy harmadik diárium is, ez a túrócszentmártoni Matica Slovenska tulajdonában van, mikrofilmjét azonban az Országos Levéltár őrzi. Ennek leltári száma: Diar. Neos. Cod. C 147. fol.

Ezekről a diáriumokról az alábbiakat írja Staud:

Színjátékokra vonatkozó feljegyzések azonban csak szórványosan találhatók bennük, s akkor is csak Declamationes néven futólag említik őket. Historia Domusról nem tudunk, ezért a besztercebányai kollégium színházi műsorát többségében három Litterae Annuae adatai nyomán állítottuk össze.”¹

Létezik azonban a besztercebányai jezsuitáknak még egy diáriuma, amely 1760-tól a rend feloszlataáig tartalmazza a napi feljegyzéseket. Ezt a besztercebányai római katolikus plébánia hivatalában találtuk meg. Ennek címe: *Diarium Societatis Jesu Neosoliensis ab Anno 1760*. Ezt a jelzett intézmény leltári szám nélkül őrzi.

Így az első diárium-kötet 1719–1729-ig tartalmazza az iskolatörténeti adatokat. 1730-tól 1743-ig a túrócszentmártoni kötetből gyűjtöttük ki a számunkra szükséges feljegyzéseket. S 1760-tól 1773-ig a besztercebányai katolikus egyház tulajdonában lévő naplóban találtunk színház-történeti adatokat. Az Egyetemi Könyvtár tulajdonában lévő II. kötet nem besztercebányai illetőségű. Hiányoznak tehát az alapítástól 1718-ig valamint az 1744-től az 1759-ig terjedő időszak diáriumai.

A besztercebányai jezsuiták egykori könyvtárában őrzött diáriumnak kritikus II. kötete 1750-től tartalmazza a napi feljegyzéseket. Feltűnő azonban, hogy a kezdő és az utána következő években egyetlen adat sem található, amely a tanuló ifjúság bármilyen ténykedésére utalna, hanem annál több feljegyzés szól bizonyos gazdasági kérdésekről, a borpincék állapotáról, a tizedek befizetéséről, összegyűjtéséről s általában a rend és az iskola fenntartását biztosító, na-

¹ STAUD Géza: *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai II. 1561–1773*. Bp. 1986. 323.

gyon fontos, gazdasági kérdésekről. Emellett természetesen gyakran írnak az egyházi ünnepek megtartásáról, a jelesebb ünnepekről, de ezeken soha nem vesznek részt a besztercebányai rendház papjai vagy az iskola diákjai. Nem pénztárnapló ez a kötet, hiszen sem a kiadásokat, sem a bevételeket nem tartalmazza. Ugyanakkor a Staud által idézett katalógus-bejegyzés valóban olvasható a kötet elején. A megoldást ugyanebben a diáriumban egy 1757-es bejegyzés nyújtja:

Anni 1757. aprilis 17. Pater Sigismundus Tarnoczy Administratoris officio valedixit. Praesente in Petsenitz Reverendissimo Patre Rectore, ac Administrationis equis Schemnitzium devectus est. Inchoata est Decima Vitri in Petsenitz, sed non a Fratre Cellario, verum a Saghienzi. Dies Martis Sacris finitis Decima continuatur a Ch...-o Krupai. Reverendissimo Pater Rector sumpto mature prandio Schemnitzium pro nocte una cum Cellario abivit, Neosolium inde motus.²

Az a diárium tehát amelyet 1750-ben kezdtek vezetni, nem a besztercebányai jezsuiták napi feljegyzéseinek kötete, hanem Besztercebányától nem messze eső, valószínűleg a besztercebányai rendház igazgatása alá tartozó pecsenici gazdasági központé. Az idézett szövegből kiderül, hogy pater Tarnóczy Zsigmond lemondott az administratori megbízásról, s éppen ekkor Pecsenicben tartózkodott a besztercebányai jezsuita rendház rektora is, akit a pecsenici administratio lovai szállítottak innen előbb Selmecebányára, majd Besztercebányára. Három helységnévet olvashatunk a fenti bejegyzésben: Petsenitz (Pecsenic) későbbi szlovák neve Pečenice szlovák falu Hont megyében Báltól (Bátovce) dél-keletre fekszik. Ez híres bortermő hely volt, s ennek a községnek a földesura 1851-ben a besztercebányai káptalan volt.³ Sagh azonos a későbbi a Hont megyei Ipolyság nevű városkával. Ma Szlovákiában fekszik és Šahynak hívják. Határában gabonát, bort, dohányt, kukoricát, dinnyét és szőlőt termeltek. 1851-ben a besztercebányai és a rozsnyói káptalanok tulajdonában volt.⁴ Alsó-Almás (Dolný Almás) szintén szlovák falu Hont megyében, lakosai bort termeltek. Ennek földesura 1851-ben a besztercebányai káptalan volt.⁵ A besztercebányai püspökséget 1776-ban Mária Terézia alapította.⁶ A jezsuiták feloszlása előtt ez a három helység határa vagy annak egy része a jezsuiták tulajdonában lehetett, a feloszlás után azonban birtokaikat a besztercebányai püspökség és a káptalan kapta meg. A pecsenici gazdasági központ diáriumát, ha az betelt, a rend besztercebányai háza őrizte. Ennek tulajdonítható, hogy mind a mai napig csak a besztercebányai jezsuita rendház könyvtárának katalógusbejegyzése olvasható a címlapon. Ezért nem találhatunk ebben egyetlen szót sem a besztercebányai gimnázium tanárainak és diákjainak életéről, napi munkájá-

² Anni 1750. continuatio Diarij Collegij Societatis Jesu Neosoliensis II. 153.

³ FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára*. III. Pesten, 1851. 212.

⁴ FÉNYES IV. 1851. 3.

⁵ FÉNYES I. 1851. 22.

⁶ FÉNYES I. 1851. 128.

ról. Ennek a gazdasági központnak a neve Pecsenic, ahol egy jezsuita (administrator) irányította a gazdasági szakemberek és a laicus fraterok munkáját. Ugyanide nagyon gyakran kirendelte a besztercebányai házfőnök a harmadik próbaéves fiatal pátereket azért, hogy itt fizikai vagy bármilyen szükséges munkát végezzenek. Itt az egyházi évnek megfelelő szükséges liturgiát vagy az iderendelt jezsuita administrator páter végezte el vagy a hely plébánosa.

A besztercebányai jezsuita iskolát 1648-ban alapították. Ekkor egyetlen felszentelt pap és egy világi magiszter kezdett itt tanítani. 1649-ben megszerezték a kamara tulajdonát képező, Oberhausnak nevezett épületet, s később itt emeltek kollégiumot és templomot is. Hamarosan három jezsuita érkezett a városba, akik azonnal megkezdtek a tanítást, s 1649-ben s az egyházi év nagy ünnepeéhez kapcsolódó darabokkal jelentkeztek a hívek és az érdeklődők előtt. Az egyik címe: „Tres reges nato Christo munera ferentes”. Ezt január 6-án azaz vízkereszt napján adhatták elő, Staud adatai azonban nem szólnak az előadás napjáról.⁷

A nagyhét két napján pedig „Christus in crucem duobus diebus hebdomadae sanctae in crucem actus cum variis testamenti veteris repraesentaretur figuris” címmel vitték színre Jézus szenvedéstörténetét ószövetségi előképekkel együtt.⁸ Az úrnapiját nem tudták kellő fénnnyel és pompával megünnepelni, a kedvezőtlen időjárás miatt, ennek ellenére azonban a körmenetet „timpanis, tubis festivisque explosionum ictibus prosecuti sumus” – jelzi az iskola historikusa.⁹ Ettől kezdve egészen 1771-ig a besztercebányai jezsuita iskolában folyamatosnak tekinthető a színjáték. Hosszabb, rövidebb kimaradás azonban éppen azért, mert a javarészből protestáns város tisztviselői nem szívesen fogadták be a jezsuitákat, természetesnek tekinthető. De éppen a felekezeti ellentétek miatt a jezsuitáknak mindent meg kellett tenniük annak érdekében, hogy előadásaik látványosak és tanulságosak legyenek.

Színház, színpad, díszlet jelmez

Állandó színpaduk pedig egyáltalán nem volt. 1662-ben Keresztelő szent Jánosról mutattak be egy darabot, amely még a másvallásúaknak is tetszett.¹⁰ Ennek nyilvánvalóan az lehetett az oka, hogy a város főterén építtettek fel a jezsuiták egy alkalmi színpadot: Joannes Baptista in foro publico eleganter instructo theatro in scenam datus.¹¹ 1677-ben a nagypénteki körmenet útjában egy alkalmi színpadot állíttattak, amelynek költségeit a templom praefectusa

⁷ STAUD II. 1986. 323.

⁸ STAUD II. 1986. 322.

⁹ STAUD II. 1986. 322.

¹⁰ STAUD II. 1986. 323.

¹¹ STAUD II. 1986. 323.

fizette.¹² Új színpadot legközelebb 1693-ban készítették a rendház udvarán – ante Tillia – azaz egy hársfa előtt. A színpad dobogója fölé hat arcust azaz ívet készítették valószínűleg fából, amelyek fölé a hársfa lombkoronája borult.¹³ A legelőbb álló arcuson helyezték el a császári sast, a Habsburg-ház szimbólumát.¹⁴ 1720-ban mennybemenetel szertartását a templomban mutatták be, azaz valamilyen módon Jézus égbe emelkedését is színre vitték,¹⁵ bizonyára úgy, mint Sárospatakon tették ezt a jezsuiták 1741-ben. Azaz látványosan a templom mennyezetéről lebecsátott kötelek segítségével Krisztus és a vele szemben kezükben gyertyát tartó angyalok szobrai a magasba emelték.¹⁶ 1733-ban a temetőben vagy a cinteremben építették fel a színpadot, s ott adták elő a „Richardus adolescens” című darabot.¹⁷ Jurkovich Emil, az iskolatörténet írója szerint az úgynevezett téli tornateremben is játszottak. Később a rendházban mutatták be játékaikat, ahol az iskola is működött, majd 1765 után az iskola külön épületet kapott, s itt rendeztek be egy külön termet színi előadások céljaira is. Ez a terem sokkal magasabb és nagyobb volt, mint a többi osztályterem.¹⁸

1761. július 2-án a város közelében fekvő kertben fogadták a jezsuiták a város előkelőségét, majd az ebéd után eltávolították az asztalokat, s utána ugyanitt egy német nyelvű darabot adtak elő a rétorok.¹⁹ 1762. augusztus 3-án ismét itt játszottak a syntaxisták.²⁰ 1762. szeptember 9-én megint a város közelében fekvő kertben fogadták ebédre a vendégeket s utána ismét egy német nyelvű comaedula azaz vígjátékocskát követte.²¹ 1763. augusztus 12-én in domo Civica, azaz valószínűleg a városháza nagytermében játszották el az „Agapetus

¹² STAUD II. 1986. 324.

¹³ „in area Residentiae ante Tilliam exstructo novo theatro, camera omnia necessaria suppeditante. Sex arcus stabant super theatrum, qui omnes frondibus arborum vestiti erant. ... in fronte primi arcus aquila Caesarea cum insignibus Austriacae.” STAUD II. 1986. 325.

¹⁴ STAUD II. 1986. 325.

¹⁵ STAUD II. 1986. 327.

¹⁶ KILIÁN István: *A XVII–XVIII. századi iskolai színjátszás Sárospatakon.* = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XII. Miskolc 1973. 162.; STAUD II. 1986. 401.

¹⁷ STAUD II. 1986. 331.

¹⁸ JURKOVICH Emil: *A besztercebányai kir. kath. főgymnasium története.* Besztercebánya, 1895. 25.; STAUD II. 1986. 320.

¹⁹ Excellentissimus Camerarius Graffius cum Cameraticis aliisve loci Primoribus exceptus est. Prandio in Suburbano. Demota mensa Actionem Germanicam exhibuit Hospitibus Pater Professor Rhetorum. Quam subinde secuta caena ibidem accedentibus alijs praeterea Hospitibus apposita. (*Diarium S.J. Neosol.* 1760.)

²⁰ In horto caena cum prandio, quod apparare curavit Reverendissimus Pater Rector ob diem sui Nominis, brevis ibidem declamatio per Magistrum Syntaxeos exhibita hospitibus. (*Diarium S.J. Neosol.* 1760.)

²¹ Valedictio in scholis. In horto suburbano Excellentissimus cum alijs hospitibus tractatus est honestate religiosa, producta quoque comaedula Germanico idiomate, et placuit. (*Diarium S.J. Neosol.* 1760.)

martyr” című darabot.²² 1764. szeptember 5-én a syntaxisták már a várban mutatták be játékukat,²³ 1765. szeptember 5-én a parvisták in novo theatro játszottak,²⁴ s a bejegyzés szerint a kollégium alapítása óta ilyen előadást nem láthatott a közönség. Ez lehetett tehát az a színházterem, amelyről Jurkovich is ír.²⁵

Nem sokkal többet tudhatunk meg a besztercebányai jezsuita színpad szcenikájáról az újonnan került adatokból sem. Nagyon kevés adat szól arról, hogy egyáltalán készítettek-e valamiféle díszletet. A források szűkszávuása miatt csak sejteni lehet, hogy a „majore cum apparatu” kifejezés (1754, 1756, 1757) látványos nagy darab lehetett,²⁶ amelyen nemcsak a díszletek, hanem a jelmezek is reprezentatívak voltak. Jelmezekre a Staud által idézett adatok csak egyszer utalnak: 1725-ben úrnapiján a fiatalok – in comicis vestibus induti – latinul, németül és szlovákul mondták el verseiket az eucharisztia dicséretéről.²⁷ Az újonnan előkerült adatok is keveset szólnak a jelmezekről. 1719. július 2-án a Mária kongregáció vezetőit választották meg. A főoltárral szemben helyezték el a kongregáció rektorának a trónusát, s a mellékoltár előtt kapott helyet a zenekar. Ennek tagjai valamennyien színi öltözékben jelentek meg.²⁸

Liturgia és színház

1722. szeptember 2-án, az őrangyalok ünnepén említik a háztörténészek a misére egy angyal jelmezbe öltöztetett fiatalember a cliensével együtt vonult be a templom oltárához a celebráns előtt. Hat fiatalember pedig comicis vestiti, azaz színi öltözékben gyertyát vagy fáklyát vittek magukkal.²⁹ S a mise alatt az

²² Hora 3. post meridiem produxit suam Comoediam Parvista in Domo Civica. (*Diarium SJ. Neosol. 1760.*)

²³ Scholae, uti et die Jovis, quo tamen exhibita fuit ultima Comoedia a Magistro syntaxistarum in arce. (*Diarium SJ. Neosol. 1760.*)

²⁴ Parvista nihil coram satis copioso Auditorio in novo theatro [suam comoediam produxit], quod omnibus placuit cum in praefatum diem a Condito Collegio nullus ejusmodi fuerit. (*Diarium SJ. Neosol. 1760.*)

²⁵ JURKOVICH 1895. 25.

²⁶ STAUD II. 1986. 336, 337, 338.

²⁷ STAUD II. 1986. 329.

²⁸ Post meridiem debuisse hora 1-a fieri renovatio Magistratus Mariani, die 11-a pulsus ... fuerat, tamen quadrant post primam et secundam... scenam. Non hactenus nunquam visitato sella Rec-toris Mariani posita super in medio templi contra altare magnum... processit Cantus ... ante me-dium altare a musico comice induto, deinde secuta promotio Tyronum... (*Diar. Neosol. SJ. I. 8.*)

²⁹ 1722. Angelum custodem comitant sex juvenes comicis vestiti. (*Diar. Neosol. SJ. I. 98.*); 1723. Angelum custodem stipant Angelorum habitum referentes. (*Diar. Neosol. SJ. I. 131.*); 1724. Principistae et Parvistae cum suo Angelo custode et Cliente inter tubarum et Tympanorum strepi-tum [processerunt in templo]. (*Diar. Neosol. SJ. I. 173.*); 1724. Festum Sanctorum angelorum... celebrant Principistae ..., qui cum suo Angelo Custode et Cliente ad templum insonantibus tubis et tympanis processerunt... (*Diar. Neosol. SJ. I. 173.*); 1725. ...solennitatem, quam sacri cantati

angyal a kliensével és a hat jelmezes diák a szentélyben foglalt helyet, majd a szertartás végeztével ugyanolyan ünnepélyességgel mentek ki, mint ahogyan korábban bevonultak. Hasonló lehetett ez a jelmezes szertartás a miskolci minoriták iskolájában meghonosított szokáshoz.³⁰

Kétségeink lehetnek a karácsonyi jászolállítás színszerűségében. Első alkalommal 1720-ban állítottak a beszercebányai jezsuiták jászolt a templomban. A liturgikus actust az alábbiak szerint vezeti be a háztörténész: Deposito praeteritis diebus Theatro praesepij, azaz az elmúlt napokban kihelyezték a jászol színházát. S ezután kezdték el az Agonia Congregatio istentiszteletét (sacra).³¹ 1724. január 3-án a betlehem lebontásáról hasonló jellegű szöveget olvasunk.³² 1724. december 23-án egy nagyobb betlehemet helyeztek ki. Elkészítették az istállót, ebbe egy angyalnak a szobrát helyezték el. A háttérben katonákat és sziklákat festett a betlehem készítője.³³ S ezt az egész Theatrumot csak december 24-én helyezték ki a főoltár elé. Különböző személyeket ábrázoló szobrokat és juhhodályt is készítettek, hogy a látvány még élethűbb legyen.³⁴ A következő év vízkeresztjén a betlehembe kihelyezték a három királyt ábrázoló szobrokat is.³⁵ 1726-ban már arról is olvashatunk, hogy a vízkeresztet

auxit vestitus geniorum caelestium, quo 6 facigeri, 4 ministri, ac Tutelarijs clientis indutus erat, ac ingressum et egressum ornavit (*Diar. Neosol. SJ. I.* 229.); 1726. Festum Sanctorum Angelorum custodum in arcensi Germanico celebrarunt Principistae et Parvistae cum tubis et tympanis... personatis sex Angelis facigeris, genio tutelari et omnium communionem, nec non publico cantu per plateam (*Diar. Neosol. SJ. I.* 278.); 1733. ...cum 4 studiosis assistit... Pater Rector... invitatus a Magistro Parvae Scholae, qui cras Festum Sanctorum Angelorum celebrat. Erant tubae et tympana, ac 6 facigeri, sed sine vestitu Angelorum uti alijs annis. Juvenis repraesentans Angelum Custodem cum suo cliente flexit in medio sacrarij... (*Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 158.); 1734. Processere ad templum hoc candelis instructi sed sine facibus ob paupertatem Discipulorum, cum personato Angelo custode et Cliente Principistae tamen ad sacrum cantatum... (*Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 208.); 1736. Genius Angeli custodis cum animula 6 facigeros Angelos introductus... (*Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 255.); 1738. Ad assistendum ... Genius angeli Custodis cum animula inter 4 Angelos indutos et sex facigeros introductus est... (*Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 338.); 1739. Angeli emansere ob magnam pluviam... (*Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 387.); 1740. Rector invitatus a Magistro Principiorum celebrante Sanctum Angelum custodem Scholae Patronum, cujus Genium cum cliente induxit inter 6 facigeros inter tubas et tympana. (*Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 414.); 1741. Omnia ut anno priori. (*Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 458.); 1742. Pater Rector... cum suis Discipulis in ordine processit ad hoc cantum praecedente Angelo et Cliente inter 6 Facigeros, uti et ad Litanias. (*Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 505.).

³⁰ KILIÁN István: *A minorita színjáték a XVIII. században*. Bp. 1992. 27–31.; KILIÁN István–PINTÉR Márta Zsuzsanna–VARGA Imre: *A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma 1800-ig*. Bp. 1992. Miskolc: 209, 220, 223.

³¹ *Diar. Neosol. SJ. I.* 41.

³² *Diar. Neosol. SJ. I.* 148.

³³ *Diar. Neosol. SJ. I.* 190.

³⁴ *Diar. Neosol. SJ. I.* 191.

³⁵ *Diar. Neosol. SJ. I.* 193.

követő nyolcadik napon az úgynevezett nyolcadon az egész berendezést lebontták s csak a jászol maradt a főoltár asztalán.³⁶ A diárium lejegyzője nagyon szűkszavú volt. A sárospataki háztörténetben ennél bővebben emlékeznek meg az ünnepségről: Az esztendő szerencsésen befejezték a nagy karácsonyi szertartások után, amelyre mindenfelől nagyon sok ember gyűlt össze, még a kálvinisták is megjelentek a kis Jézus jászolánál, amit száz éve szem még nem láthatott.³⁷ Kétségtelen a pataki rendezvény is hasonló lehetett a besztercebányaihoz, s ha akkor a mozdulatlan bábuk, a festett, sziklákat ábrázoló háttér, a kisméretű szobrok s a többi díszlet ennyire hatott Sárospatak és környéke közönségére, nyilván ugyanígy hathatott a Besztercebányán élő német és szlovák lakosságra is. A magyarországi betlehemes játék legfőbb kelléke a betlehem. Besztercebányán és Sárospatakon a jezsuiták a liturgia részévé tették, népi betlehemesek hasonló szokása a paraliturgiából alakulhatott ki.³⁸

Teátrális ünnepség volt az úrnapi liturgia is. Nyilván több évszázad alatt alakult ki az a szokás, hogy a körmenet útvonalán négy oltárt állítottak, s egynél-egynél megállva az asszisztencia ott különféle imádságokat és az eucharisziát dicsőítő versusokat is mondott. 1649-ben nem volt az idő alkalmas a körmentre, ezért nem tudtak az ünnepnek olyan méltóságot kölcsönözni, mint amilyent megérdemelt volna. A rossz idő ellenére azonban nem hiányoztak az ünnepségről a dobok és a harsonák, s a díszlövészek sem.³⁹ 1673-ban viszont már olyan ünnepséget rendeztek, hogy drámát is színre vittek „József a világ megváltója” címmel.⁴⁰ 1720-ban úrnapiján már több oltárt állítottak fel a körmenet vonalán s hat fiatalember három nyelven különféle verseket énekelt el.⁴¹ Az úrnapi liturgikus körmenetek közül talán a legszínpadiasabbat 1725. május 31-én rendezték. Ekkor már négy oltárt állítottak fel. Mindegyiknél felolvastak egy-egy evangéliumrészletet, s ezt jaculationes azaz díszlövészek követték. A fiatalok – vestibus comicis induti – a körmenet útvonalán haladva csengették, s a csengők hangját a templom harangja visszhangozta. Majd latin, német és szlovák nyelven az eucharisziát dicsőítő verseket mondtak el.⁴² 1726-ban a városi magisztrátus négy tisztviselője vitte a baldachint, s egy különlegesen szép, aranyozott jelvényt vitt kezében két személy, akik a körmenetben az angyalruhába öltözött fiatalemberek előtt haladtak.⁴³ 1733-ban már az angyaljelmezbe öltöztetett fiatalok mondták el verseiket németül és szlovákul. A szlovák verset sza-

³⁶ *Diar. Neosol. SJ. I.* 249.

³⁷ KILIÁN 1973. 160.; STAUD II. 1986. 391.

³⁸ KILIÁN István: *Tizennégy történeti betlehemes*. In: *Iskoladráma és folklór*. Debrecen, 1989. 135–143.

³⁹ STAUD II. 1986. 322.

⁴⁰ STAUD II. 1986. 323.

⁴¹ STAUD II. 1986. 328.

⁴² *Diar. Neosol. SJ. I.* 214.

⁴³ *Diar. Neosol. SJ. I.* 270.

való fiatalember szégyenletesen szerepelt, mert nem tanulta meg a verset.⁴⁴ 1734-ben már csak két angyaljelmezes tanuló szerepelt, s ekkor már a szlovák verset szavaló fiú is jól megtanulta szerepét.⁴⁵ 1738-ban is ugyanígy rendezték meg az úrnapi liturgiát, mint négy évvel korábban.⁴⁶

A liturgiához kapcsolódnak az itt Besztercebányán nagyon gyakori flagelláns körmenetek is. Először 1726-ban rendeztek ilyen processziót a nagyböjt utolsó három péntekén. A számszavú adatokból csak az derül ki, hogy a flagellációban mások is részt vettek.⁴⁷ 1731-ben már az adatok kevés jelmezről és kellékről is tanúskodnak. Július 2-án, tehát nem a nagyböjtben, a főtéren rendezték a bűnbánók körmenetét. Azok, akik a jezsuitákhoz tartoztak, fejükön töviskoszorút, nyakukban kötelet viseltek. A látvány, jegyzi meg a historikus, a lutheránusokra is építőleg hatott.⁴⁸ 1733-ban ugyanúgy, mint 1726-ban, a nagyböjt három utolsó péntekén szervezték meg a flagelláns körmenetet, nagypénteken azonban az önostorozók mellett már a kereszthordozók is megjelentek a processzión.⁴⁹ 1734-ben egyszer,⁵⁰ 1736-ban a nagyböjtben már kétszer,⁵¹ 1737-ben egyszer tartották meg a kereszthordozók és az önostorozók körmenetét.⁵² 1738-ban arról panaszkodik a diárium írója, hogy kevesen jelentek meg a bűnbánati körmeneten, ekkor már vittek magukkal a flagellánsok egy Mária-szobrot is. A rector azonban nem engedte, hogy a körmenet végén az önostorozók a templomba is bevonulhassanak.⁵³ Sejthető, hogy ekkorra már vagy sok kritikát váltott ki a körmenetnek ez a formája, vagy egyszerűen még a legfontosabb liturgikus előírásokat sem tartották meg a magukat ostorozók. 1740-ben egyszer, 1741-ben háromszor, 1742-ben csak nagypénteken vonultak ki a hívek és az ifjak a város főterére, miközben magukat ostorozták vagy hátukon keresztet is cipeltek.⁵⁴ Ezután legközelebb már csak 1765-ben találkozunk hasonló színi jegyeket is magukon viselő körmenettel, ekkor azonban már csak a harmadik próbaévüket Besztercebányán töltő fiatal páterek vettek részt a processzión.⁵⁵

Valószínű, hogy ez az előbb liturgikusnak induló szokás évek, évtizedek alatt vagy elprofanizálódhatott, vagy a lutheránus lakosságban egyre nagyobb ellenérzést válthatott ki, s ezért nem engedélyezte a rector a menet templomba vo-

⁴⁴ *Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 145.

⁴⁵ *Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 198.

⁴⁶ *Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 319.

⁴⁷ *Diar. Neosol. SJ. I.* 258; 260; 261.

⁴⁸ *Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 75.

⁴⁹ *Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 126–127, 136, 138.

⁵⁰ *Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 188.

⁵¹ *Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 243, 244.

⁵² *Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 268.

⁵³ *Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 304–305.

⁵⁴ *Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 404, 437, 438.

⁵⁵ *Diar. Coll. SJ. Neosol.*

nulását, legfeljebb csak évekkel később, s akkor is csak a néhány harmadik próbaéves páternek.

A flagelláns körmenetek egri egyházmegyei történetét Kovács Béla tekintette át, s adataiból tudjuk, hogy 1768-ban a nyilvános flagelláns körmenet megtartását az egri püspök már nem engedélyezte.⁵⁶ Sejthető, hogy az egyre inkább laicizálódó, s az egyre több kifogást kiváltó rendezvény megtartását a besztercebányai jezsuita ház rektora – kikerülendő a nagyobb botrányokat – saját hatáskörében megtiltotta.

A besztercebányai bűnbánati, önostorozó és keresztcipelő processziók közel sem voltak olyan teátrálisak, mint amilyeneket Egerben rendeztek a minoriták több éven át. Itt a kordaviselők rendezték a processziót 1753-ban. A rendház és a templom udvarán dél tájban gyülekeztek s már itt kezdték meg viszonylag zárt körben az önostorozást. Délután 1 órakor indították a körmenetet, s útjuk során több egri templomot is érintettek. A körmenetben elől haladt mintegy háromszáz kordás és kereszthordozó vezeklő ruhában. A társulat vezetője kísérte őket két kispappal liturgikus öltözékben. Mögöttük negyven fehér ruhába öltözött leány haladt. Fekete skapulárét viseltek, s derekukat fehér kordával kötötték meg, nyakukba fekete kendőt, s hajukban kék szalagot viseltek. Utánuk három, egyforma magas, gyászruhás leány haladt, a középső a fájdalmas Anya szerepét látta el, az ő szíve tájkára egy tört applikáltak, baloldalán haladt Veronika, akinek kezében a Jézus arcát ábrázoló kendő volt, jobb oldalán pedig Mária Magdolna.

Egerben ugyanilyen, színi jellegű bűnbánati körmenetet ezen kívül még 1754-től 1759-ig minden évben, s 1767-ben és 1775-ben is rendeztek.⁵⁷

Végül még egy liturgikus jellegű színjátékszerű fellépésről kell szólni. 1766. március 29-én a nagyhét szombatján az alábbi bejegyzés olvasható a diáriumban: „Vesper hora sexta in Templo nostro Stabat Mater figurativer cantatum est (274).”⁵⁸ A mondat kétféleképpen értelmezhető, tulajdonképpen mindkettőnek köze van a színi előadáshoz. Az egyik értelmezés szerint a „Stabat Mater” himnusz figurálisan megjelenítve adták elő, azaz némajáték-szerűen megjelenítették a jellegzetes golgotai jelenetet. A kereszten függött a haláltusát vívó Krisztus, s a kereszt tövében Mária, Mária Magdolna és János apostol érzékeltették a történeteket és Krisztus elvesztése miatti fájdalmukat. A másik értelmezés ennél egyszerűbb lehetőséget kínál: a fájdalmas anyáról szóló himnusz több szólamban esetleg zenekari kísérettel adták elő. Az utóbbi is elképzelhető, hiszen az itt nem közölt adatok szerint a besztercebányai templom külön zenekarral rendelkezett, s egyházi szertartásokon gyakran felléptek.

⁵⁶ KOVÁCS Béla: *Flagelláns körmenetek az egri egyházmegyében a XVIII–XIX. században*. Archivum. Eger, 1974. 47–58. (A Heves megyei Levéltár Közleményei 2.)

⁵⁷ KILIÁN 1992. 23–26.

⁵⁸ *Diarium SJ. Neosol. 1760.*

Profán jellegű teátrális alkalmak

A XVII–XVIII. századi jezsuita iskolának is voltak a színi előadásokon kívül más, profán, teátrális ünnepei. Ezek közé tartozott a március 12-én ünnepelt Gergely napi rendezvény. Dömötör Tekla szerint ez a szokás Európában igen népszerű volt. Ez a nap volt a téli időszak befejező s egyben a tavaszi, mezőgazdasági munkák kezdő napja is. Ezen a napon – írja Dömötör Tekla – Gergely pápát, az iskolák patrónusát püspöki ruhában személyesítették meg, az iskolások katonás rendben, néha lovon vonultak fel. Ezen a napon kirándulásokat is rendeztek.⁵⁹ Dugonics emlékezik meg a Gergely napi diákszokásról egyik művében:

Szent Gergely vitéze ő: ezt olyan vitézekről mondgyák, kik erőtelenek. Szent Gergely napján régentén a kisdetek katonásdit játszottak és a várost körül járták vagy lovon vagy némelyek gyalog. Villogtatták kardgyokat, de senkit se vágtak. Ezt még megtartották Meggyesen, és szemeimmel láttam, midőn ott 1767-ikben a hatodik iskolát tanítottam.⁶⁰

Dömötör Tekla a Gergely járás szokását dramatikus formájú, alakoskodással egybekötött köszöntő szokásnak tartja. Bálint Sándor szerint a gergelyezés vagy a gergelyjárás a rekordáció egyik jellegzetes alkalmá. Ez a szokás virágzott hazánkban is, magyarok, németek, erdélyi és szepesi szászok, szlovákok és csehek is ismerték. A hagyomány annyira tartotta magát, hogy a barokk korban még a szerzetesi iskolákban is élt.⁶¹ 1731. március 12-e és 19-e közötti napok valamelyikén Haller grófné az alábbiak szerint számol be a nagykárolyi piarista diákok gergelyezéséről:

Az károlyi diákok szörnyű pompával recreatióznak. Csütörtökön Szent Gergely napja oktavája alatt 32 lovas, 50 gyalog volt, mind diák. [Haller] Sándor királyságával luháton volt. Igen vígan voltak.⁶²

A beszercebányai jezsuita iskolában a rekordáció szokása nem élt. Az azonban bizonyos, hogy a parvisták és a principisták minden esztendőben Gergely napon valahol a szabadban rekreációztak. A hagyomány egykori sajátosságaira azonban csak legfeljebb néhány általunk talált adat utal. 1720. március 12-én így emlékezik meg a Gergely napi szünetről a diárium:

Egy órákor a principisták magisztere kivezette tanítványait katonai rendben harsonák és dobok kíséretében a rekreáció helyére.⁶³

⁵⁹ DÖMÖTÖR Tekla: *Naptári ünnepek, népi színjátszás*. 2. kiad. Bp. 1979. 194.

⁶⁰ Idézi: DÖMÖTÖR 1979. 195.

⁶¹ BÁLINT Sándor: *Ünnepi kalendárium I*. Bp. 1977. 250–251.

⁶² BÁLINT 1977. I. 250–251.; KILIÁN István: *A magyarországi piarista iskolai színjátszás formái és irodalma*. Bp. 1994. 570. Nagy Károly nr. 7.

⁶³ Hora prima eduxit suos Magister Principiorum ad locum recreationis ordine militari sub tubis et tympanis. *Diar. Neosol. SJ. I*. 19.

1721-ben majdnem hasonló tartalmú a bejegyzés:

Egy óra körül fagyos hidegben a parvisták magisztere kivezette seregét /exercitum/ és estefelé visszatértek.⁶⁴

1722-ben bár az idő kedvező lett volna, a parvisták és a principisták ünnepélyes kivonulása elmaradt.⁶⁵ Az 1724. évi adat is tartalmaz újdonságot: az alsó két osztály megtartotta Gergely napi pihenését (Gregoriana recreatio), kivonultak a mezőre minden lovas pompa nélkül (absque ulla equestri pompa).⁶⁶ 1725-ben solennis egressusról szól az adat,⁶⁷ 1728-ban sine pompa et puerilibus caeremoniis vonult ki az alsó két osztály a szabadba.⁶⁸ Ilyen adat maradt még ránk 1734-ből, ekkor is sine puerili pompa vonultak ki a mezőre.⁶⁹

1736-ban, 1737-ben már nemcsak a parvisták magisztere, hanem a prefectus és a felső két osztály magisztere is kísért a határba,⁷⁰ 1738-ban elmaradt a rekreációzás,⁷¹ 1739-ben pedig a legkisebbek játszani mentek.⁷² 1740-ben a rossz időjárás miatt nem volt szabadtéri pihenés.⁷³ S az utolsó Gergely napi kivonulás 1741-ben volt, de még ekkor is érdemesnek tartja a diárium historikusa megjegyezni, hogy sine pompa puerili meneteltek a szabadba.⁷⁴

Valamennyi magyarországi jezsuita iskolában a különféle vallásos társulatokból fejlődött ki az akadémiák rendszere. Az akadémiára a növendékek önként jelentkeztek, s annak ülésein olyan ismeretekre tehettek szert, amit az iskolában nem tanítottak. A magyarországi jezsuita iskolákban a történelmi ismereteket többnyire az akadémiák ülésein szerezték meg a diákok. Ezeken megadott irodalom alapján előadást tartottak, részt vettek a tagok az előadások megbeszélésében, s vitatkoztak a hallottakról. Ezzel is az volt a jezsuita rendnek a célja, hogy a tanulók érveiket logikus rendbe tudják szedni, s álláspontjukat a legszélesebb nyilvánosság előtt is képesek legyenek megvédeni. Valamennyi akadémia bizonyos tekintetben önszerveződés alapján is létrejöhett. Élén az elnök állt, akinek az akadémiai vizsgán joga volt kérdezni. A jegyző pontosan vezette az ülés menetét. A tanácsnokok pedig a tagok produkciójának minőségében adtak segítséget az elnöknek. Különösképpen az akadémiai vizsgák folytak a nyilvánosság miatt rendkívül ünnepélyesen. A tagok ünnepi ruhában jelentek meg. Az elnök egy emelvényen foglalt helyet, s nála alacsonyabb pódium

⁶⁴ *Diar. Neosol. SJ. I. 46.*

⁶⁵ *Diar. Neosol. SJ. I. 79.*

⁶⁶ *Diar. Neosol. SJ. I. 155.*

⁶⁷ *Diar. Neosol. SJ. I. 202.*

⁶⁸ *Diar. Neosol. SJ. I. 349.*

⁶⁹ *Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743. 186.*

⁷⁰ *Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743. 243, 267.*

⁷¹ *Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743. 303.*

⁷² *Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743. 366.*

⁷³ *Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743. 366, 402.*

⁷⁴ *Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743. 437.*

umon ültek a jegyző és a tanácsnokok. Valamennyi vizsga nyilvános volt. A város egyházi és polgári tisztségviselői és a szülők vettek részt az ilyen rendezvényen.⁷⁵

Kétségtelen az akadémiai vizsgák voltak a legkevésbé színjátékszerűek. De az ünnepélyesség, alkalmilag a memorizált vita a thesisről, az antithesisről, s egyáltalán az egész barokk szellemiség ezt is teátrálissá tette. Az első akadémiai rendezvényt Besztercebányán 1747-ben a principisták magisztere rendezte, amelyen nagyon sok külső vendég is megjelent, akiket a vizsga után ebédre is meghívtak.⁷⁶ Ugyanebben az évben a syntaxisták vizsgáján vendégek nem jelentek meg, a vizsga és a vita tárgya a római történelem valamelyik szakasza volt.⁷⁷ 1741-ben egy történeti, 1742-ben egy magyar történeti tárgyú ülést tartottak.⁷⁸ 1761-ben mind három magiszter rendezett akadémiai vitát tanulóival.⁷⁹ Általában a jezsuita rend felosztásáig Besztercebányán szinte kihagyás nélkül működtek az akadémiák. Nyilvánvaló, hogy ez az iskolai intézmény volt a legkevésbé alkalmas arra, hogy diákjai számára a dráma és a színház legfontosabb ismertetőjegyeit megmutassa, mégis az évenként előforduló nyilvános ülések, a fokozott ünnepélyesség egyértelműen magukon viselhetik a barokk teátralitását.

A piaristák iskoláikban ugyanígy meghonosították az akadémiai rendszert, s az anyakönyvben az alábbi jelzőkkel látták el többek között ezeket a nyilvános szerepléseket: *academiae cum dialogis*, *academia cum dialogo*, *academia cum variis salutationibus*, *academica exercitatio in praemisso dialogo*, *academia ludis bucolicis expressa*, *academia praemissis dialogis*, *academia praemissis colloquiis*.⁸⁰ Ezek a jelzők bizonyítják, hogy az ünnepélyes ülésen a tárgyhoz illő, előre megírt és memorizált párbeszédben is gyönyörködhetett a hallgató és a nézőközönség.

A declamatio színszerűségében is joggal kételkedhetünk. Az bizonyos, hogy főleg a rhétorok minden tanévben háromszor megtartott declamatiója nem volt teátrális, s ezekre általában vendégeket sem nagyon hívtak. A legnagyobb baj az, hogy a drama, az actio, a comoedia, a tragoedia és a declamatio szavak jelentése közötti különbséget a XVII–XVIII. században még nem nagyon érzékelik. Jeles példa erre, hogy egy és ugyanazon kéz egyetlen dráma előadását két különböző műfajnévvel jelöli. 1730 május 10-én olvassuk, hogy a syntaxisták magisztere délután háromkor előadatta suum dramata. S minthogy úgy vélte, hogy a diárium apró betűs szövegében ezt a néhány szót nem lesz könnyű megtalálni, ezért a margóra az általa fontosnak vélt címszót kijegyezte így: *Declamatio Magistri Syntaxistae*.⁸¹ Tehát ugyanaz a személy ugyanazt a drámái

⁷⁵ HETS J. Aurelián: *A jezsuiták iskolái Magyarországon*. Pannonhalma, 1938. 61–62.

⁷⁶ *Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 243.

⁷⁷ *Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 244.

⁷⁸ *Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 435, 483.

⁷⁹ *Diarium SJ. Neosol.* 1760.

⁸⁰ KILIÁN 1994. 754. Műfajmutató

⁸¹ *Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 28.

produkciót nyilván nagyon kevés időkülönbséggel egyszer dramatiának, más-szor declamatiónak nevezi. A declamatio Bacchanalistica jelentéstartalmát illetően senkinek nincsenek kétségei. Ez egyértelműen farsangi komédiát vagy komédiázást jelent. Négy ilyen adattal találkoztunk.⁸² 1731-ben gloriose és gratiose adták elő a rhetorok a maguk declamatióját.⁸³ Jogos kétségeink lehetnek ebben az esetben is a declamatio szó jelentését illetően. Ha gloriose határozót hetvenkedőnek fordítjuk, akkor a declamatio szó jelentése is inkább comoedianak felel meg. A gratiose szó viszont inkább a mű stílusára vagy az előadás kellemes voltára utal.

Gyakran előfordul, hogy Staud forráskiadásában drámáról vagy komédiáról ír, s azon a napon ugyanaz az osztály a diárium szerint csak declamatiót ad elő. 1729-ben a rhetorok Terentius „Chremes”-ét adták elő. Ugyanebben az évben a diárium jelzi, hogy december 17-én a rhetorok declamatióval jelentkeztek. A Terentius darab csak ezzel a rhétorok által bemutatott declamatióval egyeztet-hető.⁸⁴ Hasonló téves műfajnév fordul elő a diáriumban még hét darabnál.⁸⁵ Nem fordult elő, hogy a declamatio előadását főpróba (proba generalis) előzte volna meg. Itt megtörtént, s ebből inkább az gyanítható, hogy a diárium jegyzője összekeverte a dráma, a tragoedia, a comoedia és a declamatio műfajneveket. 1732. február 18-án a rhetorok a declamatio főpróbáját tartották. Két nappal később a rhetorok ugyanazt a declamatiót elő is adták.⁸⁶ A principisták 1740. augusztus 1-én a „Malefaustum Lucii donum” című, valószínűleg komédia főpróbáját tartották. Ugyanezt a darabot augusztus 4-én az ebéd utáni pihe-nőidőben be is mutatták, s a darab plausum tulit.⁸⁷ Volt tehát közönsége a darabnak, amelyet meg is tapsoltak.

⁸² 1729. febr. 22. A meridie hora 2-da fuit declamatio Bacchanalistica Magistri Rhetoris. (*Diar. Neosol. SJ.* 387.); 1733. febr. 14. Magister Rhetorices produxit Declamationem; quia autem fuit Bacchanalistica dies Sabbathi, interfuit et tantum ex Veteranis Patres, Reverendissimus Pater Rector et Procurator. (*Diar. Coll. Neosol. 1730–1743.* 133.); 1736. Recreatio tota die. Tractatio magistralis, ut omnes Patres Veterani a Magistro Principiorum invitati, interfuere cum Magistris. Hac finita Declamatio Bacchanalistica producta a Magistro Rhetorices in schola sua, cujus spectatores etiam exteri aliqui Domini fuere; duravit usque ad collationem in qua Hospites aliquot habuimus. (*Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1734.* 241.); 1742. jan. 30. Circa mediam tertiam producta est a Magistro Rhetorices Declamatio Bacchanalistica. (*Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 479.)

⁸³ *Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 90.

⁸⁴ STAUD II, 1986. 330. Declamatio Patris Rhetorices. (*Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 419.)

⁸⁵ 1730. jún. 5.–1733. júl. 6.; 1734. jún. 29.; 1739. júl. 8.; 1742. máj. 9.; 1742. júl. 31.; 1767. márc. 30. (*Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 32, 151, 200, 380, 491, 502. *Diarium SJ. Neosol. 1760.*)

⁸⁶ 1732. febr. 18. A prandijs proba generalis declamationis Magistri Rhetorices. (*Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 98.) 1732. febr. 20. A prandijs produxit Magister Rhetorices. (*Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 98.)

⁸⁷ 1740. aug. 1. Malefaustum Lucii donum. STAUD II. 1986. 333.; A meridie proba generalis declamationis Magistri Principiorum. (*Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 412.); 1740. aug. 4. Scholae media die. A prandijs recreatio, et simul declamatio Magistri Principiorum, quae plausum tulit. (*Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 412.)

A piarista színi hagyományban a declamatio műfajnévnek az alábbi jelzői voltak: allegorica, Bacchanalistica, Bacchica, Bucolica, Bucolico genere, comica, dramatica, pastoreia, scenico modo, theatrica, scenice producta.⁸⁸ A sort még tovább lehetne folytatni, de tulajdonképpen valamennyi itt felsorolt jelző utal arra, hogy szinte minden declamatio lehet dramatikus és lehet deklamativ is, azaz olyan, amelyben drámai elem több, kevesebb van, vagy olyan, amelyben párbeszédes elem nem is található. Márpedig a legtöbb declamatio szövegét a magiszter készítette elő a vizsgára. S minden vizsga alkalmával a megadott thesis és az antithesis alapján vitáztak disputáltak a tanulók.

A kassai jezsuita gimnáziumban előadtak 1699-ban egy dramatikus szerkezetű declamatiót. Ez a darab arról szól, hogy Nagy Péter cár Bécsben értesült a sztrelecek és Szofija nagyhercegnő ellene szőtt összeesküvéséről, s a hír szerint a cár egy lakomára meghívott vendégek szeme láttára valamennyi sztrelec testét megcsonkíttatta vagy kivégeztette. A declamációban azon vitáznak Gladiator Moschus, azaz Nagy Péter és több consiliarius, hogy célravezető volt-e ez a véres megtorlás. Volt tanácsnok, aki helyeselte, mások pedig inkább a megkegyelmezést ajánlották a cárnak. Ebben a fiktív vitában azaz declamációban több diák szerepel, s szöveget ismerve állíthatjuk, hogy ez darab rendelkezik a dráma leglényegesebb sajátosságaival.⁸⁹

Besztercebányán feltűnően sok a főpróba, a proba generalis. Számtalan drámaforrás átnézése után eddig csak egyetlen helyen bukkantunk a proba generalis gyakorlatára. Az nyilvánvaló, hogy valamennyi előadást a próbák hosszú sora előzte meg, a főpróbán azonban már együtt kellett működnie a szereplőknek, az énekeseknek, a táncosoknak, és a zenekarnak. S minthogy ez volt az utolsó alkalom volt arra, hogy az esetleges hibákat kijavítsák, a rendező tanárral a jelenlévők közölték észrevételeiket. A főpróbán jelen voltak a rend helyben lakó tagjai, a rector, a rendi növendékek s mindenki, aki az előadás ügyében tanácsot adhatott. A főpróba tehát egy szűkebb körű nyilvánosság előtt zajlott. A besztercebányai diáriumok a főpróbák tekintetében adtak igen sok új adatot. Sajnos, az előadott darabok címét a legritkább esetben írták le, legfeljebb a műfajnévvel utaltak magára az előadásra. Ez lehet actio, drama, dramatis, lusus, comoedia, egressus stb. Igen sok darabnak tartották meg a főpróbáját. Ez is jelzi, hogy a besztercebányai német és szlovák lakosság nagyon lelkiismeretes jezsuita tanárokat kapott, akik minden tekintetben a legtökéletesebb munkára törekedtek.

Adataink sok újabb előadásra hívják fel az olvasó figyelmét. Nagyon sok olyan adat került elő, amelyek egy dráma bemutatójával kapcsolatosak. Így tájékozódhatunk az előadás pontos helyéről, a nézőkről, alkalmilag arról is, hogy a nézők hogyan reagáltak az előadásra. Tudjuk azt, hogy melyek voltak azok a darabok, amelyek előadása előtt főpróbát is tartottak. S az adatokból most már

⁸⁸ KILIÁN 1994. 757–758. Műfajmutató.

⁸⁹ KILIÁN István: *Iskoladráma Nagy Péter orosz cárról 1698-ból.* = ItK 1975. 2. sz. 188–191.

arról is kapunk információt, hogy nemcsak a Staud által közölt drámacímek jelezte szövegek kerültek Besztercebányán színre, hanem ennél sokkal több. Ezeknek a címét azonban nem, legfeljebb műfaját az előadás pontos idejét és helyét ismerjük. S ma már nyilvánvaló, nemcsak a drámacímek a lényegesek, hanem a színrevitel körülményeit jelző egyéb adatok is. Az itt terjedelmi okok miatt nem közölhető 294 adat egyrészt kiegészíti Staud Géza Besztercebányára vonatkozó színi adatait, másrészt pedig teljesen új, eddig ismeretlen előadásokról informál. Ezek az adatok teszik majdnem teljessé ismereteinket egy magyarországi város, XVIII. századi Besztercebánya jezsuita iskolai színjátszásáról.

ISTVÁN KILIÁN

Religiöse und profane thettralische Veranstaltungen in der Schule der Jesuiten zu Besztercebánya (1648–1773)

Die Abhandlung beschäftigt sich mit den religiösen und profanen theatralischen Veranstaltungen der im Jahre 1648 in Besztercebánya begründeten Schule der Jesuiten. Nebst den bisher bekannten Quellen benutzte der Verfasser das im römisch-katholischen Pfarrhaus zu Besztercebánya befindlichen Diarium (*Diarium Societatis Jesu Neosolensis ab anno 1760*), welches tägliche Aufzeichnungen enthält. Demgemäss, seit 1649 meldeten sich die Jesuiten mit den Stücken, die sich mit den Festtagen des Kirchenjahres verknüpfen. Seit dieser Zeit bis 1771 war das Schauspiel in der Jesuitenschule ununterbrochen. Aus Mangel an einer ständigen Bühne bereiteten sie ihre Bühnen in den verschiedenen Punkten der Stadt. Die Quellen sagen wenig von den Dekorationen und von den Masken. Auch die Bethlehemspiele wurden ein Teil der Liturgie, ebenso wie die Prozession zu Fronleichnam und die häufigen Flagellantenprozessionen. Nebst den Bühnenvorstellungen waren auch andere, profane theatralische Vorstellungen in der Jesuitenschule, z. B. die *Recreatio* am Gregor-Tag. Auch die theatralischen Akademien wirkten bis zur Auflösung des Ordens, obwohl sie am wenigsten bühnenmässig waren, ebenso wie die Deklamationen. Das Besztercebányaer Diarium bietet auch in Hinsicht der Hauptproben viele neue Angaben. Die 294 Angaben, die aus Umfangsgründen hier nicht veröffentlicht werden können, ergänzen zum Teil die Angaben von Géza Staud, anderseits informieren sie über zahlreichen, ganz neuen, bisher unbekannten Vorstellungen, und vervollständigen unsere frühere Kenntnisse über die Schauspielkunst der Besztercebányaer Jesuitenschule.

KÖZLEMÉNYEK

Pázmány Péter „*Vindiciae ecclesiasticae*” (1620) című vitairatának két kiadásváltozata.

Pázmány vitairatának első, mindmáig egyetlen önálló kiadásából az utóbbi néhány évben két példány is felbukkant az antikvár piacon. Az egyiket Münchenben árverezték el,¹ a másikat cégünk, a Borda Antikvárium kínálta eladásra². Mindkét példányban a cím fametszetű címlapkeretben volt. A könyv leírásakor meglepődve tapasztaltuk,³ hogy a Fraknoi monográfiában⁴ és a Pázmány összkiadásban⁵ közölt faksimile még csak nem is hasonlít a kezünkben tartott példány címlapjához. Az Egyetemi Könyvtár példányáról⁶ készített faksimile ugyanis rézmetszet, melyen nem evangelisták és egyéb motívumok, hanem virágok keretezik a címet. Bár már legalább száz éve⁷ ismert az említett kézikönyvekben megjelent virágmotívumos címlap, nemkülönben a fametszetű változat is, mégsem írt erről senki egy sort sem. A Régi Magyar Könyvtárhoz megjelent pótlások második kötete⁸ pontatlanul ugyan,⁹ de végre regisztrálta a virágmotívumos címlappal megjelent változatot. Miután az Egyetemi Könyvtár az egyetlen, ahol együtt található a két ismert variáns, fölkerestem a jeles bibliotékát. Az eredményről az alábbiakban számolok be.

Pázmány Péter *Vindiciae ecclesiasticae* című vitairata a külföldi megrendeléseket is teljesítő bécsi nyomdászok egyike, Wolfgang Schump udvari nyomdász műhelyében 1620-ban negyedréti formátumban, hét füzet (= iv) terjedelemben (A⁴–G⁴) jelent meg. A kiadvány szerzői ajánlása 1620. december 26-án kelt Bécsben.¹⁰ A *Vindiciae ecclesiasticae* előtörténetéhez tartozik, hogy kéziratát Pázmány menekültként Bécsben írta. Bethlen Gábor 1619 augusztusában indított hadjárata és a szeptember 7-én Kassán megölt katolikus vértanúk híre arra ösztönözte az érseket, hogy a jezsuitáknak biztos menedék keresését javasolja, maga pedig Bécsbe utazzék. A vitairat elkészítését a Bethlen Gábortól 1620. május 31-re Besztercebányára meghirdetett országgyűlés hatá-

¹ Hartung & Hartung. 82. árverés, 1995 november, 1373. tétel.

² Borda Antikvárium. 22. ajánlójegyzék. Bp. 1997. 7870. tétel.

³ Feleségemmel, Glória asszonnyal együtt dolgozunk, ezért a többes szám.

⁴ FRAKNOI Vilmos: *Pázmány Péter. 1570–1637.* (Magyar Történeti Életrajzok [2. évf. 2.]). Bp. 1886. 126–130., a címlap hasonmása: 129.

⁵ PÁZMÁNY Péter: *Petri Cardinalis Pázmány [...] Opera Omnia.* Edita per Senatum Academicum Regiae Scientiarum Universitatis Budapestinensis. Series Latina. Tom. VI. Budapestini 1904. 521–565., a címlap hasonmása: 521. előtt táblán.

⁶ Budapest, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár (= BEK K) RMK III. 243:2.

⁷ Valójában már több mint kétszáz éve megtalálható a könyv az Egyetemi Könyvtárban.

⁸ *Régi Magyar Könyvtár* III-ik kötet. Pótlások, kiegészítések, javítások. 2. füzet. Bp. 1991. 6087. sz. (= RMK III. Pótlások 6087.)

⁹ Nem címlapváltozat, nem egy példány található az Egyetemi Könyvtárban, nem 48, hanem 56 lap.

¹⁰ MAYER, Anton: *Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482–1882.* Bd. I. 1482–1682. Wien, 1883. 196–200.

rozatai váltották ki. A védekező irat – többek között – vitatja a katolikus egyház, a jezsuita rend és Pázmány személye ellen hozott törvények jogosságát, valamint tiltakozik II. Ferdinánd trónfosztása és az új király, Bethlen Gábor megválasztása (1620. augusztus 25.) ellen. Az irat hangvétele Pázmány hasonló tárgyú munkáira emlékeztet, érvelése erőteljes és átgondolt, hangvétele határozott és nyugodt. A személye ellen irányuló XXIV. törvénycikk cáfolatában például egyaránt védelmezi kárhozzátott irodalmi, egyházi és politikai tevékenységét.¹¹

A fenti adatok és az 1620-as év politikai eseménynaptára arra utal, hogy a *Vindiciae ecclesiasticae* 1620. augusztus 25-e után, de december 26-a előtt íródott, s az év vége előtt nem kerülhetett ki a sajtó alól. A fennmaradt példányok tartalma azonos, nyomdai kivitelezésük azonban eltér, így azok két, egymástól jól elkülöníthető változatba sorolhatók. A politikai röpirat műfájában gyakoriak a kiadásváltozatok. Példaként a Bécsben ugyancsak 1620-ban a nyomda megnevezése nélkül megjelent *Edictalis cassatio* című munkát említjük. II. Ferdinánd a két ív terjedelmű nyomtatvánnyal érvénytelenítette a Bethlen Gábortól összehívott pozsonyi és beszercebányai országgyűlés határozatait. Az *Edictalis cassatio* e latin nyelvű kiadásának jelenleg három, jól elkülöníthető változata ismeretes.¹² A *Vindiciae ecclesiasticae* változatainak körültekintő bibliográfiai szétválasztására és ezek értékelésére eddig nem, illetve nem megfelelően került sor. Az eltérő címlapkeretezésnek megfelelően a továbbiakban a két kiadásváltozat jelölésére a virágos, illetve az evangelistás jelzőt használjuk.

A nyomtatvány a XVII. századi magyarországi világi, egyházi és szerzetesrendi könyvtárak jegyzékeiben, valamint katalógusaiban ritkán fordul elő.¹³ A pozsonyi jezsuita kollégium minden valószínűség szerint 1655–1663 között készült katalógusába röviden a „Petrus Pazman Vindiciae Ecclesiasticae in 4to Viennae 1620” formában jegyezték be.¹⁴ A nyomtatvánnyal a legnagyobb magyarországi jezsuita könyvgyűjtemény, a nagyszombati egyetemi könyvtár egykorú katalógusaiban különböző leírások szerepelnek. Az 1690 előtt használt katalógusban a „P” betű alatt a 191. számon a következő olvasható: „Eiusdem Auctoris Vindiciae Ecclesiasticae, in 4. Charta alba, Viennae Austriae 1620”.¹⁵ Az 1690-től használt *Catalogus novus librorumba* némileg meglepő módon a „P” betű alatt az Apologetici szakba a röpirat két kiadását jegyezték be. Elsőként egy 1635-ben megjelent, 1650-ben katalógizált kiadás szerepel („Pazmanni Petri S. I. Cardin. Vindiciae ecclesiae contra Bethlehemum quar. Viennae. 1635. char. rubr. 1650.”), s ezt követi az 1620-ban kinyomtatott, 1632-ben könyvtári állományba vett kiadás („Eiusdem. idem quar. Viennae. 1620. char. al. 1632.”).¹⁶ A fennmaradt példányok között olyan *Vindiciae ecclesiasticae*, amelyek

¹¹ Vö. SZIRMAI Erika: *Pázmány Péter politikai pályája*. Bp. 1912. 13–16. (Történeti Értekezések I.); FRANKÓI (FRANKL) Vilmos: *Pázmány Péter és kora*. I. (1570–1621). Pest, 1868. 555–565.; BIRÓ Vencel: *Bethlen viszonya Pázmánnyal*. = Erdélyi Múzeum (31.) [9.] 1914. 181–194.

¹² *Sacratissimae Caesareae, ac Germaniae, Hungariae, Bohemiae, etc. Regiae Majestatis Edictalis Cassatio Iniquae praetensa, et ipso Iure nullae Electionis, Gabrielis Bethlen, in Regno Hungariae*. Viennae, Austriae, 1620. Ny. n. – SZABÓ Károly–HELLEBRANT Árpád: *Régi Magyar Könyvtár*. III-dik kötet. Első rész. 1–2547. sz. (1480–1670). Bp. 1896. 1285., 1286. sz. (= RMK III. 1285. 1286.); RMK III. *Pótlások*, i. m. (8. jegyzet) 6086.

¹³ L. az „Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Szerk. KESERŰ Bálint.” című sorozat megfelelő köteteit. (= Adattár)

¹⁴ *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*. I. Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár. Szerk. MONOK István–VARGA András. (Adattár, i. m. (13. jegyzet) 17/1.) Szeged, 1990. *Catalogus Librorum Collegij Posoniensis Societatis Iesu* [1655–1663]. 179.

¹⁵ *Catalogus Collegij Tynaviensis soc. Iesu Saec. XVII. BEK K J I. 539.*

¹⁶ *Catalogus novus librorum Collegij Tynaviensis Societatis Iesu, conscriptus Anno Domini 1690. BEK K J2. Tomus 2. 239.*

1635-ben került ki a sajtó alól, nem ismert. A kiadás valószínűsítése további kutatást igényelne, ezzel itt a továbbiakban nem foglalkozunk.

A fennmaradt példányok közül a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött három *Vindiciae ecclesiasticae* egyikének a kéziratos bejegyzései sem utalnak a már részletezett katalógusadatokra. A tulajdonosi bejegyzések tanúsága szerint ezek közül egyet őriztek a XVII. században Nagyszombatban: a címlap és ajánlás nélküli, már egykorúan csonka példány első számozott lapjának (B1/a) felső részén a jelzett őrzőhely a nagyszombati jezsuita nyomda könyvtára: „Catalogo Bibliothecae Typographiae Collegij S. J. Tyrnaviensis inscriptus sub Lit. E. n. 6. 1680”.¹⁷ Mindez arra utal, hogy a nyomtatványból egykorúan még a magyarországi jezsuita rendházak könyvtárai is viszonylag kevés példány kerülhetett be.

A Régi Magyar Könyvtár 1896-ban megjelent harmadik kötetében (továbbiakban: RMK III) a *Vindiciae ecclesiasticae* az 1287. számon található. Jóllehet itt a leírás nem utal változatra, megállapítható, hogy a felvétel alapja egy evangelistás változat volt.¹⁸ Az RMK III leírás végén jelzett példányok ellenőrzése felhívta a figyelmet arra, hogy köztük a bibliográfiai tétel készítésekor mindkét változatot meg lehetett találni. Így például a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött három példány közül kettő, két virágos változat már a múlt században is a gyűjteményhez tartozott: az egyik – mint arra utaltunk már – a nagyszombati egyetemi nyomda könyvtárából származik, a másik a „P. Steph. Kaprinai Viennae” bejegyzést őrzi. (A harmadik egyetemi könyvtári példányt, mely egy evangelistás változat, a könyvtár 1912-ben vásárolta.)¹⁹ Az RMK III Pótlások sorozatának második füzeté (a továbbiakban: RMK III Pótlások 2.) a 6087. számon tévesen ugyan, de végre regisztrálta a virágos változatot.²⁰

A *Vindiciae ecclesiasticae* bibliográfiailag jól elkülönülő két változatára az RMK III (1896) és az RMK III Pótlások 2. (1991) megjelenése közötti időben szakirodalmi megjegyzések is felhívták a figyelmet. Így például Pázmány Péter összes műveinek szövegkiadásában a latin nyelvű sorozat hatodik kötetében a röpiratot sajtó alá rendező Kiss János az egyik egyetemi könyvtári, egykor Kaprinai István tulajdonában levő virágos változat címlapjáról közölt reprodukciót, s mint azt megállapítottuk, az irat szövegét e változat alapján tette közzé. Holl Béla a Ferenczffy monográfiában szintén utalt a *Vindiciae ecclesiasticae* virágos változatára, s ezt tévesen a bécsi Gelbhaar nyomda egyik termékének tartotta.²¹

A két változat pontosságra törekvő szétválasztására először 1997-ben a Borda Antikvárium 22. számú ajánlójegyzékében történt kísérlet (7870. szám).²²

¹⁷ A Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárában őrzött példányok: BEK K RMK III. 243:1 (evangelistás), BEK K RMK III. 243:2 (virágos), BEK K RMK III. 243:3 (virágos, címlap és ajánlás nélküli csonka példány).

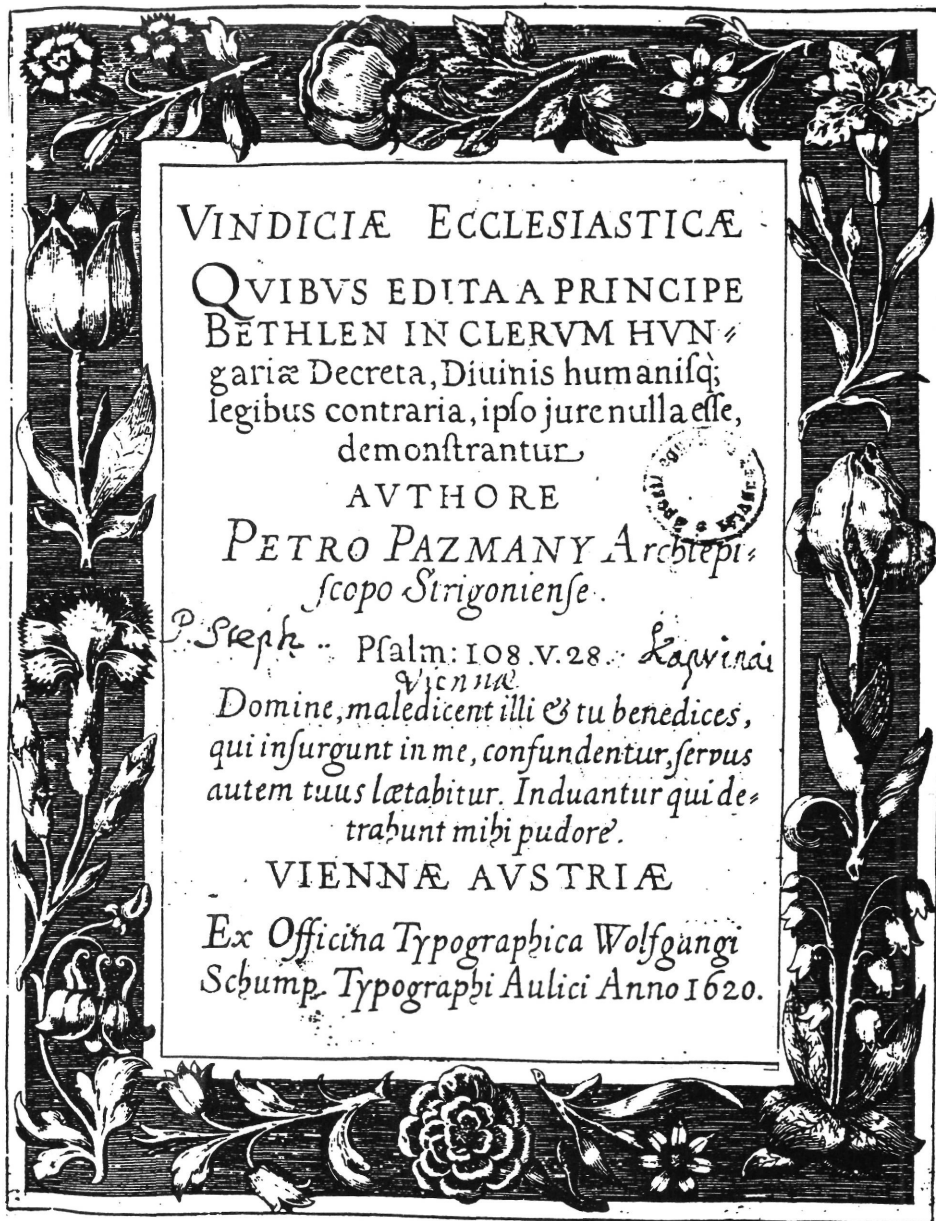
¹⁸ Ezt bizonyítja az írásjelek, a kis- és nagy betűk, valamint a rövidítések használatának e változatra jellemző betűhív közlése.

¹⁹ Vö. RMK III, i. m. (12. jegyzet) 1287.; Az 1912-ben vásárolt evangelistás példány tulajdonosi bejegyzése a címlapon „Capituli Agriensis 1744.”, gyarapodási naplószáma 339/1912.

²⁰ A cím nem tükrözi a változat központozását, kis- és nagy betűit, nem utal a feloldott rövidítésekre, s a terjedelemjelzés is hibás („A⁴–G⁴ = 48 l.”). A megjegyzésben „címlapváltozat” olvasható, egyúttal a meglevő két egyetemi könyvtári példány helyett csak egy szerepel. RMK III. Pótlások, i. m. (8. jegyzet) 6087.

²¹ PÁZMÁNY: i. m. (5. jegyzet) 521–565., a címlap hasonmása az 521. előtti táblán.; HOLL Béla: *Ferenczffy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a XVII. században*. Bp. 1980. 165.; L. még, FRANKÓI: i. m. (4. jegyzet) 126–130., a címlap hasonmása: 129.

²² Itt első kiadásként „A” változat jelzéssel az RMK III 1287. számú evangelistás variáns, „B” változatként pedig az RMK III Pótlások 2-ben közölt (RMK III 6087) virágos változat került leírásra. *Borda Antikvárium. 22. Ajánlójegyzék*. Bp. 1997. 7870. tétel.

1. Pázmány, Petrus: *Vindiciae ecclesiasticae* Viennae 1620.
 címlap, virágos változat

A *Vindiciae ecclesiasticae* fennmaradt példányaiban a legszembetűnőbb a címlapok eltérése. A virágos változatban a címet rézmetszetes, az evangelistásban fametszetekből összeállított keretben helyezték el. A vékony kettős vonallal határolt, szignálás nélküli rézmetszetes keretet finom rajzú vágott virágok és egy tö gyöngyvirág díszíti. (1. kép) Vallási motívumkincsével különbözik ettől a fametszetes címlapkeret: itt a négy sarokban a négy evangélista szimbóluma, alul és fölül középben a szentháromság, illetve az apokaliptikus bárány, a két függőleges oldalon pedig egy-egy szőlővel befutott stilizált oszlop tetején a fiait vérével tápláló pelikán, illetve a tűzben elégő fönix látható. (2. kép) Míg a rézmetszetes keret szélessége mind a négy oldalon közel azonos (20 mm), a fametszetes keretén az eltérő méretű fadüccok összeillesztése következtében változó: a két függőleges oldalon 20–20 mm, a vízszintes oldalon alul 36, fölül 25 mm. A keretben elhelyezett címlapszöveg tördelése a két utolsó sor kivételével (virágos: „Ex Officina Typographica Wolfgangi / Schump. Typographi Aulici Anno 1620.” – evangelistás: „Ex Officina Typographica Wolfgangi Schump, / Typographi Aulici. Anno 1620.”) azonos, a központosítás, a rövidítések, az „u” és „v” betűk használata azonban eltér egymástól. A két címlapszöveg eltérő technikával készült: a fametszetes keretbe helyezett szöveget szedték, a rézmetszetes keretbe illeszkedőt viszont rézbe metsztették; utóbbira a lemezszél jól látható lenyomata utal. Így mindkét esetben az egész címlapot egy nyomdai munkafolyamatban állíthatták elő. A megoldások közül a tiszta, finom vonalú, rézmetszetes változat az igényesebb. A címlapok hátoldalán a fametszetes nyomdadíszekből össze-szerkesztett fejléc és a szövegrész kivitelezése teljesen azonos.

A címlapokon kívül (A₁/a) az azonos terjedelmű (A⁴–G⁴ = [8] 48 lap) két változat hét füzeté közül háromnak (B, C, D = 1–24. számozott lap) eltér a szedése. Szó sincs tehát címlapváltozatról, sőt kevés választ el attól, hogy két kiadásról beszéljünk. A különböző szedésű íveken a laponkénti szövegrészek azonosak, s a szedő arra is törekedett – bár ezt következetesen nem tudta megvalósítani –, hogy a soronkénti szövegegységek megegyezzenek. A fentiek következtében a két változat összesen huszonöt eltérő és harmincegy azonos lapot tartalmaz. A különbség mértéke jelentős, 45%, de mivel nem éri el az 50%-ot, nem két kiadásról, csak a kiadás két változatáról szólhatunk.

Ha megvizsgáljuk az eltérő szedésű füzeteket (= íveket), a díszítés és a szöveganyag sajátosságai a következők. A díszítés egységesnek tekinthető a virágos változatban, mivel a B füzet első lapjának (= 1. számozott lap) fejlécéről egy motívum, a makk, újra feltűnik a nyomtatvány utolsó lapjának alján (G4/b = 48. lap), s ez a fejléc harmonizál a címlap hátoldalán elhelyezett fejléccel (A1/b). Az evangelistás változatban a B füzet elején a fejléc egyszerűbb, egyetlen nyomdai díszítő elem variált összeillesztéséből állították elő. A szöveg szedésének jellegzetességei szintén a virágos változatnál utalnak a nyomtatvány teljes szöveganyagának egységes kivitelezésére. Ebben a változatban például a címek, a címnek és idézetnek minősülő folyamatos szövegrészek kivételével Magyarországot végig „Vngaria”, Bethlen Gábor nevét pedig „Betlen” alakban szedték. Az evangelistás változat B, C, D füzetében viszont következetesen egy másik alak, a „Hungaria”, illetve a „Bethlen” szerepel. Az eltérő szedésű ívek összevetésekor a legszembetűnőbb az írásjelek, a rövidítések, a kis- és nagybetűk, valamint egyes betűk és betűcsoportok eltérő használata. Így például míg a virágos változatba a B1/a lapra (= 1. számozott lap) a „Iure”, „Iura”, „Priuilegia”, „dignitatum” alakok kerültek, az evangelistásban az eltérő írásképpű „Jure”, „Jura”, „Privilegia”, „Dignitatum” található. A második számozott lapon (B1/b) a virágos változatban az „Aequidem”, az evangelistásban az „Equidem” olvasható, a harmadik számozott lapon (B2/a) pedig a virágosban a „gravique”, az evangelistásban a rövidített „graviq” alakra figyelhetünk fel. A hasonló példák a két változatban laponként tovább bővíthetők.

Mint már említettük, a B, C, D új írászedésénél törekedtek az egy lapra és egy sorba kerülő szövegek megfeleltetésére. Ez az utóbbi elképzelés a feltételezhetően gyors munka és az eltérő

2. Pázmány, Petrus: Vindiciae ecclesiasticae Viennae 1620.
 címlap, evangelistás változat

CAPITULUM SECVNDVM

115

Hæc ego Statuta dum legerem, facile animaduerti, non tam verbis, quàm re, & facto, exprobrari nobis, errorem nostrum; & quæ à Catholicis pridem fieri oportuerant, non sine tacitæ reprehensionis acriore morsu, exemplo commonstrari; quin & in futurum quid opus sit facto edoceri. *Filia Babylonis misera, beatus qui retribuet tibi, retributione quâ retribuisti nobis.* Nec Evangelici succensere poterunt, si quis Euangelium secutus, eadē mensura, quâ mensi sunt alijs, remetiatur illis; si mensuram plenam, & confertam, & coagitatā, & superfluentē, dederit in sinum ipsorum. Sanè Propheticum illud, tam Ecclesiasticus ordo, quàm cæteri indignissimè tractati, audire sibi videntur. *Noctes peribunt qui te vexauerunt, & qui gratulati sunt in tua ruina, punientur. Sicut enim gaudi sunt in tua ruina; & letata est in casu tuo; sic contristabitur in sua desolatione. Et amputabitur exultatio multitudinis eius, & gaudium eius erit in luctum.*

Psal. 136.

v. 8.

Baruch

4. v. 31.

34.

Sed Deo ista committo. Illud magnoperè notandum moneo. Et Viennensis pacificationis Articulos, & Matthiæ II. Decreta & Condiciones regnandi modernæ Cæsareæ Regiæque Majestatis, quarum supra meminimus, in punctis, haud sanè paucis aut minutis, Bonorum Ecclesiasticorum ademptione, Episcopatum euerfione, tot immerentium illegitima damnatione, conuelli ac prorsus violari. Ex quo illud consequens est, & fideiussionem Prouinciarum antea recensitam, penitus liberatam; & confederationem Posonij ac Aeuanscij inirā omnino rescissam: & regnandi Condiciones quas memorauimus euerfas esse, eo quod his omnibus repugnantia sint Nouizolij constituta; qui autem pactis non stetit, frustrā ab alijs conuentorum constantiam requirere, notius est.

quàm vt longiori probatione ostendi
debeat.

CAPITULUM

CAPUT SECUNDUM.

15

Hæc ego Statuta dum legerem, facile animadverti, non tam verbis, quàm re, & factis, exprobrari nobis errorem nostrum; & quæ à Catholicis pridem fieri oportuerant, non sine tacitæ reprehensionis acriore morfu, exemplo commonstrari; quin & in futurum quid opus sit factis, edoceri. *Filia Babylonis misera, beatus qui retribuet tibi retributionem, quam retribuisti nobis.* Nec Evangelici succensere poterunt, si quis Evangelium secutus, eadem mensura, quâ mensi sunt aliis, remetiatur illis, si mensuram plenam, & confertam, & coagitatam, & superfluentem, dede- rit in linum ipsorum. Sanè Propheticum illud, tam Ecclesiasticus ordo, quàm ceteri indignissimè tractati, audire sibi videntur: *Nocentes peribunt qui te vexaverunt; & qui grati lati sunt in tuâ ruinâ, punientur. Sicut enim gavisus sunt in tuâ ruinâ, & latata est in casu tuo, sic contristabitur in sua desolatione. Et amputabitur exultatio multitudinis ejus, & gaudium ejus erit in luctum.*

Psal. 136.

v. 8.

Baruch

4. v. 3 l.

34.

Sed Deo ista committo. Illud magnoperè notandum moneo: Et Viennensis Pacificationis Articulos, & Matthiæ II. Decreta, & Conditiones regnandi modernæ Cæsareæ Regiæque Majestatis, quarum suprà meminimus, in punctis, haud sanè paucis aut minutis, Bonorum Ecclesiasticorum ademptione, Episcopatum ever- sione, tot inimmerentium illegitimâ damnatione, convelli, ac prorsus violari. Ex quo illud consequens est, & fidejussionem Provinciarum antea recensitam, penitus eliberatam; & Confoederationem Posonii, ac Ævansicii initam, omnino rescissam: & regnandi Conditiones, quas memoravimus, ever- sas esse; eò quòd his omnibus repugnantia sint Novissolii constituta. Qui autem pactis non stetit, frustra ab aliis conventorum constantiam requirere, notius est, quàm ut longiori probatione ostendi debeat.

CAPUT

33

írásképi szedés következtében többször nem valósult meg. Így például a 15. lapon (= C4/a) ez az oka annak, hogy a sorok száma is eltér (virágos: 32 sor, evangelistás: 33 sor, s itt az utolsó sort követően elmaradt a három csillag). (3–4. kép)

Feltűnő az is, hogy az evangelistás változatban gyakrabban találunk sajtóhibákat (például „contemtionem” a „contemptionem” helyett a 2. számozott lapon, illetve „Vennensis” a „Vinnensis” helyett a 13. számozott lapon), amik szintén a gyorsan végzett munkát jelzik. A két nyomtatványban a 24. számozott lapra eltérő bibliai hivatkozás került: a virágos változatban a lap szélén az „Actor. 26 v. 25. 16”, az evangelistásban az „Actor. 26 v. 25. 26” szerepel. Utóbbit az egyetemi könyvtári példányban egykorúan kézzel a helyes „Act. 25. v. 16”-ra javították. A felsorolt megfigyelések szükségessé tették, hogy az eltéréseket ne csupán egymással, hanem Pázmány Péter korrigálási technikájával is összevegyessük.²³ A részletes vizsgálat ellenére egyik változatban sem tudtuk felismerni Pázmány szövegjavítási elveit. A hibásnak vagy romlottnak tűnő szöveg-egységek mindkét változatban sietősen végzett nyomdai munkákra vezethetők vissza. Ezt bizonyítja az is, hogy a kézirat szövegéből mindkét változathoz kimaradt egy kifejezés, az „etsi” (47. számozott lapon = G4/a), amit a *Vindiciae ecclesiasticae* szövegkiadásán kívül több példányban is kézzel pótoltak.²⁴

A vizsgálat végére érve felmerül a kérdés, a két változat közül melyik készülhetett korábban, s vajon miért került ki a sajtó alól egy újabb változat. Úgy tűnik, hogy a korábban készült alapkiadás a rézmetszetes címlapú, egységes díszítésű, szövegében végig hasonló szedési jellegzetességeket hordozó virágos változat. Az evangelistás változat más megoldású, de a virágoshoz hasonló szerkezetű címlapja, valamint a különbségek a B, C, D ív szövegének kivitelezésében arra utalnak, hogy a virágos változathoz az utánnomás megvalósításához ezek a részek már nem álltak rendelkezésre. A hiányzó füzeteket úgy szedték újra, hogy törekedtek a korábbi változat megfelelő részleteinek reprodukálására. Ezt természetesen szükségessé is tette az E ívtől rendelkezésre álló korábbi szedés. Talányos, miért nem lehetett reprodukálni a korábbi címlapot. A virágos változat rézmetszésű címlapkerete, melyhez hasonlót egykorúan és közel egykorúan Bécsben a többi nyomdász Wolfgang Schumpnál gyakrabban használt, évtizedek múlva, szinte érintetlen minőségben rendelkezésre állt. (5. kép) Ezt a keretet a nyomdafelszereléssel együtt Schump halála után özvegye eladhatta Gregor Gelbhaarnak,²⁵ s a lemez minden valószínűség szerint tőle került Ferenczy Lőrinczhez, aki címlapkeretként újra felhasználta Berger Illés *Symbolum Sacrum* című munkájának kinyomtatásakor (1637: a címlapon, 1638: a nyomtatvány végén).²⁶ Lehetséges, hogy a *Vindiciae ecclesiasticae* újranyomtatásakor az ebbe a keretbe illeszkedő, metszett címlapszöveget tartalmazó rézlap nem állt rendelkezésre. Így egy másik, egyszerűbb elemekből (fadúcok, szedett szöveg) gyorsan megszerkeszthető címlapot nyomtattak. Mindez jól tükrözi, hogy egyrészt az alapkiadás és a változat nyomdai előállítás között kevés idő telt el. Másrészt a minden bizonnyal alacsony példányszámban előállított virágos kiadás után egy újabb, nagyobb példányszámú újranyomás vált szükségessé. Ezt bizonyítja a röpirat fennmaradt példányainak változatontól való gyakorisága is.²⁷

²³ BÜKY Béla: *Hogyan korrigált Pázmány Péter?* Bp. 1962. 1–11. (Különlenyomat a Magyar Nyelv 1962. évi 3. számából.)

²⁴ PÁZMÁNY: *i. m.* (5. jegyzet) 564.; BEK K RMK III. 243:2.; BEK K RMK III. 243:3.

²⁵ MAYER: *i. m.* (10. jegyzet) 196–201.

²⁶ HOLL: *i. m.*, (21. jegyzet) 62., 164., 170., 202–203.; vö. még, RMK III. 1518 és RMK II. 515.

²⁷ Míg az utóbbi évtizedekben az evangelistás kiadásváltozat több példánya is felbukkant az antikvár piacon, addig a virágos változat fellelhetetlenül ritka, a kereskedelem tudomásom szerint sem itthon, sem külföldön nem fordult elő.

5. Berger, Elias: Symbolum Sacrum et Augustum. (Viennae) 1637. címlap

A különböző kiadásváltozatok leírása a magyar könyvészeti irodalom egyik nagy adóssága, ami lehetetlenné teszi a magas színvonalú antikvár könyvkereskedelmet és a könyvgyűjtést egyaránt. De kihat a könyvtári munka színvonalára is. Magam több másodlatbélyegzővel ellátott regisztrálatlan variánst láttam már (pl. Gvadányi, Bod Péter, Kazinczy stb.), amit azért cserélt vagy adott el az illető könyvtár, mert a katalóguscédula alapján főlép példánynak hitt azonos címmel és kollációval megjelent könyveket, és persze hasonlítani is elfelejtett. Szégyen, hogy például Petőfi Nemzeti Dalának számos változatáról semmiféle irodalom sem áll rendelkezésre, a leírások feltételezésekre kell hagyatkozni és azt vizslatni, hogy megvan-e a Nemzeti Könyvtárban. A kiadásváltozatok regisztrálása teszi lehetővé az antikváriusok számára, hogy a könyv ritkaságát árakban is kifejezzék. Esetünkben például az előbb megjelent, virágos címlapkeretes „A” kiadásváltozat mai értéke kb. 200 ezer forint, de a „B” változat ennek kb. csak a harmada. A világpiacon sokkal nagyobb árkülönbségek is vannak, de ott hasonlíthatatlanul jobb a bibliográfiai háttér. Remélem, hogy ezt a lemaradást az RMNy kötetek megjelenésénél gyorsabb tempóban tudjuk majd pótolni, mert csak világszínvonalú könyvészeti háttérrel lehet világszínvonalú antikváriumot csinálni, és igényes gyűjtőkkel diskurálni közös rögeszméinkről, a régi könyvekről.

BORDA LAJOS

Új hungarikumok a wolffenbütteli Herzog August Könyvtárban. (II.) A *Magyar Könyvszemle* hasábjain 1996-ban számoltunk be utoljára a nemzetközi híró wolffenbütteli Herzog August Bibliothek 17. századi gyűjteményének magyar vonatkozású gyarapodásairól.¹ 1999 nyarán a Wolfenbüttelben rendezett magyar programsorozat és kiállítás kapcsán ismét betekinthettünk az újonnan vásárolt könyvek egy részébe és ismereteinket ezúttal is kiegészíthetjük néhány új kiadvány regisztrálásával. Előljáróban le kell szögeznünk, hogy a *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts* (VD 17) nyilvántartása és a wolffenbütteli könyvtár katalógusa számítógépen is elérhető, a komputerizált feldolgozás azonban mégsem pótolja a könyvek kézbevételeből származó információkat, így a legalaposabb gépesített feltárás mellett is nagy szerepe van a véletlennek. A véletlen szerencse adta a kezünkbe azt a kolligátumkötetet, amelyben a címléírásban nem regisztrált magyar nyelvű verset találtunk. A kiadvány III. Frigyes brandenburgi választófejedelem² születésnapjára készült és a frankfurti Coepselius nyomdában nyomtatták. A magyar vers szerzőiről a nyomtatványból név szerint nem tudható meg semmi, csupán annyi, hogy az Odera melletti Frankfurtban tanuló diákok szerény teljesítményéről van szó, a gyakran értelmetlen szavakat eredményező nyomtatás egyértelműen bizonyítja, hogy a német nyomdász nehezen olvashatta el a magyar kéziratot. A kiadvány címlapon megnevezett szerzőjéről, Paul Volckmannról a német életrajzi lexikonokban nincs adat, a VD17 nyilvántartásában egyáltalán nem szerepel. A görög nyelvű címléírást a wolffenbütteli könyvtári katalógus átírásában közöljük:

Ek ton dodeka glossai ten Polygethea kai megaloprepea Tu Episthenus Te kai
Euthronu Archaipesiasu Brandenburgiku Phredereichu Tritu, Domnu Emon kai
Pateros Epiu Te kai Laossou... / Paulus Volckmannus. ... Francofurti ad Viadrum,

¹ N.S.K.: *Új hungarikumok Wolfenbüttelben.* = MKsz 1996. 89–93.

² III. Frigyes brandenburgi herceg, később I. Frigyes néven porosz király (1657–1713) rendkívül jelentős tudomány- és művészetpártoló tevékenysége.

Literis excudebat Johannes Coepselius, Acad. Typogr. 1694. 2° [2] Bl. Jelzete: HAB Xb 4° 389(9)

A kiadvány görög és T. K. szignójú szerb vers mellett a 2 lap rectóján a következő magyar köszöntőt tartalmazza:

Kedumutátas, // Mellyet, // az // Kegyelmes és Méltóságos Fejdelemnek // azaz, // FRIDERICUS III. // BRANDENBURGUS ELECTORNAK, // leg-örvöndötessebb születet napjan (melly sz: // Jacob Havanak első nap M.DC.XCIV. // FRIDERICUS névő Eskola FRANCOFURTOMBAN // az Odera vész mellet) fundalaskor alazatos-san // offeralták // az // Ottválo Academiában // Tanuló Magyarok. //

Pirös hájnal fénye tűndeklő napszénye,
Kiterjesztet Egek tiszta keréksége.
Mitsoda örömmel fénlesz most Kedvünkre,
Es mitsoda tüzet görjesz most szívünkre.
Minap Franczianak nagy szemtelen nyelve,
Az Haidelberganak ikességét véve.³
Imi banainkat szomóru ruhankat,
Gondolattal terhett elménk folyassunkát
Adattik lerazni s-vidam szível napjat
Szentelni nagy Urnak s-feltamad tsilagjat.
Az nap nagy kegyelmet mutatot ennékünk
Örömmel szentelvén maga napjat vellunk.
Mondom lött kegyelem fundalt Eskolanak
It Francofurtomban s-lakózo Musaknak.
Ma az Ecclesia hirdet uy örömet,
Mellyet régen vartunk, tész erülégettett.
Az fényes Egekbül Phoebus tisztelettet,
Az Kegyelmes Urunk jelent ditsirettet.
Arany gyapju hellet hozzot üdvessebbet
Annak nagy voltaja mellyet ki terjeztet.
Adnak bizonsagot lakozo Halaban⁴
Musak, adnak mondom az Francofurtomban.
Valóba kegyelem kegyelemnél nagyobb,
De hogy Ecclesiat adaugeasz még jobb.
Mostan tehat jüjen Apollo Leanyaval
Parnassus Hegyenek szép Coronajaval.
Néked ez adattik mi kegyelmes Urunk
Vettkez szível túlünk még többeket addünk.
Az jó indulatu erkölcsü magzatok,
Kiknek szerelmeket nyelvel nem mondhattok
Nagy örömet hoznak szüleinek azok,
De Te ditséretit mindenés túsnaok.

Ezen te napodnak emlekezetére,
Mizzel folyo forrast araztanak végre:
Elen, minden gonosz tüle tavul légyen,
Esztendeje szama bikességbe mennyen.

³ A vers Heidelberg 1693-as francia lerombolására utal.

⁴ A hallei egyetem 1694-es megalapítása III. (I.) Frigyes nevéhez fűződik.

Mind az zöld palma véle egyut fénylen,
 Az egész Marchia⁵ enni jokat erjen.
 Erjen, egész Vilag valogasson személt
 Az kit Francofurtom uy Eskola ígért.

Az új RMNy tételt jelentő magyar nyelvű szöveg szerzőjének azonosításához természetesen megnéztük az 1594-ben Oderafrankfurtban tanuló diákok névsorát,⁶ de csak annyit állapíthattunk meg, hogy abban az időben ott járt a későbbi kolozsvári orvos és naplóiőr, Vizaknai Bereck György⁷, Gidófalvi Péter⁸ és a zsolnai Koczy Sámuel is.

Ugyancsak hungarus szerzők, de latin és német nyelven írt verseit tartalmazza az a nyomtatvány, amely feltehetően Altenburgban jelent meg 1685-ben:

Misericordiae Et Bonitas Divinae Abbyssus. Das ist: Die unergründliche Tieffe Göttlicher Güte und Barmhertzigkeit: Welche In einer einfältigen und kurtzen Revocations-Predigt ... vor Augen gestellet, Johannes Bella, Nobil. Hungar. bißhero ... in Nieder-Ungarn, Ordinis S. Pauli Primi Eremitae ...; Am Tage seiner Erleuchtung und öffentlichen Bekehrung, im Jahr Christi 1685. den 12. Julii. Gedruckt bey Gottfried Richtern, F. S. Hoff-Buchd. 4° [4] lev., 32 l., [2] lev. Jelzete: HAB Xb 3935

Bella János 1659-ben II. Rákóczi Györgyhez csatlakozott, a váradi csatavesztés után lett szerzetes és a marienthali kolostorban procurator. 22 évi rendházi élet után megszökött és áttért az evangélikus vallásra, a kötet megtérésének történetét tartalmazza.⁹ A Frigyes szász hercegnek ajánlott kiadványban olvasható még Georgius Leidelius¹⁰ és Johannes Rosner soproni teológusok latin illetve német üdvözlő verse.

Több publicisztikai jellegű nyomtatványt tartalmaz a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek Xb 5672 jelzetű kiadványa. A kolligátumok közül csak azokat soroljuk fel, amelyek magyar vonatkozásuk miatt érdekesek. Az 1683–1684-es történeti eseményekről két – eddig még a VD17-ben sem regisztrált – tudósítás is beszámol:

Neu-Ankommender Kriegs-Currier, Nachricht gebende Von dem Türckischen Kriegswesen in Ungarn, was nemlich, Nach glücklichem Entsatz Der Kaiserl. Residentz-Stadt Wien, die Christlichen Waffen weiter sieghafftig verrichtet... Breslau, Jonisch, (1683). 4° [16] lev. Jelzete: HAB Xb 5672.10

⁵ Brandenburg korábbi neve Mark Brandenburg.

⁶ ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi ifjak az Odera melletti frankfurti egyetemen.* = Protestáns Szemle 1889. 178–202.; KANYARÓ Ferenc: *A frankfurti egyetem hallgatói Erdélyből.* = Keresztény Magvető 1895. 289–290.

⁷ Vö. *Vizaknai Briccius György naplója.* In: *Történeti emlékek a magyar nép községi és magán életéből.* (Kiad. SZABÓ Károly és SZILÁGYI Sándor.) Pest 1860. II. 104–05.

⁸ Herepei János több Gidófalvi Péter adatait különbözteti meg, egyikük szerepel Vizaknai Bereck naplójában mint frankfurti diák. Vö: HEREPEI János: *Gidófalva deákos végzettségű fiai a XVII. században.* In: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez.* III. Bp.–Szeged 1971. 275–281.

⁹ Bella János életrajzi adatait csupán ebből a nyomtatványból ismerjük.

¹⁰ Leidelius György mint korábbi lipcei diák egy latin verséről ismert SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* VII. kötetéből (Bp. 1900. coll. 998.), Rosner Jánosról nincs adat, az egy generációval idősebb szintén soproni származású Rosner Mátyás a vallásüldözés idején Frigyes szász választófejedelem altenburgi udvari lelkesze lett. (SZINNYEI J.: *i. m.* XI. coll. 1194–1195.)

Neu-ankommender Kriegs-Currier, Nachricht gebende, Was Herr General Scholtze Mit der Kaiserlichen Armee in Ungarn, Wider die Rebellen außgerichtet Im Monat September. [H.n.] (1684). 4° [2] lev. Jelzete: HAB Xb 5672.22

Ugyancsak ebben az összeállításban található az a kiadvány, amely bár Szabó Károly bibliográfijából ismert, ám csupán egyetlen, a boroszlói Egyetemi Könyvtár példánya alapján (RMK III. 3325), ezért a császári kegyelmet tartalmazó nyomtatvány regisztrálását itt is érdekesnek tartjuk:

Glaubwürdiger Abdruck Deß Kaiserlichen Perdons Und General-Amnistia, So Ihre Römische Kaiserliche Mayt. Als König in Ungarn Allen Ungarischen Rebellen ertheilet. [H. n.] (1684). 4° [4] lev. Jelzete: HAB Xb 5672.16

A gazdag wolfenbütteli könyvtár 17. századi anyagának most ismertetett gyarapodása arra figyelmeztet, hogy a nyomtatott katalógusok tanulmányozása mellett néha időt kell szánni a nagy-könyvtárak régi-újdomságainak hungarika szempontú feltárására és regisztrálására is.

NÉMETH S. KATALIN

Kalendáriumok Nagy Péter Oroszországában. Kovács I. Gábor kalendáriumtörténeti monográfiájának a műfaj születését bemutató fejezete a következőkben foglalja össze a kalendáriumok meghatározó szerepét:

„Abban, hogy a lineáris idő lassan dominánssá vált, hogy az idő kezdett kiegyenesedni, folytonossá válni, általános időrendi skálát adva, s hogy az időészlelés konkrétan tárgyi jellegével szemben az idő szabadon helyettesíthető, szakaszokra tagolható, összemérhető lett, ..., szerepet játszott az egymást követő évekre szóló kalendárium elterjedése.”¹

Az idő múlásának ciklikus felfogását felváltó történelmi időszemlélet mérhetőségének mérőköveit a Julianus- és a Gergely-féle naptár jelölte ki, ehhez tudósok, egyházi személyiségek és uralkodók hosszú sora csatlakozott rendeleteivel, reformjaival az időmérés egységesítésére törekedve.²

Különleges helyet foglal el ebben a sorban a XVIII. század első negyedében Oroszországban uralkodó I. Péter. A cárnak a történelemben jól ismert reformjai közül szinte az első volt,³ amellyel országában – a pravoszláv időszámítást elvetve⁴ – új időszámítást vezetett be. Nemcsak az időnek a világ keletkezésétől számított kezdetét vetette el, helyettesítve ezt a Krisztus születésétől számított kiindulóponttal, hanem a naptári év kezdetét is áthelyezte a korábbi szeptember 1-jéről az Európában már a caesar-i naptárreform óta elfogadott január elsejére. A megújított időszámítás Oroszországban 1700. január elsején vette kezdetét, az Európa legnagyobb részében

¹ KOVÁCS I. Gábor: *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig*. Bp. Akadémiai, 1989. 13.

² HAHN István: *Naptári rendszerek és időszámítás*. Bp. Filum, 1998. 65–70.

³ FONT Márta–KRAUSZ Tamás–NIEDERHAUSER Emil–SZVÁK Gyula: *Oroszország története*. Bp. Maecenas, 1997. 234–235.

⁴ Oroszországban 1699-ben már a „világ teremtetésétől számított 7208. évnél” tartottak. L. NIEDERHAUSER Emil: *I. Péter*. Bp. Akadémiai, 1967. 55–56.

alkalmazott Gergely-naptár és a cár által választott Julianus-naptár közötti 13 napos eltérést ettől az időponttól kezdve több mint kétszáz évig, 1918 januárjáig megőrizve.⁵

1701 és 1725 között⁶ Sz. P. Luppov könyvtörténész statisztikai számításai és kimutatásai szerint⁷ összesen 43 különböző kalendáriumkiadás látott napvilágot Moszkva, Szentpétervár, Kijev és Csernyigov nyomdáiban. Ez a korszak több mint 1850 kiadványféléségének ugyancsak mintegy 2,3 százaléka, de a példányszámokat tekintve (kiadványonként és kiadásonként kb. ezer-ezerkétszáz példány) a kalendáriumok előkelő helyet foglalnak el a korszak nyomtatványai között; fennmaradt példányaik számbavétele, leírása és lelőhelyeik meghatározása is megtörtént századunk ötvenes éveiben.⁸ Az orosz könyvtártörténet kutatói az utóbbi évtizedekben publikálták számos, a vizsgált korszakban keletkezett magángyűjtemény katalógusát,⁹ ill. a tulajdonosok könyvjegyzékeit,¹⁰ ezekben szintén megtalálhatók a gyűjtökhöz került, megvásárolt vagy ajándékba kapott kalendáriumok leírásai. A korszak kalendáriumai közül e tanulmány két, több szempontból különleges kiadás bemutatására vállalkozik.

A péteri időszak első jelentős nyomtatott kalendáriuma¹¹ még nem is Oroszország területén, hanem Hollandiában, Amszterdam városában készült, Jan Thesing műhelyében.¹² A korszakra vonatkozó, 1958-ban összeállított könyvészet adatai szerint¹³ a kalendárium 1702 nyarán készült. Az orosz nyomdászattörténet kutatói valószínűsítik, hogy maga Thesing ekkor már nem élt, a kalendáriumot utódai készítették.¹⁴ Ezt támasztja alá az a tény, hogy a naptár első fejezetét annak

⁵ „A protestáns és a görög-ortodox államok vallási okokból a „pápista” újítást vonatottabban tették magukévá, ..., Oroszországban a nagy októberi szocialista forradalom győzelme után, 1918 januárjában tértek át az „új stílusú” naptárra.” L. HAHN: *i. m.* 69.; NAGY Balázs: *A gregorián naptárreform sorsa Magyarországon.* = MKsz 1986. 60–67.

⁶ Az első évszám a cár által központosított nyomdászat kezdőéve, a záróévszám pedig I. Péter halálának időpontja.

⁷ LUPPOV, S. P.: *Kniga v Rossii v pervoj četverti XVIII. veka.* Leningrad, Nauka, 1973. 86., 98., 103.

⁸ *Opisanie izdanij, napečatannyh kirillicej 1689-ânavr' 1725. g.* Sost. T. A. BYKOVA, M. M. GUREVIČ. Moskva–Leningrad, AN SSSR, 1958. 403.; *Opisanie izdanij graždanskoj pečati 1708-ânavr' 1725. g.* Sost. T. A. BYKOVA, M. M. GUREVIČ. Moskva–Leningrad, AN SSSR. 1955. 627.

⁹ L. pl. *Biblioteka Petra I. Ukazatel'-spravočnik.* Sost. E. I. BOBROVA. Leningrad, Nauka, 1978. 212. Egy krakkói (1696) és három hamburgi (1696, 1709, 1717) kiadású kalendárium mellett a cár gyűjteménye – némileg talán ellentmondva a nyugat-európai „meg nem őrzési” gyakorlatnak – az orosz nyelvű kalendáriumokat évről-évre (1708–1711, 1713–1717, 1719, 1722, 1724) megőrizte. A kiadások között vannak olyanok, amelyek az új időszámítás mellett a régit is feltüntetik; olyanok, amelyek a nap- és holdfogyatkozást, valamint a napfelkelték-naplementék időpontjait is közlik; és olyanok is, amelyek Moszkvában és Szentpéterváron „párhuzamos kiadásban”, hasonló kivitelben jelentek meg; *Biblioteka Á. V. Brűsa. Katalog.* Sost. E. A. SA-VEL'EVA. Leningrad, BAN, 1989. 409. Brűsz személyéről a későbbiekben még szó lesz.

¹⁰ L. pl. SAVERKINA, I. V.–SOMOV, V. A.: *Reestr knig A. D. Mensikova.* In: *Kniga v Rossii v epohu prosveszenia.* Leningrad, BAN, 1988. 145–160. Mensikov könyvgyűjtési szokásainak ismertetését és a könyveiről készült jegyzék elemzését egy következő tanulmány tartalmazza majd.

¹¹ Az elnevezés Oroszországban is követi az európai gyakorlatot, tehát a 'Kalendae' többől kiindulva képzí az orosz változatot [kalendar], szinonimaként a 'svätcy' kifejezést használva (gyakran a címben is jelölve), 'egyházi naptár' jelentésben.

¹² Thesing tevékenységéről korábban l. MKsz 1998. 1. sz. 59–60. 35. jegyzet.

¹³ *Opisanie*, 1958. 294.

¹⁴ VÖ. PEKARSKIJ, P. P.: *Nauka i literatura v Rossii pri Petre Velikom.* T. I. Sanktpeterburg, Obšestvennaa pol'za, 1862. Hasonmás kiadás: Leipzig, 1972. 13.; BYKOVA, T. A.: *Knigoizdatel'skaa deatel'nost' II'i Kopievskogo i Ána Tesinga.* In: *Opisanie*, 1958. 325.

a privilégiumnak a leírása teszi ki, amit Nagy Péter a nyomda első tulajdonosának adott. Az utódok valószínűleg így kívánták jelezni, fenn kívánják tartani a cártól kapott privilégium folytonosságát.¹⁵ A könyvészeti leírás szerint¹⁶ a kötetben a privilégium szövegét a naptárrész követi. Ennek oldalanként két keskenyebb s egy szélesebb függőleges rubrikája közül az első kettő az adott hónap kirillicával¹⁷ és arab számmal írt számjelzése, a harmadik viszont a hét adott napjának nevét mutatja először orosz, majd német nyelven, ill. jelöli az adott napra eső szent ünnepét. A hónap megfelelő napjainál jelölésre került az újhold megjelenésének percre pontos ideje. A nyugat-európai kalendáriumokhoz hasonlóan minden naptári naphoz üresen hagyott helyek csatlakoznak a naptár tulajdonosának bejegyzései számára, így az üresen hagyott helyek nagysága miatt egy-egy oldalon csak két-négy nap jelölése fért el a nyomtatáskor. Minden oldalon megtalálható piros nyomdafestékekkel a lapszéli keret fölé nyomtatva az adott hónap neve és napjainak száma ('január hava, 31 napos'). A kalendárium harmadik részének tartalma újra a nyugat-európai szokásoknak megfelelő: az 1702-es évben bekövetkező három nap- és holdfogyatkozásra mutat rá. A kalendárium utolsó fejezete az egy és a tízezer közötti számjegyeket sorolja fel, kirillicával és arab számmal írt variációikat egyaránt megadva. A Nyugat-Európával kereskedelmi kapcsolatokat kialakítani szándékozó Oroszország számára nyilvánvalóan fontos volt a kereskedelmi és gazdasági ügyekben alapvető jelentőséggel bíró arab számok és írásmódjuk ismerete, így tehát a kalendárium e fejezetét ugyanolyan lényeges információt tartalmazó résznek ismerhetjük el, mint más kalendáriumok toldalékainak praktikus tudnivalói közül a postajáratok közlését vagy a pénzváltáshoz szükséges táblázatokat.¹⁸ A kötet címlapjának rézmetszetes illusztrációját – amint az az ovális keret latin nyelvű szövegéből kivehető – G. Lambrechts¹⁹ tervezte és készítette. A címlapkép ülő és jobb kezével író férfialakot ábrázol, előtte földgömb és térkép látható. Háta mögött balra az Idő szárnyakkal ábrázolt allegorikus alakját helyezte el a metszet készítője, az alak kezében kasza, fején homokóra. A metszet jobb oldalán tengeren vitorlázó hajó látszik a távolban, a tenger partján pedig férfialak áll távcsővel a lemenő Nap sugarai között.²⁰ A címlap hátoldala Oroszország kétféjű sasos címerét tartalmazza. A könyvészeti leírás szerint²¹ a kalendáriumból két példány maradt fenn, a szentpétervári Szaltikov-Scsedrin Könyvtár példány hiányos, csak a naptári részt tartalmazza a november 25-i dátumig; a moszkvai Lenin Könyvtár példánya teljes.

¹⁵ Erre annál inkább szükség volt, mert a korábban a nyomdában fordítóként dolgozó Ilja Kopijevszkij megvált a Thesing-műhelytől és még Amszterdamban nyomtatási tevékenységbe kezdett. L. BYKOVA, T. A.: *i. m.* 326.

¹⁶ L. 13. jegyzet.

¹⁷ Ez az írástípus [kirillica] a „régí” jelzőt viseli az orosz írástörténetben, átalakítása és az új írástípus [grazsdanskij szrift], valamint az oroszországi nyomdákból 1708-tól használt új betűtípusok kialakíttatása szintén a cárnévhez fűződik. L. ŠICGAL, A. G.: *Grafičeskaâ osnova ruszskogo graždanskogo šrifta*. Moskva–Leningrad, Gizlegprom, 1947. 94.; Uő.: *Ruszskij graždanskij šrift. 1708–1958*. Moskva, Isskustvo, 1959. 279.; Uő.: *Proišhoždenie i razvitie ruszskogo gosudarstvennogo šrifta*. Moskva, AN SSSR, 1972. 32.

¹⁸ Vő. SZELESTEI N. László: *Kalendáriumok a 18. századi Magyarországon*. = Az OSzK Év-könyve 1980. Bp. OSzK, 1982. 480.

¹⁹ Gerrit Lambrechts 1665-ben született és Amszterdamban működött rézmetszőként. L. *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. Begründet von Ulrich THIEME und Felix BECKER. Bd. XXII. Leipzig, Verlag von E. A. Seemann, 1928. 259.

²⁰ Vő. *Opisanie*, 1958. 295.

²¹ *Opisanie*, 1958. 294.

A másik kalendárium több szempontból is jelentős: a cár által nyomdászati szempontból is központosított Oroszországban egy magánnyomda kapott engedélyt az előállítására; a kalendárium a szakirodalomban számontartott címében (Brjuszov-kalendárium) a nyomda I. Péter által megbízott felügyelőjének nevét viseli; és végül formájában is különleges, a korai nyugat-európai plakátnaptárakhoz hasonlít, hiszen hat különálló, falra szerelhető lapból áll.

A kalendáriumot kiadó nyomda²² tulajdonosának, V. A. Kiprianovnak életrajzi adatairól keveset tudnak az orosz lexikonok.²³ A nyomdász Moszkva egyik elővárosának kereskedőrétegéből származott, születési dátuma ismeretlen csakúgy, mint iskolázottsága. Műveltségére csak kiadványaiból következtethetünk: valószínűleg tudott görögül és latinul, az általa megjelentetett térképeken ő alkotta meg az orosz nyelvű geográfiai néomenclatúrát, egy aritmetikai művet szerzőként

²² A nyomda történetének legrészletesebb feldolgozását I. BOROGIN, A. V.: *Moskovskaâ graždanskaâ tipografiâ i bibliotekari Kiprianovy*. In: *Stat'i i materialy po istorii knigi v Rossii*. Moskva–Leningrad, AN SSSR, 1936. 53–109. A tanulmány bevezetője szerint a feldolgozás alapja Brjusz katonai törzskarának irattára volt.

²³ *Bol'shaâ Sovetskaâ Ėnciklopediâ*. T. 11. Gl. red. A. M. POHOROV. Moskva, BĖS, 1973. 200.

is jegyzett és kalendáriumai alapján megállapítható, hogy az asztronómiában és az asztrológiában is járatos lehetett.²⁴ Brjusz törzskari irattárának levélananyagából kiderült,²⁵ hogy Kiprianov 1705. februárjában kérvényt nyújtott be egy „polgári nyomda” (grazdsanszkaja tipográfia) és könyvkereskedés Moszkvában való működtetése ügyében. Kérvényében az alapító megindokolta a nyomda elnevezését is: a műhelyben készítenő kiadványokkal az orosz polgárok (grazdsansztvo) igényeit szerette volna kielégíteni. A beleegyezést tartalmazó cári engedély 1705. május 30-án kelt, ebben pontosan megfogalmazódott a nyomda működésének remélt célja és valamennyi feltétele: 1. mivel Oroszországban kevés a tudományok műveléséhez szükséges orosz és latin nyelvű nyomtatott könyv, a Moszkvai nyomda Kiprianov rendelkezésére bocsát négy nyomdai szakembert és két új sajtót, egy-egy teljes szláv, latin és görög betűkészlettel; 2. Kiprianov a nyomdában kottás egyházi énekeskönyveket, matematikai–építészeti–vízügyi tudományos könyveket állíthat elő – az idegen nyelvről fordítottak esetében gondos korrektori ellenőrzés után (többek között itt kap majd szerepet Ja. V. Brjusz); 3. a könyvkereskedésben a következő tematikájú műveket árusíthatja: bibliák és képes bibliarészletek, atlaszok – földgömbök – éggömbök, geometriai szakkönyvek,²⁶ vadállatok – madarak – növények ábrái, a cári családról készített fa- és

²⁴ 1701. februárjában Kiprianovot alkalmazták a Fegyvertár hivatalában, ahol leginkább matematikai tudását kamatoztathatta. A hivatal titkárán keresztül, akinek feladatai közé tartozott az I. Péter által alapított orosz matematikai-navigációs iskolák felügyelete, megismerkedett a moszkvai iskola híres tanárával, L. Magnyickijjal. A moszkvai matematikai-navigációs iskolát a cár 1701. januári rendelete nyomán alapították, igazgatónak H. Fargwarson, az Angliából 1698-ban meghívott matematikust és csillagászt nevezve ki, aki a tengerészet valamennyi tudományágának ismerője is volt. A tanári kart Fargwarson mellett két további, a gyakorlati navigációt tanító angol és az előbb említett L. Magnyickij alkotta. Utóbbi hamarosan megbízást kapott külföldi minták alapján egy orosz nyelvű aritmetikai tankönyv összeállítására. Bár erre a szakirodalomban utalást nem találtam, valószínűsíthető, hogy Kiprianov ekkor már berendezett nyomdával rendelkezett, mert Magnyickij – barátságukra hivatkozva – őt kérte fel a könyv kiadására. Az „Aritmetika, más szóval számolástudomány” 1703-ban került ki a nyomdából. Külső megformálásában még a régi betűtípussal készült, a szöveg minden oldalát nyomdai ornamensekből álló keret szegélyezte, melyen belül a kiszedett szöveg szélessége és magassága az aranymetszés szabályai szerint aránylott egymáshoz és gyakran alkalmazták oldalain a kétszínnyomásos eljárást is. A rézmetszettes címlap a nyugat-európai barokk mintákhoz hasonlóan gazdagon díszített volt: az égboltot és a szélrózsza irányait ábrázolta, felső részén a cári sassal, alul pedig Pitagorasz és Arkhimedeszt súlyokkal, táblázatokkal, csillagokkal és algebrapéldákkal ábrázoló rajzokkal díszítve. A címlapot a könyvben előszó követte, mely egy disztichonokból álló verset tartalmazott. A vers sorainak vörös színnel szedett első betűiből függőlegesen a cárt dicsőítő versikét lehetett kiolvasni. Magnyickij és Kiprianov másik közös vállalkozása, a „Logaritmusok, sinusok, tangensek és secansok táblázata” is ebben az évben látott napvilágot, ugyan még szintén a régi, ósláv betűtípussal nyomtatva, de újtásként Oroszországban is bevezetve az arab számok használatát. Vö.: BOROGIN, A. V.: i. m. 55–57.; PEKARSKIJ, P. P.: i. m. 269–277.; *Opisanie*, 1958. 83. 25. tétel, 89. 27. tétel; SIDOROV, A. A.: *Istoriâ oformleniâ russkoj knigi*. Moskva. Kniga, 1964. 114.

²⁵ BOROGIN, A. V.: i. m. 58–62.

²⁶ 1722-ben adta ki a nyomda az „Északi és déli szélességek táblázata” című, navigációs tiszteknek szóló kézikönyvet, egy 1697-es amszterdami kiadás alapján. A kiadott térképek között szerepelt egy-egy ég- és földabrosz, előbbi a csillagok állását, utóbbi pedig Ázsiát, Afrikát, Amerikát és Európát ábrázolva; tengerészeti térképek az Atlanti-óceánról, Európa, Afrika és Amerika partjairól. Szinte valamennyi térképet a tartalomhoz kapcsolódó rézmetszetekkel díszítettek, így az Ázsia-térkép bal alsó sarkában árvaul megrakott tevéket és bennszülötteket, az Afrika-térképen feketéket és oroszlanokat ábrázoltak a metszetek, de gyakran szerepelt ezeken I. Péter portréja és a cári címer is. Az egylapos metszetek közül említésre méltó a valószínűleg 1712-ben készült és a cárnak a törökökkel a Prut folyónál folytatott csatáját megőrkítő metszet; egy vallási témájú

rézmetsetek; 4. tilos terjesztienie viszont olyan kiadványokat, melyeken nem szerepel az előállító nyomda jelvénye;²⁷ 5. Kiprianov a könyvkereskedés tulajdonosaként viselheti a „könyvtáros” címet. Kiprianovot – valószínűleg emiatt – valamennyi forrás könyvtárosnak nevezi. Ezek szerint a XVIII. század első negyedének orosz gyakorlatában a „bibliothecarius” fogalma hordozza magában a könyvkereskedői feladatokat is.²⁸

A kalendárium „névadója”, Ja. V. Brjusz Szaveljeva biográfiai adatai szerint²⁹ 1670-ben született Moszkvában vagy Pszkovban. Édesapja 1647-ben, Cromwell idején menekült el Skóciából³⁰ és telepedett le – valószínűleg katonai szolgálatra – örökre Oroszországban. Fiai közül a cárt mindkettő ismerte, hiszen már „játékeздеiben” is gyakran harcoltak, de a későbbiekben I. Péter csak Jakovval tartotta a kapcsolatot. A. D. Mensikov mellett Ja. V. Brjusz lett a cárt másik legkövetlenebb és legbizalmasabb embere. Katonai pályája a játékeзде után a krími és az azovi hadjáratban folytatódott. Utóbbi idején készítette el a Moszkvától Kis-Ázsiáig terjedő területek térképét, amelyet aztán J. Thesing amszterdami nyomdájában adtak ki.³¹ 1701-től részt vett az Északi hadjáratban, a poltavai csatában a tüzérséget vezette és 1721-ben az ő irányításával kötötték meg a nystadti békét. Utóbbi tevékenységéért I. Péter grófi címet adományozott neki. 1697-ben beválasztották a nagy követjárásra induló csoportba is, ahol nagy hasznát vette a gyerekkorban elsajátított angol nyelvnek: ő kísérte el a cárt rövid angliai tartózkodására. Nem is tért vissza I. Péterrel Hollandiába, hanem 1699-ig matematikát, asztronómiát, alkalmazott mechanikát hallgatott az angol egyetemeken, valamint – az oroszok közül elsőként – Newton fizikáját és gravitációs elméletét is tanulmányozhatta. Hazatérése után a moszkvai matematikai-navigációs iskolában obszervatóriumot rendezett be. 1717-ben a Szenátus tagjai közé választották és a cárt rábízta a Kereskedelmi és Manufaktúra Kollégium³² vezetését. Tevékenységének sokrétűségét bizonyítja, hogy az előbbiekben felsoroltak mellett 1705-től folyamatosan ellátta a fentebb említett Kiprianov-nomda felügyeletét. Brjusz személyének jelenléte a nyomda fejlődésében azt jelzi, hogy a cárt

allegorikus rajz, melynek egyik része Mária megkoronázását, a másik pedig Keresztelő Szent János lefejezését ábrázolta; és a cárt rézbe vésett arcképeinek számtalan lenyomata. Vö.: *Opisanie*, 1955. 400. 733. tétel; BOROGIN, A. V.: i. m. 81.

²⁷ Minden valószínűség szerint a cenzúra burkolt jelenlétének lehetünk tanúi, hiszen ezzel az engedély lehetetlenné teszi minden más, hasonló cári privilégium nélkül működő nyomda termékeinek terjesztését.

²⁸ Borogin ismerteti az ifjabb V. Kiprianov 1724. áprilisában keltezett beadványát „mindenki számára nyilvános könyvtár” létrehozásáról, melynek alább ismertetett pontjainak egy részéből a nyugat-európai könyvkereskedői kölcsönkönyvtárak jellemzőire ismerhetünk: 1. a könyvkereskedés számára a tulajdonos háromemeletes, szobrokkal díszített épületet szándékozik emelni; 2. orosz és idegen nyelvű könyvek és kéziratok gyűjtésére vállalkozik; 3. katalógust szeretne összeállítani az addig megjelent orosz nyelvű művekről; 4. ehhez eladásra nem kerülő köteleespéldányokat szeretne szerezni a működő nyomdától; 5. vállalná a Moszkvai és a Szentpétervári nyomda kiadványainak árusítását (a könyveket bizományba és ívekben venné át, gondoskodna kötésükről, és eladásuk után százalékot juttatna az előállítóknak); 6. privilégiumot szeretne kapni valamennyi egylapos nyomtatvány, periodikum, térkép, rendelet, törvény és hivatalos állami kiadvány árusítására. Vö.: BOROGIN, A. V.: i. m. 90.

²⁹ SAVEL'EVA, E. A.: *Spodvižnik Petra I.* = Knižnoe obozrenie 1981. 24. iula. 16.

³⁰ Eredeti családnevük ugyan Bruce, de az oroszországi letelepedés után az egész család az oroszos változatra tért át.

³¹ PEKARSKIJ, P. P.: i. m. 290.

³² A cárt közigazgatási reformjainak keretein belül jött létre – svéd mintára, német, cseh és sziléziai segítséggel – a mai értelemben véve minisztériumi hálózat, a Tizenkét Kollégium rendszere. Vö.: FONT-KRAUSZ-NIEDERHAUSER-SZVÁK: i. m. 241–242.

nem hagyta teljesen állami ellenőrzés nélkül a magánvállalkozásként működő műhelyt, egyik legközelebbi munkatársára bízta a nyomda felügyeletét. Nem is annyira szigorú cenzori ellenőrzés lehetett ez, sokkal inkább a régi másolóműhelyek korrektorának szerepköre. Ez a feladatkör egyben teljes művek fordítását vagy megírását, valamint jó néhány kiadvány szerkesztését is magával vonta.³³

Az 1955-ben kiadott könyvészet bevezetője szerint³⁴ a hat negyedrért alakú különálló kalendárium-lap inkább a metszetek és nem a könyvek kategóriájába sorolható, így ez a nyilvántartás nem is tartalmaz leírást róluk. Tartalmuk és külalakjuk meghatározásához ezért jóval régebbi forrásokhoz kell fordulnunk. A tartalom szempontjából a korábban már idézett 1936-os Borogyintanulmány³⁵ lehet hasznos, a rézmetszetes illusztrációk pontos leírását és egyes, a lapokon található szövegek bizonyos részleteinek közlését pedig Pekarszkij 1862-es munkája³⁶ tartalmazza. A két forrás összevetése kisebb különbségek mellett egy alapvető eltérést mindenképpen mutat: a hatodik lap tartalmáról különbözőképpen nyilatkoznak.³⁷

Az első lapon a barokkosan hosszú cím, amelyet a nyomdász a lap közepére nyomtatott illusztráció felett helyezett el, a következő lapok tartalmi összefoglalását adja. Leglényegesebb eleme jelzi, hogy a napfelkelték-naplementék időpontját, a nappalok és éjszakák váltakozását az 55. szélességi fokon elhelyezkedő Moszkva városának fekvéséhez képest számították ki.³⁸ Az illusztráció alá nyomtatták a „cár parancsára” szöveg mellett a szerkesztést és kiadást felügyelő Brjusz, valamint a nyomtatást végző Kiprianov nevét és a kiadás dátumát.³⁹ A rézmetszetben a kétfejű sasos címer mellett kétoldalt a Nap és a Hold látható, a címer alatt pedig a moszkvai Kreml épületének rajzát helyezték el. Az első lap egyetlen táblázata felsorolja az állatövi jegyeket, a hónapok neveit és a hozzájuk tartozó napok számát.

³³ Fordításai közül az elsőt – már a cár által terveztetett új betűtípus kipróbálásával – 1708-ban, Moszkvában adták ki. A „Geometria, azaz oroszul földmérés tan” címet viselő mű német nyelvű, 1698-ban Augsburgban megjelent eredetijét Brjusz valószínűleg a cár könyvtárából kaphatta kölcsön. A következő két fordítás 1717-ben jelent meg, az egyik, „A holland nyelv művésze” egy 1712-es amszterdami kiadás alapján készült, a másik pedig Ch. Huygens 1698-ban Hágában latinul kiadott, az éggömbökről szóló műve volt. Mindebből az is kiderül, hogy az angol nyelv mellett Brjusz tudott németül, hollandul és latinul is. Szerzőként szintén három művet mondhatott magáénak: az 1708-as „Síkidomok változásai”-t, az 1717-es orosz-holland lexikont és az először szintén 1717-ben kiadott „Ifjúság illendő tüköré”-t. Szerkesztői feladatai közül például csak azt az egyet említem meg, amelyben 1719-ben a cár utasításai nyomán teljesen át kellett írnia az orosz államról szóló fejezetet és amelyben ő vezette be „Moszkovija” helyett a „Rosszija” kifejezést a birodalommal kapcsolatban. Vö.: Savel'eva, E. I.: *Biblioteka Á. V. Brjusa v sobranii BAN SSSR*. In: *Russkie biblioteki i ih čitatel'*. Pod red. B. B. Piotrovskogo i S. P. Luppoa. Leningrad, Nauka, 1983. 123–134.; *Biblioteka*, 1978. 114. 981. tétel, 129. 1196. tétel, 60. 339. tétel, 60. 338. tétel, 60. 373. tétel, 65. 395. tétel; *Biblioteka*, 1989. 261. 641. tétel.

³⁴ *Opisanie*, 1955.: 44.

³⁵ Borogin, A. V.: i. m. 78–79.

³⁶ Pekarskij, P. P.: i. m. 304–309.

³⁷ Amíg Pekarszkij szerint a hatodik lap – csakúgy, mint az ötödik is – az előző négy részletes magyarázatát adja, addig Borogin azt állítja, a hatodik lap tulajdonképpen egy újabb, az 1716-os évre szóló kalendárium. Ő azonban leírását valószínűleg nem autopszia alapján készítette. Vö.: Pekarskij, P. P.: i. m. 309.; Borogin, A. V.: i. m. 79.

³⁸ Európában régóta jól ismert kalendáriumszerkesztési gyakorlattal állunk szemben. L. pl. Borsa Gedeon: *Budai délkörre készült falinaptár az 1495. évre*. = MKSz 1979. 202–210.

³⁹ A kiadás évszámában megegyezik a két fent említett forrás, a hónap és a nap azonban Pekarszkijnál május 2., Borogyinnál március 12. Az eltérés oka az lehet, hogy Pekarszkij magából a kiadványból indul ki, Borogyin pedig a Brjusz-féle levéltári adatokra hagyatkozik.

A második lap legfontosabb tartalmi egysége a Hold járásának meghatározása az elkövetkező 19 évre, az újhold és a telihold havonta és napra pontosan felsorolt adataival. Pekarszkij leírása szerint⁴⁰ ezen a lapon található még egy táblázat az évszakok felsorolásával, a hozzájuk tartozó állatövi jegyek és hónapok megjelölésével és az adott hónapban elvégzendő, főleg mezőgazdasági munkák kijelölésével (március: favágás, augusztus: aratás). A táblázat megadja az egyes évszakok kezdetének időpontját is. A második lapon szerepel a pravoszláv egyház szentjeinek ünnepeihez kapcsolódó napok felsorolása. A lapot ismét a kétfejű sasos címer illusztrálja, a moszkvai Kreml helyett azonban itt a szentpétervári Péter-Pál-erőd rajza szerepel. Brjusz és Kiprianov nevével e lapon is találkozhatunk és szerepel a kiadás pontos dátuma is: 1709. november 1.

A harmadik lap tartalma szerint olyan, az évszakokra összeállított időjóslás, amely az időjárás-hoz kapcsolódó és javasolt mezőgazdasági munkákat is felsorolja. Szövege szerint az 1710 és 1821 közé eső mintegy százötven éven keresztül használható és érvényes lesz. Az illusztráció megismétli az állatövi jegyeket, újonnan hozza viszont a négy évszak allegorikus ábrázolását és az emberi alakokkal jelzett hét bolygót.⁴¹ Az évszakonként javasolt munkák között ott van a tavaszi és az őszi vetés; a fán termő gyümölcsök, a szőlő és a bor kezelése; a termést veszélyeztető szelek, rossz idő és áradások ideje; sőt még a kártékony rovarok megjelenésének lehetséges ideje is. A szöveg felhívja a figyelmet az egyes évszakokban fenyegető betegségekre és fájdalmakra. Borogyin szerint a harmadik lap keletkezési ideje 1710. Az általa feltárt irattári levelezés azt is bizonyítja, hogy a szöveg összeállításában – egy latin nyelvű munka alapján, amelyet Kiprianovtól kapott – Brjusznak igen komoly szerepe volt.⁴²

A negyedik lapon található kalendárium-rész teljes egészében megfelel a nyugat-európai prognosztikon kuruzsló, ill. egészségügyi tanácsokat tartalmazó egységének, hiszen a holdjárás-hoz és az egyes állatövi jegyekhez kötve, táblázatba rendezve, az év napjaira lebontva közli az érvágástól és a köpölyözéstől elkezdve a férjhez menetel-nősülés kedvező időpontjain keresztül az adófizetés és a rangok, címek megszerzéséig, sőt: a pereskedés legalkalmasabb időpontjáig valamennyi fontos tevékenységet, amelyet a „bolygók állása” befolyásolhat. A lap szövege megjelöli a forrást, amelynek alapján az összeállítás készült: Martin Albert német orvos munkáját, valamint az ő művének kiindulópontját – Wolfgang Hildebrandt német asztrológusnak a XVII. században híressé vált könyvét.⁴³ Itt tehát ismét feltételezhetjük, hogy a fordításban és az átdolgozásban fontos szerepe lehetett a korábban Angliában csillagászzal is foglalkozó Brjusznak. A kiadás éve nem szerepel a nyomtatványon.

Az ötödik lap legfontosabb feladata az előző négy tartalmának magyarázata, ez tehát valamilyen „használati utasítás”. Illusztrációi között az állatövi jegyek, a bolygók és a csillagképek mellett megjelenik a cár portréja. Elkészültének időpontját Pekarszkij a nyomtatvány szövege alapján 1715-re teszi,⁴⁴ Borogyin nem ismer ezzel kapcsolatos irattári adatokat, de feltételezi az 1711-es

⁴⁰ PEKARSKIJ, P. P.: i. m. 305.

⁴¹ A XVIII. század eleji csillagászat tudománya ennyit ismerhetett a bolygók közül. A Szaturnusz felfedezésében a XVII. század közepén a legnagyobb eredményt éppen az a Ch. Huygens érte el, akinek munkásságát I. Péter a nagy követjárás idejéből jól ismerte és akinek éggömbökről szóló művét a későbbiekben Brjusz lefordította. L. *Cambridge Enciklopédia*. Szerk. David CRYSTAL. Bp. Maecenas, 1992. 172–173., 620., 1298.

⁴² BOROGIN, A. V.: i. m. 78.

⁴³ Borogyin szerint Hildebrandt munkájának eredeti címe: *Magia Naturalis oder Kunst und Wunder Buch*. Vö.: BOROGIN, A. V.: i. m. 78.

⁴⁴ PEKARSKIJ, P. P.: i. m. 309. Ez valószínűleg az évszám utolsó számjegyének helytelen olvasata.

évet, azzal az indokkal, hogy az előző négy lap jóslatainak nagy része erre az évre szól, tehát a nyomtatás is ekkor fejeződhetett be.⁴⁵

A hatodik lap értelmezésének különbségeire már történt utalás, az illusztráció részletes leírása itt is Pekarszkijnak köszönhető.⁴⁶ A metszet alapját egy oromzat képezi, oldalán két oszloppal. Az oromzat felett Minerva és Merkúr látható, az oromzaton a Nap és a tengerbe hulló Ikarusz. Az egyik oszlop mellett a négy őselem: a tűz, a víz, a levegő és a föld látható emberi alakokkal ábrázolva, a másik oszlophoz pedig csillagászok kerültek műszereikkel, valamint az éggömb az Idő és a Holddal azonosított titán, Phoebe alakjával. A képet körben tengeri szörnyek, villámok, unikornisok és üstökösök ábrái díszítik.

Pekarszkij adatai szerint⁴⁷ a hatlapos kalendárium egyetlen teljes példánya az Ermitázs metszet- és térképgyűjteményében volt megtalálható, Borogyin szerint e példány került át később az Akadémiai Könyvtár Kézirattárába, ahol az I. Péter-féle különgyűjteményben őrzik. Borogyin 1936-ban ismerni vélte egy másik teljes példányt is, amely egy magángyűjtőtől⁴⁸ került a moszkvai Szépművészeti Múzeumba.

HANGODI ÁGNES

Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 1700–1750 közötti külföldi könyveiben V. (Értelmiségiek és diákok könyvei). Közleményemben a könyvek provenienciájáról teszek közzé adatokat; a kéziratos bejegyzéseken kívül számba vettem az ex libriseket és a bélyegző-lenyomatokat is.

Kronológiai sorrendet követek. A 18–20. században birtokolt könyveket az alábbi séma szerint ismertetem:

A possessor neve.

A könyv rövid címléírása; a hatjegyű arab számok a raktári jelzetek.

A bejegyzés szövege, az ex libris adatai, a bélyegzőlenyomat szövege.

Eddigi közleményeimtől eltérően vásárlási bejegyzéseket is ismertetek. Azt a könyvet, amely valamikor Dessewffy József gróf birtokában volt, csillaggal jelöltem meg.

Fuker Frigyes Jakab

(1749–1805)

Le Passe – tems agreable ou nouveau choix de bons-mots de pensées ingénieuses.. gasconades... tant en prose qu'en vers. 1–2. Amsterdam–Leipzig, 1743, Arkstée – Merkus. (751.483/1–2)

[EMERY, Édouard Félix Etienne]: *Nouveau recueil des plus beaux secrets de medecine, pour la guérison de toutes sortes de maladies.* 1–4. Paris, 1737, Ribou. (760.488/1–4)

*MARIOTTE, Edme: *Oeuvres de – divisées en deux tomes.* Tome 2. Leyden, 1717, Vander. (720.090)

⁴⁵ BOROGIN, A. V.: *i. m.* 79. A korábbi évszám indokolhatja azt is, hogy a közös név (Brjuszov-kalendárium) mellett miért említi az orosz nyomdászattörténet egy kiadványként a különálló kalendáriumlapokat.

⁴⁶ PEKARSKIJ, P. P.: *i. m.* 309.

⁴⁷ Uo. I. jegyzet.

⁴⁸ BOROGIN, A. V.: *i. m.* 79.

„Ex Bibliotheca Fukeriana Cassoviae” (Ex libris.)¹

A könyvjegy ritka, nem jegyzi egyetlen magyar ex libris katalógus sem. Fuker Frigyes Jakab Kassán született, Nagyszombatban végezte az egyetemet, 1773-tól szülővárosában és Tállyán folytatott orvosi praxist. Műveinek jegyzékéből kitűnik, hogy az orvostudományon kívül a földrajz az egyháztörténet és a neveléstörténet tárgyköréből is publikált, hazánkban és Ausztriában.² Disszertációjáról („Generalia medicinae” Tyrnaviae 1773.) Horányi ad tartalmi ismertetést.³

Milesz József
(1758–1793)⁴

OSTERWALD, Jean Frédéric: *Argumens et reflexions sur les livres et sur les chapitres de la Sainte Bible*. Neuchâtel, 1747, Boyve. (115.033)

„Liber Kollegii (!) Reformatorum Debrecinensis, proprio Bibliotheca eiusdem aere comparatus A[nn]o 1769 reliquorum seriei insertus per Josephum Milesz Bibliothecar. [ium] ordinar[ium]”.

Milesz orvosdoktor és bölcseleti tanár volt. A debreceni kollégiumban tanult, ahol 1758-ban lépett a felső osztályokba. 1769-től főiskolai könyvtáros. Franekerben peregrinált, ott nyerte orvosdoktori képesítését. 1786-tól volt a kollégium tanára. Hatvani István véje volt. Orvostudományi műveket tett közzé latin és magyar nyelven.⁵

Szentgyörgyi József
(1765–1813)

MARCUS ANTONINUS: *Libri XII eorum quae de seipso ad seipsum scripsit ad exemplar Oxoniense CIC IO C CCIII* (= 1704 recusi) Leipzig, 1729, Walther. (756.074)

„Josephi Szentgyörgyi M.[edicinae] D.[oc]toris”

A possessor Nagykőrösön, majd Debrecenben tanult, utóbbi helyen 1780-ban lépett a felső classisba. Az orvosi pályára készülve Németországban peregrinált, végül Bécsben avatták orvosdoktorrá. 1799-től haláláig Debrecen főorvosa volt. Tankönyveket írt.⁶ Levelezett Kazinczy Ferenccel, e levelezés orvosi vonatkozásait Halmy Márta tette közzé.⁷

Horvát István
(1784–1846)

WAGNER, Franciscus: *Mensis chronologicus seu universa chronologia lectionibus, nunc duas supra triginta, perspicua faciliq[ue] methodo comprehensa*. Zagreb, 1725, Pallas. (752.510)

VANDER MARCK, Henricus Hadrianus: *Bibliotheca Marckiana summa cura et maximis sumptibus sibi comparavit*. S'Gravenhage, 1727. Hondt. (753.054)

¹ Az ex libris képe: OTTOZI Eszter: *A Debreceni Egyetemi Könyvtár 1601–1650 közötti külföldi nyomtatványai és possessorai*. Debrecen, 1996, 7. tábla.

² SZINNYEI III. 348.

³ HORÁNYI, Alexius: *Memoria Hungarorum et provincialium*. I. Viennae, 1775. 740–741.

⁴ Régi magyarországi szerzők. Összeáll. PINTER Gábor. Bp. 1989. 252.

⁵ SZINNYEI VIII. 729–730.

⁶ SZINNYEI XIII. 729–730.

⁷ HALMY Márta: *Szentgyörgyi József orvosi levelei Kazinczy Ferenchez*. Debrecen, 1993. (Klny. a Déri Múzeum 1991. évi évkönyvéből. 333–357.)

„Horvát István Könyvtárából”

Horvát történész, nyelvész egyetemi tanár, a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának őre. Életéről és munkásságáról több forrásból tájékozódhatunk.⁸

Bernát Mihály (bernátfalvi)

(? – 1821)

ERASMUS, Desiderius Roterodamus: *Colloquia familiaria*. Ulm, 1712. Wagner (756.025/coll. 1.)

ERASMUS, Desiderius Roterodamus: *Morias enkomion, sive declamatio in Laudem Stultitiae*. Ulm, 1712. ny.n. (756.025/coll. 2.)

„A Bernátfalvi Bernát Mihály⁹ Könyves-tárjából”

Ex libris.¹⁰

A possessor Heves megye alügyésze, festő vegyész és mechanikus volt, polihisztori hajlamokkal. Szép könyvtárat, valamint geológiai gyűjteményt birtokolt. Egy kéziratát (Lavotta János élete) az Országos Széchényi Könyvtár őrzi.¹¹

Bod Péter (felsőcsernátoni)

(18. sz. második fele)

BUCHANAN, Georgius: *Paraphrasis Psalmorum Davidis poetica*. Glasgow, 1750. Urie. (752.237)

„Petrus Bod emi Traiecti ad Rhenum XVIII Calend [?] 6 Februar I. A.R.S.” [?] CIC IO CCXCV (= 1795)

Bod Péter nem matrikulált Utrechtben.¹² 1794-ben kezdi meg szolgálatát a Gubernium Transylvanicumnál.¹³ Szolgálati, vagy magánutazást tett Németalföldön, nem lehet tudni. Az első védőlapon margináliák Bod Péter írásával, magyar nyelven, Buchanan életének eseményeiről.

Simonyi András

(18. sz. utolsó harmada 19. sz. eleje)

FRANCISCUS, Xaverius: *Epistolarum libri quinque*. Wien, 1747, Kaliwoda. (756.018)

„Andreae Simonyi Pestini 1795”

Simonyi András bölceleti doktor császári és királyi kamarás, királyi táblai ügyvéd, Szabolcs és Szatmár megyék táblabírája volt. Főképpen latinul írt, magyarul üdvözlő versei jelentek meg.¹⁴

⁸ SZINNYEI IV. 1211–1221. MÉL I. 742. ÚMIL II. 828.

⁹ Képe: OTTOZI Eszter: *Ex librisek a Debreceni Egyetemi Könyvtár 1700–1750 közötti külföldi könyveiben*. Debrecen, 1998. 11. tábla.

¹⁰ Kőrajz, 55x35 mm. Ismerteti: NYIREŐ István: *Régi Magyar exlibrisek (!) 1521–1900*. Bp. 1970. 59. tétel.

¹¹ SZINNYEI I. 953.

¹² *Album studiosorum Academiae Rheno-Traiectinae*. Ultraicti, 1886.

¹³ NAGY I. 136.

¹⁴ SZINNYEI XII. 1091–1092.

Lugossy József
(1812–1884)

KEMÉNY János: *Commentatio historico-juridica de jure succedendi domus Austriae in regnum Hungariae*. Halle, 1731, Hilliger. (763.000)

„Lugossy”

TACITUS, Publius Cornelius: *Opera quae extant omnia*. Amsterdam, 1734, Jansson – Waesberg (753.125)

Elülső védőlapon „Lugossy”, majd egy sor áthúzott szöveg után a 19. sz. első felében megjelent magyarra fordított Tacitus művek felsorolása.

A címlapon: „L.[ugossy] 1839”

HUGO, Hermannus: *De prima scribendi origine et universa rei literariae antiquitate-prae-fationem et indices adjecit. C.[hristianus] H.[enricus] Trotz*. Utrecht, 1738, Besseling. (759.752)

„Lugossy”

Lugossy József református tanár volt, 1827-től Debrecenben tanult, 1840-ben egy évig a berlini egyetem hallgatója volt. 1845-ben nevezték ki Debrecenben a Református Kollégium magyar nyelv és irodalom tanszékére, amellyel össze volt kötve a kollégiumi könyvtárasság. A Magyar Tudományos Akadémia 1841-ben levelező, 1858-ban rendes tagjává választotta.¹⁵

Irodalomtörténész, természettudós és orientalista volt.¹⁶ Ő írta az első magyar nyelvű arab nyelvtant.¹⁷

Ballagi Mór
(1815–1891)

LUTHER, Martin: *Liber de servo arbitrio, contra Des.[iderium] Eras.[mum] Roterodamum*. Strasbourg, 1707, ny.n. (764.329)

„Dr. Ballagi Mór”

(Ovális bélyegző lenyomata)

Ballagi Mór – a teológus, nyelvész, szótáríró, a Magyar Tudományos Akadémia tagjának pályafutásáról és életművéről számos forrásból lehet adatokat szerezni.¹⁸ A református egyházban betöltött tisztségeit, valamint teológiai tárgyú műveit Zoványi Jenő foglalta össze.¹⁹ Ballagi könyvtára – fiáéval – Aladáréval egyesítve Budapest legnagyobb magánkönyvtára volt,²⁰ a maga idejében.

Károlyi Sámuel
(1818–1862)

HELVETIUS, Jean Adrien: *Traité des maladies les plus fréquentes, et des remèdes propres à les guerir*. Paris, 1727, Le Mercier. (720.428)

¹⁵ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Bp. 1977. 380.

¹⁶ SZINNYEI VIII. 82–86.

¹⁷ MÉL II. 99.

¹⁸ SZINNYEI I. 438–443. MÉL I. 94. ÚMIL I. 114.

¹⁹ ZOVÁNYI: *i. m.* 40–41.

²⁰ GYÖRGY Aladár: *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben*. Bp. 1886. 65–67.

„Dr. Károlyi”

Orvosdoktor, középiskoláit Sárospatakon, a medicinát Pesten végezte. Szépirodalmi és orvostudományi munkásságot fejtett ki.²¹

Nagy Iván
(1824–1898)

SCHMEIZEL, Martinus: *Commentatio historica de coronis, tam antiquis, quam modernis iisque regis*. Jena, 1712, Gollner (757.484)

BARTH, Conrad Adam: *Memoires de la reine de Hongrie*. Leipzig, 1745, Knoch–Esslinger (751.310)

„Nagy Iván”

Bélyegzőlenyomat mindkét könyvben.

A possessor történész, heraldikus, genealógus volt.²² Tízezer kötetes könyvtárát horpácsi házában maga gondozta, katalogizálta, sőt egyes könyveket be is kötött.²³

Findly Henrik
(1825–1898)

NOLTENIUS, Johannes Fridericus: *Lexicon latinae linguae*. Leipzig – Helmstadt, 1744, Weygand. (779.157)

„Finály Henrik”

(Díszes bélyegző lenyomata)

VALERIUS Maximus: *Libri novem factorum dictorumque memorabilium*. Leyden, 1726, Luchtmans. (781.026)

„Finály Henrik”

(Bélyegzőlenyomat, díszítetlen)

A possessor klasszika filológus, egyetemi tanár, lexikográfus a Magyar Tudományos Akadémia tagja volt.²⁴ Szótárát ma is nagy haszonnal forgatjuk.

Leopold Pfaff²⁵
(1837–1914)

ESTOR, Johann Georg: *Ausserlesene kleine Schriften*. Giessen, 1734–1736, Krieger (728.789)

„Bibliothek des Prof. Dr. L. Pfaff”

(Bélyegzőlenyomat)

„A Debreceni M. Kir. Tudományegyetem Könyvtára”

²¹ SZINNYEI V. 1102–1103.

²² SZINNYEI IX. 620–629. MÉL II. 270. ÚMIL II. 1442–1443.

²³ MÁRKI Sándor: *Emlébeszéd Nagy Iván r. tag felett*. Bp. 1900. 14–16.

²⁴ SZINNYEI III. 495., 499. MÉL I. 512.

²⁵ Pfaffról és könyvtáráról: OJTOZI Eszter: *Possessori bejegyzések a Debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi könyveiben*. V. = Könyv és könyvtár (19.) 1997. 107–108.

(Címeres kör alakú bélyegző lenyomata, eddig nem fordult elő egyetlen általam kézbe vett könyvben sem.)

Pfaff erdélyi szász volt. A Pfaff könyvtár szétszóródott a Debreceni Egyetemi Könyvtár állományában.

Ágoston József (kisjókai)²⁶

BELIUS, Carolus Andreas: *De Maria Hungariae regina.... commentatio historico-critica*. Leipzig, 1742, Schniebes. (759.508)

„Kis-Jókai Ágoston József Könyvtárából”

Ex libris jelmonddal.²⁷

A possessor építésmérnök. Költeményt, szócikket, irodalomtörténeti tanulmányt tett közzé. Dolgozott az Első Magyar Általános Biztosítónál. 1896–1901 között Somogy megye tabi járásának országgyűlési képviselője volt. Értékes könyvtárat birtokolt, amelyet 1905-ben antikváriusnak adott el. Utóbbi a könyveket a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának kínálta fel megvételre, de az drágállotta, és nem vásárolta meg.

Ágoston Józsefet, mint neves hungarica gyűjtőt említi György Aladár.²⁸ Ex librisének készítője: Akantisz Viktor (1864–?) íróként és grafikusként működött. 1919-ben került a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárába mint könyvművészeti előadó. 1929-ben nyugdíjazták.²⁹

Farkas Lajos (losonci)³⁰

(1806–1873)

és

Petrik Géza³¹

(1845–1925)

COLUMBUS, Johannes: *Incerti scriptoris Graeci fabulae aliquot Homericæ de Ulixis erroribus ethice explicatae*. Leyden, 1745, De Groot. (763.539)

„Farkas Lajos könyvtárából 1873. Dec. 10-én”

„Petrik Géza Budapesten”

Keret nélküli, igen apróbetűs hosszú bélyegző lenyomata.

Petrik 1879-ig volt antikvárius; Farkas Lajos könyvét talán annak halála után vásárolta meg.

Meltzl Hugo³²

(1846–1908)

LOESCHER, V.[alentin] E.[rnst]: *Literator Celta, seu de excolenda literatura Europaea*. Leipzig, 1726, ny.n. (762.446)

²⁶ SZINNYEI I. 87., GULYÁS I. 277–278.

²⁷ 55×72 mm., nyomtat. Képe: OTTOZI Eszter: *Ex librisek....* 14. Ritka.

²⁸ GYÖRGY Aladár: *i. m.* 411.

²⁹ GULYÁS I. 277–278.

³⁰ SZINNYEI III. 180.

³¹ ÚMIL III. 1627.

³² SZINNYEI VIII. 1067–1070.

„Meltzl”

Meltzl erdélyi szász, külföldön végezte az egyetemet. 1872-ben nevezték ki a kolozsvári egyetemre a német nyelv- és irodalom tanárának. 1894–1895-ben rektori méltóságot viselt. Tagja volt több külföldi irodalmi társaságnak, 1876 óta a Petőfi Társaságban is működött. Irodalomtörténeti és komparatistikai dolgozatokat tett közzé.

Jendrássik Ernő
(1858–1921)

NICOLAI, Ernestus Antonius (praeses)–KERSTENS Io.[annes Christianus] (respondens): *Dissertatio medica de spissitudine sanguinis*. Halle, 1749, Hilliger. (761.648)

„Dr. Jendrássik”
(Bélyegzőlenyomat)

Jendrássik bel- és ideggyógyász volt, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja; a Természettudományi Társaság elnöke.³³

Írt egy belgyógyászati tankönyvet. Teljes pályaképét Ángyán János vázolta fel.³⁴

Pekár Gyula
(1867–1937)

[BECKET, Antoine]: *Histoire du ministre de cardinal Martinusius, archevêque de Strigonie primat et regent de Royaume Hongrie*. Paris, 1715, Compagnie des Libraires associez. (132.371)
Apponyi III. 2398.

„Pekár Gyula 1912 szept. Páris”

L' Histoire et les Amours de Sapho [!] de Mytilene. Paris, 1724, Musier. (132.350)

„Pekár Gyula 1895. decz. 10 Páris.”

VITRIARIUS, Phil.[ippus] Rein.[hardus]: *Institutiones juris naturae*. Leyden, 1734, Luchtman. (132.138)

„Julius Pekár A.[nno] D.[omini] [18]85 Kal.[endas] Sept.[embris] Budapestini”

PETIT, Pierre: *Traité historique sur les Amazones*. 1–2. Leyden, 1718. Langerak. (132.363/1–2).

„Pekár Gyula 18[95] május 2. Páris”

SCHLOSSERUS, Frider.[icus] Philippus: *Meditatio subseciva de aestimatione heraldica*. Hannover, 1729, Förster (300.190)

„Pekár Gyula”

DUPUY, Pierre: *Histoire de la condamnation des templiers*. 2. Bruxelles, 1713, Toppens. (720.234)

„Pekár Gyula”

KOLB, Gregorius: *Series Romanorum pontificum cum reflexionibus historicis*. Köln, 1739, Veith. (763.347)

³³ MÉL I. 812. GULYÁS XV. 729–730.

³⁴ ÁNGYÁN János: *Jendrássik Ernő emlékezete*. = A Magyar Tudományos Akadémia Biológiai és Orvosi Tudományok Osztályának Közleményei X. Bp. 1959. 15–30.

„Jul.[ius] Pekár [18]95. Kal.[endas] Mart.[ii] Budapestini”

A könyv kötetábláján címke: „Graf. G. Budapesten ódonkönyvkereskedése van és elad könyveket minden nyelven és a tudomány minden ágából.” Az antikváriust nem sikerült azonosítanom; a címke³⁵ az 1860-as években készülhetett.

CANTEMIR [KANTEMIR Antioh Dmitrievič]: *Satyres. Avec l'histoire de sa vie.* [Par I. S. Bar-kov]. Traduites en françois. [Par O. de Guasco] London, 1749, Nourse (132.351)

BMCPB CXX 777. h.

A 143–145. lapokon Teofil, a Novosszpaszki monostor archimandritájának latin nyelvű pane-gyricusa Kantemir tiszteletére.

Pekár a középiskolát Debrecenben, Budapestén és Bostonban végezte; a berlini és a pesti egyetemeken folytatott politikai és jogi tanulmányokat; három évig tanult a Sorbonne-on. 1911-től a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, 1919–1921 között kultuszállamtitkár és tár-canélküli miniszter volt.³⁶ A róla szóló emlékezés szerzője kiemeli, hogy könyvtára igen gazdag, szinte egész lakását betöltötte.³⁷

Pekár Gyula könyvtárának egy része a debreceni Egyetemi Könyvtárba került. A gyarapodási napló folyószáma 1939. 36–55.³⁸

E szám alatt összesen 2000 tételt (nem könyvet) leltároztak, sajnos nem jelezték a szerzemé-nyezés mikéntjét (vételt? ajándék?).

A leltározás nagyjából a művek nyelve szerint történt; döntő többségük angol, francia és olasz nyelvű, de Pekárnak voltak spanyol, orosz, német, magyar, latin, görög és héber könyvei is. Meg-állapítható, hogy a Pekár-gyűjtemény révén főként szépirodalmi, irodalomtudományi, jogi, törté-nelmi, filozófiai és vallási tárgyú művekkel gazdagodott az Egyetemi Könyvtár. A könyvek a possessor magas olvasói igényeiről tanúskodnak.

Krúdy Jenő
(1860?–1942)

és

Wodetzky József
(1872–1936)

WOLFF, Christian: *Auszug aus den Anfangsgründen aller mathematischen Wissenschaften.* Frankfurt–Leipzig, 1728, Renger. (763.461)

ROST, Johann Leonhard: *Mathematischer Lust- und Nutz-Garten.* Nürnberg, 1745, Weigel. (763.464)

„Dr. Krúdy adományából”
(Bélyegzőlenyomat)

A debreceni Egyetemi Könyvtár 1926/1927. évi leltárkönyve szerint mindkét könyv Wodetzky Józseftől került a könyvtárba. Possessori nyomot nem hagyott maga után.

³⁵ „Ódon könyvkereskedés”; első előfordulása 1854: „antikvárium” értelemben. MTESZ II. 1067.

³⁶ SZINNYEI X. 705–708. ÚMIL III. 1600.

³⁷ PAIKERT Alajos: *Pekár Gyula emlékezete.* Bp. 1938. 9–18.

³⁸ Debreceni M.[agyar] Kir.[ályi] Tisza István Tudományegyetem. Gyarapodási Napló. VII. 1938–1940.

Krúdy Jenő orvosdoktor volt, Indiában működött, jelentős vagyont szerzett, jó felszerelt magán-csillagvizsgálót rendezett be. Tagja lett a londoni Royal Astronomical Societynek. Különösen sokat foglalkozott a csillagászati műszerekkel. Szorgalmazta a homorú tükrű teleszkópok alkalmazását. 1921-ben hazatért és felajánlotta az államnak saját csillagdája felszerelését. A berendezésből a debreceni Tisza István Tudományegyetem is kapott. Legnagyobb műszere egy 50 cm átmérőjű tükör ma is Debrecenben működik.³⁹

Wodetzky József vázlatos pályaképét nekrológiából ismerhetjük meg.⁴⁰ Tanulmányait Párizsban végezte. Hazatérve 1912-ben kezdte meg egyetemi működését Budapesten. A debreceni egyetem Orvostudományi Fizikai Tanszékére 1923-ban került. 1923–1934 között a bölcsészkaron is szakterületként működött.⁴¹ 1934-ben a budapesti egyetem Csillagászati Intézetének igazgatója volt, majd a csillagászat professzora lett. Wodetzky tudományos nézeteiről és munkásságáról, érdeklődési köréről kimerítő szócikket írt a „Magyar Tudóslexikonba” Ponori Thewrewk Aurél.⁴²

Wodetzky volt egyik alapítója és ügyvezető titkára a Stella Csillagászati Egyesületnek, amely *Stella Almanach* címen folyóiratot adott ki.⁴³ Véleményem szerint Wolff és Rost munkáit Krúdy adományozta a debreceni csillagvizsgálónak, és azok Wodetzky kezén átmenve kerültek a debreceni Egyetemi Könyvtárba.

Gombos Albin
(1873–1938)

VANIERIUS, Jacobus: *Praedium rusticum*. Basel, 1750, Thurneisen. (759.116)

„Dr. Gombos Albin 527 sz.”
(Kézzel írt bejegyzés)

A possessor történész, medievista, 1912–1913-ban szerkeszti a *Századokat*. 1937-ben lett a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Gyermekkönyveket is írt.⁴⁴

Gerhardt Guidó
(1877 – 1944-ben még élt)

[ELEONORA MARIA ROSALIA, Troppau és Jägerdorf hercegnő]: *Freywillig-Auffgesprungener Granat Apffel des christlichen Samaritans*. Wien, 1710, Voigt. (760.194/coll.1.)
Ein ganz neues und nutzbares Koch-Buch. Wien, 1710, Voigt. (760.194/coll.2)

„Gerhardt Guidó”
(Bélyegzőlenyomat)

A possessor kísérletügyi igazgató, a Magyar Királyi Vetőmagvizsgáló Állomás tisztviselője volt. Mezőgazdasági szakcikkeket tett közzé.⁴⁵

³⁹ NAGY Ferenc: *Magyar Tudóslexikon A-tól Zs-ig*. Bp. 1997. 506–507.

⁴⁰ G[UMANN] I[stván]: *Wodetzky József 1872–1956*. = *Csillagok Világa* (1.) 1956. 85.

⁴¹ VARGA Zoltán: *A Debreceni Tudományegyetem története I. 1914–1944*. Debrecen, 1967. 252–253.

⁴² NAGY Ferenc: *i. m.* 874–875.

⁴³ Uo.

⁴⁴ MÉL I. 606. GULYÁS XI. 68–71.

⁴⁵ GULYÁS X. 765–766.

Fabricius Endre (tóthlipcsei)
(1880 – 1942-ben még élt)

OVIDIUS Naso, Publius: *Metamorphoseon libri XV. oder Bücher der Verwandlungen*. Nürnberg, 1739, Krauss. (762.547)

„Liber Andreae Fabricii A[nn]o 1941”

(Kézzelel írt bejegyzés)

Fabricius agrárszakember volt. Növénynemesítésről, gazdasági kérdésekről írt; Tessedik Sámuelről önálló műve van. Az OMGE igazgatóhelyetteseként és magántisztviselőként működött.⁴⁶

Rugonfalvi Kis István
(1881–1957)

CALDERINO, Caesar: *Dictionariolum sive thesaurus linguae Latinae...* Bassano, 1743, Remondini. (728.564/coll. 1.)

SALICI DA COMO, Gio[vanni] Andrea: *Osservazioni utilissime nella lingua volgare*. Bassano, 1743, Remondini. (728.564/coll. 1.)

„Rugonfalvi Kis István”
(Ovális bélyegzőlenyomat)

Győrben volt levéltáros, családtörténeti, jogtörténeti és hivataltörténeti munkái vannak. 1914-ben nevezték ki a debreceni egyetem tanárává.⁴⁷ 1918-ban a Székely Nemzeti Tanács elnöke volt, 1931–1932-ben rektori méltóságot viselt.⁴⁸

Csobán Endre
(1882–1959)

CELLARIUS, Christophorus: *Historia universalis, ac perspicue exposita*. Jena, 1735, Bielcke. (753.218/coll. 1.)

CELLARIUS, Christophorus: *Historia medii aevi*. Jena, 1736, Bielcke. (752.218/coll. 2.)

CELLARIUS, Christophorus: *Historia antiqua*. Jena, 1739, Bielcke. (752.218/coll. 3.)

RUCHAT, Abraham: *Histoire de la réformation de la Suisse*. 1–4. Genève, 1727–1728. Bousquet. (752.235)

Les Psaumes de David mis en vers françois, et revus par ordre de Synode Walon des Provinces... Dort–Leyden–Amsterdam, Rotterdam–S’Gravenhage, 1726, Van Braam, Haak, Humbert, Acher-Swart. (753.364/coll. 2.)

Kottáskönyv! A kolligátum első tagja: francia nyelvű Új Testamentum. Paris, 1678.

FABER, Basilius Soranus: *Thesaurus eruditionis scholasticae*. 1–2. Leipzig, 1735, Saalbach. (796.027)

Az eddig leírt könyvekben „Csobán Endre” bejegyzés található.

IKENIUS, Conradus: *Antiquitates Hebraicae secundum triplicem Judaeorum statum, ecclesiasticum, politicum et oeconomicum*. Bremen, 1741. ny.n. (761.017)

Héber szövegrészek. E könyvnek előző tulajdonosát is azonosítani lehetett:

⁴⁶ GULYÁS VIII. 57–59.

⁴⁷ VARGA Zoltán: *i. m.* 198–202.

⁴⁸ MÉL I. 926.

„Jos.[ephi] Luka 1878”

Nevezett római katolikus főtanító volt az Őrségben és Vas megyében tanított. Hírlapi cikkeket írt és egy katolikus egyházi énekeskönyvet adott ki.⁴⁹

Csobán Endre tanulmányait a budapesti egyetem bölcsészkarán végezte. Eleinte hírlapírással foglalkozott, majd 1918-ban Debrecen főlevéltárosává nevezték ki. Elnöke volt a Monti Olaszbarát körnek és a Csokonai körnek. Ő szerkesztette a Kardos Albert Emlékkönyvet.⁵⁰

Haraszi Emil
(1885–1958)

RAMEAU, [Jean Philippe]: *Generation harmonique, ou traité de musique theorique et pratique*. Paris, 1737, Peault fils. (762.153)

„Haraszi Emil Könyvtára”
(Bélyegzőlenyomat)

Haraszi tanulmányait a lipcsei és párizsi egyetemeken folytatta, bölcsészdoktori szigorlatot tett. 1907 óta a Pesti Hírlap zenekritikusa volt.⁵¹ Egyetemi címzetes rendkívüli tanári címet kapott, vezette a Nemzeti Zenedét és a Magyar Nemzeti Múzeum Zenei Osztályát. 1917-ben a budapesti egyetemen megkapta a rendkívüli tanári címet. 1927 óta többnyire Párizsban élt és alkotott. Magyar, német, francia és angol nyelven tett közzé monográfiákat és cikkeket.⁵² Haraszi munkássága felbecsülhetetlenül értékes a magyar zene külföldi megismertetésében; ő maga kivételes helyet foglal el a hazai zenetörténészek között.⁵³ Munkatársa volt a *Magyar Könyvszemlének* is.

Járdányi Paulovics István
(1892–1952)

CARYOPHILUS, Blasius: *De antiquis marmoribus opusculum*. Utrecht, 1743, Besseling. (789.009/coll. 1.)

CARYOPHILUS, Paschalis: *De usu et praestantia thermarum Herculanarum, quae nuper in Dacia Trajana detectae sunt*. Utrecht, 1743, Besseling. (789.009/coll. 2.)

„Járdányi Paulovics István Könyvtára”
(Bélyegzőlenyomat)

A régész, ókortörténész possessor 1940-től a debreceni egyetem nyilvános, rendes tanára volt, cikkei, tanulmányai felölelik a római régészet csaknem valamennyi területét.⁵⁴ Gyűjtötte a latin auctorok 17–18. századi kiadásait, halála után sok könyve a debreceni Egyetemi Könyvtárba került.

⁴⁹ SZINNYEI VIII. 87–88.

⁵⁰ GULYÁS IV. 1059–1060., valamint: VERESS Gézné: *Tiszántúli személynévjegyzék*. Debrecen, 1980. 28.

⁵¹ SZABOLCSI Bence-TÓTH Aladár: *Zenei lexikon*. II. Bp. 1965. 134.

⁵² GULYÁS XII. 597–598.

⁵³ *Grove's Dictionary of Music and Musicians*. IV. London, 1954. 69. Haraszi főbb művei jegyzékével.

⁵⁴ MÉL II. 345. Vö. még BANNER János-JAKABFFY Imre: *A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája a legrégibb időktől a XI. századig*. Bp. 1954.

Szabó Dezső

(1879–1945)

HOTTINGER, Johann Jacob: *Helvetische Kirchen-Geschichten*. Zürich, 1708, Bodmer. (750.813)MURATORI, Lodovico Antonio: *Della forza della fantasia humana*. Venezia, 1745, Pasquali. (750.691)„Szabó Dezső Könyvtárából Ex Libris”⁵⁵

Az író könyvtáráról megjelent egy párbeszéd,⁵⁶ „Szabó Dezső ötezer könyve között” címmel, amelyből számunkra az a lényeges, hogy szerette és gyűjtötte a régi könyveket, valamint, hogy már a negyvenes években eladott néhány könyvet, ugyanakkor vásárolt is, így könyvtárának állománya cserélődött, változott.

Johann Baptist Wenckh

(17. század második fele – 18. század első fele)

Wenckh 1683-ban Leydenben lett orvosdoktor. Grácban élt, mint városi főorvos,⁵⁷ Stiria udvari orvosa. Fő kutatási területe a nőgyógyászat és az urológia volt. Mária Terézia 1748-ban lovaggá emeli. Unokái nyertek osztrák bárói rangot.⁵⁸ A magyarországi Wenckheim család tőle ered.⁵⁹

A Debreceni Református Kollégium néhány diákjának possessori bejegyzése

Kecskeméti Biró András

(XVII. század vége – XVIII. század eleje)

LAVATERUS, Ludovicus: *De ritibus et institutis Ecclesiae Tigurinae*. Zürich, 1702, Gessner. (720.314)

„Andreae B. Kecskeméti Compar.[avit] Tiguri Helvet.[iae] 1711”

A possessor 1706-ban subscribál a debreceni kollégiumban.⁶⁰

Kármán András

(18. sz. közepe)

TERTULLIANUS, Qu.[intus] Septimus Florens: *Apologeticus*. Leyden, 1718. Severin. (760.541/coll. I.)

⁵⁵ 65×92 mm, linó. Szabó Dezső profilját ábrázolja. Képe: OTTOZI Eszter: *Ex librisek...* 19. tábla.

⁵⁶ SZABÓ István: *Szabó Dezső ötezer könyve között*. = Magyar Nemzet 1940. március 30. 68. sz. 9.

A cikk másolatáért Nagy Anikónak (OSzK) tartozom köszönettel.

⁵⁷ *Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker*. V. München–Berlin, 1962. 897.

⁵⁸ WURZBACH, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. LIV. Wien, 1886. 267.

⁵⁹ KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok*. XI. Bp. 1932. 76–77.

⁶⁰ THURY II. 187.

MOSHEIM, Jo.[hannes] Laur.[entius]: *Disquisitio chronologico-critica de vera aetate Apologeticæ a Tertulliano conscriptæ*. Leyden, 1720, Severin. (760.541/coll. 2.)

„Andreas Kármán Amstelodami 1762 d.[ie] 5 Maij valet 2. flor.[enos] Andreas Kármán m.[anu] pr.[opria].

Ifj. Kármán András és testvérét Józsefet apjuk 1754-ben íratja be a kollégiumba.⁶¹

P. Kovács János

MENCKENIUS, Jo.[annes] Burch.[ardus]: *De charlataneria eruditorum declamationes duae*. Amsterdam, 1747, Saalbach. (759.012)

„Ioann.[es] P. Kovács Comp.[aravit] [?] [1] 1764.

P. Kovács János 1755-ben subscribál.⁶²

Ungi Pál

(18. sz. utolsó harmada)

HEINECCIUS, Io.[hannes] Gottl.[ieb]: *Praelectiones academicae in, Sam.[uelis] Pufendorfii de officio hominis*. Berlin, 1742, Kunst. (763.608)

„Accessit Libris Pauli Ungi Timor D.[omini] est initium Sapientiae.”⁶³

Ungi Pál 1777-ben a II. classis diákja a kollégiumban, debreceni illetőségű.⁶⁴

Tikos István

(18. sz. vége)

HUETIUS, Petrus Daniel: *Poemata*. Utrecht, 1700, Brodelet. (752.993)

„Stephani Tikos”

Tikos subscripciójának éve: 1786.⁶⁵

Halász József

és

Jenei Sámuel

MESTREZAT, Jean: *Exposition du chapitre VIII. de l'épître de l'apôtre S.[aint] Paul aux Romains, en XXX. Sermons*. Amsterdam, 1703, Malherbe-Tirel. (720.216)

„Josephi Halász”

„Samuelis Jenei”

Halász József 1787-ben az I. classis diákja. Pápáról származik, atyja superintendens volt.⁶⁶

Jenei Sámuel 1787-ben negyedéves a kollégiumban.⁶⁷

A könyv kettejüké egyszerre nem lehetett, talán Jenei adta Halásznak??

⁶¹ THURY II. 239.

⁶² THURY II. 240.

⁶³ ZSOLTÁROK 11–10. hibásan idézve. Recte: „Initium Sapientiae est timor Domini”.

⁶⁴ THURY II. 333.

⁶⁵ THURY II. 464.

⁶⁶ THURY II. 403.

⁶⁷ THURY II. 407.

Sárvári Pál

(18. sz. vége – 19. sz. eleje)

PERIZONIUS, Jac.[obus]: *Rerum per Europam maxime gestarum ab ineunte saeculo sextodecimos usque ad Caroli V. mortem*. Leyden, 1710. Van den Linden. (760.823)

„Pauli Sárvári Debrec.[ini] 1792”

A megadott évben a possessor a kollégium seniora volt.⁶⁸

Nyirő Sámuel

(18.–19. sz. fordulója)

[Biblia] *Hé Kainé Diathéké*. Leipzig–Lübben, 1737, Voss. (753.343)

„Est Samuelis Nyirő”

A possessor az iskolai adattár már nem jegyzi, de mivel korábbi évekből is vannak könyvei – ezeket katalógusaimban már ismertettem – rögzítettem ezt a bejegyzést is.

Amint a dátumokból kitűnik, a diákok könyveiket néha tanulmányaik elvégzése után vásárolták, esetleg kései peregrináció idején, de csak az iskolai adattárból lehetett őket azonosítani.

Rövidítések

- BMCPB = *British Museum General Catalogue of Printed Books*. 1–263. Vol. London, 1965–1966.
- GULYÁS = GULYÁS Pál: *Magyar írók élete és munkái*. 1–17. Bp. 1939–1995.
- MÉL = *Magyar Életrajzi Lexikon* I–III. Bp. 1967–1981.
- MTESZ = *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára*. I–III. Bp. 1967–1976.
- NAGY = NAGY Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I–XII. Pest, 1857–1865.
- SZINNYEI = SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Bp. 1891–1914.
- THURY = THURY Etele: *Iskolatörténeti adattár*. I–II. Pápa, 1906–1908.
- ÚMIL = *Új Magyar Irodalmi Lexikon*. I–III. Bp. 1994.

OJTOZI ESZTER

⁶⁸ THURY II. 452.

A Nyíl regényújság története. 1931 tavaszán egy fiatal újságíró lépett be a Révai Irodalmi Intézet székházának kapuján. Újváry Sándornak hívták. A barátját, Juhász Andort kereste, aki a cég egyik lektora volt. Újváry egy regényújság tervét hozta magával. Szándéka kettős volt: egyrészt a külföldi ponyvairódom helyett magyar írók műveit kívánta kiadni, másrészt ezen írók anyagi gondjain próbált segíteni ezáltal, lévén hogy egy újság átfutási ideje sokkal gyorsabb mint egy könyvé, így a honorárium is hamarabb esedékes. A magyar írók nagy gondja volt, hogy a teljes kifizetés csak a könyv végleges elfogyása után történt meg, és addig a szerző kénytelen volt az előlegekből élni.

Juhásznak tetszett az ötlet, de ő maga nem volt illetékes a dologban. Bevitte Újváryt Schultz Elekhez, a cégvezetőhöz. „Lexi”, ahogy mindenki nevezte, a Révai saját nevelésű munkatársa volt: minden idejét és minden erejét a cégnek szentelte. Újváry neve persze előtte sem volt ismeretlen. Meghallgatta a tervet, de máris készen volt az ellenvetéssel. Egy ilyen regényújság kiadása kockázatosnak, és újszerűnek tűnt. A Révai viszont bevallottan konzervatív kiadó volt, a lexikon, a nagy magyar írók (Jókai, Mikszáth, a két Eötvös, Rákosi Viktor stb.) összes műveinek kiadója. A cég megszokott képével ellentétes lenne egy kolportázsújság kiadása.

Persze ez a kiadó már nem ugyanaz, mint ami a háború előtt volt. A Révaiak már halottak voltak, a vállalat vezérigazgatói székében a korábbi jogtanácsos, Keéri-Szántó Andor ült, aki egyben a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesületének is elnöke volt. Zárkózott, katonás, hűvös-gunyoros stílusú embernek ismerték. Őt kellett Újvárynak meggyőznie. Harmadszor is előadta tehát a tervét. Keéri időt akart nyerni, s közölte, hogy akkor tud érdemben foglalkozni a tervvel, ha írásban előtte lesz a részletes tervezet: példányszámok, munkatársak, írók, honoráriumok. Újváry azonban számított erre, és máris előhúzta zsebéből az előre elkészített leírást. Keéri nem titkolta, hogy imponál neki ez a gyorsaság, de választ csak pár nap múlva adott. A belépő Újváryt ezzel fogadta: – Mi legyen a lap neve? Az újságíró erre levette a polcra a Révai Lexikon egy kötetét és letette az asztalra: – Nyissa ki bárhol, és találmra mutasson rá egy szóra. Az lesz a lap neve. Keéri csóválta a fejét, de megtette. Így lett az induló heti regényújság neve *Nyíl*.¹

Az első szám 1931. június 3-án jelent meg, benne Erdős Renée *Kaland Firenzében* című kisregényével. Ezután a lap – kisebb kihagyásokkal, pl. 1931. aug. 10. és szept. 17. között – minden csütörtökön az újságírókhoz került. Ára mindössze 10 fillér volt. A szerkesztő – legalábbis papíron – maga Keéri-Szántó lett.² Újváry mint segédszerkesztő szerepelt, talán azért, mert ő más újságokat is szerkesztett ebben az időben.

Klasszikus formájában a *Nyíl* 16 oldalas volt, ebből 14 oldal maga a kisregény, a fennmaradó kettő pedig néhány kisebb írás és egy keresztretjvény kapott helyett, már csak azért is, hogy csakugyan meglegyen a hetilap jelleg. A terv az volt, hogy ezeket az oldalakat a kisregény írója szerkessze. Ezt azonban kevesen vállalták. Ilyenkor a lap két lektora végezte el ezt a munkát. Egyikük, Kellér Andor így ír erről:

„Mi olvastuk el és bíraltuk el a kéziratokat, mi szereztük meg az utolsó két oldal anyagát, az úgynevezett töltelékét, vagyis egy-két cikket és karcolatot, valamint a keresztretjvényt, és tördeltük be az újságot.”³

Érdekes módon Kellér nem említi Újváry nevét: szerinte Schultz Elek volt a „regényújság életrehívója, megszervezője és talán kitalálója is”. A két lektor mindenesetre nem unatkozott, több hónapra előre megvoltak a kiadandó kisregények:

¹ A lap keletkezését így mondja el ÚJVÁRY Sándor: *Szabálytalan önéletrajz*. München, 1976. 58–65.

² LAKATOS Éva: *Magyar irodalmi folyóiratok*. Bp. 1972–

³ KELLÉR Andor: *Író a toronyban. Palásty titka*. Bp. 1979. 160–166.

„Az irodalmi világban láthatatlan csőpostán, szinte órák alatt terjedt el a hír: Révaiék hatszáz pengőt fizetnek egy Nyíl-regényért; ötven szabványos gépirásos oldalért hihetetlenül nagy összeg! A kiadó huszonnégy óra alatt elolvastatja a kéziratot, és másnap fizet. Ez egyenesen varázslatosnak hatott. Tódultak az írók, ömlött a kézirat...”⁴

A kezdeményezés érdeklődést keltett a szakmai körökben is. Supka Géza lapja, a *Literatura* például így írt:

„Arról panaszkodtunk múlt számunkban, hogy éppen a legvirágzóbb kiadócégek... úgyszólván kizárólag külföldi művek fordításának közlésével folytatják úgynevezett 'magyar kiadói' tevékenységüket... A Nyíl... minden héten közli... egy-egy modern, magyar regényírónak egy-egy teljes regényét. A magyar olvasóközönség csak hálás lehet a Révai Testvéreknek ezért az ügyes kezdeményezésért, amely – a mai helyzetben – egyúttal valósággal az élő magyar irodalom életmentése is.”⁵

A lap lelkenedő hangja később sem csökkent:

„Hét hónap alatt harminc magyar írónak harminc eredeti regényét hozták ki Révaiék a Nyíl röppenő szárnyain. Ha valaha sikerült irodalmi cáfolat, akkor ez a harminc regény valóban az. Cáfolat arra a tantételre, hogy magyar kiadó ma csak fordításokat hozhat piacra; cáfolat arra, hogy csak drága könyveket érdemes piacra dobni; cáfolat arra, hogy csak hülye amerikai és álamerikai kalandorregényeknek van Magyarországon közönségük. Erkölcsi bátorság kellett a mai magyar kiadói fásultságban ahhoz, hogy kizárólag magyar írókkal vágjon neki a Révai-kiadó ennek a sorozatnak. A siker őt igazolta...”⁶

Kevésbé lelkes Illés Endre, a *Nyugat* cikkírója:

„Egyetlen jelzővel határozhatjuk meg valamennyit: tízfilléres regények... Tíz fillér szárnyakat adhat az író mondanivalójának... de a tíz fillér és a nagyobb példányszám megafon is: amelybe kiáltani kell... Hangosan. Tetszetősen. Tömegeknek valót. [...] Erdős Renée kisregénye... pontosan azon az esztétikai szinten áll mint Erdős Renée többi munkája [...] Moly Tamás... legújabb spiritiszta-története is: egy író munkája, aki szégyenli amit csinál [...] Lakatos László regénye mulatságos megvalósítása annak a változatnak, milyenné válik egy pesti házasságtörés története... ha átdolgozzák a serdültebb ifjúság, a tizenhatéves lányom, a kissé prűd nagymám s az egyszerűbb háztartási alkalmazottam számára. [...] S felvonultatta a sorozat szerkesztője azokat is, akik kis giccseikkel, félpohár limonádéjukkal mindig megtalálták s megtalálják számításait a közönségnél is.”⁷

Valóban, az itt megjelent művek többsége inkább csak a szórakoztatást tekintette céljának. De azért – főleg a későbbiekben – találhatunk más neveket is a szerzők között: Mikszáth Kálmán (két kisregénnyel is), Surányi Miklós (3), Tersánszky J. Jenő (4), vagy éppen Móra Ferenc, Krúdy Gyula, Palotai Boris egy-egy művel. Érdekességnek számíthat Várnai Zseni, Móricz Virág, Dénes Zsófia bemutatkozása, mint széppróza-író. De itt látott napvilágot Déry Tibor *Árutató* című kisre-

⁴ Uo.

⁵ *Literatura* 1931. 3. sz. 83.

⁶ *Literatura* 1932. 2. sz. 359.

⁷ ILLÉS Endre: *Ötven új magyar regény.* = *Nyugat* 1932. I. 662–665.

génye (később *Pesti felhőjáték*). Természetesen Kellér Andornak és Újváry Sándornak is megjelent négy, illetve három műve.

Az egyes számokat olyan neves rajzolóik illusztrálták, mint például Benedek Kata, Jaschik Álmos, Szűr Szabó József, Vogel Eric, Hauswirth Magda, Byssz Róbert.

A *Nyíl* regényűjság még egy szempontból érdekes: itt jelent meg Rejtő Jenő első hosszabb szépirodalmi munkája: 1932. július 28-án, a 30. (61.) számban: *A párisi front* című kisregény. Egy külföldön élő, állástalan fotóriporter révén megismerhetjük belőle a francia főváros napi életét, híres kávéházait, a Coupole-t, a Dome-ot, ahová a kint élő, nagyjából munkanélküli magyarok jártak. Később ezek a helyek szinte toposzokká váltak, amelyeket minden Párizsban játszódó regény megemlített. Mindezeket Rejtő saját tapasztalataiból ismerte, legendás csavargásai során itt is megfordult, és hasonló körülmények között élt, mint hősei. Úgy tűnik ezt a művét külföldön írta. Egyik levelében olvashatjuk a következőket:

[...] toloncúton Tarvisióból Klagenfurtba kerültem ahol a rabok télen fát vágnak a börtönudvaron. Ezt egy színes riportban megírtam az Ujságnak.[...] És megírtam azt is, hogy milyen a börtön Zürichben, ahol engedély nélküli házalásért ültem két hetet. Ekkor egy Gattmann nevű hölgy írt, hogy a Révai szívesen venné egy rövid lélegzetű regényemet. Mire hazajöttem A párisi front ... című regényem négy kiadást ért meg közvetlenül egymás után és második megjelenésem előtt a Nyíl tönkrement.⁸

A levélben említett hölgy Gatman Böske, a Révai belső munkatársa, akit vidám, de kissé nagyképu, és felületes műveltségű embernek tartottak – valószínűleg nem ő volt a másik lektor.

A *Nyíl* hasábjain jelent meg Nagy Károly első kisregénye is, az *Ükapám a rablólovag* 1934-ben, a 7. (142.) számban. A szerző ígéretes költőként indult, de végül – hogy meg tudjon élni – Charles Lorre álnéven, sikeres Rejtő-„epigonként” ő is légiósregényeket gyártott, amíg 1942-ben munkaszolgálatosként meg nem halt.

1932-ben könyvsorozat is indult a lap nevével. A Magyar Könyvészet⁹ szerint két kiadvány jelent meg: Ambrus Zoltán *Giroflé és Girofla*, valamint Conan Doyle *Kettős, alkalmilag kísérettel* című regényei. Ki kell azonban egészítenem az OSzK összeállítását: Megjelent egy harmadik mű is. Rákosi Viktor *Emmy* című regényének új címlapkiadása. A 207 oldalas könyv 66 fillérbe került, ahogy ezt nagybetűkkel közölték a borítón. A hátapon pedig ott van ugyanaz a Nyíl-embléma, ami az újság fejlécén is látható volt.

Azonban a lap reményt keltő indulása után pár hónappal kiderült, hogy a számításokba hiba csúszott. A rendkívül magas honoráriumok csak akkor lettek volna tarthatóak, ha a *Nyíl* százezres nagyságrendben kel el. Márpedig nem így történt.

„Persze a kiadó nem volt érzélgős; ahogy ráébredt a szomorú valóságra, rögtön visszahúzta a gyeplőt. Az írói tiszteletdíj grádicsosan csökkent: előbb ötszázra, aztán négyre, aztán háromra, fél év után már csak százhusz pengőt fizettek egy Nyíl-regény kéziratáért.”¹⁰

De még ez sem volt megvetendő összeg, feltételezhetjük, hogy kéziratokban ezután sem volt hiány. Ám más dolog is történt: külföldi írók műveit kezdte kiadni a lap. A *Literatura* persze nem hagyta szó nélkül:

⁸ Rejtő Jenő levele a Nova kiadóhoz. A másolat Paulay Lajos tulajdona.

⁹ *Magyar Könyvészet 1921–1944*. VI. Nyelvészet – irodalom. Függelék: Az irodalmi sorozatok mutatója. Bp., 1981. 482.

¹⁰ KELLÉR Andor: *i. m.*

„Meghalt a Nyíl, a heti regényűjság, amely néhány esztendővel ezelőtt egészen új utat vágott a magyar könyvkiadás terén. A célkitűzés szerint fiatal magyar írók kisregényeit akarta hétről-hétre az olvasókhoz közvetíteni és két éven keresztül ezt a célkitűzést állta is. [...] Mi történt a kulisszák mögött, azt nem tudjuk, vagy mondjuk inkább, hogy nem tartozik ide; elég az hozzá, hogy néhány hónappal ezelőtt a Nyíl általános meglepetésre bejelentette 'új célkitűzését'. Ez... természetesen nem jelentett mást, hogy a jövőben külföldi munkák kerülnek sorra ezeknek a füzeteknek a lapjain. Ami persze ismét egy karéj kenyeret, ha talán vékony kenyeret is szelt le a küzködő magyar íróknak amúgy is szűkös életlehetőségeiből... Méltó befejezés ez a magyar kiadók nagy csinnadrattáival bekonferált könyvnapjai után! A magyar író pedig – mit tehessen egyebet – köszönettel tudomásul veszi ezt az újabb propagandát...”¹¹

Kik is voltak ezek a külföldi írók? W. Somerset Maugham, John Galsworthy, Franz Werfel, Klabund, Stefan Zweig, Francis Jammes, Thomas Mann stb. Valóban, ezekre már a *Nyugat* cikkírója sem mondhatta volna, hogy giccs, hogy limonádé. Csakhogy jogosan írja a *Literatura*, hogy ezen írások többsége már megjelent magyarul, némelyik többször is. Mi szükség volt rá, hogy ezeket ilyen formában adják ki újra? Ugyanakkor az újság ára is a duplájára emelkedett... Ez volt az oka, hogy a vásárlók elfordultak a laptól, vagy talán a külföldi szerzők másféle stílusa? Mindenesetre az tény, hogy a *Nyíl* című szépirodalmi hetilap nemsokára megszűnt. Létezése során 162, nagyrészt eredeti magyar kisregényt adott az olvasók kezébe. Utolsó száma 1934. július 5-én jelent meg.

BÁLINT GÁBOR

¹¹ *Literatura* 1934. aug. 15. LXI.

BIBLIOGRÁFIA

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtár- történeti szakirodalom 1998-ban

Rövidítések:

CartHung	= Cartographica Hungarica
FejMeKvt	= Fejér Megyei Könyvtáros
GeodKart	= Geodézia és Kartográfia
HajdBihMeKvtT	= Hajdú-Bihar Megyei Könyvtári Téka
ItK	= Irodalomtörténeti Közlemények
KisalfKvt	= Kisalföldi Könyvtáros
KKK	= Könyv, Könyvtár, Könyvtáros
KKMeKvtÉvk	= A Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár jubileumi évkönyve 1898–1998. Szerk. HORVÁTH József. Győr: Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár, 1998.
MG	= Magyar Grafika
MEgyhtVázl	= Magyar Egyháztörténeti Vázlatok
MKsz	= Magyar Könyvszemle
MSzle	= Magyar Szemle
NévtÉrt	= Névtani Értesítő
NMunkmozgTört	= A Nemzetközi Munkásmozgalom Történetéből
NógrMeMúZÉvk	= A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve
NyelvKult	= Nyelvünk és Kultúránk
OSzKÉvk	= Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve
PKI	= Pécsi Könyv- és Infotár
VHonismKözl	= Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények
VMeKvtÉrt	= A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője
VSzle	= Vasi Szemle
ZenetudDolg	= Zenetudományi Dolgozatok
Bevezetés a régi magyar...	= <i>Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába.</i> Szerk. HARGITTAY Emil. Bp. Universitas, 1996. 1997 ² .
A magyar művelődés és a...	= <i>A magyar művelődés és a kereszténység.</i> A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Róma-Nápoly, 1996. szeptember 9–14. [I–II–III. kötet] Szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit. Bp.–Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Rt., 1998.
Társadalom, egyház, ...	= <i>Társadalom, egyház, művelődés.</i> Tanulmányok Erdély történelméhez. Bp. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1997.

Általános művek, elvi kérdések, adattárak

- BÓDI Györgyné: Nyomdak, sajtó, könyvkiadás Salgótarjánban a kezdetektől 1945-ig = *NógrMeMűzÉvk* 1996–1997. 85–94.
- MADAS Edit – MONOK István: A könyvkultúra Magyarországon. [1] A kezdetektől 1730-ig. [Budapest]: Balassi, 1998. 183 p. ill.
- MONOK István: Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek könyvtártörténeti hasznosítása. (Kutatástörténeti áttekintés) = *MEgyhtVázl* 1998. 1–2. 203–207.
- MONOK István: A magyarországi könyvtörténeti kutatásokról = *Iskolakultúra* 1998. 1. 114–116.
- ROZSONDAI Marianne: A könyvkötéstörténeti kutatások jelentősége = *Iskolakultúra* 1998. 1. 70–76.

Bibliográfiák, repertóriumok, katalógusok

- ALFÖLDY Gábor: Kertművészet a régi magyar kertészeti folyóiratokban, 1857–1944: Repertórium. Összeáll. ALFÖLDY Gábor és ZOLNAI Dóra. Szerk. és az előszót írta GALAVICS Géza. Budapest: MTA Művtört. Kut. Int. 1997. 109 p.
- BÉNYEI Miklós: Téka-tükör. Könyvek, cikkek Hajdú-Bihar megye könyvtáiról 1997 = *HajdBihMcKvtT* 1998. 2. 54–67.
- A Borbásia című folyóirat bibliográfiája. Összeáll. VIDÉKI Róbert = *Kitaibelia* 1998. 1. 155–161.
- CZÖVEK Zoltán – PERGER Péter: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó és könyvtártörténeti szakirodalom 1997-ben = *MKsz* 1998. 4. 428–441.
- DÖRNYEI Sándor: Régi magyar orvosdoktori értekezések. Nagyszombat–Buda–Pest, 1772–1849. Első kötet: Abeles–Kuthy. Budapest: Borda Antikvárium, 1998. 308 p. ill.
- GULYÁS László: A Munkás Bélyeggyűjtő, a Filatéliai Szemle, a Bélyegvilág és a Philatelia repertórium, 1922–1997. Budapest: Mabéosz, 1997. 74 p.
- KÉGLI Ferenc: A könyvek, térképek és zene-művek kurrens nemzeti bibliográfiái a dualizmus korában – különös tekintettel az Országos Széchényi Könyvtárra 1867–1918 = *OSzKÉvk* 1991–1993. 213–265.
- A magyar irodalomtörténet bibliográfiája. Szerk. KÓKAY György és V. WINDISCH Éva. 4. [köt.] 1849–1905. Személyi rész II. H–Zs. Szerk. TÓDOR Ildikó [a kötet munkatársa CSÁSZTVAY Tünde]. Budapest: Akad. K.; Argumentum K., 1997. XXXVII, 621 p.
- A magyar irodalomtörténet bibliográfiája. Szerk. KÓKAY György és V. WINDISCH Éva. 5. [köt.] 1905–1970. Általános rész. Szerk. B. HAJTÓ Zsófia. Budapest: Akad. K.; Argumentum K., 1997. XX, 754 p.
- Magyar könyvészet 1921–1944. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. [Szerk. KOMJÁTHY Miklósné]. 3/A: Alsó- és középfokú iskolai tankönyvek. [Szerk. KERTÉSZ Gyula]. Budapest: OSzK és OPKM, 1998. 228 p.
- A magyar művészeti folyóiratok repertórium, I. *Ars Una* 1923–1924. Összeáll. BONDOLY István = *Ars Hungarica* 1998. 1. 143–152.
- A magyar művészeti folyóiratok repertórium, II. *A Műbarát*. 1921–1923 = *Ars Hungarica* 1998. 2. 401–446.
- POSTMA Ferenc: *Frustula Academica Franeke-rana. Eine erste Ergänzung zum Auditorium Academiae Franekerensis* = *MKsz* 1998. 1. 13–25. ill.
- Repertórium az *Arrabona* 22–34. és 35/1–2. (1986–1996) kötetéhez. Összeáll. CSÉCS Teréz = *Arrabona* 1996. 375–401.
- A Replika repertórium (1990/1–1995/19–20) = *Replika* 1996. 301–316.
- SZÁNTAI Lajos: *Ami az Atlas Hungaricusból kimarad* = *CartHung* 1998. 6. 25–29. [Pótlások]
- A Szántai Lajos-féle *Atlas Hungaricus* (Magyarország nyomtatott térképei 1528–1850) című 1996-ban megjelent kétkötetes mű névmutatója = *CartHung* 1998. 6. 30–39.
- SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: *Segédkönyvek és szövegkiadások válogatott bibliográfiája a régi magyar irodalomhoz* = Bevezetés a régi magyar... 1997². 307–344.
- Téka. Mutató 1979–1995. [Összeáll.] LADI László = *Téka* 1996. 1–2. 1–209.

Cenzúratörténet és más jogi szabályozások

- KÓKAY György: Tácsics Mihály „Népkönyv”-ének történetéhez = *MKsz* 1998. 1. 61–63.
- A sajtószabadság = FEJTŐ Ferenc: II. József. Budapest: Atlantisz, 1997. 241–245.
- TÓTH Ágnes: A könyveknek is megvan a maguk sorsa. A fasiszta, szovjetellenes és an-

tidemokratikus könyvek, sajtótermékek ösz-
szegyűjtése Magyarországon (1945–1947)
= Bács-Kiskun megye múltjából 1994.
124–150.

Könyvtörténet

Középkori kéziratosság, kódexek

BORGÓ András: A Kaufmann Haggada (Budapest
MTAK A422) illusztrációinak zenei vonatko-
zásai = ZenetudDolg 1995/1996. 25–34.

BORSA Gedeon: Korabeli tudósítások Nürnberg-
ben az 1514. évi magyarországi paraszthá-
borúról = OSzKÉvk 1991–1993. 323–348.

CSAPODI Csaba: Az esztergomi kódexfestő mű-
hely a 12. században = MKsz 1998. 1. 41–43.

Graduale Ráday: Saeculi XVII. Ed. aud. intr.
by Ilona FERENCZI [ford. MÉSZÁROS Erzsé-
bet]. Budapest: MTA ZTI, 1997. 361 p. ill.

KÖRMENDY Kinga: Padova kánonjogi doktorai
és kódexeik az esztergomi káptalanban a
XIV–XV. században = A magyar művelő-
dés és a... II. 1998. 527–537.

MADAS Edit: Középkori bibliafordításainkról =
Iskolakultúra 1998. 1. 48–54.

MAROSI Ernő: A Zsigmond-kor művészettörté-
netének egy adóssága. Eberhard Windecke
illusztrált Zsigmond életrajza és a középkori
képes krónikák = Hadtörténeti Közlemé-
nyek 1998. 3. 547–560.

RITTER, Ralf-Peter: Az Ehrenfeld-Kódex latin
megfelelőjéhez = A magyar művelődés és
a... II. 1998. 507–516.

SZENDREI Janka: Perspektiven der musikalischen
Paläographie in der Choralforschung = Stu-
dia Musicologica 1998. 2–4. 267–282.

VESZPRÉMY László: A 12. századi magyar kódex-
írás alakulása = Századok 1998. 1. 222–230.

VIZKELETY András: Egy ismeretlen magyar do-
minikánus írásai a 13. századból = A ma-
gyar művelődés és a... II. 1998. 517–526.

Nyomda- és nyomdászattörténet

15–17. század

BORSA Gedeon: Euripidész magyar fordításá-
nak 16. századi kiadása = MKsz 1998. 1.
44–48. ill.

BORSA Gedeon: Magyarországi nyomdász-
attörténet XV–XVII. század = Bevezetés a
régi magyar... 1997². 20–27.

BUZA János: Négyszáz éves a müncheni
„New Müntz-Büede”. Das Münchener
„New Müntz-Büede ist 400 Jahre alt =
Numizmatikai Közlemények 1997–1998.
45–52.

V. ECSEDY Judit: „A híres Szentzi Ábrahám
nevezetes váradi typográfiája” = OSzKÉvk
1991–1993. 289–322.

FLECK Alajos: Korszakzáró jubileumok = Geod-
Kart 1998. 5. 40–41. [Georgius de Hunga-
ria: Arithmetice summa tripartita (Schoon-
hoven, 1499)]

JAKÓ Zsigmond: A Hoffhalterek váradi és gyu-
lafehérvári nyomdája = Társadalom, egy-
ház, ... 1997. 241–260.

JAKÓ Zsigmond: Újabb adatok Hoffgreff György
kolozsvári nyomdász életéhez = Társada-
lom, egyház, ... 1997. 313–318.

JAKÓ Zsigmond: Újabb adatok a kolozsvári
Heltai-nyomda kezdetéhez = Társadalom,
egyház, ... 1997. 305–311.

JUHÁSZ Géza: Az egyház és a betű. Gutenberg
születésének 600., a könyvnyomtatás felta-
lálásának 550. évfordulójára = Lelkipásztor
1997. 4. 127–130. ill.

A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határo-
zatai. Közzéteszi SOLYMOSI László. Buda-
pest: Argumentum, Balassi, 1997. 129 [81]
p. ill. [Szöveg- és hasonmás kiadás, beve-
zető tanulmánnyal]

18. század

V. ECSEDY Judit: Rejtett nyomdák = Iskola-
kultúra 1998. 1. 55–62.

HORVÁTH József: Adalékok a győri Streibig
nyomda történetéhez = KKMéKtÉvk 1998.
185–217.

HORVÁTH Károly: Az egyetemi nyomda nagy-
szombati évszázadai = Typographia 1997.
11. 4. ill.

SZERAFINÉ SZABOLCSI Ágnes: A debrece-
ni városi nyomda a felvilágosodás és a
reformkor idején = KKK 1998. 4. 49–53.
ill.

VUJICSICS Sztóján: Nyomdák és könyvkiadás =
Szerbek Pest-Budán. Budapest: Városháza,
1997. 55–57.

19–20. század

- GÉCS Béla: 1848. március 15. Nyomdászok a szabad sajtóért = MG 1998. 2. 99.
- GÉCS Béla: Réthy Lipót, Békés megye első nyomdása = MG 1998. 1. 74–75.
- GÉCS Béla: Typograph – a „vaskolléga” = MG 1998. 4. 87.
- GÉCS Béla – MALATYINSZKI József: Százhuszonöt éves Békéscsaba nyomdászata 1873–1998 = MG 1998. 6. 92–96. ill.
- KENYÉRI Kornélia: Perújrafelvétel Landerer Lajos ügyében = KKK 1998. 3. 29–33. ill.
- KOVÁTS Katalin: Győr nyomdái a 19. század második felében = KKMekVtÉvk 1998. 218–251.
- MALATYINSZKI József: 150 éves a Békés megyei nyomdászat. Réthy Lipót (1817–1903) jubileumi emlékülés Szarvason = MG 1998. 1. 69–72.
- MENNYEINÉ VÁRSZEGI Judit: 1850 és 1900 között Győrben nyomtatott magyar nyelvű kalendáriumok könyvtárunk helyismereti gyűjteményeiben = KKMekVtÉvk 1998. 165–182.
- NYÁRY Dezső: Az ’56-os forradalom és a nyomdák = Typographia 1997. 11. 6.
- PILINYI Péter: Kossuth Lajos nyomdája = MG 1998. 5. 91–93. ill.
- PILINYI Péter: Pénzhamisítás 1848-ban [A Kossuth-bankóról] = Typographia 1997. 11. 8. ill.
- Könyvművészet, illusztráció**
- ANTALINÉ MUJTER Szilvia: Régi képes levelezőlapok megyénk falvairól a megyei könyvtár helyismereti gyűjteményében = KKMekVtÉvk 1998. 156–164. ill.
- BAKOS Katalin: A könyvművész és reklámgrafikus = Molnár Farkas, festő, grafikus, építész. Budapest: Kassák Múzeum, 1997. 15–22.
- Czéh Sándor magyaróvári nyomdász-kiadó illusztrációinak mintakönyve az 1836 és 1875 közötti évekből. A kötet anyagát felkutatta, szerk., a tanulmányt, a képmeghatározásokat írta, a kiadványlistát összeáll. HELLE Mária. Budapest: Balassi, 1998. 48 p. CVI-II t. ill.
- FRANKLIN, Charlotte: A könyvművészet Magyarországon = MG 1998. 3. 65–70.
- HORVÁTH Csilla: A múzeum helytörténeti gyűjteményében lévő, Pécsset ábrázoló levelezőlapok VI. A Pécsi Országos Kiállítás és Vásár, 1907 = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1996–1997. 87–104.
- NÁDAS Orsolya: Pólya Tibor és a gyermekkönyvekben, illetve gyereklapokban megjelent illusztrációi = Jászkunság 1998. 6. 339–349.
- RÓZSA György: Daniel Suttinger soproni látkepe 1681-ből = Művészettörténeti Értesítő 1998. 137–141. ill.
- SOLTÉSZ Zoltánné: A magyarországi könyvdisztítés a 15–17. században = Iskolakultúra 1998. 1. 63–69.
- SÜMEGI György: Szalay Lajos levelei Kovách Aladárhoz (Dokumentumok – Österreichische Nationalbibliothek, Wien) = A Herman Ottó Múzeum évkönyve XXXIII–XXXIV. Miskolc, 1996. 529–546.
- P. SZABÓ Ernő: Grafikák, történelmi háttérrel. Száz éve született Varga Nándor Lajos = MSzle 1996. 74–80.
- Szűz Rezső: Könyvkiadás, könyvművészet, társadalom. 3. köt. A művészi magyar könyv a Horthy-korszakban, 1920–1944: Válogatás egy műgyűjtemény könyvtárából. Budapest: Szenci Molnár Társ., 1997. 423 p. ill.
- TIMKÓ György: 1685-ben jelent meg először Magyarországon a könyvnyomtató műhely ábrázolása = MG 1998. 6. 110–111.
- Ex-libris**
- HORVÁTH Hilda: Az ex libris virágkora. Szecesszió = Kisgrafika 1998. 2. 4–5. ill.
- HORVÁTH Hilda: Walter Crane (1845–1915) ex librisei az Iparművészeti Múzeumban = Kisgrafika 1998. 1. 4–6. ill.
- Dr. Katona Gábor könyvjegy gyűjteménye: Kiállítás a pápai Jókai Mór Városi Könyvtárban 1997. augusztus 23-tól szeptember 27-ig. [Rend. és a katalógust szerk. ÜRMÖS Péter.] Pápa: Jókai Városi Kvt., 1997. [28] p. ill.
- LENKEY István: Csiby Mihály kisgrafikái = Kisgrafika 1998. 2. 2–4. ill.
- OUTOZI Eszter: Die Exlibris in den ausländischen Büchern der Universitätsbibliothek zu Debrecen zwischen 1700–1750. Ex librisek a Debreceni Egyetemi Könyvtár 1700–1750 közötti külföldi könyveiben. Debrecen: KLTE Kvt., 1998. 46 p. ill.

Térképészet

- BORKOVITSNÉ JÓZSEF Rita: A Marsigli-rejtély. L. F. Marsigli és kora = Természet Világa 1998. 5. 203–206.
- FRIEDRICH Ildikó: Karacs Ferenc térképész és rézmetsző Európa-atlasza = GeodKart 1997. 1. 37–38.
- GRÓF László: Marsigli gróf élete I–V. rész = CartHung 1992. 2. 19–23.; 1993. 3. 25–29.; 1994. 4. 46–50.; 1996. 5. 12–17.; 1998. 6. 18–23.
- HRENKÓ Pál: Miss Pardoe és Magyarország térképe [London, 1840] = GeodKart 1997. 2. 41.
- HRENKÓ Pál: Prixner magyar rézmetsző térképi illusztrációi = GeodKart 1998. 8. 37–40.
- PAPP-VÁRY Árpád: 400 éve hunyt el Ortelius, a modern kartográfia alapítója = GeodKart 1998. 9. 34–35.
- PAPP-VÁRY Árpád: Mercator 400 év után előkerült Európa-atlasza = GeodKart 1998. 9. 35.
- PLIHÁL Katalin: Magyarország Giacomo Gastaldi „La vera descrizione di tutta la Ungheria...” című térképén = Carthung 1998. 6. 2–7. ill.
- STEGENA Lajos: Tudományos térképezés a Kárpát-medencében 1918 előtt. Budapest: Akad. K., 1998. 67 [2] p. [46] t. ill.
- SZATHMÁRY Tibor: Egy kartográfus pap (Bartolomeo Borghi) nyomában = Carthung 1998. 6. 10–17.
- SZATHMÁRY Tibor: Térképkincsek Kalocsán. Kalocsa: Főszékesegyházi Könyvtár, 1998. 149 p. ill.

Papír

- KONCZ Pál: Papírtörténeti adatok, vízjelek Lé-káról I–II = Papírpap 1998. 1. 24–26.; 4. 152–154.
- TÓTH Katalin: A Hansági Múzeum XVI–XVIII. századi metszeteinek restaurálása = Arrabona 1998. 1–2. 263–270.

Kötéstörténet

- BEÖTHYÉ KOZOCSA Ildikó: A Corvina-program = OSzKÉvk 1991–1993. 267–285.
- BEÖTHYÉ KOZOCSA Ildikó: Hogyan kötötték be Mátyás király kódexeit? = Magyar Iparművészet 1998. 1. 64–67.

- SOLTÉSZ Zoltánné: Egy 1580. évi Augustana Confessio-kiadás reneszánsz kötése és poszessorai = OSzKÉvk 1991–1993. 349–364.
- SOLYMOSI László – JÁNSI István: Visszatekinvés a könyvkötőszakma elfelejtett területére, az üzleti könyvek készítésére, technológiájára = MG 1998. 3. 90–95.
- VARGA Gábor: Adatok egy vásárhelyi könyvkötődinasztia történetéből = Erdélyi Tükör 1998. 1. 25–26.

Kiadástörténet*Több évszázadot érintő munkák*

- GÉCS Béla: Régi kalendáriumok = MG 1998. 3. 94–95.
- KIGYÓSI Attila: A magyarországi helységnévtárak története = Statisztikai Szemle 1998. 1028–1042.
- MAGYAR László András: Orvosi szótárak 1700 előtt = Lege Artis Medicinae 1998. 6. 462–465.
- NAGY Ilona: Mária-legendák az apokrif evangéliumoktól a XX. századi folklórig = Etnographia 1998. 1. 113–146.
- W. SALGÓ Ágnes: János pap országa. Barangolás könyvek között egy legenda nyomában = OSzKÉvk 1991–1993. 365–393.

16–17. század

- BARICZ Zsolt: Kézírtos könyvkiadás Erdélyben. Az erdélyi emlékirás és a 17–18. századi kéziratosság = Iskolakultúra 1998. 1. 77–79.
- BARTÓK István: Grammatica Hungarolatina – Grammatica Latinogermanica. Sylvester János és Marcus Crodellius = ItK 1998. 5–6. 642–654.
- BUDRA, Paul: A Magisztrátusok Tükre és az olvasópolitika = Iskolakultúra 1998. 1. 80–88.
- FRIVALDSZKY János: Három új Hungarica és szerzőjük [Fri(d)valdszky Imre munkái] = MKsz 1998. 2. 138–140.
- PAVERCSIK Ilona: „Az ilyen eszelős speciális jóslatoktól a legnagyobb mértékben irtódom” (David Frölich prognosztikonkritikája) = ItK 1998. 1–2. 10–30.
- SENTMÁRTONI SZABÓ Géza: Euripidész magyar fordítása a 16. század második feléből = ItK 1998. 1–2. 225–239. ill.

P. VÁSÁRHELYI Judit: Szenci Molnár Albert bibliakiadásának háttere = A magyar művelődés és a... II. 1998. 723–730.

18–19. század

CSOMA Zsigmond: A szőlészeti-borászati szakirodalom kialakulása Magyarországon (18–19. sz.) = Századok 1998. 4. 859–908.

HÁLA József: Kétszáz évvel ezelőtt jelent meg. Robert Townson „Trawels in Hungary” című könyve megjelenésének kétszázadik évfordulója alkalmából = Néprajzi Hírek 1997. 1–4. 79–84.

KRAJCSIR Piroska: A magyarországi örmény könyvkiadás történetéből = Barátság 1996. 4. 1387–1389.

MOLNÁR Szabolcs: Az „Öreg Szikszai” = A magyar művelődés és a... II. 1998. 804–812.

NYOMÁRKAY István: A bécsi grammatikák és a közép-európai nyelvtanok = Magyar Nyelvőr 1998. 184–189. 451–458.

OROSZ Katalin: A százötven éves népdalok és mondák székelyföldi anyaga és gyűjtői = Etnographia 1998. 1. 285–298.

RADÓCI Zita: 100 éve jelent meg a „Vasvármegye” monográfiája = VHonismKözl 1998. 4. 9–14.

TÓTH Ferenc: A millenniumi Csanád megyei monográfia születése. Makó: KÉSZ Makói Csup., 1996. 25 [2] p. ill.

TÓTH Ferenc: Egy szombathelyi janzenista kiadvány keletkezésének történetéhez = VSzle 1998. 6. 691–696.

TÓTH László: Kossuth kútahyai alkotmánytervének 1860. évi győri kiadása = Arrabona 1995. 5–53.

ZOLNAY László: Petőfi első és egyetlen mecénása. Tóth Gáspárról = Ezredvég 1998. 3. 68–70.

gyében = A magyar művelődés és a... III. 1998. 1863–1867.

ERDŐS István: Az Exodus Könyvkiadó létrejötte, küzdelmei és megszűnése. [Budapest]: Hatvany L., [1997]. 28 p. ill. (Emlékezések Karácsony Sándorra)

FÓNOS Zoltán: A magyar könyvkiadás ötven éve Cseh/Szlovákiában = NyelvKult 1998. 1. 26–32.

HORVÁTH László: Az Erdélyi Szépművészeti Céh irodalmi kapcsolatai Győr–Moson–Pozsony és Sopron vármegyével az 1930-as években = Arrabona 1996. 1–2. 197–218.

KALMÁR Melinda: A kora kádárista könyvkiadás paradoxonjai = Beszélő 1997. 2. 121–126.

KOVÁCS Ilona: Az amerikai egyházi kiadványok = A magyar művelődés és a... III. 1998. 1868–1884.

LENGYEL András: A Mai enciklopédia „aszaltfiókbeli példánya” = MKsz 1998. 2. 159–165.

MÉSZÁROS István: A Szent István Társulat százötven éve 1848–1998. Budapest: Szent István Társ., 1998. 358 p. [2] t. ill.

MONOKI István: Magyar könyvtermelés Romániában 1919–1940. 1. köt. Könyvek és egyéb nyomtatványok. Budapest: OSzK; Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyes., 1997. [4] 561 p.

OLÁH Anna – ZÁROG Péter Farkas: Itáliai matematikusok erőfeszítései a Bolyai-kéziratok kiadása érdekében = A magyar művelődés és a... II. 1998. 892–899.

ŠOKA, Milan: Kiadói tevékenység Besztercebányán = NógrMeMűzÉvk 1996–1997. 61–64.

SONNEVEND Péter: A magyar könyvkiadás a rendszerváltás éveiben. Statisztikai elemzés = OSzKÉvk 1991–1993. 429–457.

Szabad Tér. A kiadó első tíz éve, 1987–1997. [Szerk. TURÁNYI Zsuzsa] Budapest: Szabad Tér, 1998. 222 p. ill.

Sajtótörténet

18–19. század

AMBRUSNÉ KÉRI Katalin: Női lapok a 18–19. század Európájában = Világtörténet 1997. ősz–tél 75–78.

BUGYA László: Az 1898. évi spanyol–amerikai háború visszhangja a magyar sajtóban = Aetas 1998. 4. 78–88.

19–20. század

BÁLINT Gábor: A Nova Könyvkiadó története = MKsz 1998. 4. 372–387.

CSAPÓ Julianna – CSÁKY S. Piroska: Áhítat vagy divat? Magyar nyelvű egyházi kiadványok a Vajdaságban 1945–1995 = A magyar művelődés és a... III. 1998. 1885–1891.

CSICSERY-RÓRAY István: Könyvkiadás az emigrációban a keresztyén humanizmus je-

- FEHÉR Katalin: II. József közép- és felsőoktatáspolitikája a korabeli sajtó tükrében = MKSz 1998. 4. 336–352.
- FEHÉR Katalin: II. József népoktatáspolitikája a korabeli sajtó tükrében = MKSz 1998. 3. 284–293.
- FEHÉR Katalin: Reformkori sajtóviták a magyar tanítási nyelvről = MKSz 1998. 2. 151–157.
- FUTALA Tibor: A modern szlovák újságírás kezdetei = Barátság 1996. 7. 1590.
- HORVÁTH József: Érdekességek 1848 győri és magyaróvári időszakai sajtójából = Kisalf-Kvt 1998. 1. 37–41. ill.
- JEMNITZ János: Engels és a szocialista munkás-sajtó az 1880–1890-es években = NMunkmozgTört 1995. 5–10.
- JEMNITZ János: The Labour Leader (1894–1895) [A munkás- és szocialista sajtó történetéből] = NMunkmozgTört 1995. 188–193.
- JEMNITZ János: La Petite République (1894–1895) [A munkás- és szocialista sajtó történetéből] = NMunkmozgTört 1996. 137–145.
- JEMNITZ János: La Révolution Sociale (1871–1872) [A munkás- és szocialista sajtó történetéből] = NMunkmozgTört 1997. 127–130.
- JEMNITZ János: The Social-Democrat (1898–1899) [A munkás- és szocialista sajtó történetéből] = NMunkmozgTört 1998. 140–143.
- LAKATOS Éva: A győri Hazánk (1847. január 2. – 1848. augusztus 10.) = KKMekVtÉvk 1998. 252–273.
- PIETSCH, Walter: Reform és ortodoxia. A németországi sajtó befolyása a magyar zsidóság belső fejlődésére az 1848–1849-es forradalom idején. Ford. GLAVINA Zsuzsa = Múlt és Jövő 1998. 1. 106–115.
- „Publicisztikai képviselést kell teremtenünk”. Tervezet a magyarországi német nemzetiségi sajtó és mozgalom létrehívására [1874] = Barátság 1996. 7. 1585.
- SZABÓ Katalin Viola: A reformkori irodalmi lapok címadási szokásairól = NévtÉrt 1998. 94–100.
- SZAFFNER Emilia: Az első magyar szerkesztőnő és lapja, a Családi kör = MKSz 1998. 4. 353–371.
- SZECSKÓ Károly: A Népújság (1869–1893). Az első katolikus hetilap Magyarországon = MKSz 1998. 1. 26–40.
- SZILÁGYI Márton: Cajetan Tschink az Urániában = ItK 1998. 3–4. 357–372.
- TAKÁCS M. József: A sajtó hatalmától a hatalom sajtójáig. A politikai közvélemény és információs eszközei Franciaországban 1789–1799 = Világtörténet 1996. ősz–tél 74–90.
- THIMÁR Attila: Adalék XVIII. századi újságjaink címadási szokásaihoz = NévtÉrt 1996. 28–32.
- VOIT Krisztina: Zenei folyóiratok és irataik a Budapest Fővárosi Levéltárban (1875–1890) = MKSz 1998. 2. 93–112.
- VUJICSICS Sztóján: Sajtó. Almanachok = Szerbek Pest-Budán. Budapest: Városháza, 1997. 50–55.

19–20. század

- CALLESEN, Gerd: A Socialistentől a Der fri Aktuellig (1871–1996) [A munkás- és szocialista sajtó történetéből] = NMunkmozgTört 1998. 138–140.
- MARTOS Veronika: A 140 éves Orvosi Hetilap hatása a kor tudományos irodalmára és a lap jelene = PKI 1997. 7. 9–11.
- NAGY Miklós Mihály – SIPOS Anna Magdolna: Folyóiratok, zsebkönyvek a Magyar Földrajzi Társaság történetében (1872–1945) = Földrajzi Közlemények 1998. 1–2. 71–73.
- NYÁRÁDY Gábor: Az elfelejtett Aurora (1897–1904) = ItK 1998. 1–2. 145–178. ill.
- PÁLMÁNY Béla: Az országgyűlési naplók történetéből (1790–1949) = Valóság 1998. 6. 62–75.
- SCHÖLER, Uli – THIERSE, Wolfgang: Leiziger Volkszeitung (1894–1933) [A munkás- és szocialista sajtó történetéből] Ford. HARSÁNYI Iván = NMunkmozgTört 1995. 193–196.

20. század

- BEKE György: Derzsi Sándor a Népi Egységben. Sajtótörténeti epizód = NyelvKult 1997. 159–162.
- BERSZÁN György: Újságírói magatartásformák és a rendszerváltás = MSzle 1997. 1–2. 148–158.
- BORBÁNDI Gyula: A Bécsi Napló = Limes 1998. 1. 133–140.
- CSOÓRI Sándor: Tízéves a Hitel = Hitel 1998. 11. 3–7.
- FELKAI László: A magyar Uránia = Valóság 1998. 8. 94–99.

- GRÓH Gáspár: Egymást metsző körök. Tünődések Babits és a Magyar Szemle kapcsolatáról = MSzle 1997. 11–12. 61–75.
- HAJDÚ Mihály: Tanú és Válasz – Két folyóiratcím születése = NévtÉrt 1995. 29–37.
- ILLÉS Sándor: Az induló Nyugat és a széccszó = Irodalomtörténet 1998. 3. 398–412.
- JEMNITZ János: Freedom (1920–1921) [A munkás- és szocialista sajtó történetéből] = NMunkmozgTört 1996. 151–155.
- JEMNITZ János: The New Age (1920–1921) [A munkás- és szocialista sajtó történetéből] = NMunkmozgTört 1997. 130–134.
- JEMNITZ János: The New Leader (1943–1944) [A munkás- és szocialista sajtó történetéből] = NMunkmozgTört 1995. 196–201.
- KASZAI Pál – GERCSÁK Gábor: Sajtótérképek Magyarországon = GeodKart 1997. 10. 26–32.
- KELEMEN Elemér: Az Óvodai Nevelés ötven éve = Óvodai Nevelés 1997. 6. 184–187.
- KOCZOR Miklós: Tízéves a Testvéri Szó = Lelkipásztor 1996. 6. 229–231.
- KODOLÁNYI Gyula: A Magyar Szemle és a fiatal nemzedék. Beszélgetés KOSÁRY Domokossal = MSzle 1997. 11–12. 7–22.
- KRAUSZ Tivadar: A Kapu 10 éve [1–2.] [1991–1998] = Kapu 1998. 8. 87–91.; 9. 99–102. ill.
- LAKATOS Éva: Álhírlapok és a zugsajtó Magyarországon = MKsz 1998. 3. 233–259.
- MAACZ László: Egy szerkesztő visszatekint [Táncművészet, 1976–1990] = Táncudományi Tanulmányok 1994/1995. 88–113.
- MADOR, Julij: Levaja Gazeta (1992–1995) [A munkás- és szocialista sajtó történetéből] = NMunkmozgTört 1996. 155–158.
- MAZZONE, Marian: The art of visual poetry in Central Europe. Kassák & Schwitters between dada and constructivism = Hungarian Studies 1997. 1–2. 205–221.
- MÉCS László: Álnevek a „Beszélő”-ben = NévtÉrt 1995. 53–58.
- MONOSTORI Imre: A Nagy Gáspár – Nagy Imre-ügy az Új Forrásban = Kortárs 1998. 12. 52–57.
- NAGY Júlia: A Sárospataki Református Lapok. A Sárospataki Református Főiskola kulturális és tudományos hetilapja = MKsz 1998. 2. 125–135.
- NAGY Miklós Mihály: A Magyar Szemle katonáirója: Julier Ferenc = MSzle 1998. 5–6. 59–88.
- NÉMETH G. Béla: Egyedi és csoportmagatartások a kommunista hatalomátvétel előtt (A Válasz 1946–48 között) = Századok 1998. 3. 717–725.
- NÉMETH G. Béla: Folyóiratok karaktere és szerepe 1945–47 között. Valóság = Kortárs 1998. 7. 92–98.
- PÁL Andrea: Az irodalmi értékrend változásai a Mozgó Világ című folyóirat számaiban az indulástól az átalakulásig (1971. január – 1983. december) = Palócföld 1998. 1. 72–96.
- POMOGÁTS Béla: A kolozsvári Korunk három élete = Limes 1998. 2–3. 201–209.
- ROSDY Tamás: A hatvanesztendő Magyar Nemzet = Európai Utas 1998. 3. 70–75. ill.
- SAAD József: A reformkonzervativizmus lapja. Közelítések a Magyar Szemléhez = MSzle 1997. 11–12. 23–36.
- SIPOS Balázs: Hatalom és nyilvánosság. A budapesti liberális sajtó az 1920-as években = Múltunk 1998. 3–4. 143–200.
- SIPOS Lajos: A Nyugat „csendes válsága” 1923-ban = Új Dunatáj 1998. 2. 50–57.
- SZABOLCSI Miklós: Kész a leltár: József Attila élete és pályája 1930–1937. Budapest: Akad. K., 1998. 560–592. [A Szép Szó alapításáról, számairól; József Attila a Szép Szónál]
- SZÉKELY Gábor: Nachrichten der Internationalen Arbeitsgemeinschaft Sozialistischer Parteien (1921–1923) [A munkás- és szocialista sajtó történetéből] = NMunkmozgTört 1996. 145–150.
- TIMÁR István: Választási paktum – némi bukta-tókkal. Az 1926. évi országgyűlési választások Vas megyében, a helyi sajtó tükrében = VSzle 1998. 1. 66–74.
- TURAI Tamás: Az Új Írás = Beszélő 1997. 3. 111–112.
- VÁRDY Béla: Magyarok az Újvilágban. A második világháború utáni amerikai-magyar újságírás és könyvkiadás = Kapu 1996. 10. 57–61. és 11. 39–43.
- ZICHY Mihály: Adalékok a Magyar Szemle történetéhez = MSzle 1997. 11–12. 37–59.

- T. ZSELENSKY Péter: A Kapu évtizede. 1–2. [1988–1990] = Kapu 1998. 5. 89–100.; 6–7. 117–124. ill.

Könyvtártörténet

Több évszázadot érintő munkák

- ANTALÓCZI Lajos: Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár története, 1793–1996. Eger: Főegyh. Kvt., 1996. 56 p. [16] t. ill.
- BÉNYEI Miklós: Közkönyvtárak az idő sodrában. Különös tekintettel a városi könyvtárakra = KisalfKvt 1998. 1. 3–10.
- FÜLÖP Lajos: A gyöngyösi ferences könyvtár művelődéstörténeti értékei = A magyar művelődés és a... III. 1998. 848–859.
- P. KOVÁCS Imre: Magyar középiskolai könyvtárak = Magyar Felsőoktatás 1996. 7. 34–35.

12–18. század

- CSAPODI Csaba: Adalbert „főúr” állítólagos könyvei Pannonhalmán = MKsz 1998. 4. 388–390.
- HORVÁTH József: Zur Geschichte der Sammlungen = Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Győr. Hrsg. von András VIZKELETY; unter Mitw. von Péter ERDŐ [et al.] Budapest: Balassi; Wiesbaden: Harrassowitz, 1998. 7–15. [A Győri Egyházmegyei Könyvtár történetéről]
- MARTOS Gizella: A mezőkövesdi plébánia könyvtárának 18. századi katalógusai = MEgyht-Vázl 1998. 1–2. 233–245.
- VARGA János: A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek = Történelmi Szemle 1998. 1–2. 155–161.

19. század

- DEÉ NAGY Anikó: Régi bibliák egy erdélyi könyvesházban, a marosvásárhelyi Telcki-Bolyai könyvtárban = A magyar művelődés és a... II. 1998. 631–643.
- HORVÁTH József: Adalékok a Győri Városi Közkönyvtár első évtizedeinek történetéhez = KKMekvtÉvk 1998. 11–34.
- Plébániai levéltár és könyvtár = TAKÁCS J. Ince: Zalatárnok község és plébánia története. [Szerk. KAPILLER Imre, SZINKU Mihály.]

Zalatárnok: Faluvédő- és Közműv. Egyes. 1997. 276–280.

- POLGAR Tamás: Újonnan előkerült reformkori kiadványok a Soproni Levéltárban = Soproni Szemle 1998. 1. 49–51.
- SOMKUTI Gabriella: A Széchenyi Könyvtár állományának alakulása 1867–1874 között = OSZKÉvk 1991–1993. 177–212.
- SZECSKÓ Károly: Egri adalék Kossuth Lajos turini könyvtára megvásárlásának történetéhez = MKsz 1998. 2. 157–159.

19–20. század

- GYURIS György: Egy megyei könyvtár tudományos tevékenysége a szegedi Somogyi-könyvtár példája alapján = KisalfKvt 1998. 2. 19–29. és KKK 1998. 12. 12–20.
- HARASZTINÉ SEMJÉNI Anita: A Városi Kulturális Intézmény Könyvtára [Berettyóújfalu] = KOC SIS Csaba: Száz éve születet a fekete bojtár: jubileumi kiadvány a Városi Könyvtár névfelvétele alkalmából. Budapest; Berettyóújfalu: B. Tónus BT, 1997. 15–19. ill.
- HEINERMANN Péter: A Szerb Matica könyvtára = KKK 1998. 8. 33–35.
- HORVÁTH József: Mozaikok a könyvtár történetéből = KisalfKvt 1998. 2. 1–8. [Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár (Győri Városi Közkönyvtár)]
- KASUBA Jánosné: A karcagi Győrffy István Általános Iskola könyvtárának története az elemi fiúiskolától napjainkig. Karcag: [Önkormányzat], 1998. 79 p. ill.
- NAGY Miklós Mihály – SIPOS Anna Magdolna: A Magyar Földrajzi Társaság könyvtára és jeles könyvtárnoka, Dubovitz István = MKsz 1998. 1. 65–74. ill.
- OSVÁTH Zsolt: A műegyetemi könyvtár másfél száz éve = KKK 1998. 12. 52–53. ill.
- RÉTFALVI Gábor: Adalékok a szombathelyi premontrei gimnázium tanári könyvtára történetéhez = VHonismKözl 1998. 1. 72–78.
- SZABÓ Miklósné: A Debreceni Zenede és Zeneiskola könyvtárának történetéből (1862–1950) = HajdBiHMeKvtT 1998. 1. 3–17.
- SZÉNÁSZKY Mária: A Chester Beatty Könyvtár és Keleti Művészeti Galéria Dublinban = PKI 1997. 8. 5–7. és KKK 1998. 2. 49–51.
- TUBA László: Száz éves a Győri Közkönyvtár = KKK 1998. 5. 47–52. ill.

20. század

ELBE István: Adalékok a Zárolt Kiadványok Tára kialakulásának történetéhez az Országos Széchényi Könyvtár irattárának tükrében = KKK 1998. 8. 47–52.

KEREKES Imre: A Pécsi Ingyenes Népkönyvtár Egyesület = Honismeret 1998. 5. 35–38.

A m. kir. Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárának Ügyviteli Szabályzata (1927). Részletek = PKI 1998. 1. 12–14.

MÓNUS Imre: Győr Város Közkönyvtára Bay Ferenc igazgatósága idején = KKMeKvt-Évk 1998. 35–60.

PÓKNÉ SZOMOR Ildikó: Az Erzsébet Tudományegyetem Könyvtára Fitz József igazgatása alatt = PKI 1998. 4. 11–18.

RADNAI Ferencné: A Kőlcsey Református Tanítóképző Főiskola Könyvtárának története 1959–1997 = HajdBihMeKvt 1998. 2. 3–16.

SEBESTYÉN Géza: Hogyan vészték át múzeumaink és könyvtáraink a háborút = PKI 1997. 4. 11–12. [Másodközlés]

SONNEVEND Péter: A magyar könyvtárak a rendszerváltozás éveiben. Statisztikai elemzés = PKI 1997. 5. 2–20.; 6. 14–16.

VESZPRÉMY László: A Hadtörténeti (Hadtudományi) Könyvtár – a Honvédség legrégebb működő könyvtára = KKK 1998. 4. 40–44. ill.

ZÓKÁNÉ BOZSIK Anna: A Zala Megyei Kórház Könyvtárának története = KKK 1998. 8. 53–58. ill.

Bibliofília

BAJZIK Zsolt: A Vas megyei kastélyok és műkincsek sorsa 1945 után. I–IV = VSzle 1998. 1. 11–18.; 2. 171–188.; 3. 287–304.; 4. 429–442.

H. HUBERT Gabriella: A sajkócazi Radvánszky-könyvtár története. Szeged: JATE Press, 1998. 137 p. ill.

JAKÓ Zsigmond: A középkori bibliofília és Richard de Bury Philobiblionja = Társadalom, egyház, ... 1997. 283–303.

JAKÓ Zsigmond: A művészetpártoló Oláh Miklós esztergomi érsek = Társadalom, egyház, ... 1997. 351–357.

KECSKÉSNÉ BÀNHALMI Katalin: Káldos G. István hagyatéka a Berzsényi Dániel Megyei

Könyvtárban = VMKvtÉrt 1998. 3. 12–16. ill.

LOTZ Antal: A csanádi papság könyvkultúrája és könyvgyűjtése a reformkorban = MEgyht-Vázl 1998. 1–2. 209–232.

OJTOZI Eszter: Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 18. századi külföldi könyveiben II. (Katolikus szerzetesek és világi papok könyvei) = MKsz 1998. 2. 145–149.

OJTOZI Eszter: Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 18. századi külföldi könyveiben III. (Főurak könyvei) = MKsz 1998. 3. 279–283.

SIMON Melinda: Egy XVII. századi erdélyi értelmiségi család könyvműveltsége = MKsz 1998. 1. 1–12.

SMIDT Erzsébet: Deák Ferenc dedikált imakönyve a Smidt Múzeumban = VSzle 1998. 2. 199–202.

SZELESTEI N. László: Bocatius János Diariuma = MKsz 1998. 2. 136–138.

SZELESTEI N. László: Két magyar nyelvű vers 1609-ből = ItK 1998. 250–254. [Báró Kornfeld Móric könyvtáráról]

SZELLE Béla: Az arisztokrácia irodalompártolása az önkényuralom időszakában = MKsz 1998. 1. 113–124.

SZERZŐ Katalin: Magyar zeneműnyomtatványok Brahms könyvtárában. Újabb adatok a Magyar táncok forrásaihoz = ZenetudDolg 1995–1996. 157–166.

WIX Györgyné: Egy magyar jakobinus könyvtára (Hajnóczy József könyvei az Országos Széchényi Könyvtárban) = OSzKEvk 1991–1993. 395–427.

ZVARA Edina: A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium XVI. századi könyvei = Csongrád Megyei Könyvtáros 1995. 11–31.

Olvasástörténet

170 éve alakult meg a Megyei Olvasótársaság (Forrásközlés) = Somogyi Honismeret 1998. 3. 12–13.

ERDÉLYI Péter: A Csongrád-bokrosparti Gyomai Gazda Olvasókör század eleji története jegyzőkönyvei tükrében = Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében 1995/1996. 179–185.

ERDÉLYI Zsuzsanna: Népi kéziratosságokról = Vigília 1998. 941–951. [Kéziratosságokról, összeállításokról]

- KÓKAY György: Muratori és Magyarország. Muratori műveinek hazai elterjedtsége a 18. században = MKsz 1998. 3. 193–206.
- KÓKAY György: Szatmár vármegye felirata 1793-ból a Magyar Kurir érdekében = MKsz 1998. 2. 149–151.
- KRISTÓF Ildikó: „Istenes könyvek – ördögös könyvek” (Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján) = Folklórműveltség a 18. századi Magyarországon. Budapest: Akad. K., 1995. 67–104. (Népi kultúra – népi társadalom, 18)
- KUNTÁR Lajos: A József Attila olvasómozgalomról [1955–1960] = VMeKvtÉrt 1998. 3. 40–42.
- LENGYEL András: Szegedi újságolvasók 1891-ben = MKsz 1998. 1. 64–65.
- MONOK István: A Mohács utáni két évszázad olvasmányműveltsége a Kárpát-medencében = Valóság 1998. 5. 95–104.
- VISKOLCZ Noémi: Egy Böhme-olvasókör az 1630–40-es években = MKsz 1998. 2. 140–145.
- A múlt neves könyvtárosai, bibliográfusai, újságírói**
- ARATÓ Antal: Adalékok Könczöl Imre fehérvári éveire (Fejér Megyei Tanács, Székesfehérvári Városi Könyvtár 1949–1952) = FejMeKvt 1998. 4. 7–13.
- BATÁRI Gyula: Kozocsa Sándor (1904–1991) = OSzKÉvk 1991–1993. 57–61.
- CSILLAG András: Az „új hírlapírás” mestere. Emlékezés Pulitzer Józsefre = Kapu 1997. 6–7. 101–104. ill.
- DEÁK Ágnes: Két pályakép a rendőrbesúgók világából. Egy magyar író kacérkodása a titkosrendőrséggel 1854-ben = Holmi 1998. 345–360.
- DEÁK Ágnes: Translator, editor, publisher, spy. The informative career of Károly Kertbeny (1824–1882) = The Hungarian Quarterly 1998. 149. 26–33.
- FERENCZI Zsuzsa: Szentmihályi János, a tanár = KKK 1998. 7. 49–53.
- FOGARASSY Miklós: Bereczky Lászlóné (1929–1992) = OSzKÉvk 1991–1993. 65–67.
- H. K.: Bél Mátyás munkássága = Typographia 1997. 8. 4. ill.
- HANGODI Ágnes: Leibniz tervezete a tudomány és műveltség eljuttatására Oroszországba = MKsz 1998. 1. 53–61.
- HORVÁTH János: Az irodalom nemzeti jellegének elmélyülése. Kármán József = Tanulmányok I. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997. 160–166.
- Írások Könczöl Imréről. Összeáll. LAZNIK Gabriella = FejMeKvt 1998. 3. 12.
- Juhász Gyula 1930–1993. Búcsúbeszéd, megemlékezések = OSzKÉvk 1991–1993. 7–21.
- Kelecsényi Gábor munkássága [Összeáll. KOCSY Anikó] = OSzKÉvk 1991–1993. 41–56.
- KÓKAY György: Emlékezés Dezsényi Bélára = MKsz 1998. 1. 75–76.
- KÓSA Csaba: Ódon drága poharak csendülése. Krúdy Gyula, az újságíró = NyelvKult 1998. 103. 77–82.
- KÓSA Csaba: „Szívembe mártanám kardomat!” Petőfi, az újságíró = NyelvKult 1998. 101. 49–54.
- KÖPECZI Béla: Brenner Domokos, a Rákóczi-szabadságharc és a bujdosás diplomatája = Rákóczi-kori tudományos ülésszak II. Rákóczi Ferenc fejedelem és bujdosótársai, valamint Vay Ádám hamvai hazahozatalának 90. évfordulója alkalmából. 1996. október 25. Szerk. HECKENAST Gusztáv et al. Vaja: Vay Ádám Múzeum Baráti Kör, 1997. 88–93.
- LAZNIK Gabriella: Áttekintés Könczöl Imre életéről és pályafutásáról 1948-ig = FejMeKvt 1998. 4. 2–6.
- NÉMETH Mária: Tóth Lajos (1929–1993) = OSzKÉvk 1991–1993. 79–80.
- PAJKOSSY György: Kovács József (1926–1991) = OSzKÉvk 1991–1993. 63–64.
- SOMKUTI Gabriella: Kéki Béla (1907–1993) = OSzKÉvk 1991–1993. 81–84.
- SOMKUTI Gabriella: A könyvtáros Mátray Gábor [1797–1875] = KKK 1998. 1. 48–54.
- SZABÓ Sándor: Szentmihályi János a bibliográfia elméletéről és metodikájáról = Könyvtári Figyelő 1998. 239–243.
- TÓTH Árpád: Schneller Károly (1927–1992) = OSzKÉvk 1991–1993. 73–77.
- WIX Györgyné: Kelecsényi Gábor 1919–1991 = OSzKÉvk 1991–1993. 33–40.

SZEMLE

Freiheitsstufen der Literaturverbreitung. Zensurfragen, verbotene und verfolgte Bücher. Hrsg. von József JANKOVICS, S. Katalin NÉMETH. Wiesbaden, 1998, Harrassowitz Verlag. /Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung. Bd. 18./

Megsemmisített, tiltott, üldözött, nem kívánt, agyonhallgatott, megtűrt, elfogadott, üdvözölt, támogatott, favorizált, propagált; biztosan akad még kifejezés arra, hogy a hatalom és az egyes korokban megírt művek viszonyát kifejezze. A konfesszionalizmus korában – ahogy a szakirodalom a XVI–XVII. század nagyobb részét nevezi – különösen izgalmas a kérdés vizsgálata, hiszen az új egyházak intézményesülésük folyamatában maguk is cenzorokká váltak. Nem csupán a világi és az egyházi hatalom kontrollja érvényesült tehát, de cenzorként működött némely csoport már a hatalomszerzés, az intézményesülés előtt is.

A szegedi kerekasztal-konferencia (1996) megszervezésében együttműködő tudományos műhelyek – a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek, a budapesti MTA Irodalomtudományi Intézete és a szegedi JATE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszéke – úgy választották ki a meghívandó előadókat, hogy a megszületett gondolatok elterjesztésének megakadályozási módjai a lehető legvariábilisabb képet mutassák, és az elemzések mindig esettanulmányok legyenek, az előadók lépjenek túl az elméleti fejtegetéseken. A bemutatott ellenőrzési formák az öncenzúrától a könyv megjelenésének tiltásán, a hamis nyomdahely feltüntetésével való kiadáson, az illusztrációk felülvizsgál-

latán, a nyelvi kontrollon és a világi hatalomnak a cenzori tevékenységbe való bekapcsolódásán keresztül a már megjelent, és az olvasóhoz eljutott könyvanyag utólagos felülvizsgálatáig terjednek.

Szabó András esettanulmánya Forgách Ferencről szól („Zeitgeschichte und Öffentlichkeit im 16. Jahrhundert. Der Fall von Ferenc Forgách”). A Forgách-család XVI. században született generációinak tagjai saját sorsukkal és pályafutásukkal példázák az évszázad ellentmondásait, de azt is, hogy az alkotószellem, az elvszerűség felül tud emelkedni ezeken. Forgách történeti munkája nem jelent meg a korban, s hogy miért nem, ennek feltárását véggezte el Szabó András. Az életút, a politikai és vallási környezet bemutatása önmagában nem indokolná a meg nem jelenést. A kortörténeti munkák kiadása azonban műfajuknál fogva egyetlen korban sem zökkenőmentes, különösen akkor, ha az író túlzottan kritikus kortársainak cselekedeteit illetően. A sértett élő személyek, a rokonság kontrollja és ellenállása volt tehát az az ellenőrzési mód, amely a kéziratral rendelkező leszármazottakat is meggyőzte arról, hogy számukra felesleges konfliktusokat vállalnának fel annak kiadásával. A magyarországi könyvkiadás fejletlensége, nem túl gyors reagáló képessége is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a mű kéziratban maradt, maga a szerző életének egy-egy állomásán sem volt biztos abban, hogy történeti munkája nyomdaérett-e. Az utókor persze a saját aktuális érdekeinek megfelelően játszott a kiadás vagy a hallgatásra kárhóztatás gondolatával (e szempontból jó párhuzama Forgách esetének Giovanni Miche-

le Bruto históriája, amely ugyancsak kéziratban maradt a XIX. századig annak ellenére, hogy már az 1590-es években többször ki akarták adni).

Balázs Mihály alapvetően két forrás – Csáky Mihály levele Melius Péterhez (1570) és Báthory István cenzúrendelete (1571) – elemzése kapcsán mutatja be a két fejedelem valláspolitikájának különbözőségeit („Antitritarismus und die Zensur in Siebenbürgen in den 1570er Jahren”). János Zsigmondnak nem ismerünk cenzúrendeletét de jure, és Balázs értelmezésében de facto sem beszélhetünk erről. Unitárius szimpátiáról természetesen igen, a kálvinisták visszaszorítását célzó törekvései is tetten érhetőek, ám arról, hogy a teológiai művek általános megtiltásáról szó lett volna az ő uralkodása idején, nem beszélhetünk. A hitviták, a teológiai controversia hangnemén természetesen változtatni kívánt, az uralkodót sértő kifejezéseket nem szívesen láthatta, az a forrás azonban, amelyet a hagyományos szakirodalom cenzúrendeletként értelmezett, mégis csak magánlevél, s nem is a fejedelem írta. A kérdés értelmezésének története a különböző felekezeti szakirodalomban, Balázs tanulmányának jól hasznosítható historiográfiai része. A Magyar Könyvszemle olvasói számára nem közömbös a szerzőnek az a fontos, nyomdászattörténeti megállapítása, hogy a debreceni könyvkiadás történetében (Komlós András) bekövetkezett fordulat a világi tárgyú munkák irányába nem valószínű, hogy János Zsigmond állítólagos cenzúrájával hozható összefüggésbe. Báthory István 1571-es rendelete is csak az egyik tényező lehetett e fordulat létrejöttében. (Külön érdemesnek tartom kiemelni, hogy a szakirodalmi toposzok lerombolásának folyamatában ez utóbbi megállapítás már bekerült a kézikönyv szintű feldolgozásba is. Lásd V. ECSEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*. Bp., 1999, Balassi. 53. old.). Ez utóbbi elemzésében Balázs elsődlegesen a hitpropagandát korlátozó szerepre helyezte a hangsúlyt.

A könyvillusztráció a nyomtatott könyvek időszakában is többfunkciós eszköz volt. A

szöveg egyszerű illusztrálása, a megőrzött és jelentős részben újrafogalmazott allegorikus jelentés mellett számos példa hozható arra, hogy a szöveg tagolásának különféle módjaira használt ugyanazon képek miként változtatták meg a mű jelentését. Bodo Guthmüller a képcenzúra egy példájának bemutatásával igazolja, annak ellenére, hogy Velencében csak 1527-től létezett hivatalos és általános cenzúra, amely a könyvek szövegét megjelenés előtt vizsgálta, más eszközökkel is megpróbálták a megjelenő munkák hatását ellenőrizni. Az esettanulmány Tommaso Donà velencei patriarcha 1497. évi dekrétumából indul ki, amikor is a főpap kiátkozással fenyegette meg Lucantonio Giunta kiadót és Giovanni Rosso nyomdászt. Bűnük az volt, hogy kiadták Ovidius *Átváltozások* című művének egy XIV. századi humanista, Giovanni dei Bonsignori által készített olasz fordítását. A fordító latin prózafaragásokkal és képekkel tette egyértelművé értelmezését. Az illusztrációk ember alakjait ruhátlanul ábrázolták időnként a szövegnek megfelelő jelenetábrázolással. Így jelent meg még két, későbbi (1501-es és 1508-as) kiadás, és az 52 darabból álló ciklus nagy hatást gyakorolt az utókorra annak ellenére, hogy az 1553-as kiadás már felöltöztetett mitológiai alakokkal jelenhetett csak meg. („Ein Beispiel von Bildzensur im italienischen Buchdruck der Renaissance”).

„Der Fall Reuchlin und die Geschichte der Bücherzensur in Deutschland” címmel Dieter Breuer tartott előadást. Johann Reuchlin esete és az *Epistola obscurorum virorum* a magyarországi felsőoktatásban és tudományos irodalomban is ismert, s amint a szerző dolgozata első részében taglalja, valóban a Reuchlin-ügy társadalomtörténeti és filológiatörténeti aspektusa a legismertebb. Breuer professzor előadásában úgy követte végig az eseményeket, hogy az eset cenzúratörténeti jelentősége nyerjen hangsúlyt. Nevezetesen az a tény, hogy az 1507-től 1520-ig tartó viták és perek során a németországi cenzúra történetében fordulat állt be. A középkorra jellemző lelkiismereti erőszak, illetve egyházi nyomás

mellett most egy új joggyakorlat jelent meg; e szerint a világi hatalom is jogot formált egyes egyházi, filológiai kérdések ellenőrzésére. Eközben Reuchlin megtámadott könyve többször megjelent, terjesztették és recipiálták. A szerző pedig az ingolstadti, majd a tübingeni egyetem héber és görög professzora maradhatott.

A magyarországi szakmai köztudatban a spanyol cenzúra és inkvizíció a legelborzasztóbb jelenségként él. Hans-Joachim Lope azonban a XVI–XVII. századi spanyol irodalmi cenzúra példáin keresztül mutatja be azt az összetettséget, amelynek megismerése nélkül nem alkothatunk igazi képet a jelenségről. A fokokatok (libros malos: libros vanos, libros vicinios, libros mintosos), a rossz könyvek kategorizálása (a hiábavaló olvasmányoktól az eretnek művekig) már eleve jelzi azt, hogy nem pusztán vallási, főleg nem csupán teológiai szempontok játszottak szerepet a könyvek megítélésében. A cenzúra célja alapvetően az erkölcs és a lelki tisztaság megőrzése. Ehhez ennek megfelelő irodalom kell, amely tartalmában is – és ez nagyon fontos –, de nyelviileg is megfelel ennek az eszmének. A spanyol arany korszak, a nemzeti kultúra megteremtésének az egységes nyelvi normák kialakításának folyamatában így válhat lehetővé a spanyol cenzúra történetének egy másik olvasata is („Zu Sprachnormierung und Zensurpraxis im spanischen Siglo de Oro”).

Ecsedy Judit, 43 hamis nyomdahely jelzésével a XVI. században megjelent magyarországi vagy magyar vonatkozású nyomtatványt elemez a kötetben („Frühe ungarische Druckschriften mit falschem und fingierten Druckort”). A hamis nyomdahely választásának okát persze nem csupán a cenzúra jelenlétével kell magyarázni, annál is inkább, mert Magyarországon, a jelzett korban kifejezett cenzúra-rendeletéről alig beszélhetünk. A nyomdai engedélyeket alig ellenőrizték, és előfordult olyan eset is, amikor külföldi nyomdász magyarországi város nevét választotta hamis nyomdahelyül, hogy az éppen aktuális hadi (törökkel kapcsolatos) hírek valódiságát megerősítse. A

tanulmány tömör, példákkal illusztrált XVI. századi magyar cenzúratörténet is egyben, amely az ellenőrzés eddig felbukkant valamennyi módját tipologizálja.

Sebastiano Castellio *Dialogi quatuor* című munkája hamis nyomdahellyel, a szerző halála után jelent meg először nyomtatásban, Bázelen. Carlos Gilly, aki a bázeli könyvkiadás világáról jelentős monográfiát is írt, ezúttal („Die Zensur von Castellios Dialogi Quatuor durch die Basler Theologen (1578)”) azt a gyakorlatot mutatta be, ahogyan a bázeli cenzúra a valóságban működött. Köztudomású az, hogy Bazel város, miután 1501-ben kivált a Birodalomból és csatlakozott a kantonok szövetségéhez, és miután 1529-től a városi tanács úgy alakult át, hogy többségét protestánsok alkották, ügyes politikával igyekezett elkerülni, hogy a külvilág (világi vagy egyházi hatalmasságok) bármilyen eszközzel vagy ürüggyel beavatkozhasson belügyeikbe. A nagyon fejlett könyvkiadás szabályozásában ez azt jelentette, hogy rendeletekkel szabályozták, hogy teológiai tárgyú művek milyen nyelven jelenhetnek meg. A hitvitákat, különösen azt a műfajt, amely alapvetően a másik fél bemocskolásában kereste érveit, nem engedték elburjánozni. A bázeli piac többségében így latin nyelvű maradt, és a tudományos könyvkiadás centrumává válhatott, az *Opera omnia*k városává. Ez a műfaj ugyanis jól elfedte egyes szerzők kisebb, sokszor eretneknek minősíthető műveit. A tudományos könyvkiadás és az egyetem alakította szellemi légkör természetszerűleg vonzotta azokat a nonkonformista gondolkodókat, akik Itáliából, Spanyolországból, de máshonnan is menekülni kényszerültek, és Calvin miatt már Genfben sem maradhattak. Ezek, a minden kor értelmiségeinek példát mutató szabadgondolkodók és írásaik a jól képzett humanista nyomdászokat nagyon érdekelték, akik a maguk eszközeivel gyakran segítették őket, s ezzel komoly kockázatot vállaltak, mint például Oporinus (aki börtönbe is került egy alkalommal) vagy Perna. Castellio egyike volt a Bázelbe érkezett vándor értelmiségieknek, s 1558-ban befejezte a négy párbeszéd az eleve elrendelés-

ról, az elhívásról, a szabad akaratról és a hitről szóló művét. Biblia kiadása kapcsán Castellió-nak már meggyűlt a baja a spanyol inkvizícióval, és az e kiadás körül, továbbá az eretnekek üldözésének kérdéséről kialakult vitában a szerző számára is nyilvánvalóvá vált, hogy Svájc sem „minden eretnek hazája”. Talán ezért is adta oda ismerőseinek, barátainak a négy dialógus szövegét előzetes véleményezésre, mintegy önkéntes (és baráti) cenzúra-eljárásra. Az 1562-ben véglegessé formált szöveg azonban Bázelen sem jelenhetett meg. A város szellemi légköre ennek ellenére ott tartotta Castelliót, nem költözött Lengyelországba vagy Erdélybe. Gilly tanulmánya tulajdonképpen itt kezdődik, s megismerhetjük belőle az 1560–70-es évek bázeli, genfi és zürichi szellemi tablóját. Az a tény, hogy Petrus Perna Castellio könyvét posztumusz, hamis nyomdahellyel és impresszummal végül is kiadta, magában hordozza ennek a világnak azt a kettősségét, amely máig fennmaradt, és amelyre a bázeli könyvkiadást jellemző néhány megjegyzésben már utaltam.

Ötvös Péter előadása ezen a kollokviumon („Büchervisitation in einem katholischen Lande. Das Beispiel Tirol”) a könyvcenzúra egy nagyon érdekes, önmagában is többfajta intézményére irányítja a figyelmet. Ferdinánd főherceg jó emlékezetet hagyott maga után Prágában, és Tirolba hazatérve az erősödő protestantizmusnak sem azokkal a határozott eszközökkel állt ellen, amelyeket a karintiai vagy a stájerországi példák jellemeznek. A már a polgárok lakásaiba került protestáns olvasmányanyag ellenőrzését és cseréjét határozta el, illetve hajtotta végre akkor, amikor megszerveztette a könyvllátogatás rendszerét. A jezsuita irányítással és világi asszisztenciával végrehajtott látogatások során a protestáns könyveket elkobozták, de helyükre a polcra „jó katolikus könyveket” helyeztek. Ez természetesen kiszélesítette az ingolstadi, augsburgi és müncheni nyomdászok könyveladási lehetőségeit is. Ötvös Péter magát a processzust, annak történeti háttérét mutatja be válogatott dokumentumok közlésével. A módszer másutt is megismétlődött, hiszen a Fehér-hegyi csata

után Csehországban hasonló eszközökkel éltek a protestáns lakosság rekatolizációjának végrehajtói. Igaz, ott az elkobzott könyveket nem pótolták másokkal, és a folyamat a XVIII. század közepéig elhúzódott. Magyarországon a Batthyány-birtokokon találtunk hasonló jelenséget. Miután Batthyány Ádám katolikussá lett (1629), az ezt követő időben zajlott egy hasonló vizitáció az ő falvaiban is.

MONOK ISTVÁN

Fehér Katalin: A felvilágosodás pedagógiai eszméi Magyarországon. Bp. 1999. Eötvös József Könyv- és Lapkiadó. 126. 42 l.

A monográfia egy olyan tudományág hazai történetének kezdeteit és kibontakozását tartalmazza, amelynek jelentősége – a pedagógia tudomány komplexitása miatt – túlmutat egyetlen szaktudomány határain. A pedagógia önállósulása egyébként éppen e korban megy végbe, akkor amikor a felvilágosodás eszméi e téren is előtérbe kerülnek. Ezért aztán e kor szak pedagógiai eszméinek a feltárása egyszerűen tovább mélyíti a felvilágosodás hazai térhódításának a történetét is.

Mindezek ellenére a szerzőnek meg kellett küzdenie a korábbi szaktekintélyek – így pl. Fináczy Ernő – bagatellizáló véleményével is, akik szerint a múlt század hetvenes éveitől nem születtek eredeti magyar nevelésméleti művek. Úgy gondolták, hogy akik nálunk korábban nevelésről elmélkedtek, nem szakszerű pedagógusok, hanem kultúrpolitikusok vagy a külföldi gondolkodók egyszerű utánzói, kompilálói voltak. Könnyű lenne mindezen véleményekkel vitába szállni, hiszen a 18. században, amikor egész Európa szellemi életére Locke, Voltaire és Rousseau hatása nyomta rá a bélyegét, enyhén szólva túl szigorúnak tűnik éppen a magyar elméletírókkal kapcsolatban az utánzás és az eredetiség hiánya vádját emlegetni. De az említett – egyébként tudománytörténetünkben nem ritka – negligáló vélemények hatásos cáfolatát éppen Fehér

Katalin e műve szolgáltatta. A szerző ugyanis azáltal, hogy felkutatta és feldolgozta a felvilágosodás korában kéziratban maradt munkákban, újságokban, folyóiratokban, prédikációkban és önálló kiadványokban jelentkező hazai pedagógiaelméleti megnyilatkozásokat, értékes kiegészítést adott a magyar neveléstörténet e korszakkal kapcsolatban elért eddigi eredményeihez.

De e műnek van új mondanivalója a magyar felvilágosodás korának művelődés- és irodalomtörténete számára is. A szerző olyan forrásanyagot használt fel, amelynek nagy részét eddig figyelmen kívül hagyták a kor kutatói, pedig feldolgozásuk a korszak esztétikájának is behatóbb megismerését teszi lehetővé.

Így például a sajtó forrásértékű felhasználása különösen érdeme a könyvnek. Igaz, hogy a korszak sajtótörténeti feldolgozása nagyjából már megtörtént, de az időszak újságjainak és folyóiratainak neveléstudományi szempontú feltárását Fehér Katalin végezte el első ízben. A sajtó sokáig mellőzött forrásértékű szerepét nem ismerte fel a tudomány, de újabban egyre inkább a régi újságok és folyóiratok felé fordul a történeti kutatás figyelme. A régi periodikák esetünkben is számos, a neveléstudomány hazai kifejlődése szempontjából nem elhanyagolható tanulmányt őriztek meg, de fontosak azok a kisebb-nagyobb közlemények is, amelyek a közhangulatra jellemzőek. Sokat mondanak pl. az ilyenféle megjegyzések, amilyeneket az első magyar nyelvű újságban, a *Magyar Hirmondóban* olvashatunk a nevelés ügyében: „Most egész Európa a jó nevelésről gondolkodik, s annak lábra állíttatásán igyekezik.” Ugyancsak korfeszítő az a vélemény, amelyet szintén a pozsonyi magyar újságban találunk a Locke könyvének magyar nyelvű kiadásáról írt recenzióban: „Nem is volna szükségtelen dolog, az ilyen jó könyvek számát nálunk szaporítani, amidőn közönségesen tudva vagyunk immár, hogy az emberi nemzet boldogságának melly nagy része függjön a gyermekek nevelésétől. Mert ha egyéb hasznót nem hajtának is azok, avagy csak valamennyire ráfigyelmeztetik a szüléket és tanítókat azon fon-

tos dologra, amely körül ritkán szoktanak nagyobb gondossággal forgolódni, mint a baromnak nevelése körül.”

A hazai neveléstudomány kibontakozásának főbb állomásai e sajtóbeli kisebb-nagyobb megnyilatkozások után a terjedelmesebb folyóirat-cikkek, tanulmányok és az önállóan, könyvalakban megjelent munkák. Ezeknek egy része eddig teljesen ismeretlen volt, másokat pedig még nem értékelte érdemének megfelelően a szaktudomány. Így pl. a szerző foglalkozott első ízben behatóbban – részben folyóirat-publikációiban is – Molnár János, Perlaki Dávid, Teleki László, Cserey Farkas és mások – neveléstudományi munkáival. E művek elemzése során rendkívül érdekesek azok a részletek, amelyek a jozefinista nevelésügyi és kulturális törekvések egykorú visszhangjával és utóéletével kapcsolatosak. A lelkesedés a Ratio Educationis és II. József népoktatási elveiért, valamint a Felbiger-féle módszerért éppenúgy megtalálható mint ezek kritikája és elvetése Rousseau és mások szellemében. Érdekese az a debreceni kollégiumban elhangzott előadás kézírata – valószínűleg Budai Ézsaiás munkája –, amelyből az derül ki, hogy még 1810 körül is elismerően nyilatkoztak II. József kulturális, sőt nyelvi törekvéseiről. Az előadó egyébként „a művelt európai nemzetek kulturális szintjének elérésé”-t attól tette függővé „ha a nemzet jóvedelmének csak azon részét fordítaná a hazai nevelésre, amit most kopókra, agarakra, ruházatra, bálra, biliárdra, kártyázásra elfecsérel”.

Fehér Katalin nem elégedett meg azzal, hogy a magyar felvilágosodás korának önmagában is rendkívül értékes neveléstudományi dokumentumait összegyűjtötte és azokat bemutatta, hanem – egyszerű tartalmi ismertetésük helyett – kritikai elemzésüket adta, értékelve őket és nem egyszer kimutatva az eszmék forrásait is. Ugyanakkor rámutatott azokra a törekvésekre is, amelyek során a szerzők az eredeti eszméket a magyarországi viszonyokra igyekeztek alkalmazni.

Arra nézve, hogy az értekezés a felvilágosodás kori magyar neveléstudomány feltárása mellett még mily sokrétűen szolgálja a korszakkal

kapcsolatos irodalom- és művelődéstörténeti ismereteink gazdagítását is, még egy mű példájával illusztrálom. A szerző behatóan foglalkozik Cserey Farkas *A falusi nevelésnek módgyáról való vélekedés* c. 1806-ban megjelent könyvével. E mű könyvészetileg is ritkaság, példányai még nagy könyvtárainkból is hiányzanak. A nevelés-filozófiai és felvilágosult szellemű reformjavaslatai miatt egyaránt igen jelentős művében Cserey Voltaire, Rousseau és mások nyomán azt hangsúlyozza, hogy a kor társadalmi visszasságai a tudatlanságból származnak; igazságos társadalom csak a nép szellemi felemelkedése által jöhet létre. II. Józsefen kívül már Franklint és Washington-t is azok közé a bölcs vezetők közé sorolja, akik szívükön viselték a nép művelődését. Az elemzésen túl azonban – egykorú levelezések és újságkritikák felhasználásával – olyan kerek történetét kapjuk e mű létrejöttéről, körülíró ellentétes megnyilatkozásoknak és a könyv megjelenését követő szintén különböző fogadtatásának, amilyenhez hasonló korképhez ritkán juthatunk. Az egyik oldalon áll a cenzúrázottan megjelent művel kapcsolatosan Kazinczy elismerése, ugyanakkor a konzervatív részről várható kedvezőtlen fogadtatásra való előkészítése, amely be is következett. Azzal biztatja a szerzőt: „A jó embernek tiszte, hogy hallassa szavát.” A másik oldal véleményét egyházi felettese, Mártonffy József erdélyi püspök képviselte. – E könyv története önmagában is értékes fejezete a kor könyv-, kiadás- és művelődéstörténetének is.

De Fehér Katalin monográfiájának többi fejezetéről is elmondhatjuk, hogy jelentős mértékben gazdagította a korral kapcsolatos ismereteinket. A korszak kutatói különösen hálásak lehetnek a szerzőnek, de azoknak is, akik – az értékek jelenlegi zavarában is – lehetővé tették a magyar művelődés egyik fontos születését bemutató mű megjelenését, feledve a könyvkiadásnál lassan már kizárólagos szerepet játszó tényezőnek, a várható profitnak a szerepét. Köszönet illeti az OTKA támogatását és az Eötvös József Könyv- és Lapkiadó közreműködését.

KÓKAY GYÖRGY

Gyuris György: Vekerdí László. Válogatott életmű-bibliográfia. Szeged–Tatabánya, 1999. Somogyi Könyvtár–József Attila Megyei Könyvtár, 172 l.

Régi szép szokás, hogy jelentős, szellem-történetileg kiemelkedő egyéniség kerek évfordulójára ünnepi kötetet szerkeszt a tisztelő munkatárs, tanítvány, és/vagy életmű-bibliográfiát jelentet meg (többnyire) egy könyvtáros. Efféle kötetek Szegedről, Debrecenből, Pécsről érkeztek hozzám, életmű-bibliográfiák kiváltképpen Debrecenből. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiváló munkatársa, Vekerdí László hetvenötödik születésnapját méltóképpen ünnepelte meg a *Tiszatáj*, az *Új Forrás* és a *Forrás* című folyóirat. Szeged, Tatabánya és Kecskemét valóban országos jelentőségű és Vekerdí László írásainak otthon adó orgánuma, s ebből következően szegedi és tatabányai könyvtárak, alapítványok összefogása lehetővé tette egy – sajnos – csak válogatott életmű-bibliográfia kiadását. S amennyire örvendek annak a ténynek, hogy ez mégiscsak napvilágot látott, annyira sajnálom, hogy pusztán válogatva kaphattuk meg a különféle diszciplínákban jeleskedő tudós írásainak jegyzékét.

Az előszó arról tájékoztat, miszerint „különösen” a napi- és hetilapokkal bánt mostohán a bibliográfia készítője. Nem világos számomra, hogy a „különösen” mit takar. Mivel bánt még „mostohán”; és miért bánt a fel nem tüntetett anyaggal „mostohán”? Miért e vonatkozásban csak bibliográfiákból építkezés? A válasz: „ezek módszeres átnézésére nem volt időm”. Lehet, hogy „gyakorlati” szempontból ez elég indoknak tetszik, „elméletileg” aligha tartható ez az álláspont. Igaz az, hogy Vekerdí László munkássága sokrétűen magas színvonalú, tagadja a C.P. Snow által vallott „két kultúra” nézetet, és inkább követi Németh Lászlót az interdiszciplinaritás jegyében. Az is igaz, hogy páratlan olvasottsága (a valóban tudós könyvtárosok közé tartozik, aki nemcsak a tartalomjegyzékig jut el!) nem könnyíti meg életműve felméréinek, értékelőinek dolgát. Ám egy bib-

liográfus nem hivatkozhat külső és mellékes körülményekre, neki az a feladata, hogy mindennek utána nézzon. Vagy ha válogatott bibliográfiára vállalkozik, akkor olyan, elméletileg hitelesíthető szempontot találjon, amely megfelelően indokolhatja a válogatás minéműségét. Ezt a magam bibliográfiai munkáim során tapasztaltam meg. Egyébként a bibliográfia a lehető legegyszerűbb módszer szerint jár el, kronológiailag „térképezi” föl az életművet, és ez ugyan nem a leglátványosabb megoldás, de „idő hiányában” elfogadhatóvá lehet. Hogy esetleg a könyveket, a könyvfejezeteket, valamint a folyóiratokban, heti- és napilapokban megjelentetett cikkeket el lehetett volna különíteni, nem szemrehányásképpen hangsúlyozza ismertetésem, pusztán azért, mert ebben az esetben az életmű arányai jobban kitetszenének. Természetes, hogy amit lehet, a bibliográfus kézbe vesz; talán nem egészen utópia, hogy nemcsak bibliográfiailag tekint bele az anyagba, hanem egy mélyebb pillantásra is érdemesíti. Ha ez így történt volna, akkor az 540. számú tétel után nem írta volna le, hogy „vita”, hanem azt, hogy hozzászólás (például); és talán fölfigyelt volna arra, hogy ez az írás kötetben is megjelent (*Közép-Európai változatok*. Álmod és realitások. Disputa a Tiszatájban. Szerk. OLASZ Sándor. Szeged, 1993. 30–37.). Nem egészen világos számomra az annotációnak olyan módja, mint például az 534. számú tételben jelzett: a címleírás után zárójelben a „tanulmány” szó áll, annotációképpen: Ism. a kötetről (1991); az 518. sz. tételben: a kritika van zárójelben, annotációképpen: könyvismertetés. Persze, a „rovat” feltüntetése nem egészen haszontalan, ám fölösleges, hiszen a tanulmányértékű könyvismertetést nem egészen és nem teljesen megnyugtató módon lehet megkülönböztetni a kritikaszzerű könyvismertetéstől. A fontoskodás ebben az esetben sem célszerű. Jellegetes „túl-bibliografizálás” az 520. sz. tétel: „Csanádi Imre: Egy hajdanvolt templomra. Válogatott és kiadatlan versek” stb. Annotáció: Ism. az Egy hajdani templomra (1989) c. kötetről.

A még talán szaporítható ellenvetéseim ellenére igen örülök a kötet megjelenetésének, Vekerdi László szerencsére folytatódó munkássága fölmérésének.

FRIED ISTVÁN

A Kisfaludy Károly Könyvtár Jubileumi Évkönyve 1898–1998. Szerk.: HORVÁTH József, Győr, 1998. 332 l.

A könyv a Kisfaludy Károly Könyvtár 100 éves fennállásáról hivatott megemlékezni. Magyarországon csak a legnagyobb könyvtárak adnak ki rendszeresen évkönyvet, amiben nemcsak összefoglalják az elmúlt éveket, hanem emlékeznek azokra is, akik munkájukkal elősegítették azt, hogy a könyvtár ma is fennáll. A jubileumi évkönyvben összesen tizenöt tanulmány jelent meg, és a tanulmányokat további négy szakaszra osztották. Az első tanulmánycsoport „Írások az intézmény történetéből” címmel jelent meg. Az első írás, Horváth József tanulmánya méltó kezdete a tanulmányok sorának. A szerző beszámol a könyvtár alapításáról, előzményeiről. Győr első közkönyvtárát Müller Ferenc könyvkötő alapította 1789-ben. Később ez az intézmény megszűnt, a továbbiakban, a 19. században több próbálkozás is történt. A könyvtár tényleges alapításának évszámát tekintve több adat is fennmaradt, Horváth József ezt a kérdést is részletesen vizsgálja az eltérő, gyakran egymásnak ellentmondó források ütköztetésével. Ezen kívül részletesen szól az állományról, és később fokozatos gyarapodásáról, a személyzetéről, a könyvtár használatáról és költségvetéséről. Mónus Imre tanulmányában a dr. Bay Ferenc által három évtizeden át vezetett és irányított városi közkönyvtár van a középpontban, és ezt az időszakot a szerző részletesen elemzi. Érdeklenség Mezei György tanulmánya, aki a könyvtártörténet-írást nem vállalta, inkább saját emlékeivel járult hozzá ahhoz, hogy a könyvtárról minél részletesebb és árnyaltabb képet kapjon az olvasó. Tuba László írásában az 1976 utáni éveket vázolja

fel, ekkortól működik ugyanis a könyvtár a jelenlegi helyén. A fent említett, vagyis a könyv első részébe tartozó, a könyvtár történetével foglalkozó négy tanulmány érdekessége, hogy tematikájuk nagyjából lefedi a Könyvtár elmúlt száz esztendejét.

A könyv második blokkjában található tanulmányok között megtalálhatjuk Róka Lászlóné egy kérdőíves felmérést ismertető tanulmányát is. Abban részletekbe menően vizsgálta az olvasók korát, nemét, foglalkozását, végzettségét, azt, hogy az olvasó tagja-e más könyvtárnak, illetve hogy ezt a könyvtárat milyen rendszerességgel látogatja, és akkor mennyi időt tölt ott. Ezen kívül egy sor más kérdés segítségével is igyekezett megtudni az olvasó és könyvtára kapcsolatát, illetve az olvasó könyvtárlátogatási kultúráját. Szabó Attiláné tanulmánya a könyvtárosképzés négy és fél évtizedes múltját és jelenét vizsgálja és elemzi. Szalai Gáborné írása a megyei könyvtári ellátási képességről szól, a szerző azt vizsgálja, hogy az elmúlt években hogyan változott a könyvtár ellátottsága. Figyelemre méltó munka a tanulmányhoz tartozó mellékletcsoport, ami bemutatja többek között a községi könyvtárak állományát 1965-től 1997-ig, az ellátórendszeri tagkönyvtárak állományjavítását községek szerint. Antalné Hujter Szilvia a képeslap-gyűjteményre hívja fel a figyelmet, vizsgálja sok más egyéb mellett a magyar képeslapkiadás kezdeit, a magyar képeslapkiadást a 20. században, a megye régi képeslapjait. Mennyeiné Várszegi Judit az 1850 és 1900 között Győrben nyomtatott magyar nyelvű kalendáriumokat ismerteti. Megállapítja, hogy Győrben az általa vizsgált intervallumban összesen 21 nyomtatott magyar nyelvű kalendárium található. Szól a szerző a szerkesztői szándékról, törekvésekről, indíttatásokról, a kalendáriumok legfontosabb jellemzőiről is.

A harmadik tanulmánycsoport a győri könyvtár munkatársainak kutatómunkáit tartalmazza. Horváth József a győri nyomdászat múltjával foglalkozik, és az 1727 és 1850 között működött Streibig nyomdát igyekszik vizsgálni, különös tekintettel a nyomda 18., 19.

századi nyomtatványaira. Kováts Katalin írása folytatja a Horváth József által megkezdett időszakot, és a 19. századi nyomdákat vizsgálja. Lakatos Éva írása az 1847–1848-ban működött győri *Hazánk* nevű folyóiratot elemzi.

A tanulmányisorozatot a dr. Szabó Imréné által szerkesztett bibliográfia zárja, amely közli a könyvtárral, illetve annak jogelődjével foglalkozó eddig ismert teljes szakirodalmat.

KERESZTY ORSOLYA

Selecká-Márza, Eva: A középkori löcsei könyvtár. Szeged, 1997. Scriptum Kft. 164 l. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok 7.)

A könyvtörténet iránti érdeklődést kiváló tanárok (Jozef Teglársky, Július Sopko, Imrich Kotvan) oltották a szerzőbe, aki cikkek tucatjával hálálta meg azt, sőt 1974-ben könyvet írt Lőcse középkori könyvtáráról. Házasságkötése is szerencsés volt szakmai szempontból, mert férje a Batthyáneum igazgatója lévén Eva Selecká is Romániába költözött. Miután a köztudottan nagy könyvbarát és gyűjtő Batthyány Ignác vásárolta meg a löcsei könyvtárat, Gyulaféhevártot most már zavartalanul, éveken át foglalkozhatott a szerző kedvenc témájával: a középkori löcsei könyvtár állományának rekonstruálásával. Nem kellett töretlen úton járnia, hiszen a könyvtár a magyar kultúra szerves része s így a magyar kutatók (Veszely Károly, Varju Elemér, Beke Antal, Csontos János, Horváth Ignác, Hoffmann Edith, Bartoniek Emma, Szentiványi Róbert) régebben is foglalkoztak a gyulaféhevári könyvtár történetével s benne a löcsei könyvtárral. Legújabbban Kulcsár Péter állította össze a Batthyáneum inkunábulumainak jegyzékét, Jakó Zsigmond pedig a mecénás életét, könyvgyűjtő tevékenységét tárta fel több könyvében is. Természetesen az érdeklődés a csehszlovák oldalról is szép eredményeket hozott (Boris Bárent, Alžbeta Güntherová, Ján Mašianik, Imrich Kotvan, Jozef Macúrek, Eugen Sabol,

Július Sopko). Amiben a szerző könyve újat hozott – s ezt joggal hangsúlyozza Monok István rövid, de lényegre törő bevezetése – az az a tény, hogy a kódexek és ősnymtatványok leírása, de főképpen a leírások csoportosítása az olvasmánytörténet, a könyvtár keletkezése és használata szempontjából történt, s XVI–XVII. századi magyar anyag ilyen bemutatására nem volt még példa.

A szerző elsőnek a lőcsei könyvgyűjtemény helyét jelöli ki a Batthyáneum állományán belül. A kódexek, később a nyomtatott, főként liturgikus rendeltetésű könyvek gyűjtéséről a legrégibb értesülésünk 1273-ból, Muthmar prépostnak a szepesi káptalanban őrzött végrendeletéből származik. A középkori lőcsei könyvtár fejlődését, kialakulását négy szakaszra osztja Eva Selecká. Először világi magán-személyek tulajdonában, vagy szepességi plébániákon voltak kisebb gyűjtemények s innen kerültek Lőcsére, ahol azokat a Szent Jakab-templomban egy erre a célra berendezett helyiségben tárolták és a XVI. században tudatosan gyarapították. Innen szerezte meg – a városi tanács közvetítésével – Erdély püspöke a gyűjteményt, aki a II. József rendelete alapján megszüntetett trinitárius rend templomának épületében helyezte el könyveit. Így jött létre a mai napig fennálló Batthyáneum.

A lőcsei könyvtár katalógusa (amely közvetlenül az átadás-átvétel céljaira készült) több másolatban maradt fenn, ezek egyikét Boris Bálint 1956-ban meg is jelentette. E jegyzék szerint 412 tételben leírt könyvmennyiséget adtak át Gyulafehérvárnak. Az egész lőcsei könyvállomány pontos azonosítása volt a szerző kifejezett célja, amit azonban maradéktalanul megvalósítani nem tudott, hiszen csak a külső formajegyekre (kötés, a gerincen lévő címke), vagy a kódexekben és ősnymtatványokban található tulajdonosi bejegyzésekre támaszkodhatott. Az eredmény azonban így is egyedülállóan figyelemre méltó. A kutatás 116, a középkori lőcsei könyvtárból származó kódex azonosítását eredményezte, amelyek nagyobb része a XIV–XV. századból származik. Művészi szempontból nem emelkednek ki

díszítésükkel, bár akad közöttük néhány értékes illuminált kötet is.

A Batthyáneum inkunábulumainak egyetlen nyomtatásban megjelent katalógusát Kulcsár Péter állította össze. A rendelkezésére álló idő rövidsége miatt – utána már nem engedtek magyar kutatót a gyűjteményhez – ez a jegyzék nem teljes. A szerző által azonosított további kötetek arról tanúskodnak, hogy az akkori értelmiség, a szepesi papság széles körű kapcsolatot tartott fenn Európával. A könyvek legnagyobb része Németországból (Nürnberg, Augsburg, Köln), valamint Olaszországból (Velece, Róma, Milánó) származik. Lengyelországból (Krakkó) mindössze egy nyomtatvány maradt fenn. Feltűnő, hogy egyetlen Csehországi mű sincs köztük. Ez különben jellemző a XV. századi szepességi könyvtárak egészére.

A lőcsei könyvtár leginkább Johann Henckel működése alatt gyarapodott. (Rövid életrajzát külön is megírta a szerző, lásd 38–40. oldalt.) Az ő jóvoltából gyűlt össze a Szent Jakab-templomban 400-nál több kötet. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy nem akarta hozzáférhetően tárolókba zární a könyveket, hanem mások számára is hozzáférhetővé tette azokat, azaz sikerült létrehoznia az egyik első nyilvános könyvtárat. Ez a nyilvánosság természetesen viszonylagos, elsősorban környező paptársainak kölcsönzött, akik egyesületbe tömörültek (Fraternitas Plebanorum XXIV Civitatum Regalium Terrae Scepusiensis), nyilvánvalóan a 24 szepesi városszövetség mintájára.

A középkori lőcsei könyvtár nyelvi összetétele meglehetősen egysíkú: latin. Csak a régi nyomtatványok között található négy német nyelvű, evangélikus szellemű mű. Mind a négy Németországban jelent meg a XVI. század közepén és Georg Molner Könyvtárából való. (Molner humanista felkészültségére utal, hogy a könyvtár egyetlen görög nyelvvel kapcsolatos kötete, egy Gessner-féle görög–latin lexikon is tőle került a gyűjteménybe.)

A gyulafehérvári Batthyáneumban őrzött lőcsei könyvtár anyagáról készített Elenchus librorum könyvkánonja, modern kifejezéssel szakrendje azt a képzetet kelti a mai kutatóban,

hogy a könyvtár fejlesztése és használata tudatos tevékenység eredménye. Eva Selecká Mázra feltáró munkája ezt végképp megerősíti.

Jó ötlet volt a szerző 1974-ben megjelent könyvének magyar nyelvű közreadása, mert ezzel a magyar szakemberek – akik csak elvétve tudnak szlovákul – is felhasználhatják eredményeit. Az „Olvasmánytörténeti Dolgozatok”-at Monok István gondozta, szerkesztette nagy odafigyeléssel, szakértelemmel. Ő teremtett pénzt is a megjelentetéshez. A recenszenben óhatatlanul felmerült annak kérdése: más funkcióba kerülésével lesz-e folytatása a sorozatnak, vagy végképp megszűnik. Nagy kár lenne.

KÖHEGYI MIHÁLY

Vasil-Marinescu, Paula – Cordea, Marta:
Cartea veche străină în biblioteca județeană Satu Mare sec. XV–XVI. Catalog. Satu Mare, 1998. S.C. Tipografia „SOMESUL” S.A. 3900. 448 l.

Habent sua fata libelli. A könyvek és a könyvtárak ugyanolyan sorsot élnek át, mint az ember, aki szorgalmasan gyűjti a számára érdekes könyveket, s végül halála után az értékes gyűjtemény esetleg a hozzá nem értő örökösök kezére jut vagy jó esetben közgyűjteménybe, ahol szakszerűen tárolják, kezelik és nyilván tartják. Majd háborúk, történelmi sorsfordulók, határmódosítások, tulajdonosváltások során a gyűjtemény szétszóródik, s hosszú évek után egy új tulajdonos vagy egy új szakember kezén a könyvtár rendje megváltozik, s ami eddig értéktelennek látszott, az egy teljesen új rendszerben új, a korábnál nagyobb értéket kap. Ezek a gondolatok jutottak eszembe, amikor Paula Vasil-Marinescu és Marta Cordea könyvét kezembe vettem. Ők ketten felfedezték, hogy a Szatmár megyei könyvtár állományába jutott régi könyvek egyenként is mérhetetlen értéket képviselnek, ezért katalogizálásuk, számbavételük feltétlenül fontos nemcsak szűkebb környezet vagy a román könyvészet, hanem Európában valamennyi bibliográfusa számára is.

A katalógust mértéktartóan rövid bevezetés előzi meg, amelyben a két szerző leírja, hogy a szatmári megyei könyvtárba az 1508. és 1830. közötti évekből 70 000 régi könyv található. Ebből 9 régi román könyv, ősnymtatvány 5, az 1500 és 1700 közötti évekből 1673 darab régi könyvnek minősül. A XIX–XX. századokból összesen 2231 könyvet őriznek. 1486 és 1600 közötti évekből mindössze 326 kötet kézíratos. Ez a katalóguskötet ennek a hatalmas könyvgyűjteménynek csak a XV–XVI. században kinyomtatott darabjait veszi számításba. Valamennyi könyv leírása az alábbi adatokat tartalmazza: a szerző nevét, a mű címét, a kiadás helyét és évét, a könyvre vonatkozó bibliográfiát, a kötet formátumát, azaz méretét, lapszámát, kötésének milyenségét, régi és új leltári számát, grafikai jellegű díszítését. A könyvek bibliográfiai leírása betűrendben követi egymást. Ha bármi ok miatt a könyv szerzőjét nem lehetett megállapítani, akkor a cím szerint sorolták betűrendbe. A bibliográfia tartalmazza valamennyi könyv possessorának nevét is. A betűrendben leírt könyvek sorszámozatot kaptak, s a mutatókban ezekre a sorszámozatokra hivatkoznak a kötet bibliográfusai. A mutatók sorát a szerzői névmutató nyitja meg. Kálvinnak 21, Szent Ágostonnak 13 könyve található ebben a XV–XVI. századi gyűjteményben. A szerzői mutatót a kronológiai mutató követi. Ezek szerint a legrégebbi kötet Gratianus *Decretum*a, amely Baselben Michael Wenssler nyomdájában jelent meg 1486. szeptember 1-jén. A jelzett időhatárok között a hozzánk időben legközelebb álló kötet a *Sriptores rerum Russicarum*, amely a régi moszkvai szerzők nevét és jeles mondásait tartalmazza. Ez a könyv 1600-ban jelent meg Frankfurtban Andreas Wecheli örököseinek azaz Claudius Marianus és Joannes Aubrius nyomdájában. A gyűjteményben a jelzett időhatárok között 31 olyan kötet található, amelynek kiadási éve ismeretlen. A kiadások helyének mutatóját a nyomdászok szerinti kimutatás követi. A jelzett másfél évszázad alatt csak egyetlen olyan könyv található, amely Magyarországon jelent meg. 1599-ben Bártfán látott napvilágot Bocatius a *Liber*

Hungaridos című kötete, amely a Régi Magyar Nyomtatványok Tárában a 846. száma alatt található meg. A possessorok névmutatója viszont már pontosan elárulja azt, hogy hogyan jöhetett létre ez a hatalmas gyűjtemény. Nyilván jeles felekezeti iskolák könyvtárai vagy annak egy része került valamikor ide, így a nagykárolyi piaristáké, a sárospataki református kollégiumé, a máramarosszigeti református liceumi könyvtaré, a szatmári kerületi múzeumé és a szatmári református liceumé. Ennek a régi könyvnyagnak azonban számtalan magántulajdonosa is volt. Így a szatmári illetőségű Bartók Gábortól 14, vagy Draskóczy Gábor gimnáziumi tanártól 5, a debreceni Kovács Dánieltől 17, vagy hosszúfalui Teleki Imre könyvtárából is 6 könyv került ebbe a gyűjteménybe a többi szinte egy-egy tulajdonostól.

Sem a bevezetőben, sem a szerzőkkel való beszélgetés során nem jutott tudomásunkra, hogy a kötet összeállítói hányszor utazhattak Magyarországra vagy máshová, hogy könyvüket a legfrissebb szakirodalom ismeretében tudják útjára bocsátani. Arról viszont értesülhettünk, s ezt a kötet felhasznált irodalomjegyzéke is elárulja, hogy a Régi Magyar Nyomtatványok Tára II. kötete sem jutott a kezükbe, s így a régi magyar könyvtár legfrissebb kézikönyvét nem tudták használni. Ha a budapesti Széchényi Könyvtár kutatóival is tarthattak volna személyes kapcsolatot, akkor az esetleges javításokat nyilván már ebben a kötetben is hozhatták volna, vagy ha az RMNy kiadásra váró III. kötetének szerzőjével szakmai kapcsolatuk lett volna, akkor a következő szatmári katalóguskötet már figyelembe vehetné a magyarországi és a határainkon túli kutatások eredményeit is.

Öszintén kívánjuk, hogy a szerzők, Paula Vasil-Marinescu és Marta Cordea mielőbb hasznos szakmai kapcsolatot építhessenek ki az RMNy szerzőivel, hogy következő kötetük a legfrissebb szakmai ismeretek birtokában jelenhessen meg.

KILIÁN ISTVÁN

Saktorová, Helena – Komorová, Klára – Petrenková, Emilia: *Tlače 16. storočia v piaristických knižniciach / Opera impressa saeculi XVI, quae in bibliothecis Ordinis Scholarum Piarum asservantur*. Martin, 1997. 534 l. (Generálny katalóg tlači 16. storočia zachovaných na území Slovenska / Catalogus operum impressorum saeculi XVI, quae in Slovacia asservantur, Tomus II).

Újabb darabja jelent meg annak a tizenöt kötetnyire tervezett sorozatnak, amely a szlovákiai könyvtárakban őrzött XVI. századi nyomtatványok teljes katalógusát fogja tartalmazni. Az első kötet 1993-ban a Matica Slovenská törzsgyűjteményében őrzött antikvák leírását közölte a Matica négy munkatársának szerkesztésében (vö. Velencei Katalin és Monok István ismertetéseit: MKsz, 1994. 235–237 és 1999. 126–127). A második kötetben ugyanez a szerzői kollektíva négy piarista rendház: Podolín, Privígye, Szentgyörgy és Nyitra történeti könyvtárainak antikváit dolgozta föl. Munkájuk megkezdésekor ezek a gyűjtemények még a Matica Slovenská turócszentmártoni központjában voltak, ahová 1954-ben kerültek, a piarista rendházak kommunisták általi feloszlatása után, a szlovákiai vallásalap ún. ajándékozási szerződése nyomán – tehát gyakorlatilag államosítással.

Szlovákiában – eltérően a magyarországi gyakorlattól – a piarista szerzetesi könyvtárakat nem olvasztották be központi könyvelosztókba, hanem külön „történelmi gyűjteményekként” kezelték őket még a Matica Slovenskán belül is. (Csupán néhány értékeesebb kötetet emeltek ki belőlük és helyezték át a Matica törzsgyűjteményébe.) Ezért tehát 1996-ban, a szlovák parlament által hozott restitúciós törvénynek megfelelően a piarista és más szerzetesi könyvtárak teljes állományukban visszakerülhettek eredeti tulajdonosaikhoz. A szlovák piarista rendtartomány például a birtokába visszajutott négy egykori könyvtárat Nyitrára szállíttatta és az ottani rendházban helyezte el azokat.

A négy könyvtár közül a podolini 6494, a privígyei 4455, a szentgyörgyi 5086, a nyitrai ún. összevont könyvtár („nitriansky zvoz”) pedig kb. 15 000 kötetet tartalmaz. Utóbbiba szállították ugyanis még 1945 előtt az 1922-ben megszűnt lévő rendház könyvtárát, valamint egyéb Privígyéről, Korponáról, Rózsahegyről, Besztercéről, Temesvárról és Kecs-kemétről származó könyveket. A legtöbb antikva – szám szerint 1038 – természetesen a legrégebbi, 1642-ben alapított podolini rendház könyvtárában volt, amelynek tudatos fejlesztését a piaristák már az első években megkezdték (vö. HOLL Béla: *A podolini piaristák első könyvvásárlásai 1646–1658*. In: *Piaristák Magyarországon 1642–1992*. Bp. 1992. 58–89). A privígyei könyvek között 331, a szentgyörgyi 147, a nyitraiban összesen 412 darab XVI. századi nyomtatvány található.

Megjegyzendő, hogy a fenti négy könyvtáron kívül még további XVIII. századi eredetű piarista könyvtárak is találhatóak Szlovákiában. A kisszebeni rendházét a helyi városi múzeum őrzi, a trencséni – eredetileg jezsuita – könyvtár pedig az ottani piarista rendházban található. Utóbbinak antikvakatalógusa is megjelent (STRELKA, Vojtech: *Tlače 16. storočia v piaristickej knižnici v Trenčíne*. Martin, 1996).

A négy, 1996-ig Turócszentmártonban őrzött piarista könyvtár közös antikvakatalógusa a műveket szerzőjük, illetve ennek hiányában címük szerint sorolja föl alfabetikus sorrendben. A kolligátumok egyes tagjai külön tételként szerepelnek. A sorozat előző kötetéhez hasonlóan az egyes tételek leírása három részből áll. Az első a művek részletes, a ligatúrákig és rövidítésekig betűhív címleírását tartalmazza az esetleges latin számok zárójeles föloldásával, a nyomtatványok grafikai kiállításának szlovák nyelvű jellemzésével, a könyvek ajánlásainak címzettjeivel és egy vagy legfeljebb két bibliográfiai hivatkozással. Az előző kötethez képest nem változott a méretek megadásának az a módszere, amelyet Velencei Katalin az első kötetnél kifogásolt. A második rész a példány vagy példányok leírását tartalmazza: kötésük jellemzését, valamint a bennük sze-

replő possessor-bejegyzések és jelzések betűhív átírását.

A kötet bevezető fejezetei, amelyek a vállalkozás célját, a mai Szlovákia területén egykor működő piaristák történetét, valamint az antikvak földolgozásának módszereit ismertetik, a szlovák mellett angol és német nyelven is olvashatók. A magyar történeti személyek nevei viszont az újabb szlovákiai módszernek megfelelően mai szlovák átírásban olvashatók, mint például „František Vešeleni” vagy „Pavol Pálfi” – nemcsak a szlovák, hanem az angol és német változatban is. Az meg bizonyára csak tollhiba, hogy a bibliográfiában a *Scriptores Piarum Scholarum* szerzője nem Alexius, hanem „Alexej” Horányi. Érdekes viszont, hogy „František” Dietrichstein olmtüzi érsek Franz Dietrichstein-né tudott válni a német, sőt az angol szövegben is és ugyanitt Olomouc a német szöveghez illő módon Olmützként olvasható. Azt azonban már nem tették meg a szerzők és a fordítók, hogy szövegben ugyancsak fölbukkanó magyarországi városok is (mint például Szentgyörgy, Rózsahegy, Breznóbánya, Korpona, Szenc) német neveiken (St. Georgen, Rosenberg, Briesen, Karpfen, Wartberg) szerepeljenek. Következetes módon mindenhol szlovák nevek olvashatók. Végül a szlovakizálásban egy helyen bizonyos tények is elsikkadtak. Kissé fura ugyanis, hogy a XVIII. századi magyarországi piarista rendházalapítások fölsorolásába csak a mai Szlovákia területén lévők kerültek bele, a többi (Veszprém, Vác, Pest stb.) kimaradt.

A kötet használatát nyolcféle mutató segíti. Az első a társszerzők, közreműködők, a második az ajánlások és előszók címzettjei, a harmadik a nyomdászok és nyomdák topográfiai mutatója (rövid címleírásokkal), a negyedik a nyomdászok és kiadók névmutatója, az ötödik a possessorok mutatója, a hatodik a kronológiai mutató, a hetedik nyelvi mutató, a nyolcadik a raktári rend (jelzet) szerinti mutató.

Művelődéstörténeti szempontból különösen értékes a possessorok mutatója, amelyben a tételleírásokban betűhíven szereplő személy-

és intézményneveket egységes írásmóddal oldották föl. A szerzők – ahol tudták – igyekeztek meghatározni a bejegyzésben csak szerzetesi néven szereplő possessorokat is. A beazonosítható nevek listája azonban tovább növelhető és néhol értékes összefüggésekre világíthat rá. Így például nem értéktelen könyvtörténeti adatot hordoz az, hogy Alexius a S. Antonio családi neve a podolini novíciusok anyakönyve (Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára, Budapest) szerint Koszuczki volt. Lengyel nemesi családból származott és a katalógusban felsorolt, possessorjelzésével ellátott kötetek szerint 1690-ben, fogadalomtételkor saját könyveit, köztük 23 darab XVI. századi nyomtatványt ajándékozott a podolini rendháznak. Az egyik kötetben, egy Arisztotelész-kommentárban, valamelyik rokonának, bizonyos Sebastianus Koszuczkinak a possessorjelzése is megtalálható (n° 1704).

További azonosítható nevek: Bernardus a Passione Domini (n° 1230) = Leonard; Carolus a S. Andrea (n° 1053) = Artner; Gabriel ab Angelo Custode (n° 728) = Sczawnicki; Glycerius a S. Alexio (n° 728) = Sintall; Ignatius a S. Margarita = Ziabkowski; Ignatius a S. Valentino = Králik; Joannes a S. Apollonia = Lehocsky; Joannes Bapt. a S. Joseph = Kubránszky; Jonas (és nem Joannes) a S. Thoma (n° 1387) = Hulini; Josephus a Desponsatione

= Schmith; Julianus a Passione Domini = Pniáczki; Leonardus a S. Eustachio = Zajkányi; Edmundus a Patrona Hungariae (n° 377) = Vavrik. Végül ezen a téren tévedés is akad a kötetben. Az Bernardus a Matre Dei ugyanis, aki 1709-ben vásárolt könyvet a podolini rendház számára (n° 142) nem az akkor még meg sem született Benyák Bernát volt, hanem a lengyel Bernardus Choinski. (Vö. LÉH István-KOLTAI András: *A magyar piarista rendtartomány történeti névtára 1666–1997*. Bp. 1998. METEM-könyvek, 21).

Mindent összevéve a kötet igen értékes hozzájárulást jelent a korai magyarországi könyves kultúra megismeréséhez, olyan kötetek leírásával, amelyek jelentős részben az iskolai oktatást szolgálták. Csak azt sajnálhatjuk, hogy a mai Magyarország területén álló tíz piarista rendház közül csupán az 1650. évi föl-oszlatás által megkímélt kettőnek maradt meg történetileg kialakult könyvtára. Közülük a kecskemétinek szintén elkészült már az antikvakatológusa (KÖSÁNÉ HORVÁTH Mária: *A kecskeméti piarista rendház XVI. századi könyvei. Katalógus*. Szeged, 1990, Acta Univ. Szeged, Acta Bibl. X/4), az ennél jelentősebb budapesti gyűjtemény azonban még avatott földolgozóra vár.

KOLTAI ANDRÁS

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 10,01 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

<i>Szuromi Szabolcs Anzelm</i> : Az első három Esztergomi Zsinat és a magyarországi egyházfe- gyelem a XII. században	377
<i>Kilián István</i> : Vallásos és profán teátrális rendezvények a beszercebányai jezsuita iskolá- ban (1648–1773)	410

KÖZLEMÉNYEK

<i>Borda Lajos</i> : Pázmány Péter „Vindiciae ecclesiasticae” (1620) című vitairatának két kia- dásváltozata	425
<i>Németh S. Katalin</i> : Új hungarikumok a wolffenbütteli Herzog August Könyvtárban II.	435
<i>Hangodi Ágnes</i> : Kalendáriumok Nagy Péter Oroszországában	438
<i>Ojtozi Eszter</i> : Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 1700–1750 közötti külföldi könyveiben V.	446
<i>Bálint Gábor</i> : A Nyíl regényújtság története	460

BIBLIOGRÁFIA

<i>Czövek Zoltán – Perger Péter</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1998-ban	464
--	-----

SZEMLE

Freiheitsstufen der Literaturverbreitung. Zensurfragen, verbotene und verfolgte Bücher. Hrsg. von József Jankovics, S. Katalin Németh. Wiesbaden, 1998. (<i>Monok István</i>)	475
Fehér Katalin: A felvilágosodás pedagógiai eszméi Magyarországon. Bp. 1999. (<i>Kókay György</i>)	478
Gyuris György: Vekerdí László. Válogatott életmű-bibliográfia. Szeged–Tatabánya, 1999. (<i>Fried István</i>)	480
A Kisfaludy Károly Könyvtár Jubileumi Évkönyve 1898–1998. Szerk. Horváth József. Győr, 1998. (<i>Kereszty Orsolya</i>)	481
Selecká-Márza, Eva: A középkori lőcsei könyvtár. Szeged, 1997. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	482
Vasil-Marinescu, Paula – Cordea, Marta: Cartea veche străină în biblioteca județeană Satu Mare sec. XV–XVI. Catalog. Satu Mare, 1998. (<i>Kilián István</i>)	484
Saktorová, Helena – Komorová, Klára – Petrenková, Emília: Tlače 16. storočia v piaristických knižniciach. Martin 1997. (<i>Koltai András</i>)	485

SOMMAIRE

<i>Szuromi, Szabolcs Anzelm</i> : Les trois premiers Synodes d'Esztergom et la discipline ecclésiastique en Hongrie au XII ^e siècle	377
<i>Kilián, István</i> : Des manifestations religieuses et profanes à l'école jésuite de Besztercebánya (1648–1773)	410

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Borda, Lajos</i> : Deux variantes d'édition de l'écrit polémique de Péter Pázmány, intitulé „Vindiciae ecclesiasticae” (1620)	425
<i>Németh, S. Katalin</i> : Des Hungarica nouvelles à la bibliothèque Herzog August de Wolfenbüttel, II.	435
<i>Hangodi, Ágnes</i> : Des calendriers dans la Russie de Pierre le Grand	438
<i>Ojtozi, Eszter</i> : Des notes de possesseurs dans les livres étrangers de la Bibliothèque de l'Université de Debrecen entre 1700 et 1750. V.	446
<i>Bálint, Gábor</i> : L'histoire du journal de roman intitulé Nyíl (Flèche)	460

BIBLIOGRAPHIE

<i>Czövek, Zoltán – Perger, Péter</i> : La littérature spéciale hongroise de l'histoire de l'imprimerie, du livre, de la presse et des bibliothèques en 1998	464
--	-----

REVUE

Freiheitsstufen der Literaturverbreitung. Zensurfragen, verbotene und verfolgte Bücher. Hrsg. von József Jankovics, S. Katalin Németh. Wiesbaden, 1998. (<i>Monok, István</i>)	475
Fehér, Katalin: Les idées pédagogiques des Lumières en Hongrie. Bp. 1999. (<i>Kókay, György</i>)	478
Gyuris, György: László Vekerdí. Une bibliographie choisie de son oeuvre. Szeged–Tatabánya, 1999. (<i>Fried, István</i>)	480
L'Annuaire Jubilaire de la Bibliothèque Károly Kisfaludy de Győr, 1898–1998. Réd. par József Horváth. Győr, 1998. (<i>Kereszty, Orsolya</i>)	481
Selecká-Márza, Eva: La bibliothèque médiévale de Lőcse. Szeged, 1997. (<i>Kőhegyi, Mihály</i>)	482
Vasil-Marinescu, Paula – Cordea, Marta: Cartea veche străină în biblioteca județeană. Satu Mare sec. XV–XVI. Catalog. Satu Mare, 1998. (<i>Kilián, István</i>)	484
Saktorová, Helena – Komorová, Klára – Petrenková, Emília: Tlač 16. storočia v piaristických knižniciach. Martin, 1997. (<i>Koltai, András</i>)	485